

Obrońcom Puszczy Białowieskiej

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk
Fundacja Przyjaciół Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

Archeologia Puszczy Białowieskiej

Dzieje osadnictwa na terenie polskiej części Puszczy Białowieskiej
od epoki kamienia do końca XVIII stulecia

Archaeology of the Białowieża Forest

History of Settlement in the Polish Part of the Białowieża Forest
from the Stone Age to the End of the 18th Century

Hanna Olczak, Dariusz Krasnodębski

z udziałem

Tomasza Samojlika i Adama Wawrusiewicza

Warszawa 2022

Recenzenci:

Dr Vadzim Beliavets

Dr hab. Dorota Michaluk, prof. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu

Redakcja techniczna i korekta:

Hanna Olczak

Agata Wójcik

Magdalena Bis

Tłumaczenia:

Aneta Ziółkowska (streszczenie)

Maciej Bryńczak (podpisy pod ryciny)

Projekt typograficzny i skład komputerowy:

Yellow Point Publications

Opracowanie komputerowe ilustracji:

Zuzanna Tragarz

Hanna Olczak

Gundi i Franz Siegmeth (ryc. IV.52 i V.85)

Projekt okładki:

Yellow Point Publications

Na okładce wykorzystano mapę z pracy Alfreda Götze (Götze 1929)

DOI 10.23858/Waw/k/004

ISBN 978-83-66463-67-7

Wydawca:

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

Fundacja Przyjaciół Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

Copyright:

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

Dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego pochodzących z Funduszu Promocji Kultury – państwowego funduszu celowego

Warszawa 2022

Printing and binding:

Art Service Dobrowolski Młynczyk Sp. J.

ul. Wincentego Pola 8H

58-500 Jelenia Góra

www.art-service.com

Nakład: 140 egz.

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział I. Środowisko przyrodnicze	13
I.1. Ukształtowanie powierzchni i budowa geologiczna	14
I.2. Stosunki wodne	20
I.3. Klimat	22
I.4. Gleby	23
I.5. Współczesne krajobrazy roślinne	24
I.6. Świat zwierzęcy	30
I.7. Wyniki badań palinologicznych	32
Rozdział II. Historia badań archeologicznych	35
Rozdział III. Najstarsze ślady pobytu człowieka w Puszczy Białowieskiej – od mezolitu do końca epoki brązu – Adam Wawrusiewicz, Hanna Olczak, Dariusz Krasnodębski	71
Rozdział IV. Pogranicze kulturowe na przełomie er i u schyłku starożytności	89
IV.1. Okres oddziaływań kultury ceramiki kreskowanej (grupa suraska)	89
IV.2. Czasy wędrówek Gotów	119
IV.3. Kopce z przełomu starożytności i wczesnego średniowiecza (?)	146
IV.4. Obszar Puszczy Białowieskiej na tle osadnictwa regionu	164
Rozdział V. Osadnictwo w okresie wczesnego średniowiecza	173
V.1. Początkowa faza wczesnego średniowiecza (kultura praska)	173
V.2. Starsza faza wczesnego średniowiecza (od VII/VIII do połowy XI w.)	184
V.2.1. Osady	184
V.2.2. Cmentarzyska kurhanowe o obrządku ciałałpalnym	200
V.3. Młodsza faza wczesnego średniowiecza (od połowy XI do końca XIII w.)	226
V.3.1. Osady	226
V.3.2. Cmentarzyska o obrządku szkieletowym	246
V.4. Puszcza Białowieska w czasach pierwszych Słowian i w dobie wczesnopaństwowej ...	292
Rozdział VI. Formy użytkowania w późnym średniowieczu i okresie nowożytnym – Tomasz Samojlik, Hanna Olczak, Dariusz Krasnodębski	303
VI.1. Dwory królewskie w Starej Białowieży i Białowieży	304
VI.1.1. Dwór łowiecki Jagiellonów w Starej Białowieży	304
VI.1.2. Dwór w Białowieży w XVII i XVIII w.	315
VI.2. Formy użytkowania w XV–XVIII w.	324
VI.2.1. Formy użytkowania w XV–XVIII w. na podstawie źródeł pisanych	324
VI.2.2. Archeologiczne pozostałości produkcji drzewnej	335

<i>Rozdział VII. Kopce i wały ziemne o nieokreślonej chronologii i funkcji</i>	373
<i>VII.1. Kopce ziemne</i>	373
<i>VII.2. Ślady dawnych pól</i>	408
<i>Podsumowanie – archeologia o przeszłości Puszczy Białowieskiej</i>	431
<i>Summary</i>	437
<i>Wykaz zastosowanych skrótów</i>	451
<i>Bibliografia</i>	452

Na pograniczu Polski i Białorusi, w międzyrzeczu górnej Narwi i środkowego Bugu, rozciąga się najlepiej zachowany fragment lasu Europy Środkowej – Puszcza Białowieska. Nikomu nie trzeba przypominać, że miejsce to nie tylko należy do największych atrakcji turystycznych Polski, odwiedzanych tłumnie przez przybyszów z całej Europy, ale też jest jednym z najcenniejszych obszarów przyrodniczych na świecie. W 2014 r. Puszcza Białowieska została wpisana na listę światowego dziedzictwa przyrodniczego UNESCO ze względu na spełnienie kryterium IX – wyjątkowy reprezentatywny przykład trwających procesów ekologicznych i biologicznych, istotnych w ewolucji i rozwoju ekosystemów oraz zespołów zwierzęcych i roślinnych łądowych, a także kryterium X – obiekt obejmujący siedliska naturalne najbardziej reprezentatywne i najważniejsze dla ochrony *in situ* różnorodności biologicznej, włączając te, w których występują zagrożone gatunki o wyjątkowej uniwersalnej wartości z punktu widzenia nauki lub ochrony przyrody (Białowieża Forest 1992–2022)¹. Znacznie mniej powszechna jest jednak świadomość, że Puszcza jest także miejscem niezwykle ważnym pod względem szeroko pojętego dziedzictwa kulturowego.

Dzisiejszą Puszcę Białowieską tworzą pozostałości kilku dawnych kompleksów leśnych: historycznej Puszczy Białowieskiej, Puszczy Bielskiej, z której ocalała północna część zwana jest Puszczą Ładzką, oraz położonych od strony północno-wschodniej i południowo-wschodniej, na terenie Białorusi, fragmentów puszczy Szereszewskiej i Świsłockiej, z których pierwsza, a właściwie jej fragmenty, przyłączone zostały do Białowieskiej w 1832 r. (Hedemann 1939, 32–38; Wiśniewski 1968, 28; Faliński, Hereźniak 1977, 13–18; Wiśniewski 1977, 59; Kołodziejczyk 2002, 38–40; 53–59, 83–88; Kołodziejczyk 2007, 193–207, Samojlik i in. 2020, 65). Ze względu na różny sposób zarządzania, każdy z tych lasów podlegał w przeszłości innym

¹ Naturalny charakter Puszczy Białowieskiej dostrzeżony został także przez Europejską Agencję Środowiska (European Environmental Agency), która zaliczyła ten kompleks leśny do kategorii naturalnych, czyli spełniających trzy podstawowe warunki. Pierwszym z nich jest naturalna dynamika lasu odzwierciedlona przez skład drzew, występowanie martwego drewna, niezakłóconą przez wycinkę strukturę wiekową i procesy regeneracji. Drugi warunek zakłada, iż jest to obszar wystarczająco duży, aby zachować swój naturalny charakter. I wreszcie trzeci, według którego ostatnia znacząca ingerencja człowieka miała tu miejsce na tyle dawno temu, że możliwe było przywrócenie naturalnego składu gatunków i procesów (Jaroszewicz i in. 2019). Polska część Puszczy Białowieskiej uznawana jest także za zintegrowany obszar specjalnej ochrony ptaków i specjalny obszar ochrony siedlisk Natura 2000 (PLC 200004), międzynarodową ostoję ptaków IBA (Important Bird Area) (PL046), Obszar Chronionego Krajobrazu, Rezerwat Biosfery UNESCO i Leśny Kompleks Promocyjny „Puszcza Białowieska” (Wesołowski i in. 2016, 86).

przemianom, jednak tylko Puszcza Białowieska przetrwała od XVI stulecia w prawie niezmiennych rozmiarach (Więcko 1972, 42, mapa 1; Więcko 1985, 51 n.; Samojlik 2007, 46–48, ryc. 15). Pierwsza wzmianka źródłowa, związana z polowaniem Władysława Jagiełły w 1409 r. (Długosz 1997, 44), potwierdza jej status jako puszczy wielkokońskiej i ostoi zwierzyny dla monarszych łowów. Dla ochrony tego kompleksu leśnego powołano specjalną administrację, która pilnowała przestrzegania wprowadzonych ograniczeń (Hedemann 1939, 206–233). Dotyczyły one głównie zakazu wyrębu i polowań, zezwalając jednak na tradycyjne użytkowanie, obejmujące m.in. koszenie łąk, łowienie ryb czy bartnictwo. W 1589 r., za panowania Zygmunta III Wazy, Puszcza Białowieska została włączona do królewskich dóbr stołowych (Hedemann 1939, 33). Restrykcyjne podejście do jej ochrony zmieniło się w 2. połowie XVII w., kiedy to z powodu wojen i idących za nimi zniszczeń konieczne było zasilenie skarbu nowymi dochodami. Znalazło to odzwierciedlenie w bardziej inwazyjnym sposobie eksploatacji, polegającym głównie na intensyfikacji produkcji towarów leśnych, takich jak węgiel drzewny, potaż czy smoła. Pomimo to, do końca I Rzeczypospolitej Puszcza Białowieska nadal w 90% pokryta była zwartym lasem, z czego 60% powierzchni miało charakter lasu pierwotnego lub naturalnego (Samojlik i in. 2013b, 592).

Objęcie Puszczy Białowieskiej ochroną już na przełomie XIV i XV w. sprawiło, że na jej obszarze w bardzo dobrym stanie przetrwały wszelkie ślady działalności ludzkiej, tworzące unikatowy krajobraz kulturowy, który na terenach odlesionych został zazwyczaj zniszczony w wyniku późnośredniowiecznego i nowożytnego osadnictwa oraz intensywnej eksploatacji rolniczej. Wpływ na stan zachowania zabytków archeologicznych miały tu głównie czynniki przyrodnicze – deszcze i wiatry niwelowały wysokość kopców, zaś korzenie drzew i dziki zwierzęta przemieszczały fragmenty rozbitych przed stuleciami garnków. W większości przypadków procesy te w minimalnym stopniu znalazły odbicie w kondycji stanowisk archeologicznych. W podobnym stanie przetrwały zatem zarówno kurhany pradziejowe, jak i wczesnośredniowieczne, a także kopce będące pozostałością po produkcji drzewnej z czasów nowożytnych. Liczbę wszelkiego rodzaju nasypów ziemnych zachowanych w polskiej części Puszczy Białowieskiej można obecnie szacować na prawie 2 tys., a zapewne podobna ich liczba znajduje się po białoruskiej stronie granicy. Mimo że najbardziej charakterystyczne i będące swoistą archeologiczną „wizytówką” tego obszaru, kopce nie są jedynym typem występujących tu stanowisk. W ciągu ostatnich 20 lat w Puszczy Białowieskiej odkryto bowiem m.in. wiele osad otwartych, a także – dzięki wykorzystaniu lotniczego skanowania laserowego – zidentyfikowano ślady dawnych pól, tzw. *celtic fields*, dotychczas znane głównie z terenu Europy północno-zachodniej.

Ogromne zainteresowanie archeologów Puszczą Białowieską, które przełożyło się na kilka prowadzonych tu w ostatnim czasie projektów naukowych (por. rozdz. II), jest zjawiskiem stosunkowo nowym. Jeszcze do niedawna wiedza o dziejach tego rejonu w pradziejach i średniowieczu była bliska zeru i można śmiało powiedzieć, że stanowił on „białą plamę” na archeologicznej mapie tej części Polski. Kiedy w 2003 r. rozpoczynaliśmy tu badania wykopaliskowe, Puszcza kojarzyła nam się głównie z ostoją żubra oraz legendami o rozsianych na jej terenie setkach wczesnośredniowiecznych kurhanów, w których – jak pisała Simona Kossak – grzebani byli zmarli z całej otaczającej ją okolicy (Kossak 2001, 56). Była to zresztą opinia rozpowszechniona nie tylko wśród laików, ale także zakorzeniona wśród archeologów, którzy nie wyobrażali sobie, że w puszczańskim gęstwinie możliwe są jakiegokolwiek inne odkrycia poza kopcami ziemnymi. Dość wspomnieć, że do czasu badań Instytutu Archeologii i Etnologii

Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (dalej cyt.: IAE PAN) na Polanie Berezowo w 2004 r. (Olczak i in. 2018d), z obszaru Puszczy Białowieskiej nie była znana ani jedna osada otwarta, pomimo że pierwsze zakrojone na szeroką skalę prace wykopaliskowe miały tu miejsce już w latach 1917–1918. Ich autor, niemiecki archeolog Alfred Götze, skoncentrował się na badaniu kopców ziemnych (Götze 1929). To właśnie jego interpretacja przyczyniła się do powielania w literaturze przedmiotu przez kolejnych kilka dziesięcioleci błędnych poglądów na temat chronologii i funkcji znajdujących się w Puszczy nasypów, które wszystkie bez wyjątku bezkrytycznie uznawane były za wczesnośredniowieczne groby kurhanowe (m.in. Górską 1976, 124–128; Bienkowska 2005b, 242). Białowieskie „kurhany” okazały się jednak mało wdzięcznym obiektem badań i nie przyniosły spektakularnych odkryć – podczas trwających trzy sezony wykopalisk (1969–1971 r.), prowadzonych pod kierunkiem Ireny Górskiej, nie znaleziono chociażby najmniejszego ułamka kości lub ceramiki (Górską 1976, 117–123). Może dlatego przez następnych 30 lat archeolodzy omijali ten teren szerokim łukiem, pozostawiając odkrywanie przeszłości Puszczy przyrodnikom, geologom i leśnikom.

W tym miejscu trzeba wspomnieć, że ze względu na specyfikę terenu, gęsto porośniętego lasem, Puszcza Białowieska jest znacznie trudniej dostępna dla archeologów niż jakikolwiek inny obszar badań znajdujący się w granicach Polski². Prace powierzchniowe najlepsze efekty przynoszą w okresie wczesnowiosennym i późnojesiennym, gdy na drzewach i krzewach nie ma liści, a wyschnięte runo i ściółka odsłaniają nierówności terenu. Pomimo stosowania w ostatnich latach do lokalizacji stanowisk technologii lotniczego skanowania laserowego (dalej cyt.: ALS LiDAR), ich odnalezienie nie zawsze jest proste. O ile wały i kopce ziemne są w lepszym lub gorszym stopniu widoczne, to stanowiska płaskie manifestują się pojedynczymi fragmentami ceramiki czy krzemieniami, znajdowanymi w wykrotach drzew, kretowinach i buchtowiskach dzików. Również badania wykopaliskowe są zazwyczaj wyzwaniem logistycznym. W warunkach leśnych i na granicy zasięgu sieci komórkowej dużą trudność stanowić może wytyczenie wykopu i zlokalizowanie go w krajowej siatce geodezyjnej, czego w wielu przypadkach nie zmieniło nawet zastosowanie coraz doskonalszych urządzeń do lokalizacji GPS. Drugim elementem komplikującym prowadzenie badań jest brak większej przestrzeni pozwalającej na założenie wykopu o pożądanym wymiarach. Zwykle przyjmowano zatem kompromis pomiędzy potrzebami badawczymi, a możliwościami, jakie dawały porastające stanowisko drzewa. W przypadku kurhanów brak drzew stanowił często główne kryterium wyboru obiektu lub jego części do rozpoznania. Do tego dochodzą jeszcze ograniczenia związane z przebywaniem na terenie rezerwatów przyrody i Białowieskiego Parku Narodowego, na przykład zakaz poruszania się pojazdami mechanicznymi.

Nasza przygoda z Puszcą Białowieską rozpoczęła się od odkrycia cmentarzyska kultury wielbarskiej w uroczysku Wielka Kletna (Krasnodębski i in. 2008). Dokonali tego przypadkowo prof. Bogumiła Jędrzejewska i dr hab. Tomasz Samojlik z Instytutu Biologii Ssaków Polskiej Akademii Nauk w Białowieży (dalej cyt.: IBS PAN, dawniej Zakład Badania Ssaków), poszukujący w Białowieskim Parku Narodowym pozostałości altany do polowań z czasów panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. Wydarzenie to i następujące po nim badania wykopaliskowe zapoczątkowały serię nieoczekiwanych (w owym czasie) i niezwykle ważnych dla poznania historii tego terenu odkryć – począwszy od wspomnianej już pierwszej znanej

² Ponieważ specyfika badań archeologicznych na terenie Puszczy Białowieskiej szerzej zaprezentowana została we wcześniejszych pracach autorów (Krasnodębski, Olczak 2012, 146–149; Krasnodębski, Olczak 2018, 11–17), to w tym miejscu ograniczono się do skrótowego zarysowania tego problemu.

z tego obszaru osady kultury ceramiki kreskowanej z produkcją żelaza na Polanie Berezowo, poprzez wyjątkowo dobrze zachowaną osadę wczesnośredniowieczną w uroczysku Obołonie, a kończąc na reliktach królewskich dworów łowieckich w legendarnej Starej Białowieży i Parku Pałacowym w centrum dzisiejszej Białowieży. Prace prowadzone były wspólnym wysiłkiem IAE PAN i IBS PAN, a oprócz autorów szczególnie zaangażowani byli w nie badacze białowiescy, z prof. Bogumiłą Jędrzejewską, wieloletnią opiekunką naukową projektu na czele, niestrudzonym poszukiwaczem śladów przeszłości prof. Włodzimierzem Jędrzejewskim oraz Tomaszem Samojlikiem, przygotowującym w tym czasie rozprawę doktorską na temat wpływu człowieka na środowisko naturalne Puszczy (Samojlik 2007). Badania aktywnie wspierała również ówczesna dyrekcja IBS, w osobie prof. Jana Marka Wójcika. Natomiast opiekę naukową nad projektem ze strony IAE PAN sprawował prof. Marek Dulinicz. Kolejnym przełomem w archeologicznym rozpoznaniu Puszczy Białowieskiej były rozpoczęte w latach 2016 i 2017 badania inwentaryzacyjne, które miały wypełnić lukę wynikającą z wieloletnich zaniedbań w zakresie opracowania Archeologicznego Zdjęcia Polski. Prowadzone były równocześnie dwa projekty o podobnej nazwie – *Inwentaryzacja dziedzictwa kulturowego*, będąca częścią projektu *Ocena stanu różnorodności biologicznej w Puszczy Białowieskiej na podstawie wybranych elementów przyrodniczych i kulturowych*, którego zleceniodawcą była Generalna Dyrekcja Lasów Państwowych, oraz drugi, o nazwie *Dziedzictwo kulturowe i przyrodnicze Puszczy Białowieskiej*, firmowany przez Uniwersytet im. Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie (dalej cyt.: UKSW) i finansowany przez Narodowe Centrum Nauki (por. rozdz. II).

Pomysł stworzenia tomu poświęconego archeologii Puszczy Białowieskiej narodził się już kilka lat temu. Stanowił on naturalny etap działań, podsumowujący prowadzone tu od ponad stu lat badania wykopaliskowe. Pilną potrzebę powstania takiej monografii – przeznaczonej nie tylko dla wąskiego grona specjalistów, ale też dla wszystkich zainteresowanych przeszłością tego regionu – uświadomiła nam zwłaszcza prowadzona w ostatnim czasie dyskusja na temat przyszłości tego kompleksu leśnego (m.in. Wesołowski i in. 2016). Zupełnie niespodziewanie osobnym zagadnieniem stał się w niej aspekt wykorzystywania archeologii dla doraźnych potrzeb ekonomicznych i politycznych. Można wręcz zaryzykować twierdzenie, że nauka cofnęła się o kilkadziesiąt lat, do czasów, gdy wyniki badań archeologicznych traktowane były czysto instrumentalnie. Tym razem użyte one zostały jako argumenty uzasadniające prowadzenie na obszarze Puszczy Białowieskiej intensywnej gospodarki leśnej. Doprowadziło to do kuriozalnej sytuacji, gdy jako rzekomego „dowodu” na antropogeniczne pochodzenie tego kompleksu leśnego używano map z tysiącami punktów, które miały pokazywać ślady obecności ludzkiej na tym terenie (m.in. Zapłata, Stereńczak 2016, 248 n.; Stereńczak i in. 2017; Portal przyrodniczo-kulturowy 2022). Zazwyczaj zapominało się jednak dodać, że przedstawiany zakres czasowy obejmuje okres ok. 10 tys. lat, zaś zaznaczone na mapach punkty to zarówno pojedyncze znaleziska artefaktów krzemienych czy fragmentów ceramiki, wszelkiego rodzaju kopce i nasypy, jak i pochodzące z XX w. doły do przechowywania sadzonek leśnych. Taka argumentacja stwarzała podstawy do odrzucenia tezy o naturalnym charakterze lasu i dawała przyzwolenie – przynajmniej w ocenie instytucji zamawiających tego rodzaju pseudonaukowe opracowania – na prowadzenie wycinki drzew³. Trzeba przy tym pamiętać, że odbywało się to przy sprzeciwie większości naukowców oraz silnych protestach społecznych. Nie będąc leśnikami ani specjalistami od szeroko rozumianych aspektów związanych z przyrodą, nie

³ Pretekstem do tych działań było obumieranie drzewostanów świerkowych w wyniku gradacji koronka drukarza.

śmielibyśmy wypowiadać się na te tematy⁴. Możemy jedynie zaprezentować wyniki badań archeologicznych wraz z ich rzetelną interpretacją. Nie ulega jednak wątpliwości – i należy to w tym miejscu wyraźnie podkreślić, że tak dobry stan zachowania zabytków archeologicznych (w tym śladów dawnych pól) w Puszczy Białowieskiej wynika tylko i wyłącznie z minimalnego stopnia przekształcenia tego terenu przez człowieka w ciągu ostatnich stuleci.

W monografii przedstawiono syntetyczny obraz historii zasiedlania i użytkowania zachodniej (polskiej) części Puszczy Białowieskiej w oparciu głównie o źródła archeologiczne. Ze względu na brak dostępu, poza nielicznymi wyjątkami, do wyników badań prowadzonych na terenie Białorusi, charakterystyka osadnictwa na całym obszarze tego kompleksu leśnego nie była możliwa⁵. W kolejnych rozdziałach zaprezentowano obecną wiedzę dotyczącą epoki kamienia i brązu, okresu przedrzymskiego i wpływów rzymskich, wczesnego średniowiecza oraz późnego średniowiecza i czasów nowożytnych⁶. Nie mogło zabraknąć również rozdziału poświęconego strukturalizmowi, o których na razie wiadomo bardzo niewiele – kopcom ziemnym o nieokreślonej funkcji oraz znanym od niedawna z tego terenu śladom dawnych pól. Tom uzupełnia charakterystyka użytkowania Puszczy w okresie nowożytnym na podstawie źródeł pisanych, a także zarys środowiska naturalnego i historia badań. Przyjęty w publikacji zakres chronologiczny i wynikająca z niego chęć przedstawienia całego archeologicznego obrazu Puszczy Białowieskiej sprawiły, że znalazły się w niej zarówno badania już wcześniej publikowane, jak i takie, które nie zostały jeszcze wprowadzone do obiegu naukowego. W tej drugiej grupie są stanowiska, które ze względu na niewielki stopień rozpoznania, często ograniczający się do pojedynczych sondaży, czekały na publikację w ramach szerszego kontekstu tematycznego lub chronologicznego. Znaczną część monografii zajmują rezultaty badań prowadzonych przez IAE PAN. Wynika to zarówno z tego, że prace tej instytucji wniosły – jak do tej pory – najwięcej do poznania przeszłości Puszczy, jak i z ograniczeń związanych z dostępnością materiałów źródłowych i stanem opublikowania badań prowadzonych w latach 2017–2020 przez inne instytucje.

Wstęp jest idealnym miejscem do zamieszczenia wszelkiego rodzaju uwag i podziękowań, które ze zrozumiałych względów nie mogły trafić do części merytorycznej. W tym przypadku palma pierwszeństwa należy się białowieskim badaczom z IBS PAN – Bogusi i Włodkowi Jędrzejewskim oraz Tomkowi Samojlikowi⁷. Bez ich inicjatywy i czynnego wspierania naszych działań, szczególnie w początkowym okresie, prowadzenie wykopalisk w Puszczy Białowieskiej nie byłoby możliwe. Należy bowiem pamiętać, że naukowa społeczność Białowieży jest środowiskiem dość hermetycznym, czasami zazdrośnie strzegącym „swojego terenu” i uzyskanie zgody na badania, m.in. na obszarze Białowieskiego Parku Narodowego, bywało czasem dość trudne⁸. Słowa sympatii należą się także władzom Nadleśnictw, które – przynajmniej

⁴ Nie przeszkadza to jednak leśnikom wypowiadać się na tematy związane z archeologią (m.in. Gurgul 2017; K. K. 2017).

⁵ Zarys dziejów białoruskiej części Puszczy Białowieskiej zaprezentowany został w pracy zbiorowej wydanej w 2009 r. (Belâvec i in. 2009).

⁶ W publikacji nie uwzględniono różnorodnych pozostałości po użytkowaniu tego obszaru w XIX i XX w., gdyż wymaga to wnikliwego opracowania źródeł historycznych.

⁷ Z całą świadomością używamy tutaj tej formy ich imion, czując się do tego upoważnieni ze względu na wieloletnią współpracę.

⁸ Nota bene, kiedy w 2016 r. wnioskowaliśmy o zgodę na badania nieinwazyjne na terenie Białowieskiego Parku Narodowego, spotkaliśmy się z odmową, zaś jako jedną z przyczyn negatywnej odpowiedzi wysuwano argument, że badania archeologiczne miały tam niedawno miejsce. Widać z tego, że okres 13 lat, jakie upłynęły od jedynych w XXI w. badań wykopaliskowych na terenie Parku, jest zbyt krótki, gdy patrzy się nań z perspektywy istnienia Puszczy. Drugim argumentem

w pierwszych latach naszej działalności w Puszczy – z wielką życzliwością i zainteresowaniem podchodziły do badań wykopaliskowych. Powstało dzięki temu kilka inicjatyw, jak na przykład włączenie kurhanów ze stanowiska 2 w leśnictwie Teremiski w przebieg ścieżki dydaktycznej orlika krzykliwego czy wykorzystanie informacji pozyskanych w trakcie badań dworu łowieckiego w Starej Białowieży (Leśnictwo Nowe, stan. 1) na ustawionej w pobliżu tablicy informacyjnej. Słowa podziękowania należą się również tym, bez których prace te nie byłyby tak owocne i nie stałyby się dla nas wielką archeologiczną przygodą. Są to zarówno osoby, które zapewniły nam „dach nad głową” podczas prac terenowych, czyli m.in. Jan Roszczenko i Jerzy Smoktunowicz, jak i cały szereg wolontariuszy, z wielkim zaangażowaniem uczestniczących w wykopaliskach⁹. Nie zapominamy także o naszych młodych pomocnikach z Białowieży, Helenie Jędrzejewskiej i Dawidzie Gutowskim, dla których udział w badaniach stał się bodźcem do podjęcia studiów archeologicznych i przynajmniej częściowo ukształtował ich późniejsze życie zawodowe.

Przygotowując książkę, której celem jest podsumowanie prowadzonych od kilkudziesięciu lat badań archeologicznych, nie sposób ustrzec się osobistego podejścia do tematu. Tym samym autorzy często nie dostrzegają własnych błędów oraz niedoskonałości przeprowadzonych analiz i wnioskowania. Świadomi, że nie jesteśmy wolni od tego rodzaju skazy, oddajemy do rąk czytelników niniejszy tom, w nadziei, że pomoże on w zrozumieniu teraźniejszości i przyszłości przez pryzmat tego, co się już wydarzyło. Mamy nadzieję, że publikacja, wraz z przygotowywanym obecnie katalogiem wszystkich znanych stanowisk archeologicznych z Puszczy Białowieskiej, chociaż w niewielkim stopniu przyczyni się do poznania tego wyjątkowego pod względem przyrodniczym i archeologicznym miejsca.

było rzekome posiadanie przez dyrekcję Parku pełnej i wystarczającej wiedzy o znajdujących się tu pozostałościach dziedzictwa kulturowego. Na szczęście to podejście zostało zmienione i w latach 2017–2019 archeolodzy uzyskali możliwość rozpoznawania powierzchniowego położonych na tym obszarze stanowisk archeologicznych.

⁹ Były to m.in. tak szacowne osoby, jak Paulina Szafrńska, Anna Maria Wójcik, Barbara Bańka i Rafał Kowalczyk. Nie zapominamy jednocześnie o wielkim miłośniku starożytności podlaskich, a mianowicie o pochodzącym ze wsi Siemiwołoki koło Hajnówki Włodku Nazaruku, który uczestniczył w wielu naszych pracach wykopaliskowych, zarówno na terenie Puszczy, jak i w innych rejonach Podlasia. Niestety stał się on ofiarą śmiertelną prowadzonej w latach 2016–2018 wycinki drzew.

Rozdział I. Środowisko przyrodnicze

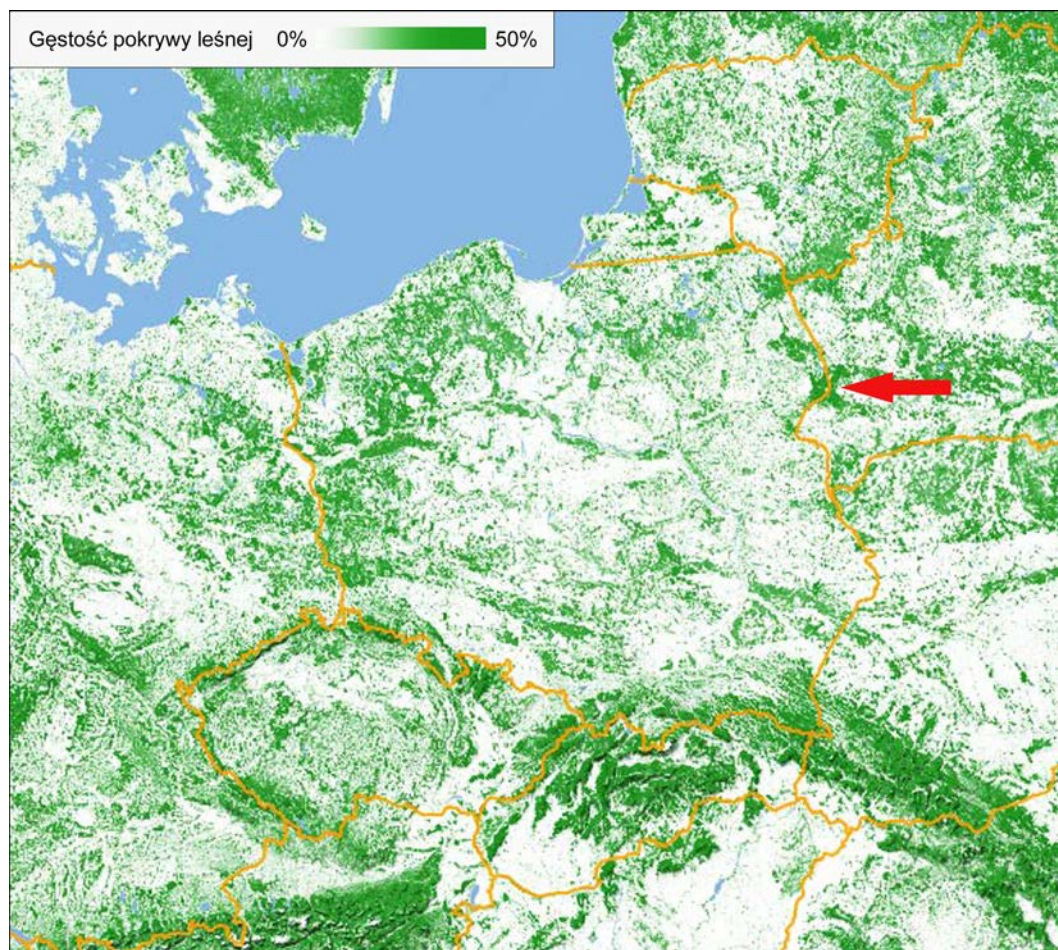
Puszcza Białowieska wchodzi w skład największego zwartego kompleksu leśnego położonego w zachodniej części Niziny Wschodnioeuropejskiej (ryc. I.1)¹. Rozciąga się ona pomiędzy 23°30' i 24°15' E oraz 52° 30' i 53° N. W podziale fizycznogeograficznym jest to wschodnia część mezoregionu Równiny Bielskiej, która wchodzi w skład makroregionu Nizina Północnopodlaska, będącego z kolei częścią podprovincji Wysoczyzny Podlasko-Białoruskie i prowincji Niż Wschodniobałtycko-Białoruski (Kondracki 2009, ryc. 33; Róžański i in. 2011, 4; Solon i in. 2018, mapa; Borzyszkowski, Grzegorzczak 2021).

W chwili obecnej Puszcza Białowieska zajmuje obszar o powierzchni ok. 1500 km², położony na pograniczu Polski i Białorusi (Jaroszewicz 2004, 3, ryc. 2). Po stronie polskiej znajduje się jej mniejsza część, o powierzchni 595 km², z których ok. 105 km² wchodzi w skład Białowieskiego Parku Narodowego, zaś pozostała zarządzana jest przez Lasy Państwowe (ryc. I.2)². Dodatkowo istnieje tu kilkanaście rezerwatów ochrony przyrody, o łącznej powierzchni ok. 120 km² (Rejestr 2021). Pomimo powracającej co jakiś czas dyskusji dotyczącej „pierwotności” lub „naturalności” tego zespołu leśnego, nie ulega wątpliwości, że jest to jeden z największych, najlepiej zachowanych i najcenniejszych obszarów przyrodniczych Europy Środkowej (Faliński 1986, 15, ryc. 1). Puszcza stanowi jedyny istniejący do dzisiaj wielkoobszarowy relikw lasów strefy boreo-nemoralnej, które pokrywały większość kontynentu w przeszłości. Na tle współczesnych lasów europejskich wyróżnia się znacznym udziałem drzewostanów ponadstuletnich naturalnego pochodzenia, odznaczających się zróżnicowaną strukturą gatunkową, wiekową i warstwową (Faliński 1986, 17–23; Jaroszewicz 2010, 216). Ze względu na swój naturalny charakter, w którym lasy zajmują ponad 60% powierzchni i są dominującym sposobem użytkowania ziemi, Puszcza Białowieska włączona została do ogólnoeuropejskiej sieci ekologicznej EECNET (ang. European Ecological Network), stanowiąc w Polsce jeden z tzw. obszarów węzłowych (29M) (Liro, Jakubowski 1998, 22 n., 33)³.

¹ Pragniemy złożyć serdecznie podziękowania dr Marcelinie Zimny i dr. Włodzimierzowi Kwiatkowskiemu za pomoc w przygotowaniu tego rozdziału.

² Administracją polskiej części Puszczy Białowieskiej zajmują się trzy nadleśnictwa: Białowieża, Browsk i Hajnówka oraz dyrekcja Białowieskiego Parku Narodowego (por. rozdz. II, ryc. II.35). Po stronie białoruskiej całą Puszcza zarządza dyrekcja Państwowego Parku Narodowego *Belovežskaia Pušča*.

³ Krajowa sieć ekologiczna EECNET-POLSKA jest wieloprzestrzennym systemem obszarów węzłowych, najlepiej zachowanych pod względem przyrodniczym i reprezentatywnych dla różnych regionów przyrodniczych kraju, wzajemnie ze sobą powiązanych korytarzami ekologicznymi, które zapewniają ciągłość więzi przyrodniczych w obrębie tego systemu (Liro 1998, 15).

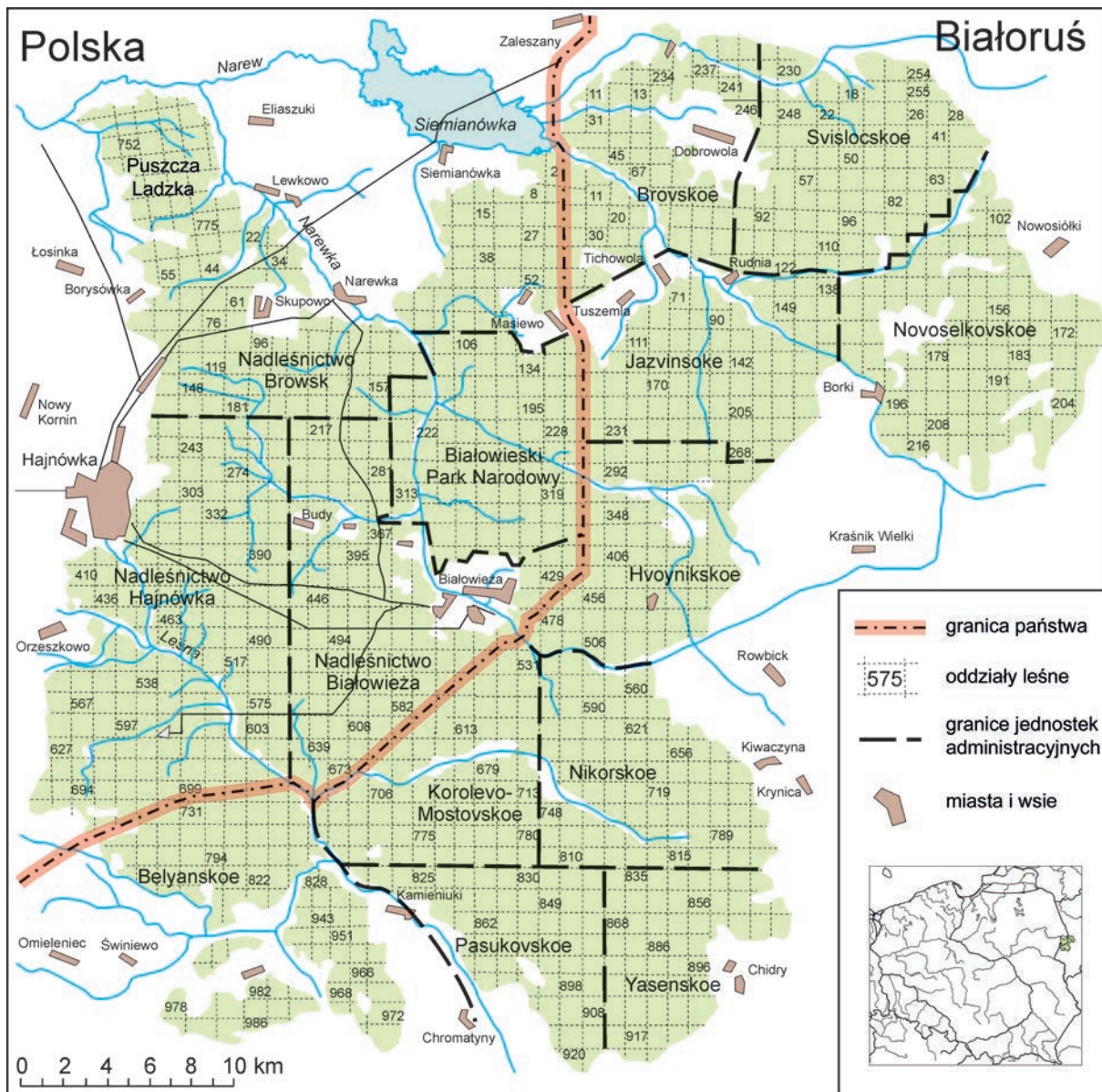
Ryc. I.1. Puszcza Białowieża na tle zalesienia Europy Środkowej. Wg Marian 2018

Fig. I.1. The Białowieża Forest compared to tree cover density in Central Europe. According to Marian 2018

1.1. Ukształtowanie powierzchni i budowa geologiczna

Powierzchnia terenu polskiej części Puszczy Białowieżskiej ukształtowała się głównie w trakcie cofania się lądolodu zlodowacenia warciańskiego oraz w holocenie (m.in. Marks i in. 2006; Marks i in. 2017)⁴. Przewagę stanowią tu płasko-faliste równiny. W zachodniej i środkowej części regionu dominuje morena ablacyjna (ryc. I.3). Jest ona położona pomiędzy wysokościami 160 a 190 m n.p.m. i przeciętnie wyniesiona 10–15 m ponad równiny moreny dennej (ryc. I.4). W części wschodniej przewagę mają płaskie i płasko-faliste równiny moreny dennej, na ogół zabagnione i podtopione. Rozciągają się one na wysokości pomiędzy 145 a 165 m n.p.m. Wysoczyznę morenową budują głównie piaski gliniaste i żwiry, a także gliny zwałowe. Napotkać też można głazy narzutowe (ryc. I.5) oraz zlepieńce czwartorzędowe, rzadko występujące w regionie Polski północno-wschodniej.

⁴ Opis budowy geologicznej i ukształtowania powierzchni oparto na informacjach pochodzących z wybranych arkuszy *Szczegółowej Mapy Geologicznej Polski 1:50 000* wraz z objaśnieniami: Kwiatkowski, Stepaniuk 2005; Kwiatkowski, Stepaniuk 2006; Boratyn i in. 2007a; Boratyn i in. 2007b; Kwiatkowski i in. 2011; Kwiatkowski i in. 2012; Kmieciak, Kwiatkowski 2017; Kmieciak, Kwiatkowski 2018, a także z prac Kwiatkowski 1994, 45–50; Kwiatkowski, Stepaniuk 2008, 17–24.

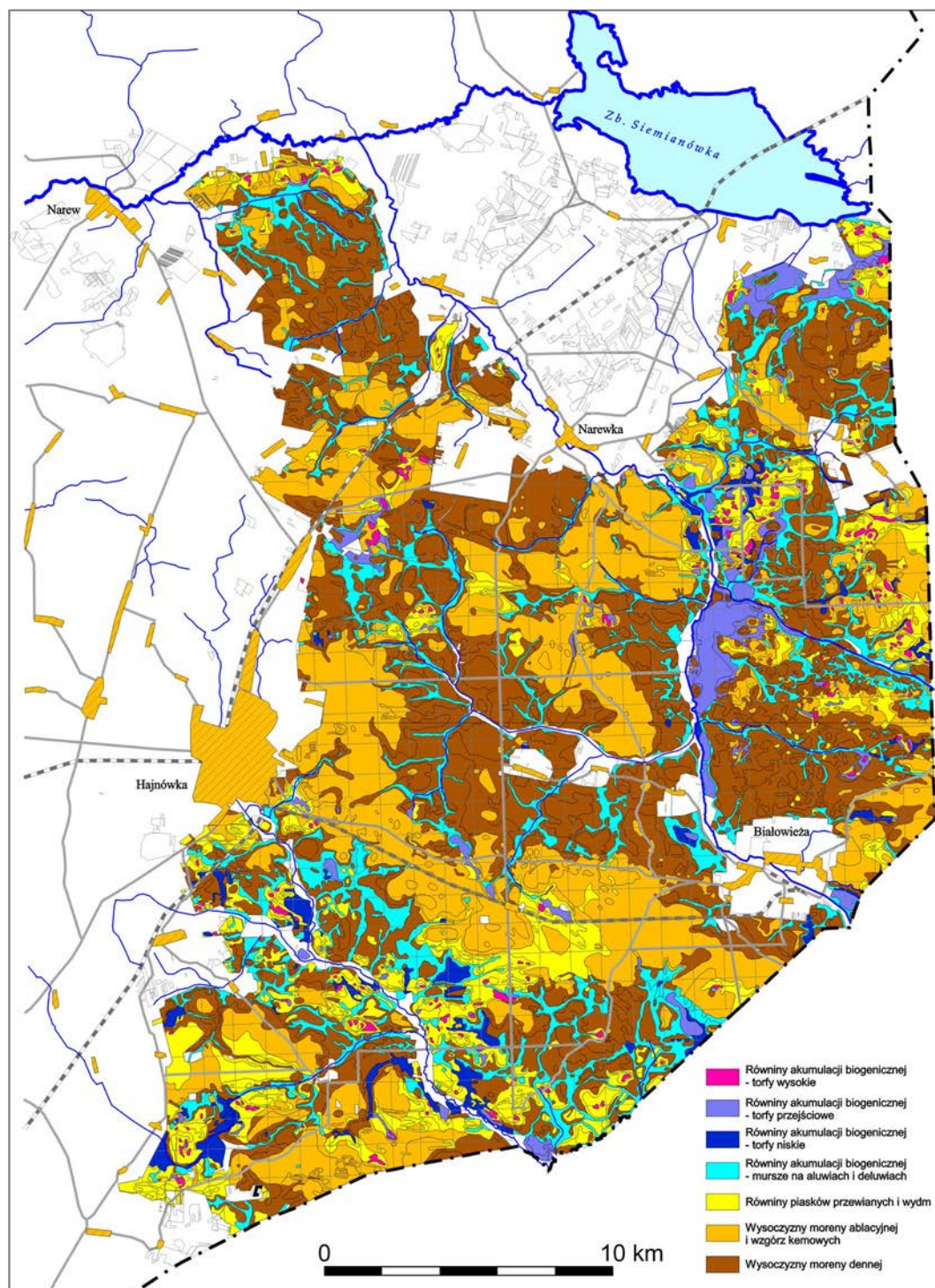

Ryc. I.2. Obecny zasięg Puszczy Białowieżskiej w granicach Polski i Białorusi. Oprac. T. Samojlik

Fig. I.2. Current coverage of the Białowieża Forest within the borders of Poland and Belarus.

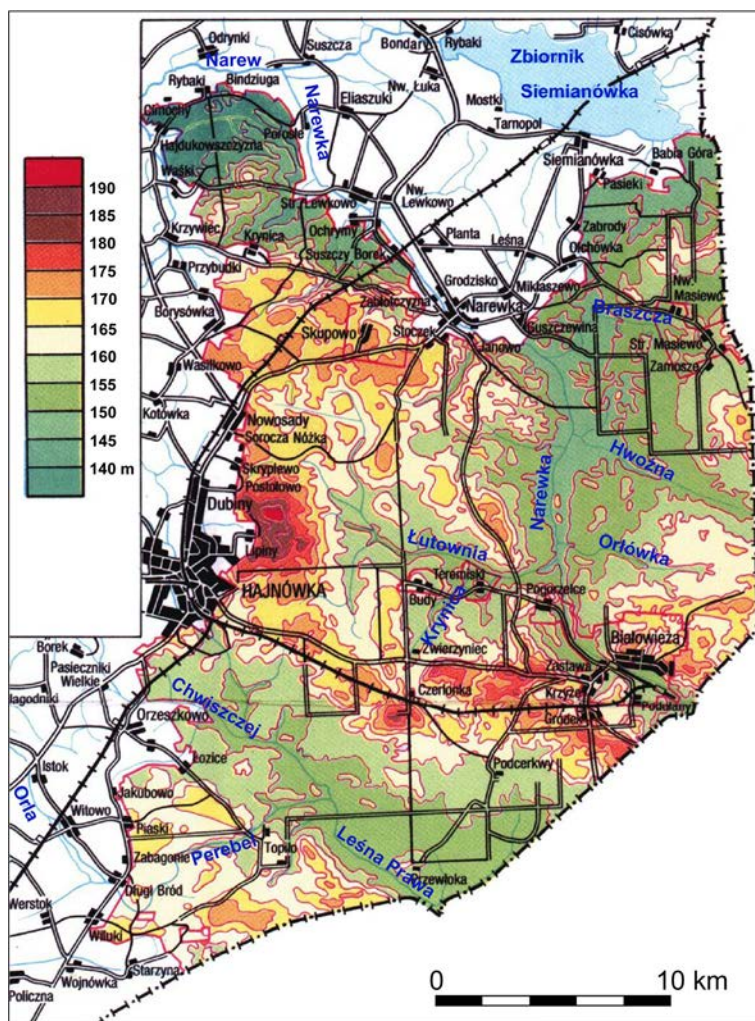
Compiled by T. Samojlik

Najwyższym punktem w polskiej części Puszczy Białowieżskiej jest bezimienne wzniesienie zlokalizowane w pobliżu wsi Lipiny koło Hajnówki (196,2 m n.p.m.), zaś miejsca położone najniżej związane są z doliną rzeczki Krzywczyk (134,5 m n.p.m.), wpadającej do Narwi w okolicy wsi Hajdukowszczyzna. Maksymalna deniwelacja wynosi zatem prawie 62 m. Najbardziej wyniesione obszary znajdują się w środkowej części Puszczy, na odcinku pomiędzy Hajnówką a Białowieżą i mają przebieg równoleżnikowy. Najwyższymi punktami są tu wzgórze z okolic Czerlonki (186 m n.p.m.) oraz Góra Batorego (183,8 m n.p.m.), położona ok. 3 km na zachód od Białowieży. Strefa tych wyniesień była dawniej interpretowana jako ciąg moren czołowych, mający swoją kontynuację na terenie Białorusi, gdzie w oddziale 686 usytuowane jest najwyższe wzniesienie puszczańskie – Kozia Góra (202 m n.p.m.). Ostatnie badania wskazują jednak, że znajdujące się po polskiej stronie i widoczne dobrze w terenie wzgórze są kemami. Poza pagórkami i wzgórzami kemów oraz moren czołowych w krajobrazie wyróżniają się także wydmy, osiągnące czasami dość znaczne rozmiary.

Ryc. I.3. Szkic geomorfologiczny polskiej części Puszczy Białowieskiej. Oprac. W. Kwiatkowski

Fig. I.3. Geomorphological sketch of the Polish part of the Białowieża Forest. Compiled by W. Kwiatkowski

Ryc. I.4. Mapa hipsometryczna polskiej części Puszczy Białowieżskiej. Oprac. W. Kwiatkowski
 Fig. I.4. Hypsometric map of the Polish part of the Białowieża Forest. Compiled by W. Kwiatkowski

Ryc. I.5. Głaz narzutowy w pobliżu stanowiska Leśnictwo Batorówka, stan. 2 (listopad 2016 r.).
 Fot. D. Krasnodębski
 Fig. I.5. An erratic boulder near Leśnictwo Batorówka, site 2 (November 2016). Photo by D. Krasnodębski

Starsze formy rzeźby terenu zostały mocno przeobrażone w okresie ostatniego zlodowacenia, gdy obszar dzisiejszej Puszczy Białowieskiej znajdował się w strefie tundry arktycznej. W efekcie intensyfikacji procesów wietrzenia peryglacialnego oraz erozji i transportu osadów w okresie ociepleń nastąpiło znaczne złagodzenie i wyrównanie rzeźby terenu. W okresach zimnych, przy braku roślinności, zachodziły procesy przewiewania osadów piaszczystych, prowadzące do powstania równin piasków eolicznych oraz licznych pagórków wydmyowych, wydmy parabolicznych i wałów wydmyowych. Lokalnie dochodziło w ten sposób do blokowania odpływu wód powierzchniowych i zabagnienia części terenu, jak to najprawdopodobniej miało miejsce w przypadku przesunięcia biegu rzeki Narewki z kierunku północnego na północno-zachodni (Kwiatkowski 1994, 48).

Charakterystyczną cechą równin moreny dennej jest obecność licznych owalnych zagłębień terenu, będących pozostałością po wytopieniu brył martwego lodu. Taką wytopiskową genezę mają rozległe obniżenia zajęte obecnie przez Zalew Siemianówka oraz Bagno Tyniewiczze na obrzeżu Puszczy Białowieskiej, a spośród położonych na jej obszarze uroczysko Sierchanowo w pobliżu ujścia Hwoźnej do Narewki oraz mniejsze: Bagna Derlicz, Berezowe Lado, Bagno Czerlon i Dziki Kąt. Przez cały czas swojego istnienia stanowiły one lokalne bazy erozyjne i baseny sedimentacyjne, w których gromadziły się deluwia przemieszane z utworami organicznymi. Zachodzące w holocenie procesy bagienne spowodowały, że obecnie większość zagłębień wytopiskowych wypełniają torfy. Duże niecki wytopiskowe i dawne doliny wód roztopowych są współcześnie wykorzystane przez dwa ważne ciekii polskiej części Puszczy – Narewkę (ryc. I.6; I.7) i Hwoźną. Jedynie one, a także Łutownia (ryc. I.8), trzeci ciek związany ze zlewnią Narwi, oraz płynąca w południowej części tego regionu rzeka Leśna Prawa, mają dobrze uformowane tarasy. Strumienie leśne, płynące głównie na terenie gliniastej moreny dennej, mają charakter inicjalny lub słabo wykształcone koryta i strefy aluwialne.

Ryc. I.6. Dolina Narewki w okolicy Kosego Mostu (maj 2009 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. I.6. Narewka River valley in the vicinity of Kosy Most (May 2009). Photo by D. Krasnodębski

Ryc. I.7. Bagno Dziki Nikor. Uregulowany odcinek rzeki Narewki po białoruskiej stronie granicy (październik 2017 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. I.7. Dziki Nikor Swamp. A regulated section of the Narewka River in Belarus (October 2017). Photo by D. Krasnodębski

Ryc. I.8. Dolina Łutowni w okolicy stanowisk 2 i 10 w leśnictwie Teremiski, oddział 338 (marzec 2018 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. I.8. Łutownia River valley in the vicinity of Leśnictwo Teremiski, sites 2 and 10, forest compartment 338 (March 2018). Photo by D. Krasnodębski

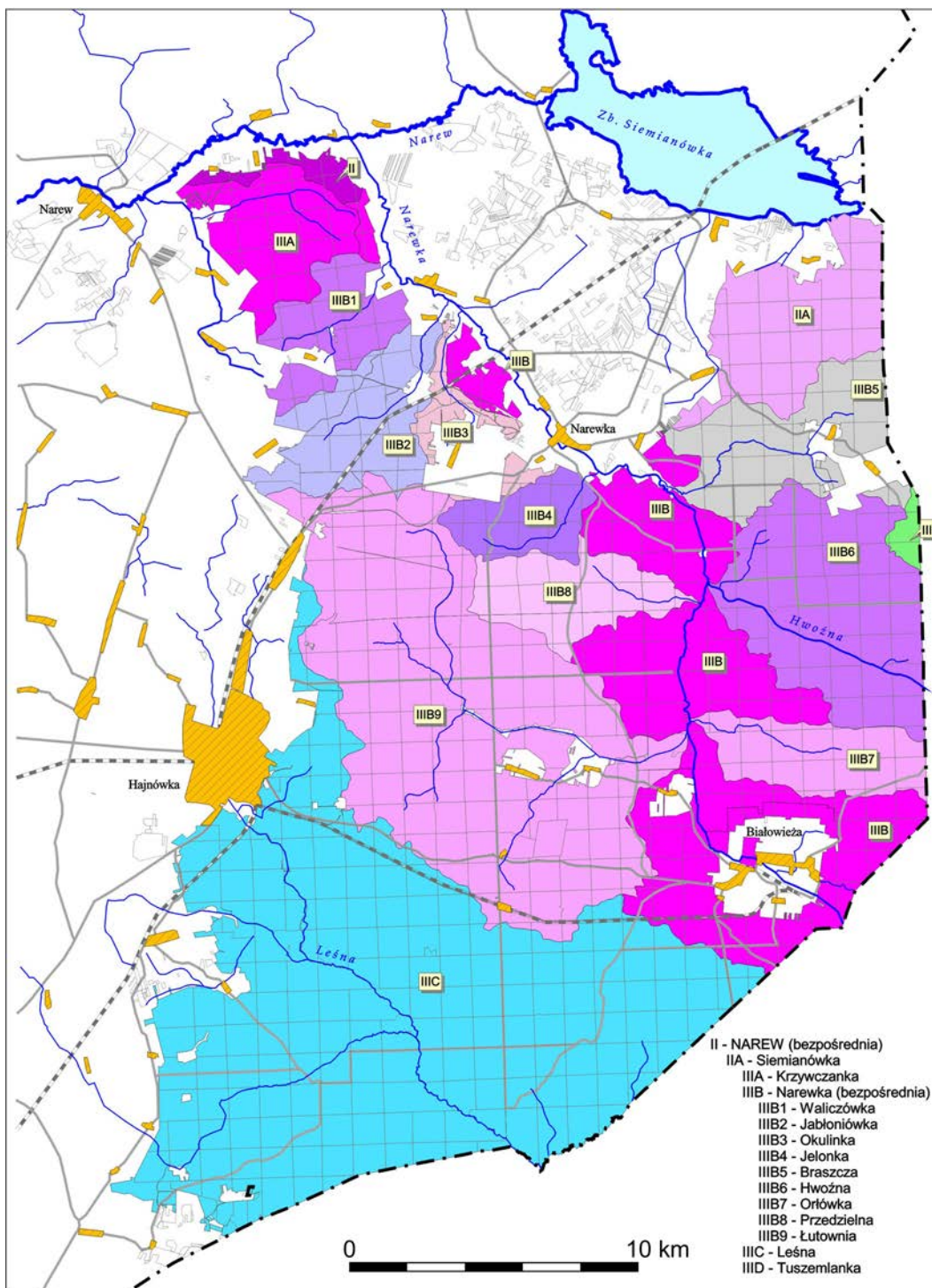
I.2. Stosunki wodne

Puszcza Białowieska leży w strefie wododziału Narwi i Bugu, a jednocześnie w bezpośredniej bliskości wododziałów Niemna i Dniepru (Sokołowski 2004, 16, ryc. 9). Wody powierzchniowe z jej polskiej części należą do dwóch zlewni – Narwi, biorącej swój początek na terenie znajdującego się po stronie białoruskiej bagna Orłowo, oraz Leśnej Prawej (dawniej Białej; Hedemann 1939, 80–83), łączącej się w okolicy Kamieńca z Leśną Lewą i uchodzącej do Bugu (ryc. I.9)⁵. W przypadku Narewki, dopływu Narwi, bardzo ważną rolę w kształtowaniu krajobrazu odgrywają niewielkie strumienie, z których na wzmiankę zasługują trzy największe, wpadające do niej po prawej stronie – Orłówka (w XIX w. nazywana Jelarką lub Jelanką; por. Hedemann 1939, 82), Hwoźna i Braszcza, oraz trzy dopływy lewostronne – Łutownia (kiedyś Łotownia lub Szczekotówka), Przedzielna i Jelonka. Ze względu na małą retencję zlewni, ciekie te po części mają charakter okresowy, co jest widoczne szczególnie w ostatnich latach, gdy z powodu cienkiej pokrywy śnieżnej w okresie zimowym nastąpiło znaczne obniżenie poziomu wód gruntowych (Kmieciak, Kwiatkowski 2017, 12). Obszar położony na południe od wspomnianego wyżej pasa wzniesień kemowych, przecinających Puszcę równoleżnikowo, należy do zlewni Bugu. Główną rzeką jest tu biorąca swój początek na północ od Hajnówki Leśna Prawa, wraz ze swoimi niewielkimi prawostronnymi (Perebel i Chwiszczey) i lewostronnymi (Przewłoka) dopływami. Spadki wszystkich cieków są bardzo niewielkie i nawet w przypadku największej – Narewki – wynoszą jedynie 0,35 m/km biegu (Jaroszewicz 2010, 214). Obecny kształt sieci rzecznej na terenie Puszczy Białowieskiej jest w znacznej części dziełem rąk ludzkich. Przekształcone zostały m.in. źródła Narwi, która najprawdopodobniej w XVIII w. została połączona kanałem z Narewką. Pod koniec XIX w. miała miejsce natomiast regulacja biegu Łutowni, Hwoźnej i Narewki (Pierzgalski i in. 2002, 414; Sokołowski 2004, 16).

Jedną z cech budowy geologicznej terenu Puszczy Białowieskiej jest różna zdolność do gromadzenia wody opadowej (ryc. I.10). W przypadku wysoczyzn morenowych, zbudowanych z przepuszczalnych i gruboziarnistych utworów zwałowych, woda gromadzi się na głębokości pomiędzy 5 a 10 m, stanowiąc o nawilgoceniu niżej położonej moreny dennej i zasilając sieć rzek (Kwiatkowski, Stepaniuk 2008, 26–28). Nieco inaczej wygląda to na obszarze zbudowanej z utworów nieprzepuszczalnych moreny dennej. W tym przypadku płytkie poziomy wód gruntowych występują w sposób nieciągły w piaszczystych pagórkach i w obrębie równin piaszków eolicznych, zaś właściwe poziomy wodonośne położone są na znacznych głębokościach, w międzymorenowych pakietach piaszczystych osadów wodnolodowcowych, pozostając bez wpływu na procesy glebowe i wegetacyjne (Kwiatkowski 1994, 51). Na płaskich terenach gliniastej moreny dennej nadmiar wód opadowych i roztopowych gromadzi się wiosną na powierzchni terenu w postaci rozlewisk, natomiast na gliniastych powierzchniach nachylonych następuje szybki odpływ, powodując przesychnienie gleb. Jeszcze inaczej wygląda to na torfowiskach, gdzie występuje retencyjny typ krążenia wody, przy jednocześnie dużej pojemności wodnej tych utworów (Kwiatkowski, Stepaniuk 2008, 27 n.).

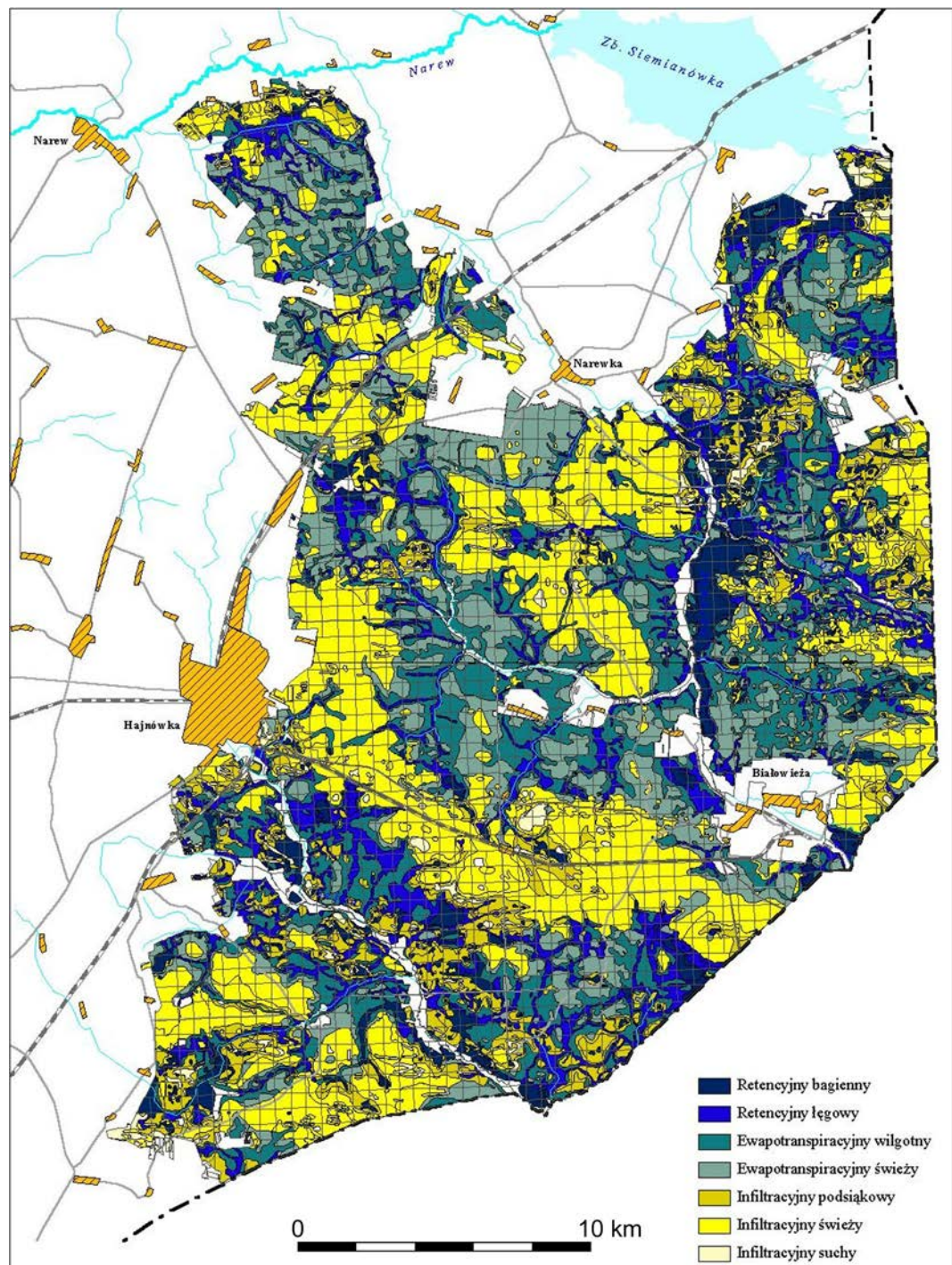
Obraz stosunków wodnych uzupełnić należy o informację na temat wód podziemnych, z których tylko najpłytsze, czwartorzędowe, mogły mieć wpływ na warunki osadnicze i przyrodę. Tworzą one pierwszą warstwę wodonośną, występującą na głębokości pomiędzy 153 a 163 m n.p.m. (Kwiatkowski, Stepaniuk 2008, 26).

⁵ Północno-wschodnie krańce Puszczy Białowieskiej, położone na terenie Białorusi, należą do dorzecza Niemna – za pośrednictwem rzek Świsłocz i Roś.

Ryc. I.9. Zlewnie rzek na terenie polskiej części Puszczy Białowieżskiej. Oprac. W. Kwiatkowski, K. Gajko

Fig. I.9. River basins in the Polish part of the Białowieża Forest area. Compiled by W. Kwiatkowski, K. Gajko

Ryc. I.10. Typy krążenia wody na terenie polskiej części Puszczy Białowieżskiej. Oprac. W. Kwiatkowski
 Fig. I.10. Types of water circulation in the Polish part of the Białowieża Forest area. Compiled by W. Kwiatkowski

I.3. Klimat

Pod względem klimatycznym Puszcza Białowieża zaliczana jest do Regionu Mazursko-Podlaskiego (Woś 1996, 120), subregionu bielskiego, w ramach którego, jako teren z dużą ilością lasów, posiada odmienne warunki wilgotnościowe i strukturę wiatrów (Jaroszewicz 2010, 214). Jej obszar znajduje się na pograniczu wpływu wilgotnych mas powietrza pochodzenia atlantyckiego i suchych kontynentalnych. Te ostatnie powodują wydłużenie okresu zimowego,

z większymi niż w środkowej Polsce spadkami temperatur i liczbą dni z zaleganiem śniegu oraz, co za tym idzie, dość krótkim okresem wegetacyjnym, wynoszącym obecnie średnio 204 dni (Boczoń, Sałachewicz 2022, 23)⁶. Średnia długość zalegania pokrywy śnieżnej to 88 dni⁷. Większa niż w środkowej i zachodniej Polsce jest także roczna amplituda temperatur, co jest spowodowane występowaniem gorącego i suchego lata (Wołkowycki 2010, 14). Średnia temperatura roczna zmierzona dla Białowieży za lata 1951–2001 wynosiła 6,8° C, zaś średnie temperatury stycznia i lipca to odpowiednio -4,2° C i 17,7° C (Pierzgalski i in. 2002, 417). Na wilgotność wpływa m.in. ilość opadów atmosferycznych, których średnia roczna suma dla Białowieży za lata 1950–2003 wynosiła 627,5 mm (Jaroszewicz 2010, 214), przy czym wartość ta znacznie się wahała w poszczególnych latach, wynosząc od 448 mm w 1991 r. do 934 mm w 1971 r. (Pierzgalski i in. 2002, 418). Średnia wartość była przy tym wyższa niż dla terenów położonych wokół Puszczy. W ostatnich latach widoczna jest duża zmienność wielkości opadów i zdarzają się bardzo suche lata (Boczoń, Sałachewicz 2022, 27).

I.4. Gleby

Właściwości fizyko-chemiczne gleb i ich zasobność w składniki pokarmowe są w dużej mierze uwarunkowane charakterem litologicznym skały macierzystej i stosunkami wodnymi⁸. W obrębie piaszczysto-żwirowych wysoczyzn moreny ablacyjnej dominuje klasa gleb brunatnoziemnych. Na przepuszczalnych i przewietrzonych substratach glebowych występują mezotroficzne gleby brunatne wylugowane, a na uboższym podłożu, zbudowanym z jednorodnych i drobnych piasków, gleby brunatne bielcowane i brunatne kwaśne. Najuboższe gleby w toposekwencjach moren ablacyjnych to gleby rdzawe, związane z piaskami zwałowymi, które zostały nadbudowane piaskami eolicznymi. Eutroficzny charakter gleb na obszarze moreny ablacyjnej jest uwarunkowany występowaniem w podłożu piasków gliniastych, nieciągłych płatów glin ablacyjnych, a także gruboziarnistych utworów zasobnych w węglan wapnia. Na utworach gliniastych przeważają gleby brunatne, gleby płowe właściwe i płowe bielcowane. Na węglanowych żwirach niektórych pagórków kemowych pojawiają się izolowane płyty pararendzin oraz gleby brunatnych właściwych.

Na obszarze równin eolicznych dominują oligotroficzne gleby bielicoziemne – w obrębie form wydmowych częste są gleby rdzawe bielcowane, gleby bielcowe (ksero-bielice), spo-

⁶ Najkrótszy okres wegetacji wyniósł 168, zaś najdłuższy 248 dni, przy czym w świetle pomiarów wykonywanych w latach 1951–2019 widoczna jest wyraźna tendencja do wydłużania tego okresu. Średni sezon wegetacyjny w Białowieży trwa 206 dni według kryteriów klimatycznych (liczba dni z temperaturą powietrza >+5°C), 185 dni według kryterium fitofenologicznego oraz 180 dni według kryterium synfitofenologicznego (długość okresu wegetacji *Tilio-Carpinetum*; Faliński 1986, 32).

⁷ Okres zalegania pokrywy śnieżnej wynosił średnio 92 dni (Faliński 1986, 32). W niektórych latach liczba dni z pokrywą śnieżną dochodziła do 197 dni (Jaroszewicz 2010, 214), jednak w ostatnim okresie spadła do 85, a podczas niektórych zim (2015 r.) wynosiła nawet 23 dni (Boczoń, Sałachewicz 2022, 29). Według starszych opracowań okres wegetacji skracał się nawet do 185 dni (Faliński 1994, mapa 7; tam dalsza literatura). W ostatnich latach widać także bardzo wyraźny wzrost średniej temperatury, szczególnie w pierwszych miesiącach roku, co przekłada się na wcześniejszy początek wegetacji wielu roślin oraz przyspieszenie lęgów kilku gatunków ptaków (Jaroszewicz 2010, 215).

⁸ Charakterystykę gleb opracowano na podstawie: Sokołowski i in. 1982; Kwiatkowski 1994, 52–54; Prusinkiewicz, Michalczyk 1998; Sokołowski 2004, 20 n.; Lickiewicz i in. 2020, 91–113, 127–285. Pod względem liczby wykonanych wierceń glebowych Puszcza Białowieska stanowi jeden z najlepiej zbadanych pod tym względem kompleksów leśnych w Europie.

radycznie rankery bielcowane. Na płaskich równinach z płytką wodą gruntową obecne są gleby bielcowe o różnym stopniu oglejenia oraz glejobielice z silnie rozwiniętymi poziomami eluwialnymi. Te ostatnie występują często jako gleby okrajkowe wokół zatorfionych obniżzeń deflacyjnych, w których obecne są gleby torfowisk wysokich, a czasem torfowisk przejściowych. Ponieważ miąższość torfów jest zazwyczaj nieduża, zdarza się, że w środku nieck deflacyjnych występują też glejobielice torfiaste, niekiedy jako pogrzebane gleby kopalne, gdy znajdują się pod warstwą torfu wysokiego.

Na obszarze gliniastych równin moreny dennej podtypy gleb mają charakter eutroficzny lub mezotroficzny. Dominują gleby brunatnoziemne: brunatne właściwe, płowe właściwe i płowe brunatniejące. Występowanie tych gleb jest sprzężone z płytkim zaleganiem marglistej gliny. Najuboższą grupą gleb na obszarze moreny dennej są bielcowane gleby opadowo-glejowe i gruntowo-glejowe, występujące w sąsiedztwie zabagnionych obniżzeń terenu.

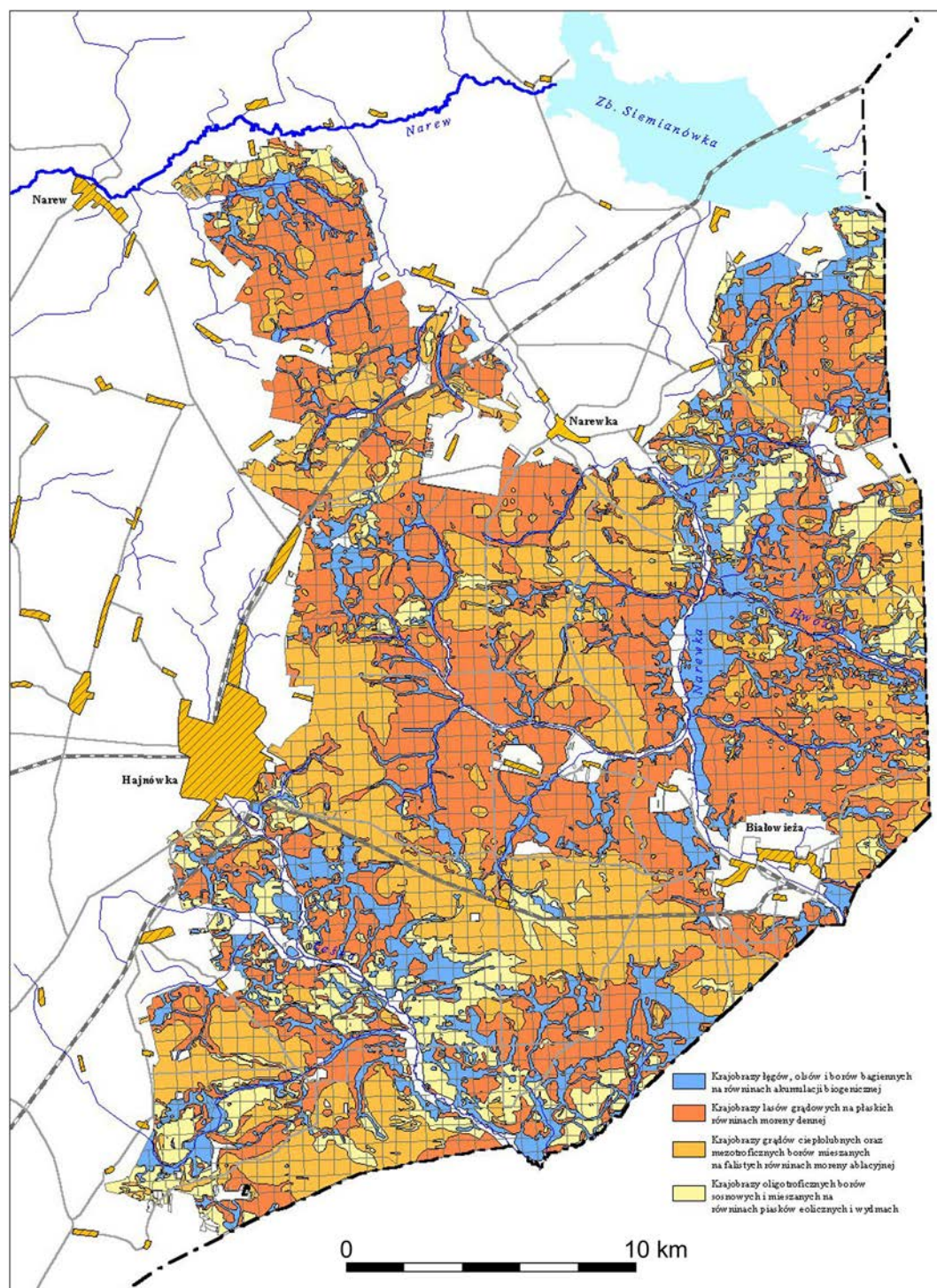
Poza obszarami wysoczyzn duże znaczenie mają gleby torfowe, obecne w dolinach rzecznych. Wzdłuż koryt rzecznych rozciąga się zwykle strefa turzycowo-trzcinowych gleb torfowisk niskich, które w kierunku wysoczyzn lokalnie przechodzą w gleby torfowisk przejściowych. W podmokłych obniżeniach terenu oraz w otoczeniu torfowisk niskich obecne są różnorodne gleby pobagiennie i zabagniane: gleby murszowo-mineralne, czarne ziemie i gleby gruntowo-glejowe. Gleby torfowisk przejściowych i wysokich, z głębszymi poziomami torfów, występują tylko w dużych formach wytopiskowych, rzadko w nieckach deflacyjnych (rezerwat Michnówka).

I.5. Współczesne krajobrazy roślinne

Współczesne drzewostany Puszczy Białowieskiej wykształciły się pomiędzy XI a X tys. p.n.e., po ustąpieniu ostatniego zlodowacenia. Początkowo dominowały tu gatunki bardziej odporne na zimno, takie jak sosna (*Pinus sylvestris*) i brzoza (*Betula* spp.), później pojawiły się te bardziej ciepłolubne – wiąz (*Ulmus* spp.), lipa drobnolistna (*Tilia cordata*), dąb (*Quercus* spp.) i grab (*Carpinus betulus*). Obecnie największą powierzchnię zajmuje sosna pospolita, która jest składnikiem borów: świeżego, wilgotnego i bagiennego oraz mieszanego świeżego (Faliński 1986, 52–69; Sokołowski 2004, 33–50; Jaroszewicz i in. 2019). Przypada na nią odpowiednio 28,3% drzewostanów w części polskiej i 58,0% w białoruskiej. Na drugim miejscu znajduje się świerk (*Picea abies*), który jest składnikiem wszystkich siedliskowych typów lasów, stanowiąc 26,8% powierzchni po stronie polskiej i 10,7% po białoruskiej. Kolejnym gatunkiem jest olcha czarna (*Alnus glutinosa*), dominująca w olsie jesionowym (łęgu jesionowo-olszowym) – odpowiednio 20,0% i 15,3% powierzchni. Pod względem zajmowanego areału na czwartym miejscu plasuje się dąb szypułkowy (*Quercus robur*), występujący w lesie świeżym i mieszanym wilgotnym, na powierzchni 11,0% w polskiej i 4,7% w białoruskiej części Puszczy. Istotny udział mają także brzoza brodawkowata (*Betula pendula*) i brzoza omszała (*Betula pubescens*), stanowiące domieszkę we wszystkich typach lasów – 8,3% w obu częściach Puszczy. Spośród innych gatunków większe znaczenie mają jeszcze grab pospolity (*Carpinus betulus*) – 2,2% i 1,0%, jesion wyniosły (*Fraxinus excelsior*) – 2,2% i 1,1%, osika (*Populus tremula*) – 0,7% i 0,8%. Na pozostałe gatunki, czyli lipę drobnolistną (*Tilia cordata*), klon (*Acer platanoides*), wiąz (*Ulmus* sp.) i wierzbę (*Salix* sp.), przypada zaledwie 0,5% i 0,1%.

Podłoże geologiczne, gleby oraz sieć hydrologiczna i czynniki klimatyczne doprowadziły do wytworzenia się charakterystycznego dla omawianego obszaru zestawu krajobrazów roślinnych. W polskiej części Puszczy Białowieskiej wydzielić można ich cztery podstawowe typy (ryc. I.11; Kwiatkowski 1994, 56–83, mapa; Kwiatkowski, Stepaniuk 2008, 28–32). Pierwszym z nich jest krajobraz falistych równin moreny ablacyjnej ze wzgórzami i pagórkami kemoowymi, w którym dominują grądy ciepłolubne (*Melitti-Carpinetum*) oraz mezotroficzne bory mieszane (*Calamagrostio-Picetum* i *Calamagrostio-Pinetum*) (Kwiatkowski 1994, 75–83; Sokołowski 2004, 101–115; Kwiatkowski, Stepaniuk 2008, 28–29). Zajmuje on uboższe siedliska, z glebami wykształconymi na piaskach gliniastych i żwirach, pokrywając blisko 30% obszaru Puszczy (Jaroszewicz 2010, 217). Jak się wydaje, były one w największym stopniu poddane antropopresji w postaci intensywnego użytkowania, które w wielu przypadkach doprowadziło do pewnego stopnia ich monotypizacji (por. Kwiatkowski i in. 2018, 58 n.). Zachętę do wykorzystywania tych terenów przez człowieka stanowiła ich łatwa dostępność przez cały rok, z tego też powodu przebiegały przez nie główne ciągi komunikacyjne. To z kolei pociągało za sobą łatwość transportu zarówno drzewa, jak i innych pozyskiwanych w lesie surowców. Także na tym terenie, w najbardziej drastyczny sposób, dała o sobie znać rabunkowa eksploatacja lasu, prowadzona w latach 1915–1929. Wydaje się zatem, że to właśnie ten rodzaj krajobrazu najdalej odbiega od pierwotnego. Występują tu bory mieszane sosnowo-świerkowe (*Vaccinio vitis-idaeae-Pinetum*), które poza dwoma gatunkami dominującymi (*Picea abies* i *Pinus sylvestris*), posiadają jedynie niewielką domieszkę brzozy (*Betula*), dębu (*Quercus robur*) i grabu (*Carpinus betulus*). Brak udziału świerka charakteryzuje bory mieszane sosnowo-trzcinnikowe (*Calamagrostio arundinaceae-Pinetum*), będące jedynym, w obrębie wysoczyzn morenowych, rodzajem lasu, w którym sosna odnawia się w sposób naturalny. Znaczny udział dębu stał się powodem wyróżnienia boru mieszanego sosnowo-dębowego (*Quercus-Piceetum*), w którym poza dwoma głównymi gatunkami (*Quercus robur* i *Picea abies*) występuje także brzoza, sosna i świerk (*Betula*, *Pinus sylvestris* i *Picea abies*). Dęby stanowią także podstawę dąbrowy świetlistej (*Potentillo albae-Quercetum*), w której oprócz dębów (*Quercus robur* i *Quercus sessilis*) może być obecna domieszka świerka, grabu, sosny i brzozy (Sokołowski 2004, 118–122). W przeszłości porastały one głównie obszary o glebie bogatej w węglan wapnia, jednak w okresie ostatnich kilkudziesięciu lat uległy regresji, co łączone jest z ich antropogenicznym pochodzeniem (Faliński 1986, 87–89; Jaroszewicz 2010, 217).

Z równinami moreny dennej związany jest z kolei krajobraz lasów grądowych (Kwiatkowski 1994, 56–60; Kwiatkowski, Stepaniuk 2008, 29 n.). Wydzielić tu można grąd świeży o drzewostanach klonowo-lipowo-grabowych (*Tilio-Carpinetum typicum*; ryc. I.12) oraz grąd wilgotny (*Tilio-Carpinetum stachyetosum silvaticae*, *Tilio-Carpinetum caritecosum remotae*, *Tilio-Carpinetum calamagrostietosum*, *Tilio-Carpinetum circaetosum alpinae*). W polskiej części Puszczy Białowieskiej lasy grądowe zajmują ok. 40% powierzchni (Sokołowski 2004, 53–101; Jaroszewicz 2010, 216). W pierwszym z wymienionych drzewostanów obok trzech podstawowych gatunków (*Carpinus betulus*, *Acer platanoides* i *Tilia cordata*) występuje także dąb (*Quercus robur*) i świerk (*Picea abies*), zaś w przypadku grądów wilgotnych domieszkę stanowi jesion (*Fraxinus excelsior*) i olcha (*Alnus glutinosa*).

Ryc. I.11. Typy krajobrazów roślinnych na terenie polskiej części Puszczy Białowieżskiej. Oprac. W. Kwiatkowski, M. Stepaniuk

Fig. I.11. Types of vegetation landscapes in the Polish part of the Białowieża Forest area. Compiled by W. Kwiatkowski, M. Stepaniuk

Ryc. I.12. Grąd wysoki (*Tilio-Carpinetum typicum*) w oddziale 413 Puszczy Białowieskiej. Fot. W. Kwiatkowski

Fig. I.12. Oak-hornbeam forest (*Tilio-Carpinetum typicum*) in compartment 413 of the Białowieża Forest. Photo by W. Kwiatkowski

Dla równin akumulacji biogenicznej, w części pokrytych płytkimi torfami, charakterystyczne są krajobrazy łągów, olsów i borów bagiennych (ryc. I.13–15), rozmieszczone wzdłuż rzek i drobnych cieków oraz zagłębień wytopiskowych, na ogół regularnie okresowo zalewane wodą (Kwiatkowski 1994, 61–69; Sokołowski 2004, 122–135; Kwiatkowski, Stepaniuk 2008, 30 n.; Jaroszewicz 2010, 216 n.). Wyróżnić wśród nich można m.in. lasy wiązowo-jesionowe (*Ficario-Ulmetum campestris*), w których oprócz głównych gatunków (*Ulmus campestris* i *Fraxinus excelsior*) występuje także olsza (*Alnus glutinosa*), lipa (*Tilia cordata*), grab (*Carpinus betulus*) i klon (*Acer platanoides*). Podmokłe tereny wzdłuż strumieni porastają łągi jesionowo-olszowe (*Circaeo-Alnetum*), gdzie poza olszą (*Alnus glutinosa*) i jesionem (*Fraxinus excelsior*) rośnie także świerk (*Picea abies*) i grab (*Carpinus betulus*). Z nisko położonymi obszarami związane są również łągi olszowo-świerkowe (*Piceo-Alnetum*) z przewagą świerka (*Picea abies*), ale też z udziałem olszy (*Alnus glutinosa*), jesionu (*Fraxinus excelsior*) i brzozy (*Betula pendula* i *Betula pubescens*). Często spotykane są także olszyny bagienne oraz brzeziny bagienne. Tereny niedużych, zalewanych wodą obniżen porasta, rzadko występujący, las dębowy w postaci dębiny bagiennej (*Carici elongatae-Quercetum*). Na glebach torfowych wykształca się świerczyna bagienna (*Sphagno girgensohnii-Piceetum*) (ryc. I.16; Faliński 1986, 91; Sokołowski 2004, 135–148). Doliny rzeczne są w większości pokryte szuwarami trzcinowymi, turzycowiskami wysokimi, zbiorowiskami łąk wilgotnych i ziołoroślami, które są pozostałością po ich regularnym koszeniu i wykorzystywaniu w postaci łąk (Jaroszewicz 2010, 217).

Na obszarze wydm na równinie moreny dennej występują głównie bory sosnowe (*Vaccinio vitis idaeae-Pinetum*) (ryc. I.17; Kwiatkowski 1994, 70–74; Faliński 1986, 54; Kwiatkowski, Stepaniuk 2008, 31 n.). Obok sosny (*Pinus sylvestris*) dominującym gatunkiem jest tu także świerk (*Picea abies*), przy niewielkim udziale brzozy (*Betula pendula* i *Betula pubescens*). Wraz z borem świeżym (*Peucedano-Pinetum*) zajmują one niewielkie płyty najuboższych siedlisk na piaskach, porastając w sumie ok. 11% terenu polskiej części Puszczy Białowieskiej (Jaroszewicz 2010, 2017).

Ryc. I.13. Ols (*Ribeso nigri-Alnetum*) w dolinie rzeki Leśnej, w oddziale 462 Puszczy Białowieskiej. Fot. W. Kwiatkowski

Fig. I.13. Alder forest (*Ribeso nigri-Alnetum*) in the Leśna River valley in compartment 462 of the Białowieża Forest. Photo by W. Kwiatkowski

Ryc. I.14. Łęg jesionowo-olszowy (*Fraxino-Alnetum*). Dolina Łutowni w okolicy stanowisk 1, 3 i 5 w leśnictwie Postołowo, oddział 214 (listopad 2013 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. I.14. Ash-alder flood plain forest (*Fraxino-Alnetum*). Łutownia River valley in the vicinity of Leśnictwo Postołowo, sites 1, 3, and 5, forest compartment 214 (November 2013). Photo by D. Krasnodębski

Ryc. I.15. Łęg jesionowo-olszowy (*Fraxino-Alnetum*) w okolicy stanowiska 22 w Białowieżskim Parku Narodowym, oddział 257 (maj 2005 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. I.15. Ash-alder flood plain forest (*Fraxino-Alnetum*) in the vicinity of Białowieża National Park, site 22, forest compartment 257 (May 2005). Photo by D. Krasnodębski

Ryc. I.16. Borealna świerczyna na torfie (*Sphagno girgensohnii-Piceetum*) w uroczysku Sierchanowo w oddziale 223 Puszczy Białowieżskiej. Fot. W. Kwiatkowski

Fig. I.16. Boreal spruce forest on peat (*Sphagno girgensohnii-Piceetum*) in the Sierchanowo Range in compartment 223 of the Białowieża Forest. Photo by W. Kwiatkowski

Ryc. I.17. Bór sosnowy (*Vaccinio vitis idaeae-Pinetum*) na terenach zwydmionych w oddziale 519 Puszczy Białowieskiej. Fot. W. Kwiatkowski

Fig. I.17. Pine forest (*Vaccinio vitis idaeae-Pinetum*) on dune terrains in compartment 519 of the Białowieża Forest. Photo by W. Kwiatkowski

I.6. Świat zwierzęcy

Na terenie Puszczy żyje obecnie 11 564 tys. gatunków zwierząt, liczba która nie znajduje odpowiednika w pozostałych lasach Europy (Jaroszewicz i in. 2019). Wśród nich jest 57 gatunków ssaków, z których największą biomasę stanowią parzystokopytne, takie jak żubry (ryc. I.18), jelenie, sarny, dziki czy łosie (Jędrzejewska, Jędrzejewski 1998, tab. 2.1). Nie należy jednak także zapominać o bardzo ważnych z punktu widzenia ekologii, najliczniejszych w tej grupie gryzoniach (18 gatunków), nietoperzach (12 gatunków) i ssakach drapieżnych (również 12 gatunków) (Stachura i in. 2004, 13–17). Ze współcześnie żyjących drapieżników jedynie dwa (jenot i norka amerykańska) zostały introdukowane około połowy XX w. z obszaru byłego ZSRR, zaś pozostałe, czyli łasica, kuna leśna, tchórz zwyczajny, gronostaj, ryś, borsuk, wydra, wilk i lis (ryc. I.19), stanowią gatunki rodzime. Do początku XX w. występowały tu również norka europejska i niedźwiedź (Samojlik 2004, 74). W tym samym okresie zabite zostały także ostatnie żyjące w stanie naturalnym żubry, których restytucja nastąpiła w latach dwudziestych XX w. (Pucek 2004, 28)⁹. W XIX w. populacja żubra w Puszczy wynosiła między ok. 1500 (w 1860 r.) a 665 sztuk (w 1902 r.) (Jędrzejewska i in. 1997, tab. 1). Był on obok łosia najbardziej pożądanym trofeum myśliwskim (Karcov 1903, 276–286)¹⁰.

⁹ Ten największy europejski ssak lądowy w średniowieczu zamieszkiwał prawie cały kontynent, z wyjątkiem jego północnych i południowych krańców (Pucek 2004, ryc. 4.1). Jeszcze w XI stuleciu odnotowano jego obecność na terenie dzisiejszej Szwecji, zaś w XIV w. donoszono o żubrach w północno-wschodniej Francji. W XVI–XVIII w. populacja żubra zanikła na terenie Rumunii i na Węgrzech. Ze względu na wylesienie zasięg występowania tego gatunku stopniowo ograniczał się do terenów najmniej zagospodarowanych, takich właśnie jak Puszcza Białowieska czy góry Kaukazu (Pucek 2004, 26).

¹⁰ O zabiciu 42 żubrów i 13 łosi podczas polowania z udziałem króla Augusta III Sasa w 1752 r. wspomina inskrypcja zamieszczona na upamiętniającym to wydarzenie obelisku, stojącym na grobli biegnącej przez białowieskie stawy w stronę dawnego dworu królewskiego.

Poza ssakami w Puszczy Białowieskiej występuje 117 gatunków ptaków (Walankiewicz 2008, 144), 13 gatunków płazów (Krzyściak-Kosińska 2008, 156) i siedem gatunków gadów (Krzyściak-Kosińska 2008, 159). Obraz ten uzupełnia bogaty świat bezkręgowców, z których jak dotychczas znanych jest 11 400 gatunków (Gutowski i in. 2008, 162).

Ryc. I.18. Spotkanie z żubrami podczas badań powierzchniowych (listopad 2016 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. I.18. An encounter with bison during a surface survey (November 2016). Photo by D. Krasnodębski

Ryc. I.19. Lis zaintrygowany badaniami wykopaliskowymi na stanowisku 1 w leśnictwie Podcerkiew (wrzesień 2005 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. I.19. A fox intrigued by the excavation at Leśnictwo Podcerkiew, site 1 (September 2005). Photo by D. Krasnodębski

I.7. Wyniki badań palinologicznych

Od lat trzydziestych XX w. na terenie Puszczy Białowieskiej prowadzone były badania zmierzające do poznania jej przeszłości przyrodniczej (Latałowa i in. 2016, 4–6; tam dalsza literatura). Przyjmowano, że ze względu na pierwotny lub co najmniej naturalny charakter tego obszaru leśnego oraz potwierdzony od późnego średniowiecza brak antropopresji będzie można na jego przykładzie prześledzić zmiany przyrodnicze zachodzące w ciągu ostatnich 10 tysięcy lat. Dzięki rozwojowi metod badawczych, m.in. analizy pyłkowej i datowań metodą radiowęglową AMS, na początku XXI w. dokonany został skok jakościowy w badaniach paleoekologicznych¹¹. W latach 2010–2014 realizowano projekt o nazwie *Przyrodnicza historia Puszczy Białowieskiej w świetle badań paleoekologicznych* (Latałowa i in. 2015; Latałowa i in. 2016; Zimny i in. 2017). Badaniami objęto dziewięć stanowisk, na których możliwe było pobranie profili pyłkowych. Ze względu na znaczenie tych odkryć wskazane jest nieco szersze ich omówienie. Osiem stanowisk znajdowało się na terenie Białowieskiego Parku Narodowego, zaś jedno w odległości ok. 6 km od jego południowej granicy (Latałowa i in. 2016, ryc. 1; Zimny i in. 2017, ryc. 2). Miejsca pobierania prób z terenu Parku zlokalizowane były głównie w jego południowej części, w oddziałach 287, 314, 317, 318, 340 i 369, zaś jedynie dwa położone były na północ od rzeki Hwoźnej, w oddziałach 131 i 161¹² (ryc. I.20). Z terenu poza Parkiem próby pobrano na torfowisku Czerlon, w oddziale 470. W celu wydatowania osadów wykonano 39 analiz radiowęglowych, które objęły wszystkie poziomy pobierania prób (Zimny i in. 2017, 34).

Dzięki tym badaniom uzyskano obraz przemian przyrodniczych zachodzących na obszarze dzisiejszej Puszczy Białowieskiej począwszy od schyłku ostatniego zlodowacenia. W Allerödzie na terenie tym nastąpił rozwój lasów o charakterze borealnym. Początkowo były to świetliste lasy brzozowe (Latałowa i in. 2016, 27 n.; Chylarecki i in. 2020, 4). Ich struktura była luźna, a miejscami występowały obszary z dominacją roślin stepowych (Zimny i in. 2017, 39). Początek X tys. p.n.e. to okres powolnego ocieplania się klimatu i rozwój na nizinach europejskich lasów brzozowo-sosnowych oraz sosnowych (Latałowa i in. 2016, 29; Jaroszewicz i in. 2019, ryc. 2). Na terenie Puszczy procesy te postępowały wolniej i prawie do końca IX tys. p.n.e. dominowała tu brzoza, jedynie przy niewielkim udziale sosny, osiki, wierzby, brzoź krzewiastych i wiązu. Struktura ta zmieniła się ok. 8800 r. p.n.e., kiedy wzrosła rola sosny. Nastąpiło także ograniczenie przestrzeni otwartych. W tym samym tysiącleciu miały również miejsce dwa wahnięcia poziomu wód gruntowych, które znalazły swoje odzwierciedlenie w rozwoju torfowisk. Krótkotrwałe ocieplenie doprowadziło do ich osuszenia, zaś ponowne ochłodzenie sprawiło, że poziom wody ponownie się podniósł (Latałowa i in. 2016, 30). Do około końca VIII tys. p.n.e. zaznaczył się wyraźny wzrost udziału leszczyny i sosny, przy jednoczesnym spadku znaczenia brzozy. W domieszce pojawił się dąb i olcha. W starszej części holocenu, pomiędzy 7200 a 6200 r. p.n.e., nastąpił znaczący spadek poziomu wód gruntowych, notowany na wielu stanowiskach na terenie Niziny Środkowoeuropejskiej, przekładający się na obniżenie poziomu wody w jeziorach. W przypadku Puszczy Białowieskiej skutkowało to ekspansją olszy, która rozprzestrzeniła się na wysuszone bagna i doliny rzek. Na żyzniejszych glebach nastąpiło wykształcenie

¹¹ Sprzyjającą atmosferę dla tego rodzaju prac wytworzyła trwająca od początku XX w. dyskusja dotycząca zmian formy ochrony Puszczy Białowieskiej, która w jednym z wariantów przewidywała utworzenie na całości jej obszaru parku narodowego (Latałowa i in. 2016, 4; por. też Chylarecki i in. 2020).

¹² W cytowanych opracowaniach wykorzystano również wyniki starszych badań, przeprowadzonych w oddziale 256 (Mitchell, Cole 1998).

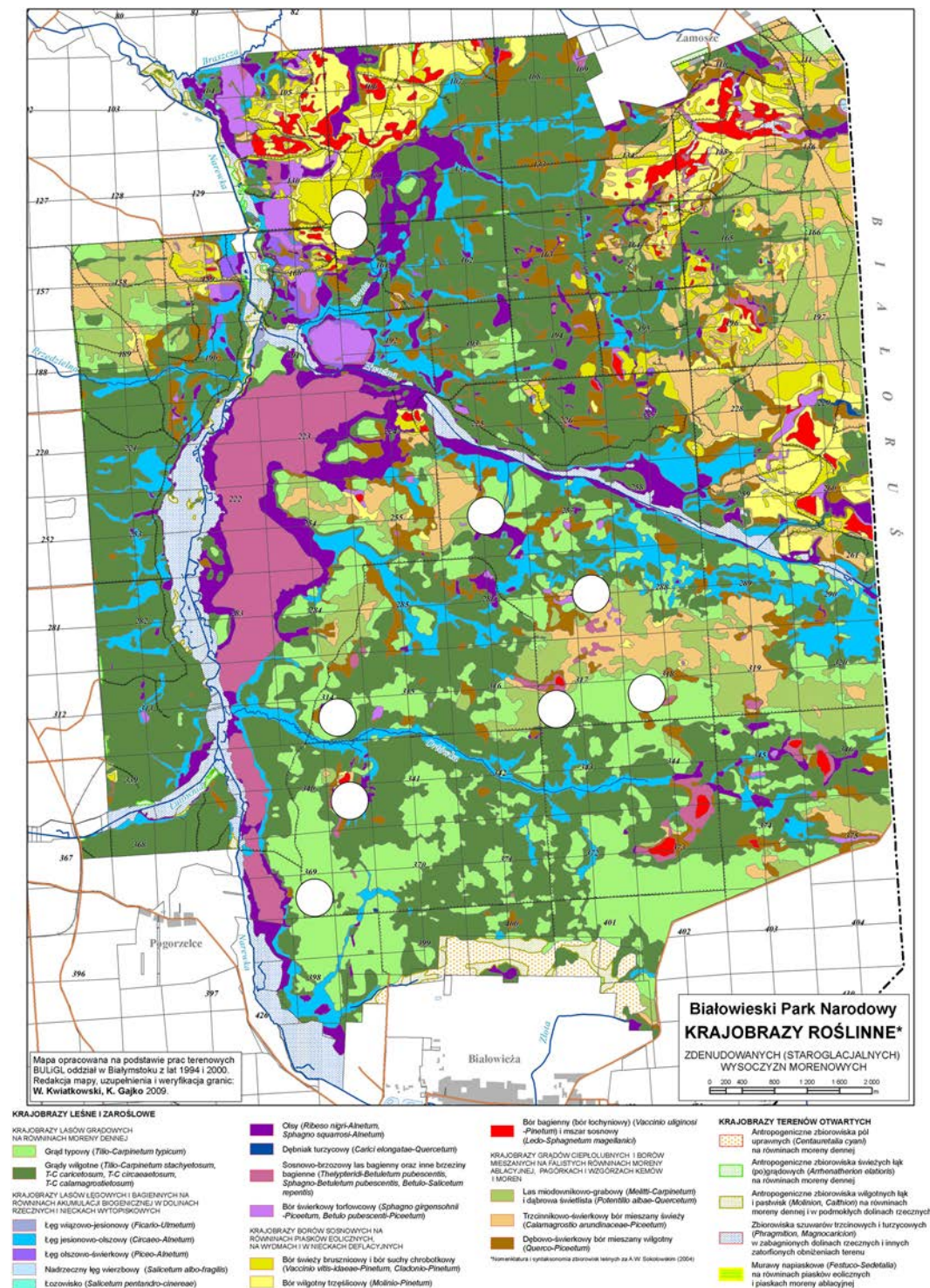
się wielogatunkowych lasów liściastych z dębem (*Quercus*), lipą drobnolistną (*Tilia cordata*), wiązem (*Ulmus*) i jesionem (*Fraxinus excelsior*), z domieszką klonu (*Acer*). Około 4000 r. p.n.e. nastąpił wyraźny spadek udziału wiązu i wzrost udziału dębu, jednocześnie w domieszce pojawił się grab (*Carpinus betulus*) (Latałowa i in. 2016, 31; Jaroszewicz i in. 2019, ryc. 2). Jego ekspansja nastąpiła ok. 1800 r. p.n.e., gdy zastąpił on leszczynę (*Corylus*). Powoli wykształcił się wówczas typ lasu grądowego, z dębami i lipami, który przetrwał do czasów współczesnych. Jednak pełne uformowanie się opisanych wcześniej środowisk leśnych (por. rozdz. I.5) nastąpiło dopiero około przełomu er. W tym czasie widać już wyraźny spadek udziału olszy, przy jednoczesnym wzroście roli sosny, a od połowy I tys. n.e. także świerka (Latałowa i in. 2016, 32; Zimny i in. 2017, 39; Jaroszewicz i in. 2019, ryc. 2).

We wszystkich profilach pyłkowych zarejestrowano ślady działalności człowieka, jednak nie zawsze dotyczyły one tych samych przedziałów czasowych. Wynikało to w głównej mierze z lokalizacji poszczególnych miejsc pobrania prób i ich odległości od osad lub terenów w przeszłości w różnym stopniu użytkowanych. Część z nich, szczególnie tych najstarszych, jest tylko potencjalnie związana z działalnością ludzką (Latałowa i in. 2016, 11). Dotyczy to okresu pomiędzy II a IV tys. p.n.e., gdy zarejestrowano ślady pożarów, których geneza jedynie po części może być łączona z celowym wypalaniem lasu. W okresie od ok. 2500 do ok. 1800 r. p.n.e. pojawił się pyłek babki lancetowatej (*Plantago lanceolata*), rośliny uznawanej za jeden ze wskaźników gospodarki opartej w pewnej mierze na rolnictwie (Jaroszewicz i in. 2019, ryc. 2). Dopiero jednak intensywny rozwój osadnictwa w czasach około przełomu er i w pierwszych wiekach n.e., z którym związane było częściowe – najpewniej punktowe – odlesienie w miejscach istnienia wsi, pozostawił wyraźniejsze ślady w diagramach pyłkowych (por. rozdz. IV.4 w tym tomie). Po tym okresie w ciągu prawie całego tysiąclecia miał miejsce zauważalny spadek liczby śladów związanych z gospodarką rolną. O osadnictwie we wczesnym średniowieczu świadczą jedynie pojedyncze ziarna pyłku zbóż i roślin łąkowych (Latałowa i in. 2016, 34). Wzrost antropopresji nastąpił dopiero w wyniku nowożytnej eksploatacji Puszczy, nastawionej na wytwarzanie towarów leśnych (Latałowa i in. 2016, 34 n.; Jaroszewicz i in. 2019, ryc. 3; por. rozdz. VI.2 w tym tomie). Proces ten zahamowało ograniczenie dostępu do Puszczy i zmiana charakteru jej użytkowania w XIX stuleciu.

Intensyfikacja użytkowania Puszczy Białowieskiej w XX w. pociągnęła za sobą zmiany w strukturze siedlisk oraz w szacie roślinnej. W pierwszej połowie stulecia zaobserwowano zmniejszanie się udziału gatunków lasów liściastych na korzyść gatunków związanych z borami. Trend ten współcześnie odwrócił się i zarówno w warunkach lasu naturalnego (obszar ochrony ścisłej Białowieskiego Parku Narodowego), jak i gospodarczego, sadzonego przez człowieka, obserwuje się przemiany roślinności w kierunku zbiorowisk typowych dla żyznych układów siedliskowych (Jaroszewicz 2010, 217).

Przedstawione wyżej informacje stanowią bazę dla rozważań nad zależnościami pomiędzy warunkami przyrodniczymi i siecią osadniczą (por. m.in. Kwiatkowski i in. 2018, 59–71). Nie ulega bowiem wątpliwości, że to one właśnie były głównym czynnikiem decydującym o wyborze miejsc na osady lub cmentarzyska, a także determinowały lokalizację stanowisk o funkcji produkcyjnej. Należy przy tym odejść od rozpatrywania współczesnej szaty roślinnej, lecz na podstawie wyników analiz przyrodniczych podjąć próbę określenia potencjalnej roślinności na danym terenie, pamiętając, że nie jest ona tożsama z roślinnością pierwotną (Matuszkiewicz 2008; Skrzyński 2016, 776). Relacje te można także odwrócić – mówimy wówczas o wpływie osadnictwa na szeroko rozumiany krajobraz (m.in. Aston 2002). W obu

przypadkach w Puszczy Białowieskiej mamy do czynienia z nieocenioną bazą źródłową, która jedynie w bardzo minimalnym stopniu została przekształcona przez człowieka.

Ryc. I.20. Lokalizacja ważniejszych stanowisk paleoekologicznych na tle mapy rozmieszczenia zbiorowisk roślinnych Białowieżskiego Parku Narodowego (miejsca pobrania prób palynologicznych zostały zaznaczone białymi kółkami; oprac. podkładu mapy: W. Kwiatkowski, K. Gajko). Wg Zimny i in. 2017, ryc. 2

Fig. I.20. Location of major paleoecological sites compared to a map showing the distribution of plant communities in the Białowieża Forest (palynological sampling places are marked with white circles; base map compiled by W. Kwiatkowski, K. Gajko). According to Zimny et al. 2017, fig. 2

Rozdział II. Historia badań archeologicznych

W roku 2017 minęło 100 lat od pierwszych badań archeologicznych prowadzonych na terenie Puszczy Białowieskiej. Do początku XX w. zainteresowanie jej przeszłością było niewielkie i ograniczało się do rozpowszechniania miejscowych legend, mówiących o dawnej świetności królewskich lasów: „Ostęp zwie się Zamczyskiem, gdyż niegdyś stał tam zamek. Ale napróżno pytać ludzi i kronik: kiedy to było? Dziś są to kupy ogromnych głązów, między którymi wyrastają stuletnie drzewa. Czasem laska, wetknięta między dwa głązy, zapada się nagle jakby w jakieś podziemie; czasem grunt się ugnie pod nogą, czasem uwagę zwróci dół czworoboczny, ubramowany głązami – widoczne ślady budowy – ale nic więcej” (Sienkiewicz 1907, 25).

Znajdująca się od końca XVIII w. na rubieżach Imperium Rosyjskiego Puszcza nie stanowiła miejsca atrakcyjnego dla badaczy przeszłości, nie było tu bowiem potężnych zamków czy wielkich stepowych mogił. Pominięta zatem została przez badających te tereny archeologów i starożytników polskich, białoruskich i rosyjskich (m.in. Jaroszewicz 1844; Jaroszewicz 1853; Avenarius 1890; Dubinski 2010). Najstarsze wzmianki o rozkopywaniu znajdujących się na jej obszarze śladów starożytności pochodzą już jednak z pierwszej połowy XIX stulecia: „W straży browskiej w ostępie Kletno jest miejsce nazywane Starą Białowieżą, a niedaleko stamtąd miejsce zwane Zamczysko. Jest więcej niż prawdopodobne, że dawniej w tym miejscu znajdował się pałac myśliwski polskich królów i że zamek ten – mając białe wieże – dał nazwę miejscowości i całej puszczy. Liczne wojny, jakie toczyły się w tym kraju, zniszczyły ruiny tego pałacu. Mimo to obserwuje się jeszcze, że borsuki wyrzucają niekiedy ze swoich nor resztki murów, a nawet resztki naczyń” (Brincken 2004, 37 n.). Pierwszych odkryć na Zamczysku dokonać miał mieszkaniec wsi Tuszemla, niejaki Maksym Niedźwiedzki. Podczas jednej z zapewne nie do końca legalnych wypraw do państwowego lasu, w uroczysku Obołoń (Obołonie) natrafił na wielkie głązowisko, pochodzące jakoby ze starodawnego zamku (Hedemann 1935a; Hedemann 1935b; Krasnodębski, Samojlik 2004, 61). Wieść o tym odkryciu rozbudziła wyobraźnię okolicznych mieszkańców, którzy spodziewali się tu znaleźć piwnice ze skarbami, i skłoniła ich zapewne do prowadzenia poszukiwań na własną rękę. Nie uszło to uwagi urzędników carskich i najprawdopodobniej w roku 1825 (lub 1827) z inicjatywy gubernatora grodzieńskiego Michaiła Bobiatyńskiego, już oficjalnie i przy użyciu wojska, przekopano znaczną część wskazanego wzgórza (de Ronke 1830; Hedemann 1935a; Hedemann 1935b; Hedemann 1939, 20; Krasnodębski, Samojlik 2004). Wyniki tych „wykopalisk” tak opisał w 1830 r. Eugeniusz de Ronke, ich naoczny świadek: „[...] miejsce zaś, które się blisko o dwie

wiorsty od tego uroczyska¹ znajduie, a które pospolstwo Zamczyskiem nazywa, iest mieysce mogli, może ieszcze pogańskich o czym przekonaliśmy się rozkopując ten wzgórek w 1825 r. w obecności JW. Bobiatyńskiego gubernatora Grodzieńskiego. Znaleźliśmy w nim w wielkiej liczbie kości ludzi regularnie pochowanych, a pod głową każdego mały garnuszek. Mimo iednak wszystkich poszukiwań nieznaleźliśmy tam żadnych śladów muru ani naczyń tłuczonych, które borsuki kopiąc iamy wygrzebywać maia” (de Ronke 1830). Relacja ta potwierdza zatem, że miejsce z głazami już wcześniej było nazywane Zamczyskiem i nazwa owa, pomimo braku jakichkolwiek pozostałości zabudowy, przetrwała do naszych czasów.

Nie jest pewne, czy Juliusz Brincken zasłyszał podanie o zamku królewskim w czasie swych pobytów w Puszczy, czy sam je wymyślił. Istotny jest fakt, że w okresie, gdy kraj znajdował się w niewoli, majestatyczne zwalisko kamieni w dawnej królewskiej puszczy było dobrym tematem na krzepiącą, patriotyczną legendę. Zamczysko stało się w XIX w. swoistą atrakcją turystyczną i zostało wspomniane w *Geografii popularnej* oraz w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego* (Wicherkiewicz 1889, 854; Słownik 1900, 130). Wizyta w tym miejscu była ważnym punktem wycieczek do Puszczy. Pod koniec września 1882 r. do Zamczyska wyprawili się m.in. Zygmunt Gloger i Henryk Sienkiewicz, wraz z siedmiorgiem innych osób (ryc. II.1; II.2) (Adamek-Świechowska 2016; Szamryk 2016). Tego ostatniego urzekła miejscowa opowieść: „Kto stawiał zamek? Może Jadźwingowie? może który z książąt litewskich? Są to tylko przypuszczenia. Wieki przeszły nad tą ruiną [...]. Budnik, któremu nocą wypadnie przejeżdżać koło Zamczyska, przejeżdża szybko i żegna się. Mówią, że gdy jest ciemno i ciepło, błędny ognik skacze z kamienia na kamień; mówią, że są tam podziemia. Leśniczy Tołścik, człowiek dość wykształcony, z zupełną wiarą zapewniał nas, że raz znaleziono pieniądze, ale że się w chwili, gdy ich dotknęto, zapadły” (Sienkiewicz 1907, 25 n.). Eliza Orzeszkowa wokół pradawnej litewskiej Puszczy i „starożytnego” Zamczyska zbudowała narrację napisanej wspólnie z Tadeuszem Garbowskim² powieści *Ad Astra*: „[...] wznosiło się niegdyś zamczysko kunigasów, czyli książąt, dumnych, możnych, walecznych, którzy z wezwaniem Pramżynasa, ukrytego w najgłębszych głębiach niebieskich Boga nad bogami, szczęk zwycięskiego oręża roznosili od migdałowych gajów nadnieprzańskich do usianych bursztynem wybrzeży Bałtyku. Ilekroć orężem nie szczękali, polowali na wielkiego zwierza w puszczech takich, jak ta, polowali też w tej, i teraz jeszcze, gdy w wioskach Budnicznych koguty zapieją na zbliżającą się północ, z oplecionymi widłakami, z porytych przez borsuki i dziki gruzowisk Zamczyska, wypuszczają się i w las pędzą widmowe orszaki myśliwskie. Zgiełk tu wtedy, blask, ruch, gwar” (Orzeszkowa, Romski 1904, 41 n.)³. Georgij Karcow, rosyjski pisarz z przełomu XIX i XX w., dołożył trzy grosze do sławy Zamczyska, lokując tu zamek Batorego (Karcov 1903, 25). Jednak ani podania o skarbach, ani legenda o zamku nie chroniły tego miejsca przed niszczeniem. Kiedy pod koniec XIX w. rozpoczęto w Białowieży budowę carskiej rezydencji myśliwskiej, głazy z cmentarzyska wozami wywożono na jej fundamenty. Natomiast mniejsze kamienie w latach 1939–1941 wykorzystano do ułożenia bruku na drodze z Hajnówki do wsi Świnoroje (Bajko 2001, 18)⁴.

¹ Mowa tu o uroczysku Stara Białowieża (Leśnictwo Nowe, stan. 1).

² Jeden z pierwszych krakowskim filozofów przyrody, który ukryły się pod pseudonimem Juliusz Romski (Lipski 2008, 113 n.).

³ Szczegółowo zagadnienie to omówione zostało przez Anetę Narolską (Narolska 2013).

⁴ W PMA w Warszawie znajdują się zapiski Zygmunta Szmita z 06.–08.11.1922 r., w których jest mowa o wywożeniu kamieni przez mieszkańców okolicznych wiosek także w okresie międzywojennym.

MIEJSCE ZWANE „STARE ZAMCZYSKO“.

Ryc. II.1. Uczestnicy wycieczki z 1882 r. na Zamczysku. Wg Gloger 1903, 7

Fig. II.1. Members of the 1882 excursion at Zamczysko. According to Gloger 1903, 7

PIEŃ ŚCIĘTEGO DĘBU, LICZĄCEGO 500 SŁOJÓW, t. j. PÓŁ TYSIĄCA LAT.

Ryc. II.2. Uczestnicy wycieczki z 1882 r. przy pniu ściętego pięćsetletniego dębu. Wg Gloger 1903, 9

Fig. II.2. Members of the 1882 excursion near a trunk of a cut-down five-hundred-year-old oak.
According to Gloger 1903, 9

Sława, jaką cieszyło się Zamczysko, nie przyczyniła się do zainteresowania archeologów tymi terenami. W pracy Fiodora Pokrowskiego, poświęconej zabytkom guberni grodzieńskiej, pod hasłem *Białowieża* znaleźć można wzmianki o zaledwie kilku miejscach z obszaru Puszczy Białowieskiej (Pokrowskij 1895, 58 n.)⁵. Sytuacja zmieniła się dopiero pod koniec I wojny światowej. W 1917 r. do Białowieży przybył niemiecki archeolog Alfred Götze, przydzielony do pracy w tamtejszym Wojskowym Zarządzie Leśnym (ryc. II.3). Oddelegowany on został z Brandenburgii, gdzie pełnił funkcję Państwowego Opiekuna Zabytków (*Staatlicher Fundpfleger der Provinz Brandenburg*) (Staniewicz 2019). Jego obecność w tym miejscu związana była z trwającą od lata 1915 r. okupacją dawnej guberni grodzieńskiej przez wojska niemieckie. Znajdujące się pod niemieckim zarządem tereny, wraz z wchodzącymi w ich skład lasami – Puszcza Świsłocką i Białowieską, poddawane były grabieżczej eksploatacji, lecz jednocześnie prowadzono tu różnego rodzaju badania naukowe. Aby wykorzystać 160 000 ha obszarów leśnych na potrzeby wojska, utworzono Wojskowy Zarząd Leśny w Białowieży (*Militärforstverwaltung Bialowies*). Na jego czele stanął major Georg Escherich, wcześniej członek Rady Lasów Bawarii (Götze 1929, 511). Rozumiał on potrzebę naukowego rozpoznania zarządzanych przez siebie zasobów i uznał, że nadarzyła się okazja, by przeprowadzić szeroko rozumiane badania przyrodnicze⁶. W pierwszym rzędzie zajęto się żyjącymi na tym terenie zwierzętami i roślinami, co zapewne wiązało się z praktyczną chęcią wyeliminowania ewentualnych „szkodników”, mogących negatywnie wpłynąć na gospodarkę leśną. Szybko jednak ściągnięto do Białowieży także innych specjalistów, w tym geologów i właśnie wspomnianego prehistoryka Alfreda Götzego. Utworzono dla nich muzeum z preparatornią i laboratoriami, dając zatrudnienie zarówno wojskowym, jak i cywilom, wchodzącym w skład tego zaimprovizowanego instytutu naukowego. Bodźcem do sprowadzenia archeologa była zapewne interwencja ze strony bliżej nieznanego kapitana Parsta, inspektora leśnego w Narewce, który według informacji podanej przez Götzego zajmował się archeologią już w swojej rodzinnej Szwabii (Götze 1929, 511). W oddziale 123A/C (uroczysko Jelonka) rozkopał on dwa wczesnośredniowieczne groby kurhanowe (Götze 1929, 529 n.)⁷. Pierwsza wizytacja Alfreda Götzego w Białowieży miała miejsce w dniach 17–27 grudnia 1917 r. Zima tamtego roku nie była zbyt mroźna i śnieżna⁸, co stworzyło możliwość nie tylko weryfikacji terenowej, ale też rozkopania kilku kopców. Główne badania przeprowadzone zostały jednak w roku następnym, od 7 maja do 26 czerwca. Götze kwaterował w kilku miejscach, m.in. w pałacu w Białowieży, w leśniczówce w Nowym Moście (Kosy Most), w Narewce, Cichowoli (wieś położona obecnie na terenie Białorusi) i w Hajnówce (Götze 1929, 511). Taki rozkład miejsc zamieszkania implikował koncentrację badań głównie w północnej części Puszczy, a w szczególności w jej północno-zachodnich oddziałach (ryc. II.4)⁹. Badacz po drogach leśnych przemieszczał się prawdopodobnie samochodem, chociaż nie można wykluczyć, że zdarzało mu się korzystać również z transportu konnego.

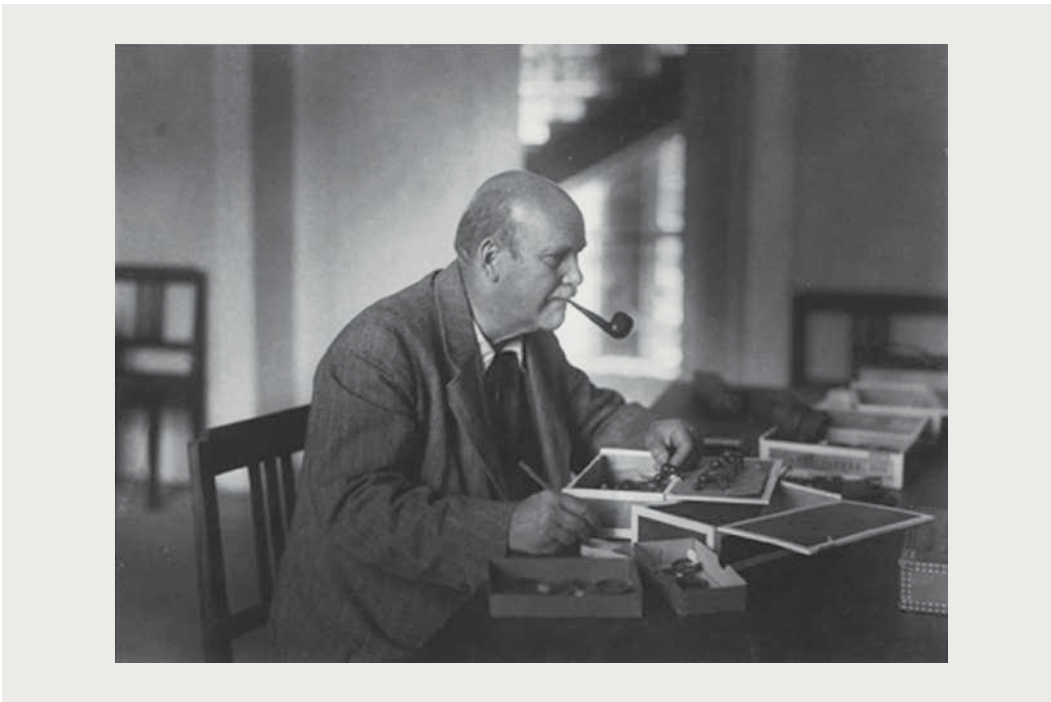
⁵ Autor ten wymienił jedynie nieistniejący już pod koniec XIX w. czworokątny okop, który znajdował się w miejscu późniejszego pałacu carskiego w Białowieży. Umocnienie to miało jakoby być związane z Powstaniem Listopadowym. Drugim obiektem było uroczysko Zamczysko, które zostało opisane zarówno jako cmentarzysko, jak i funkcjonujące w świadomości ludowej pozostałości zamku. Trzecim stanowiskiem archeologicznym były dwa kopce usytuowane „w odległości 1 wiorsty od drogi z Białowieży do Hajnówki”, zaś ostatnim Góra Batorego, nazwana przez autora kurhanem (Pokrowskij 1895, 58 n.).

⁶ W efekcie w latach 1917–1919 wydanych zostało pięć zeszytów o wspólnym tytule *Bialowies in deutscher Verwaltung* (Kochanowski 1918).

⁷ Obecnie Leśnictwo Przechody, stan. 10, kurhany nr 55 i 63 (nr 13 i 19 według Götze 1929, 529 n.).

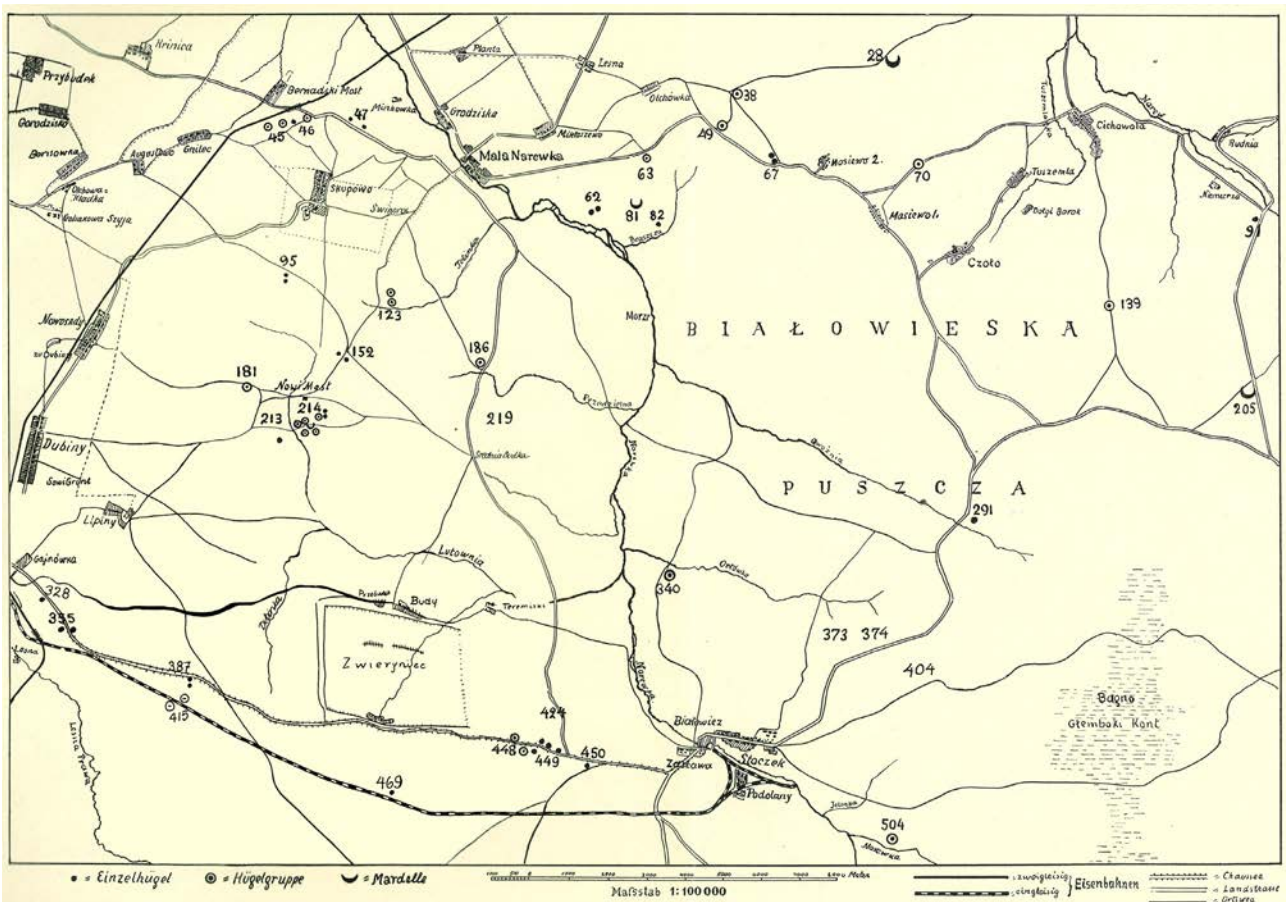
⁸ Informacja o pogodzie: <https://1ocean-1climate.com/wp-content/uploads/2019/03/17.jpg>.

⁹ Jedynie Cichowola położona jest w części północno-wschodniej.

Ryc. II.3. Alfred Götze. Wg Staniewicz 2019, fot. 1

Fig. II.3. Alfred Götze. According to Staniewicz 2019, photo 1

Ryc. II.4. Mapa północno-zachodniej części Puszczy Białowiejskiej z lokalizacją kopców ziemnych zinwentaryzowanych w latach 1917–1918. Wg Götze 1929

Fig. II.4. Map of the northwestern part of the Białowieża Forest with the location of earth mounds inventoried in 1917–1918. According to Götze 1929

W wyniku zbierania informacji od służb leśnych i rozpoznania weryfikacyjnego niemieckiemu badaczowi udało się zinwentaryzować 328 kopców ziemnych (ryc. II.4), nazwanych przez niego kurhanami (*Grabhügel*) (Götze 1929, 511). Prawie bez wyjątku położone one były w północno-zachodniej części Puszczy Białowieskiej. Brak nasypów w oddziałach północno-wschodnich i południowych Götze tłumaczył słabo rozwiniętą gospodarką leśną w tych rejonach (Götze 1929, 511 n.). Badaniami wykopaliskowymi objęto 35 kopców z dziesięciu oddziałów leśnych (Götze 1929, 524–542). Wśród nich znalazły się m.in. największe cmentarzyska kurhanowe z tego obszaru, zlokalizowane w uroczyskach Jelonka (oddział 123A/C), Szczekotowo (oddział 214C/D) i Szadzkie (oddział 387D)¹⁰. Rozkopano też po kilka kopców z oddziałów 45, 70 (ryc. II.5), 95 i 387, jak również pojedyncze z oddziałów 46, 139, 152 i 448¹¹. W badaniach uczestniczyli mieszkańcy okolicznych wiosek (ryc. II.6), przy czym na jednym stanowisku pracowało zwykle od czterech do sześciu osób, zaś w wyjątkowych przypadkach około dziesięciu (Götze 1929, 525). Dla kilku zespołów kopców wykonano, przy użyciu pryzmatu kąтового i taśmy mierniczej, schematyczne plany lokalizacyjne (ryc. II.7). Pomimo stosunkowo niedoskonałej metody, szkice te mają bardzo dużą dokładność i nawet w przypadku najbardziej skomplikowanych stanowisk niewiele odbiegają od współczesnych pomiarów.

Ryc. II.5. Kopiec nr 3 z oddziału 70 Puszczy Białowieskiej (obecnie Białoruś). Wg Götze 1929, tabl. 5: 1
Fig. II.5. Mound no. 3 from forest compartment 70 of the Białowieża Forest (nowadays in Belarus).
 According to Götze 1929, plate 5: 1

Prace archeologiczne miały być kontynuowane w kolejnych latach. Götze czynił do nich przygotowania, objeżdżając różne części Puszczy i nawiązując osobiste kontakty ze stacjonującymi tam oficerami i urzędnikami. Prowadził także akcję popularyzacyjną w postaci wykładów i przygotowywał ankietę dla służb leśnych, która miała ponownie zweryfikować stan kopców na tym terenie (Götze 1929, 512). Z powodu zakończenia wojny i opuszczenia przez Niemców w lutym 1919 r. regionu białostockiego plany te nie zostały jednak zrealizowane.

¹⁰ Według obowiązującej obecnie numeracji są to stanowiska 9 i 10 w leśnictwie Przechody, 3 i 5 w leśnictwie Postołowo oraz 2 w leśnictwie Krynoczek.

¹¹ Są to stanowiska 1 w leśnictwie Batorówka, 1 w leśnictwie Krynoczek, 1, 3 i 4 w leśnictwie Gnilec oraz 1 i 11 w leśnictwie Przechody. Przebadane kopce z oddziałów 70 i 139 znajdują się obecnie na terenie Białorusi.

Prowadzone na szeroką skalę prace Alfreda Götze zapoczątkowały nowy etap w poznawaniu historii Puszczy Białowieskiej. Opublikowana w 1929 r. monografia (Götze 1929), zawierająca m.in. plany najważniejszych stanowisk, zdjęcia z prac wykopaliskowych oraz pierwszą charakterystykę cmentarzysk słowiańskich, na kilka dziesięcioleci stała się podstawą wiedzy archeologicznej o tym obszarze¹².

Ryc. II.6. Uczestnicy badań wykopaliskowych z 1918 r. na cmentarzysku Leśnictwo Postołowo, stan. 3 (uroczyisko Szczekotowo, kurhan nr 90). Wg Götze 1929, tabl. 10: 1

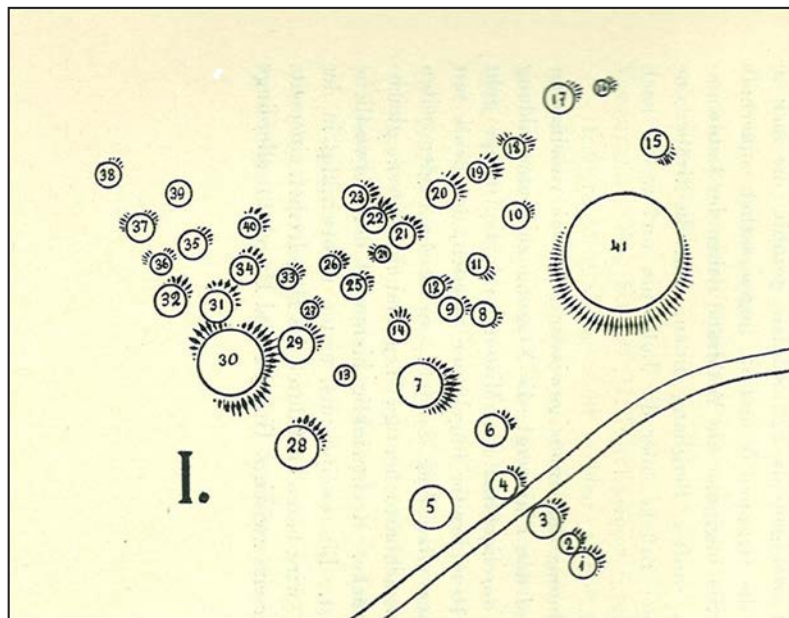
Fig. II.6. Participants of the 1918 excavation research at the cemetery Leśnictwo Postołowo, site 3 (Szczekotowo Range, barrow no. 90). According to Götze 1929, plate 10: 1

Na tle imponujących badań prowadzonych przez Alfreda Götze dokonania w tej dziedzinie w ciągu następnego kilkudziesięciu lat wyglądają bardzo skromnie. W okresie międzywojennym działania archeologiczne ograniczały się głównie do przypadkowych znalezisk i amatorskich rozkopywań. Na początku lat dwudziestych XX w. badania powierzchniowe i sondażowe prowadził na tym terenie Zygmunt Szmit, archeolog związany z Podlasiem. W pobliżu wsi Rudnia i Krynica (obecnie w białoruskiej części Puszczy) odkrył on osady datowane na młodszą epokę kamienia (Szmit 1923). W lipcu 1938 r. w sąsiadującej od północy z Białowieską Puszczy Ładzkiej rozkopano amatorsko dwa kurhany wczesnośredniowieczne, usytuowane najprawdopodobniej w okolicy oddziałów 748 i 753¹³ (Kamiński 1956, 243; Walińska 1958; Musianowicz 1960, nr 271). Zabytki z badań trafiły do Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie (dalej cyt.: PMA), natomiast nie wiadomo, co stało się z kośćmi ludzkimi. Prowadzący te prace inżynier Antoni Klein z Białegostoku informował także o innych przypadkowych odkryciach, dokonywanych przez leśników i mieszkańców. Ważną

¹² Materiały i dokumentacja z badań zostały najprawdopodobniej zabrane do Niemiec. Wszystko wskazuje na to, że trafiły do Weimaru lub od razu do miasteczka Römhild, gdzie w 1929 r. powstało kierowane przez Götze Steinsburgmuseum. W 2014 r. podjęto próbę odnalezienia zabytków, w związku z czym nawiązano kontakt z Museum für Ur- und Frühgeschichte Thüringens w Weimarze, któremu podlega będące jego oddziałem Steinsburgmuseum Römhild. Niestety, jak odpowiadała dyrekcja tej placówki, w chwili obecnej brak jest możliwości technicznych, aby przejrzeć zbiory w tym celu.

¹³ Dokładna lokalizacja stanowiska (obecnie Leśnictwo Rybaki, stan. 1) nie jest znana. W przechowywanej w PMA dokumentacji figuruje ono jako cmentarzysko o nazwie lokalnej „Stara Narew” (PMA, Pracownia Dokumentacji Naukowej, nr inw. PMA/V/1411).

rolę w zbieraniu tych informacji odegrał Jan J. Karpiński, ówczesny dyrektor Białowieskiego Parku Narodowego¹⁴. Dokładna lokalizacja większości znalezisk, m.in. odkrytego przypadkowo podczas „odnawiania lasu” w kwietniu 1939 r. i zapewne przebadanego w czerwcu ciepłopalnego grobu z kamiennymi płytami z oddziału 561 w ówczesnym nadleśnictwie Nikor czy pochodzących z tej samej okolicy fragmentów ceramiki kultury miłogradzkiej, nie jest jednak znana (Górska 1976, 114 n.)¹⁵.

Ryc. II.7. Plan wczesnośredniowiecznego cmentarzyska ciepłopalnego Leśnictwo Postołowo, stan. 5 (uroczysko Szczekotowo). Wg Götze 1929, ryc. 5

Fig. II.7. Plan of the Early Medieval cremation cemetery at Leśnictwo Postołowo, site 5 (Szczekotowo Range). According to Götze 1929, fig. 5

Wyznaczenie nowych granic po II wojnie światowej podzieliło obszar Puszczy Białowieskiej między Polską Rzeczpospolitą Ludową (od 1990 r. Rzeczpospolitą Polską) i Białoruską Republikę Związku Radzieckiego (od 1991 r. Republikę Białorusi). Od tego czasu rozeszły się także drogi puszczańskiej archeologii. Przez następnych 20 lat nie mamy prawie żadnych informacji o znaleziskach z jej polskiej części, nie licząc krótkich wzmianek zamieszczonych w codziennej prasie. Konsekwencją jednej z takich notatek, opublikowanej 22 sierpnia 1947 r. w *Życiu Białostockim* i dotyczącej odkrycia „dawnego grodu? Narwi”, była wizytacja przeprowadzona we wrześniu tego roku przez Wandę Sarnowską z PMA (Sarnowska 1947; Sawicki 1948, 102). Znalezisko miało miejsce w uroczysku Serechnie, prawdopodobnie w oddziałach 759 i 760 Puszczy Ładzkiej, gdzie stwierdzono widoczne na powierzchni liczne kamienie¹⁶. Z uzyskanych informacji wynikało, że „na uroczysku były dawniej prowadzone badania i wydobyto «złote» zausznice i pierścionki” (Sarnowska 1947)¹⁷. Poza tym badaczka odwiedziła skupiska kopców ziemnych znajdujące się w oddziałach 749A i 783A/B (Leśnictwo Rybaki,

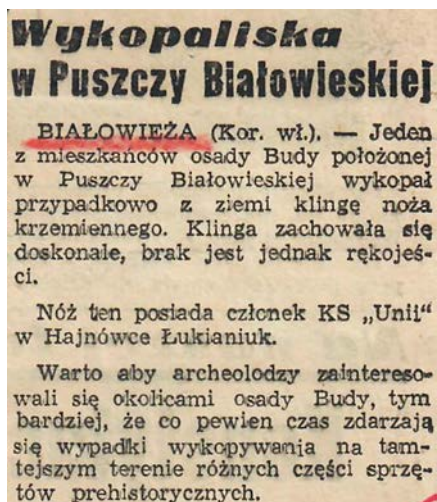
¹⁴ Wynika to m.in. z listu z dnia 16.11.1937 r., skierowanego przez Jana Korab Karpowicza, Prezesa Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego, Oddział w Białymstoku, do Antoniego Kleina, a także z pisma tegoż z dnia 23.11.1937 r. do dyrektora PMA w Warszawie (PMA, Pracownia Dokumentacji Naukowej, teczka Białowieża).

¹⁵ W PMA przechowywana jest korespondencja prowadzona w związku z tym odkryciem, w której znajduje się wzmianka o oddelegowaniu do „zbadań naukowego grobu przedhistorycznego” asystenta muzealnego Kazimierza Salewicza (PMA, Pracownia Dokumentacji Naukowej, teczka Białowieża). O charakterze i wynikach badań brak jednak jakichkolwiek informacji.

¹⁶ Obecnie Leśnictwo Krynica, stan. 1.

¹⁷ Przypuszczalnie chodziło o badania Antoniego Kleina z 1938 r. Jest prawdopodobne, że stanowiska Leśnictwo Krynica, stan. 1 i Leśnictwo Rybaki, stan. 1 są tożsame, na co wskazuje związek obu miejsc w lokalnej legendzie z domniemaną lokalizacją dawnego grodu Narwi.

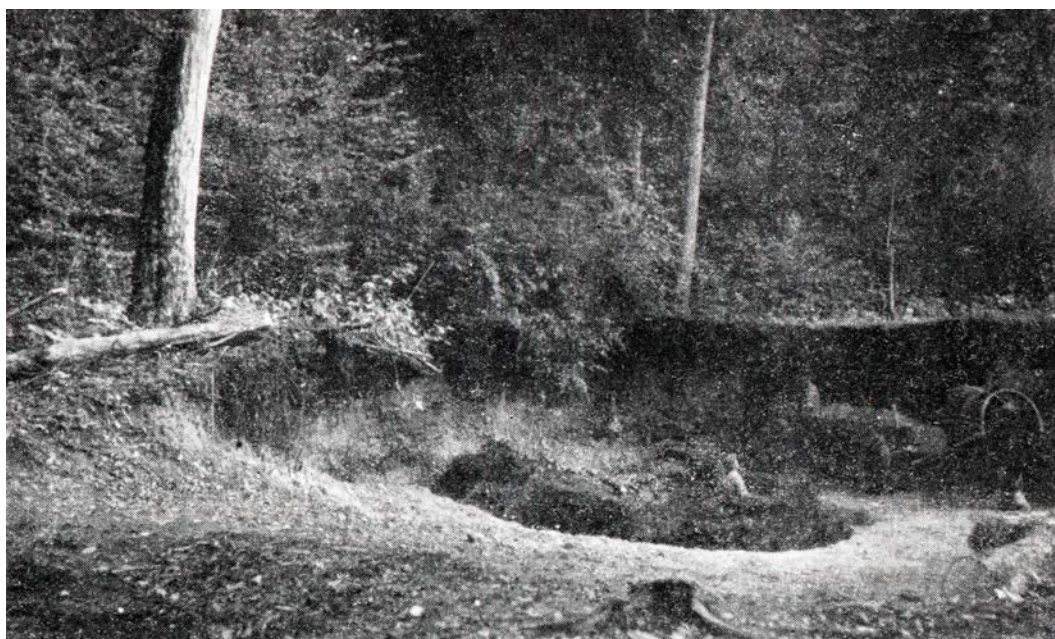
stan. 2 i 6). Druga wzmianka prasowa pochodziła z *Życia Warszawy* z dnia 9 września 1952 r. i dotyczyła wykopania w okolicy wsi Budy „klingi noża krzemiennego” (ryc. II.8). Nic jednak nie wiadomo, aby ta notatka pociągnęła za sobą wizytę archeologa w terenie.

Ryc. II.8. Notatka prasowa z *Życia Warszawy* z dnia 9 września 1952 r. (ze zbiorów PMA)

Fig. II.8. Press-note from *Życie Warszawy* from 9 September 1952 (from the collection of the State Archaeological Museum in Warsaw)

Jesienią 1959 r. przeprowadzono pierwsze w okresie powojennym niewielkie badania ratownicze. Miały one związek z przypadkowym odkryciem na terenie żwirowni w uroczysku Hajduki (oddział 396, Leśnictwo Nowe, stan. 4) grobu kultury wielbarskiej (ryc. II.9). Służby konserwatorskie w Białymstoku poinformowane zostały o tym znalezisku przez prof. Augusta Dehnela, ówczesnego kierownika Zakładu Badania Ssaków PAN w Białowieży (dalej cyt.: ZBS PAN) (Dzierżykray-Rogalski, Jaskanis 1961).

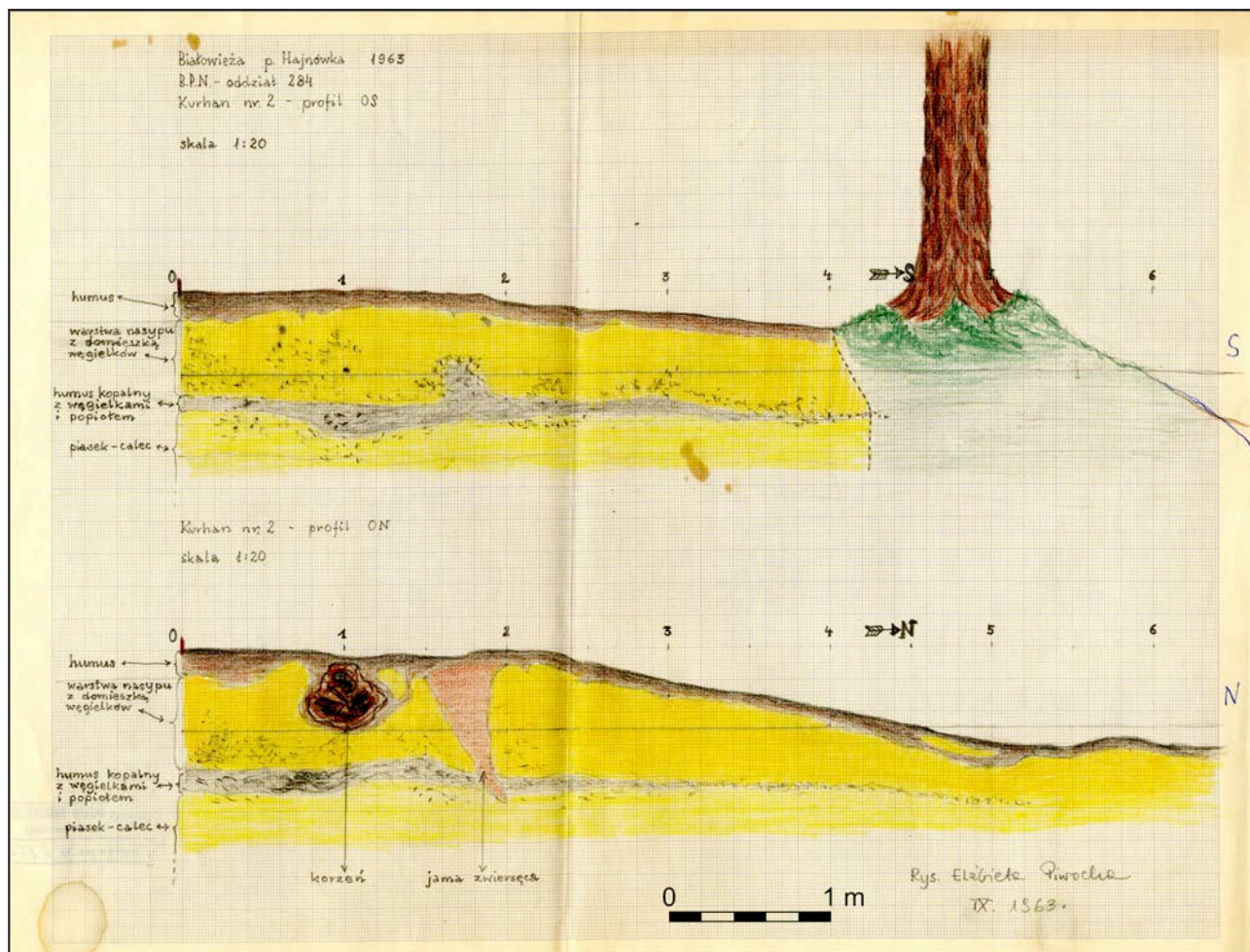

Ryc. II.9. Żwirownia w uroczysku Hajduki w 1959 r. – miejsce odkrycia grobu kultury wielbarskiej (Leśnictwo Nowe, stan. 4). Wg Dzierżykray-Rogalski, Jaskanis 1961, ryc. 8

Fig. II.9. Gravel quarry at the Hajduki Range in 1959 – the discovery place of a Wielbark culture grave (Leśnictwo Nowe, site 4). According to Dzierżykray-Rogalski, Jaskanis 1961, fig. 8

Systematyczne badania naukowe na terenie polskiej części Puszczy Białowieskiej rozpoczęto dopiero w 1963 r. Niewiele wiadomo o kulisach tych prac, finansowanych z funduszy Konserwatora Zabytków Archeologicznych w Białymstoku, poza tym, że do

ich przeprowadzenia wyznaczono Tadeusza Żurowskiego, inspektora z Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury i Sztuki¹⁸. We wrześniu 1963 r. przebadał on wykopaliskowo trzy kopce ziemne, zlokalizowane w oddziale 284, na terenie Białowieskiego Parku Narodowego (stan. 16), przy tzw. Drodze Objazdowej (ryc. II.10). Pomimo że nie znaleziono żadnych zabytków, nasypy zinterpretowano jako kurhany wczesnośredniowieczne (Żurowski 1963, 5). Wydaje się, że badacz ten nie cieszył się dużym zaufaniem w gronie archeologów, bowiem w 1968 r. jeden z rozkopanych przez niego kopców został ponownie „odczyszczony”¹⁹ przez Andrzej Kempistego, w celu pozyskania zabytków (nawet ze złoża wtórnego) i interpretacji profilu (Okulicz 1969). Nie znaleziono spodziewanych materiałów, a jedyną nową informacją było zinterpretowanie ciemnej ziemi jako warstwy kulturowej.

Ryc. II.10. Białowiecki Park Narodowy, stan. 16, kopiec nr 2. Przykład dokumentacji polowej z badań wykopaliskowych. Rys. E. Piwocka (ze zbiorów PMA)

Fig. II.10. Białowieża National Park, site 16, mound no. 2. Field documentation example from excavation research. Drawn by E. Piwocka (from the collection of the State Archaeological Museum in Warsaw)

¹⁸ Badacz ten, mający rozległe zainteresowania, począwszy od architektury, a kończąc na tworzeniu exlibrisów, w latach pięćdziesiątych XX w. uczestniczył w pracach archeologicznych prowadzonych podczas odbudowy Warszawy. W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych działał aktywnie na terenie północno-wschodniej Polski, gdzie m.in. badał grodzisko, osadę i cmentarzysko w Szurpiłach, grodziska w Nowogrodzie Wielkim i Starej Łomży oraz zamek w Łomży (Burek 1977, 188, 218–229).

¹⁹ Z tej informacji domyślać się można, że ponownie odkopano profil wykopu.

W 1969 r. pracownicy Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN w Warszawie (dalej cyt.: IHKM PAN, obecnie IAE PAN) rozpoczęli kolejne, trwające cztery sezony badania wykopaliskowe. Koncentrowały się one na terenie Rezerwatu Ścisłego Białowieskiego Parku Narodowego i stanowiły niejako kontynuację i poszerzenie zakresu tematycznego prac przyrodniczych, prowadzonych od końca lat pięćdziesiątych XX w. przez Mieczysława J. Dąbrowskiego i Marię Borowik-Dąbrowską (Dąbrowski 1959; Borowik-Dąbrowska, Dąbrowski 1973). Badacze ci, zatrudnieni w Pracowni Palinologicznej IHKM PAN, w trakcie weryfikacji terenowych często natrafiali na nasypy ziemne pochodzenia antropogenicznego. Swoimi odkryciami zainteresowali archeologów z tej samej instytucji. W połowie czerwca 1969 r. rozpoczęto wykopaliska na położonym w północnej części Parku, nad rzeką Hwoźną, stanowisku 22 (oddział 257C/D). Pomimo obiecującego szybki sukces początku prac, przerwano je po trzech lub czterech dniach, ograniczając się do rozpoznania piaszczystego nasypu (ryc. II.11) oraz znajdującego się ok. 75 m dalej „kamiennego placka” (ryc. II.12; Okulicz 1969). Konkluzją badań było stwierdzenie, że stanowisko zostało mocno zniszczone na skutek pozyskiwania kamieni²⁰. Ze względu na brak materiałów zabytkowych nie określono ani jego charakteru, ani chronologii. Potwierdzono jedynie antropogeniczny charakter przebadanego kopca, przy jednoczesnym wykluczeniu jego funkcji sepulkralnej (Okulicz 1969)²¹.

W tym samym roku prace podjęła druga ekipa z IHKM, tym razem pod kierunkiem Ireny Górskiej, badaczki zajmującej się wczesnym średniowieczem. Działania te, wykonywane wspólnie z Pracownią Palinologiczną, prowadzone były pod hasłem rekonstrukcji pierwotnych warunków środowiska geograficznego i jego związków z osadnictwem. W pierwszym sezonie trwające prawie przez cały sierpień prace objęły trzy ćwiartki kopca nr 1, położonego w oddziale 256D, na stanowisku 21 w Białowieskim Parku Narodowym (ryc. II.13) (Górska 1969a; Górska 1969b; Górska 1970a). W kolejnym roku, od końca czerwca do drugiej połowy lipca, kontynuowano rozpoznawanie stanowiska 21. Dokończono badania wzniesienia nr 1 i przekopano trzy ćwiartki nasypu nr 2 (Górska 1970a; Górska 1970b; Górska 1971a)²². W ostatnich dniach lipca rozpoczęto także prace inwentaryzacyjne, w trakcie których zlokalizowano 21 zespołów z 67 kopcami ziemnymi (Górska 1970b). W 1971 r. badania rozpoczęły się w końcu czerwca i trwały do połowy lipca. Tym razem do rozpoznania wykopaliskowego wybrano trzy nasypy: nr 1 na znajdującym się w oddziale 369B stanowisku 23, nr 2 w oddziale 284D, na stanowisku 17, oraz nr 1 w oddziale 398C, na stanowisku 2 (Górska 1971b; Górska 1971c; Górska 1972a). We wrześniu tego samego roku kontynuowano prace inwentaryzacyjne i weryfikacyjne, w wyniku których odkryto dwa kolejne stanowiska (Górska 1972b)²³. W przygotowanym kilka lat później artykule podsumowano rezultaty badań, uznając cztery z rozpoznanych kopców za wczesnośredniowieczne obiekty o przeznaczeniu sepulkralnym

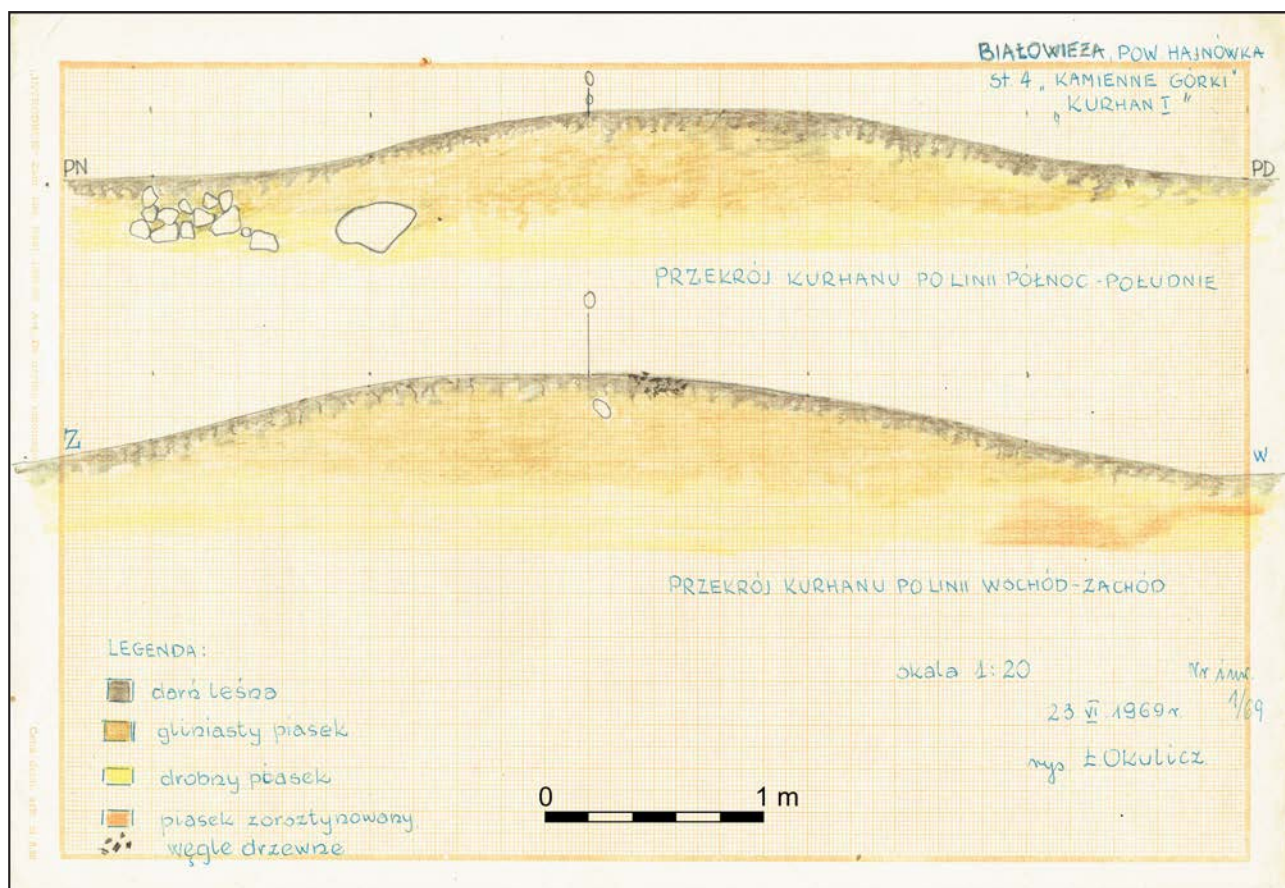
²⁰ O prawie całkowitym zniszczeniu tego stanowiska w związku z pozyskiwaniem kamieni, mającym miejsce przed utworzeniem Białowieskiego Parku Narodowego, wspomina także Janusz B. Faliński (Faliński 1980, 129).

²¹ Pamiętać jednak należy, że badająca je archeolog była specjalistką od kultur kręgu zachodniobałtyjskiego i to być może, w jakimś stopniu, zaważyło na jej ocenie wartości naukowej tego stanowiska, znacznie odbiegającego od cmentarzysk znanych z terenu Mazur czy Półwyspu Sambijskiego (por. Okulicz 1970b, 62–72).

²² Warto w tym miejscu zaznaczyć, że ziemia pochodząca z nasypów była przesiewana na sitach, co pozwala mieć pewność, że nie przeoczono mogącego w niej występować materiału zabytkowego (Górska 1971b).

²³ Badania powierzchniowe wykonywane były z wielką starannością i polegały na przejściu ekipy badawczej, ustawionej w tyralierę, w odstępach co 50 m (Górska 1973, 273). W skład ekipy wchodził, oprócz archeologa, także geograf-kartograf, architekt i strażnik leśny.

– kenotafy, zaś jeden za domniemane naturalne wzniesienie (Górska 1976, 117–128). W publikacji znalazł się również katalog 30 stanowisk z terenu Białowieskiego Parku Narodowego (Górska 1976, 129–132). Przy okazji badań archeologicznych na stanowisku 21 (kopiec nr 1) wykonano także szczegółowe analizy palinologiczne (Borowik-Dąbrowska 1976). Efektem opisanych prac było wpisanie wszystkich odkrytych nasypów do rejestru zabytków województwa białostockiego jako kurhanów z okresu wczesnego średniowiecza (Wykaz zabytków archeologicznych 2015).

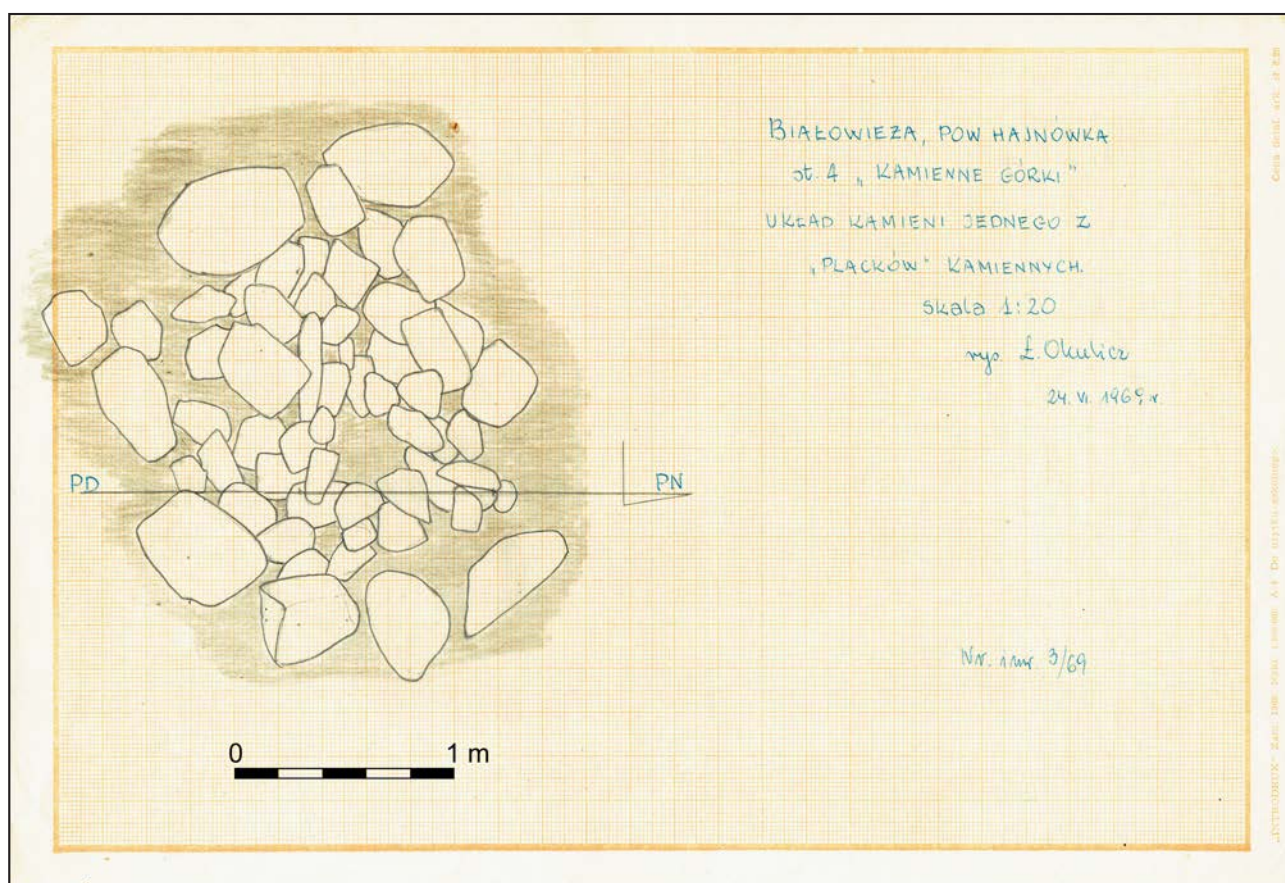
Ryc. II.11. Białowiecki Park Narodowy, stan. 22, wykop 1. Przykład dokumentacji polowej z badań wykopaliskowych. Rys. Ł. Okulicz (z archiwum IAE PAN w Warszawie)

Fig. II.11. Białowieża National Park, site 22, trench 1. Field documentation example from excavation research. Drawn by Ł. Okulicz (from the archive of the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences in Warsaw)

Przez następne 30 lat Puszcza Białowieska uznawana była za teren mało interesujący dla archeologów. W znacznej mierze wynikało to z panującego przekonania o braku możliwości prowadzenia badań powierzchniowych i wykopaliskowych na terenach leśnych (por. m.in. Rola 2015, 286; Rola 2017, 14; Krzepakowski, Sobalak 2020, 12). W tym czasie działania archeologiczne ograniczały się do kolejnych inwentaryzacji nasypów ziemnych. Bardzo ważną rolę odegrał na tym polu prof. Janusz B. Faliński, jeden z najwybitniejszych przyrodników związanych z tym regionem, wieloletni kierownik Białowieskiej Stacji Geobotanicznej Uniwersytetu Warszawskiego, który zajmował się również szeroko rozumianymi zagadnieniami z zakresu dziedzictwa kulturowego, m.in. był pomysłodawcą utworzenia w uroczysku Szczekotowo rezerwatu przyrodniczo-archeologicznego (Faliński 1980, 136)²⁴. Faliński uważał, że drogą

²⁴ Rezerwat przyrodniczy utworzony został w 1979 r.

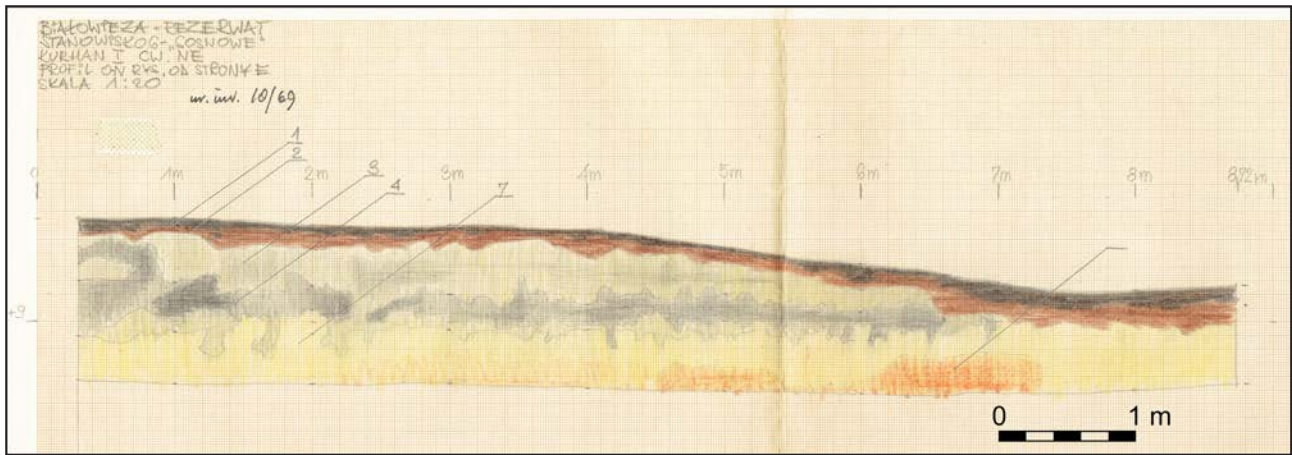
do rozwiązywania problemów ekologicznych (paleoekologicznych) jest poznanie przeszłości antropogenicznej danego terenu (Faliński 1980, 97). Skłoniło go to do spojrzenia na obiekty archeologiczne (w tym przypadku kopce ziemne) jako na jeden z elementów krajobrazu, który oddziałuje na środowisko, a równocześnie znajduje się pod jego wpływem. Tworząc bazę źródłową dla swoich rozważań, zweryfikował w terenie znane z wcześniejszych badań nasypy i uzupełnił je o własne odkrycia. Łącznie skartografował 542 obiekty, tworzące 88 skupisk, które uznał za wczesnośredniowieczne kurhany (Faliński 1980, 113, 121)²⁵. Badacz ten postawił także kilka ciekawych hipotez, mówiących m.in. o tym, że do usypywania kurhanów wykorzystywano dawne wykrociska (Faliński 1980, 120 n.), zaś w bezpośrednim sąsiedztwie znanych cmentarzysk muszą znajdować się osady (Faliński 1980, 122). Podjął także próbę zrozumienia relacji kopców ziemnych ze środowiskiem, a w szczególności poznania wpływu takich czynników, jak odległość od cieków wodnych czy typ środowiska leśnego. Wyciągnięte wnioski, jako że niepodparte danymi o chronologii i funkcji nasypów, nie mogły dać jednoznacznej odpowiedzi na stawiane pytania.

Ryc. II.12. Białowiecki Park Narodowy, stan. 22, wykop 2. Przykład dokumentacji polowej z badań wykopaliskowych. Rys. Ł. Okulicz (z archiwum IAE PAN w Warszawie)

Fig. II.12. Białowieża National Park, site 22, trench 2. Field documentation example from excavation research. Drawn by Ł. Okulicz (from the archive of the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences in Warsaw)

²⁵ Odróżniał je jednak wyraźnie (choć też nie zawsze prawidłowo) od pozostałości związanych z produkcją drzewną (Faliński 1980, ryc. 1).

Ryc. II.13. Białowiecki Park Narodowy, stan. 21, kopiec nr 1. Przykład dokumentacji polowej z badań wykopaliskowych. Rys. E. Janiszewska (z archiwum IAE PAN w Warszawie)

Fig. II.13. Białowieża National Park, site 21, mound no. 1. Field documentation example from excavation research. Drawn by E. Janiszewska (from the archive of the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences in Warsaw)

Kolejne działania związane z archeologią podjęli na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. geolog i geomorfolog dr Włodzimierz Kwiatkowski oraz geograf i ekolog krajobrazu dr Mirosław Stepaniuk. Prowadzone one były przy okazji tworzenia mapy *Krajobrazów roślinnych Puszczy Białowieckiej* i *Szczegółowej mapy geologicznej Polski*, a także przygotowywania planu ochrony Białowieckiego Parku Narodowego (Kwiatkowski 1994; Kmiecik, Kwiatkowski 2017). W trakcie prac terenowych w wielu miejscach Puszczy, m.in. na obszarze Parku, natrafili oni na kopce ziemne²⁶. Co ciekawe, odkryto wówczas także niewielki gródek położony w widłach Narewki i Orłówki (Białowiecki Park Narodowy, stan. 60), który do tej pory umykał uwadze archeologów (Kmiecik, Kwiatkowski 2017, 11; Kmiecik, Kwiatkowski 2018). Bardzo istotny wkład do wiedzy o zabytkach archeologicznych omawianego obszaru wniosła również powstała ok. 1996 r. praca Macieja Oszmiańskiego, pracownika Biura Urządzania Lasu i Geodezji Leśnej. Otrzymał on od ówczesnej konserwator zabytków archeologicznych Krystyny Bieńkowskiej zadanie sporządzenia spisu kopców znajdujących się w Puszczy Białowieckiej i Ładzkiej, z wyłączeniem Białowieckiego Parku Narodowego. Prace prowadzone były latem i jesienią, zaś ich podstawę stanowiło rozpoznanie terenowe, które jedynie w niewielkim stopniu opierało się na wcześniejszych źródłach. W efekcie powstał maszynopis o nazwie *Inwentaryzacja kurhanów na terenie Puszczy Białowieckiej*, obejmujący 77 stanowisk, wśród których znalazły się również ewidentne pozostałości mielerzy (Oszmiański 1996). Niestety wyniki wszystkich tych inwentaryzacji nie przełożyły się na uporządkowanie informacji o stanowiskach archeologicznych. Przyczynił się do tego niewątpliwie bardzo słaby stan zaawansowania badań powierzchniowych wykonywanych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (dalej cyt.: AZP). Dość wspomnieć, że do lat 2007–2015, kiedy to rozpoznano pierwsze obszary obejmujące większą powierzchnię Puszczy, badania AZP ograniczały się tylko do jej obrzeży. W większości przypadków skupiono się na weryfikacji stanowisk opisanych przez Alfreda Götze i Macieja Oszmiańskiego, z których zresztą nie wszystkie udało się zlokalizować w terenie.

²⁶ M.in. w oddziałach 111, 164, 189, 193 i 229. Obecnie są to odpowiednio stanowiska 31, 45, 32, 47 i 65 w Białowieckim Parku Narodowym.

W 2003 r. podjęta została współpraca między IAE PAN w Warszawie i ZBS PAN w Białowieży (obecnie Instytut Biologii Ssaków PAN, dalej cyt.: IBS PAN), której efektem były prowadzone przez prawie 10 lat wspólne badania wykopaliskowe i powierzchniowe (Krasnodębski, Olczak 2012). Ich inicjatorami byli pracownicy ZBS: przyrodnicy prof. prof. Bogumiła Jędrzejewska i Włodzimierz Jędrzejewski oraz historyk Tomasz Samojlik. W projekt zaangażowany był także, jako opiekun naukowy ze strony IAE PAN, prof. Marek Dulnicz. Sukces prowadzonych przez obie instytucje działań wynikał z połączenia znajomości terenu ze strony naukowców białowieskich i doświadczenia badawczego ekipy archeologicznej. Pierwszymi wspólnymi wykopaliskami były prace na cmentarzysku z późnego okresu wpływów rzymskich w uroczysku Wielka Kletna, w oddziale 345A (obecnie stan. 33 w Białowieskim Parku Narodowym; ryc. II.14; II.15). Odkryto je w trakcie poszukiwań mających się w tym miejscu jakoby znajdować pozostałości osiemnastowiecznej altany do królewskich polowań (Samojlik 2005). Okazało się jednak, że widoczne na powierzchni kamienie, uznane początkowo za jej fundamenty, to bruki przykrywające groby ciałopalne kultury wielbarskiej (Krasnodębski i in. 2008). W tym samym roku prowadzono również badania w oddziale 281A, w uroczysku Zamczysko – Leśnictwo Teremiski, stan. 1 (ryc. II.16). Miały one na celu zweryfikowanie informacji o istnieniu w tym miejscu wczesnośredniowiecznego cmentarzyska (Krasnodębski i in. 2005).

Ryc. II.14. Białowieski Park Narodowy, stan. 33 (uroczysko Wielka Kletna). Prace w wykopie 1.
Fot. T. Samojlik

Fig. II.14. Białowieża National Park, site 33 (Wielka Kletna Range). Works in trench 1. Photo by T. Samojlik

Ryc. II.15. Białowiecki Park Narodowy, stan. 33 (uroczysko Wielka Kletna). Wizytacja stanowiska przez służby konserwatorskie podczas badań wykopaliskowych. Fot. T. Samojlik

Fig. II.15. Białowieża National Park, site 33 (Wielka Kletna Range). Conservation services visiting the site during excavation research. Photo by T. Samojlik

Ryc. II.16. Leśnictwo Teremiski, stan. 1 (uroczysko Zamczysko). Widok na stanowisko od południa (wrzesień 2003 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. II.16. Leśnictwo Teremiski, site 1 (Zamczysko Range). View at the site from south (September 2003). Photo by D. Krasnodębski

W latach 2004 i 2005 te same instytucje prowadziły badania sondażowe na trzech stanowiskach położonych w oddziałach 544D, 545C i 578A, w sąsiedztwie tzw. Polany Berezowo – Leśnictwo Podcerkiew, stan. 1, 2 i 3 (Olczak i in. 2018d). Ich głównym celem było rozpoznanie znajdującego się w tym miejscu zespołu mielerzy, jednego z największych w polskiej części Puszczy Białowieskiej. Obszar badań poszerzono w celu poszukiwań potencjalnej wsi nowożytniej. Natrafiono jednak na osadę z przełomu er, związaną z grupą suraską kultury ceramiki kreskowanej. Było to pierwsze rozpoznane wykopaliskowo stanowisko osadnicze w Puszczy Białowieskiej, a jednocześnie jedno z nielicznych na obszarze północno-wschodniej Polski, na którym odkryto pozostałości pieców dymarskich (ryc. II.17).

Ryc. II.17. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 1. Eksploracja pozostałości pieca dymarskiego (wrzesień 2005 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. II.17. Leśnictwo Podcerkiew, site 1. Exploration of the remains of a bloomery (September 2005). Photo by D. Krasnodębski

Równoległe do tych prac, w 2004 i 2005 r., miały miejsce badania na terenie Parku Pałacowego w Białowieży. Zapoczątkowała je informacja o znalezieniu podczas remontu kompleksu hotelowego *Iwa* rzekomych kości ludzkich. W wykopach usytuowanych przed kompleksem budynków Dyrekcji Białowieskiego Parku Narodowego i Muzeum Przyrodniczo-Leśnego (ryc. II.18) natrafiono m.in. na nawarstwienia pochodzące z XVII w., związane ze stojącym w tej okolicy dworem królewskim, a także na relikty osady z okresu wpływów rzymskich (Jędrzejewska i in. 2005; Samojlik i in. 2014).

Kontynuacją tych badań były zapoczątkowane w 2006 r. i trwające trzy sezony prace wykopaliskowe w oddziale 367A, w uroczysku Stara Białowieża – Leśnictwo Nowe, stan. 1. Ich celem było rozpoznanie miejsca wiązanego w lokalnej tradycji z pierwszym białowieskim dworem królewskim. Asumpt do tych działań dało odkrycie rok wcześniej, w korzeniach przewróconego przez wicher dębu *August III Sas*, fragmentów polepy i kafli (ryc. II.19). Badania pozwoliły na zlokalizowanie i wstępne rozpoznanie rozplanowania pochodzącego z XV–XVI w. dworu myśliwskiego (Krasnodębski, Olczak 2006a). W ich trakcie, oprócz pozostałości zabudowy (ryc. II.20), natrafiono też na ślady osad z okresu pradziejów i wczesnego średniowiecza.

Ryc. II.18. Białowieża, stan. 1 (Park Pałacowy). Widok wykopów archeologicznych z wieży Muzeum Przyrodniczo-Leśnego w Białowieży (maj 2005 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. II.18. Białowieża, site 1 (Palace Park). View at the archaeological trenches from the tower of the Nature and Forest Museum in Białowieża (May 2005). Photo by D. Krasnodębski

Ryc. II.19. Leśnictwo Nowe, stan. 1 (uroczysko Stara Białowieża). Moment odkrycia stanowiska, lecz jeszcze bez świadomości jego wagi dla historii Puszczy Białowieskiej (maj 2005 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. II.19. Leśnictwo Nowe, site 1 (Stara Białowieża Range). The moment of discovering the site, before realizing its importance for the history of the Białowieża Forest (May 2005). Photo by D. Krasnodębski

Ryc. II.20. Leśnictwo Nowe, stan. 1 (uroczysko Stara Białowieża). Eksploracja i dokumentacja fundamentu nowożytnego pieca kaflowego (maj 2006 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. II.20. Leśnictwo Nowe, site 1 (Stara Białowieża Range). Exploration and documentation of the foundations of a modern-era tiled kiln (May 2006). Photo by D. Krasnodębski

W 2006 r. prowadzono także badania dwóch cmentarzysk kurhanowych. Pierwsze z nich znajduje się w oddziale 387D, w uroczysku Szadzkie – Leśnictwo Krynoczek, stan. 2 (ryc. II.21). Prace wykopaliskowe potwierdziły tezę o istnieniu w tym miejscu wczesnośredniowiecznej nekropoli o obrządku ciałałpalnym, nie uściślając jednak jej datowania (Götze 1929, 522 n., 541; Krasnodębski, Olczak, Samojlik 2011, 152 n.). Drugie z rozpoznanych cmentarzysk położone jest w oddziale 338A/B, w uroczysku Teremiski-Dąbrowa – Leśnictwo Teremiski, stan. 2 (ryc. II.22). Przebadano tu sondażowo dwa kurhany z pochówkami ciałałpalnymi, z których pozyskano materiały wskazujące na funkcjonowanie nekropoli pomiędzy 2. połową IX a 1. połową X w. (Krasnodębski, Olczak 2006b; Krasnodębski, Olczak, Samojlik 2011, 153 n.).

Równoległe do prac wykopaliskowych w latach 2004–2007 prowadzono weryfikację powierzchniową (ryc. II.23–26), której celem było sprawdzenie informacji o stanowiskach znanych z dokumentacji konserwatorskiej oraz wytypowanie nowych obiektów do badań wykopaliskowych. Wykonano także serię odwiertów świdrem okienkowym, w wyniku których pobrano próby gleby i węgla drzewnych na analizy botaniczne i radiowęglowe (ryc. II.27). Działania te objęły stanowiska znajdujące się zarówno na terenie Białowieskiego Parku Narodowego, jak i poza nim, głównie w północnej części Puszczy Białowieskiej. Pozwoliły one na określenie funkcji i chronologii wielu nasypów ziemnych, m.in. na wydzielenie i wstępną charakterystykę grupy nowożytnych stanowisk związanych z przetwórstwem drewna, m.in. mielerzy, smolarni i potażarni (Samojlik 2007, 88–95, 99–102, 108–112, ryc. 51; Krasnodębski, Olczak 2012, 153–157; Samojlik i in. 2013a). Oprócz weryfikacji znanych już stanowisk, odkryto wiele innych, w tym także kilkanaście osad i śladów osadniczych (Krasnodębski, Olczak 2012, tab. 1)²⁷.

²⁷ Znaczej części tych odkryć dokonali prof. Bogumiła Jędrzejewska i dr hab. Tomasz Samojlik.

Ryc. II.21. Leśnictwo Krynoczkza, stan. 2 (uroczysko Szadzkie). Badania kurhanu nr 6 (październik 2006 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. II.21. Leśnictwo Krynoczkza, site 2 (Szadzkie Range). Research of barrow no. 6 (October 2006). Photo by D. Krasnodębski

Ryc. II.22. Leśnictwo Teremiski, stan. 2. Badania kurhanu nr 9 (czerwiec 2006 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. II.22. Leśnictwo Teremiski, site 2. Research of barrow no. 9 (June 2006). Photo by D. Krasnodębski

Ryc. II.23. Prace weryfikacyjne – przeprawa przez bagna nad Hwoźną podczas wizytacji stanowiska 22 w Białowieżskim Parku Narodowym (maj 2005 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. II.23. Archaeological survey – traverse through the Hwoźna River swamps during a visitation at Białowieża National Park, site 22 (May 2005). Photo by D. Krasnodębski

Ryc. II.24. Białowieżski Park Narodowy, stan. 22 (uroczysko Kamień). Wizytacja na stanowisku (maj 2005 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. II.24. Białowieża National Park, site 22 (Kamień Range). Visitation at the site (May 2005). Photo by D. Krasnodębski

Ryc. II.25. Białowiecki Park Narodowy, stan. 22 (uroczysko Kamień). Kamienna płyta znaleziona na powierzchni stanowiska – przypuszczalnie zniszczony półprodukt kamienia żarnowego (maj 2005 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. II.25. Białowieża National Park, site 22 (Kamień Range). Stone slab found at the site's surface – possibly a destroyed half-product of a quern (May 2005). Photo by D. Krasnodębski

Ryc. II.26. Objazd stanowisk wpisanych do Rejestru zabytków, znajdujących się na terenie Białowieckiego Parku Narodowego (listopad 2005 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. II.26. A visitation around the sites listed in the Registry of Cultural Property, located in the Białowieża National Park area (November 2005). Photo by D. Krasnodębski

Ryc. II.27. Wiercenia na terenie Białowieskiego Parku Narodowego – pobieranie prób na zawartość potasu w glebie (wrzesień 2007 r.). Fot. T. Samojlik

Fig. II.27. Drillings in the Białowieża National Park area – taking samples to determine soil potassium levels (September 2007). Photo by T. Samojlik

W 2011 r. rozpoczęły się, kontynuowane pięć lat później, prace wykopaliskowe w zlokalizowanym w oddziale 281 uroczysku Obołonie – Leśnictwo Teremiski, stan. 3 (ryc. II.28). Podjęto je na skutek informacji uzyskanych od lokalnych „miłośników starożytności” o znalezieniu w tym miejscu różnego rodzaju metalowych przedmiotów. W trakcie badań odkryto pozostałości zajmującej kilkanaście hektarów osady wielokulturowej, której początek związany jest z grupą suraską kultury ceramiki kreskowanej, a kolejne fazy z wczesnym i późnym średniowieczem. Przy okazji tych prac przebadano także położony w pobliżu nowożytny kopiec produkcyjny (Leśnictwo Teremiski, stan. 4). Pod jego nasypem natrafiono na relikty osadnictwa pradziejowego, w postaci paleniska i kilku fragmentów ceramiki (Krasnodębski 2011).

W 2014 r. w związku z finansowanym przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego projektem *Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim*, kierowanym przez prof. Andrzeja Buko, wznowiono wykopaliska dwóch, badanych już wcześniej przez Alfreda Götzego, zespołów wczesnośredniowiecznych cmentarzysk kurhanowych – w uroczysku Jelonka (Leśnictwo Przechody, stan. 9 i 10) i w uroczysku Szczekotowo (Leśnictwo Postołowo, stan. 3 i 5). Ich celem było pozyskanie materiału kostnego przydatnego do analiz DNA. Na pierwszej z wymienionych nekropoli rozpoznano trzy kurhany z pochówkami szkieletowymi (Olczak, Krasnodębski 2019b). Drugi zespół to w rzeczywistości dwa odrębne cmentarzyska – ciałopalne ze starszej i szkieletowe z młodszej fazy wczesnego średniowiecza. W jednym z przebadanych kurhanie na starszym z nich natrafiono na przepalone kości ludzkie oraz pozostałości spalonej konstrukcji drewnianej. Na młodszej nekropoli badaniami objęto trzy nasypy, z których jeden nie zawierał pochówku (ryc. II.29), zaś w pozostałych odkryto groby szkieletowe (Krasnodębski, Olczak 2019a, 55–61).

Ryc. II.28. Leśnictwo Teremiski, stan. 3 (uroczysko Obołonie). Prace w wykopie 4 (wrzesień 2011 r.).
Fot. D. Krasnodębski

Fig. II.28. Leśnictwo Teremiski, site 3 (Obołonie Range). Works in trench 4 (September 2011). Photo
by D. Krasnodębski

Ryc. II.29. Leśnictwo Postołowo, stan. 3 (uroczysko Szczekotowo). Eksploracja i dokumentacja
kurhanu nr 55 (październik 2014 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. II.29. Leśnictwo Postołowo, site 3 (Szczekotowo Range). Exploration and documentation
of barrow no. 55 (October 2014). Photo by D. Krasnodębski

O ile przez ponad 10 lat badania na terenie Puszczy Białowieskiej prowadzili wyłącznie pracownicy IAE PAN wspólnie z naukowcami z IBS PAN, to w 2014 r. w jej północnej części, na obszarze historycznej Puszczy Ładzkiej, rozpoczęła działalność kolejna instytucja nauko-

wa – Instytut Archeologii UKSW. Przebadano jeden z kurhanów na cmentarzysku Leśnictwo Krynica, stan. 2 (oddziały 759D/760C) oraz kopiec z oddziałów 33B/46A, w zespole Leśnictwo Gnilec, stan. 4 (Wawrzeniuk 2017).

Przełom w badaniach archeologicznych w Puszczy Białowieskiej nastąpił jednak dopiero w 2016 r. Data ta zapoczątkowała bowiem, trwający przez cztery lata, rodzaj „szaleństwa archeologicznego”, polegającego na prześciganiu się różnych ekip badawczych w odkrywaniu jej przeszłości. We wspomnianym roku rozpoczęto realizację projektu o nazwie *Inwentaryzacja dziedzictwa kulturowego*, wykonywanego na zlecenie Dyrekcji Generalnej Lasów Państwowych (dalej cyt.: DGLP), jako część programu *Ocena stanu różnorodności biologicznej w Puszczy Białowieskiej na podstawie wybranych elementów przyrodniczych i kulturowych* (Krasnodębski i in. 2016; Krasnodębski, Olczak 2018). U podłoża tego przedsięwzięcia legła chęć wykazania przez Ministerstwo Środowiska i DGLP, że Puszcza Białowieska nie jest lasem naturalnym, lecz obszarem od wielu wieków poddawany antropopresji i mocno przekształconym przez człowieka. Działania, w które wprzęgnięto archeologów, miały na celu weryfikację wszelkich śladów działalności ludzkiej na tym terenie, począwszy od pradziejów, a kończąc na połowie XX w. Wykonawcą badań archeologicznych w pierwszym roku trwania projektu był IAE PAN w Warszawie²⁸. Niestety szybko okazało się, że zarówno z góry narzucony cel, mający niewiele wspólnego z ochroną dziedzictwa kulturowego, jak i próba interpretacji wyników badań pod kątem wykorzystania ich w doraźnych interesach ekonomicznych i politycznych znacznie obniżyły korzyści naukowe, jakie można byłoby osiągnąć w innych warunkach.

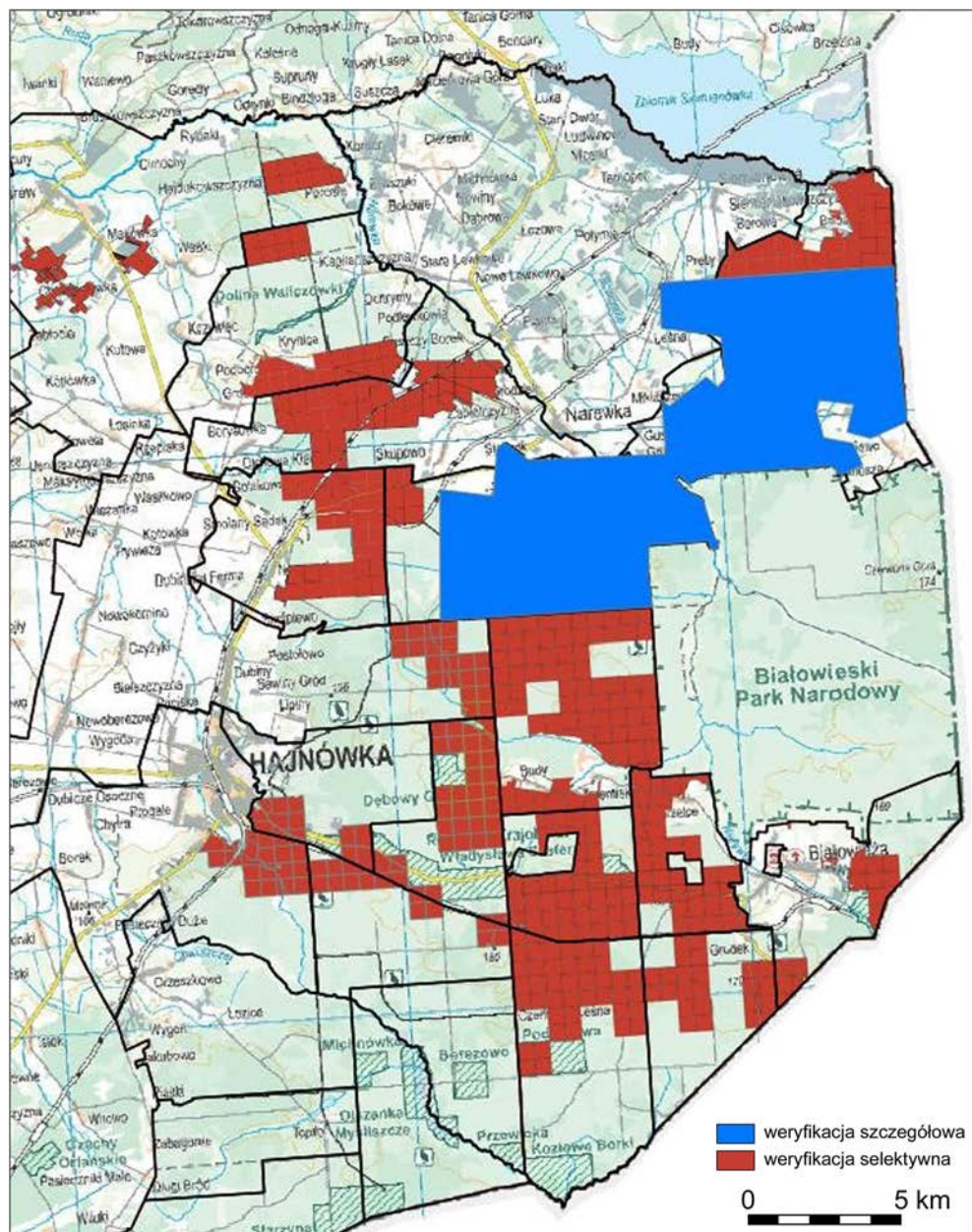
W 2016 r. wykonano badania powierzchniowe obejmujące prawie $\frac{2}{3}$ powierzchni Puszczy Białowieskiej (ryc. II.30)²⁹. Wyłączony był z nich Białowieski Park Narodowy, co wynikało z braku zgody na prowadzenie prac na jego obszarze. Pierwszy etap projektu obejmował zakrojone na szeroką skalę badania nieinwazyjne, polegające na identyfikacji na podstawie wizualizacji lotniczego skanowania laserowego (ALS) wszelkich obiektów o własnej formie krajobrazowej³⁰, a następnie ich weryfikacji w terenie (ryc. II.31), a także na wykonaniu na najbardziej reprezentatywnych z nich odwiertów i rozpoznania geofizycznego (ryc. II.32; II.33)³¹. W drugiej części projektu na wybranych stanowiskach przeprowadzono prace wykopaliskowe.

²⁸ Wchodzący w skład konsorcjum, którego liderem był Instytut Badawczy Leśnictwa w Sękocinie Starym (dalej cyt.: IBL). Koordynatorem projektu był dr hab. Krzysztof Stereńczak z IBL.

²⁹ Prace terenowe, odbywające się od lipca do grudnia 2016 r., prowadził zespół utworzony przez badaczy z IAE PAN w Warszawie. Uczestniczyli w nich także archeolodzy z Muzeum Podlaskiego w Białymstoku: Ireneusz Kryński, Aleksander Piasecki, Kornelia Piasecka i Adam Wawrusiewicz. Wykonali oni weryfikację obszarów położonych w północno-wschodniej części Puszczy.

³⁰ Wyniki skanowania ALS opracowane zostały przez zespół IBL pod kierunkiem dr. Krzysztofa Stereńczaka, przy współpracy z dr. Rafałem Zapłą z UKSW. Dane pozyskane zostały w wyniku lotniczego skanowania laserowego, wykonanego w 2015 r. w ramach projektu LIFE+ ForBioSensing PL *Kompleksowy monitoring dynamiki drzewostanów Puszczy Białowieskiej z wykorzystaniem danych teledetekcyjnych*, finansowanego ze środków Komisji Europejskiej w ramach instrumentu finansowego LIFE+ oraz środków Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej. Inaczej niż wizualizacja ISOK, pokrywają one cały obszar polskiej części Puszczy Białowieskiej. Do celów weryfikacji w 2016 r. możliwe było jednak wykorzystanie tylko ich fragmentu, obejmującego głównie wschodnią część Nadleśnictwa Browsk (obszary AZP 43-93, 43-94, 44-92 i 44-93). Podczas prac terenowych na pozostałym obszarze korzystano z danych ISOK, dostępnych na stronie www.geoportal.gov.pl.

³¹ Rozpoznanie geofizyczne wykonane zostało na siedmiu stanowiskach, na obszarze o łącznej powierzchni 14 ha (Małkowski 2016; Ryndziejewicz 2016).

Ryc. II.30. Puszcza Białowieża – oddziały lasu objęte weryfikacją powierzchniową w 2016 r. Oprac. J. Kowalczyk

Fig. II.30. Białowieża Forest – forest compartments included in the surface survey in 2016. Compiled by J. Kowalczyk

Ryc. II.31. Leśnictwo Krynoczek, stan. 3. Weryfikacja powierzchniowa (listopad 2016 r.). Fot. H. Olczak
Fig. II.31. Leśnictwo Krynoczek, site 3. Surface survey (November 2016). Photo by H. Olczak

Ryc. II.32. Leśnictwo Łączyno, stan. 8, kopiec nr 3. Odwierty wykonywane w trakcie weryfikacji powierzchniowej (listopad 2016 r.). Fot. J. Mizerka
Fig. II.32. Leśnictwo Łączyno, site 8, mound no. 3. Drillings made during the surface survey (November 2016). Photo by J. Mizerka

Ryc. II.33. Leśnictwo Teremiski, stan. 3 (uroczyisko Obołonie). Prospekcja geofizyczna (sierpień 2016 r.).
Fot. D. Krasnodębski

Fig. II.33. Leśnictwo Teremiski, site 3 (Obołonie Range). Geophysical prospecting (August 2016). Photo by D. Krasnodębski

Przed przystąpieniem do weryfikacji wykonano szczegółową kwerendę archiwalną, w wyniku której ustalono, że z polskiej części Puszczy Białowieskiej znanych było do tej pory ok. 200 stanowisk archeologicznych (tab. II.1; ryc. II.34). Do tej grupy włączono stanowiska mające numerację konserwatorską³², wzmiankowane w literaturze czy odkryte w trakcie wcześniejszych badań powierzchniowych IAE PAN i IBS PAN³³. Efektem prac terenowych było zinventaryzowanie kilkuset nieznanych dotychczas (archeologom) obiektów o własnej

³² W ewidencji Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku znajdowały się do tej pory m.in. stanowiska figurujące pod nazwami Puszcza Białowieska stan. 1–71 (z luką obejmującą numery 50–65) i Puszcza Ladzka stan. 1–5, zlokalizowane na terenie nadleśnictw Browsk, Białowieża i Hajnówka, jak również stanowiska występujące pod nazwą Białowiecki Park Narodowy stan. 1–29. W większości przypadków nie posiadały one szczegółowych planów sytuacyjnych i trudno je było zlokalizować w terenie, co spowodowało, że niektórym z nich nadano numerację podwójną lub nawet potrójną. Przykładem są wpisane do rejestru zabytków archeologicznych kopce z uroczyiska Szczekotowo (oddział 214), występujące zarówno pod nazwami Puszcza Białowieska, stan. 3–5, jak i Puszcza Białowieska, stan. 22–25, przy czym pod tymi ostatnimi numerami figurują także stanowiska z innych oddziałów. Ponadto, niektóre obiekty położone w północnej części Puszczy mają dodatkowe nazewnictwo, wywodzące się od nazw pobliskich miejscowości – na przykład kopce z oddziału 38A występują pod nazwami Puszcza Białowieska, stan. 2 oraz Olchówka, stan. 4. Po opracowaniu katalogu Macieja Oszmiańskiego (Oszmiański 1996), częściowo uwzględniającego znane już nasypy, w dokumentacji i literaturze archeologicznej zaczęła funkcjonować również numeracja stanowisk według tego autora (por. na przykład dokumentacja AZP obszaru 46-91). Oprócz tego, stanowiska zweryfikowane w ramach badań metodą AZP prowadzonych w latach 2007–2010 otrzymały nazewnictwo zgodne z podziałem administracyjnym na nadleśnictwa. W 2015 r. wprowadzono numerację stanowisk w obrębie leśnictw, która była kontynuowana w następnych latach przez IAE PAN.

³³ Nie uwzględniono kilku obiektów o nieprecyzyjnej lokalizacji, których nie udało się zweryfikować w terenie. Należą do nich domniemane skupiska kopców z okolic oddziałów 373 lub 374 (stanowiska archiwalne Puszcza Białowieska, stan. 31 i 32) oraz z oddziałów 404 lub 405 (stanowiska archiwalne Puszcza Białowieska, stan. 34 i 35), znane jedynie z przekazanej przez Alfreda Götze niepotwierdzonej informacji pozyskanej od jednego z leśników (Götze 1929, 521 n.). Wyłącznie także stanowisko Puszcza Białowieska, stan. 28, które według Alfreda Götze położone było w oddziale 328, obecnie znajdującym się w granicach Hajnówki (Götze 1929, 521).

formie krajobrazowej, głównie różnego rodzaju kopców ziemnych (w tym prawdopodobnych kurhanów), smolarni, mielerzy, ziemianek, a także wałów ziemnych, które zinterpretowano jako pozostałości dawnego systemu pól (Krasnodębski i in. 2016, 2–5; Krasnodębski, Olczak 2018, 11–33). Odkryto też kilkanaście osad i śladów osadniczych. W wyniku tych działań wydzielono 181 nowych stanowisk archeologicznych (ryc. II.34). Podjęto także trud uporządkowania dotychczasowego chaosu związanego z numeracją i nazewnictwem stanowisk, nadając im numery w ramach leśnictw i obszarów AZP oraz sporządzając odpowiednią dokumentację. Prace były kontynuowane w następnych latach w ramach badań własnych IAE PAN. Objęły one ogółem 26 obszarów AZP, z wyjątkiem kilku położonych na obrzeżach Puszczy (ryc. II.35).

Tab. II.1. Zestawienie stanowisk archiwalnych i odkrytych w latach 2016–2020 na terenie polskiej części Puszczy Białowieskiej (stan na 31.12.2020 r.)

Tab. II.1. Summary of archival sites and the ones discovered in 2016–2020 in the Polish part of the Białowieża Forest area (as of 31 December 2020)

Przynależność administracyjna	Stanowiska znane przed 2016 r.	Stanowiska zlokalizowane w latach 2016–2020	Łączna liczba stanowisk (stan do końca 2020 r.)
Białowieży Park Narodowy	47	37	84
Nadleśnictwo Białowieża	47	81	128
Nadleśnictwo Browsk	62	94	156
Nadleśnictwo Hajnówka	40	68	108
Miejscowości położone w granicach Puszczy Białowieskiej (Białowieża i Budy)	4	0	4
Łącznie	200	280	480

Oprócz prac weryfikacyjnych w 2016 r. na dziesięciu stanowiskach wykonano również badania wykopaliskowe (ryc. II.36; II.37). Skupiły się one na lepszym rozpoznaniu wielokulturowych zespołów osadniczych zlokalizowanych w uroczyskach Szczekotowo (Leśnictwo Postołowo, stan. 3, 4, 5 i 6) i Jelonka (Leśnictwo Przechody, stan. 6 i 7) oraz w leśnictwie Teremiski (Leśnictwo Teremiski, stan. 3 i 5). Poza tym po raz pierwszy na terenie Puszczy Białowieskiej przebadano sondażowo fragmenty wałów ziemnych, tzw. *celtic fields*, znajdujące się w oddziałach 124A i 759D (Leśnictwo Przechody, stan. 8 i Leśnictwo Krynica, stan. 4).

Weryfikacja kontynuowana była w latach 2017–2019 przez Fundację Hereditas. Pomimo dużych środków przeznaczonych na jej realizację, dostępu do najdoskonalszych wówczas danych, tj. skanowania wykonanego w ramach projektu Life+, oraz pełnej pomocy ze strony zarówno władz leśnych, jak i pracowników IBL w Białowieży, nie poszerzyła ona w znaczący sposób informacji dotyczących dziejów Puszczy, głównie ze względu na podporządkowanie całego przedsięwzięcia celom gospodarczym DGLP. Działania koncentrowały się przede wszystkim na analizie danych ze skanowania lotniczego, co doprowadziło do kompletnego zaciemnienia i nieczytelności uzyskanych wyników (m.in. Zapłata i in. 2019, ryc. III.4; Stereńczak i in. 2020, ryc. 3; Portal przyrodniczo-kulturowy 2022). W trakcie badań powierzchniowych zweryfikowano pozytywnie 3634 – jak to określono – „pojedyncze obiek-

ty archeologiczne³⁴ (Zapłata i in. 2019, 41). Wyróżniono wśród nich: miewerze, cmentarzyska kurhanowe, potażarnie, grodziska, fortyfikacje polowe, stanowiska płaskie – osady, pola bitew, znaleziska luźne, historyczne szlaki komunikacyjne, osady i obiekty eksploatacji surowców naturalnych oraz dawne systemy pól. W latach 2017–2019 przeprowadzono też badania wykopaliskowe w kilkunastu miejscach Puszczy, których celem było głównie poszukiwanie śladów rolniczego użytkowania tego terenu (m.in. Kuciewicz 2017a; Kuciewicz 2017b; Lepieja 2017; Olejarczyk, Kuciewicz 2017; Pawleta 2017; Zapłata 2019a; Zapłata 2019b; Zapłata i in. 2019, 55–64)³⁵. Podjęto także mocno kontrowersyjne działania polegające na penetracji dużej części Puszczy za pomocą wykrywaczy metali (Zapłata i in. 2019, 53).

W 2017 r. rozpoczęto trwające do 2020 r. badania w ramach projektu *Dziedzictwo kulturowe i przyrodnicze Puszczy Białowieskiej*, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki i kierowanego przez prof. Przemysława Urbańczyka. Koordynowane one były przez Instytut Archeologii UKSW i prowadzone wspólnie z IAE PAN. Pomimo podobieństwa do opisanego wyżej projektu resortowego realizowanego przez DGLP, ambicją tych działań było objęcie całego obszaru Puszczy „kompleksowymi badaniami interdyscyplinarnymi, nakierowanymi głównie na dokładne rozpoznanie zasobów dziedzictwa kulturowego przy użyciu wszelkich metod oferowanych przez współczesną naukę” (Urbańczyk, Wawrzyniuk 2021, 7)³⁶. W efekcie ograniczyły się one do rozpoznania wykopaliskowego kilkunastu obiektów, wśród których znalazły się kopce na stanowiskach Leśnictwo Gnilec, stan. 1, Leśnictwo Sacharewo, stan. 3, Leśnictwo Przechody, stan. 17, Leśnictwo Postołowo, stan. 11 (ryc. II.38), Białowieski Park Narodowy, stan. 46 i Leśnictwo Wilczy Jar, stan. 2, a także osady Leśnictwo Sacharewo, stan. 9, Leśnictwo Wilczy Jar, stan. 8 oraz Leśnictwo Teremiski, stan. 10, 32 i 36. W odróżnieniu od działań finansowanych przez DGLP, projekt zakończył się przygotowaniem wielotomowej publikacji³⁷. Niestety zawiera ona szereg nieścisłości. Przede wszystkim w opracowaniu nie uwzględniono większość osad, a także niektórych stanowisk znanych z wcześniejszych weryfikacji lub pojedynczych kopców wchodzących w skład zespołów składających się z wielu nasypów, co zdecydowanie zawęża obraz osadnictwa tych terenów³⁸. W publikacji zabrakło też krytycznego podejścia do wyników badań terenowych³⁹. Dużo wątpliwości budzi również interpretacja chronologii i funkcji niektórych kopców, gdyż nie została ona poparta wynikami badań wykopaliskowych lub innego rodzaju analizami.

³⁴ Pod tym terminem kryją się zarówno kopce ziemne, jak i wszelkiego rodzaju jamy pochodzenia antropogenicznego, łącznie z okopami i ziemiankami z XX w. Ograniczono się do zmapowania zweryfikowanych obiektów, bez konfrontacji uzyskanych wyników z dokumentacją konserwatorską i literaturą przedmiotu (por. m.in. Portal przyrodniczo-kulturowy 2022).

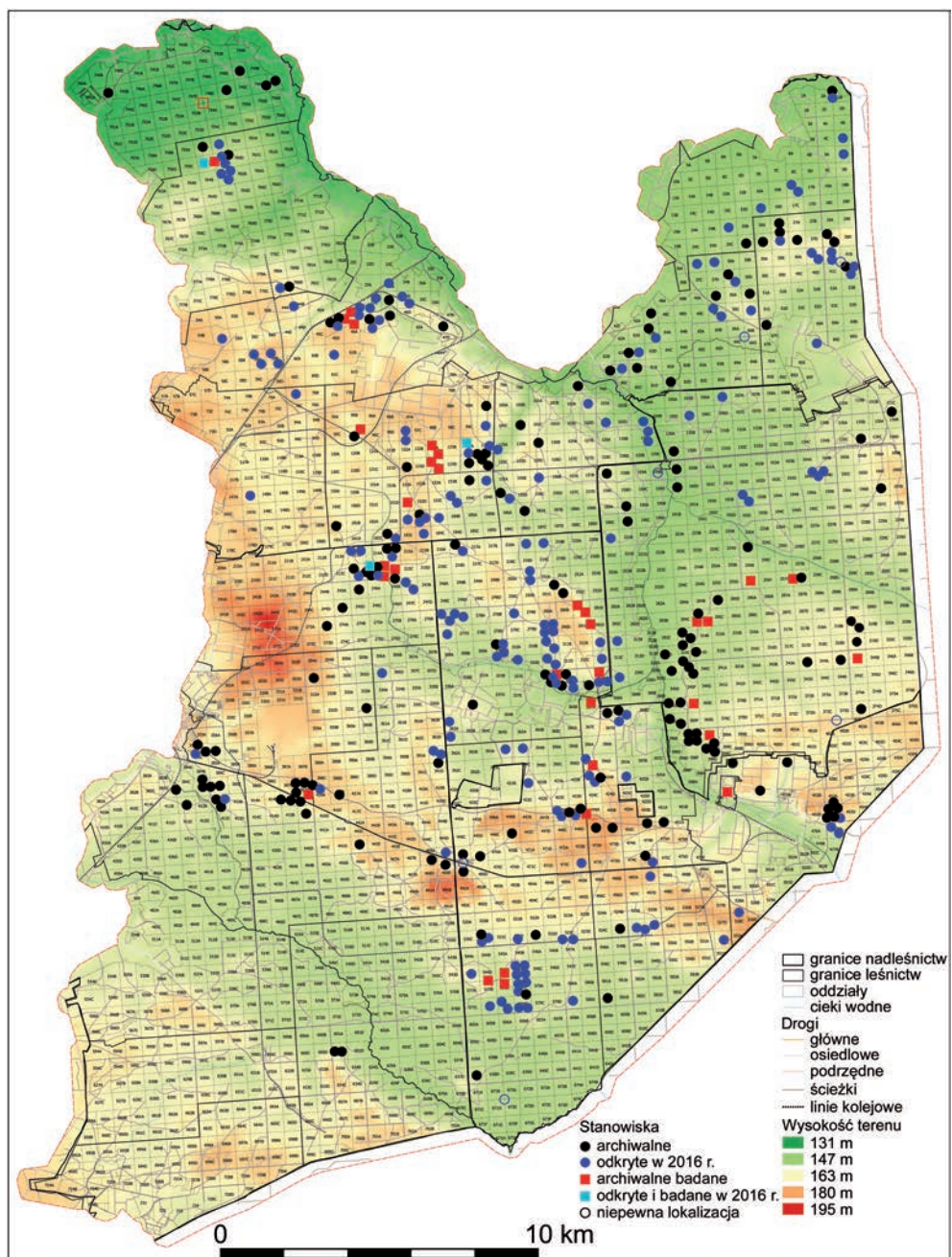
³⁵ Przy okazji tych badań w oddziale 124 natrafiono także na cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich, zaś w oddziale 764B na osadę z podobnego okresu.

³⁶ Niektóre obszary nadleśnictw dostępne były jedynie dla archeologów zatrudnionych przez DGLP (por. Urbańczyk, Wawrzyniuk 2021, 12), co w kilku przypadkach uniemożliwiło wykonywanie projektu w pełnym zakresie, a także kontynuację badań rozpoczętych w poprzednich latach przez IAE PAN.

³⁷ Do chwili zamknięcia niniejszej publikacji ukazały się trzy pierwsze tomy (w pięciu księgach), prezentujące wyniki weryfikacji powierzchniowej.

³⁸ Ponadto nie uwzględniono obszarów AZP 42-93 i 42-94, pomimo dostępnej dokumentacji AZP (por. Krasnodębski i in. 2018; Olczak, Krasnodębski 2018d).

³⁹ Na przykład zastosowano terenowy system numeracji kopców w obrębie stanowisk, niepokrywający się z numeracją z dokumentacji AZP, a także wybiórczo potraktowano informacje archiwalne na temat poszczególnych stanowisk, czego skutkiem jest m.in. uwzględnienie jedynie kopców zweryfikowanych w ramach projektu, a nie rzeczywiście znajdujących się na stanowiskach. Poza tym w wielu przypadkach podano nieprawidłowe informacje na temat obiektów przebadanych i nie zawsze prawidłowe wymiary nasypów, nieskorelowane z zamieszczonymi w pracy przekrojami.

Ryc. II.34. Puszcza Białowieża – lokalizacja stanowisk archiwalnych i odkrytych w 2016 r. (stan na 31.12.2016 r.). Wg Krasnodębski, Olczak 2018, ryc. 5

Fig. II.34. Białowieża Forest – location of archival sites and the ones discovered in 2016 (as of 31 December 2016). According to Krasnodębski, Olczak 2018, fig. 5

Ryc. II.35. Podział administracyjny polskiej części Puszczy Białowieżskiej z zaznaczeniem obszarów AZP. Wg Krasnodębski, Olczak 2018, ryc. 4

Fig. II.35. Administrative division of the Polish part of the Białowieża Forest showing the Polish Archaeological Record (Archeologiczne Zdjęcie Polski or AZP in Polish) areas. According to Krasnodębski, Olczak 2018, fig. 4

Niezależnie od opisanych wyżej projektów, w latach 2017 i 2018 pracownicy IAE PAN kontynuowali badania zespołu osadniczego znajdującego się w okolicy Polany Berezowo w południowej części Puszczy Białowieżskiej, przeprowadzając sondażowe rozpoznanie trzech stanowisk w oddziale 578B/D (Leśnictwo Podcerkiew, stan. 4, 11 i 12). Przebadano też częściowo jeden z kopców produkcyjnych na stanowisku 10 w leśnictwie Teremiski.

Na zakończenie trzeba wspomnieć o badaniach prowadzonych w białoruskiej części Puszczy Białowieżskiej po roku 1945. Ze względu na fakt, że za czasów ZSRR był to teren przygraniczny objęty zakazem wstępu, archeolodzy mogli zacząć jego rozpoznanie dopiero w połowie lat dziewięćdziesiątych XX w. Inicjatorką tych prac, zapoczątkowanych w 1994 r., była Taisija

Nowikowa, ówczesna dyrektor Brzeskiego Okręgowego Muzeum Krajoznawczego, zaś podjął je młody wówczas badacz działający na terenie rejonu brzeskiego – Vadzim Believets (Belevac 1999, 147 n.). Podobnie jak w polskiej części Puszczy, badania początkowo koncentrowały się na rozpoznaniu obiektów o własnej formie krajobrazowej. Do czasu ich podjęcia nasypy ziemne zarejestrowane zostały w 10 oddziałach Puszczy, zaś ich liczbę szacowano na 100–120, z czego podczas dwóch sezonów opisano 34 (Belevac 1999, 148). W tym samym czasie badania na tym terenie rozpoczęła także Ala Kwiatkowskaja, która przez kolejne trzy lata opisała 140 kopców, wchodzących w skład 42 skupisk (Belâvec i in. 2009, 17). Na sześciu z nich, położonych w oddziałach 559, 560, 746 i 163, przeprowadziła badania wykopaliskowe. W czterech nasypach (trzech ze skupiska 559/560 i jednego z oddziału 746) natrafiono na pozostałości kremacji, w żadnym jednak nie znaleziono przedmiotów wyposażenia grobowego. Ostatnie z przebadanych wzniesień zinterpretowane zostało jako miejsce związane z produkcją drzewną. Ponadto jeden „pusty” kopic, zlokalizowany w oddziale 13, przebadany został w 2008 r. przez Olega Iowa (Belâvec i in. 2009, 17). Znaleźiska krzemieni i ceramiki z różnych epok rejestrowane były zarówno na północnych, jak i południowych obrzeżach Puszczy, głównie w rejonie położonych tam miejscowości. Badania zintensyfikowane zostały w roku 2007, kiedy to powołano specjalną ekspedycję archeologiczną, składającą się ze specjalistów zajmujących się różnymi epokami. Latem 2007 r. rozpoznano sondażowo kilkanaście stanowisk, zaś jesienią tego samego roku przeprowadzono badania powierzchniowe w dorzeczu Białej, Leśnej Prawej, Narwi i Narewki (Belâvec i in. 2009, 20–53). Objęto nimi także południowy skraj Puszczy, w okolicach miejscowości Kamieniuki, rej. kamieniecki (biał. Kamenûki, Kamâniec-ki raën). W efekcie tych działań powstała mapa archeologiczna białoruskiej części Puszczy Białowieskiej (Belâvec i in. 2009, ryc. 4, 5). Badania, już na mniejszą skalę, kontynuowano w następnych latach, koncentrując je głównie w południowej części Puszczy, na stanowiskach z epoki kamienia położonych nad Leśną (Tkačou 2015, ryc. 2; Tkačou, Vašanaŭ 2017, ryc. 1; Tkačou i in. 2018). Część z nich prowadzona była w miejscu planowanej budowy skansenu archeologicznego w Kamieniukach, który otwarty został w 2020 r. (ryc. II.39).

Ryc. II.36. Leśnictwo Przechody, stan. 7 (uroczysko Jelonka). Eksploracja nowożytnego kopca o funkcji produkcyjnej (październik 2016 r.). Fot. H. Olczak

Fig. II.36. Leśnictwo Przechody, site 7. Exploration of a modern-era mound of a production function (October 2016). Photo by H. Olczak

Ryc. II.37. Leśnictwo Teremiski, stan. 3 (uroczyisko Obołonie). Prace w wykopie 7 (listopad 2016 r.).
Fot. H. Olczak

Fig. II.37. Leśnictwo Teremiski, site 3 (Obołonie Range). Works in trench 7 (November 2016). Photo by H. Olczak

Ryc. II.38. Leśnictwo Postołowo, stan. 11. Eksploracja i dokumentacja kurhanu nr 3 (sierpień 2017 r.).
Fot. H. Olczak

Fig. II.38. Leśnictwo Postołowo, site 11. Exploration and documentation of barrow no. 3 (August 2017). Photo by H. Olczak

Ryc. II.39. Skansen w Kamieniukach na Białorusi (lipiec 2019 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. II.39. Open-air museum in Kamieniuki, Belarus (July 2019). Photo by D. Krasnodębski

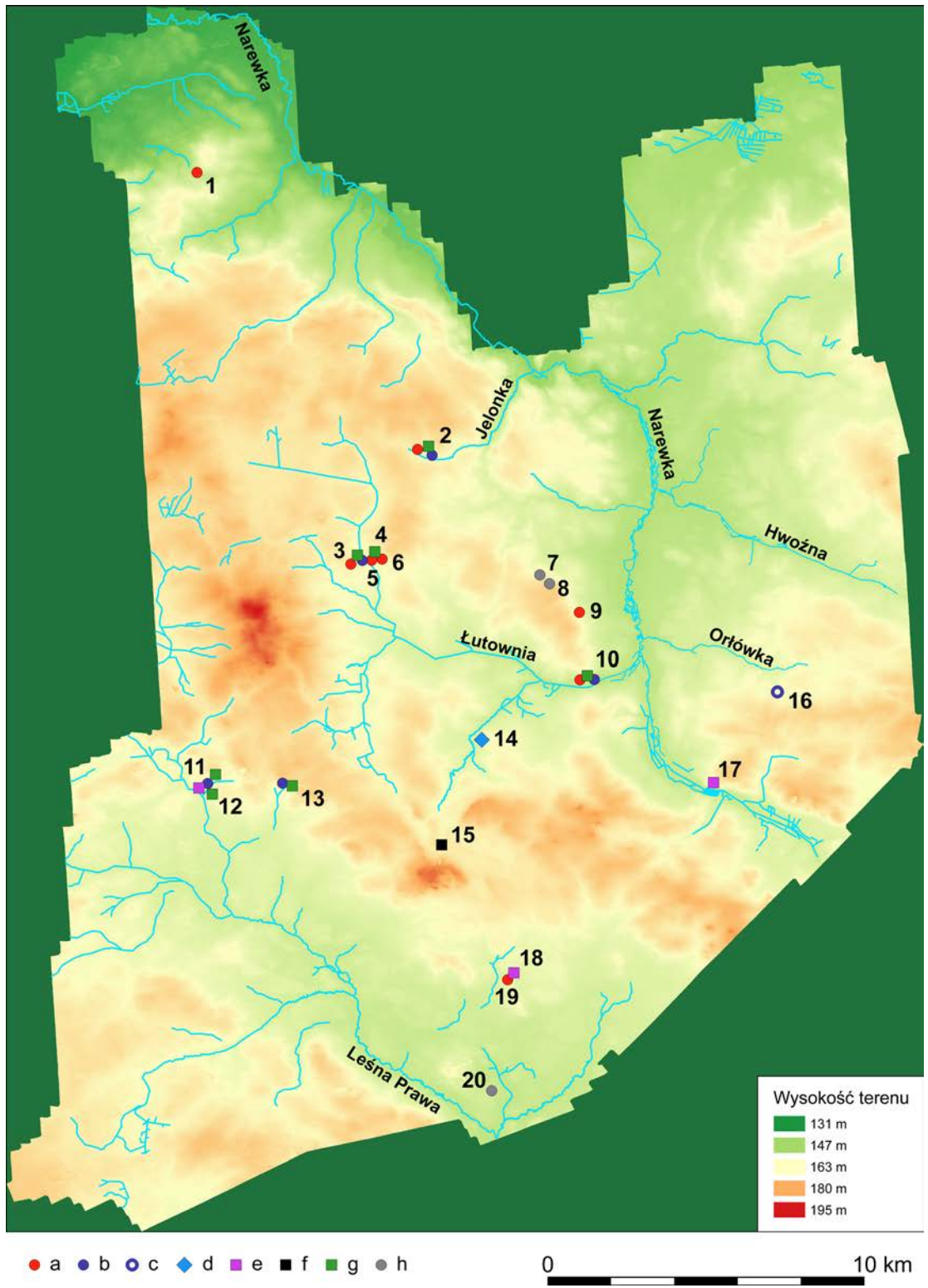
Rozdział III. Najstarsze ślady pobytu człowieka na terenie Puszczy Białowieskiej – od mezolitu do końca epoki brązu

Adam Wawrusiewicz, Hanna Olczak, Dariusz Krasnodębski

Dzieje obszaru Puszczy Białowieskiej w epokach kamienia i brązu należą niewątpliwie do zagadnień bardzo słabo rozpoznanych. Wynika to z kilku czynników – zarówno ze stanu badań oraz zainteresowań i priorytetów badawczych, jak też z rzeczywistej sytuacji kulturowej. Swoistym prologiem do obecnej wiedzy o tym regionie są odkrycia Zygmunta Szmita, dokonane w okresie międzywojennym na wydmach w okolicy nadnarwiańskiej wsi Rudnia, rej. świsłocki (biał. Rudnâ, Svîslacki raën) i przy południowym brzegu bagna Dziki Nikor, znajdujących się obecnie na terenie Białorusi (Szmit 1923, 24–27). Z zachodniej (polskiej) części Puszczy Białowieskiej jeszcze do niedawna nie dysponowaliśmy źródłami pozwalającymi na rekonstrukcję osadnictwa w epokach kamienia i brązu (por. m.in. Wawrusiewicz 2011, ryc. 2; 9; 11; 13). Dopiero różnorodne i wieloaspektowe prace badawcze realizowane w ostatnich latach dostarczyły danych umożliwiających przynajmniej ogólne nakreślenie sytuacji kulturowej i specyfiki regionu w najstarszych okresach dziejów.

Istotne znaczenie ma w tym przypadku charakter bazy źródłowej, stanowiącej podstawę do rekonstrukcji procesów kulturowych i osadniczych. Analizowane materiały¹ pozyskano niejako przypadkowo, w efekcie badań stanowisk o późniejszej chronologii. Poza nielicznymi przypadkami, pozostałości interesujących nas faz osadniczych dokumentowano na złożu wtórnym bądź w kontekście współczesnych poziomów glebowych. Stan ten, w korelacji z każdorazową niewielką liczebnością zbioru i ograniczoną przestrzenią badań, dostosowaną do specyficznych „puszczańskich” warunków eksploracji, w istotny sposób definiuje wartości poznawcze i wiarygodność obserwacji. Niemniej, nawet w oparciu o źródła o tak ograniczonych walorach można dokonać charakterystyki sytuacji osadniczej w rejonie polskiej części Puszczy Białowieskiej, która choć często zbieżna pod tym względem do obszarów sąsiednich, nacechowana jest własną specyfiką, wynikającą najpewniej z uwarunkowań geomorfologicznych i hydrograficznych (ryc. III.1).

¹ Wnioskowanie oparto na analizie materiałów pochodzących z 34 stanowisk archeologicznych, badanych w różnym zakresie i znanych autorom z autopsji (Wawrusiewicz 2018b; Wawrusiewicz 2019; Wawrusiewicz 2020a). Spośród nich wyselekcjonowano 15 zespołów, w obrębie których możliwe było wiarygodne wskazanie wytworów krzemiennych czy źródeł ceramicznych łączonych z epoką kamienia lub/i brązu. Pozostałe zawierały inwentarz krzemienny bez jakichkolwiek cech dystynktywnych lub związany z późniejszymi etapami osadnictwa, datowanymi od epoki żelaza po wczesne średniowiecze (por. Wawrusiewicz 2018b). Bazę źródłową uzupełniono o pięć znalezisk luźnych, które choć pozbawione szerszego kontekstu kulturowego, w istotny sposób wzbogacają zestaw danych.

◀ **Ryc. III.1.** Lokalizacja stanowisk z epoki kamienia i brązu oraz znalezisk luźnych z polskiej części Puszczy Białowieskiej (źródło mapy hipsometrycznej: IBL): 1 – oddział 764B (leśnictwo Krynica); 2 – Leśnictwo Przechody, stan. 6; 3 – Leśnictwo Postołowo, stan. 6; 4 – Leśnictwo Postołowo, stan. 5; 5 – Leśnictwo Postołowo, stan. 3; 6 – Leśnictwo Postołowo, stan. 4; 7 – znalezisko krzemiennej wkładki sierpowanej, oddział 251 (leśnictwo Teremiski); 8 – Leśnictwo Teremiski, stan. 36; 9 – Leśnictwo Teremiski, stan. 3; 10 – Leśnictwo Teremiski, stan. 5; 11 – Leśnictwo Sacharewo, stan. 9; 12 – Leśnictwo Sacharewo, stan. 3; 13 – Leśnictwo Krynoczek, stan. 2; 14 – znalezisko kamiennego topora, oddział 392 (leśnictwo Batorówka); 15 – znalezisko miedzianego lub brązowego ostrza, okolice miejscowości Czerlonka, pow. hajnowski; 16 – znalezisko glinianego naczynia (Rezerwat Ścisły Białowieskiego Parku Narodowego, bez dokładnej lokalizacji); 17 – Białowieża, stan. 1; 18 – Leśnictwo Podcerkiew, stan. 11; 19 – Leśnictwo Podcerkiew, stan. 4; 20 – Leśnictwo Podcerkiew, stan. 13. Objasnienia: a – mezolit (kultura janisławicka); b – subneolityczna kultura niemeńska; c – subneolityczna kultura niemeńska (bez dokładnej lokalizacji); d – kultura ceramiki sznurowej; e – kultura mierzanowicka; f – znalezisko nieokreślone kulturowo (schyłek neolitu lub początek epoki brązu); g – trzciniecki krąg kulturowy; h – kultura łużycka (?). Oprac. H. Olczak, A. Wawrusiewicz, Z. Tragarz

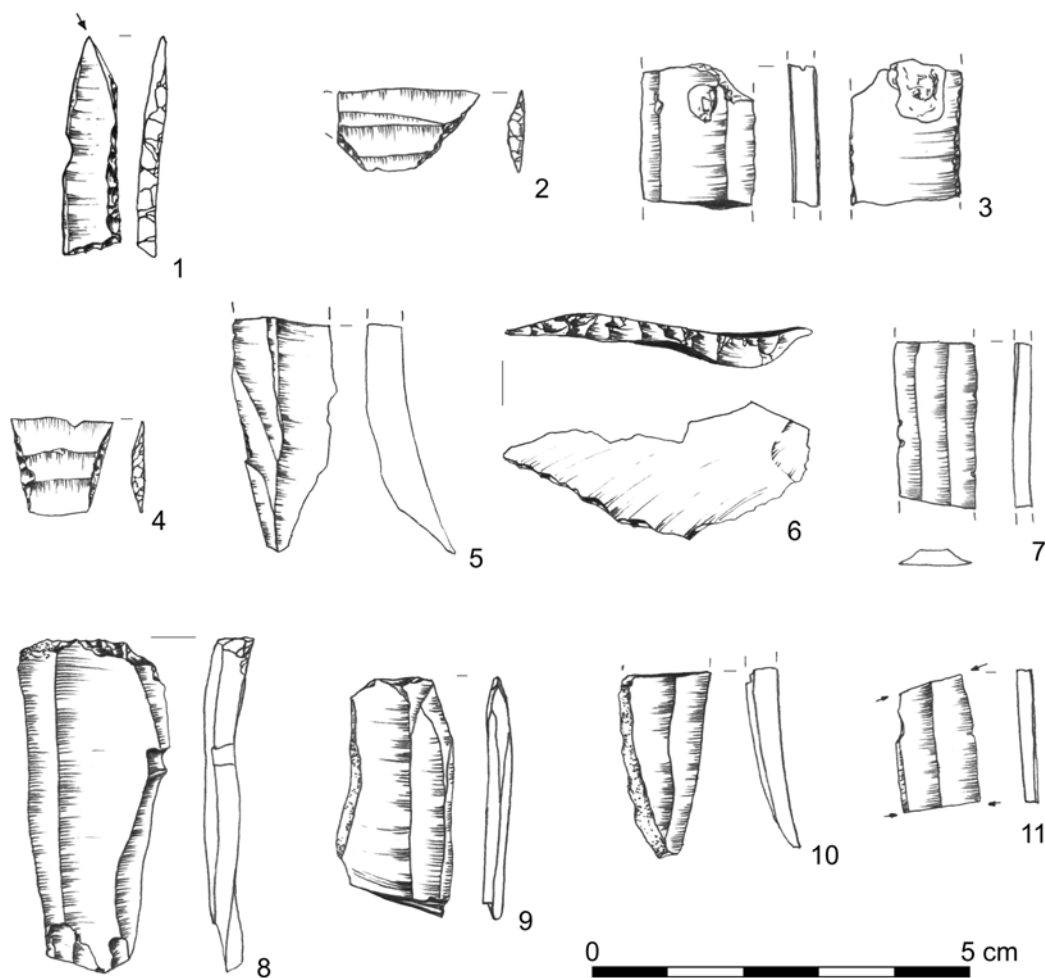
Fig. III.1. Location of Stone and Bronze Age sites and stray finds from the Polish part of the Białowieża Forest (source of the hypsometric map: Forest Research Institute): 1 – forest compartment 764B (Krynica forestry); 2 – Leśnictwo Przechody, site 6; 3 – Leśnictwo Postołowo, site 6; 4 – Leśnictwo Postołowo, site 5; 5 – Leśnictwo Postołowo, site 3; 6 – Leśnictwo Postołowo, site 4; 7 – a find of flint sickle inset, forest compartment 251 (Teremiski forestry); 8 – Leśnictwo Teremiski, site 36; 9 – Leśnictwo Teremiski, site 3; 10 – Leśnictwo Teremiski, site 5; 11 – Leśnictwo Sacharewo, site. 9; 12 – Leśnictwo Sacharewo, site 3; 13 – Leśnictwo Krynoczek, site 2; 14 – a find of a stone axe, forest compartment 392 (Batorówka forestry); 15 – a find of a copper or bronze blade, the vicinity of Czerlonka village, Hajnówka county; 16 – a find of a clay vessel (the Strict Reserve of Białowieża National Park, exact location unknown); 17 – Białowieża, site 1; 18 – Leśnictwo Podcerkiew, site 11; 19 – Leśnictwo Podcerkiew, site 4; 20 – Leśnictwo Podcerkiew, site 13. Explanation: a – the Mesolithic (Janisławice culture); b – Subneolithic Neman culture; c – Subneolithic Neman culture (exact location unknown); d – Corded Ware culture; e – Mierzanowice culture; f – a find of an unspecified culture (Late Neolithic period or the beginning of the Bronze Age); g – Trzciniec culture circle; h – Lusatian culture (?). Compiled by H. Olczak, A. Wawrusiewicz, Z. Tragarz

Obecnie nie dysponujemy jakimikolwiek poświadczeniami, które mogłyby wskazywać na osadnictwo czy chociażby penetrację zachodniej części Puszczy Białowieskiej w okresie schyłkowego plejstocenu i wczesnego holocenu. Wspominane we wcześniejszej literaturze (Krasnodębski i in. 2005, 564, ryc. 10; Olczak i in. 2018d, 165, ryc. 8) nieliczne materiały krzemienne łączone z okresem schyłkowego paleolitu wzbudzają wiele wątpliwości. Przyjęcie takiej atrybucji wyłącznie w oparciu o pojedyncze wytwory jest mało wiarygodne, zwłaszcza wobec wskazywanych cech technologicznych, m.in. charakterystycznego podgięcia dolnej części wióra, które sugeruje raczej późniejszą chronologię (Olczak i in. 2018d, 165, ryc. 8: 1). Jednostkowy rylec (?) znaleziony w Leśnictwie Teremiski, stan. 1 (Krasnodębski i in. 2005, 564, ryc. 10), pomimo że posiada pewne cechy paleolityczne, jest jednak zbyt mało charakterystyczny, aby stanowić dowód osadnictwa ze schyłkowego plejstocenu. Obserwowana sytuacja stoi w wyraźnej opozycji do południowo-wschodnich obszarów Puszczy Białowieskiej, znajdujących się na terenie Białorusi, gdzie już od okresu międzywojennego notowano wytwory krzemienne o schyłkowopaleolitycznej proveniencji (Szmit 1923, ryc. 8, 13). Ich obec-

ność potwierdzają również obserwacje współczesne (Tkaczou, Waszanau 2017), dokonane na stanowisku Kamieniuki 17, rej. kamieniecki (biał. Kamenûki, Kamânecki raën), położonym w środkowej części dorzecza Leśnej. Wydaje się, że to właśnie one wyznaczają najdalej wysunięte punkty penetracji interioru przez ugrupowania schyłkowego paleolitu, których „naturalnym korytarzem” były doliny dużych rzek, takich jak Bug i Narew (por. Szymczak 1995). Stan ten może wynikać jednak ze specyfiki badań, które koncentrowały się na stanowiskach o własnej formie terenowej i relatywnie rzadko obejmowały swym zakresem miejsca potencjalnie atrakcyjne dla lokalizacji obozowisk paleolitycznych. Podobnie wyglądała sytuacja w początkach holocenu, to jest w okresie preborealnym i borealnym – żaden z analizowanych zbiorów nie dostarczył przesłanek wskazujących, że obszary te były penetrowane w tym czasie przez grupy łowieckie. Pojedynczy fragment środkowej części wióra odbitego z rdzenia dwupiętowego znaleziony na terenie Leśnictwa Przechody, stan. 10 nie pozwala na formułowanie jakichkolwiek wiarygodnych wniosków (Wawrusiewicz 2018b, 73).

Najstarsze ślady obecności człowieka na omawianym terenie można wiązać dopiero z okresem późnego mezolitu (pierwsza połowa atlantyku), choć i ta cezura budzi pewne wątpliwości. Niemniej faktem jest, że wśród materiałów z ośmiu stanowisk (Leśnictwo Postołowo, stan. 3, 4 i 6, Leśnictwo Przechody, stan. 6, Leśnictwo Teremiski, stan. 3 i 5, Leśnictwo Podcerkiew, stan. 4 oraz oddział 764B w leśnictwie Krynica) odnotowano nieliczne wytwory krzemienne odpowiadające pod względem cech technologicznych i typologicznych wytwórczości kultury janiśławickiej (Kozłowski 1972; Więckowska 1975, 378–393; Szymczak 1995, 120 n.; Wąs 2005) (ryc. III.1; III.2). W zdecydowanej większości jest to regularny półsurowiec wiórowy pozyskany z eksploatacji rdzeni jednopiętowych. Żaden z wiórów nie zachował się w całości, co uniemożliwia prześledzenie cech metrycznych i ogranicza identyfikację detali technologicznych. Regularność, prosty przebieg grani międzynegatywowych i podgięcie części dystalnej (ryc. III.2: 5, 10) to jednak atrybuty występujące przy zastosowaniu techniki uderzenia pośredniego, która na ziemiach polskich upowszechnia się właśnie w kulturze janiśławickiej (Wąs 2005; Gruzdź 2017, 152). Można przypuszczać, że przynajmniej część wiórów była intencjonalnie sekcjonowana (ryc. III.2: 7, 11). Świadczą o tym ich fragmenty, występujące w odmianie „żyłtkowej” (Leśnictwo Postołowo, stan. 3, Leśnictwo Teremiski, stan. 3 i 5) lub wierzchołkowej, jako odpady (Leśnictwo Teremiski, stan. 5, leśnictwo Krynica, oddział 764B). Obydwa elementy, odzwierciedlające proces formowania uniwersalnych narzędzi – wkładki, są traktowane jako atrybuty wyższej rangi, definiujące tzw. standard janiśławicki (Kozłowski, Nowak 2019, 222–224). Ostatnim, chyba najistotniejszym elementem poświadczającym sugerowaną przynależność taksonomiczną wymienionych zbiorów, są zbrojniki. Podczas badań wykopaliskowych prowadzonych na stanowisku 4 w leśnictwie Postołowo odnotowano zbrojnik janiśławicki o retuszowanej podstawie (ryc. III.2: 1), stanowiący w tym przypadku jeden z bardziej wiarygodnych wyznaczników kulturowych. W kolekcji wytworów krzemienych z Leśnictwa Postołowo, stan. 3 i oddziału 764B w leśnictwie Krynica wystąpiły też pojedyncze trapezy (ryc. III.2: 2, 4), które choć powszechne w różnokulturowych inwentarzach ugrupowań późnomezolitycznych i neolitycznych (okres atlantycki), są niemal stałym elementem zespołów janiśławickich (Kozłowski, Nowak 2019, 222). Warto zauważyć, iż w przypadku ogromnej większości zbiorów wytwory krzemienne o janiśławickiej proveniencji pojawiają się wyłącznie w formie półsurowca, pojedynczych narzędzi, wkładek i odpadków powstałych w efekcie ich formowania. Brakuje rdzeni, a liczba „masowych” odpadków towarzyszących obróbce krzemienia i formowaniu odłupni jest znikoma (Wawrusiewicz

2018b). Można więc przypuszczać, że obróbka krzemieniarska dokonywana na stanowiskach janisławickich ograniczała się do bieżącej naprawy narzędzi lub/i pozyskania półsurowca z uprzednio przygotowanych i przyniesionych z zewnątrz rdzeni. Poświadczeniem tego mogą być nieliczne materiały zebrane na terenie leśnictwa Krynica (oddział 764B), gdzie odnotowano m.in. świeżak (ryc. III.2: 6) oraz odłupek pozyskany w trakcie korekty odłupni (Wawrusiewicz 2019). Obserwacje te pozwalają, przynajmniej hipotetycznie, określić charakter osadnictwa janisławickiego na terenie interesującej nas części Puszczy Białowieskiej. Zapewne była to strefa o znaczeniu marginalnym, której wykorzystywanie ograniczało się do doraźnej eksploatacji określonych nisz ekologicznych i środowiskowych, warunkowanych sezonową wędrówką zwierząt, owocowaniem roślin lub tarłem ryb. Związane z tym niewielkie, krótkotrwałe obozowiska nie doprowadziły do akumulacji większej ilości materiału kulturowego.

Ryc. III.2. Wybór wytworów krzemiennych nawiązujących do późnomezolitycznych (janisławickich) tradycji krzemieniarskich znalezionych na stanowiskach bez kontekstu ceramicznego (1–7) oraz wraz z ceramiką subneolitycznej kultury niemeńskiej (8–11): Leśnictwo Postołowo, stan. 4 (1); Leśnictwo Postołowo, stan. 3 (2, 3); oddział 764B w leśnictwie Krynica (4–6); Leśnictwo Teremiski, stan. 3 (7); Leśnictwo Teremiski, stan. 5 (8–11). Rys. A. Wawrusiewicz

Fig. III.2. Selection of flint artefacts referring to Late Mesolithic (Janisławice culture) flint working traditions found at sites lacking any ceramic context (1–7) and with pottery of the Subneolithic Neman culture (8–11): Leśnictwo Postołowo, site 4 (1); Leśnictwo Postołowo, site 3 (2, 3); forest compartment 764B in Krynica forestry (4–6); Leśnictwo Teremiski, site 3 (7); Leśnictwo Teremiski, site 5 (8–11). Drawn by A. Wawrusiewicz

Niejako kończąc rozważania poświęcone materiałom janisławickim, należy odnieść się do poważnych wątpliwości związanych z ich rzeczywistością, późnomezolityczną chronologią. O ile geneza tej tradycji kulturowej powszechnie łączona jest z początkiem okresu atlantyckiego – ok. połowy VII tys. p.n.e. (Aszejczyk 2017, 41 n.), to określenie jej cezury końcowej następuje wielu trudności. Dysponujemy obecnie coraz większą liczbą dowodów świadczących o funkcjonowaniu janisławickich tradycji krzemieniarskich aż po schyłek neolitu, to jest do początku II tys. p.n.e. (por. Cyrek i in. 1983; Cyrek i in. 1985; Kozłowski, Nowak 2019, 222–224). Późnomezolityczne techniki obróbki i instrumentarium narzędziowe są stałym elementem inwentarzy subneolitycznych łączonych z kulturą niemeńską, której gospodarka w dalszym ciągu bazuje na łowiectwie, zbieractwie i rybołówstwie. Jednym z najlepszych przykładów tego zjawiska, to znaczy swoistej „ceramizacji” ugrupowań janisławickich, jest zbiór wytworów krzemienianych i fragmentów naczyń pochodzących z zamkniętej sekwencji osadów eolicznych ze stanowiska 1 w Grądach-Woniecko, pow. zambrowski, datowanych od połowy okresu atlantyckiego po wczesny subboreał, gdzie późnomezolityczne wyroby krzemienne współwystępowały z ceramiką pełnego spektrum rozwojowego kultury niemeńskiej (por. Wawrusiewicz i in. 2017, 181–183). Wynika z tego, iż przynajmniej część ze wskazanych wcześniej zbiorów może być świadectwem aktywności późniejszych ugrupowań subneolitycznych. Przypuszczenia te potwierdza współwystępowanie janisławickich wytworów krzemienianych z ceramiką niemeńską wśród materiałów pochodzących ze stanowisk w leśnictwach Postołowo (stan. 6), Przechody (stan. 6) i Teremiski (stan. 5) (ryc. III.1; III.2: 8–11). Nie jest wykluczone, że również niektóre zespoły bez ceramiki mogą mieć późniejszą – neolityczną metrykę. Bardzo prawdopodobna jest bowiem sytuacja, że w obrębie niewielkiego wykopu badawczego nie natrafiono na ułamki naczyń lub takowe nie były używane przez mieszkańców krótkotrwałych obozowisk. Przykładem tego może być sytuacja zaobserwowana na położonym w dolinie Biebrzy stanowisku Krasnoborki 26, pow. augustowski, gdzie w zamkniętej sekwencji stratygraficznej odnotowano palenisko, wokół którego znaleziono wyłącznie nieliczny materiał krzemieniany o cechach janisławickich. Wiek bezwzględny zespołu, przy uwzględnieniu prawdopodobieństwa na poziomie 68,2%, określono na lata 2887–2681 BC (Kalicki i in. 2015). Przy obecnym stanie badań oraz ograniczonej liczebności i dystynktywności bezceramicznych zbiorów janisławickich ustalenie ich rzeczywistej pozycji chronologicznej jest zatem niemożliwe. Choć pierwsze ślady eksploatacji naturalnych zasobów zachodniej części Puszczy Białowieskiej mogą sięgać początków atlantyku, to jednak pewność co do obecności ludzkiej mamy dopiero pod koniec tego okresu i na początku subboreału.

Obecność ugrupowań subneolitycznych w sposób bezsporny udokumentowano na pięciu stanowiskach: Leśnictwo Krynoczka, stan. 2, Leśnictwo Postołowo, stan. 6, Leśnictwo Przechody, stan. 6, Leśnictwo Teremiski, stan. 5 i Leśnictwo Sacharewo, stan. 9 (ryc. III.1). Poza ostatnim zbiorem, są to niewielkie kolekcje, liczące maksymalnie 14 ułamków ceramiki (Leśnictwo Krynoczka, stan. 2), które pochodzą z późniejszych kontekstów stratygraficznych lub/i współczesnych poziomów glebowych. Ich klasyfikacja była możliwa wyłącznie w oparciu o atrybuty technologiczne. Są to ułamki pojemników cienko- i średniościennych, wykonanych z masy ceramicznej schudzonej znaczną ilością nieznormalizowanego tłuczni mineralnego. Cechą charakterystyczną prawie we wszystkich przypadkach (poza zbiorem ze stanowiska 9 w leśnictwie Sacharewo) jest obecność śladów głębokiego przecierania, tworzącego bardzo plastyczny relief zarówno na wewnętrznej, jak i zewnętrznej powierzchni naczyń. Zwłaszcza ta ostatnia cecha w północno-wschodniej Polsce często współwystępuje z relatywnie późną stylistyką, identy-

fikowaną jako grupa III. Tworzy ona wyraźnie zregionalizowany klimat stylistyczny późnych faz rozwojowych kultury niemeńskiej, której centralną osią było dorzecze Biebrzy oraz górnej i środkowej Narwi (Wawrusiewicz i in. 2017, 167). Doskonale współgra to z siecią hydrograficzną zachodniej części Puszczy Białowieskiej i lokalizacją niemeńskich stanowisk w sąsiedztwie górnego odcinka Narewki i jej dopływów (głównie Łutowni). Wspomniane atrybuty technologiczne wydają się znacznie rzadsze i mniej charakterystyczne dla południowo-wschodniej, białoruskiej części Puszczy – dorzecza rzeki Leśnej (dopływ Bugu), skąd znana jest liczna seria naczyń subneolitycznych (Tkačoš 2015). Jak wynika z przytoczonych obserwacji, osadnictwo subneolityczne pojawia się najpewniej w relatywnie późnym okresie, który można ostrożnie datować na połowę lub drugą połowę III tys. p.n.e. (por. Wawrusiewicz i in. 2017, ryc. IV.23), a więc początek okresu subborealnego. Wyraźnych dowodów wcześniejszej aktywności tych ugrupowań w polskiej części Puszczy Białowieskiej jak dotąd nie odnajdujemy.

Sytuację tą potwierdza również przypadkowe znalezisko fragmentarycznie zachowanego naczynia, pochodzącego z bliżej nieokreślonej części Rezerwatu Ścisłego Białowieskiego Parku Narodowego (ryc. III.3: 1). Jest to znacznych rozmiarów pojemnik o esowatym profilu i wybitnie cienkich ściankach. Jego powierzchnie starannie wygładzono, pozostawiając zaledwie delikatne ślady wcześniejszego przecierania. Ornament skomponowano z diagonalnie ułożonych odcisków prostokątnego stempla, które zlokalizowano w kilku rzędach na szyjce i brzuścu. Cechy te doskonale odpowiadają naczyniom z innych podlaskich stanowisk subneolitycznych, m.in. Supraśla, pow. białostocki, stan. 6 (Wawrusiewicz i in. 2015, ryc. 70; Manasterski i in. 2020) i Grądów-Woniecka (Wawrusiewicz i in. 2017, ryc. IV.15).

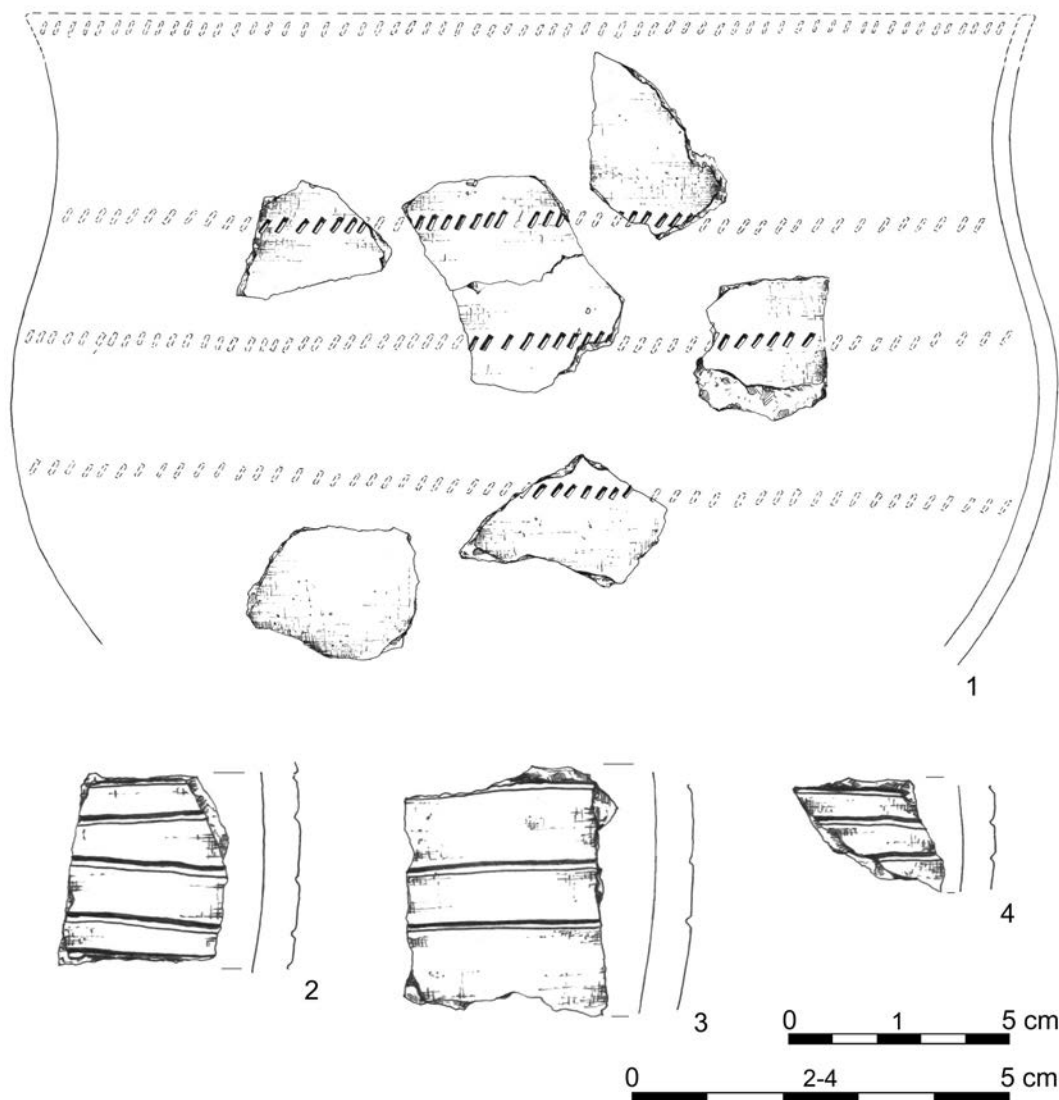
W świetle posiadanych danych można zaryzykować twierdzenie, że aktywność ugrupowań subneolitycznych na terenie polskiej części Puszczy Białowieskiej miała charakter podobny jak w późnym mezolocie. Osadnictwo ograniczało się zapewne do niewielkich, krótkotrwałych obozowisk i incydentalnej eksploatacji bliżej nieokreślonych nisz ekologicznych, dogodnych dla gospodarki opartej na łowiectwie, rybołówstwie i zbieractwie. Funkcjonowały one satelitarnie względem centrów osadniczych wyznaczanych przebiegiem dużych dolin Narwi i Bugu. Można podejrzewać, że nieco większa aktywność cechowała ugrupowania północne, co przejawia się w lokalizacji odkrytych punktów osadniczych w sąsiedztwie doliny Łutowni, lewobrzeżnego dopływu Narewki. Inaczej wygląda sytuacja w białoruskiej części Puszczy, gdzie w środkowym odcinku doliny Leśnej (okolice wspomnianej już miejscowości Kamieniuki) obserwujemy znaczną koncentrację niemeńskich śladów osadniczych (Tkačoš 2015, ryc. 2). W górnym biegu rzeki dotychczas nie zaobserwowano działalności tej grupy kulturowej, jednak może to wynikać ze słabego rozpoznania tego regionu.

Odrębnym zagadnieniem jest obecność na omawianym terenie fragmentów neolitycznych siekier krzemienych. Do ciekawych artefaktów należą dwa odłupki, wykonane z ostrza i bocznej powierzchni czworosiennego egzemplarza (lub egzemplarzy), ze słabo wykryształizowanego surowca krzemienego o nieznanym pochodzeniu. Pierwszy z nich znaleziono na położonym na wschodnim brzegu Łutowni stanowisku 3 w leśnictwie Postołowo, zaś drugi na zlokalizowanej 300 m dalej, po zachodniej stronie rzeki, osadzie nr 6. Odłupki i fragmenty uszkodzonych makrolitycznych narzędzi neolitycznych, zwłaszcza siekier, należą do stosunkowo często dokumentowanych artefaktów. Ich interpretacja nie jest jednak jednoznaczna, co dotyczy szczególnie znalezisk bez wyraźnego kontekstu kulturowego. W opisywanym przypadku dopuścić można dwie hipotezy. Pierwsza zakłada, że znaleziony na stanowisku 3 odłupek ostrza może być rezultatem uszkodzenia narzędzia podczas jego używania. Wówczas

byłby to ślad osadnictwa lub gospodarki *stricte* neolitycznej. Alternatywnym wyjaśnieniem, znacznie bardziej prawdopodobnym, jest możliwość reutilizacji siekiery krzemiennej w innym, być może bardzo odległym kontekście kulturowym. W takim ujęciu siekiera pełniłaby funkcję surowca, znalezionej na miejscu jednego z wcześniejszych obozowisk. Podobne przykłady poszukiwań krzemieni i ich wtórnego wykorzystania znane są m.in. z późnej epoki brązu i kultury łużyckiej (por. Dąbrowski 1997, 76). Można również domniemywać, że znalezione przypadkowo narzędzia makrolityczne były wykorzystywane i przerabiane w okresach późniejszych – w średniowieczu lub w czasach nowożytnych, na przykład do doraźnej produkcji krzesaków i skałek. Dotyczy to zwłaszcza terenów, gdzie trudno było pozyskać dobrej jakości naturalny surowiec krzemienisty, a do takich należy właśnie obszar Puszczy Białowieskiej. Brak jakichkolwiek innych dowodów osadnictwa agrarnych ugrupowań neolitycznych pozwala skłaniać się ku drugiej z postawionych hipotez. Daleko idąca makroskopowa zbieżność surowca i formy może sugerować, że obydwie odłupki wykonano przerabiając tę samą siekierę krzemienią. Niestety na podstawie cech formalnych nie można wyraźnie określić czasu jej powtórnego wykorzystania.

Pod koniec neolitu i na początku epoki brązu (przełom III i II tys. p.n.e.) na terenie Puszczy Białowieskiej obserwujemy ciekawy, choć krótkotrwały wzrost aktywności osadniczej. Z jednej strony poświadczona jest tu wciąż obecność ugrupowań subneolitycznych łączonych z kulturą niemeńską, z drugiej zaś wyraźnie zaznacza się udział elementów allochtonicznych, o ogólnie rzecz biorąc południowej proveniencji. Pierwszy z komponentów najlepiej definiują nieliczne, lecz stosunkowo dystynktywne znaleziska z położonego w górnym odcinku rzeki Leśnej Prawej stanowiska 9 w leśnictwie Sacharewo, pozyskane z wypełniska jednej z jam związanych z osadnictwem kultury niemeńskiej (wykop 8, obiekt 14, dalej cyt.: ob.) (ryc. III.3: 2–4). Pochodzą one z cienkościennego glinianego naczynia, którego stan zachowania uniemożliwia jednak określenie parametrów makromorfologicznych czy metrycznych. Można jedynie stwierdzić, że jego łagodnie profilowany brzusec ornamentowany był wzorem zwielokrotnionych poziomych żłobków. Nie ma jednak pewności, czy stanowiły one samodzielny wątek zdobniczy, czy były elementem bardziej złożonej kompozycji. Masę ceramiczną schudzono niewielką ilością drobno- i średnioziarnistego tłuczni mineralnego o niejednorodnej barwie. Powierzchnię zewnętrzną dość dobrze wygładzono, choć wystające na zewnątrz ziarna domieszki nadawały jej lekkiej szorstkości. Łagodnie profilowane garnki, dekorowane w górnej części brzuśca poziomymi żłobkami, są dość często wyróżniane w inwentarzach związanych z szeroko rozumianym niemeńskim kręgiem kulturowym (Manasterski 2016, 21). Pomimo pewnych zastrzeżeń, wynikających z dość szerokiego zakresu chronologicznego funkcjonowania tej stylistyki (Wawrusiewicz i in. 2017, 114), można przyjąć, że ornament ten upowszechnia się dopiero na późnym etapie rozwoju ugrupowań niemeńskiego kręgu kulturowego, jako element adaptowany ze środowiska środkowoeuropejskich ugrupowań wczesnobrązowych (por. Józwiak 2003) lub, co bardziej prawdopodobne, stanowiący reminiscencję oddziaływań Pucharów Dzwonowatych, które najlepiej uwidoczniły się w inwentarzu ceramicznym grupy Linin (por. Manasterski 2016). Tak dekorowane naczynia pojawiają się w kontekście podlaskich ugrupowań kultury niemeńskiej jako efekt bezpośrednich oddziaływań „pucharowych”, co ma miejsce w okolicach Supraśla (por. Wawrusiewicz i in. 2015, ryc. 72, 104), lub pośrednio ze środowiska ugrupowań linińskich, co stwierdzono na przykład w Grądach-Woniecku (Wawrusiewicz i in. 2017, 172 n.). Są tam one jednym z wyznaczników najpóźniejszych horyzontów rozwojowych – grupy stylistycznej VIe (Wawrusie-

wicz i in. 2017, 172 n.). Jej chronologię można umieścić na przełomie III i II tys. p.n.e. Jak sugerują jednak wyniki analizy radiowęglowej wspomnianej jamy ze stanowiska 9 w leśnictwie Sacharewo (Poz-129547) stylizyka ta może mieć nieco wcześniejszą cezurę. Uzyskany wynik 4030 ± 35 BP wskazuje bowiem na okres 2578–2476 BC (prawdopodobieństwo 68,3%). Niestety, na podstawie tak skromnych danych nie jest możliwe ostateczne rozstrzygnięcie tej kwestii.

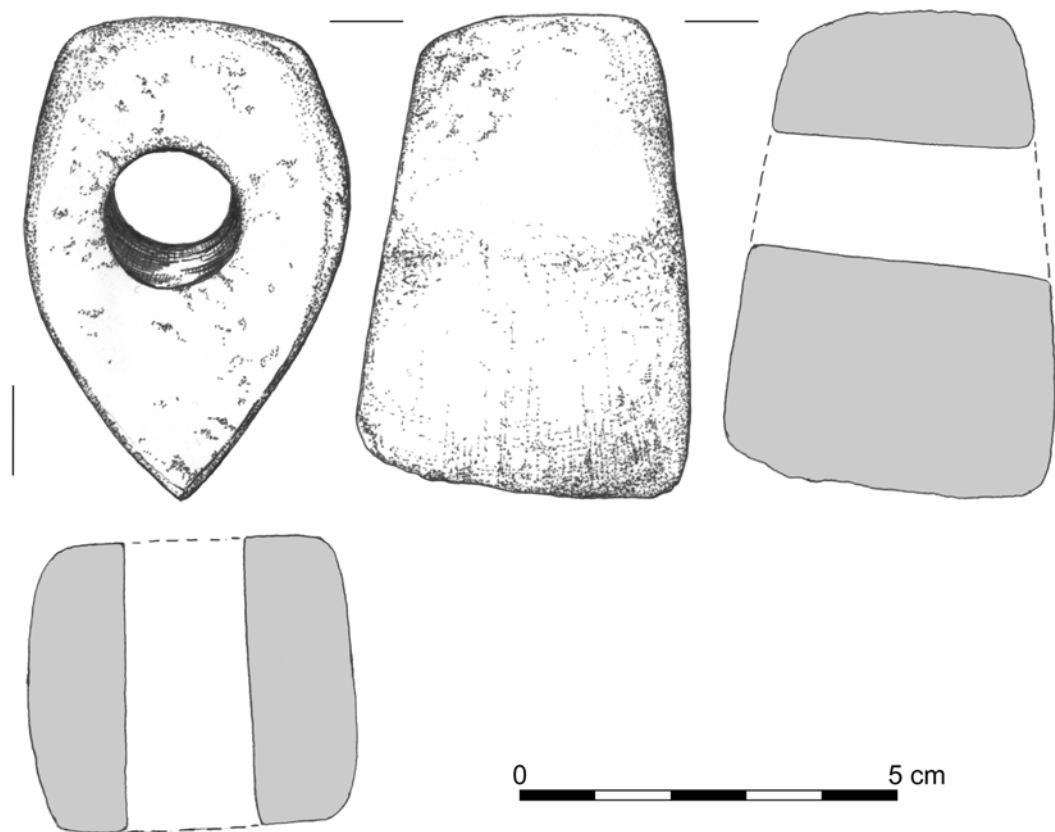

Ryc. III.3. Wybór fragmentów ceramiki subneolitycznej kultury niemeńskiej znalezionych przypadkowo na terenie Rezerwatu Ścisłego Białowieżskiego Parku Narodowego (1) oraz w trakcie badań wykopaliskowych w Leśnictwie Sacharewo, stan. 9 (2–4). Rys. A. Wawrusiewicz

Fig. III.3. Selection of pottery fragments of the Subneolithic Neman culture found accidentally on the grounds of the Strict Reserve of Białowieża National Park (1) and during the excavations in Leśnictwo Sacharewo, site 9 (2–4). Drawn by A. Wawrusiewicz

Można przypuszczać, że w 2. połowie III tys. p.n.e. na terenie polskiej części Puszczy Białowieżskiej incydentalnie pojawiają się ugrupowania pasterskie kultury ceramiki sznurowej. Niestety ich obecność nie ma odbicia w źródłach ceramicznych, które z racji najmniejszej podatności na naruszenie pierwotnego miejsca depozycji stanowiłyby najlepszy dowód penetracji tego obszaru (por. Wawrusiewicz 2011, 15). Przesłanki pozwalające na wskazanie aktywności tej grupy ludzkiej ograniczają się do pojedynczego topora kamiennego, znalezione-

go przypadkowo w oddziale 392² (ryc. III.1; III.4). To dość masywna forma, w rzucie od czoła zbliżona do pięcioboku, którego obrys zaciera łukowatość krawędzi bocznych. Otwór umieszczono symetrycznie w części środkowej. W rzucie bocznym topór ma kształt asymetryczny, rozszerzający się w kierunku lekko zaokrąglonego ostrza. Cechy te odpowiadają okazom klasyfikowanym na Wyżynie Małopolskiej jako typ H2 (Włodarczak 2006, 35 n., tabl. XXII). Nie jest pewne, czy miejsce, w którym został znaleziony topór, jest równoznaczne z jego pierwotnym zdeponowaniem czy wiąże się już z jego obiegiem w innym kontekście kulturowym.

Ryc. III.4. Topór kamienny – znalezisko przypadkowe z oddziału 392 (leśnictwo Batorówka).

Rys. A. Wawrusiewicz

Fig. III.4. Stone axe – an accidental find from forest compartment 392 (Batorówka forestry). Drawn by A. Wawrusiewicz

Do niezwykle istotnych odkryć datowanych na początek epoki brązu można zaliczyć nieliczny, ale bardzo dystynktywny zbiór fragmentów pochodzących zapewne z dwóch naczyń, które ściśle odpowiadają cechom formalnym ceramiki kultury mierzanowickiej (ryc. III.1; III.5: 1, 2), a więc ugrupowań związanych genetycznie z obszarem wyżynnym południowej Polski. Znaleziono je w trakcie eksploracji warstwy ornej i młodszych obiektów kulturowych na terenie wymienionego już stanowiska 9 w leśnictwie Sacharewo. Choć stan zachowania nie pozwala na dokonanie pełnej rekonstrukcji naczyń, to na podstawie charakterystycznych cech ukształtowania ich górnych części sądzić można, iż należą one do bardzo podobnych i dość specyficznych pojemników, o niewielkiej średnicy wylewu i krótkiej cylindrycznej szyjce, która łagodnie przechodzi w baniasty brzusek. Obydwa zdobione były ornamentem

² Dziękujemy bardzo Agnieszce Aleksiejczuk i Tomaszowi Niechodzie za przekazanie tego znaleziska i tym samym wzbogacenie wiedzy o najstarszych dziejach Puszczy Białowieskiej.

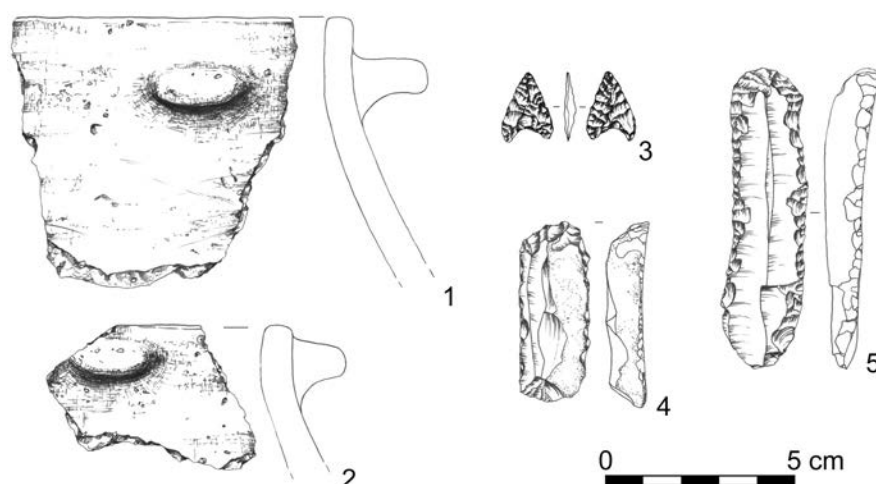
plastycznym w postaci wydatnych owalnych guzów, które dokleiono tuż poniżej krawędzi wylewu. Masę ceramiczną schudzono znaczną ilością tłuczni mineralnego barwy różowej, o zróżnicowanej granulometrii. Obydwie powierzchnie zagładzono dość niestarannie, pozostawiając liczne nierówności i wystające ziarna domieszki. W jednym przypadku po stronie zewnętrznej można zauważyć delikatne ślady przecierania (?). „Błaszkwate” przełamy świadczą o średnim przygotowaniu masy ceramicznej.

Garnki zdobione charakterystycznymi guzkami doklejonymi do brzegu mają liczne odpowiedniki wśród ceramiki fazy wczesnej i – przede wszystkim – klasycznej kultury mierzanowickiej (Kadrow, Machnik 1997, ryc. 13, 28). Reprezentowane są głównie wśród materiałów osadowych z Babiej Góry w Iwanowicach, pow. krakowski (m.in. Kadrow 1991, tabl. VII: a, d; VIII: e, j; IX: c, f; X: g, i, j; XII: l–m; XVII: e, i, h), Nowej Huty-Ześlavic, pow. krakowski, stan. 63 i 64 (Bazielich, Machnik 1988, tabl. I: 13, 15, 16; II: 2, 16, 17) i Opatkowic, pow. proszowski (Górski 2001, tabl. II: 1, 9; III: 2). W ostatnim czasie udokumentowano je również na Mazowszu, w dorzeczu Bzury, na stanowisku 1 w miejscowości Polesie, pow. łowicki, skąd pochodzi jeden z lepiej rozpoznanych obecnie niżowych zbiorów naczyń (Górski i in. 2012, ryc. 4: 9; 5: 20). Na obszarze północno-wschodniej Polski ceramika mierzanowicka rejestrowana jest sporadycznie. Do najbardziej dystynktywnych należą materiały ze Słoch Annapolskich, pow. siemiatycki – z wydmy „Czerwony Borek”, położonej w dolinie Bugu (Szmit 1929, tabl. IX; Kadrow, Machnik 1997, 46). Nielicznie dokumentowano ją także w dorzeczu górnej Narwi (Wawrusiewicz 2011, 29), choć tam notowano wyłącznie pojemniki ornamentowane poziomymi pasmami zwielokrotnionych odcisków sznura, których brakuje w zbiorze ze stanowiska 9 w leśnictwie Sacharewo. Bezpośrednie analogie do opisywanych materiałów odkryto niedawno również podczas weryfikacji źródeł pochodzących ze średniowiecznego cmentarzyska w Czarnej Wielkiej, pow. siemiatycki, stan. 1 (Bieńkowska i in. 2013, tabl. I, obiekt 30/I/51: 3). Położone jest ono u źródeł rzeki Czarna, będącej lewym dopływem Nurca, a więc relatywnie daleko od doliny Bugu, gdzie notowane są liczne nawiązania kulturowe do ugrupowań zasiedlających strefę wyżynną południowej Polski. Ceramikę mierzanowicką ujawniono także w trakcie badań prowadzonych w miejscowości Pahraniczna, rej. brzeski (biał. Paghrańčnaã, Brëski raën) na zachodniej Białorusi, która znajduje się niedaleko źródeł Nurca (Tkačou 2011, ryc. 4). Warto zauważyć, że obydwie rzeki, Nurzec i Leśna, są prawobrzeżnymi dopływami Bugu, co w istotny sposób determinowało zasięg oddziaływań mierzanowickich. Z tej perspektywy opisane źródła stanowią, patrząc do strony północno-wschodniej Polski i zachodniej Białorusi, najdalej na północ wsunięty punkt, gdzie odnotowano osadową ceramikę tej kultury. Może być ona dość oczywistym świadectwem infiltracji tego regionu przez „starowżyźne” ugrupowania episznurowego kręgu kulturowego – społeczności ściśle związane z gospodarką wytwórczą.

Z perspektywy źródeł „południowych” datowanie fazy klasycznej, której stylistycznie odpowiadają analizowane naczynia, zawiera się w przedziale od 2. połowy XXI do przełomu XX i XIX stulecia p.n.e. Prawdopodobne jest, że rytm rozwoju stylistycznego ceramiki kultury mierzanowickiej na obszarze zachodniej Małopolski był inny (szybszy) niż na terenach pozostających poza zwartym zasięgiem osadnictwa tej kultury. A do takich bezsprzecznie należy obszar Puszczy Białowieskiej. Trzeba mieć na uwadze, że kultura mierzanowicka odpowiada wyraźnie politetycznemu modelowi kultury (Kadrow 1995, 26 n.), z centrum, a raczej kilkoma centrami, w południowo-wschodniej Polsce. Strefa na północ od pasa wyżyn stanowi peryferie tej jednostki kulturowej, które zostały określone jako „strefa B” (Machnik

1977, 28; Machnik 1978, 30, ryc. 12; 32; Machnik 1987, 143, 151). Na tym obszarze można stwierdzić jedynie cechy stylistyczne ceramiki (głównie zdobnictwo) odpowiadające pierwowzorom małopolskim (Górski i in. 2012). Obserwacje te znajdują potwierdzenie w wynikach datowania radiowęglowego osadów organicznych zachowanych na ściance jednego z naczyń z Leśnictwa Sacharewo, stan. 9. Uzyskany wynik 3540 ± 35 BP (Poz-129547) obejmuje po kalibracji (z prawdopodobieństwem 68,3%) przedział czasowy 1936–1777 BC. Doskonale odpowiada on zarysowanemu modelowi rozwoju kultury mierzanowickiej i bez kontrowersji może wyznaczać chronologię znalezisk z obszaru Puszczy Białowieskiej.

Można przypuszczać, że z obecnością ugrupowań mierzanowickich związany jest również asymetryczny grocik krzemienny ze stanowiska 11 w leśnictwie Podcerkiew, które także położone jest w dorzeczu Leśnej Prawej (ryc. III.5: 3). Prawdopodobnie taką atrybucję należy przyjąć też dla masywnego drapacza wiórowego pochodzącego z Parku Pałacowego w Białowieży, stan. 1 (ryc. III.5: 4). Łukowate drapiska zostały uformowane stromym retuszem łuskowym na obydwu krańcach narzędzia. Jego krawędzie boczne ukształtowano nieregularnym, krótkim retuszem. Pod kątem cech formalnych i atrybutów technologicznych przypomina on okaz odkryty w Leśnictwie Sacharewo, stan. 9 (ryc. III.5: 5) (por. Szubski 2021), gdzie osadnictwo kultury mierzanowickiej zostało potwierdzone przez opisane wyżej materiały ceramiczne.

Ryc. III.5. Fragmenty ceramiki oraz narzędzia krzemienne związane z osadnictwem kultury mierzanowickiej: Leśnictwo Sacharewo, stan. 9 (1–2, 5); Leśnictwo Podcerkiew, stan. 11 (3); Białowieża, stan. 1 (4). Rys. A. Wawrusiewicz

Fig. III.5. Pottery fragments and flint tools related to the Mierzanowice culture settlement: Leśnictwo Sacharewo, site 9 (1–2, 5); Leśnictwo Podcerkiew, site 11 (3); Białowieża, site 1 (4). Drawn by A. Wawrusiewicz

Prawdopodobnie z okresem schyłku neolitu i początkiem epoki brązu łączyć można najbardziej spektakularne znalezisko przypadkowe z obszaru Puszczy Białowieskiej (ryc. III.1; III.6). Jest to wykonane z miedzi lub niskocynowego brązu ostrze sztyletu (?), o liściowatym kształcie i wyodrębnionym trzonku, stanowiącym ok. $\frac{1}{3}$ długości całkowitej okazu. Artefakt znaleziono w okolicy stacji kolejowej Czerlonka, pow. hajnowski, ok. 1 km na południe od źródeł niewielkiej rzeczki Krynica, będącej prawobrzeżnym dopływem Łutowni. Kontekst odkrycia nie jest jasny, co bardzo utrudnia jego interpretację, opartą z konieczności na analogiach typologicznych. Ich określenie także nie jest wolne od kontrowersji. We wcześniejszych opracowaniach wskazywano na związek ostrza ze schyłkowoneolitycznymi ugrupowaniami

Pucharów Dzwonowatych – zachodnioeuropejskich ugrupowań, których obecność najpełniej udokumentowano w okolicy Supraśla w Puszczy Knyszyńskiej (Wawrusiewicz i in. 2015, 178, ryc. 100; Manasterski 2016, 105). Wnioskowanie to oparto na podobieństwie cech morfologicznych okazu do tzw. ostrzy typu Palmela, znanych ze stanowisk iberyjskich. O ile, w świetle aktualnej wiedzy, sama obecność tak odległych importów wydaje się prawdopodobna i została dobrze udokumentowana w odniesieniu do źródeł ceramicznych znalezionych w okolicy Supraśla (Manasterski i in. 2021, 386), o tyle cechy formalne okazu, a zwłaszcza pierwotna długość trzonka, skłaniają do poszukiwań innej atrybucji kulturowej. Przytoczone koncepcje oparto na założeniu, że jego pierwotna długość była znacznie większa, dorównująca lub przewyższająca wymiar ostrza. Przy dokładniejszym oglądzie i porównaniu parametrów grubości wydaje się to jednak wątpliwe, trzeba raczej przyjąć, że stan obecny niewiele odbiega od pierwotnego. Uwzględniając zarówno ten fakt, jak i pozostałe cechy ostrza, można wskazać alternatywne i zapewne bardziej prawdopodobne źródło jego proveniencji wśród metalurgii ugrupowań stepowych, rozwijających się we wczesnej epoce brązu w strefie północnopontyjskiej. Doskonałe analogie do ostrza z okolic Czerlonki można znaleźć zwłaszcza w inventarzach kultury katakumbowej (Kločko, Kozymenko 2017, 78). Południowo-wschodnie, pontyjskie źródło transmisji wzorców kulturowych uwiarygadnia również obecność innych elementów katakumbowych notowanych na Nizinie Północnopodlaskiej (por. Koško 2011). Do takich należałoby zaliczyć znalezisko „ingulskiego” topora kamiennego z okolic miejscowości Kojły, pow. hajnowski, położonej w pobliżu Puszczy Białowieskiej, a także elementy wyposażenia (szpila) neolitycznego grobu z Białegostoku (Jaskanis 1974, ryc. 4). Można jedynie przypuszczać, że opisywane ostrze pojawia się na omawianym terenie w efekcie oddziaływań południowych ośrodków kulturowych, które zostały zainicjowane przez ugrupowania mierzanowickie, rozchodzące się daleko poza strefę swego „starowyzynnego” centrum kulturowego. Być może właśnie za ich pośrednictwem docierają tu również pojedyncze elementy czy wytwory o ogólnie rzecz ujmując północnopontyjskiej proveniencji.

W połowie II tys. p.n.e. krajobraz kulturowy Niziny Północnopolskiej zostaje zdominowany przez ugrupowania trzcinieckiego kręgu kulturowego. W ogólnym ujęciu powielają one schemat osadnictwa subneolitycznego, co widoczne jest przede wszystkim w dorzeczu Narwi i Bugu (Wawrusiewicz 2011, 29 n.). Powodem tego jest najpewniej ich genetyczny związek z wcześniejszymi ugrupowaniami kultury niemeńskiej, a także system gospodarczy oparty na hodowli i eksploatacji zbliżonych nisz ekologicznych. Obraz ten jest aktualny również w przypadku zachodniej części Puszczy Białowieskiej, skąd znamy obecnie siedem stanowisk z ceramiką trzciniecką: Leśnictwo Krynoczek, stan. 2, Leśnictwo Postołowo, stan. 5 i 6, Leśnictwo Przechody, stan. 6, Leśnictwo Teremiski, stan. 5 oraz Leśnictwo Sacharewo, stan. 3 i 9 (ryc. III.1). Na zdecydowanej większości z nich odnotowano również neolityczną ceramikę kultury niemeńskiej, co zgodne jest z ogólnym schematem przemian struktur osadniczych w tej części Polski. Każdorazowo liczba dokumentowanych fragmentów naczyń była niewielka, ograniczona do najwyżej kilkunastu. Za najbardziej dystynktywną należy uznać kolekcję zebraną w trakcie badań stanowiska 9 w leśnictwie Sacharewo (ryc. III.7). Znaleziono tu kilkanaście ułamków ceramiki, pochodzących przypuszczalnie z jednego garnka. Charakteryzuje się on obustronnie pogrubionym wylewem i niewyodrębnionym dnem, zaś na szyjce i w górnej części brzuśca zdobiony jest poziomymi żłobkami i odciskami stempelka o kształcie zbliżonym do trójkąta. Naczynie wykonane zostało z gliny z dużą ilością gruboziarnistego tłuczni mineralnego o różowej barwie. Jego powierzchnie są dość dobrze wygładzone, a ścianki mają

grubość 0,8–1,0 cm (Wawrusiewicz 2020a). Na podstawie cech stylistycznych i technologicznych garnek można zaliczyć do grupy 2b (GS 2b), wyróżnionej w oparciu o materiały pochodzące z położonego w dorzeczu Bzury stanowiska 1 w Polesiu (Górski i in. 2011a; Górski i in. 2011b). Na obszarze dzisiejszego Podlasia podobne naczynia znaleziono m.in. w Strękowej Górze, pow. białostocki, stan. 1 (Bugaj 2008, ryc. 15–17), Jeronikach, pow. białostocki, stan. 2 (Wawrusiewicz 2013, ryc. 10: 1; 14: 53, 54) i Żółtkach, pow. białostocki, stan. 6 (Wawrusiewicz, Bienia 2014, ryc. 8: 7, 8). Według aktualnych ustaleń stylistyka GS 2b reprezentuje tradycje wywodzące się ze środowiska grupy Linin i późnych ugrupowań subneolitycznych, u schyłku neolitu zasiedlających zachodnie rubieże strefy leśnej Europy Wschodniej (Górski i in. 2011b, 107). Dla materiałów kultury trzcinieckiej z obszaru północno-wschodniej Polski brak dotychczas wyznaczników chronologii bezwzględnej. W oparciu o znaleziska z Mazowsza (stanowisko 1 w Polesiu; por. Górski i in. 2011b, 106) można przyjąć, że ceramika z Leśnictwa Sacharewo, stan. 9 pochodzi z okresu od początku XVII do przełomu XV i XIV stulecia p.n.e. (Wawrusiewicz 2020a).

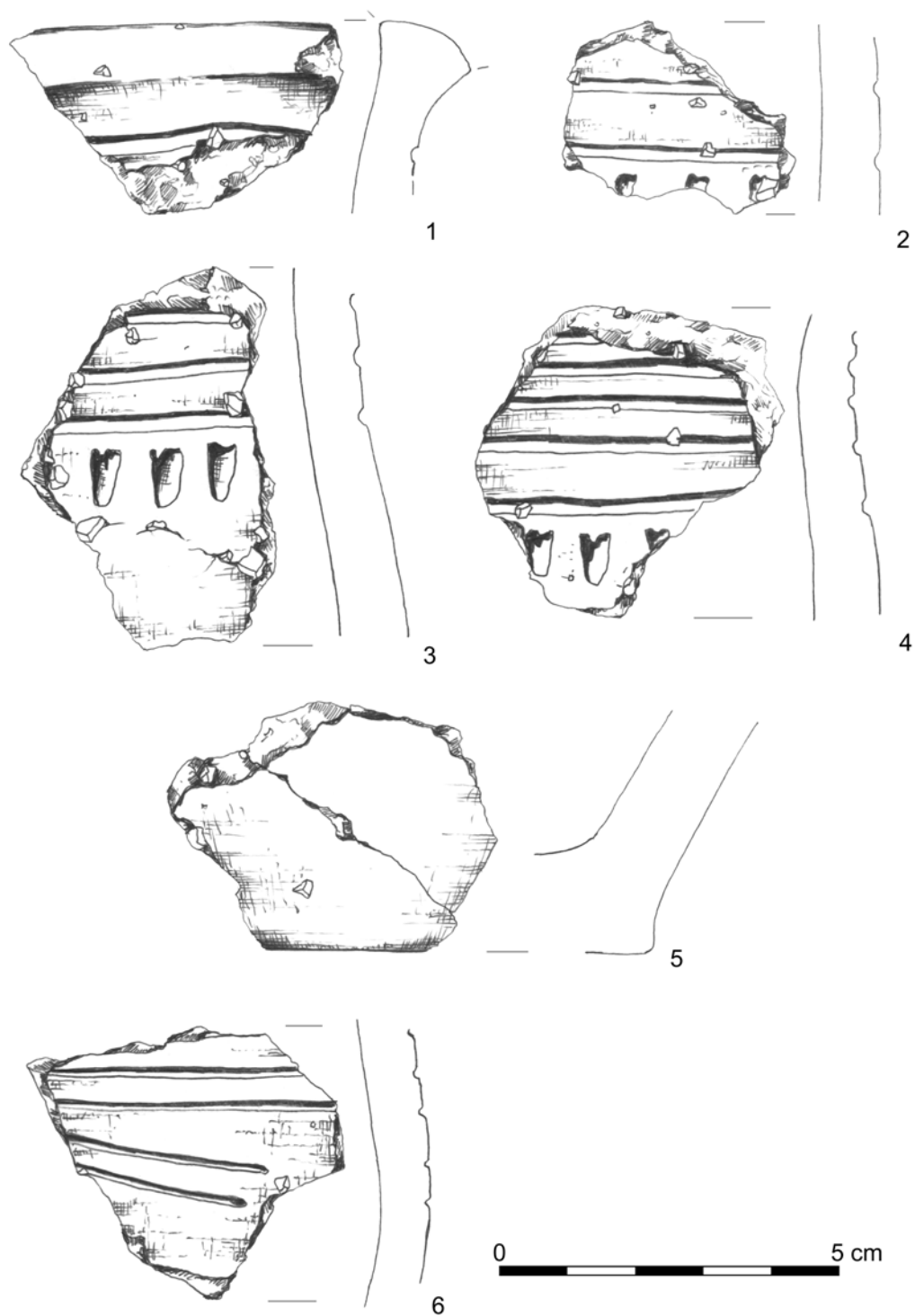

Ryc. III.6. Miedziane lub brązowe ostrze – znalezisko przypadkowe z okolic miejscowości Czerlonka, pow. hajnowski. Wg Wawrusiewicz i in. 2015, ryc. 100

Fig. III.6. Copper or bronze blade – an accidental find from the vicinity of Czerlonka village, Hajnówka county. According to Wawrusiewicz et al. 2015, fig. 100

Analogiczne cechy formalne odnotowano wśród materiałów pozyskanych ze wspomnianego już stanowiska 5 w leśnictwie Postołowo. W nasypie jednego z kopców ziemnych (nr 49, por. rozdz. V.1) znaleziono 10 fragmentów ceramiki, w tym ułamek płaskiego dna. Wszystkie mogą pochodzić z jednego naczynia, zdobionego poziomymi żłobkami. Wśród materiałów z pozostałych stanowisk odnotowano pojedyncze ułamki ceramiki kultury trzcinieckiej, powielające opisane wcześniej atrybuty. Niestety obecnie niemożliwe jest wiarygodne wskazanie wytworów krzemieniennych związanych z osadnictwem omawianych ugrupowań. Brakuje

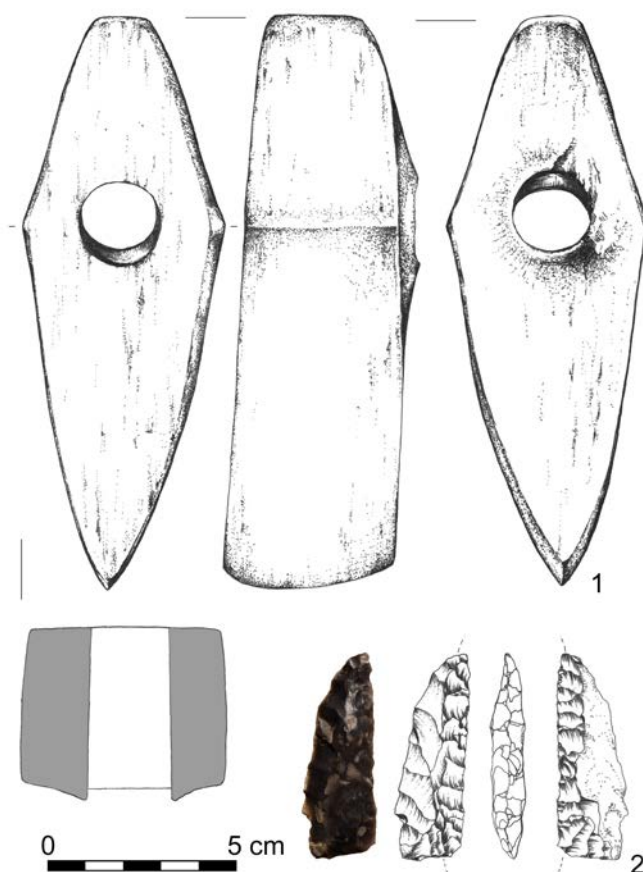
tu jakichkolwiek wyznaczników technologicznych czy typologicznych, pozwalających na ich odróżnienie od źródeł późniejszych, z reguły znacznie liczniej reprezentowanych i współwystępujących z materiałami ceramicznymi.

Ryc. III.7. Leśnictwo Sacharewo, stan. 9. Wybór fragmentów naczyń trzcinieckiego kręgu kulturowego. Rys. A. Wawrusiewicz

Fig. III.7. Leśnictwo Sacharewo, site 9. Selection of pottery fragments from the Trzciniec culture circle. Drawn by A. Wawrusiewicz

Wydaje się, że w omawianym okresie, po opisanym wyżej dość krótkotrwałym epizodzie „południowym” związanym z mierzanowickim kręgiem kulturowym, następuje przerwanie ówczesnych szlaków komunikacyjnych i powrót do dawnych, postsubneolitycznych relacji i modeli osadniczych. Widoczne jest to w swoistej unifikacji stylistyki i techniki wykonania ceramiki w obrębie tzw. mazowiecko-podlaskiej grupy kultury trzcinieckiej (Gardawski 1959). Nie zmienia to faktu, że osadnictwo trzcinieckie reprezentowane jest na terenie Puszczy Białowieskiej nader skromnie, co odzwierciedla zapewne rzeczywisty wymiar tego zjawiska i dość ograniczoną atrakcyjność tych terenów dla ówczesnych społeczności.

Ryc. III.8. Kamienny topór znaleziony w okolicy oddziałów 671–673 – Leśnictwo Podcerkiew, stan. 13 (1) i krzemienna wkładka sierpowata z oddziału 251 w leśnictwie Teremiski (2). Rys. i fot. A. Wawrusiewicz

Fig. III.8. Stone axe found in the vicinity of forest compartments 671–673 – Leśnictwo Podcerkiew, site 13 (1) and a flint sickle inset from forest compartment 251 in Teremiski forestry (2). Drawn and photo by A. Wawrusiewicz

Kończąc omawianie najstarszych śladów osadniczych na terenie polskiej części Puszczy Białowieskiej należy zwrócić uwagę na okres późnej epoki brązu i początek epoki żelaza, czyli czas funkcjonowania kultury łużyckiej. Związane z nim znaleziska są bardzo enigmatyczne, a poprawna ich interpretacja nastrocza wielu wątpliwości. W żadnym z analizowanych zbiorów nie odnotowano charakterystycznych ułamków ceramiki, które pozwoliłyby na przyjęcie jednoznacznie łużyckiej atrybucji kulturowej. Być może jest to rezultatem ograniczeń analitycznych, gdy niewielkie liczebnie i mało dystynktywne zbiory są niewyróżnialne względem dobrze reprezentowanych materiałów późniejszych. Z drugiej strony, absencja tych źródeł

może być odbiciem rzeczywistej sytuacji kulturowej lub preferencji zupełnie innych, dotychczas nierozpoznanych punktów osadniczych. Jedynym przykładem stanowiska z ceramiką o cechach być może łużyckich jest osada w Leśnictwie Teremiski, stan. 36 (oddział 251) (ryc. III.1). Pochodzące z niej materiały, choć posiadają pewne elementy charakterystyczne, to jest chropowacenie bądź wygładzanie powierzchni i obecność zaokrąglonych lub ukośnie ściętych krawędzi wylewów (Niedziółka 2018; Falis, Fedorczyk-Falis 2019), pozbawione są jednoznacznych wyznaczników kulturowych i mogą być wiązane również z innymi kulturami wczesnej epoki żelaza. Co jednak znamienne, w tym samym oddziale Puszczy znaleziono także wkładkę sierpowatą wykonaną z krzemienia narzutowego (ryc. III.8: 2). Okaz ten należy do form podtrójkątnych, ukształtowanych bifacjalnym retuszem powierzchniowym, klasyfikowanych przez Jerzego Liberę w ramach podtypu A (Libera 2001, 60 n.). Zbliżone formy wkładek sierpowatych dotychczas dokumentowano najczęściej na obszarze Polesia Zachodniego, gdzie występowały na osadach kultury łużyckiej (Mazurek 1997, 188 n.). Warto też zauważyć, że półwytwory zbliżonych narzędzi wystąpiły w kontekście stanowisk nakopalnianych i pracowni w Rybnikach, pow. białostocki, które można łączyć z okresem późnej epoki brązu i początkiem epoki żelaza (Migal 1997, 141 n.). Opiswany egzemplarz z leśnictwa Teremiski doskonale odpowiada okazom z Rybnik, zarówno pod względem cech metrycznych, formy i technologii, jak i doboru surowca. Co ważne, na jego powierzchni, od strony ostrza, widoczne są bardzo intensywne wyświecenia, powstałe w efekcie cięcia łądyg roślin krzemionkowych. Narzędzie to stanowi zatem jeden z najstarszych dowodów poświadczających uprawę zbóż na terenie obecnej Puszczy Białowieskiej.

Do znalezisk łużyckich można zaliczyć również kamienny topór (ryc. III.8: 1), znaleziony w południowej części Puszczy Białowieskiej, w okolicy oddziałów 671–673 (Leśnictwo Podcerkiew, stan. 13). Jest to tzw. egzemplarz pięcioboczny z dość wyraźnie zaakcentowanymi żeberkami, ukształtowanymi symetrycznie na bocznych płaszczyznach na wysokości otworu. Okazy tego typu są klasyfikowane jako łużyckie topory typu IVB, określane mianem okazów luksusowych (Fogel 1981, 165). Poza wspomnianymi atrybutami posiada on tzw. kryzę przy otworze, charakterystyczną dla dorzecza Niemna i południowo-wschodnich pobrzeży Bałtyku.

Podsumowując powyższe rozważania, można wyróżnić cztery główne etapy zasiedlenia obszaru polskiej części Puszczy Białowieskiej w epokach kamienia i brązu. Charakteryzują się one zróżnicowanym natężeniem i dystynktywnością źródeł, co wyraźnie wpływa na możliwości analityczne. Najstarsze ślady aktywności ludzkiej łączyć można hipotetycznie z okresem późnego mezolitu i rozwijającymi się w pierwszej połowie okresu atlantyckiego, czyli ok. VIII i VII tys. p.n.e., ugrupowaniami janisławickimi. Proces ten mamy dobrze poświadczony jednak dopiero pod koniec tego okresu i na początku subboreału, czyli pomiędzy VI a V tys. p.n.e., co dokumentują źródła ceramiczne identyfikowane z kulturą niemeńską. Osadnictwo w tym czasie (czasach) ogranicza się jednak do niewielkich, krótkotrwałych obozowisk zakładanych w bezpośrednim sąsiedztwie głównych cieków wodnych, czyli Narewki i Łutowni, a także – w mniejszym stopniu – Leśnej. Lokalizacja obozowisk była zapewne powiązana z eksploatacją bliżej nieokreślonych nisz ekologicznych, warunkowanych występowaniem zwierzyny łownej, owocowaniem roślin (na przykład leszczyny) lub wędrówką tarłową ryb. Obecność późnomezolitycznych lub/i neolitycznych ugrupowań łowców-zbieraczy związanych z kulturą janisławicką i niemeńską nie powodowała trwałych zmian środowiskowych i kulturowej transformacji struktury lasów. Pozostałością ich działań mogą być jednak czytelne w zapisach paleośrodowiskowych markery pożarów, których ślady widoczne są zwłaszcza

w okresie między 4000 a 1800 r. p.n.e. (Latałowa i in. 2016, 31). Celowe wzniesienie pożarów na obszarach leśnych jest zabiegiem dość dobrze udokumentowanym w różnych częściach mezolitycznej Europy (m.in. Innes, Blackford 2003; Selsing 2016, 44 n.). Powstałe w ten sposób prześwietlenie powierzchni leśnych stymulowało rozwój roślin zielnych, czego konsekwencją był wzrost liczebności roślinożernych ssaków – pożądanego obiektu polowań mezo-litycznych łowców-zbieraczy (Innes, Blackford 2003).

Na początku II tys. p.n.e., przypuszczalnie pomiędzy końcem XIX a XVIII stuleciem, obszar Puszczy Białowieskiej był penetrowany przez zapewne nieliczne grupy kultury mierzanowickiej, związanej genetycznie ze starowżywnym ośrodkiem rozwoju cywilizacji wczesnobrązowej. Wraz z nimi docierały tu prawdopodobnie tradycje i wytwory pochodzenia „stepowego”, identyfikowane z kulturą katakumbową. Ich obecność na tych terenach może być związana z pierwszymi śladami gospodarki pasterskiej, które są czytelne w postaci pyłku babki lancetowatej (Latałowa i in. 2016, 31).

Oddziaływania południowe tracą na znaczeniu w połowie II tys. p.n.e., kiedy na terenie Puszczy Białowieskiej pojawiają się ślady osadnicze związane z nadnarwiańskimi i nadbużańskimi centrami rozwoju ugrupowań trzcienieckiego kręgu kulturowego. W czasie tym wzrasta presja na środowisko naturalne, widoczna poprzez zwiększenie udziału pyłków roślin typowych dla zbiorowisk antropogenicznych, przy znikomych jednak markerach rolnictwa (Latałowa i in. 2016, 32).

Relatywnie słabo w zapisach palinologicznych zaznacza się obecność osadnictwa kultury łużyckiej (Latałowa i in. 2016, 32), co jest zasadniczo zgodne z wnioskami wysuniętymi na podstawie analizy materiałów zabytkowych pochodzących ze stanowisk archeologicznych rozpoznanych na tym terenie.

Rozdział IV. Pogranicze kulturowe na przełomie er i u schyłku starożytności

Dorzecze środkowego Bugu i górnej Narwi od pierwszych tysiącleci obecności człowieka na tym terenie stanowiło strefę pogranicza etnicznego i kulturowego, w której spotykały się prądy płynące ze wschodu, zachodu, północy i południa. Nie inaczej było w okresie przedrzymskim i wpływów rzymskich, kiedy to ludy znajdujące się w zasięgu impulsów cywilizacyjnych ze świata lateńskiego, a następnie Cesarstwa Rzymskiego, stykały się ze społecznościami strefy leśnej i leśno-stepowej Europy Wschodniej (m.in. Barford i in. 1991, 133–139; Andrzejowski 1999, 41–48). Powodowało to dość niestabilną sytuację osadniczą, a równocześnie prowadziło do wytworzenia się specyficznych konglomeratów kulturowych. Na obszarze obecnej Puszczy Białowieskiej w ostatnich wiekach przed naszą erą miał miejsce wyraźny rozwój osadnictwa, trwający przez kilka następnych stuleci. Przejawiał się on w powstaniu wielu nowych osad, często lokowanych na terenach do tej pory niezamieszkałych. Największy wpływ na sytuację kulturową tego regionu miały w tym czasie dwa ludy – w okresie przedrzymskim i na początku okresu rzymskiego wschodni Bałtowie, zaś później germańscy Goci.

IV.1. Okres oddziaływań kultury ceramiki kreskowanej (grupa suraska)

W odróżnieniu od większości ziem dzisiejszej zachodniej i środkowej Polski, gdzie w młodszym okresie przedrzymskim rozprzestrzeniło się związane z Germanami osadnictwo kultury przeworskiej, wschodnia część międzyrzecza górnej Narwi i środkowego Bugu pozostawała poza granicami świata lateńskiego (m.in. Dąbrowska 1973; Andrzejowski 1999, ryc. 14A; Dąbrowska 2001, szczególnie 30 n.; Andrzejowski 2005, ryc. 2, 3; Dąbrowska 2008, 80 n., 83 n., mapy 3–5). Jeszcze do niedawna tereny te uważane były za nierównomiernie i słabo zasiedlone, o niejasnej przynależności kulturowej (m.in. Kasparova 1984, ryc. 1; Oblomski i in. 1999, mapy 1–3; Dąbrowska 2004, 209, ryc. 1, 2), dopiero badania wykopaliskowe z końca XX w. i pierwszych dwóch dekad XXI w. pozwoliły na zweryfikowanie tego poglądu. W ich wyniku odkryto wiele stanowisk, których wyróżnikiem jest obecność w materiałach zabytkowych naczyń o powierzchni pokrytej tzw. kreskowaniem (m.in. Krasnodębski, Olczak 2002; Kobylińska i in. 2003; Karczewska 2009; Olczak 2009; Pawlata 2012, 19–24; Olczak, Krasnodębski 2018a; tam dalsza literatura). Ta bardzo charakterystyczna cecha wskazuje na powiązania tego osadnictwa ze strefą leśną Europy Wschodniej, gdzie w okresie od ok. VII w. p.n.e. do V w. n.e., głównie na obszarze dzisiejszej północnej i środkowej Białorusi oraz wschodniej Litwy, rozpowszechniona była kultura ceramiki kreskowanej (m.in. Mitrofanov 1978, 8–83;

Mitrafanaŭ 1993; Medvedev 1996; Egarëjčanka 1999; Egorejčenko 2006; Medvedev 2011, 18–127). Zarówno jednak różnice – jak się wydaje – w strukturze osadniczej, jak i wyraźne wśród materiałów z dorzeczy górnej Narwi i środkowego Bugu silne wpływy z innych kręgów kulturowych, zwłaszcza późnozaruszyńskiego i zachodniobałtyjskiego, ale też przeworskiego, a w późniejszym okresie być może i wielbarskiego (Andrzejowski 1999, 30–48; Belâvec 2004a, 235–257; Karczewska 2009; Olczak 2009, 258–263), pozwoliły na wydzielenie na tym obszarze lokalnej jednostki kulturowej, dla której – od nazwy pierwszego dobrze rozpoznanego stanowiska – przyjęto określenie grupa suraska (Krasnodębski, Olczak 2002, 220; Olczak, Krasnodębski 2018a, 153–155) lub grupa Suraz-Trościanica (Belâvec 2004a, 256; Belâvec 2016b, 341).

Od kilkunastu lat stanowiska z materiałami grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej odkrywane są też w Puszczy Białowieskiej (ryc. IV.1; Krasnodębski, Olczak 2006b; Olczak i in. 2018d). Charakterystykę osadnictwa z tego okresu wypada rozpocząć od największego z dotychczas znanych zespołów, położonego w jej południowej części, na tzw. Polanie Berezowo i w jej pobliżu (oddziały 544, 545, 577 i 578; ryc. IV.2; IV.3). Na niewielkich płatach wysoczyzny w dolinie okresowo wysychającej rzeczki Jamienki, prawego dopływu Przewłoki, zlokalizowanych jest kilka osad i kopców ziemnych. Towarzyszą im widoczne na wizualizacjach LiDAR niskie wały ziemne, interpretowane jako pozostałości dawnego systemu pól, które rozciągają się na powierzchni ok. 54 ha (por. rozdz. VII.2, ryc. VII.59; VII.60). Teren ten zasiedlony był nie tylko przez społeczności lokalnej grupy kultury ceramiki kreskowanej, ale w późniejszym czasie także przez ludność kultury wielbarskiej (por. rozdz. IV.2).

Najlepiej rozpoznane stanowisko tego zespołu położone jest w jego północno-zachodniej części, ok. 100–150 m na zachód od Jamienki, na Polanie Berezowo (Leśnictwo Podcerkiew, stan. 1; ryc. IV.3). Jest to rozległa osada ze śladami produkcji żelaza, której powierzchnię można oszacować na ok. 4 ha. W wyznaczonym w jej północnej części wykopie 5 odkryto pozostałości trzech pieców dymarskich typu kotlinkowego (Olczak i in. 2018d, 159–161). Dwa z nich (ob. 65 i 67) usytuowane były bardzo blisko siebie, zaś jeden (ob. 62) w odległości ok. 1,6 m na południe od nich (ryc. IV.4). Obiekt 65 miał w planie kształt kolisty o średnicy ok. 0,4 m, zaś w przekroju był trapezowaty, o głębokości ok. 0,3 m (ryc. IV.4; IV.5: 1, 3; IV.6). W jego centrum znajdowała się konstrukcja ze słabo wypalanej gliny, mająca kształt ustawionej pionowo rury o zachowanej wysokości ok. 0,30 m. W górnej części mierzyła ona ok. 0,25 × 0,20 m, zaś w dolnej prawdopodobnie ok. 0,15 × 0,15 m. Nierówne ścianki miały ok. 2 cm grubości i od wewnątrz wygładzone były twardym, zapewne drewnianym narzędziem. Strukturę tę można interpretować jako pozostałość wylepienia niewielkiej kotlinki, o pierwotnej średnicy ok. 0,25 m. Jej wnętrze wypełniała warstwa ciemnobrunatnego piasku, przemieszanego z czarną spalenizną. Odkryto w niej ponad 100 grudek żużli o strukturze soplewej. Kolejna jama (ob. 67) miała kształt owalny, o wymiarach ok. 0,4 × 0,5 m (ryc. IV.4; IV.5: 1, 2). Jej ściany były pionowe, dno płaskie, a zachowana głębokość wynosiła 0,25 m. W środkowej części obiektu widoczny był zarys dolnej części pieca, o średnicy ok. 0,3 m, który tworzyła cienka warstwa o ciemnobrunatnej i ciemnobrązowej barwie, z wtrętami spalenizny i drobnymi węglami drzewnymi. Kilka centymetrów niżej natrafiono na poprzedzielane spalenizną fragmenty jednostronnie zeszkliwionej i ożużłonej polepy, pochodzące najprawdopodobniej ze ścian zniszczonego szybu pieca. Ich wewnętrzną powierzchnię wygładzono zapewne drewnianym narzędziem, które pozostawiło regularne rysy. Kilka ułamków polepy, przypuszczalnie z brzegowych części szybu, miało zagładzoną krawędź. W jednym miejscu w wypalanej glinie zachował się negatyw prawdopodobnie drewnianej listewki, która mogła

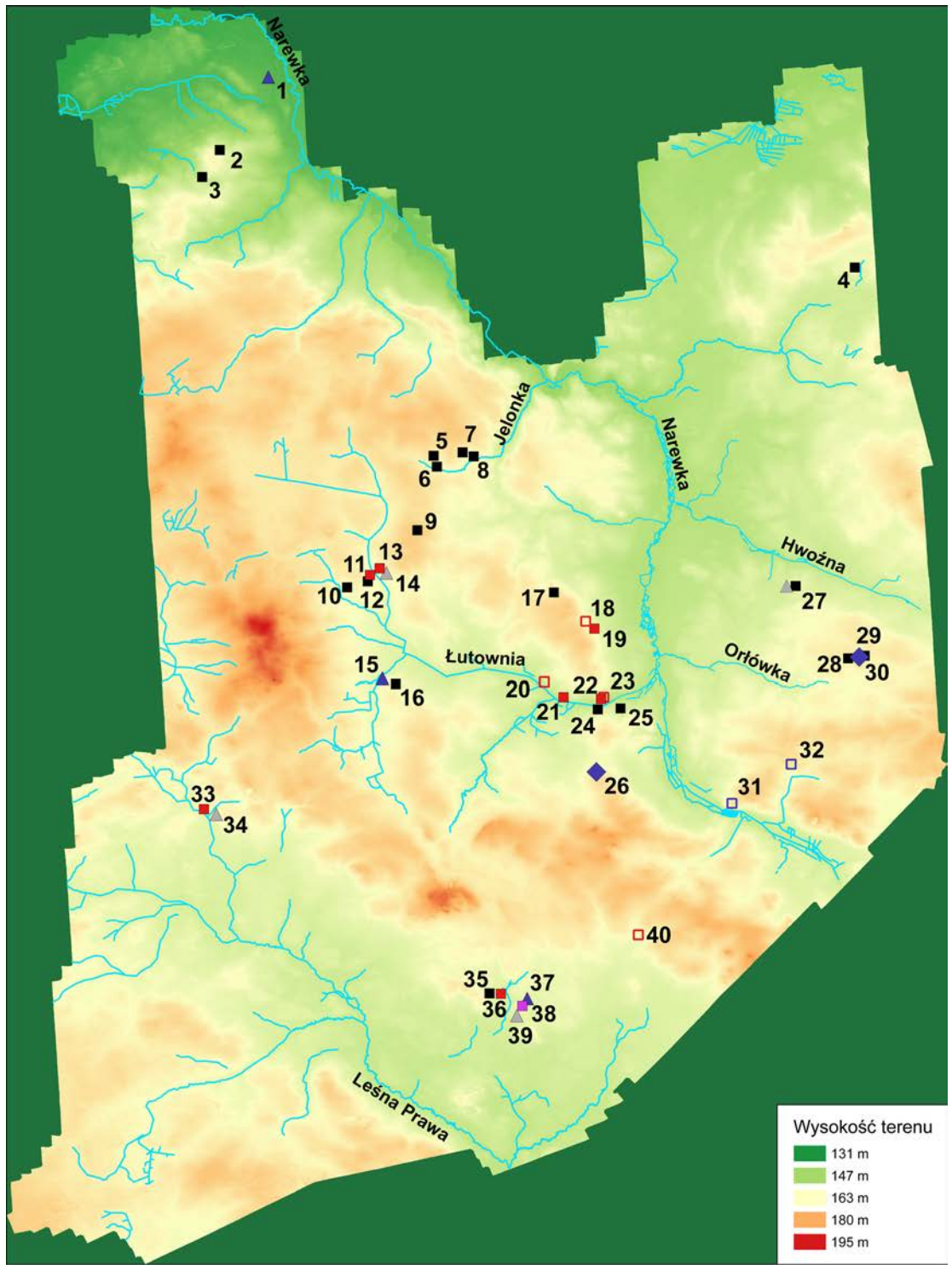
wzmacniać cienkie ściany pieca. Nieliczne znalezione w obiekcie żuźle miały na ogół strukturę soplową. Pozostałością ostatniego pieca (ob. 62) była kolista w planie jama o pionowych ściankach i płaskim dnie, o średnicy ok. 0,4 m i głębokości ok. 0,2 m (ryc. IV.4). Znalezione w niej kilkadziesiąt żużli i kilkanaście drobnych fragmentów dobrze wypalanej polepy. W wypełniskach wszystkich trzech obiektów, oprócz żużli oraz pojedynczych ułamków ceramiki, krzemieni i kości zwierzęcych, znaleziono również drobne węgle, głównie sosny zwyczajnej (*Pinus sylvestris*), z niewielką domieszką szczątków brzozy (*Betula* sp.), olszy czarnej (*Alnus glutinosa*), świerku (*Picea abies*) i dębu (*Quercus* sp.).

Na podstawie wymiarów zachowanych dolnych części, wynoszących odpowiednio ok. 0,25 i ok. 0,30 m, opisywane piece można zaliczyć do małych, zbliżonych do obiektów typu Kunów z ośrodka świętokrzyskiego (Bielenin 1973, 73, tab. 9; Bielenin 1992, 75–77). Na fragmentach ścian szybów nie odnotowano żadnych szczegółów konstrukcyjnych, na przykład otworów dmuchowych, które odkryto m.in. w pobliskiej Kotłówce, pow. hajnowski, stan. 1 (Orzechowski 2012, 295). Zły stan zachowania kotlinek nie pozwala stwierdzić, czy były one wyposażone w kanały. Ten szczegół konstrukcyjny nie stanowił jednak niezbędnego elementu pieców szybowych z tego okresu (Orzechowski 2011, 47–49, 51 n.). Na Polanie Berezowo do wytopu żelaza wykorzystywano węgiel otrzymywany najczęściej z drewna sosny (Olczak i in. 2018d, 165). Najprawdopodobniej ze względu na niewielki przebadany obszar na stanowisku nie natrafiono na inne obiekty związane z produkcją metalurgiczną, takie jak paleniska kowalskie lub znane z ośrodka mazowieckiego jamy do prażenia rudy darniowej (Woyda 2005, 147). Nie odkryto też wyraźnych pozostałości kłoców, można jednak przypuszczać, że podobnie jak w przypadku innych znanych piecowisk, obróbka surowca odbywała się na miejscu (Orzechowski 2012, 297). Pośrednio świadczy o tym znalezienie drobnych fragmentów grąpi, które mogą pochodzić z obrabianych łupek (Bielenin 1973, 22; Orzechowski 2012, 297).

W odległości niespełna 100 m na południe od piecowiska odkryto kilka jam i dołów posłupowych, związanych zapewne z mieszkalną częścią osady (wykopy 1 i 2; ryc. IV.3). Do najciekawszych z nich należy kolista lub owalna jama (ob. 12), o wymiarach przebadanej części ok. 1,75 × 1,35 m. Miała ona lekko ukośne ściany i płaskie dno, a jej głębokość wynosiła ok. 1,55 m. Wypełniona była warstwami brązowego, ciemnobrunatnego, żółtego i jasnoszarego piasku, z węglami drzewnymi pochodzącymi głównie z sosny zwyczajnej. W wypełnisku znaleziono jedynie kilka drobnych fragmentów ceramiki i polepy, a także pojedyncze krzemienie, żuźle i kości zwierzęce. Ze względu na dużą głębokość obiektu można przypuszczać, że pełnił on funkcję jamy zasobowej, służącej do przechowywania pożywienia.

Najliczniejszą kategorię znalezisk z osady tworzy ceramika (ryc. IV.7). Łącznie podczas badań wykopaliskowych i powierzchniowych pozyskano ok. 300 fragmentów naczyń, zazwyczaj drobnych i mocno zerodowanych, co jest skutkiem dużego stopnia zniszczenia stanowiska (Olczak i in. 2018d, 161–163)¹. Cechą zbioru jest współwystępowanie naczyń o powierzchni słabo wygładzonej (44,5%), kreskowanej (25,6%), chropowatej (15,9%) i polerowanej (14,0%). Ponadto znaleziono żelazny nożyk (ryc. IV.8: 1), fragment glinianego przęslika (ryc. IV.8: 2) oraz przedmiot wykonany z kości bydła (ryc. IV.8: 3), być może kostkę do gry bądź część rękojeści lub szpulki (por. Egorejčenko 2006, tabl. 26; 34: 1–4, 6, 7). Nieliczne kości zwierzęce, pochodzące z jelenia, bydła oraz owcy lub kozy, świadczą, że oprócz wytwórczości żelaza mieszkańcy osady trudnili się również hodowlą i myślistwem.

¹ Teren polany jeszcze do lat siedemdziesiątych XX w. wykorzystywany był rolniczo i otoczony lasem gospodarczym. Dopiero w 1995 r. jej część weszła w skład Rezerwatu Podcerkwa.

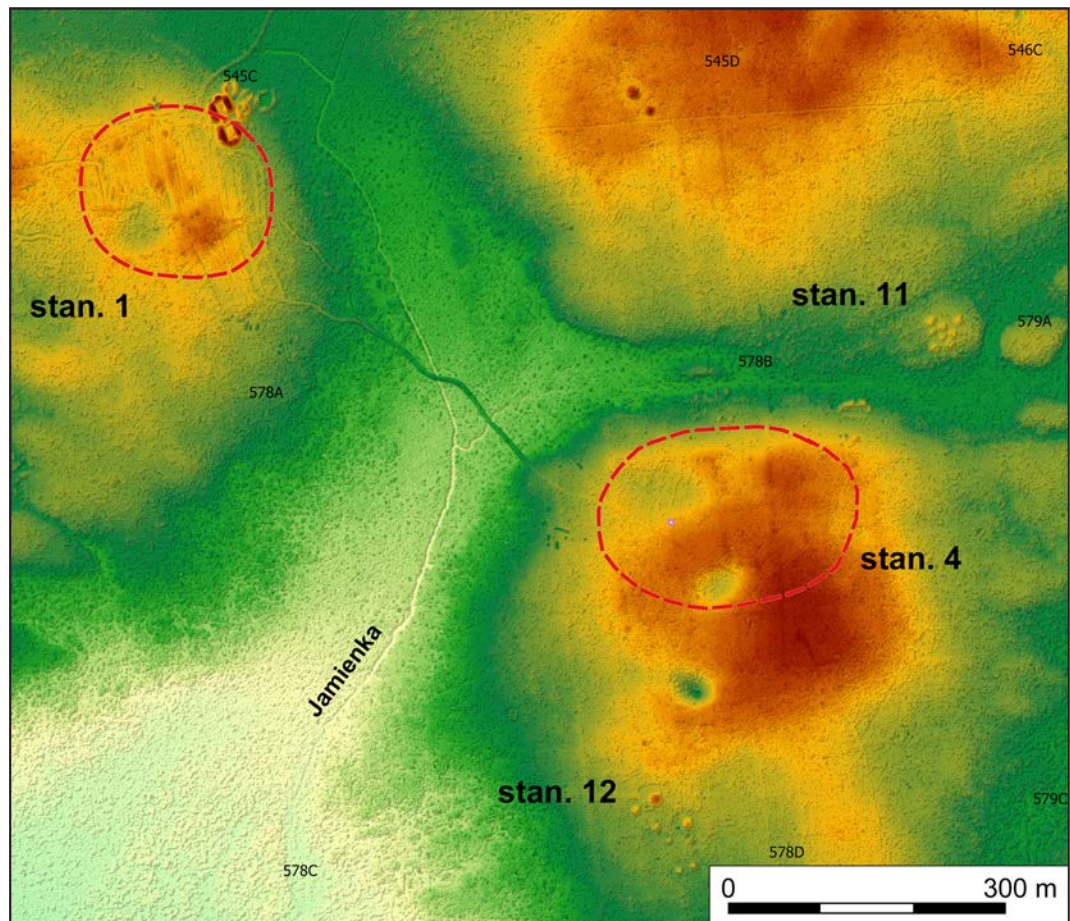

■ a □ b □ c ■ d ■ e ◆ f ▲ g ▲ h

0 10 km

◀ **Ryc. IV.1.** Lokalizacja stanowisk grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej, kultury wielbarskiej oraz nieokreślonych kulturowo, datowanych od wczesnej epoki żelaza do końca okresu wpływów rzymskich, znajdujących się na terenie polskiej części Puszczy Białowieskiej (źródło mapy hipsometrycznej: IBL): 1 – Leśnictwo Rybaki, stan. 3; 2 – Leśnictwo Krynica, stan. 10; 3 – oddział 764B (leśnictwo Krynica); 4 – Leśnictwo Łączyno, stan. 8; 5 – Leśnictwo Przechody, stan. 10; 6 – Leśnictwo Przechody, stan. 6; 7 – Leśnictwo Przechody, stan. 8; 8 – Leśnictwo Przechody, stan. 33; 9 – Leśnictwo Przechody, stan. 17; 10 – Leśnictwo Postołowo, stan. 16; 11 – Leśnictwo Postołowo, stan. 6; 12 – Leśnictwo Postołowo, stan. 11; 13 – Leśnictwo Postołowo, stan. 3 i 5; 14 – Leśnictwo Postołowo, stan. 4; 15 – Leśnictwo Wilczy Jar, stan. 2; 16 – Leśnictwo Wilczy Jar, stan. 8; 17 – Leśnictwo Teremiski, stan. 36; 18 – Leśnictwo Teremiski, stan. 4; 19 – Leśnictwo Teremiski, stan. 3; 20 – Leśnictwo Teremiski, stan. 32; 21 – Leśnictwo Teremiski, stan. 2 i 10; 22 – Leśnictwo Teremiski, stan. 5; 23 – Leśnictwo Teremiski, stan. 37; 24 – Leśnictwo Nowe, stan. 1; 25 – Białowieski Park Narodowy, stan. 61; 26 – Leśnictwo Nowe, stan. 4; 27 – Białowieski Park Narodowy, stan. 22; 28 – Białowieski Park Narodowy, stan. 54; 29 – Białowieski Park Narodowy, stan. 33; 30 – Białowieski Park Narodowy, stan. 53; 31 – Białowieża, stan. 1; 32 – Białowieża, stan. 2; 33 – Leśnictwo Sacharewo, stan. 9; 34 – Leśnictwo Sacharewo, stan. 3; 35 – Leśnictwo Podcerkiew, stan. 3; 36 – Leśnictwo Podcerkiew, stan. 1; 37 – Leśnictwo Podcerkiew, stan. 11; 38 – Leśnictwo Podcerkiew, stan. 4; 39 – Leśnictwo Podcerkiew, stan. 12; 40 – Leśnictwo Grudki, stan. 6. Objasnienia: a – osady grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej; b – punkty osadnicze i domniemane osady grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej; c – punkty osadnicze i domniemane osady kultury wielbarskiej; d – osady kultury wielbarskiej i grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej; e – osady i punkty osadnicze nieokreślone kulturowo; f – cmentarzyska płaskie kultury wielbarskiej; g – kurhany i domniemane kurhany z okresu wpływów rzymskich; h – kopce ziemne nieokreślonego przeznaczenia z późnego okresu wpływów rzymskich lub wędrówek ludów. Oprac. H. Olczak, Z. Tragarz

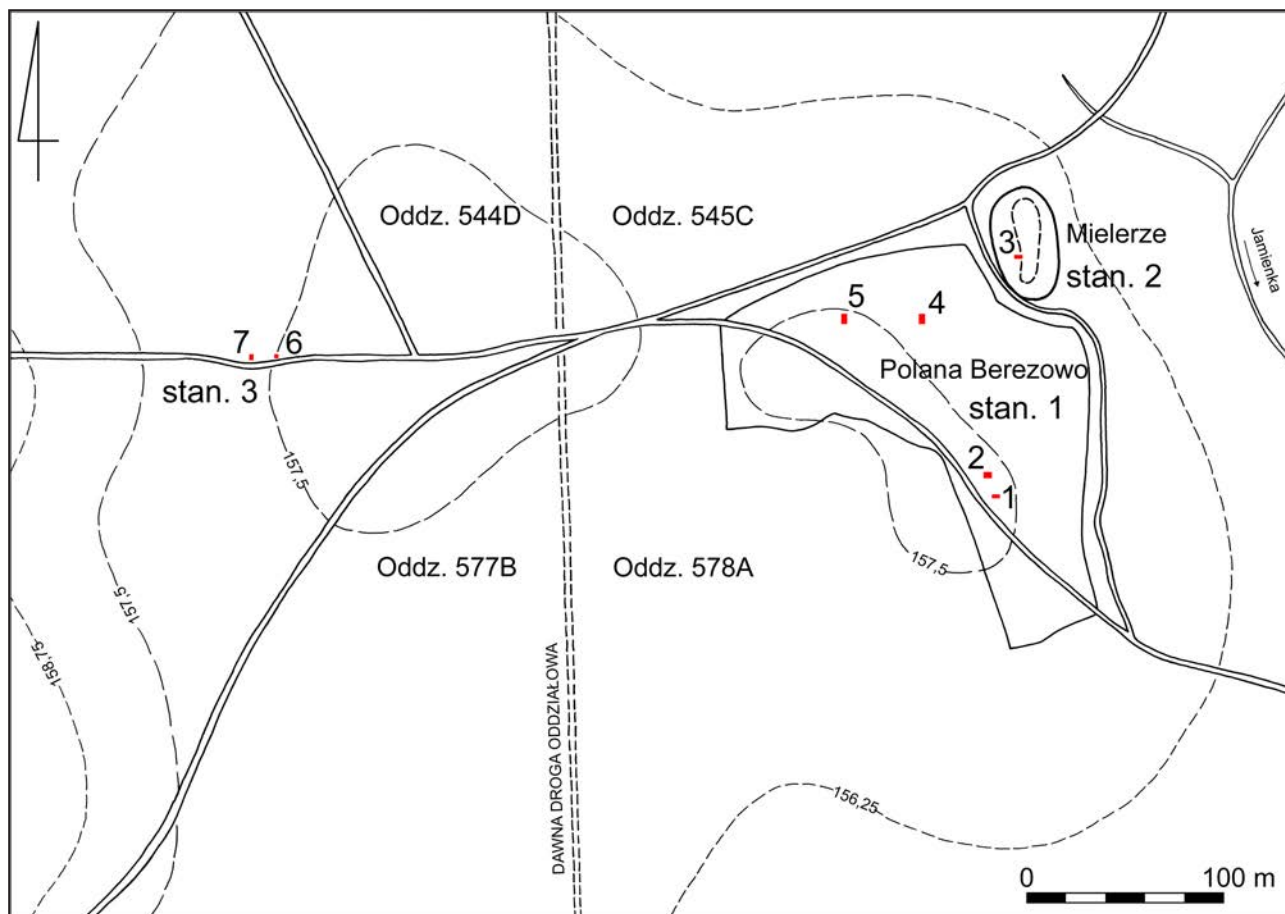
Fig. IV.1. Location of sites of the Suraż group of the Hatched pottery culture, Wielbark culture, and the ones of an undefined culture, dating back since the Early Iron Age to the end of the Roman influences period, situated in the Polish part of the Białowieża Forest (source of the hypsometric map: Forest Research Institute): 1 – Leśnictwo Rybaki, site 3; 2 – Leśnictwo Krynica, site 10; 3 – forest compartment 764B (Krynica forestry); 4 – Leśnictwo Łączyno, site 8; 5 – Leśnictwo Przechody, site 10; 6 – Leśnictwo Przechody, site 6; 7 – Leśnictwo Przechody, site 8; 8 – Leśnictwo Przechody, site 33; 9 – Leśnictwo Przechody, site 17; 10 – Leśnictwo Postołowo, site 16; 11 – Leśnictwo Postołowo, site 6; 12 – Leśnictwo Postołowo, site 11; 13 – Leśnictwo Postołowo, sites 3 and 5; 14 – Leśnictwo Postołowo, site 4; 15 – Leśnictwo Wilczy Jar, site 2; 16 – Leśnictwo Wilczy Jar, site 8; 17 – Leśnictwo Teremiski, site 36; 18 – Leśnictwo Teremiski, site 4; 19 – Leśnictwo Teremiski, site 3; 20 – Leśnictwo Teremiski, site 32; 21 – Leśnictwo Teremiski, sites 2 and 10; 22 – Leśnictwo Teremiski, site 5; 23 – Leśnictwo Teremiski, site 37; 24 – Leśnictwo Nowe, site 1; 25 – Białowieża National Park, site 61; 26 – Leśnictwo Nowe, site 4; 27 – Białowieża National Park, site 22; 28 – Białowieża National Park, site 54; 29 – Białowieża National Park, site 33; 30 – Białowieża National Park, site 53; 31 – Białowieża, site 1; 32 – Białowieża, site 2; 33 – Leśnictwo Sacharewo, site 9; 34 – Leśnictwo Sacharewo, site 3; 35 – Leśnictwo Podcerkiew, site 3; 36 – Leśnictwo Podcerkiew, site 1; 37 – Leśnictwo Podcerkiew, site 11; 38 – Leśnictwo Podcerkiew, site 4; 39 – Leśnictwo Podcerkiew, site 12; 40 – Leśnictwo Grudki, site 6. Explanation: a – settlements of the Suraż group of the Hatched pottery culture; b – settlement points and supposed settlements of the Suraż group of the Hatched pottery culture; c – settlement points and supposed settlements of the Wielbark culture; d – settlements of the Wielbark culture and the Suraż group of the Hatched pottery culture; e – settlements and settlement points of an undefined culture; f – flat cemeteries of the Wielbark culture; g – barrows and supposed barrows from the Roman influences period; h – earth mounds of unknown purpose from the late Roman influences period or the Migration period. Compiled by H. Olczak, Z. Tragarz

Ryc. IV.2. Stanowiska z okresu przedrzymskiego i wpływów rzymskich położone na terenie leśnictwa Podcerkiew, w oddziałach 545 i 578. Numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: IBL). Oprac. J. Kowalczyk, H. Olczak

Fig. IV.2. Sites from the pre-Roman and Roman influences periods located in the Podcerkiew forestry area in forest compartments 545 and 578. Digital Elevation Model (source of ALS LiDAR data: Forest Research Institute). Compiled by J. Kowalczyk, H. Olczak

Spośród wykonanych analiz ^{14}C najbardziej miarodajne dla określenia czasu funkcjonowania osady wydają się rezultaty uzyskane dla próbek pobranych z pieców. Datowanie węgla sosny z obiektu 67 przyniosło wynik 1970 ± 30 BP (Poz-13156). Rzeczywisty wiek tej próbki zawiera się w przedziale 50 BC – 90 AD (z prawdopodobieństwem 95,4%) i 1–70 AD (z prawdopodobieństwem 68,2%). Z nieokreślonego gatunkowo węgla z pieca 62 otrzymano datę 2280 ± 35 lat BP (Poz-13154), co przy dwuszczytowym rozkładzie prawdopodobieństwa pozwala zawrzeć rzeczywisty wiek próbki w latach 410–340 BC lub 310–200 BC (z prawdopodobieństwem 95,4%) oraz 400–350 BC bądź 290–230 BC (z prawdopodobieństwem 68,2%). Biorąc pod uwagę chronologię masowego upowszechnienia się produkcji żelaza zarówno na rdzennych terenach kultury ceramiki kreskowanej (Mitrofanov 1978, 48 n.; Guryn 1999, 10; Egorejčenko 2006, 4, 103; Medvedev 2011, 71), jak i na obszarze świętokrzyskiego i mazowieckiego centrum metalurgicznego (m.in. Bielenin 1992, 165–179; Woyda 2005, tab. 1; Dąbrowska 2008, 19 n.), uzasadnione wydaje się przyjęcie górnego zakresu wyniku analizy próbki z tego pieca, czyli 310–200 BC. Należy też wziąć pod uwagę, że zbadany węgiel mógł pochodzić z wewnętrznej części starego drzewa. Na tej podstawie funkcjonowanie osady można zamknąć w okresie IV/III w. p.n.e. – I w. n.e.

Ryc. IV.3. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 1, 2 i 3. Lokalizacja wykopów archeologicznych. Wg Olczak i in. 2018d, ryc. 3

Fig. IV.3. Leśnictwo Podcerkiew, sites 1, 2, and 3. Location of archaeological trenches. According to Olczak et al. 2018d, fig. 3

Problemów przysparza natomiast bliższe określenie chronologiczne i kulturowe stanowiska 3 w leśnictwie Podcerkiew, położonego w odległości ok. 220 m na zachód od Polany Berezowo (ryc. IV.3). W trakcie sondażowych badań wykopaliskowych odkryto tu m.in. kilka dołów posłupowych oraz nieliczne fragmenty ceramiki, zarówno o wygładzanych, jak też chropowaconych i polerowanych ściankach (Olczak i in. 2018d, 165–167). Materiały te można datować bardzo szeroko – począwszy od wczesnej epoki żelaza aż po koniec okresu wpływów rzymskich. Jest prawdopodobne, że stanowisko to było współczesne opisanej wyżej osadzie grupy suraskiej, gdyż wobec niewielkiej liczby znalezisk brak naczyń o kreskowanej powierzchni nie musi przesądzać o jego odrębności kulturowej.

Kolejne stanowiska z podobnymi materiałami ceramicznymi zlokalizowane są w kilku innych miejscach w okolicy, jednak ich funkcja i przynależność kulturowa – ze względu na niewielki stopień rozpoznania wykopaliskowego – nie są jednoznaczne. Na zamieszkaną głównie w późnym okresie wpływów rzymskich przez ludność kultury wielbarskiej osadzie Leśnictwo Podcerkiew, stan. 4 (ryc. IV.2; por. rozdz. IV.2), położonej na przeciwległym brzegu Jamienki, w odległości ok. 400 m na południowy wschód od Polany Berezowo, znaleziono m.in. nieliczne ułamki naczyń o ściankach pokrytych kreskowaniem (ryc. IV.9: 1, 2)². Wraz z nimi, na powierzchni północnej części stanowiska, odkryto kawałki polepy z odciskami ple-

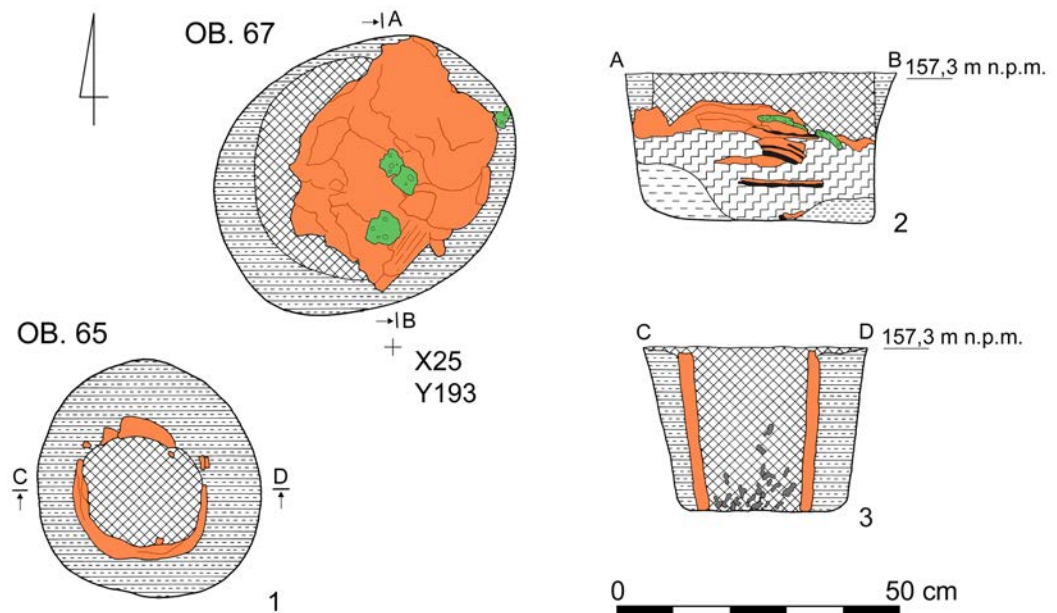
² Stanowisko odkryte zostało w 2005 r., przy okazji badań wykopaliskowych na osadzie Leśnictwo Podcerkiew, stan. 1.

cionki, pochodzącej najprawdopodobniej z wylepienia ścian budynku. Materiały te wskazują na wcześniejsze, zapewne okazjonalne użytkowanie tego miejsca przez ludność grupy suraskiej, aczkolwiek ze względu na brak precyzyjnych wyróżników chronologicznych nie można także wykluczyć krótkotrwałej koegzystencji obu społeczności.

Ryc. IV.4. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 1, wykop 5. Pozostałości pieców dymarskich (ob. 62, 65 i 67).
Fot. D. Krasnodębski

Fig. IV.4. Leśnictwo Podcerkiew, site 1, trench 5. Remains of bloomeries (features 62, 65, and 67).
Photo by D. Krasnodębski

Ryc. IV.5. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 1, wykop 5. Plany i przekroje pieców dymarskich 65 (1, 3) i 67 (1, 2). Rys. H. Olczak

Fig. IV.5. Leśnictwo Podcerkiew, site 1, trench 5. Plans and sections of bloomeries 65 (1, 3) and 67 (1, 2). Drawn by H. Olczak

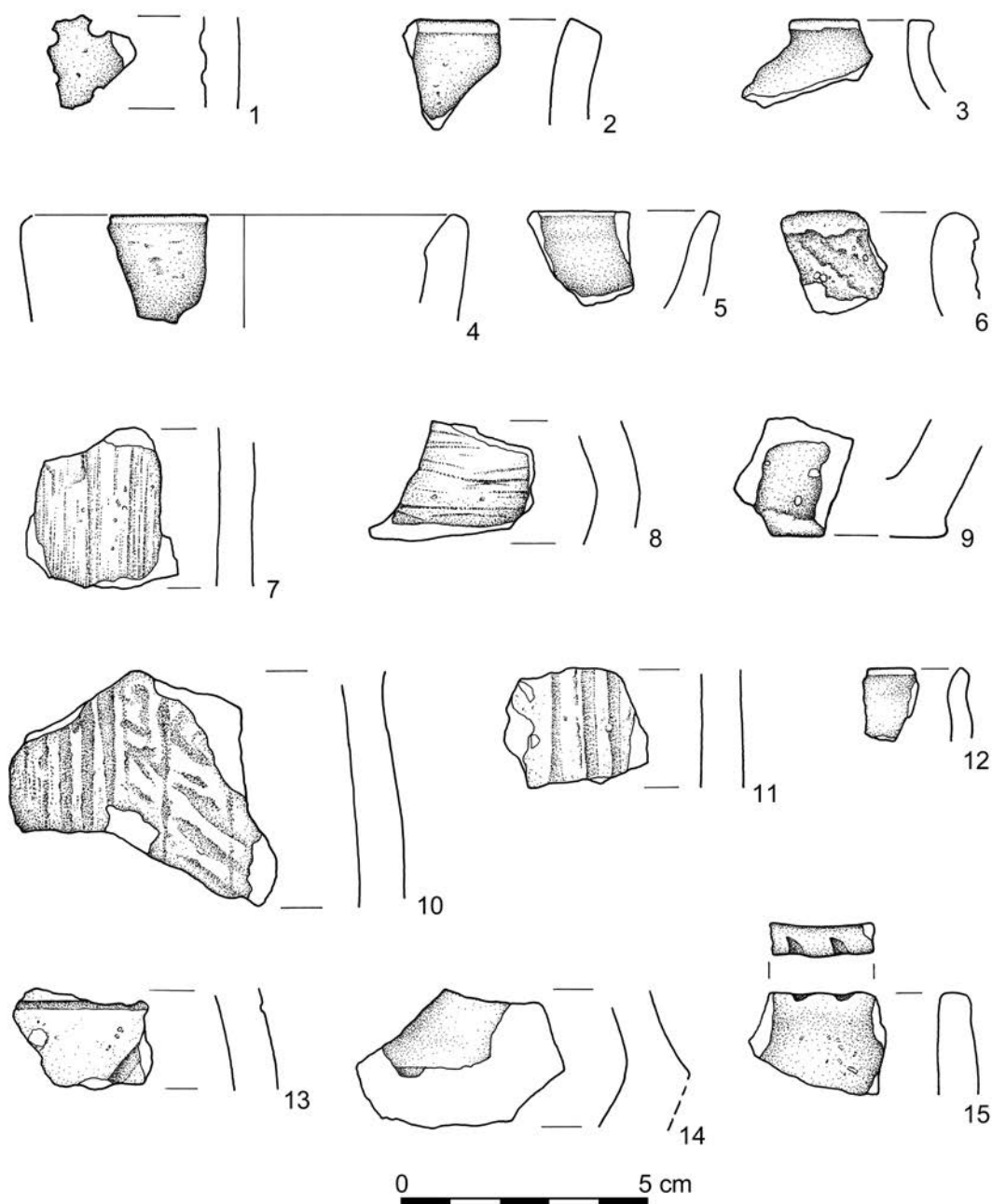

Ryc. IV.6. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 1, wykop 5. Spąg pieca dymarskiego 65 podczas eksploracji.
Fot. D. Krasnodębski

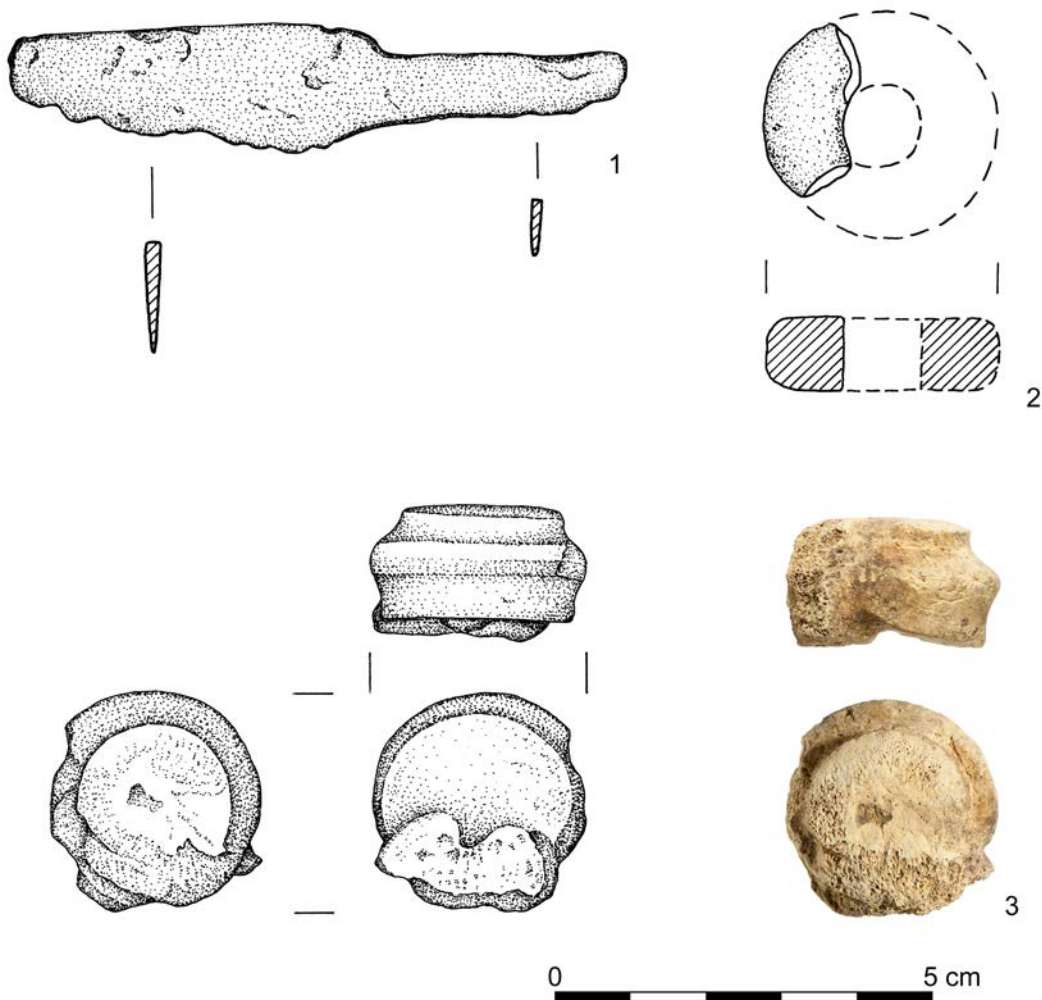
Fig. IV.6. Leśnictwo Podcerkiew, site 1, trench 5. Base of bloomery 65 during exploration. Photo by
D. Krasnodębski

Fragmety naczyń grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej pozyskano również podczas badań kopców znajdujących się na stanowiskach 11 i 12 w leśnictwie Podcerkiew. Szczególnie interesujący jest pierwszy z wymienionych zespołów, zlokalizowany w oddziale 578B, w odległości ok. 700 m na wschód od osady Leśnictwo Podcerkiew 1 i ok. 200 m na północny wschód od stanowiska Leśnictwo Podcerkiew 4 (ryc. IV.2). W nasypie częściowo rozpoznanego kurhanu nr 5, pochodzącego prawdopodobnie z późnego okresu wpływów rzymskich (por. rozdz. IV.2), odkryto ok. 40 ułamków ceramiki, a dalszych kilka pozyskano z próchnicy pierwotnej (ryc. IV.9: 7–11). Większość z nich można łączyć z grupą suraską (udział w zbiorze fragmentów o kreskowanej powierzchni wynosi ok. 60%), cechy niektórych nie wykluczają jednak związków z innymi kręgami kulturowymi, na przykład wielbarskim. Jeżeli interpretacja grobu jest prawidłowa, to znalezione w nasypie materiały, a przynajmniej większość z nich, należy traktować jako rezydualne, poświadczające wcześniejsze zasiedlenie tego miejsca. Położenie stanowiska – na niewielkim wyniesieniu otoczonym ze wszystkich stron obszarami podmokłymi – ma wybitne walory obronne, co jest charakterystyczne dla niektórych osad grupy suraskiej (Olczak, Krasnodębski 2018a, 154, 162). Z ostateczną interpretacją stanowiska trzeba się jednak wstrzymać do czasu całkowitego rozpoznania kopca i publikacji kolejnych materiałów z tego obszaru. Na podobne trudności napotykamy w przypadku interpretacji wyników badań drugiego z wymienionych zespołów (Leśnictwo Podcerkiew, stan. 12), usytuowanego ok. 500 m na południowy zachód, w oddziale 578D (ryc. IV. 2). Pozyskane z kopca nr 7 oraz z jego otoczenia ułamki naczyń (ryc. IV.9: 3–6) to w większości materiały grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej, jednak ze względu na znaczny stopień fragmentaryzacji i kontekst stratygraficzny istnieje duże prawdopodobieństwo, że ich związek z tym obiektem jest przypadkowy i wskazuje na starsze, osadnicze wykorzystywanie tego

miejsca (por. rozdz. IV.3). A zatem, na płatach wysoczyzny położonych po obu stronach Jamienki funkcjonowało zapewne kilka osad grupy suraskiej. Jak dotąd na wschód od rzeki nie odkryto bezpośrednich dowodów na produkcję żelaza, a jedynie pojedyncze bryłki żużli. Można przypuszczać, że z omawianym kręgiem kulturowym związane są również znajdujące się w tym miejscu ślady pól, jednak hipoteza ta wymaga potwierdzenia przez badania wykopaliskowe i specjalistyczne analizy.

Ryc. IV.7. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 1. Wybór fragmentów ceramiki naczyniowej. Rys. H. Olczak
Fig. IV.7. Leśnictwo Podcerkiew, site 1. Selection of pottery fragments. Drawn by H. Olczak

Ryc. IV.8. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 1. Znaleźiska z żelaza (1), gliny (2) i kości (3). Rys. H. Olczak, fot. M. Osiadacz

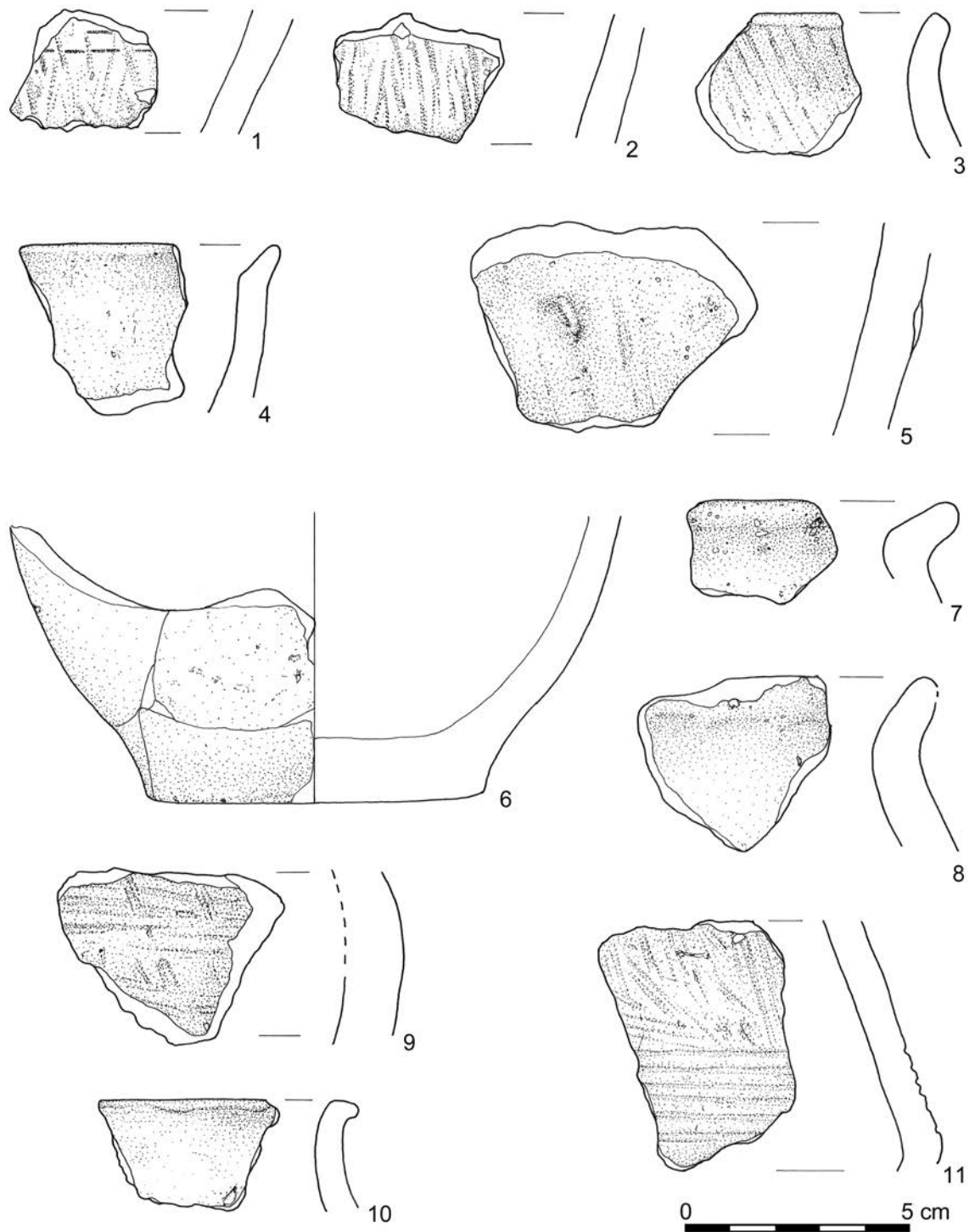
Fig. IV.8. Leśnictwo Podcerkiew, site 1. Finds made of iron (1), clay (2), and bone (3). Drawn by H. Olczak, photo by M. Osiadacz

W południowej części Puszczy Białowieskiej zlokalizowane jest jeszcze jedno stanowisko z tego okresu, znane wyłącznie z badań powierzchniowych (Leśnictwo Grudki, stan. 6). Położone jest ono w odległości ok. 4,5 km na północny wschód od Polany Berezowo (oddział 525C). Oprócz kilku fragmentów naczyń o cechach materiałów grupy suraskiej (ryc. IV.10), znaleziono tu również żelazne żuźle soplowe. Wskazywać to może na funkcjonowanie w tym miejscu podobnej osady produkcyjnej, jak opisane wcześniej stanowisko 1 w leśnictwie Podcerkiew.

Kolejne skupisko stanowisk lokalnej grupy kultury ceramiki kreskowanej położone jest w środkowej części Puszczy Białowieskiej, w widłach Narewki i Łutowni (ryc. IV.11). Pierwsze z nich znajduje się w oddziale 281 (Leśnictwo Teremiski, stan. 3 i 4), w uroczysku Obołonie, użytkowanym intensywnie również w średniowieczu i na początku okresu nowożytnego (por. rozdz. V.3.1)³. Osada, a być może kilka sąsiadujących ze sobą osad, ciągnęła się na odcinku ponad 0,5 km, zajmując kulminację i krawędź wysoczyzny wzdłuż podmokłej doliny Narew-

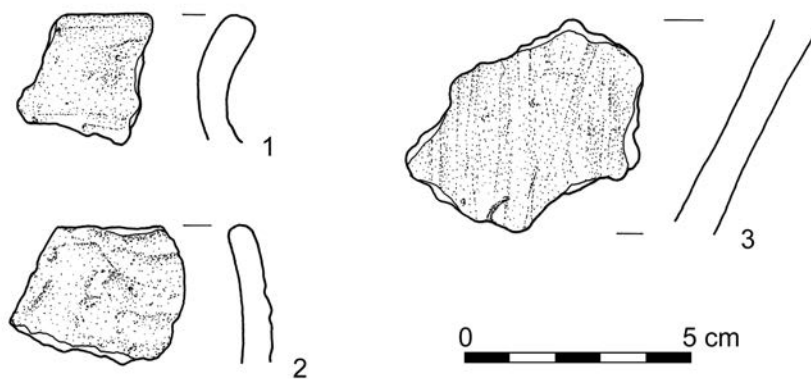
³ Stanowisko 3 w leśnictwie Teremiski odkryte zostało w 2011 r., po otrzymaniu informacji o penetrowaniu tego terenu przez miejscowego „poszukiwacza skarbów”. Pozyskane nielegalnie zabytki udało się odzyskać. W trakcie prowadzonych tu w latach 2011 i 2016 badań wykopaliskowych rozpoznano obszar o powierzchni 1,3 ara (Krasnodębski 2011; Krasnodębski, Olczak 2016a).

ki, w odległości ok. 1,5 km od brzegu rzeki. Na jej zachodnim skraju zachował się jeden z naj-
rozleglejszych na terenie Puszczy Białowieskiej zespołów obejmujących pozostałości dawnego
systemu pól (por. rozdz. VII.2, ryc. VII.58).

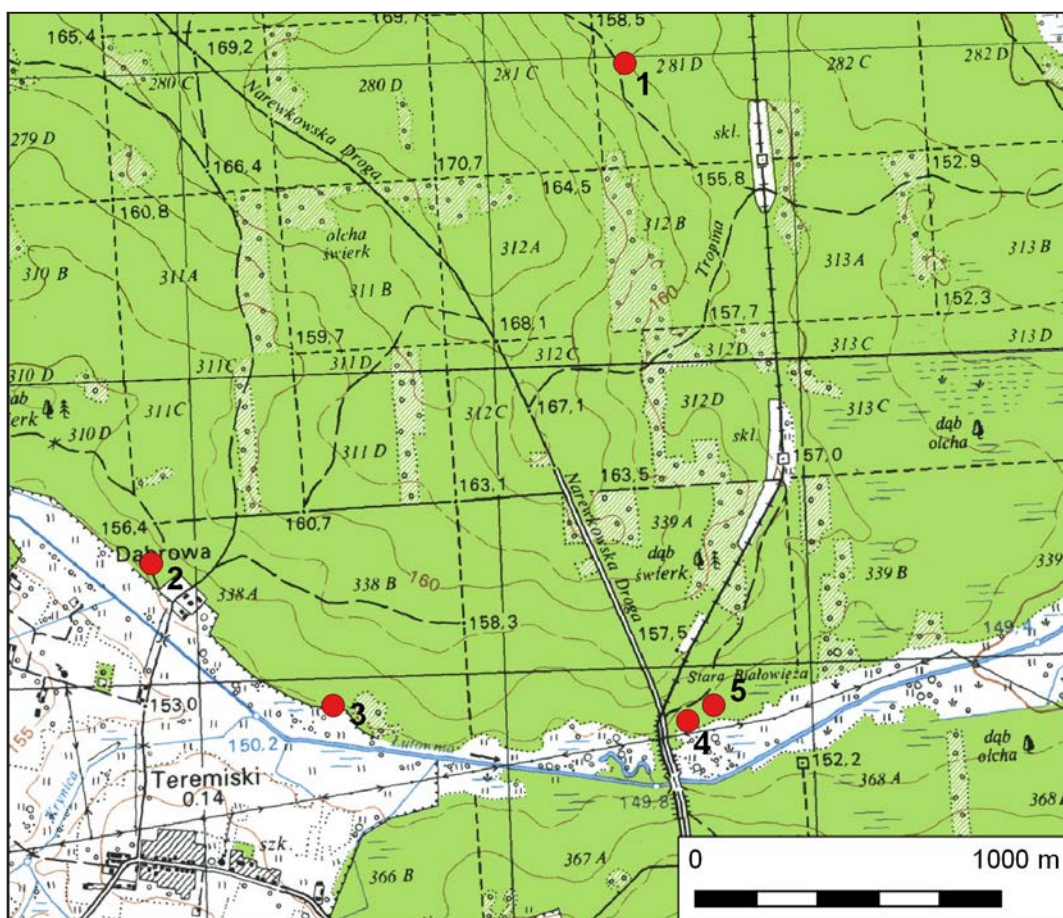
Ryc. IV.9. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 4, 11 i 12. Wybór fragmentów ceramiki naczyniowej: 1, 2 – stan. 4 (z powierzchni stanowiska); 3–6 – stan. 12; 7–11 – stan. 11. Rys. G. Nowakowska, H. Olczak

Fig. IV.9. Leśnictwo Podcerkiew, sites 4, 11, and 12. Selection of pottery fragments: 1, 2 – site 4 (from the surface of the site); 3–6 – site 12; 7–11 – site 11. Drawn by G. Nowakowska, H. Olczak

Ryc. IV.10. Leśnictwo Grudki, stan. 6. Fragmenty ceramiki naczyniowej z powierzchni stanowiska.
Rys. G. Nowakowska, H. Olczak

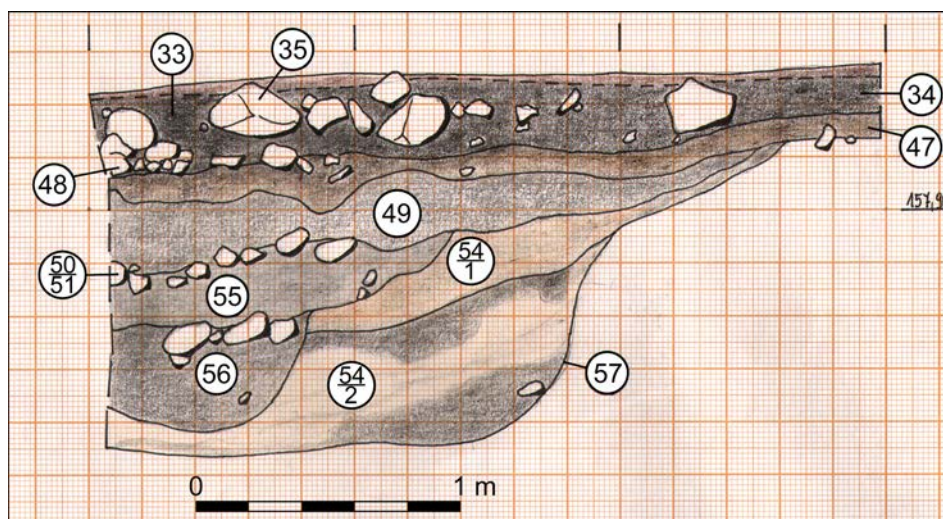
Fig. IV.10. Leśnictwo Grudki, site 6. Pottery fragments from the surface of the site. Drawn by G. Nowakowska, H. Olczak

Ryc. IV.11. Lokalizacja pewnych i domniemanych osad grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej położonych w widłach Narewki i Łutowni na mapie topograficznej w skali 1:25 000 (256.32, arkusz Białowieża, źródło mapy: GUGiK): 1 – Leśnictwo Teremiski, stan. 3 i 4; 2 – Leśnictwo Teremiski, stan. 32; 3 – Leśnictwo Teremiski, stan. 2 i 10; 4 – Leśnictwo Teremiski, stan. 5; 5 – Leśnictwo Teremiski, stan. 37. Oprac. H. Olczak

Fig. IV.11. Location of certain and supposed settlements of the Suraz group of the Hatched pottery culture situated in the Narewka and Łutownia River forks on a topographic map of a scale of 1:25 000 (256.32, "Białowieża" sheet, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography): 1 – Leśnictwo Teremiski, sites 3 and 4; 2 – Leśnictwo Teremiski, site 32; 3 – Leśnictwo Teremiski, sites 2 and 10; 4 – Leśnictwo Teremiski, site 5; 5 – Leśnictwo Teremiski, site 37. Compiled by H. Olczak

W dwóch wykopach (nr 6 i 7), wytyczonych w północnej części stanowiska 3, natrafiono na dużą jamę lub rów, o długości powyżej 8 m i szerokości ponad 2 m (ob. 57). W dolnej części miała ona pionowe, zaś w górnej ukośne ściany, płaskie dno i głębokość sięgającą ok. 1,0–1,3 m (ryc. IV.12; IV.13). Wypełniona była kilkoma warstwami (dalej cyt.: w.), głównie o charakterze spływowym i zasypiskowym. Dolne z nich, składające się na ogół z jasnego piasku z niewielką zawartością substancji organicznych (w. 49, 54/1 i 54/2; ryc. IV.12), powstały w wyniku naturalnego wypełniania się obiektu. Widoczny był w nich także wkop, związany być może z pogłębieniem jamy, w którym wyróżniono dwa poziomy (w. 55 i 56), przykryte niewielkimi kamiennymi brukami (w. 50/51 i 52; ryc. IV.12; IV.14; IV.15). Natomiast górne warstwy (w. 33 i 47) sprawiały wrażenie, jakby po zaprzestaniu użytkowania obiektu zostały wsypane w to miejsce w celu wyrównania powierzchni terenu, a następnie przykryte kamieniami (w. 35 i 48; ryc. IV.12). Charakter wypełniska jamy oraz zauważalny podczas badań wysoki poziom wód podskórnych sugerują, że mogła ona służyć jako studnia lub przystosowane do tej funkcji naturalne zagłębienie, w którym zbierała się woda gruntowa. Potwierdza to również wkopanie w nią we wczesnym średniowieczu studni (por. rozdz. V.3.1).

Ryc. IV.12. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wykop 6. Południowy profil wykopu z jamą 57 (dokumentacja polowa). Rys. H. Olczak

Fig. IV.12. Leśnictwo Teremiski, site 3, trench 6. North-facing profile of the trench with pit 57 (field documentation). Drawn by H. Olczak

W obiekcie znaleziono ok. 45 drobnych fragmentów naczyń grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej (ryc. IV.16: 2–5). Kolejne materiały tej fazy osadniczej odkryto w humusie pierwotnym, a także w nawarstwieniach wczesnośredniowiecznych i nowożytnych w innych częściach stanowiska (ryc. IV.16: 1, 6–11). W zbiorze, liczącym łącznie ponad 200 ułamków, wyróżniono naczynia o ściankach słabo wygładzonych, kreskowanych, chropowatych i polerowanych. Ponadto na powierzchni stanowiska lub w jego pobliżu odkryto dwie fragmentarycznie zachowane żelazne fibule. Pierwsza z nich (ryc. IV.16: 12) reprezentuje zapewne lateńską odmianę K–M według klasyfikacji Józefa Kostrzewskiego (Kostrzewski 1919), zaś druga (ryc. IV.16: 13) to późnorzymska zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką, prawdopodobnie typu Almgren 161 (Almgren 1923)⁴.

⁴ Dziękujemy dr. Vadzimowi Beliavtowskiemu za pomoc w określeniu typu zapinek oraz cenne wskazówki dotyczące badań archeologicznych na terenie białoruskiej części Puszczy Białowieskiej.

Ryc. IV.13. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wypok 6. Jama 57 po zakończeniu eksploracji.
Fot. D. Krasnodębski

Fig. IV.13. Leśnictwo Teremiski, site 3, trench 6. Pit 57 after finishing exploration. Photo by D. Krasnodębski

Ryc. IV.14. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wypok 6. Jama 57 w trakcie eksploracji – skupiska kamieni 50/51. Fot. D. Krasnodębski

Fig. IV.14. Leśnictwo Teremiski, site 3, trench 6. Pit 57 during exploration – layers of pebbles 50/51. Photo by D. Krasnodębski

Zapewne z tego samego okresu pochodzi też częściowo przebadane palenisko (ob. 13), odkryte ok. 200 m dalej na północny zachód, w sągu nowożytnego kopca produkcyjnego usytuowanego na stanowisku 4 w leśnictwie Teremiski (por. rozdz. VI.2.2). Miało ono niekwaśny przekrój, o miąższości ok. 0,2 m, zaś wypełnione było czarnym piaskiem z niewielkimi kamieniami i drobnymi węglami drzewnymi. Niestety nie stwierdzono w nim materiału zażytkowego, mogącego w pełni potwierdzić związek z omawianą fazą osadniczą, a pojedyncze fragmenty naczyń znaleziono jedynie w humusie pierwotnym.

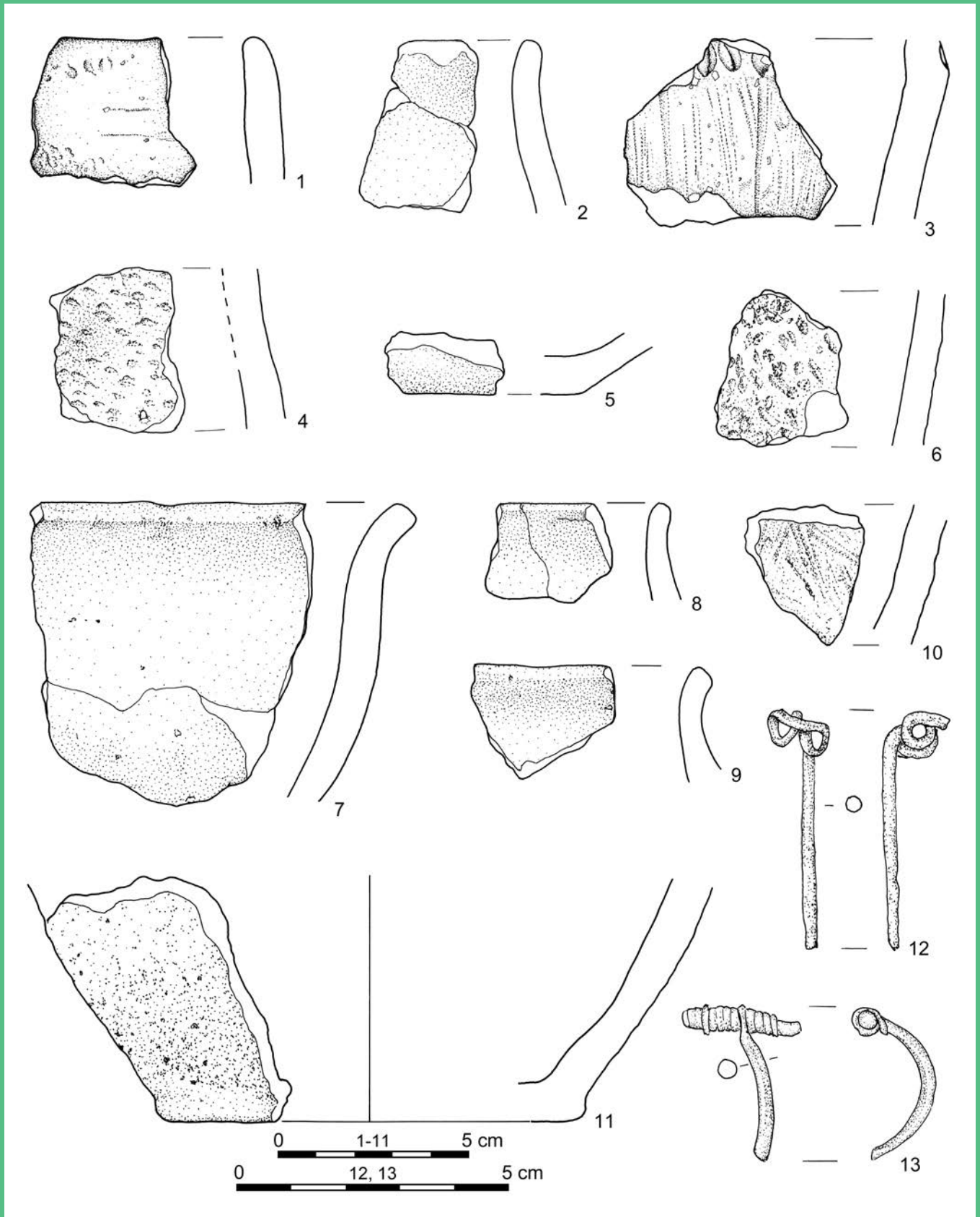

Ryc. IV.15. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wykop 6. Jama 57 w trakcie eksploracji – skupiska kamieni 50/51 i 52. Fot. D. Krasnodębski

Fig. IV.15. Leśnictwo Teremiski, site 3, trench 6. Pit 57 during exploration – layers of pebbles 50/51 and 52. Photo by D. Krasnodębski

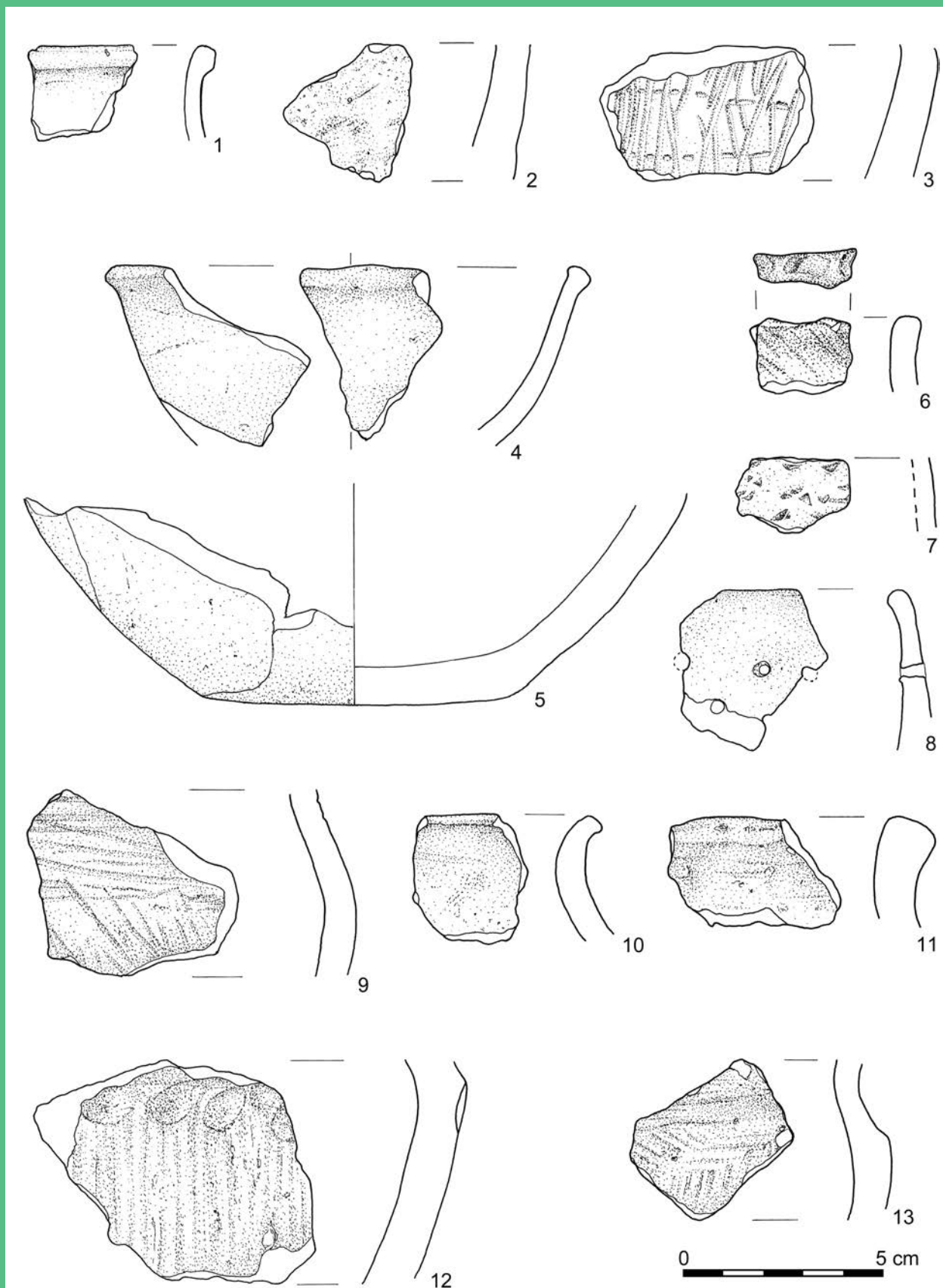
Następna osada z tego okresu położona była ok. 2,5 km dalej na południowy zachód, na północnym brzegu Łutowni, na stanowiskach 2 i 10 w leśnictwie Teremiski (oddział 338A/B; ryc. IV.11). Podczas badań wczesnośredniowiecznych kurhanów i nowożytnego kopca produkcyjnego (por. rozdz. V.2.2 i VI.2.2) w ich nasypach, a także w humusie pierwotnym, odkryto ok. 300 fragmentów naczyń o cechach materiałów grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej (ryc. IV.17). Jedynym obiektem, który można wiązać z pradziejową fazą użytkowania, jest palenisko ze stanowiska 10 (ob. 13; ryc. IV.18). Odkryte ono zostało na wschodnim skraju osady, w pobliżu podmokłego obniżenia terenu związanego z doliną rzeki. Była to jama o kształcie zbliżonym do owalnego, o długości ok. 1,4 m i szerokości 1,2 m, z kilkoma skupiskami kamieni. Większość z nich wypełniała koliste zagłębienie o średnicy ok. 0,5 m i podobnej głębokości, położone w jej środkowej części. Wydzielono w nim cztery warstwy małych i średniej wielkości kamieni, z których wszystkie nosiły ślady działania ognia, w postaci okopcenia lub rozkruszenia. Pomiedzy nimi, głównie od strony zachodniej, znaleziono kilka dużych węgli drzewnych. Na wschód od zagłębienia odnotowano jeszcze dwa mniejsze skupiska kamieni. Z paleniska pochodzi kilka fragmentów ceramiki, w tym ułamki miski i duży kawałek dna garnka (ryc. IV.17: 4, 5), a także drobna przepalona kość i bryłka żelaznego żuźla. Kolejne żuźle, odkryte na powierzchni obu stanowisk oraz w nasypach wczesnośredniowiecznych kurhanów, świadczą, że zamieszkująca osadę ludność mogła trudnić się produkcją żelaza. Analiza radiowęglowa owocu przytulii fałszywej (*Galium spurium*) znalezionej w opisanym palenisku przyniosła wynik 1925±30 BP, co po kalibracji z prawdopodobieństwem 95,4% daje lata 25–207 AD⁵. Pozwala to ostrożnie datować opisane relikty na wczesny i początek późnego okresu wpływów rzymskich.

⁵ Poz-129536. Po kalibracji z prawdopodobieństwem 68,3%: 34 AD (1,0%) 37 AD, 61 AD (54,3%) 132 AD, 140 AD (8,5%) 159 AD, 190 AD (4,5%) 201 AD.

Ryc. IV.16. Leśnictwo Teremiski, stan. 3. Wybór fragmentów ceramiki naczyniowej (1-11) i przedmiotów żelaznych (12, 13): 1 – wykop 5, ze złoża wtórnego; 2-5 – wykopy 6 i 7, ob. 57; 6, 9 – wykop 10, warstwa kulturowa; 7, 8, 11 – wykop 10, humus pierwotny; 10 – wykop 11, humus pierwotny; 12, 13 – z powierzchni stanowiska lub z jego okolicy. Rys. G. Nowakowska, H. Olczak

Fig. IV.16. Leśnictwo Teremiski, site 3. Selection of pottery fragments (1-11) and iron items (12, 13): 1 – trench 5, from a secondary context; 2-5 – trenches 6 and 7, feature 57; 6, 9 – trench 10, cultural layer; 7, 8, 11 – trench 10, buried soil; 10 – trench 11, buried soil; 12, 13 – from the surface of the site or the vicinity of it. Drawn by G. Nowakowska, H. Olczak

Ryc. IV.17. Leśnictwo Teremiski, stan. 2 i 10. Wybór fragmentów ceramiki naczyniowej: 1-3 – stan. 2; 4-13 – stan. 10.
Rys. G. Nowakowska, H. Olczak

Fig. IV.17. Leśnictwo Teremiski, sites 2 and 10. Selection of pottery fragments: 1-3 – site 2; 4-13 – site 10. Drawn by
G. Nowakowska, H. Olczak

Kolejna osada z omawianego okresu (Leśnictwo Teremiski, stan. 5) położona była w odległości ok. 1,5 km na wschód, również na północnym brzegu Łutowni, w oddziale 339A (ryc. IV.11). Z tego miejsca pochodzi ok. 55 fragmentów ceramiki, które można łączyć z grupą suraską, w tym kilka o kreskowanej powierzchni. Niewielki stopień rozpoznania stanowiska i jego duże zniszczenie nie pozwalają jednak na bliższą charakterystykę osadnictwa. Pojedyncze ułamki podobnych naczyń pozyskano też z dwóch kolejnych punktów zlokalizowanych nad Łutownią – z Leśnictwa Teremiski, stan. 32 (oddział 338A) i Leśnictwa Teremiski, stan. 37 (oddział 339A). Trudno natomiast określić przynależność kulturową materiałów z położonych w tym samym rejonie, na prawym brzegu Łutowni, stanowisk 1 w leśnictwie Nowe (oddział 367A) i 61 w Białowieskim Parku Narodowym (oddział 368A) (ryc. IV.1). Na obecnym etapie badań można je datować bardzo szeroko – od wczesnej epoki żelaza do końca starożytności.

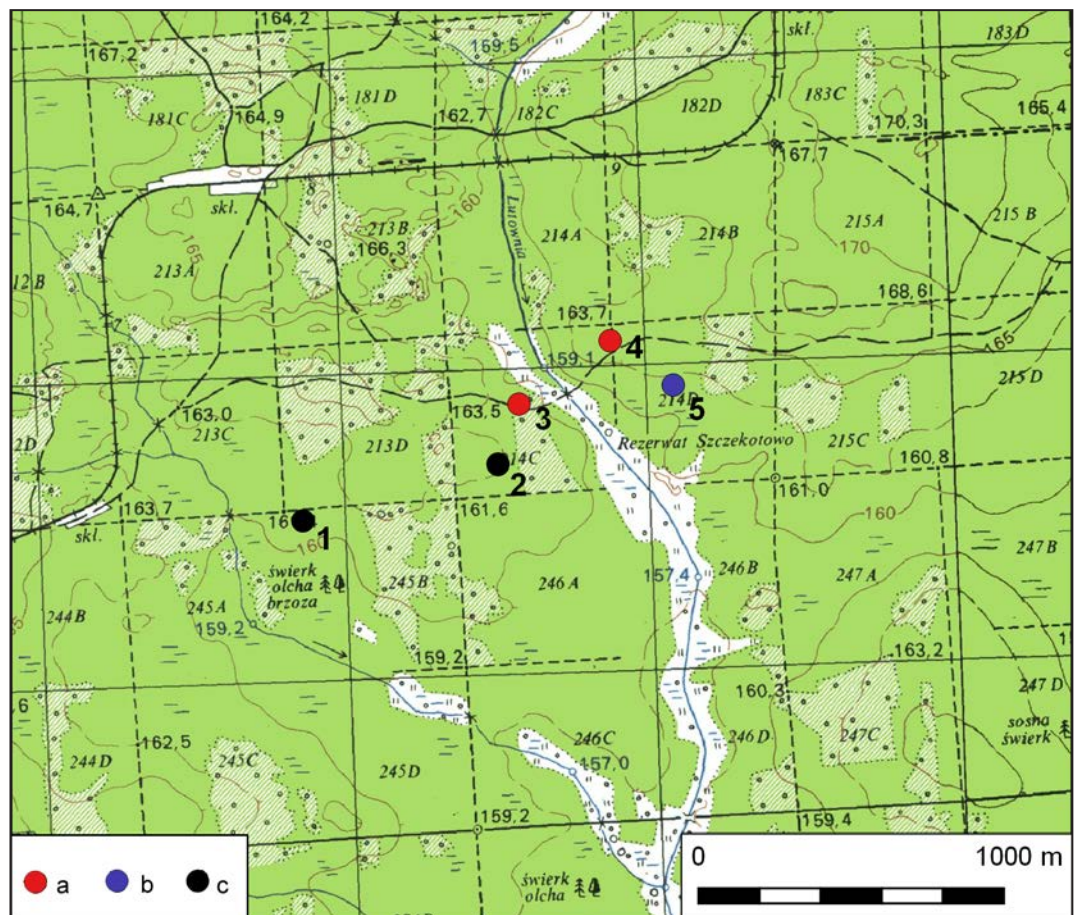

Ryc. IV.18. Leśnictwo Teremiski, stan. 10, wykop 1. Palenisko 13 w trakcie eksploracji. Fot. D. Krasnodębski

Fig. IV.18. Leśnictwo Teremiski, site 10, trench 1. Hearth 13 during exploration. Photo by D. Krasnodębski

W odległości ok. 6,5 km na północny zachód od skupiska teremiskiego, w środkowym biegu Łutowni, zlokalizowany jest wielokulturowy zespół w uroczysku Szczekotowo (oddział 214; ryc. IV.19). Po obu brzegach rzeki znajduje się szereg stanowisk osadniczych i sepulkralnych, datowanych od epoki kamienia po okres nowożytny (m.in. Götze 1929, 518–521, 531–540; Krasnodębski, Olczak 2016b; Krasnodębski, Olczak 2018, 38–43; por. rozdz. III, IV.2, IV.3 i V). Na pozostałości osad grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej natrafiono zarówno na obszarze położonym na wschód (Leśnictwo Postołowo, stan. 3 i 5), jak i na zachód od Łutowni (Leśnictwo Postołowo, stan. 6). Pierwsza z nich ciągnęła się wzdłuż rzeki na odległość co najmniej 300 m. Pod nasypem jednego z wczesnośredniowiecznych kurhanów (stan. 5, wykop 1) odkryto owalne lub w przybliżeniu czworokątne palenisko (ob. 16), o długości ponad 1,5 m i głębokości ok. 0,4 m (ryc. IV.20; IV.21). Było ono wypełnione ściśle przylegającymi do siebie przepalonymi kamieniami oraz brunatnym piaskiem z węglami drzewnymi,

pochodzącymi głównie z dębu, ale też sosny zwyczajnej, brzozy i grabu (*Carpinus betulus*). Poza tym z obiektu pozyskano dwa drobne ułamki ceramiki, w tym jeden o kreskowanej powierzchni. Kolejne jamy związane przypuszczalnie z opisywaną fazą osadniczą, jednak mało charakterystyczne i z niewielką liczbą materiałów zabytkowych, przebadano w południowej części zespołu, na stanowisku 3. Bardziej liczne znaleziska pochodzą z humusu pierwotnego i nasypów wczesnośredniowiecznych kurhanów. Oprócz ok. 400 ułamków glinianych naczyń, wśród których wyróżniono egzemplarze o gładzonej, kreskowanej, chropowatej i polerowanej powierzchni (ryc. IV.22), odkryto także połowę kamiennego ciężarka (ryc. IV.23).

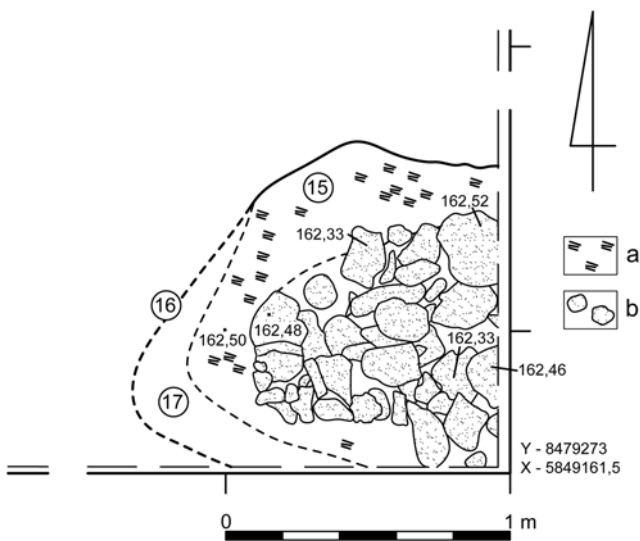
Ryc. IV.19. Lokalizacja stanowisk z wczesnej epoki żelaza – okresu wpływów rzymskich znajdujących się na terenie uroczyska Szczekotowo i w jego okolicy na mapie topograficznej w skali 1:25 000 (256.13, arkusz Nowosady, źródło mapy: GUGiK): 1 – Leśnictwo Postołowo, stan. 16; 2 – Leśnictwo Postołowo, stan. 11; 3 – Leśnictwo Postołowo, stan. 6; 4 – Leśnictwo Postołowo, stan. 3 i 5; 5 – Leśnictwo Postołowo, stan. 4. Objaśnienia: a – osady grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej; b – kopce ziemne nieokreślonego przeznaczenia z późnego okresu wpływów rzymskich; c – osady i punkty osadnicze nieokreślone kulturowo. Oprac. H. Olczak

Fig. IV.19. Location of sites from the Early Iron Age – Roman influences period situated in the Szczekotowo Range and the vicinity of it on a topographic map of a scale of 1:25 000 (256.13, “Nowosady” sheet, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography): 1 – Leśnictwo Postołowo, site 16; 2 – Leśnictwo Postołowo, site 11; 3 – Leśnictwo Postołowo, site 6; 4 – Leśnictwo Postołowo, sites 3 and 5; 5 – Leśnictwo Postołowo, site 4. Explanation: a – settlements of the Suraż group of the Hatched pottery culture; b – earth mounds of unknown purpose from the late Roman influences period; c – settlements and settlement points of an undefined culture. Compiled by H. Olczak

Ryc. IV.20. Leśnictwo Postołowo, stan. 5, wykop 1. Paleńisko 16 odkryte w północno-zachodniej ćwiartce wczesnośredniowiecznego kurhanu nr 2. Fot. D. Krasnodębski

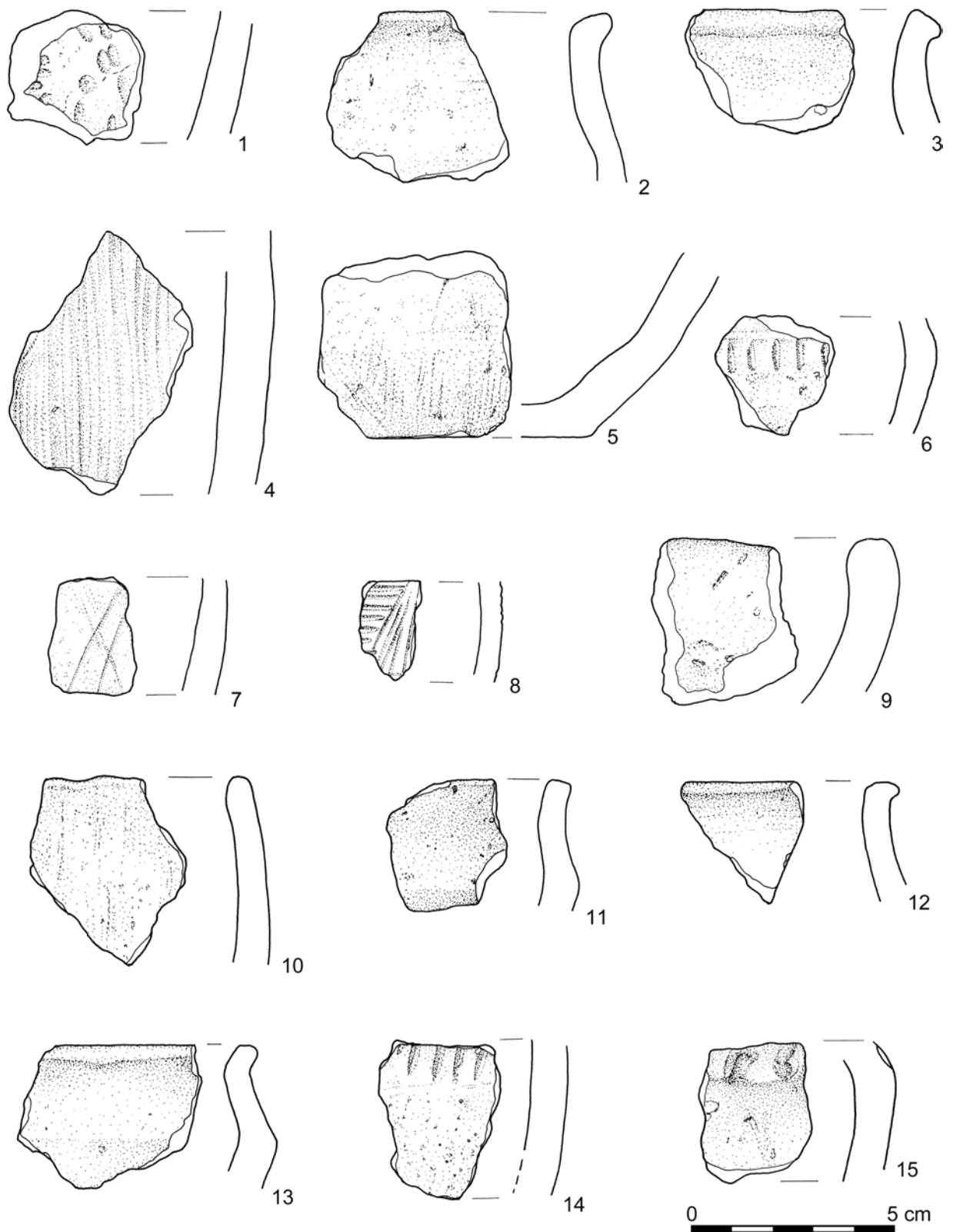
Fig. IV.20. Leśnictwo Postołowo, site 5, trench 1. Hearth 16 discovered in the northwestern part of the Early Medieval barrow no. 2. Photo by D. Krasnodębski

Ryc. IV.21. Leśnictwo Postołowo, stan. 5, wykop 1. Plan przebadanej części paleniska 16: a – węgle drzewne; b – przepalone kamienie. Rys. Z. Tragarz

Fig. IV.21. Leśnictwo Postołowo, site 5, trench 1. Plan of the explored part of hearth 16: a – charcoals; b – burnt stones. Drawn by Z. Tragarz

Osada rozciągająca się na zachodnim brzegu rzeki (Leśnictwo Postołowo, stan. 6) została rozpoznana w mniejszym stopniu. Z jedyne wytyczonego w tym miejscu wykopu pozyskano kilkadziesiąt fragmentów ceramiki z tego okresu (ryc. IV.24). Trzeba też wspomnieć o innych stanowiskach znajdujących się w okolicy, z których pochodzą materiały o bliżej nieokreślonej przynależności kulturowej, datowane ogólnie od wczesnej epoki żelaza do końca okresu wpływów rzymskich (ryc. IV.19). Należy do nich m.in. położone kilkadziesiąt metrów na południe stanowisko 11 w leśnictwie Postołowo, na którym w trakcie badań wczesnośredniowiecznego kurhanu odkryto fragmenty ceramiki o ściankach gładzonych, chropowatych i polerowanych, nie stwierdzono jednak naczyń o kreskowanej powierzchni (Olczak 2018). Również na obszarze uroczyska Szczekotowo i w jego pobliżu widoczne są pozostałości dawnych pól, rozciągające się po obu stronach Łutowni na powierzchni ponad 60 ha (por. rozdz. VII.2, ryc. VII.56).

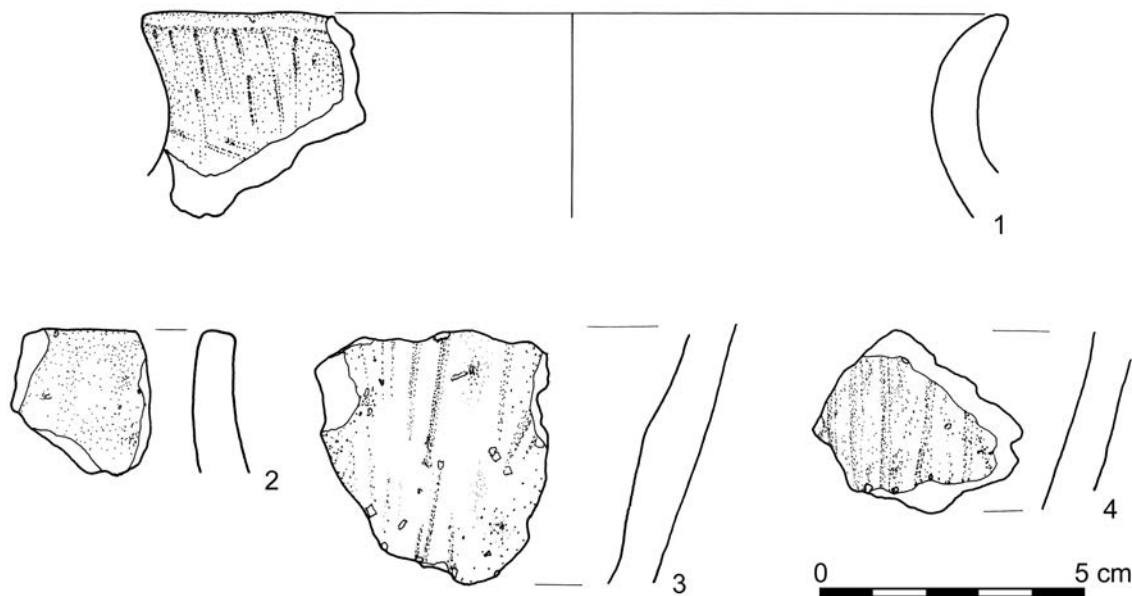
Ryc. IV.22. Leśnictwo Postołowo, stan. 3 i 5. Wybór fragmentów ceramiki naczyniowej: 1 – stan. 5; 2–15 – stan. 3. Rys. G. Nowakowska, H. Olczak

Fig. IV.22. Leśnictwo Postołowo, sites 3 and 5. Selection of pottery fragments: 1 – site 5; 2–15 – site 3. Drawn by G. Nowakowska, H. Olczak

Ryc. IV.23. Leśnictwo Postołowo, stan. 3, wykop 2. Fragment kamiennego ciężarka znalezione w humusie pierwotnym. Fot. M. Osiadacz

Fig. IV.23. Leśnictwo Postołowo, site 3, trench 2. Fragment of a stone weight found in the buried soil. Photo by M. Osiadacz

Ryc. IV.24. Leśnictwo Postołowo, stan. 6. Wybór fragmentów ceramiki naczyniowej. Rys. G. Nowakowska, H. Olczak

Fig. IV.24. Leśnictwo Postołowo, site 6. Selection of pottery fragments. Drawn by G. Nowakowska, H. Olczak

Relikty jednej z najbardziej interesujących i w najlepszym stopniu przebadanych osad z omawianego okresu znajdują się w zachodniej części Puszczy Białowieskiej, na stanowisku 9 w leśnictwie Sacharewo (oddziały 412B i 413A)⁶. Położone jest ono na rozległym cyplu w widłach Leśnej Prawej i niewielkiego bezimiennego ciek, jej prawego dopływu (ryc. IV.25; IV.26). Na obrzeżu osady usytuowane są nierozpoznane wykopaliskowo kopce ziemne (Leśnictwo Sacharewo, stan. 2), zaś na przeciwnym brzegu wspomnianego ciek inny zespół nasypów, pochodzący przypuszczalnie z późnego okresu wpływów rzymskich (Leśnictwo Sacharewo, stan. 3; por. rozdz. IV.3). Powierzchnię stanowiska można oszacować na ok. 3–4 ha. Zostało ono mocno zniszczone w wyniku rolniczego wykorzystywania tego terenu w czasach nowożytnych. Pod warstwą orną zachowały się jednak spągi obiektów i pozostałości warstwy kulturowej, z materiałami datowanymi od epok neolitu i brązu (por. rozdz. III), poprzez młodszy okres przedrzymski i wpływów rzymskich, aż do czasów nowożytnych. Wyróżniono

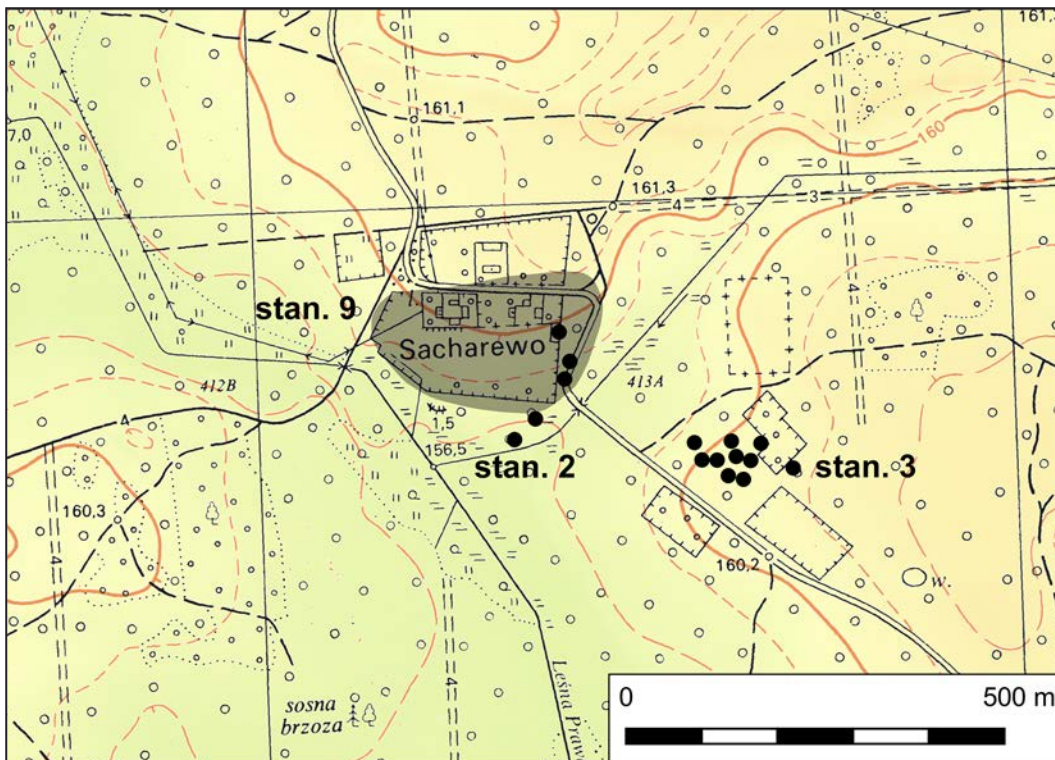
⁶ Stanowisko zostało odkryte w trakcie badań powierzchniowych prowadzonych w 2016 r. przez zespół IAE PAN w Warszawie. W latach 2019 i 2020 było badane wykopaliskowo przez zespół UKSW pod kierunkiem dr. Kamila Niedziółki. Serdecznie dziękujemy dr. Kamilowi Niedziółce za umożliwienie wglądu w wyniki badań, a także dr. Vadzimowi Beliavtowski za zwrócenie uwagi na możliwość użytkowania osady na początku wczesnego średniowiecza przez ludność kultury praskiej.

wśród nich m.in. jamy osadnicze, paleniska z kamiennymi brukami (ryc. IV.27) i doły postłupowe (Niedziółka 2019; Niedziółka 2020a; Niedziółka 2021). Jak wynika z analizy materiałów zabytkowych, najliczniejsze – lub najlepiej zachowane – relikty osadnictwa wiążą się z grupą suraską kultury ceramiki kreskowanej, przy obecności oddziaływań z kręgu wielbarskiego i zachodniobałtyjskiego (Wawrusiewicz 2020a). Wśród glinianych naczyń wydzielić można egzemplarze o słabo wygładzonej, kreskowanej, chropowatej i polerowanej powierzchni (Wawrusiewicz 2020a). Znaleziono też m.in. paciorek z czarnego nieprzejrzystego szkła, fragment ozdoby (?) z brązu i kilka glinianych przęślików, aczkolwiek związek tych przedmiotów z opisywaną fazą użytkowania nie jest pewny. Na podstawie materiałów ceramicznych (Wawrusiewicz 2020a) oraz rezultatów analiz ^{14}C , wykonanych dla spalonego drewna i szczątków roślin pochodzących z dołów postłupowych i palenisk, można przypuszczać, że osada istniała co najmniej od II w. p.n.e. Szczególnie ważny jest wynik datowania ziarniaka jęczmienia zwyczajnego (*Hordeum vulgare*), poświadczający w tym okresie uprawę zbóż⁷. Ze względu na zasiedlenie tego miejsca również pod koniec starożytności, a być może i na początku wczesnego średniowiecza, trudniej określić końcową cezurę omawianej fazy. Wydaje się jednak, że osada została opuszczona przez ludność grupy suraskiej u progu późnego okresu rzymskiego (por. rozdz. IV.2)⁸.

Niezwykle interesująco wygląda osadnictwo omawianego kręgu kulturowego, gdy spojrzymy na nie przez pryzmat terenów znajdujących się na obrzeżu dzisiejszej Puszczy Białowieskiej. Wydaje się, że opisane stanowiska wchodziły w skład dużego zespołu osadniczego położonego na zachód od jej dzisiejszej granicy, w widłach Narewki i Łoknicy, lewych dopływów Narwi. W Kutowej, pow. hajnowski, stan. 1 podczas badań kurhanów wielbarskich odkryto m.in. fragmenty naczyń o kreskowanej powierzchni, a także brązową szpilę pastorałową kultury zarubinieckiej (Jażdżewski 1939, 16, ryc. 51–61; Andrzejowski 1999, ryc. 12, 13; Jaskanis 2012, 135, 137 n., m.in. tabl. 62, 63, 65, 76). Podobną ceramikę, określaną jako zarubiniecka lub późnozarubiniecka, jednak związaną zapewne z grupą suraską, znaleziono na stanowisku 2 w tej miejscowości, w wypełniskach grobów płaskich kultury wielbarskiej (Jaskanis 2012, 181). Fragmenty analogicznych wyrobów glinianych pochodzą również z pobliskiej Kotłówki (Jaskanis 2012, 109, 112, tabl. 54) i Kuraszewa, pow. hajnowski (Jaskanis 1963, 336–338, tabl. IX: 3, 10, 12). Osadę (a być może i cmentarzysko) z materiałami z tego okresu przebadano również na północnym skraju Puszczy Białowieskiej, w Siemianówce, pow. hajnowski, stan. 9 (Pawlata 2012, 50).

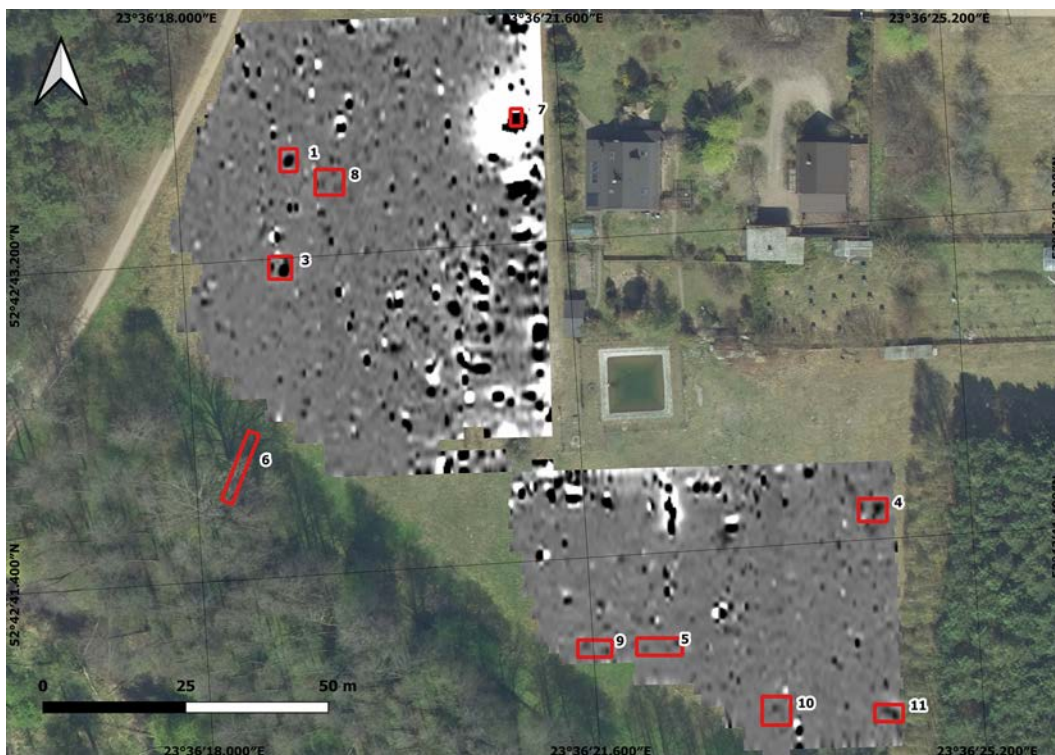
⁷ 2175±30 BP (Poz-129475). Po kalibracji z prawdopodobieństwem 95,4%: 361 BC (92,0%) 147 BC, 138 BC (3,5%) 110 BC, zaś z prawdopodobieństwem 68,3%: 351 BC (41,6%) 290 BC, 209 BC (26,7%) 171 BC. Kolejna analiza, wykonana dla rdestu plamistego (*Polygonum persicaria*), dała wynik 2010±50 BP (Poz-129532), co po kalibracji z prawdopodobieństwem 95,4% odpowiada okresowi 154 BC – 124 AD, zaś z prawdopodobieństwem 68,3% – 51 BC – 76 AD. Natomiast dla próbki węgla drzewnego pobranego z jednego z palenisk tej fazy otrzymano rezultat 1830±30 BP (Poz-120753). Po kalibracji z prawdopodobieństwem 95,4% daje to zakres lat 86 AD (3,5%) 109 AD, 117 AD (91,5%) 252 AD, 307 AD (0,5%) 311 AD, zaś z prawdopodobieństwem 68,2% – 137–220 AD.

⁸ Wyniki analiz radiowęglowych obejmują bardzo szeroki zakres czasowy, od IV w. p.n.e. do VIII/IX w. n.e., zaś wobec wielokulturowego charakteru stanowiska ich związek z konkretnymi fazami użytkowania nie zawsze jest jasny. Opracowanie kontekstu stratygraficznego uzyskanych dat znajduje się w przygotowywanym obecnie do druku tekście.

Ryc. IV.25. Leśnictwo Sacharewo, stan. 2, 3 i 9. Lokalizacja stanowisk na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.312, arkusz Hajnówka-Czworaki, źródło mapy: GUGIK). Oprac. H. Olczak

Fig. IV.25. Leśnictwo Sacharewo, sites 2, 3, and 9. Location of the sites on a topographic map of a scale of 1:10 000 (256.312, "Hajnówka-Czworaki" sheet, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by H. Olczak

Ryc. IV.26. Leśnictwo Sacharewo, stan. 9. Lokalizacja wykopów archeologicznych na tle wyników prospekcji geofizycznej. Wg Niedziółka 2021, ryc. 2

Fig. IV.26. Leśnictwo Sacharewo, site 9. Location of archaeological trenches compared to the results of geophysical prospection. According to Niedziółka 2021, fig. 2

Ryc. IV.27. Leśnictwo Sacharewo, stan. 9, wykop 3. Palenisko 1. Wg Niedziółka 2021, ryc. 5

Fig. IV.27. Leśnictwo Sacharewo, site 9, trench 3. Hearth 1. According to Niedziółka 2021, fig. 5

W tym okresie na omawianym obszarze następuje rozwój produkcji żelaza⁹. Związek tej wytwórczości z grupą suraską kultury ceramiki kreskowanej udokumentowany jest również na stanowiskach spoza terenu obecnej Puszczy Białowieskiej. We wspomnianej już Kotłówece odkryto m.in. niewielkie piecowisko (Jaskanis 2012, 109; Orzechowski 2012, 295), na ślady wytopu żelaza natrafiono także podczas badań w Kutowej, stan. 1 (Jaskanis 2012, 135, 137; Orzechowski 2012, 296). Na obu stanowiskach pozostałości pieców znajdowały się pod nasypami kurhanów wielbarskich i niewątpliwie związane były z użytkowaniem tych miejsc we wcześniejszym okresie (Jaskanis 2012, 112, 137 n.). Ślady wytopu żelaza pochodzą również z dalej położonych osad grupy suraskiej, m.in. z Klewinowa, pow. białostocki, stan. 12 (Krasnodębski, Olczak 2020), a być może też z Klukowicz, pow. siemiatycki, stan. 1 (Kobylińska i in. 2003, 198, 200). Skala tej działalności jest trudna do oszacowania z powodu niewystarczającego stanu przebadania i dużego stopnia zniszczenia piecowisk. Jak dotąd, poza nielicznymi wyjątkami, z wymienionych osad nie pozyskano przedmiotów mogących stanowić wytwory miejscowej produkcji metalurgicznej. Także na rdzennych terenach kultury ceramiki kreskowanej proces wytopu żelaza rozpoznany jest w mało zadowalającym stopniu (Guryn 1999, 11 n.). Oprócz pozostałości pieców dymarskich, do charakterystycznych struktur należą paleniska z kamiennymi brukami, które stwierdzono niemalże na wszystkich omawianych osadach. Podobne owalne lub czworokątne obiekty znane są z wielu stanowisk z okresu wpływów rzymskich zlokalizowanych w międzyrzeczu górnej Narwi i środkowego Bugu, w tym także z osad grupy suraskiej (m.in. Kryński 2010, 56 n., ryc. 6; Olczak, Krasnodębski 2018a, ryc. 7; 9: 1; Krasnodębski, Olczak 2020, ryc. 5; 6; 7: 1, 2; 8; 9: 1–5). Funkcja tych palenisk nie jest do końca jasna (por. m.in. Olczak, Krasnodębski, Jaremek 2018, 198 n.; Krasnodębski, Olczak 2020, 85; tam dalsza literatura).

⁹ Teren Puszczy Białowieskiej poprzecinany jest małymi, wolno płynącymi rzekami, których podmokłe doliny stwarzają dogodne warunki do odkładania się rud darniowych (Ratajczak, Skoczylas 1999, 52 n., ryc. 10, 12).

Cechą opisanych stanowisk jest mało zróżnicowany zestaw znalezisk, co jest typowe dla osad grupy suraskiej. Najliczniejszą, a niekiedy jedyną kategorią zabytków są fragmenty glinianych naczyń. Dla materiałów omawianego kręgu kulturowego charakterystyczne jest współwystępowanie ceramiki o zróżnicowanym opracowaniu powierzchni zewnętrznej. Wydzielić wśród nich można wyroby o ściankach lekko wygładzanych (szorstkich), kreskowanych, chropowaconych i polerowanych. Proporcje różnych grup naczyń w obrębie poszczególnych zespołów są zbliżone. We wszystkich z nich przeważają fragmenty ceramiki o powierzchni gładzonej, których udział waha się zazwyczaj między 45 a 70%. Ułamki naczyń o kreskowanych ściankach stanowią z reguły od kilkunastu do ok. 25%, zaś chropowaconych i polerowanych od kilku do ok. 25%¹⁰.

Naczynia wszystkich wymienionych grup lepienie były ręcznie z glin żelazistych, pozyskiwanych przypuszczalnie z miejscowych złóż pochodzenia polodowcowego. Do ich schudzenia używano tłucznia mineralnego, zapewne granitowego, o zróżnicowanej granulacji oraz białej lub różowej barwie, niekiedy z udziałem miki. Nie stwierdzono natomiast wyraźnej zawartości szamotu, który sporadycznie dodawany był do gliny na terenach położonych na północny zachód od Puszczy Białowieskiej (Olczak 2009, 262; Olczak, Krasnodębski 2018a, 139 n., 155; Krasnodębski, Olczak 2020, 77), a częściej na białoruskim Pobużu i Polesiu (Belâvec 2004a, 233–235, 239)¹¹. Większość ceramiki wypalona została w atmosferze utleniającej. Wypał w atmosferze redukcyjnej stosowano rzadko, głównie w przypadku wyrobów o polerowanej powierzchni. Przeważają fragmenty o przełamach wielobarwnych, zaś przełammy jednobarwne częściej zdarzają się jedynie wśród naczyń stołowych.

Jak już wspomniano, największą grupę we wszystkich analizowanych zbiorach tworzą fragmenty wyrobów o lekko wygładzonej lub szorstkiej powierzchni zewnętrznej. Często jest ona nierówna, a czasami bardzo delikatnie obmazywana przy użyciu miotełki, tzw. wiechcia. Gлина do wyrobu naczyń tej grupy schudzana była średnio- i gruboziarnistym tłuczniem, o średnicy ok. 2–4 mm, niekiedy z wyraźną przewagą ziaren o różowej barwie. Zdarzają się też duże okruchy skalne, mierzące nawet do 1 cm, powodujące widoczne na powierzchni spękania. Domieszka jest zwykle słabo wysortowana i nierównomiernie wymieszana z gliną.

Naczynia o kreskowanej powierzchni pod względem przygotowania masy ceramicznej i warunków wypału charakteryzują się bardzo podobnymi cechami. Ich wyróżnikiem jest wykończenie ścianek przy pomocy miotełki z suchej trawy/trzciny lub drewnianka. Powstałe w ten sposób wyraźne linie o różnej szerokości i głębokości mają najczęściej układ pionowy lub lekko ukośny, zaś powyżej brzuśca czasami również poziomy. Strefa tuż pod wylewem lub przy dnie często jest wygładzona lub pokryta słabo widocznymi kreskami. Niekiedy także na wewnętrznej powierzchni wyrobów znajdują się dość głębokie, najczęściej poziome kreski. Duża fragmentacja materiałów nie pozwala na wiarygodne wydzielenie grupy naczyń z tzw. zaczesywaniem, wyróżnionych na pobliskim stanowisku w Kutowej, stan. 1 (Andrzejowski 1999, 43) oraz na osadach późnozaruszyńskich na Polesiu (Belâvec 2004a, 231–235, ryc. 2: 18, 19).

Garnki chropowacone mają powierzchnię zewnętrzną obmazywaną lub obrzucaną roztworem rzadszej gliny, zazwyczaj z niewielką zawartością drobno- i średnioziarnistego tłucz-

¹⁰ Jak już wspomniano, wyjątkiem są materiały z Leśnictwa Podcerkiew, stan. 11, w przypadku których stwierdzono udział fragmentów kreskowanych rzędu ok. 60%, nie odnotowano natomiast wyrobów o chropowatej powierzchni. Wynik ten może być jednak rezultatem niewielkiej liczebności zbioru.

¹¹ Wniosek ten wynika wyłącznie z makroskopowej obserwacji przełamów naczyń, gdyż jak dotąd dla żadnego z omawianych stanowisk nie wykonano analiz fizykochemicznych.

nia lub piasku. Chropowacenie jest przeważnie delikatne, rzadziej na ściankach widoczne są wyraźne nierówności i smugi. Strefa tuż pod wylewem bywa dobrze wygładzona lub nawet polerowana. Wyroby tego typu różnią się od wyżej opisanych grup ceramiki staranniej wysortowaną domieszką, bez dużych okruchów skalnych, a także lepszym wymieszaniem materiału klastycznego z gliną. Bardzo często zdarzają się fragmenty o dwubarwnych przełamach i intensywnie czarnej, niekiedy polerowanej powierzchni wewnętrznej.

Najbardziej zróżnicowaną grupę tworzą wyroby o polerowanej powierzchni. Większość z nich to ułamki naczyń stołowych, o drobno- i średnioziarnistej domieszce (do ok. 1–2 mm) i ściankach na ogół cieńszych niż w przypadku wcześniej opisanych typów ceramiki. Duża część fragmentów ma czarną lub ciemnobrunatną barwę, wskazującą na wypał w atmosferze redukcyjnej. Mniejsza liczba ułamków charakteryzuje się grubszą domieszką, mniej starannym wygładzeniem ścianek, a niekiedy też ich większą grubością. Niektóre z nich mogą być górnymi lub przydennymi częściami wyrobów chropowaconych.

Słaby stan zachowania materiałów poważnie utrudnia analizę form naczyń i ich dekoracji. Przeważają fragmenty garnków, zwykle o znacznej grubości ścianek, nawet powyżej 1 cm. Można wyróżnić wśród nich większość typów charakterystycznych dla ceramiki grupy suraskiej pochodzącej z innych regionów dorzeczy górnej Narwi i środkowego Bugu, jednak z powodu dużej fragmentacji zbiorów nie jest możliwe wskazanie form dominujących. Ułamki naczyń jajowatych lub baniastych typu A i B (według Olczak 2009, ryc. 3) są bardzo nieliczne. Mają one zwykle chropowacone lub gładzone, a wyjątkowo lekko kreskowane ścianki (ryc. IV.10: 2; IV.16: 1, 2; IV.22: 10). Garnki o zbliżonym kształcie rzadko znajdowane są również na innych stanowiskach grupy suraskiej (m.in. Kobylińska i in. 2003, ryc. 11: 18; 15: 1; Olczak, Krasnodębski 2008, ryc. 8: 1; Olczak, Krasnodębski 2018a, ryc. 33: 7, 34: 7, 8). Niewielkie fragmenty naczyń o szyjce wyraźnie odciętej od górnej części brzuśca (prawdopodobnie typu C, Olczak 2009, ryc. 3) pochodzą tylko ze stanowiska 9 w leśnictwie Sacharewo (Wawrusiewicz 2020a, ryc. 15: 7). Wyroby te mają bliskie analogie zarówno na eponimicznej osadzie w Surażu, pow. białostocki, stan. 37 (Olczak, Krasnodębski 2018a, ryc. 30: 1, 5, 7; 31: 1, 2, 4, 7; 32: 5; 33: 6), jak i na położonych nad Leśną cmentarzyskach Radość (biał. Radośc'), stan. 2 i Trościanica (biał. Trascànica), Białoruś, rej. kamieniecki (biał. Kamâneckiu raën) (Belâvec 2004a, ryc. 12/22: 2, 3; 12/23: 2; Belâvec 2004b, ryc. 5/A: 1, 2). Nieliczne są też fragmenty garnków o esowatym kształcie, zaliczone do typu D (Olczak 2009, ryc. 3), zwykle o gładzonej lub kreskowanej powierzchni (Wawrusiewicz 2020a, ryc. 19: 9; 20: 5). Podobne formy znane są m.in. z Suraża (Olczak, Krasnodębski 2018a, ryc. 29: 6; 30: 3; 31: 3; 32: 1), Kutowej, stan. 1 (Andrzejowski 1999, ryc. 13: 3) i Klewinowa (Krasnodębski, Olczak 2020, ryc. 14: 3). Stwierdzono je także na wspomnianej już nekropoli z miejscowości Radość (Belâvec 2004a, ryc. 11/14: 3; 11/A: 1; 12/22: 1). Kolejną grupę tworzą ułamki garnków dwustożkowych typu E (Olczak 2009, ryc. 3), często o zdobionym załomie brzuśca (ryc. IV.7: 14; IV.9: 11; IV.16: 3; IV.17: 12; Wawrusiewicz 2020a, ryc. 15: 8; 18: 6, 13; 20: 2). Ich ścianki są na ogół pokryte kreskowaniem, niekiedy tylko w dolnej części. Niektóre fragmenty pochodzą zapewne z egzemplarzy dwuczłonowych, bez szyjki i wylewu (Olczak 2009, ryc. 3, wariant E2). Poza omawianym obszarem przykłady podobnych wyrobów znane są m.in. z Baniek, pow. bielski, stan. 14 (Olczak 2009, ryc. 15: 3) oraz z cmentarzysk w Radości i Trościanicy (Belâvec 2004a, ryc. 11/A: 2). Podobnie jak w przypadku garnków znalezionych na innych stanowiskach grupy suraskiej, przeważają prosto ukształtowane krawędzie wylewów (ukośnie lub poziomo ścięte), rzadziej zaokrąglone lub pogrubione od zewnątrz. Dna są zwykle niewyodrębnione,

o grubości powyżej 1 cm, najczęściej bez pozostałości podsypki (ryc. IV.9: 6; IV.16: 11; IV.17: 5; IV.22: 5).

Fragmenty naczyń stołowych są wśród opisywanych materiałów rzadkie, co jest typowe dla osad tego kręgu kulturowego. Pojedyncze fragmenty pochodzą z misek. Są to okazy o polerowanej lub wygładzonej powierzchni, niekiedy niestarannie wykonane (ryc. IV.7: 5; IV.9: 4; IV.16: 7; IV.17: 4; IV.22: 9). Ich wylewy są na ogół ukośnie ścięte lub zaokrąglone, zaś brzuśce wypukłe lub dwustożkowe. Jeden ułamek ceramiki to zapewne górna część miniaturowego naczynka (ryc. IV.7.12). Wyróżniono też kilka fragmentów naczyń sitowatych, zwykle o cienkich ściankach i otworkach o średnicy ok. 4–5 cm (ryc. IV.7: 1; IV.17: 8). Wraz z materiałami datowanymi na wczesną epokę żelaza – okres wpływów rzymskich wyroby tego rodzaju znaleziono m.in. w Kotłowie (Jaskanis 2012, tabl. 58: 8), Haćkach, pow. bielski, stan. 1 (Kobyliński, Szymański 2005, 53 n., ryc. III-10) i Bańkach, stan. 2 (materiały z badań powierzchniowych autorów).

Cechą omawianych materiałów jest niewielki udział naczyń ornamentowanych. Brzuśce garnków są niekiedy dekorowane odciskami paznokciowymi lub dołkami palcowymi, najczęściej umieszczonymi w jednym bądź dwóch rzędach w miejscu największej wydętości naczynia (ryc. IV.16: 3; IV.17: 12; IV.22: 15; Wawrusiewicz 2020a, ryc. 15: 8, 13; 18: 7, 11; 19: 10). Nieco rzadziej załomy brzuśców zdobiono ukośnymi lub pionowymi nacięciami (ryc. IV.22: 6, 14; Wawrusiewicz 2020a, ryc. 18: 6) lub innymi motywami (Wawrusiewicz 2020a, ryc. 14: 8; 20: 5). Ten sposób dekoracji często łączono z kreskowaniem powierzchni, przy czym poniżej największej średnicy brzuśca miało ono na ogół układ wertykalny, zaś powyżej horyzontalny. Poza terenem Puszczy Białowieskiej analogicznie zdobione garnki znaleziono m.in. w Bańkach, stan. 14 (Olczak 2009, ryc. 15: 3), Klukowiczach (Kobylińska i in. 2003, ryc. 13: 14, 15; 15: 10) i Kutowej, stan. 1 (Jaskanis 2012, tabl. 62: 2), ale też na białoruskim Pobużu (Belâvec 2004a, ryc. 11/A: 1, 2; Belâvec 2004b, ryc. 4/34; 5/117: 3; 7/E: 1). Znacznie rzadziej odciski paznokciowe występują w innych częściach brzuśców (ryc. IV.9: 5; IV.17: 7). Podobne zdobiny stwierdzono na pojedynczych naczyniach z Zajączek, pow. białostocki, stan. 1 (Olczak, Krasnodębski 2008, ryc. 9: 1) i Suraża (Olczak, Krasnodębski 2018a, ryc. 32: 2; 34: 11). Kilka fragmentów ceramiki dekorowanych jest niewielkimi nieregularnymi odciskami, wykonanymi nieokreślonym narzędziem, być może końcówką rylca (ryc. IV.16: 4, 6; IV.22: 1). Znacznie rzadziej stosowano ornament ryty, m.in. w postaci równoległych rzędów krótkich kresek lub odcisków (ryc. IV.9: 1; IV.17.3). Tylko z Leśnictwa Sacharewo, stan. 9 pochodzą garnki z poziomymi żłobkami umieszczonymi w miejscu przejścia szyjki w brzusiec (Wawrusiewicz 2020a, ryc. 15: 7; 19: 2, 3), charakterystyczne dla ceramiki z Suraża (Olczak, Krasnodębski 2018a, ryc. 31: 4; 33: 6; 34: 6). Rytymi liniami zdobiono zwłaszcza naczynia stołowe o gładzonej lub polerowanej powierzchni, jednak ze względu na słaby stan ich zachowania rodzaje wątków ornamentacyjnych są trudne do identyfikacji (ryc. IV.7: 13; IV.22: 8; Wawrusiewicz 2020a, ryc. 14: 3; 15: 1; 16: 12; 18: 10, 12). Niekiedy, głównie w przypadku materiałów ze stanowiska 9 w leśnictwie Sacharewo, linie układają się w motywy strefowe, nawiązujące do zdobnictwa kultury przeworskiej lub wielbarskiej. Wielofazowość tego stanowiska nie pozwala jednak na bezsporne łączenie tych wyrobów z grupą suraską. Naczynia stołowe o dekoracji liniowej znane są głównie z cmentarzysk (Andrzejowski 1999, ryc. 6/16: 1; Belâvec 2004a, ryc. 12/24). Podobne zastrzeżenia można mieć w przypadku nielicznych fragmentów, na których powierzchni widoczne są rzadko rozstawione nieregularne kreski, wykonane prawdopodobnie rylcem (m.in. Wawrusiewicz 2020a, ryc. 17: 7). Ten spo-

sób opracowania powierzchni był bowiem często stosowany również w kulturze przeworskiej (m.in. Belâvec 2017, 302).

Z wyjątkiem ceramiki ze stanowiska 9 w leśnictwie Sacharewo, wśród materiałów z Puszczy Białowieskiej ornamentacja wylewów naczyń należy do rzadkości. Ma ona postać ukośnych nacięć (ryc. IV.7: 15; Wawrusiewicz 2020a, ryc. 15: 7; 16: 10; 19: 8) lub odcisków paznokciowo-palcowych, niekiedy połączonych z wygniataniem krawędzi (ryc. IV.17: 6; Wawrusiewicz 2020a, ryc. 14: 6; 17: 8; 20: 15; 22: 14). W przypadku wyrobów garncarskich grupy suraskiej taki sposób dekoracji jest typowy i do pewnego stopnia stanowi ich cechę dystyngtywną, przy czym oba rodzaje zdobin z reguły występują w tych samych zespołach (Olczak, Krasnodębski 2008, ryc. 6: 3; 9: 1, 4; Olczak 2009, tab. 1; Olczak, Krasnodębski 2018a, 150, ryc. 29: 6, 9; 31: 6; 33: 1, 3, 6, 7; Krasnodębski, Olczak 2020, 83, ryc. 14: 3; 15: 3, 6; 16: 4, 7). Ornamentowanie wylewów było również powszechne na białoruskim Pobużu (Belâvec 2004a, ryc. 6: E; 11/14: 4; 11/A: 2), a także na stanowiskach kręgu późnozaruskiego położonych dalej na wschód, w dorzeczu Prypeci (Belâvec 2016b, ryc. 6: 1–4, 9; 10/A: 2).

Z większości omawianych stanowisk pozyskano nieliczne zabytki krzemienne (Olczak i in. 2018d, 163–165; Wawrusiewicz 2018b, 69–73, 76–78). Większość z nich to proste narzędzia wykonane przy użyciu metody eksploatacji łuszczeniowej, wykorzystywane zapewne w przydomowych czynnościach gospodarczych (Wawrusiewicz 2018b, 79 n.). Niewielka liczba mało wyspecjalizowanych wyrobów krzemienych jest typowa dla osad grupy suraskiej ceramiki kreskowanej¹². Na terenie dorzecza górnej Narwi krzemieniarstwo tego okresu jest słabo rozpoznane, lecz jego ważna rola poświadczona została dla kręgu zachodniobałtyjskiego (por. m.in. Balcer 1997, 310–314; Gackowski, Małecka-Kukawka 1997). Natomiast w kulturze ceramiki kreskowanej z obszaru Białorusi narzędzia krzemienne używane były głównie w początkowej fazie jej rozwoju (Medvedev 1996, 24 n.; Egorejčenko 2006, 28).

Ustalenie czasu funkcjonowania opisanych wyżej osad nie jest łatwe. Wynika to z niewielkiej liczby pochodzących z nich przedmiotów metalowych, a braki te tylko w nieznacznym stopniu uzupełniają nieliczne i mało precyzyjne datowania radiowęglowe. Jest to problem całej grupy suraskiej, dla której – na obecnym etapie badań – można przyjąć wyłącznie bardzo ogólne datowanie, obejmujące młodszy okres przedrzymski i wpływów rzymskich, nie wykluczając rozszerzenia tego zakresu zarówno na czasy wcześniejsze, jak i późniejsze (Olczak 2009, 256; Olczak, Krasnodębski 2018a, 155–158). Jest bardzo prawdopodobne, że również na terenie dzisiejszej Puszczy Białowieskiej osadnictwo tej jednostki kulturowej pojawiło się co najmniej w młodszy okresie przedrzymskim. Poświadczają to zarówno datowania radiowęglowe stanowiska 9 w leśnictwie Sacharewo, jak i niektóre formy ceramiki, wyraźnie nawiązujące do naczyń z osady w Surazu, której początek użytkowania przypada na ostatnie wieki przed przełomem er (Olczak, Krasnodębski 2018a, 158). Pewną przesłankę stanowi też lateńska zapinka odmiany K–M, znaleziona na stanowisku 3 w leśnictwie Teremiski lub w jego pobliżu¹³. Podobne fibule pochodzą m.in. z mazowieckich stanowisk kultury przeworskiej, datowanych odpowiednio na fazy A₂ i A₃ (Dąbrowska 2008, 26 n., 30 n.; por. też Dąbrowska 1988, 29, 35 n.). Nie jest wykluczone, że już w młodszy okresie przedrzymskim funkcjonował zespół osadniczy na Polanie Berezowo, co sugeruje wynik jednej z analiz ¹⁴C (Olczak i in. 2018d, 168). Największy rozwój osadnictwa grupy suraskiej miał miejsce przy-

¹² Wyjątek stanowi wspomniana już osada w Surazu, z której pozyskano porównywalnie liczny zbiór tego rodzaju znalezisk (Wawrusiewicz 2018a, 365–370).

¹³ Ze względu na sposób pozyskania tego zabytku należy jednak zachować daleko idącą ostrożność, jeśli chodzi o jego przydatność do określenia chronologii osady.

puszczalnie we wczesnym okresie wpływów rzymskich. Poświadczają to nie tylko rezultaty datowań radiowęglowych z takich stanowisk, jak Leśnictwo Teremiski, stan. 10 i Leśnictwo Podcerkiew, stan. 1, ale też formy naczyń (dwustożkowe) typowe dla późnego etapu kultury ceramiki kreskowanej z terenu Białorusi oraz elementy stylistyczne charakterystyczne dla garncarstwa kręgu późnozaruskiego. Na ten okres przypada również funkcjonowanie położonych na obrzeżu Puszczy Białowieskiej nekropoli w miejscowościach Trościanica i Radość. Pierwsza z nich datowana jest od połowy I do 1. połowy II stulecia n.e., zaś druga na fazy B₂-C_{1b} (C₂?) okresu wpływów rzymskich, czyli od ostatniej ćwierci I do połowy lub końca III w. n.e. (Belâvec 2004a, 245 n., ryc. 13; Belâvec 2004b, 107–109). Należy rozważyć, czy osadnictwo grupy suraskiej mogło przetrwać w Puszczy Białowieskiej dłużej niż do początku późnego okresu wpływów rzymskich. Dotychczas przyjmowano, że na obszarze dorzecza górnej Narwi stanowiska omawianej jednostki kulturowej zostały opuszczone wraz z pojawieniem się tu Gotów (m.in. Belevac 2008, 212 n.; Olczak 2009, 256; Jaskanis 2012, 137 n.). Wiązało się to zapewne z częściowym wyludnieniem tych ziem i rozproszeniem bądź przesunięciem dawnej ludności na bliżej nieokreślone tereny. Nie można jednak wykluczyć, że pewne grupy, zwłaszcza zamieszkujące miejsca trudno dostępne lub o mniej korzystnych warunkach osadniczych, przetrwały ten okres (por. Medvedev 2011, 161, 295).

Przy okazji rozważań nad chronologią grupy suraskiej trzeba wspomnieć o znaleziskach z białoruskiej części Puszczy Białowieskiej, które mogą być istotne dla ustalenia początku związków tych terenów ze strefą leśną i leśno-stepową Europy Wschodniej. W pobliżu ujścia Narewki, przy zachodniej granicy bagien Dzikie Nikor (oddział 561A, ok. 8 km od granicy z Polską), przypadkowo odkryto ok. 50 fragmentów ceramiki, pochodzących z kilku naczyń, identyfikowanych z materiałami kultury miłogradzkiej (Górska 1976, 114 n., ryc. 2). Są to ułamki niestarannie wykonanych grubościennych garnków, o wygładzonych ściankach i wychylonych na zewnątrz wylewach o zaokrąglonych krawędziach. Cechą wyróżniającą jednego z nich jest umieszczony na szyjce ornament, utworzony przez rząd kolistych zagłębień. Wraz z nimi znaleziono fragment naczynia o kreskowanej powierzchni i nieliczne bryłki polepy. Materiały te można interpretować jako świadectwo incydentalnego przenikania na obszary peryferyjne kultury ceramiki kreskowanej ludności z terenów położonych w dorzeczu Prypeci lub Dniepru. To dotychczas odosobnione odkrycie wskazuje, że już u progu epoki żelaza Puszcza Białowieska znajdowała się w zasięgu przypuszczalnie przejściowego zainteresowania społeczności zamieszkujących strefę lasostepu południowo-wschodniej części Europy. Jednocześnie każe się zastanowić, czy początków oddziaływań na te tereny z kręgu wschodniobałtyjskiego nie należy szukać wcześniej niż w młodszym okresie przedrzymskim.

IV.2. Czasy wędrówek Gotów

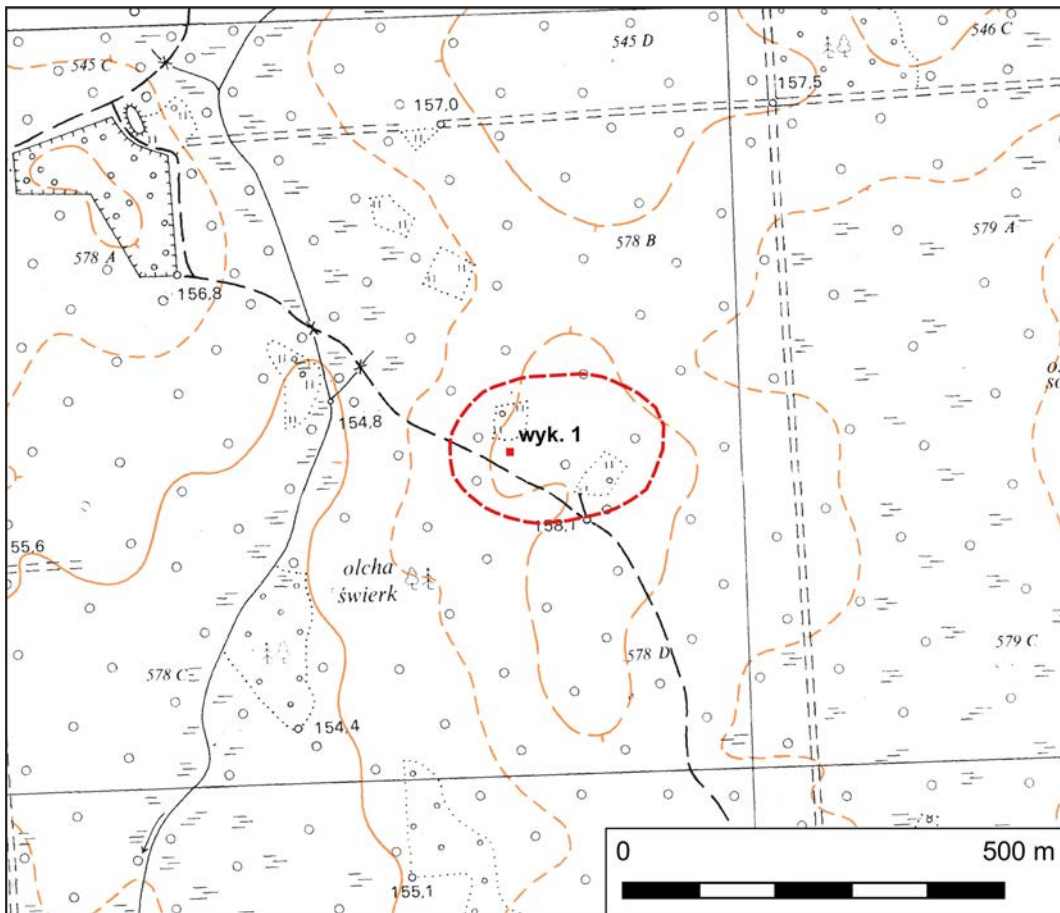
Drugą, poza społecznościami związanymi ze strefą leśną i stepową Europy Wschodniej, grupą ludzką, która odcisnęła silne piętno na osadnictwie dzisiejszej Puszczy Białowieskiej w okresie wpływów rzymskich, byli Goci. W fazie B₂/C₁, czyli w 2. połowie II n.e., wędrujący z północy osadnicy germańscy pojawili się w dorzeczu górnej Narwi. Przez wiele lat jedynym znanym śladem ich pobytu na omawianym terenie był pojedynczy grób dziecka, przypadkowo odkryty w uroczysku Hajduki (Leśnictwo Nowe, stan. 4). Dopiero badania przeprowadzone w ciągu ostatnich 20 lat pokazały, że obszary te w późnym okresie rzymskim stanowiły silny ośrodek osadniczy. Obecnie z polskiej części Puszczy znanych jest kilka wielbarskich osad

i nekropoli (por. ryc. IV.1). Kolejne stanowiska można wprawdzie również datować na podobny okres, jednak ze względu na niewielki stopień rozpoznania wykopaliskowego oraz brak jednoznacznych wyróżników w materiale zabytkowym ich przynależność do wielbarskiego kręgu kulturowego nie jest wystarczająco potwierdzona.

Z kulturą wielbarską łączyć można kilka osad otwartych z terenu Puszczy Białowieskiej. Pierwsza z nich znajduje się w jej południowej części (oddział 578B/D), na wspomnianym już stanowisku 4 w leśnictwie Podcerkiew (ryc. IV.28). Położona jest na lekko wyniesionym obszarze, od północnego zachodu otoczonym rzeczką Jamienką i podmokłą doliną związaną z bezimiennym ciekim, zaś od południa i wschodu niewielkimi obniżeniami terenu. Rejon, w którym założono osadę, użytkowany był zapewne wcześniej przez ludność grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej (por. rozdz. IV.1).

W niewielkim wykopie archeologicznym, założonym – jak się wydaje – w centralnej części osady, tuż pod ściółką natrafiono na pozostałości naziemnego budynku, o ścianach pierwotnie wylepionych gliną. Przetrwały one w postaci warstwy ciemnobrunatnej ziemi przemieszanej z dużą ilością gliny i fragmentami słabo wypalanej polepy (w. 7), która zajmowała obszar o powierzchni co najmniej 5 × 3 m. W jej sąsiedztwie, najprawdopodobniej po zewnętrznej stronie budynku, znajdowało się prostokątne w zarysie palenisko, o długości ponad 1,0 m i głębokości ok. 0,4 m (ob. 14). Wypełnione ono było szarą i czarną spalenizną z drobnymi węglami drzewnymi oraz koncentrującymi się w spągu niewielkimi przepalonymi kamieniami (ryc. IV.29). W przeciwieństwie do warstw związanych z budynkiem, z których pozyskano liczne fragmenty ceramiki kultury wielbarskiej, w palenisku nie odkryto żadnych materiałów zabytkowych. Nasuwa to przypuszczenie, że może ono pochodzić ze starszej fazy użytkowania osady.

Pomimo niewielkiej miąższości warstwy kulturowej, wynoszącej ok. 0,2 m, w wykopie znaleziono prawie 400 fragmentów glinianych naczyń (ryc. IV.30). Większość z nich, poza nielicznymi ułamkami, które można łączyć z grupą suraską, to wyroby kultury wielbarskiej. W zbiorze odnotowano fragmenty ceramiki zarówno o starannie wygładzonej lub polerowanej, jak i chropowatej powierzchni. Wszystkie naczynia wykonane zostały ręcznie, z gliny żelazistej schudzonej mineralnym tłuczniem o zróżnicowanej granulacji, na ogół dobrze wysortowanym. Zauważalny jest duży udział cienkościennych naczyń stołowych o drobnoziarnistej domieszce schudzającej, wypalonych najczęściej w atmosferze redukcyjnej (ryc. IV.30: 1–3, 5, 6). Wyróżnić wśród nich można m.in. fragmenty misek i kubków, o polerowanej, rzadziej wygładzonej powierzchni. Niektóre z nich są dekorowane żłobkami i kreskami, a niekiedy owalnymi odciskami (ryc. IV.30: 1, 3, 6), czasami występującymi w układzie strefowym, nawiązującym do motywu tzw. zygzaka urozmaiconego (Wołągiewicz 1993, tabl. 19: 3; 47; 78: 2), a także innych zdobin charakterystycznych dla wyrobów kultury wielbarskiej (Wołągiewicz 1993, tab. 26: 1). Szczególnie interesujący jest fragment talerza o średnicy ok. 12 cm i brzegu ornamentowanym wygniataniem palcami (ryc. IV.30: 7). Wśród naczyń kuchennych znajdują się fragmenty jajowatych lub baniastych garnków o chropowatej powierzchni (ryc. IV.30: 4), w górnej części niekiedy starannie wygładzonych lub polerowanych, należących zapewne do typu IA według Ryszarda Wołągiewicza (Wołągiewicz 1993, 12, tabl. 1). Powierzchnia niektórych z nich została dodatkowo wykończona przy pomocy miotłki, czego efektem są widoczne na chropowaceniu nieregularne kreski. W zbiorze występują też słabo zachowane garnki o wylewach wychylonych na zewnątrz, być może typu IC lub ID (Wołągiewicz 1993, 12 n., tabl. 3, 4). Krawędzie naczyń kuchennych są na ogół zaokrąglone lub prosto ścięte, zaś dna niewyodrębnione.

Ryc. IV.28. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 4. Przybliżony zasięg stanowiska i lokalizacja wykopu archeologicznego na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.341, arkusz Przewłoka, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

Fig. IV.28. Leśnictwo Podcerkiew, site 4. Approximate area of the site and the location of the archaeological trench on a topographic map of a scale of 1:10 000 (256.341, "Przewłoka" sheet, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by H. Olczak

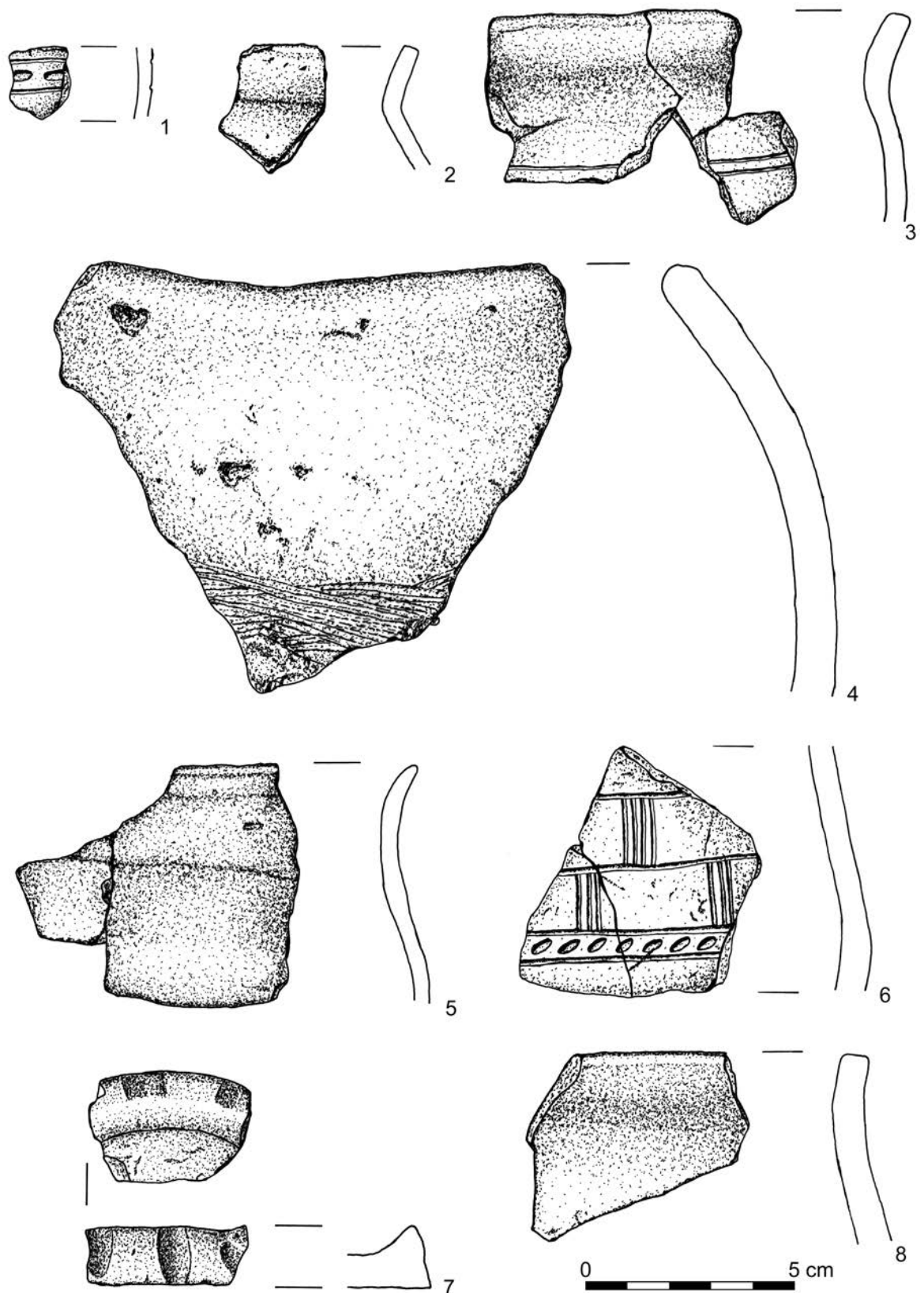

Ryc. IV.29. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 4. Palenisko 14 (w. 21) podczas eksploracji. Fot. D. Krasnodębski

Fig. IV.29. Leśnictwo Podcerkiew, site 4. Hearth 14 (layer 21) during exploration. Photo by D. Krasnodębski

Pod względem techniki wykonania i form naczyń opisywany zbiór nawiązuje do ceramiki pochodzącej z nielicznych stanowisk osadniczych kultury wielbarskiej znanych z dorzecza górnej Narwi, takich jak Daniłowo Małe, pow. białostocki, stan. 6 (Olczak, Krasnodębski, Jaremek 2018, ryc. 13: 1–7; 14: 2–8). Zastanawiający jest nietypowo duży – w porównaniu z materiałami z innych osad – udział naczyń stołowych, co może być jednak spowodowane rozpoznaniem bardzo niewielkiego fragmentu stanowiska. Na terenie Puszczy Białowiejskiej

garnki o podobnej technice wykonania i stylistyce znaleziono na stanowisku 4 w leśnictwie Postołowo (por. rozdz. IV.3, ryc. IV.71; IV.74).

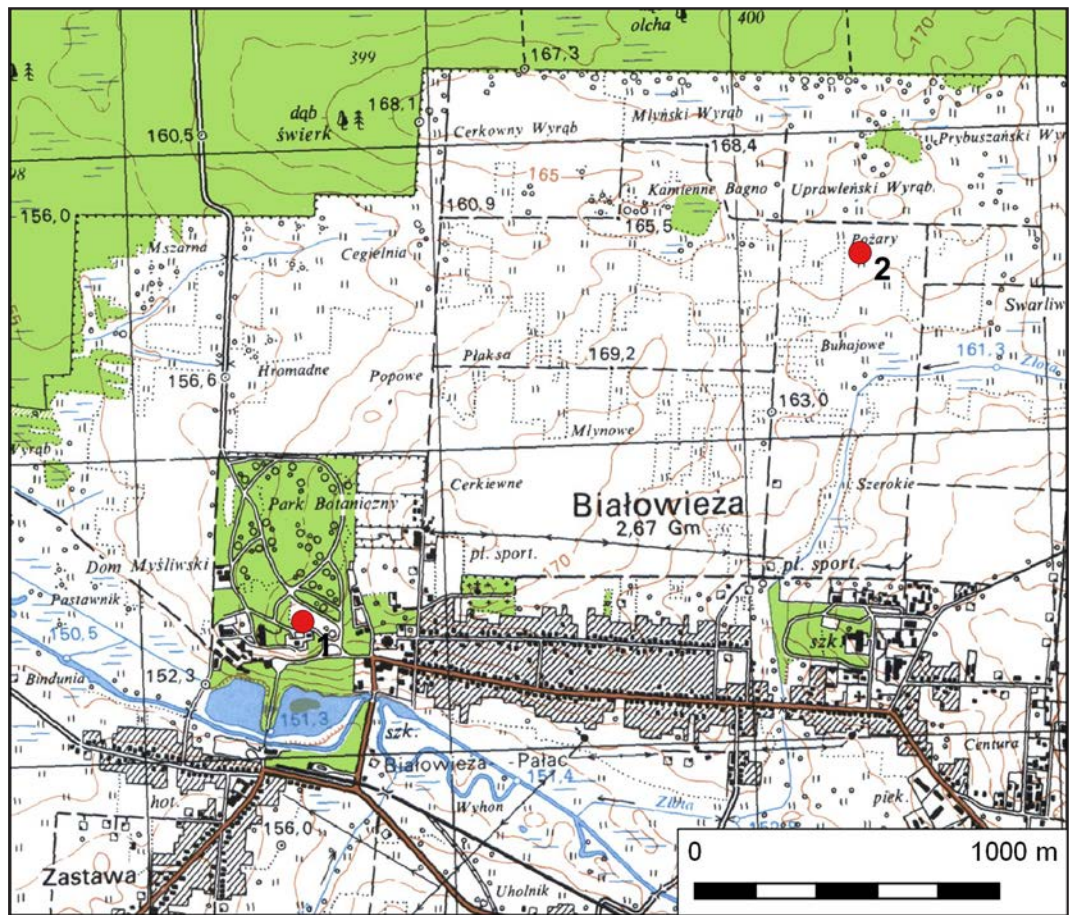
Ryc. IV.30. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 4. Wybór fragmentów ceramiki naczyniowej. Rys. M. Sęczkowska
 Fig. IV.30. Leśnictwo Podcerkiew, site 4. Selection of pottery fragments. Drawn by M. Sęczkowska

Na kolejną osadę użytą prawdopodobnie w pierwszych wiekach naszej ery natrafiono w Parku Pałacowym w Białowieży, stan. 1, w trakcie badań prowadzonych przy okazji poszukiwań pozostałości nowożytnego dworu królewskiego (por. rozdz. VI.1.2). Ze względu na brak charakterystycznych znalezisk, związek zachowanych w tym miejscu relikwów z kulturą wielbarską nie jest jednak wystarczająco potwierdzony. Osada usytuowana była na szczycie niewielkiego wzniesienia, w odległości ok. 200 m na północ od doliny rzeki Narewki (ryc. IV.31). Na przebadanym obszarze odkryto kilka dołów posłupowych (ob. 40, 42 i 54), płytką jamę o nieokreślonej bliżej funkcji (ob. 56) oraz warstwę spalenizny (w. 29), będącą zapewne pozostałością zniszczonego paleniska (ryc. IV.32). W wypełniku obiektu 56, a przede wszystkim w humusie pierwotnym i nawarstwieniach nowożytnych znaleziono ok. 50 niewielkich fragmentów ceramiki (ryc. IV.33: 2–8). Pochodzą one z ręcznie lepionych naczyń o wygładzanych, polerowanych i chropowaconych ściankach. Jednym z charakterystycznych okazów jest ułamek kubka lub garnka z uchem (ryc. IV.33: 5) i dekorowany rytymi kreskami fragment brzuśca (ryc. IV.33: 8). Ponadto z omawianą fazą związany jest gliniany przęślik o dwustożkowym kształcie, mający ok. 4,0–4,2 cm średnicy i ok. 3 cm wysokości (ryc. IV.33: 1). Podobne przęśliki znane są ze stanowisk datowanych na okres wpływów rzymskich. W najbliższej okolicy analogiczne egzemplarze znaleziono na cmentarzysku płaskim kultury wielbarskiej w Kutowej, stan. 2 (Jaskanis 2012, tabl. 88, grób 73: 1), zaś nieco dalej w jednym z kurhanów w Szpakach, pow. bielski, stan. 1 (Rusin 2008, ryc. 6: 5). Niewielka przebadana powierzchnia oraz bardzo duże przekształcenie terenu w czasach nowożytnych, m.in. z powodu lokalizacji w tym miejscu pod koniec XIX w. parku, spowodowały, że nie udało się pozyskać większej liczby informacji na temat starszego osadnictwa.

Prawdopodobnie śladem osadnictwa z tego samego okresu jest szklany paciorek znaleziony ok. 2 km dalej na północny wschód, na Polanie Białowieskiej, w uroczysku Pożary (Białowieża, stan. 2; Górka 1976, 116, ryc. 2d). Jest to okaz o kształcie pierścieniowatym, o średnicy ok. 1,20–1,25 cm i wysokości 0,50–0,55 cm, wykonany ze szkła o jasnoszarobiałej barwie (ryc. IV.34). Paciorek zdobiony jest nieregularną linią falistą barwy różowej, pierwotnie zapewne czerwonej, i należy do typu TM 254a (Tempelmann-Mączyńska 1985). Podobne ozdoby rozpoznane były od fazy B₂ lub B₂/C₁ aż do początku okresu wędrówek ludów (Tempelmann-Mączyńska 1985, 53). Charakter tego odkrycia nie jest jasny, ponieważ badania powierzchniowe dotychczas nie potwierdziły obecności w tym miejscu osady lub cmentarzyska.

Nie jest pewne funkcjonowanie w tym czasie osady wielbarskiej na stanowisku 9 w leśnictwie Sacharewo (por. ryc. IV.25). Jak już wspomniano, główna faza jego użytkowania związana jest z grupą suraską kultury ceramiki kreskowanej (por. rozdz. IV.1). Wyniki części analiz radiowęglowych wskazują wprawdzie na późny okres wpływów rzymskich, jednak ma to niewielkie odzwierciedlenie w pozyskanych materiałach ceramicznych. W liczącym ponad 2500 fragmentów zbiorze naczyń z okresu przedrzymskiego i wpływów rzymskich znajdują się bowiem tylko nieliczne wyroby, głównie stołowe, które można łączyć ze strefą środkowoeuropejskiego *barbaricum*, m.in. z kulturą wielbarską (Wawrusiewicz 2020a). O funkcjonowaniu stanowiska w późnym okresie rzymskim świadczy natomiast denar Marka Aureliusza (ryc. IV.35), znaleziony przypadkowo na obszarze sąsiadującym z wykopami (Niedziółka 2019)¹⁴. Być może zatem podczas badań wykopaliskowych uchwycono zaledwie skraj osady kultury wielbarskiej.

¹⁴ Av.: głowa cesarza w wieńcu laurowym zwrócona w prawo, w otoku MANTONINVS AVG; Rv.: Providentia stoi zwrócona w lewo, w otoku PROVDEORTRPXVIICOSIII. Mennica Rzym, grudzień 162 – grudzień 163 r. n.e. (Mattingly, Sydenham 1930, no. 66; Mattingly 1940, no. 223). Bardzo dziękujemy Maciejowi Widawskiemu za określenie typu monety. Denar znaleziony został w pobliżu leśniczówki Sacharewo i przekazany przez Marka Wołkowyckiego, za co składamy mu serdeczne podziękowania.

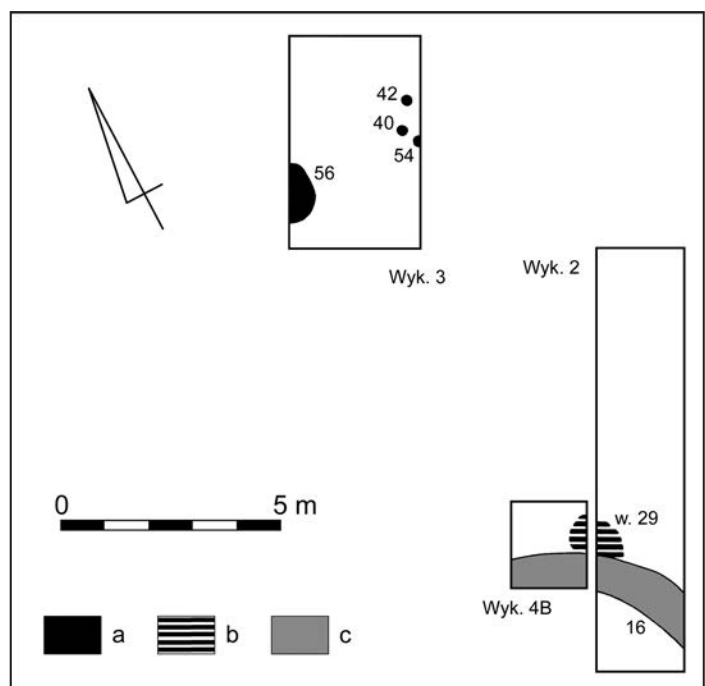

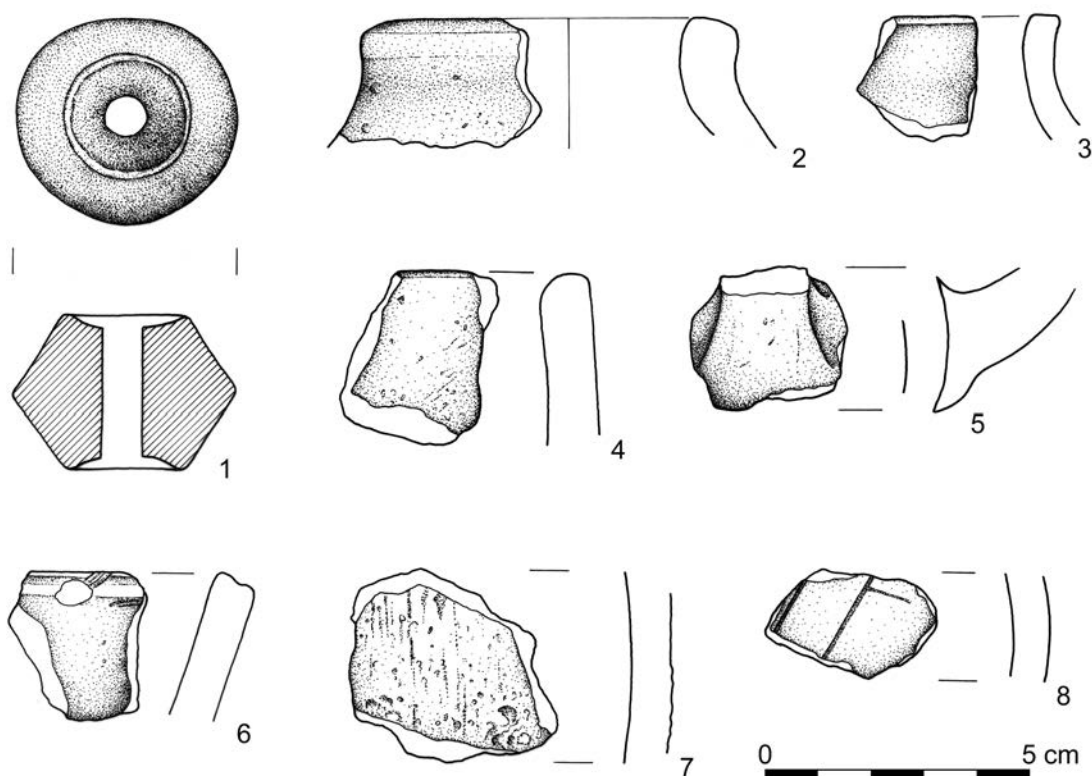
Ryc. IV.31. Białowieża, stan. 1 i 2. Lokalizacja stanowisk na mapie topograficznej w skali 1:25 000: 1 – Białowieża, stan. 1; 2 – Białowieża, stan. 2 (256.32, arkusz Białowieża, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

Fig. IV.31. Białowieża, sites 1 and 2. Location of the sites on a topographic map of a scale of 1:25 000: 1 – Białowieża, site 1; 2 – Białowieża, site 2 (256.32, “Białowieża” sheet, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by H. Olczak

Ryc. IV.32. Białowieża, stan. 1, wykopy 2, 3 i 4B. Struktury związane z osadą z okresu wpływów rzymskich: a – obiekty; b – warstwa 29; c – współczesne zniszczenie. Rys. H. Olczak, Z. Tragarz

Fig. IV.32. Białowieża, site 1, trenches 2, 3 and 4B. Structures associated with the settlement from the Roman influences period: a – features; b – layer 29; c – modern destruction. Drawn by H. Olczak, Z. Tragarz

Ryc. IV.33. Białowieża, stan. 1. Gliniany przęślik (1) i wybór fragmentów ceramiki naczyniowej (2–8). Rys. H. Olczak

Fig. IV.33. Białowieża, site 1. Clay spindle whorl (1) and a selection of pottery fragments (2–8). Drawn by H. Olczak

Na koniec trzeba wspomnieć o osadzie z Puszczy Ładzkiej (oddział 764B), na którą natrafiono podczas prowadzonych w latach 2017–2018 badań znajdujących się tu rozległych pozostałości dawnych pól (Pawleta 2017; Zapłata 2019a; Zapłata 2019b). Odkryte materiały zabytkowe i obiekty zagłębione, m.in. palenisko z kamiennym brukiem, wskazują na jej powstanie w okresie wpływów rzymskim. Jest prawdopodobne, że osada związana była z kulturą wielbarską, jednak z całą pewnością stwierdzić to będzie można dopiero po publikacji wyników badań. Należy dodać, że z terenu historycznej Puszczy Ładzkiej pochodzą też dwie rzymskie monety z 2. połowy II w. n.e. – denar cesarza Kommodusa i suberatus Faustyny Młodszej, żony Marka Aureliusza (Zapłata i in. 2019, ryc. III.31).

Ryc. IV.34. Białowieża, stan. 2. Paciorek szklany znaleziony w okolicy Białowieży, w uroczysku Pożary (ze zbiorów MPB). Fot. I. Malesińska, D. Stankiewicz

Fig. IV.34. Białowieża, site 2. Glass bead found in the vicinity of Białowieża, in the Pożary Range (from the collection of the Podlachian Museum in Białystok). Photo by I. Malesińska, D. Stankiewicz

Bardziej wyraźnie obecność Gotów na obszarze dzisiejszej Puszczy Białowieskiej zaznaczyła się na stanowiskach sepulkralnych. Najważniejsza z rozpoznanych dotychczas nekropoli kultury wielbarskiej znajduje się w uroczysku Wielka Kletna, na stanowisku 33 w Białowieckim Parku Narodowym (oddział 345A)¹⁵. Położona jest ona w centralnej części niewielkiego wyniesienia terenu, w odległości ok. 2 km na południe od rzeki Hwoźnej, dopływu Narewki (ryc. IV.36). Stanowisko należy do cmentarzysk płaskich z grobami ciałopalnymi jamowymi bezpopielnicowymi. Jego powierzchnia wynosiła zapewne co najmniej 3 ary, zaś liczba pochówków mogła dochodzić nawet do 70. Groby usytuowane w zachodniej części nekropoli przykryte były kamiennym brukiem, nadal częściowo widocznym na powierzchni (ryc. IV.37–39). Na podstawie stanu zachowania stanowiska można sądzić, że nigdy nie było ono niszczone w wyniku działalności rolniczej, a jedynie przez czynniki naturalne, takie jak aktywność zwierząt czy korzenie drzew.

Ryc. IV.35. Leśnictwo Sacharewo, stan. 9. Denar Marka Aureliusza znaleziony na terenie osady lub w jej pobliżu. Fot. D. Krasnodębski

Fig. IV.35. Leśnictwo Sacharewo, site 9. Denarius of Marcus Aurelius found on the grounds of the settlement or near it. Photo by D. Krasnodębski

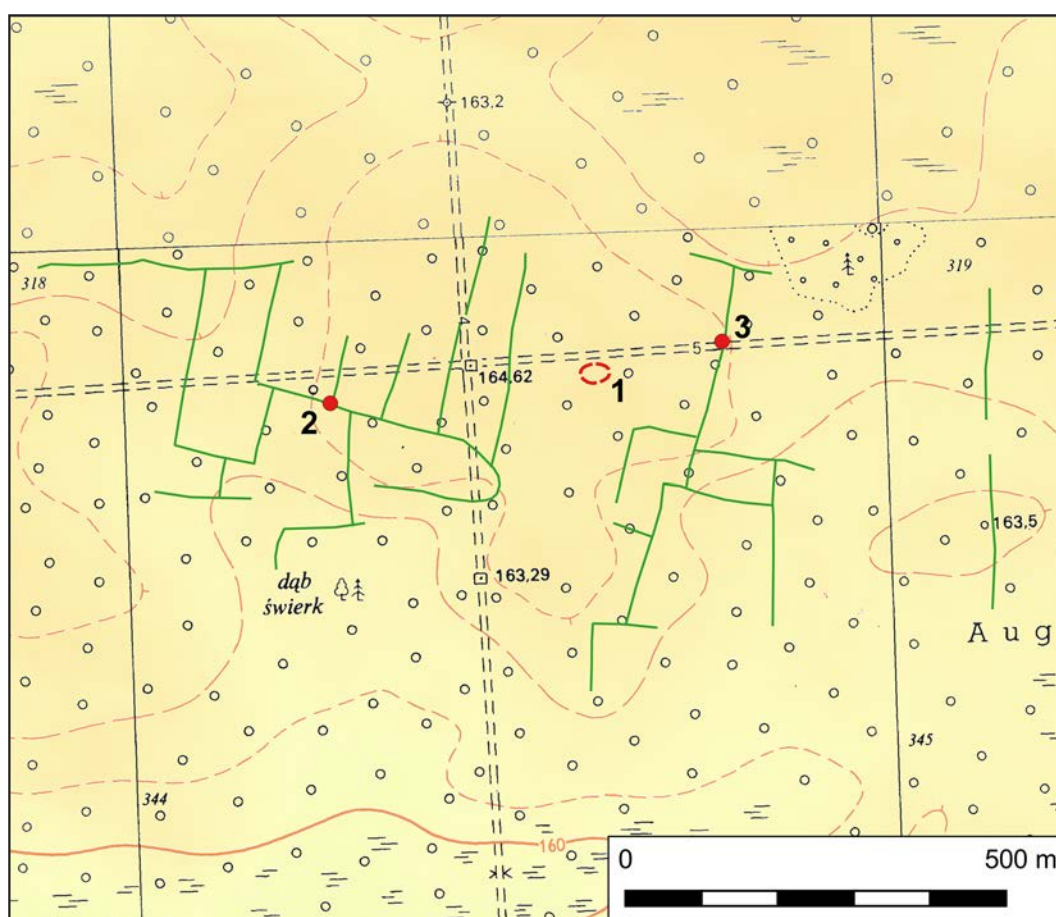

Na cmentarzysku przebadano cztery groby. Pierwszy z nich (nr 1) przykryty był co najmniej dwiema warstwami bruku (ryc. IV.37; IV.39; IV.40), pod którym znajdowała się kolistą jama o średnicy ok. 1,0 m i głębokości 0,3 m (ryc. IV.41: 1). Odkryto w niej nadtopiony w ogniu fragment sprężynki ze stopu srebra i miedzi (ryc. IV.41: 2), pochodzącej z fibuli z górną cięciwą i guzkiem na główce, a także kamienny paciorek poliedryczny typu TM 499 (ryc. IV.41: 4), cztery ułamki ceramiki i fragment naczynia szklanego (ryc. IV.41: 3; IV.42), prawdopodobnie pucharka typu E 227–237 (Eggers 1951). Materiał osteologiczny z jamy grobowej obejmuje kilkadziesiąt fragmentów drobnych przepalonych kości, o łącznej wadze nieprzekraczającej 1 g, należących do osobnika w wieku starszym od niemowlęcia zaś młodszym od *adultus* (Pyżuk-Lenarczyk 2004).

W odległości ok. 1 m na południe znajdował się drugi pochówek (grób nr 2). Jama, o średnicy ponad 0,7 m i głębokości dochodzącej do 0,6 m, nie była przykryta brukiem (ryc. IV.41: 5). Pochodzi z niej żelazna jednodzielna sprzączka do pasa typu H 13 (Madyda-Legutko 1987), o długości ok. 4 cm (ryc. IV.41: 6). Ponadto w grobie odkryto niebieski paciorek szklany typu TM 43 (ryc. IV.41: 8), część sprężynki fibuli z brązu cynowego (ryc. IV.41: 7), niewielkie fragmenty brązowej igły fibuli (?) oraz kilka ułamków glinianych naczyń (ryc. IV.41: 9–11). W jamie wystąpiły też przepalone kości, należące najprawdopodobniej do dwójga dzieci, z których jedno zmarło w wieku wczesny *infans* I (0–7 lat), zaś drugie pomiędzy 4 a 6 rokiem życia (Pyżuk-Lenarczyk 2004).

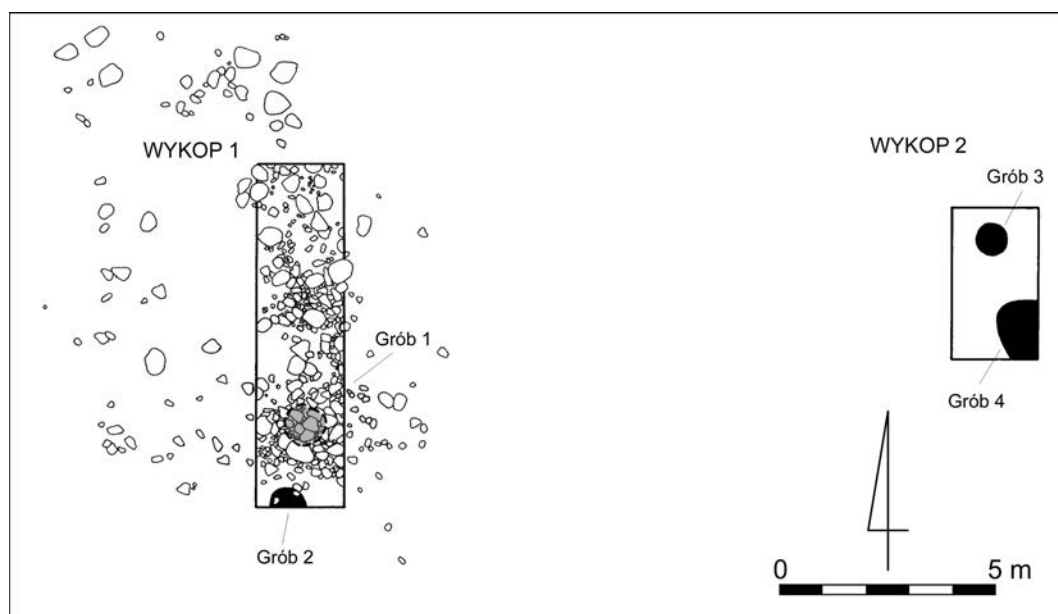
¹⁵ W trakcie prowadzonych w 2003 r. ratowniczo-sondazowych badań wykopaliskowych, spowodowanych odsłonięciem przez przewrócone drzewo jednego z pochówków, rozpoznano obszar o powierzchni 23 m² (Krasnodębski i in. 2008).

W położonym w odległości ok. 15 m na wschód wykopie 2 natrafiono na dwa kolejne pochówki ciałopalne (ryc. IV.37). Pierwszy z nich (grób nr 3) złożony został w jamie o średnicy co najmniej 0,7 m i głębokości sięgającej 0,4 m (licząc od powierzchni gruntu), mocno zniszczonej przez korzeń przewróconego drzewa (ryc. IV.43: 1). Odkryto w niej drobne fragmenty fibuli (lub fibul) – sprężynkę z mosiądzu cynowego i główkę z miedzi (ryc. IV.43: 3, 4), a także ułamki pięciu przepalonych naczyń glinianych. Wśród nich wyróżniono m.in. dwie zdeformowane misy (ryc. IV.43: 8, 9), prawdopodobnie typu XaA (Wołągiewicz 1993) oraz trzy małe miski, typów XIVA (ryc. IV.43: 6) i XIVB (ryc. IV.43: 5, 7). Do wyposażenia pochówku należała też zapewne znaleziona w pobliżu fibula typu Almgren 161, wykonana z miedzi cynkowej (ryc. IV.43: 2; IV.44). Ma ona 3,9 cm długości i kabłąk o przekroju półkolistym, przechodzącym w trójkątny. Z jamy grobowej pozyskano 755 g przepalonych kości, należących do mężczyzny zmarłego ok. 25–35 roku życia (Pyżuk-Lenarczyk 2004). Wyodrębniono także szczątki o cechach mogących wskazywać na dziecko w wieku wczesny *infans* I, przypuszczalnie w okresie noworodkowym, jednak ich niewielka liczba nie pozwala na jednoznaczne stwierdzenie, że w grobie pochowano dwie osoby – dorosłego z dzieckiem.

Ryc. IV.36. Białowiecki Park Narodowy, stan. 33, 53 i 54. Lokalizacja stanowisk i znajdujących się w ich pobliżu śladów dawnych pól na mapie topograficznej w skali 1:10 000: 1 – Białowiecki Park Narodowy, stan. 33; 2 – Białowiecki Park Narodowy, stan. 54; 3 – Białowiecki Park Narodowy, stan. 53 (256.322, arkusz Białowieża, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

Fig. IV.36. Białowieża National Park, sites 33, 53, and 54. Location of sites and traces of former fields in their vicinity on a topographic map of a scale of 1:10 000: 1 – Białowieża National Park, site 33; 2 – Białowieża National Park, site 54; 3 – Białowieża National Park, site 53 (256.322, “Białowieża” sheet, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by H. Olczak

Ryc. IV.37. Białowiecki Park Narodowy, stan. 33. Plan przebadanej części cmentarzyska. Rys. H. Olczak, T. Samojlik

Fig. IV.37. Białowieża National Park, site 33. Plan of the explored part of the cemetery. Drawn by H. Olczak, T. Samojlik

Ryc. IV.38. Białowiecki Park Narodowy, stan. 33. Kamienie widoczne na powierzchni w zachodniej części cmentarzyska (stan przed rozpoczęciem badań wykopaliskowych). Fot. T. Samojlik

Fig. IV.38. Białowieża National Park, site 33. Stones visible at the surface in the western part of the cemetery (state prior to the start of excavations). Photo by T. Samojlik

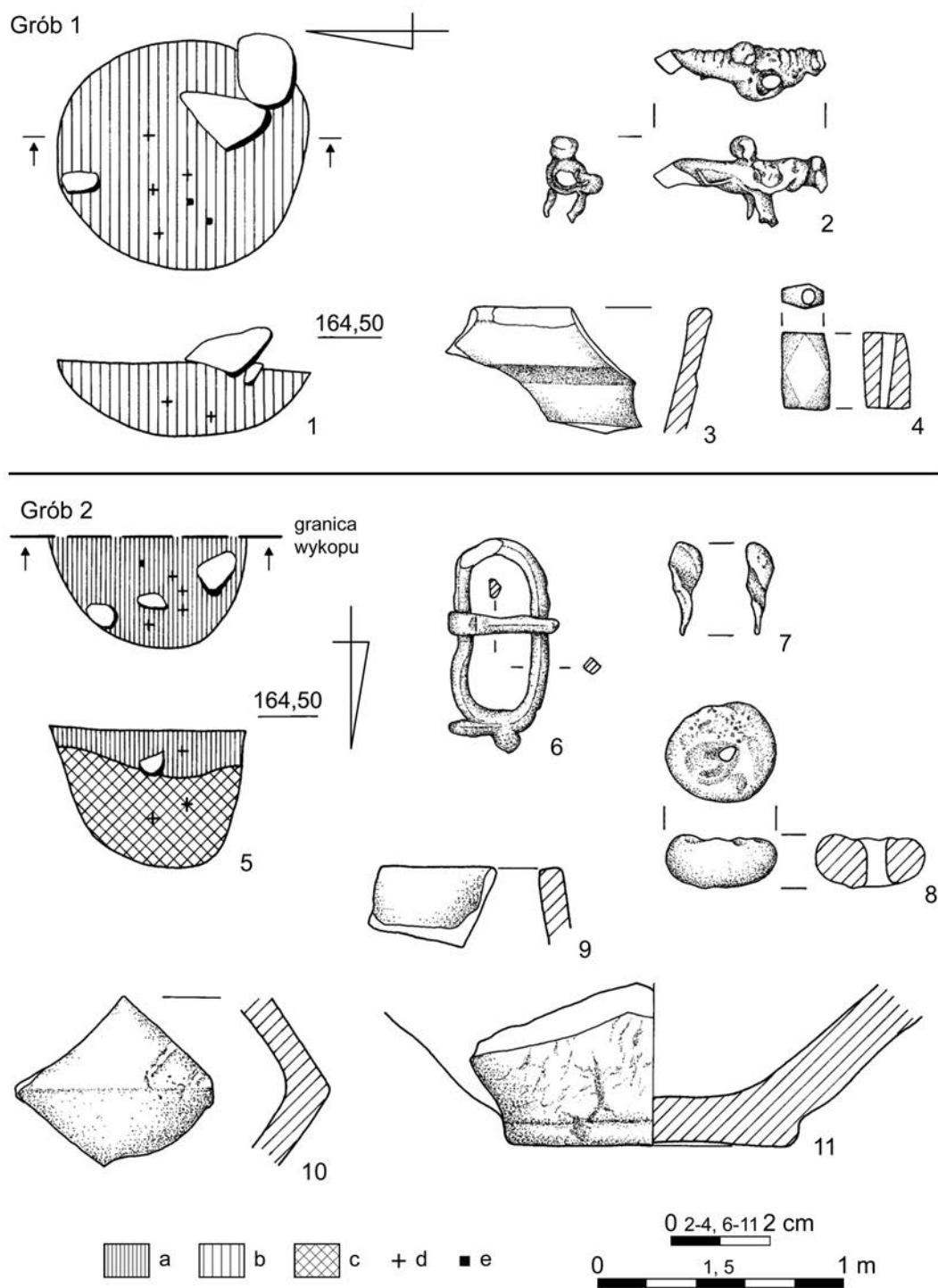
Ryc. IV.39. Białowiecki Park Narodowy, stan. 33, wykop 1. Bruk w zachodniej części cmentarzyska po usunięciu warstwy humusu. Fot. D. Krasnodębski

Fig. IV.39. Białowieża National Park, site 33, trench 1. Pavement in the western part of the cemetery after removing the layer of humus. Photo by D. Krasnodębski

Ryc. IV.40. Białowiecki Park Narodowy, stan. 33, wykop 1. Bruk przykrywający grób nr 1. Fot. D. Krasnodębski

Fig. IV.40. Białowieża National Park, site 33, trench 1. Pavement covering grave no. 1. Photo by D. Krasnodębski

Ryc. IV.41. Białowiecki Park Narodowy, stan. 33, wykop 1. Groby nr 1 (1-4) i 2 (5-11): 2 – stop srebra i miedzi; 3, 8 – szkło; 4 – kamień; 6 – żelazo; 7 – brąz; 9-11 – glina. Objaśnienia: a – brunatnoszary piasek; b – jasnobrązowy piasek; c – brunatny, żółtobrązowy i czarny piasek; d – kości ludzkie; e – węgiel drzewny. Rys. H. Olczak

Fig. IV.41. Białowieża National Park, site 33, trench 1. Graves nos. 1 (1-4) and 2 (5-11): 2 – alloy of silver and copper; 3, 8 – glass; 4 – stone; 6 – iron; 7 – bronze; 9-11 – clay. Explanation: a – fuscous-grey sand; b – light brown sand; c – fuscous, yellow-brown, and black sand; d – human bones; e – charcoals. Drawn by H. Olczak

Ryc. IV.42. Białowiecki Park Narodowy, stan. 33, wykop 1. Fragment naczynia szklanego z grobu nr 1. Fot. M. Gmur

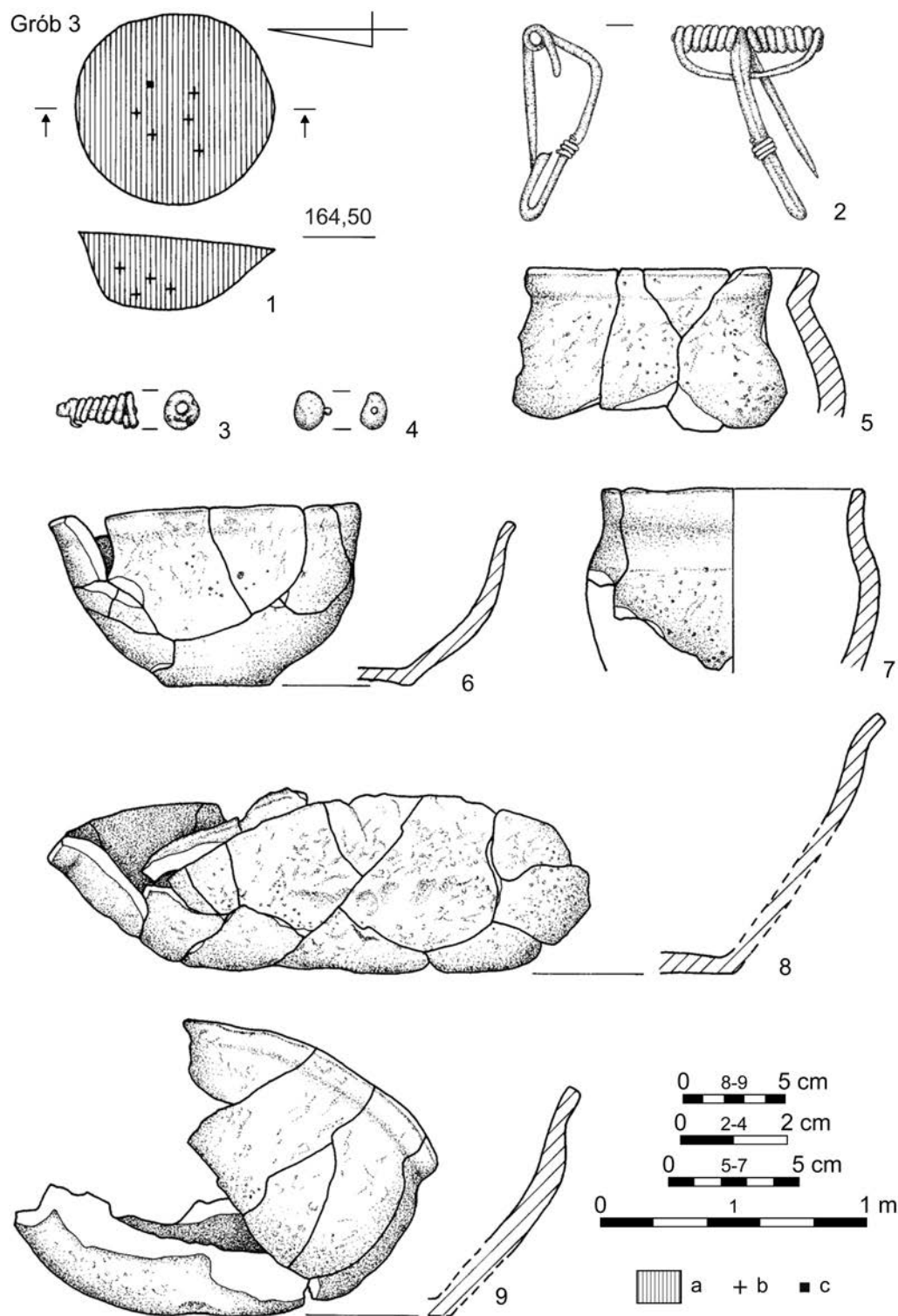
Fig. IV.42. Białowieża National Park, site 3, trench 1. Fragment of a glass vessel from grave no. 1. Photo by M. Gmur

W odległości ok. 1 m na południe znajdował się rozpoznany częściowo grób nr 4. Była to jama o średnicy powyżej 1,5 m i głębokości ok. 0,5 m, w pobliżu dna której stwierdzono dużą liczbę węgli drzewnych, pochodzących głównie z sosny (ryc. IV.45: 1). W grobie natrafiono na kilkanaście przepalonych kości, należących prawdopodobnie do dziecka zmarłego w wieku wczesny *infans* I (Pyżuk-Lenarczyk 2004). Odkryto w nim także kilka drobnych fragmentów ceramiki oraz lekko przepalony gliniany przęślik dwustożkowy, o średnicy 3,7–4,0 cm i wysokości 2,3 cm (ryc. IV.45: 2).

Na powierzchni cmentarzyska i w warstwie humusu pierwotnego znaleziono kolejne przedmioty związane z wyposażeniem zmarłych. Była to m.in. miedziana fibula typu Almgren 168 (ryc. IV.46), miedziany nożyk sierpikowaty (ryc. IV.47), dwa kamienne paciorki poliedryczne typu TM 499a lub 499b, paciorek z fioletowoczarnego nieprzezroczystego szkła, zdobiony dwoma żółtymi oczkami (ryc. IV.48), należący do typu TM 212c, żelazny gwóźdź oraz górna część szklanego cienkościennego pucharka zdobionego dekoracją „wężową”, najprawdopodobniej typu E 189. Odkryto także drobne stopione fragmenty miedzi i srebra, niewielkie kawałki szkła pochodzące z naczyń lub ozdób, a także ponad 200 ułamków ceramiki (Krasnodębski i in. 2008, 371 n., ryc. 10: 8, 9; 11).

Na podstawie przedmiotów wyposażenia zmarłych funkcjonowanie cmentarzyska można umieścić w fazach C_{1b}–D okresu wpływów rzymskich i wędrowek ludów, zaś ujmując to w datach bezwzględnych – w czasie od 1. połowy III do początku V w. n.e.¹⁶ Takie datowanie potwierdzają analizy radiowęglowe, których wyniki zamykają się w okresie od końca I do początku VI w. n.e. (Krasnodębski i in. 2008, 374, ryc. 6). Pod względem obrządku pogrzebowego nekropola nawiązuje do położonego w odległości prawie 30 km na zachód cmentarzyska płaskiego z grobami ciałałpalnymi w Kutowej, stan. 2, użytkowanego w fazie D₁ (Jaskanis 2012, 159–194). Inne duże stanowiska sepulkralne tego typu zlokalizowane były w dorzeczu górnego Bugu: w Cecelach, pow. siemiatycki, stan. 3 (Jaskanis 1996), Krupicach, pow. siemiatycki (Jaskanis 2005) i w Brześciu-Tryszynie na Białorusi (biał. Brest-Trišin, Brèski raëon) (Kuharenko 1980). W odległości kilkuset metrów na wschód i zachód (Białowiecki Park Narodowy, stan. 53 i 54; ryc. VII.36) znaleziono pojedyncze fragmenty ceramiki, pochodzące prawdopodobnie z okresu wpływów rzymskich (Krasnodębski i in. 2008, 372, ryc. 12). Niewykluczone zatem, że w jednym lub obu tych miejscach mieszkali ludzie, którzy chowali swoich zmarłych na opisanym cmentarzysku.

¹⁶ Na temat chronologii absolutnej tego okresu por. m.in. Eggers 1955; Godłowski 1970; Godłowski 1974; Mączyńska 2007; Mączyńska 2019, 43.

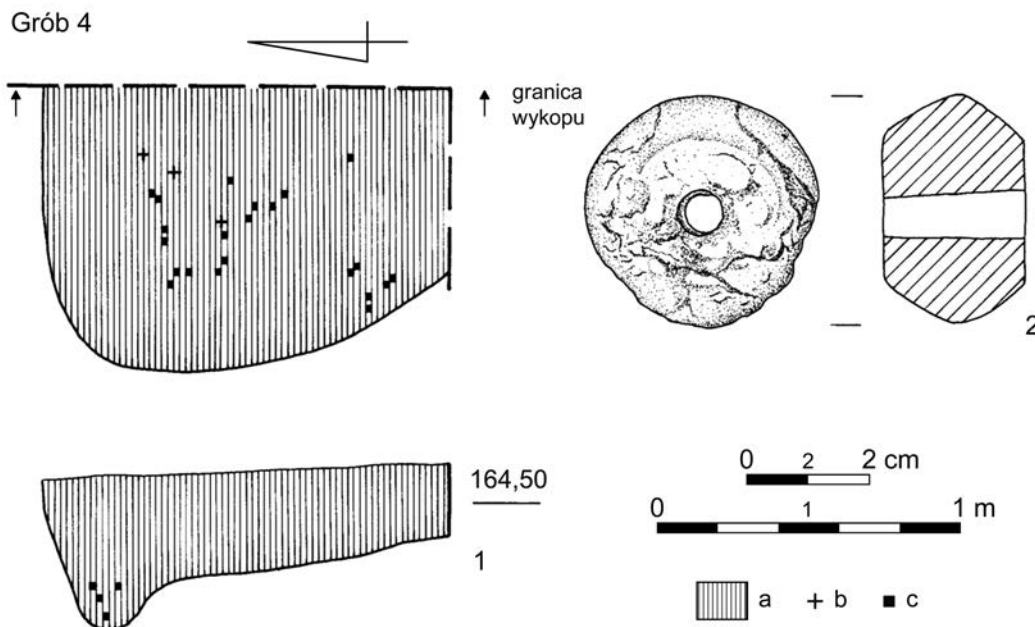
Ryc. IV.43. Białowiecki Park Narodowy, stan. 33, wykop 2. Grób nr 3: 2-4 - brąz; 5-9 - glina. Objasnienia: a - brunatnoszary piasek; b - kości ludzkie; c - węgiel drzewny. Rys. H. Olczak

Fig. IV.43. Białowieża National Park, site 33, trench 2. Grave no. 3: 2-4 - bronze; 5-9 - clay. Explanation: a - fuscous-grey sand; b - human bones; c - charcoals. Drawn by H. Olczak

Ryc. IV.44. Białowiecki Park Narodowy, stan. 33, wykop 2. Fibula z miedzi cynkowej, pochodząca prawdopodobnie z grobu nr 3. Fot. M. Gmur

Fig. IV.44. Białowieża National Park, site 33, trench 2. Tinned copper fibula, probably originating from grave no. 3. Photo by M. Gmur

Ryc. IV.45. Białowiecki Park Narodowy, stan. 33, wykop 2. Grób nr 4 (2 – glina). Objasnienia: a – brunatnoszary piasek; b – kości ludzkie; c – węgiel drzewny. Rys. H. Olczak

Fig. IV.45. Białowieża National Park, site 33, trench 2. Grave no. 4 (2 – clay). Explanation: a – fuscous-grey sand; b – human bones; c – charcoals. Drawn by H. Olczak

Ryc. IV.46. Białowiecki Park Narodowy, stan. 33, wykop 2. Fibula z miedzi znaleziona poza wypełniskami grobów. Fot. M. Gmur

Fig. IV.46. Białowieża National Park, site 33, trench 2. Copper fibula found beyond the fills of the graves. Photo by M. Gmur

Ryc. IV.47. Białowiecki Park Narodowy, stan. 33. Nożyk sierpikowaty z miedzi znaleziony na powierzchni cmentarzyska. Fot. T. Samojlik

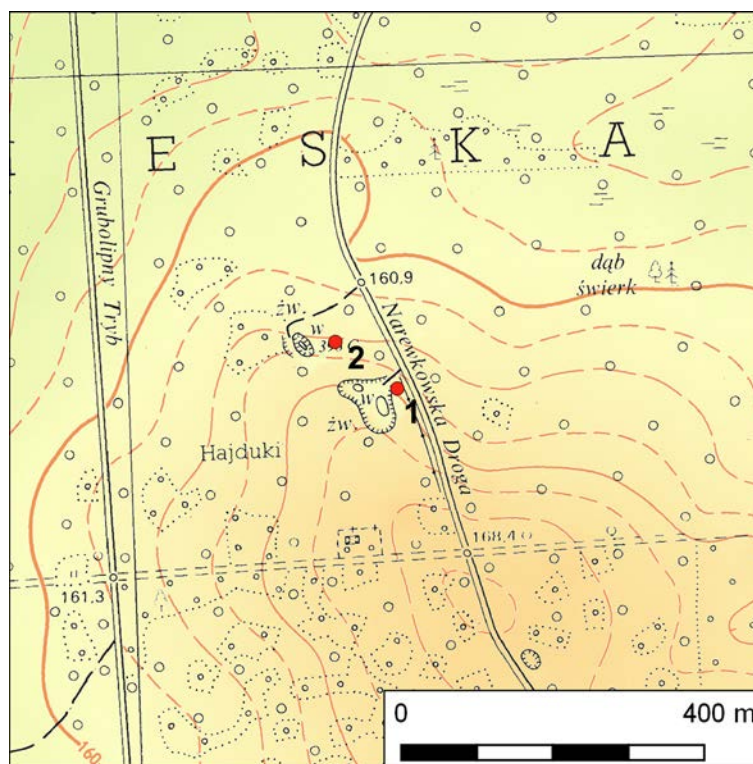
Fig. IV.47. Białowieża National Park, site 33. Copper sickle-like knife found on the surface of the cemetery. Photo by T. Samojlik

Ryc. IV.48. Białowiecki Park Narodowy, stan. 33. Szklany paciorek znaleziony na powierzchni cmentarzyska. Fot. M. Gmur

Fig. IV.48. Białowieża National Park, site 33. Glass bead found on the surface of the cemetery. Photo by M. Gmur

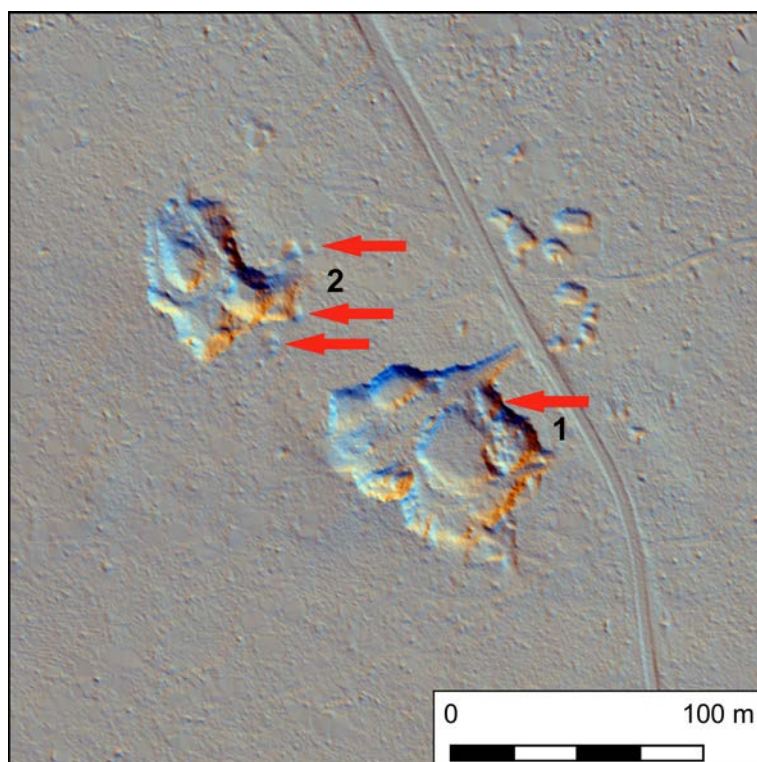
Drugie domniemane cmentarzysko kultury wielbarskiej położone jest w odległości ok. 9 km na południowy zachód od Wielkiej Kletnej, w uroczysku Hajduki (oddział 396C, Leśnictwo Nowe, stan. 4). Zlokalizowane jest ono na lekko falistym obszarze, z dala od większych cieków wodnych (ryc. IV.49; IV.50). Nekropolę odkryto przypadkowo w 1959 r., na terenie nieużywanej obecnie niewielkiej żwirowni. Podczas kopania piasku natrafiono na grób jamowy o głębokości ok. 0,7 m, w którym spoczywał szkielet dziecka w wieku *infans* II (Dzierżykray-Rogalski, Jaskanis 1961). Ułożony był on bezpośrednio w jamie, w sposób typowy dla kultury wielbarskiej, czyli na wznak, z głową skierowaną na północ. Przy pochówku znaleziono trzy zapinki kuszowate typu Almgren 161–162, z których dwie, wykonane z brązu, miały po 4,4 cm długości (ryc. IV.51: 2, 3; IV.52: 3, 4), jedna zaś, zrobiona ze srebra, mierzyła 2,7 cm (ryc. IV.51: 1). Wyposażenie grobu stanowił też kościany trójwarstwowy grzebień typu II, z zachowanymi ośmioma brązowymi nitami (ryc. IV.51: 8; IV.52: 1; Thomas 1960; por. też Chmielewska 1971, 58), igła z brązu (ryc. IV.51: 6) oraz dwa paciorki z nieprzejrzystego szkła, w tym jeden czarny, o kształcie spłaszczonej kuli, typu TM 40 (ryc. IV.51: 4; IV.52: 5), zaś drugi czerwony, typu TM 363a, z wtopionymi owalnymi oczkami o żółtej barwie i niebieskim środku (ryc. IV.51: 5; IV.52: 6). W południowej części jamy grobowej ustawione było małe gliniane naczynie o czarnej polerowanej powierzchni (ryc. IV.51: 7; IV.52: 2), które można zaliczyć do typu XVIIA (Wołągiewicz 1993, 19, 171, tabl. 34: 1–4; 78: 1). Przedmioty wyposażenia pozwalają datować pochówek na fazy C_{1b}–C₂, ewentualnie na fazę C₂ (Kokowski 1995, 106).

Ryc. IV.49. Leśnictwo Nowe, stan. 4 i 17. Lokalizacja stanowisk na mapie topograficznej w skali 1:10 000: 1 – Leśnictwo Nowe, stan. 4; 2 – Leśnictwo Nowe, stan. 17 (256.321, arkusz Teremiski, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

Fig. IV.49. Leśnictwo Nowe, sites 4 and 17. Location of the sites on a topographic map of a scale of 1:10 000: 1 – Leśnictwo Nowe, site 4; 2 – Leśnictwo Nowe, site 17 (256.321, “Teremiski” sheet, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by H. Olczak

Pomimo dokładnych poszukiwań na stanowisku nie znaleziono kolejnych grobów, jednak ze względu na bardzo duże zniszczenie terenu nie można wykluczyć ich wcześniejszej obecności w tym miejscu. W trakcie przeprowadzonych w 2016 r. badań powierzchniowych w pobliżu żwirowni natrafiono natomiast na cztery niewielkie kopce ziemne (Leśnictwo Nowe, stan. 17; ryc. IV.49; IV.50; IV.53). Ze względu na brak rozpoznania wykopaliskowego ich związek z cmentarzyskiem nie jest jasny, trzeba jednak wspomnieć, że sąsiedztwo grobów płaskich i kurhanów jest typową cechą wielbarskiego obrządku pogrzebowego (m.in. Cieśliński 2013).

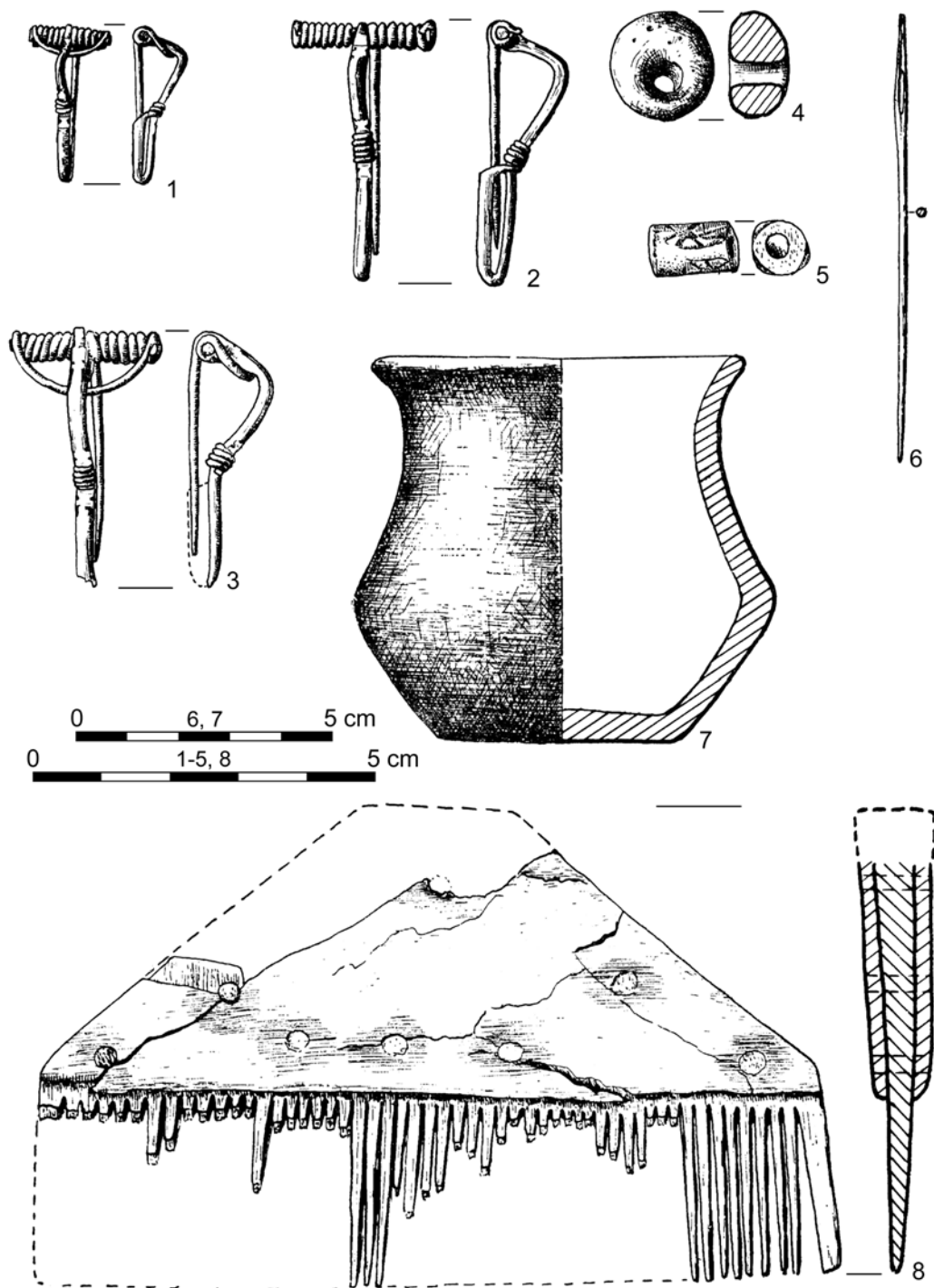
Ryc. IV.50. Leśnictwo Nowe, stan. 4 i 17. Numeryczny model terenu: 1 – Leśnictwo Nowe, stan. 4; 2 – Leśnictwo Nowe, stan. 17 (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK). Oprac. M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

Fig. IV.50. Leśnictwo Nowe, sites 4 and 17. Digital Elevation Model: 1 – Leśnictwo Nowe, site 4; 2 – Leśnictwo Nowe, site 17 (source of ALS LiDAR data: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

Z terenu polskiej części Puszczy Białowieskiej znana jest jeszcze jedna nekropola płaska o obrządku ciałopalnym, datowana na okres wpływów rzymskich i związana przypuszczalnie z kulturą wielbarską. Odkryto ją w 2019 r. w oddziale 124, przy okazji badań, których celem było prześledzenie przebiegu granic dawnych pól (Kądziała 2019; Zapłata i in. 2019, 52).

W Puszczy Białowieskiej nie zarejestrowano natomiast dotychczas bezspornych cmentarzysk kurhanowych kultury wielbarskiej, aczkolwiek w ostatnich latach przepadano dwa kopce pochodzące być może z późnego okresu wpływów rzymskich. Pierwszy z nich usytuowany jest w jej południowej części, na wspomnianym już stanowisku 11 w leśnictwie Podcerkiew (oddział 578B), będącym częścią wielokulturowego zespołu osadniczego położonego nad Jamienką (por. rozdz. IV.1, ryc. IV.2). Charakterystyczna jest lokalizacja stanowiska – na niewielkiej „wyspie” o powierzchni ok. 0,5 ha, ze wszystkich stron otoczonej okresowo

wysychającymi ciekami, dopływami wymienionej rzeki. Znajduje się tu osiem kopców ziemnych, mających po ok. 10 m średnicy i od 0,3 do 0,5 m wysokości (ryc. IV.54). Inaczej niż na większości podobnych stanowisk, są one położone bardzo blisko siebie, tworząc zwarte skupisko zajmujące obszar ok. 20 arów. Na powierzchni nie widać kamiennych konstrukcji, nie stwierdzono też jam lub rowów.

Ryc. IV.51. Leśnictwo Nowe, stan. 4. Przedmioty pochodzące z wyposażenia grobu: 1 – srebro; 2, 3, 6 – brąz; 4, 5 – szkło; 7 – glina; 8 – kość. Wg Dzierżykraj-Rogalski, Jaskanis 1961, ryc. 5–7

Fig. IV.51. Leśnictwo Nowe, site 4. Items from the grave goods: 1 – silver; 2, 3, 6 – bronze; 4, 5 – glass; 7 – clay; 8 – bone. According to Dzierżykraj-Rogalski, Jaskanis 1961, figs. 5–7

Ryc. IV.52. Leśnictwo Nowe, stan. 4. Wybór przedmiotów pochodzących z wyposażenia grobu: 1 – kość; 2 – glina; 3, 4 – brąz; 5, 6 – szkło (ze zbiorów MPB). Fot. I. Malesińska, D. Stankiewicz, oprac. G. i F. Siegmeth

Fig. IV.52. Leśnictwo Nowe, site 4. Selection of items from the grave goods: 1 – bone; 2 – clay; 3, 4 – bronze; 5, 6 – glass (from the collection of the Podlachian Museum in Białystok). Photo by I. Malesińska, D. Stankiewicz, compiled by G. and F. Siegmeth

Badaniami wykopaliskowymi objęto północno-wschodnią ćwiartkę kopca nr 5, położonego w środkowej części zespołu. Jego nasyp, o zachowanej wysokości ok. 0,4 m (ryc. IV.55), zbudowany został z szarobrazowego piasku (w. 2), na stropie humusu pierwotnego (w. 13). W centralnej części obiektu, w spągu nasypu, natrafiono na spalone deski (w. 11), ułożone równolegle do siebie, mniej więcej po osi północ-południe (ryc. IV.56). Wraz z zalegającą wokół warstwą przepalonego piasku (w. 5/8) tworzyły one w przybliżeniu prostokątny zarys o długości co najmniej 2,0 m i szerokości 0,5 m. Dla spalonego drewna otrzymano datę radiowęglową 1905 ± 30 BP, która po kalibracji odpowiada okresowi od 1. połowy I do początku III w. n.e.¹⁷.

¹⁷ Poz-111696. Po kalibracji z prawdopodobieństwem 95,4%: 25 AD (92,4%) 175 AD, 191 AD (3,0%) 211 AD; po kalibracji z prawdopodobieństwem 68,2%: 69 AD (68,2%) 128 AD.

W pobliżu desek znaleziono dwie bardzo drobne przepalone kości¹⁸ oraz żelazną fibulę, z której zachował się kabłąk i najprawdopodobniej część sprężynki. Zdjęcie rentgenowskie pokazało, że fragment ma ok. 7 cm długości i – jak można sądzić na podstawie kształtu kabłąka – pochodzi prawdopodobnie z zapinki typu Almgren 161–162¹⁹. Ponadto z przebadanej części kopca pozyskano 50 drobnych ułamków naczyń, o kreskowanej, lekko wygładzanej i polerowanej powierzchni (por. rozdz. IV.1, ryc. IV.9: 7–11). Odkryto je głównie w nasypie, m.in. w okolicy spalonego drewna, zaś kolejnych kilka fragmentów znaleziono w humusie pierwotnym. Większość zbioru to materiały grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej (por. rozdz. IV.1), aczkolwiek w przypadku niektórych ułamków można także mówić o cechach typowych dla ceramiki środkowoeuropejskiego *barbaricum*.

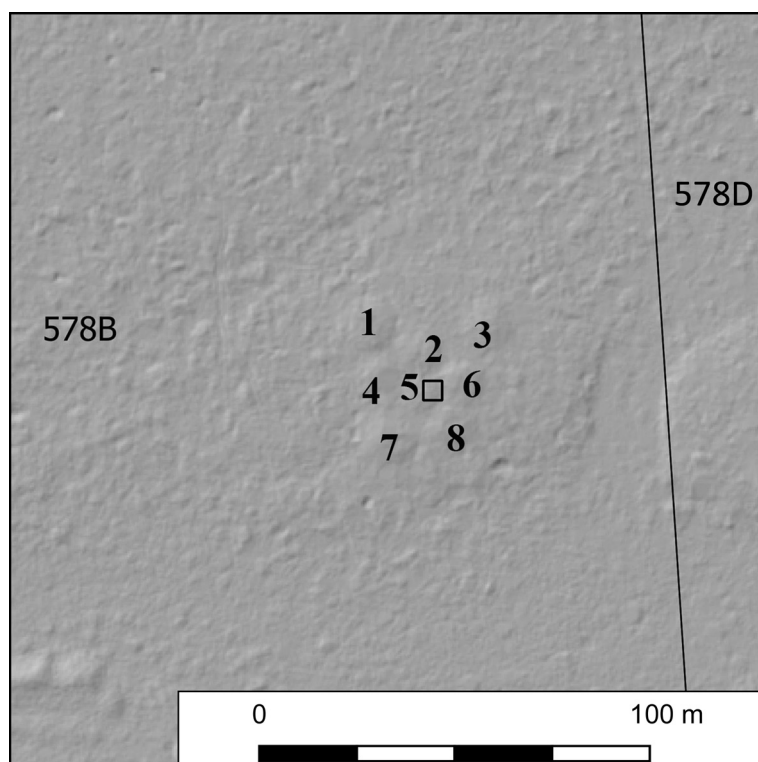
Ryc. IV.53. Leśnictwo Nowe, stan. 17. Kopiec nr 1 (listopad 2016 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. IV.53. Leśnictwo Nowe, site 17. Mound no. 1 (November 2016). Photo by D. Krasnodębski

Ryc. IV.54. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 11. Numeryczny model terenu z lokalizacją wykopu archeologicznego (źródło i oprac. danych ALS LiDAR: IBL). Oprac. Z. Tragarz

Fig. IV.54. Leśnictwo Podcerkiew, site 11. Digital Elevation Model with the location of the archaeological trench (source and compilation of ALS LiDAR data: Forest Research Institute). Compiled by Z. Tragarz

¹⁸ Ze względu na niewielkie rozmiary nie zostały one poddane analizom specjalistycznym, nie jest zatem pewne, czy pochodzą ze szkieletu ludzkiego.

¹⁹ Analiza wykonana została w Centralnym Laboratorium Archeometrycznym IAE PAN w Warszawie. Pragniemy serdecznie podziękować Pawłowi Ganowi i Waldemarowi Kalińskiemu za wielokrotne wykonywanie zdjęć RTG, zaś dr. hab. Jackowi Andrzejowskiemu i dr. Vadzimowi Beliavtsovi za pomoc w identyfikacji typu fibuli.

Ryc. IV.55. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 11, kopiec nr 5. Południowy profil wykopu. Fot. D. Krasnodębski

Fig. IV.55. Leśnictwo Podcerkiew, site 11, mound no. 5. North-facing profile of the trench. Photo by D. Krasnodębski

Interpretacja wyników badań jest bardzo trudna, przede wszystkim z powodu częściowego rozpoznania kopca. Wydaje się, że mamy tu do czynienia ze złożonym pod nasypem pochówkiem ciałopalnym. Zachowane *in situ* pozostałości stosu pogrzebowego, wraz z wyposażeniem, przykryto nasypem o pierwotnej średnicy ok. 6 m. Pomimo związków większości materiału ceramicznego z grupą suraską, zbyt ryzykowne byłoby łączenie z nią także pochówku, głównie ze względu na brak potwierdzonych kurhanów tego kręgu kulturowego. Przykłady podobnych grobów bezjamowych, niekiedy z pozostałościami spalenizny ze stosu, znane są natomiast z kultury wielbarskiej (Cieśliński 2014, 73 n., 78 n.). Pochówki tzw. warstwowe, złożone na poziome dawnego gruntu, odnotowano m.in. w kurhanie nr 3 na pobliskim cmentarzysku w Kutowej, stan. 1 (Jaskanis 2012, 133, 136) oraz w kilku kopcach w Kotłowie (Jaskanis 2012, 107–111). Natomiast pod kamiennym rdzeniem kurhanu nr 10 w Jasionowej Dolinie, pow. sokólski, stan. 1 odkryto warstwę spalenizny, która została zinterpretowana jako ustryna (Jaskanis 2012, 78). Zaprezentowany wyżej wynik analizy radiowęglowej nie wyklucza wprawdzie datowania grobu również na wczesny okres wpływów rzymskich, jednak bardziej prawdopodobne jest, że został on „postarzony” z powodu pochodzenia próbki z wewnętrznej części drzewa. Problematiczny jest natomiast surowiec, z którego wykonano należącą do wyposażenia pochówku fibulę. Na ogół uważa się bowiem, że w kulturze wielbarskiej żelazo bardzo rzadko używane było do wyrobu części stroju i ozdób (m.in. Okulicz 1970a, 460 n.; Kokowski 1995, 57 n.; Nowakowski 2001, 133). Wojciech Nowakowski zwrócił jednak uwagę, że na obszarze wschodniej Polski żelazne fibule kuszowate często występują również w kontekście wielbarskim, chociaż znacznie rzadziej niż na nekropolach kultury przeworskiej i kręgu zachodniobałtyjskiego (Nowakowski 2001, 133–136). Obecność ozdób z żelaza na stanowiskach wielbarskich w tym regionie tłumaczy się bliskimi związkami ludności tej kultury z przedstawicielami wschodniej strefy kultury przeworskiej, a nawet czasową koegzystencją obu społeczności (m.in. Andrzejowski 1999, 39 n.; Nowakowski 2001, 139, 140; Andrzejowski 2005, 117–119; Andrzejowski, Cieśliński 2007, 304 n.). W strefie E zapinki żelazne grupy VI (głównie Almgren 161–162 lub pochodne) datowane są od fazy B_2/C_1-C_{1a} do C_2 (Gładysz 1998, 48 n., tab. 1, mapa 10; Andrzejowski 1999, 39 n.; Nowakowski 2001, 133). W dorzeczu górnej Narwi, poza wspomnianym już okazem znalezionym na terenie lub w pobliżu osady grupy suraskiej w Leśnictwie Teremiski, stan. 3 (por. rozdz. IV.1), żelazną fibulę typu Almgren 161–162 odkryto w Hryniewiczach Dużych, pow. bielski, stan. 2 (Andrzejowski 1999, 39, ryc. 9/A: 1). Na obszarach położonych

dalej na wschód zapinki grupy VI z tego surowca szczególnie licznie występowały w kulturze kijowskiej (Nowakowski 2001, 139, 141, ryc. 4). Trzeba też zwrócić uwagę na nietypową, jak na cmentarzyska wielbarskie strefy E, konstrukcję nasypu. O ile podobne niewielkie kopce w międzyrzeczu górnej Narwi i środkowego Bugu występują dość często, to kurhany bez kamiennych konstrukcji nie są tu do tej pory znane (Cieśliński 2014, 65–72). Na obecnym etapie badań można zatem stwierdzić, że opisywany kurhan pochodzi prawdopodobnie z późnego okresu wpływów rzymskich. Jego związek z kulturą wielbarską nie jest jednak wystarczająco udokumentowany i wymaga potwierdzenia przez dalsze badania wykopaliskowe. Niewykluczone, że grób łączy w sobie cechy obrządku pogrzebowego różnych grup ludzkich zamieszkujących na tym terenie, stanowiąc przykład eklektyzmu w strefie sepulkralnej.

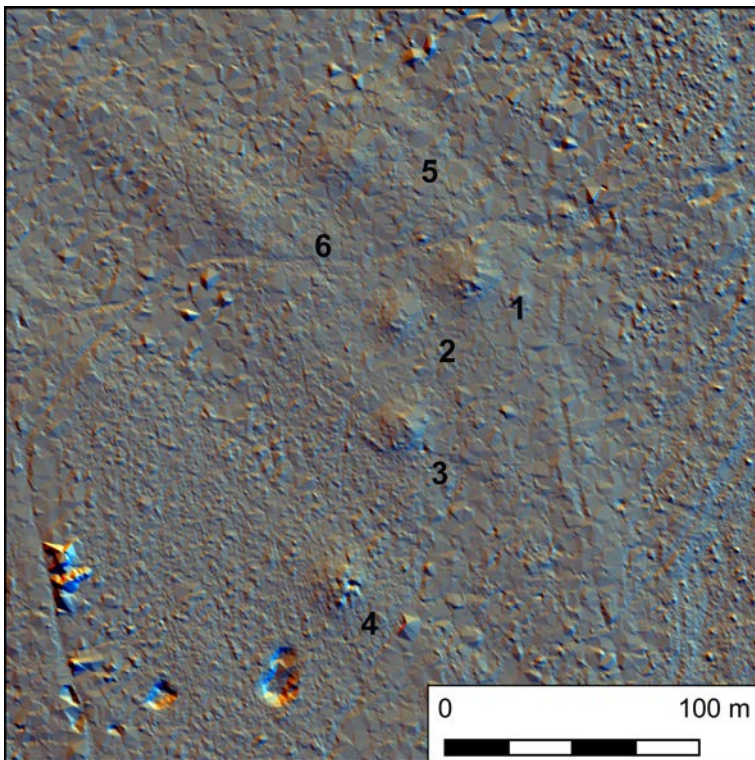

Ryc. IV.56. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 11, kopiec nr 5. Spalone deski w spągu centralnej części nasypu. Fot. D. Krasnodębski

Fig. IV.56. Leśnictwo Podcerkiew, site 11, mound no. 5. Burnt planks in the base of the central part of the mound. Photo by D. Krasnodębski

Kolejne potencjalne cmentarzysko kurhanowe z późnego okresu wpływów rzymskich znajduje się w Puszczy Ładzkiej, w oddziale 750A (Leśnictwo Rybaki, stan. 3). Jest to grupa sześciu luźno rozrzuconych kopców o średnicy od ok. 15 do ponad 20 m i wysokości do ok. 0,8 m (ryc. IV.57; IV.58). Pod nasypem przebadanego częściowo w 2018 r. kurhanu nr 2²⁰, w jego centralnej części, natrafiono na mocno zniszczoną domniemaną jamę grobową, w której znaleziono trzy fragmenty kości, ułamki miedzianej lub brązowej aplikacji (?) i kilkanaście fragmentów ceramiki. Podczas badań odkryto też szklany paciorek (Rutyna, Szubski 2018; Jakubczak i in. 2021a, 70–79). Z interpretacją tych znalezisk należy się jednak wstrzymać do czasu pełnej publikacji wyników badań.

²⁰ W pracy: Jakubczak i in. 2021a, 76 n. przebadany kurhan figuruje pod numerem 4. Ponadto autorzy opisali tylko pięć kopców z tego zespołu, nie uwzględniając jednego nasypu, w starszej dokumentacji oznaczonego jako kopiec nr 4 (por. Oszmiański 1996, nr 71; KEZA 42-91/1).

Ryc. IV.57. Leśnictwo Rybaki, stan. 3. Numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK). Oprac. M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

Fig. IV.57. Leśnictwo Rybaki, site 3. Digital Elevation Model (source of ALS LiDAR data: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

Ryc. IV.58. Leśnictwo Rybaki, stan. 3. Jeden z kopców tworzących stanowisko (grudzień 2016 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. IV.58. Leśnictwo Rybaki, site 3. One of the mounds from the site (December 2016). Photo by D. Krasnodębski

Interesujący zespół, nawiązujący do cmentarzysk wielbarskich z innych rejonów, zlokalizowany jest w oddziale 257C/D, na lewym brzegu Hwoźnej. W uroczysku Kamień (Białowiecki Park Narodowy, stan. 22) znajduje się skupisko niewielkich kopców o średnicy od 3 do 5 m i wysokości ok. 0,25–0,40 m, których liczba oszacowana została na ponad 100 (Górska 1973, 273; Górska 1976, 132, ryc. 17). Na większości nasypów widoczne są drobne kamienie, wskazujące na obecność zwartych bruków. Niektóre wzniesienia zostały oznaczone stojącymi pionowo większymi kamieniami (stelami?) (ryc. IV.59) lub ułożonymi u podstawy wieńcami²¹. Dla węgla drzewnego pochodzącego spod bruku jednego z kopców otrzymano datę radiowęglową 1570±30 BP, która po kalibracji odpowiada okresowi od początku V do połowy VI w. n.e. (Kra-

²¹ Według Janusza B. Falińskiego (Faliński 1980, 129) stanowisko zostało mocno zniszczone w wyniku pozyskiwania kamieni w okresie poprzedzającym utworzenie Białowieckiego Parku Narodowego. Pozostałością po tym procederze są leżące w okolicy duże głazy i znalezione w ich pobliżu narzędzia (Krasnodębski, Olczak 2012, tab. 1, ryc. 9: 1–6).

snodębski, Olczak 2012, tab. 2)²². Niestety brak wystarczającego rozpoznania wykopaliskowego nie pozwala na bezsporne określenie chronologii i przynależności kulturowej tego zespołu²³.

Ryc. IV.59. Białowieski Park Narodowy, stan. 22.

Jedna z domniemanych stel widocznych na powierzchni stanowiska (wrzesień 2005 r.)
Fot. D. Krasnodębski

Fig. IV.59. Białowieski Park Narodowy, site 22.

One of the supposed stelae visible on the surface of the site (September 2005). Photo by D. Krasnodębski

Niejasno przedstawia się także przynależność kulturowa i funkcja ostatniego z przebadanych obiektów z późnego okresu wpływów rzymskich, usytuowanego w oddziale 306C (Leśnictwo Wilczy Jar, stan. 2). Zasluguje on na szczególną uwagę ze względu na nietypową formę. Na zabagnionym i trudno dostępnym terenie położonym na prawym brzegu rzeki Dubitki, dopływu Łutowni, znajduje się niewielkie koliste wzniesienie o średnicy ok. 17 m (ryc. IV.60; IV.61). Tworzy je wał o szerokości ok. 3 m i wysokości dochodzącej do 0,6–0,7 m, otaczający mniej więcej dziesięciometrowej średnicy „majdan” (ryc. IV.62). Na powierzchni nasypu wału, szczególnie od strony zewnętrznej, widoczna jest duża liczba kamieni.

Wykop archeologiczny wytyczono w południowej części obiektu. Zbudowany z brunatnego piasku wał licowany był na szczycie i od strony zewnętrznej dwuwarstwowym brukiem ze średniej wielkości kamieni (w. 10; ryc. IV.63; IV.64). Również na „majdanie”, na głębokości ok. 0,2–0,3 m, stwierdzono dużą liczbę otoczków, luźno rozrzuconych zarówno w zalegającej tuż pod ściółką ciemnobrunatnej ziemi (w. 5), jak i znajdującym się pod nią plamistym piasku (w. 17). Pierwsza z tych warstw stanowiła, przynajmniej częściowo, osuwisko z nasypu wału. Niżej odnotowano warstewkę o ciemnobrunatnoszarej, prawie czarnej barwie (w. 22), z dużą liczbą kamieni, które tworzyły niewielkie zwarte bruki (w. 18). Jej strop wydaje się zniszczony przez późniejszy wkop o bliżej nieokreślonych rozmiarach²⁴. W warstwach 17 i 22 wystąpiły

²² Poz-11376. Po kalibracji z prawdopodobieństwem 95,4%: 420 AD (95,4%) 560 AD; po kalibracji z prawdopodobieństwem 68,2%: 430 AD (68,2%) 540 AD. Próbką pobrana została w 2005 r., w trakcie rozpoznania powierzchniowego, w którym wzięli udział badacze IAE PAN w Warszawie i IBS PAN w Białowieży. Na stanowisku znaleziono wówczas również mało charakterystyczny fragment ceramiki pradziejowej (Krasnodębski, Olczak 2012, tab. 1).

²³ Badania wykopaliskowe, podjęte w 1969 r. przez Łucję Okulicz z IHKM PAN, zostały przerwane z powodu wysokiego stanu wód gruntowych (por. rozdz. II). W katalogu autorstwa Ireny Górskiej stanowisko figuruje jako wczesnośredniowieczna nekropola kurhanowa (Górska 1976, 132). Natomiast zdaniem Michała Dzika (Dzik 2015b, 126) może to być cmentarz z okresu późnośredniowiecznego lub nowożytnego.

²⁴ Ze względu na mocne przerośnięcie tego terenu korzeniami, stratygrafia górnych nawarstwień znajdujących się na majdanie jest bardzo trudna do interpretacji. Na zaburzenie stratygrafii w tym miejscu wskazuje odkrycie w warstwie 5 niewielkich fragmentów nowożytnego szkła oraz wynik analizy radiowęglowej próbki spalonego drewna, pobranej ze styku warstwy 17 i nasypu wału (w. 4), który wskazuje na XVI–XX w.

węgielki drzewne, a także liczne drobne przepalone kości zwierzęce, wśród których wyróżniono dwa niewielkie fragmenty najprawdopodobniej trójwarstwowego grzebienia, wykonanego z kości lub poroża²⁵. Jeden z nich to przypuszczalnie okładzina uchwytu z otworem po nicie, zaś drugi to wkładka, z zachowanymi fragmentami pięciu zębów i również śladem po nicie. W pobliżu kości, w środkowej części majdanu, znaleziono też ułamki przepalonego glinianego naczynia, o wysokości ok. 8,5 cm i średnicy wylewu ok. 13 cm (ryc. IV.65; IV.66). Można je zaliczyć do małych misek grupy XIVA, datowanych na fazy B₂/C₁-D okresu wpływów rzymskich (Wołągiewicz 1993, 18, 31). Chronologia ta pokrywa się z wynikami analiz ¹⁴C węgla drzewnych pochodzących z tej samej warstwy, dla których otrzymano m.in. daty 1695±35 BP²⁶, 1760±30 BP²⁷ i 1720±30 BP²⁸, po kalibracji odpowiadające okresowi od połowy III do początku V w. n.e. Opisane znaleziska można ostrożnie interpretować jako relikty stosu ciałopalnego kultury wielbarskiej, które zostały tu przeniesione z miejsca pierwotnej kremacji. Jednym z możliwych wyjaśnień braku ludzkich szczątków jest niewielki stopień rozpoznania obiektu. Trzeba też przypomnieć, że z obszaru kultury wielbarskiej znane są liczne przykłady grobów, w których nie odkryto kości pomimo znacznie lepszego ich przebadania (Skóra 2014; tam dalsza literatura).

Wyniki badań i analiz radiowęglowych nie wyjaśniają jednak dostatecznie funkcji i chronologii samego wału i jego związku z domniemanym pochówkiem. Na obecnym etapie rozpoznania wykopaliskowego najbardziej prawdopodobne wydaje się, że przeznaczenie całego założenia związane było ze sferą sakralną. Na stanowisku nie stwierdzono bowiem śladów wskazujących na zabudowę, zaś pozyskane materiały zabytkowe i warunki naturalne nie wskazują na mieszkalne użytkowanie tego miejsca. Z terenu objętego wpływami kultury wielbarskiej podobnego typu obiekty nie są jednak do tej pory znane. Należy zatem wziąć pod uwagę, że wał może być pozostałością niedokończonego lub mocno rozkopanego kurhanu fazy cecelskiej. W tym przypadku jednak, ze względu na duże rozmiary ewentualnego zniszczenia, obejmującego prawie całą środkową część obiektu, musiałyby zachować się wyraźne ślady w postaci hałd ziemi pozyskanej z ewentualnego wkopu.

Trudno orzec, czy stanowisko miało związek z położoną ok. 150 m dalej na wschód osadą (Leśnictwo Wilczy Jar, stan. 8), na której znaleziono m.in. nieliczne fragmenty ceramiki o mało dystynktywnych cechach, wskazujących na czasy od wczesnej epoki żelaza po koniec okresu wpływów rzymskich²⁹.

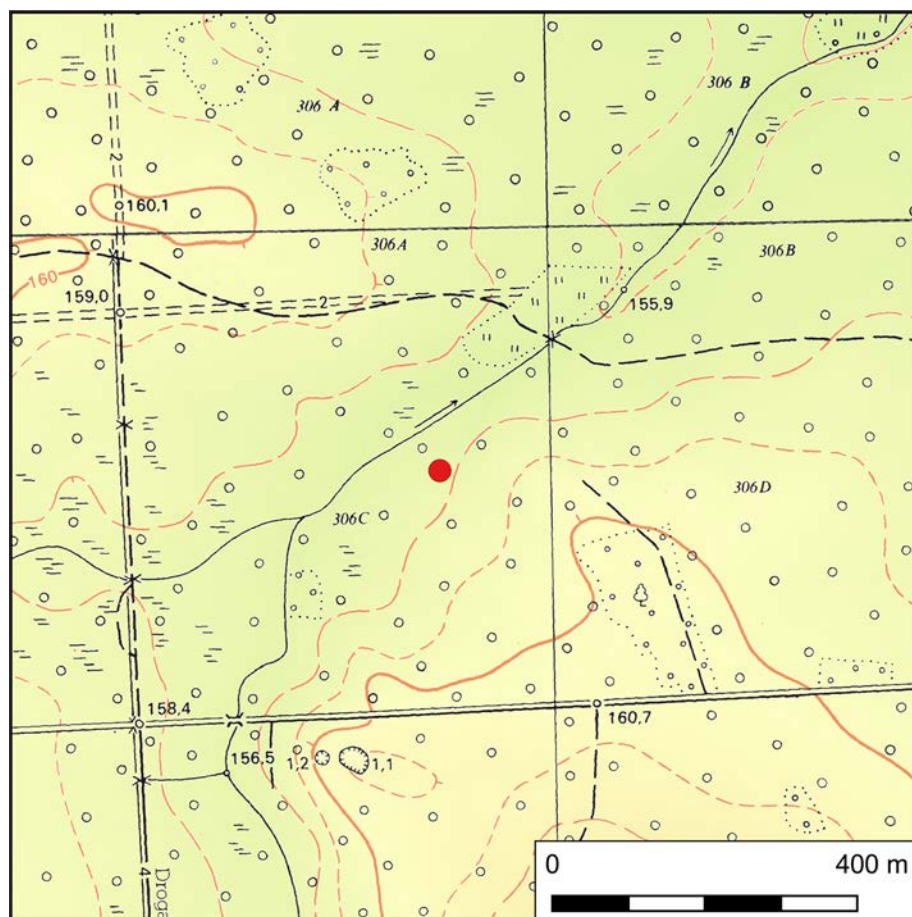
²⁵ Analizę wykonali dr hab. Jacek Tomczyk z Zakładu Ekologii Człowieka UKSW i dr Anna Gręzak z Zakładu Bioarcheologii UW.

²⁶ Poz-97064. Po kalibracji z prawdopodobieństwem 95,4%: 252 AD (22,9%) 305 AD, 311 AD (72,5%) 415 AD; po kalibracji z prawdopodobieństwem 68,2%: 264 AD (7,7%) 275 AD, 330 AD (60,5%) 395 AD.

²⁷ Poz-129539. Po kalibracji z prawdopodobieństwem 95,4% 234 AD (95,4%) 381 AD; po kalibracji z prawdopodobieństwem 68,3% 246 AD (13,2%) 261 AD, 278 AD (55,1%) 339 AD.

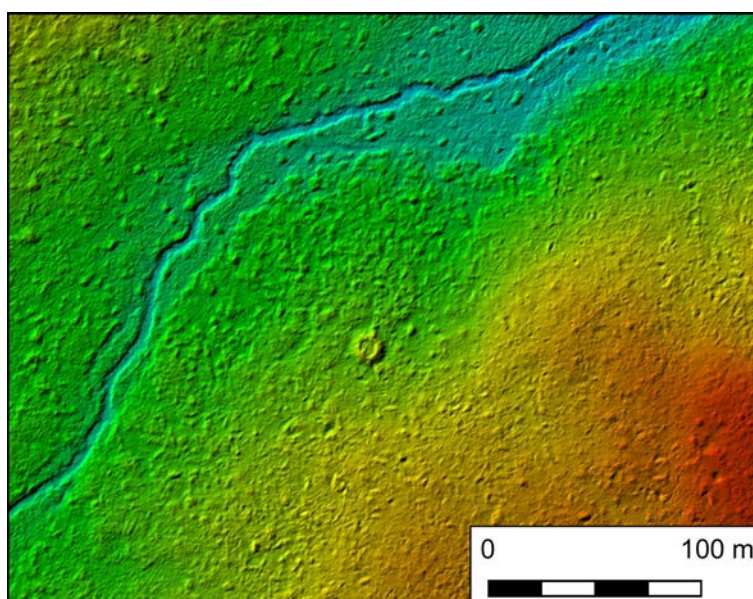
²⁸ Poz-129540. Po kalibracji z prawdopodobieństwem 95,4% 250 AD (27,9%) 295 AD, 311 AD (67,6%) 411 AD; po kalibracji z prawdopodobieństwem 68,3% 258 AD (20,3%) 281AD, 330 AD (48,0%) 383 AD.

²⁹ Stanowisko było badane wykopaliskowo w 2018 r. przez zespół IAE PAN w Warszawie i UKSW, pod kierunkiem Dariusza Krasnodębskiego i dr. Kamila Niedziółki.

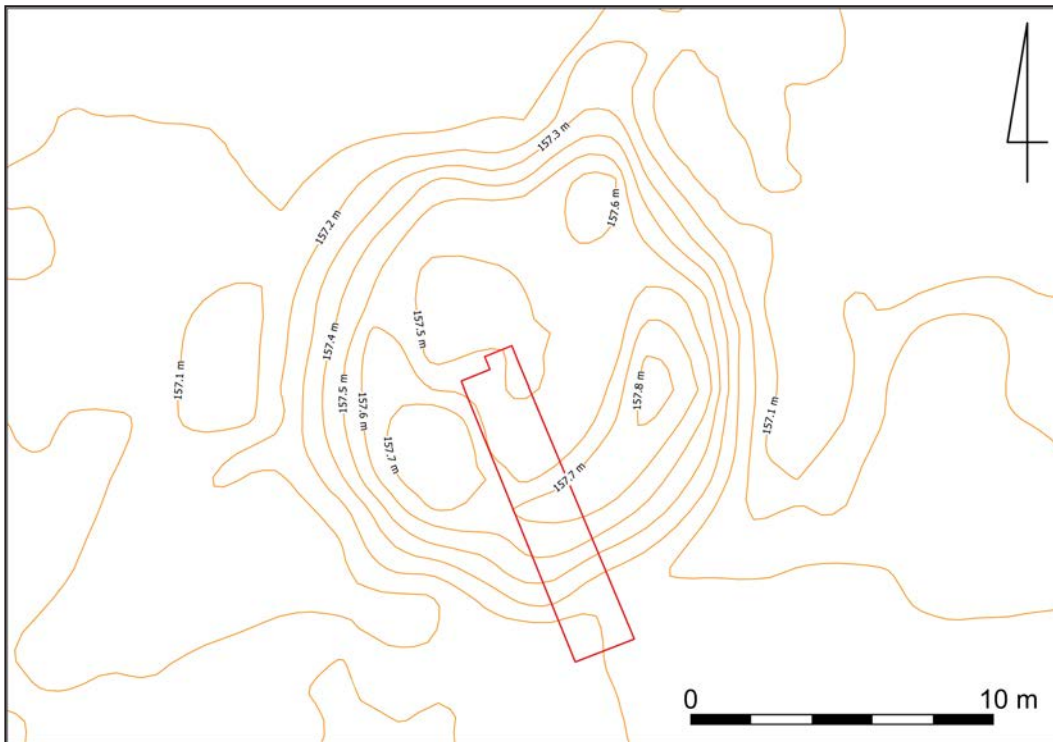
Ryc. IV.60. Leśnictwo Wilczy Jar, stan. 2. Lokalizacja stanowiska na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.312, arkusz Hajnówka-Czworaki, źródło: GUGiK). Oprac. H. Olczak

Fig. IV.60. Leśnictwo Wilczy Jar, site 2. Location of the site on a topographic map of a scale of 1:10 000 (256.312, "Hajnówka-Czworaki" sheet, source: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by H. Olczak

Ryc. IV.61. Leśnictwo Wilczy Jar, stan. 2. Numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK). Oprac. M. Jakubczak

Fig. IV.61. Leśnictwo Wilczy Jar, site 2. Digital Elevation Model (source of ALS LiDAR data: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by M. Jakubczak

Ryc. IV.62. Leśnictwo Wilczy Jar, stan. 2. Plan warstwicy z lokalizacją wykopu. Oprac. M. Jakubczak
Fig. IV.62. Leśnictwo Wilczy Jar, site 2. Contour plan with the location of the trench. Compiled by M. Jakubczak

Ryc. IV.63. Leśnictwo Wilczy Jar, stan. 2. Bruk kamienny (w. 10) na szczycie i zewnętrznym stoku nasypu wału. Fot. D. Krasnodębski

Fig. IV.63. Leśnictwo Wilczy Jar, site 2. Stone pavement (layer 10) at the top and on the exterior slope of the mound. Photo by D. Krasnodębski

Ryc. IV.64. Leśnictwo Wilczy Jar, stan. 2. Wschodni profil wykopu (fotogrametria). Oprac. K. Niedziółka
Fig. IV.64. Leśnictwo Wilczy Jar, site 2. West-facing profile of the trench (photogrammetry). Compiled by K. Niedziółka

Ryc. IV.65. Leśnictwo Wilczy Jar, stan. 2. Fragmenty glinianej miski w warstwie 22. Fot. D. Krasnodębski

Fig. IV.65. Leśnictwo Wilczy Jar, site 2. Fragments of a clay bowl in layer 22. Photo by D. Krasnodębski

Ryc. IV.66. Leśnictwo Wilczy Jar, stan. 2. Zrekonstruowana gliniana miska z warstwy 22. Rys. G. Nowakowska, fot. M. Osiadacz

Fig. IV.66. Leśnictwo Wilczy Jar, site 2. Reconstructed clay bowl from layer 22. Drawn by G. Nowakowska, photo by M. Osiadacz

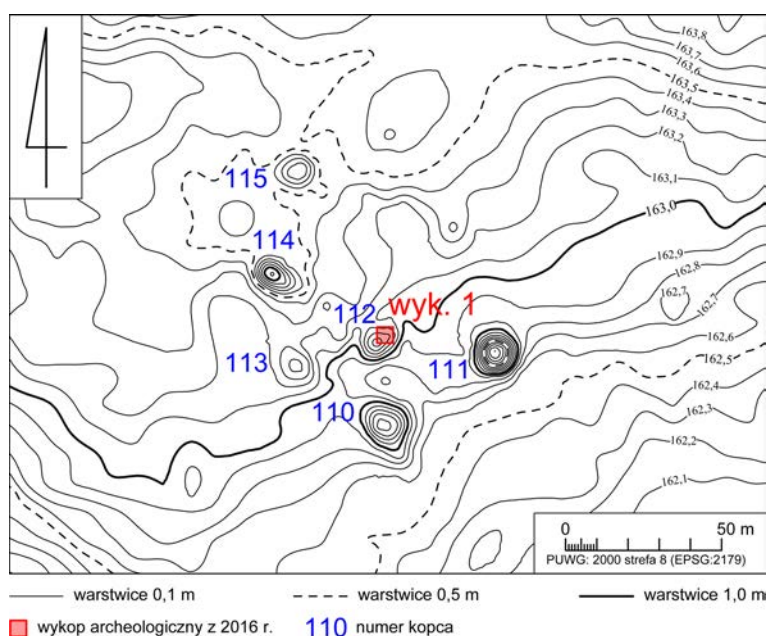
IV.3. Kopce z przełomu starożytności i wczesnego średniowiecza (?)

W przeciwieństwie do opisanych w poprzednim podrozdziale kopców o funkcji funeralnej lub kultowej, na terenie Puszczy Białowieskiej znajdują się także nasypy, których przeznaczenia nie udało się dotychczas wyjaśnić w zadowalający sposób. Materiały zabytkowe i wyniki analiz radiowęglowych sugerują powstanie niektórych z nich w czasie od okresu wpływów rzymskich do wędrówek ludów, a nawet na początku wczesnego średniowiecza, bliższe określenie chronologii i przynależności kulturowej rozbija się jednak o niepełny stopień rozpoznania wykopaliskowego. Na szczególną uwagę zasługują trzy zespoły: Leśnictwo Postołowo, stan. 4, Leśnictwo Sacharewo, stan. 3 i Leśnictwo Podcerkiew, stan. 12³⁰.

³⁰ Pozostałe kopce ziemne o nieokreślonej funkcji, z których nie pozyskano materiałów zabytkowych umożliwiających ich datowanie, omówiono w rozdziale VII.1.

Jedno z najbardziej znanych skupisk kopców ziemnych, których funkcja i datowanie nastrożają dużych problemów interpretacyjnych, zlokalizowane jest w oddziale 214D Puszczy Białowieskiej, we wspomnianym już kilkakrotnie wielokulturowym zespole w uroczysku Szczekotowo (Leśnictwo Postołowo, stan. 4). W dokumentacji konserwatorskiej figuruje ono jako cmentarzysko kurhanowe z okresu wczesnego średniowiecza³¹, jednak taka chronologia, zaproponowana w latach siedemdziesiątych XX w., nie jest poparta żadnymi racjonalnymi przesłankami. Alfred Götze na podstawie obserwacji kształtów nasypów zinterpretował tę grupę jako kurhany pochodzące z czasów przedślówiańskich (Götze 1929, 548).

Stanowisko położone jest w odległości ok. 250 m na wschód od brzegu Łutowni (ryc. IV.19). Tworzy je sześć płaskich kopców o średnicy ok. 11–15 m i dość zróżnicowanej wysokości, wahającej się od 0,4 do 1,0 m (ryc. IV.67–69). Rozrzucone są one luźno na obszarze o powierzchni ponad 0,5 ha, zaś odległości między nimi sięgają 20 m. Na wizualizacjach LiDAR w pobliżu kopców można dostrzec podłużne wzniesienia, interpretowane jako ślady dawnych granic pól. Niektóre z nich przebiegają bardzo blisko nasypów, a niekiedy wydają się nawet przez nie przechodzić (ryc. IV.68). Inaczej jednak niż w innych częściach uroczyska Szczekotowo, struktury te są w tym miejscu zupełnie niewidoczne w terenie.

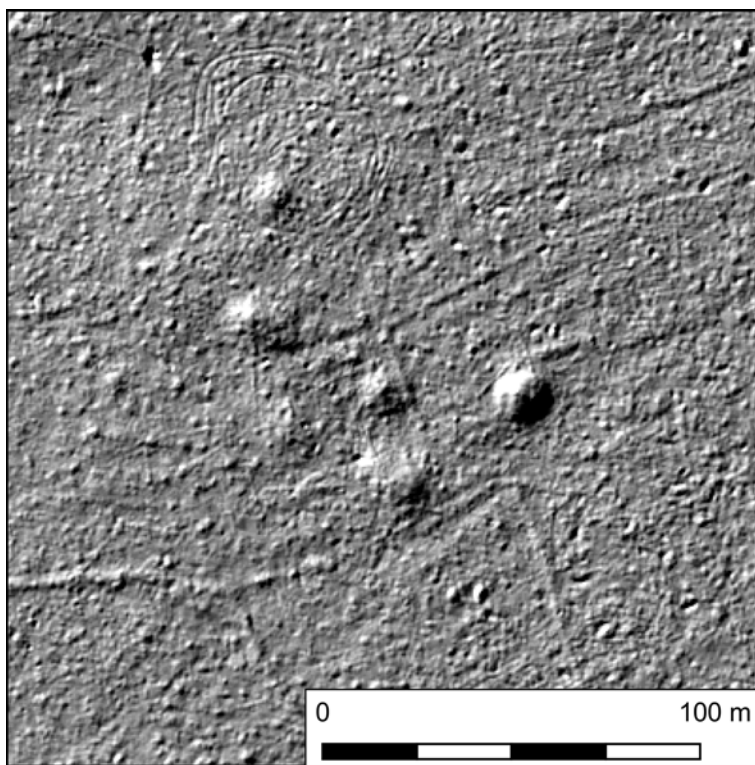
Ryc. IV.67. Leśnictwo Postołowo, stan. 4. Plan warstwiczny z lokalizacją wykopu archeologicznego. Oprac. W. Małkowski

Fig. IV.67. Leśnictwo Postołowo, site 4. Contour plan with the location of the archaeological trench. Compiled by W. Małkowski

Wykop archeologiczny o wymiarach 5 × 5 m objął północno-wschodnią ćwiartkę kopca nr 112, o średnicy ok. 11–12 m i wysokości ok. 0,45 m (ryc. IV.67; IV.70). W jego górnej części zaobserwowano kilka powierzchniowych zniszczeń z węglami drzewnymi. Ponadto przy wschodniej krawędzi nasypu leżał duży fragment pnia lub gałęzi, wbity głęboko w ziemię. W trakcie badań okazało się, że najbardziej zniszczona była środkowa część kopca, gdzie stwierdzono niewidoczny na powierzchni duży wykrot (ob. 201; ryc. IV.70). Całkowicie zaburzył on stratygrafię centralnej części nasypu, uniemożliwiając interpretację znajdujących się w tym miejscu struktur. Na szczycie kopca, pod ściółką i współczesnym humusem, odsłonięto dziesięciocentymetrowej miąższości warstwę czarnej ziemi z brązowymi plamkami i skupiskami węgla drzewnych (w. 129). Przykrywała ona właściwy nasyp, zbudowany z prawie jednolitego jasnobrązowego piasku (w. 141), o miąższości ok. 0,4 m. Znalaziono w nim

³¹ Oprócz rejestru zabytków województwa podlaskiego taka interpretacja pojawia się też niekiedy w literaturze (m.in. Faliński 1980, ryc. 1; Skrzyńska 2019b, 310).

ok. 70 drobnych fragmentów naczyń z okresu wpływów rzymskich (ryc. IV.71: 2–4), o cechach zarówno materiałów kultury wielbarskiej, jak i grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowej. Nasyp wzniesiony został na warstwie humusu pierwotnego, o miąższości sięgającej miejscami ok. 0,35 m (w. 225). Był to plamisty, szary i brązowy piasek, z pojedynczymi bardzo drobnymi węgielkami drzewnymi. Pochodzi z niego ok. 20 ułamków naczyń (ryc. IV.71: 5, 6), które można ogólnie datować na okres wpływów rzymskich. Warstwy tej nie stwierdzono na obrzeżu kopca, w północno-wschodnim narożniku wykopu, co wskazuje na jego usypanie z piasku zgarniętego z najbliższego otoczenia. Być może pozostałością po pozyskiwaniu budulca na nasyp była też odkryta w tym miejscu jama lub rów, o długości ponad 1,5 m i głębokości dochodzącej do 0,55 m (ob. 179). W jej wypełnisku, składającym się z jasnobrązowego piasku z drobnymi żółtymi plamkami, znaleziono jedynie dwa fragmenty ceramiki pradziejowej. U podstawy kopca widoczny był wkopany w pierwotną próchnicę rowek o szerokości ok. 0,2 m i głębokości do ok. 0,3 m, wypełniony jasnobrązowym piaskiem z drobnymi jasnoszarymi plamkami (ob. 186; ryc. IV.70). Średnica utworzonego przezeń okręgu, wyznaczającego najprawdopodobniej pierwotny zasięg nasypu, wynosiła zapewne ok. 8 m.

Ryc. IV.68. Leśnictwo Postołowo, stan. 4. Numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: IBL). Oprac. J. Kowalczyk

Fig. IV.68. Leśnictwo Postołowo, site 4. Digital Elevation Model (source of ALS LiDAR data: Forest Research Institute). Compiled by J. Kowalczyk

W północno-zachodnim narożniku wykopu, w odległości ok. 1 m na północ od rowka, natrafiono na niewielki luźny bruk (w. 172), składający się z drobnych otoczków, ułożonych na poziomie humusu pierwotnego (ryc. IV.72). Zajmował on powierzchnię ok. 0,5 m² i przypuszczalnie wychodził poza granice przebadanego obszaru. Na kamieniach zostało ustawione – lub być może pierwotnie było nimi obłożone – niewielkie naczynie o wysokości ok. 13 cm, średnicy wylewu 11,2 cm i średnicy dna 8,6 cm (ob. 171; ryc. IV.72–74). Jest to egzemplarz o baniastym kształcie i lekko esowatym wylewie, którego ścianki w górnej części są wygładzone, zaś na brzuścu chropowate. Najwięcej analogi znajduje on wśród miniaturowych form wielbarskich garnków typu IC, datowanych od fazy B₂ do D okresu wpływów rzymskich i wędrowek ludów (Wołągiewicz 1993, 12, 26, tabl. 3). Naczynie przykryte było piaskiem, który spłynął lub osunął się z nasypu. Fragmenty kolejnego garnka, zapewne również typu

IC (ryc. IV.71: 1), znaleziono bliżej środka kopca. Odkryto tu wkopaną w humus pierwotny kolistą jamę, o średnicy ok. 0,35 m i głębokości ok. 0,25 m, pełniącą być może funkcję paleńska (ob. 174). Leżące w warstwie spalenizny ułamki górnej części naczynia przykryte były niewielkim kamieniem (ryc. IV.75). Pod nasypem i na jego obrzeżu widocznych było ponadto kilka niewielkich kolistych zaciemnień, z których co najmniej jedno to prawdopodobny dół posłupowy, o średnicy ok. 0,3 m i głębokości do 0,5 m (ob. 218).

Ryc. IV.69. Leśnictwo Postołowo, stan. 4, kopiec nr 111. Ogólny widok nasypu (październik 2016 r.).

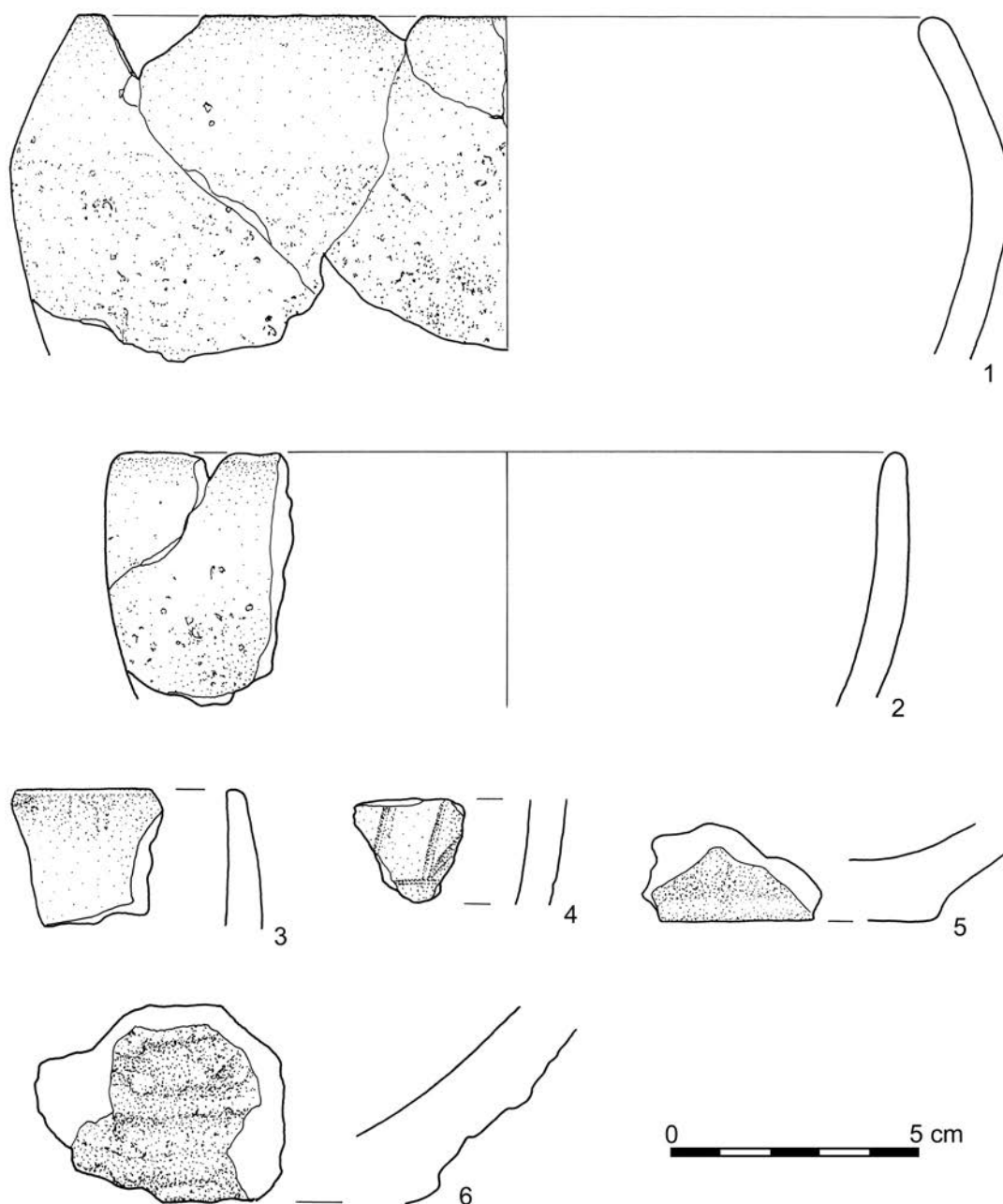
Fot. H. Olczak

Fig. IV.69. Leśnictwo Postołowo, site 4, mound no. 111. General view of the the mound (October 2016). Photo by H. Olczak

Ryc. IV.70. Leśnictwo Postołowo, stan. 4, kopiec nr 112. Wykop po zakończeniu eksploracji, z widocznym negatywem rowka 186. Fot. D. Krasnodębski

Fig. IV.70. Leśnictwo Postołowo, site 4, mound no. 112. Trench after finishing exploration, with the negative of ditch 186 visible. Photo by D. Krasnodębski

Ryc. IV.71. Leśnictwo Postołowo, stan. 4, kopiec nr 112. Wybór fragmentów ceramiki naczyniowej: 1 – ob. 174; 2–4 – w. 141; 5, 6 – w. 225. Rys. G. Nowakowska, H. Olczak

Fig. IV.71. Leśnictwo Postołowo, site 4, mound no. 112. Selection of pottery fragments: 1 – feature 174; 2–4 – layer 141; 5, 6 – layer 225. Drawn by G. Nowakowska, H. Olczak

Wyniki badań kopca nie pozwalają na bezsporne przypisanie go do grupy obiektów o funkcji sepulkralnej, chociaż równocześnie trudno sobie wyobrazić inne przeznaczenie tego zespołu. Jednoznaczną interpretację uniemożliwia jednak brak śladów pochówku. Nie można oczywiście wykluczyć, że grób znajduje się w nieprzebadanej części kopca lub – co jest jednak mniej prawdopodobne – został całkowicie zniszczony przez wspomniany już duży wykrot. Nie do końca jasna jest też relacja kopca do odkrytych pod nim oraz w jego sąsiedztwie obiektów i ceramiki. Bezdyskusyjnie związany jest z nim rowek 186, którego kształt odpowiada zarysowi nasypu. Wydaje się, że nie można tego wykluczyć również w przypadku domniemanego paleniska 174, gdyż z cmentarzysk kurhanowych kultury wielbarskiej

z północno-wschodniej Polski znane są usytuowane pod nasypami jamy ze spalenizną, którym przypisuje się funkcję obrzędową (Cieśliński 2014, 80; tam dalsza literatura). Podobne przeznaczenie mogło mieć także naczynie 171, ustawione na bruku 172, na stopnie dobrze zachowanego w tej części wykopu humusu pierwotnego, i przykryte warstwą, która spłynęła z nasypu. Jest bowiem mało prawdopodobne, aby znajdujący się na powierzchni, pochodzący ewentualnie z wcześniejszego okresu użytkowania stanowiska garnek, nie został zniszczony podczas wznoszenia kopca. Niepokojąca jest jedynie obecność w nasypie dość licznych drobnych fragmentów naczyń, które mogą wskazywać na istnienie w tym miejscu starszej osady. Fakt ten nie wyklucza jednak zaproponowanej interpretacji obiektów.

Ryc. IV.72. Leśnictwo Postołowo, stan. 4, kopiec nr 112. Bruk 172 i ustawiony na nim gliniany garnek 171. Fot. D. Krasnodębski

Fig. IV.72. Leśnictwo Postołowo, site 4, mound no. 112. Pavement 172 and clay pot 171 that was set on it. Photo by D. Krasnodębski

Ryc. IV.73. Leśnictwo Postołowo, stan. 4, kopiec nr 112. Gliniany garnek 171 *in situ*. Fot. D. Krasnodębski

Fig. IV.73. Leśnictwo Postołowo, site 4, mound no.112. Clay pot 171 *in situ*. Photo by D. Krasnodębski

Spośród czterech wykonanych analiz radiowęglowych dwie, otrzymane z próbek pobranych z rowka 186 i jamy 179, łączyć można zapewne z okresem powstania kopca³². Najbardziej wiarygodny wydaje się wynik datowania węgla pochodzących z pierwszego z wymienionych obiektów (1765±30 BP), który po kalibracji obejmuje okres od połowy II do końca IV w. n.e., a jeśli odrzucimy wartości skrajne, to od początku III do połowy IV w. n.e.³³. Taki zakres jest zgodny z chronologią pozyskanych materiałów zabytkowych. Rezultat datowania próbki

³² Spośród pozostałych dwóch analiz jedna, wykonana dla węgla pozyskanych spod nasypu, świadczy zapewne o naturalnym pożarze lasu w VI tys. p.n.e. Natomiast druga data, wskazująca na XIII–XIV w., uzyskana została z próbki pochodzącej prawdopodobnie z wypalonego korzenia, znajdującego się w górnej części kopca.

³³ Poz-87563. Po kalibracji z prawdopodobieństwem 95,4%: 142 AD (2,0%) 160 AD, 165 AD (4,1%) 196 AD, 209 AD (87,9%) 354 AD, 367 AD (1,5%) 379 AD; po kalibracji z prawdopodobieństwem 68,2%: 236 AD (22,8%) 264 AD, 275 AD (45,4%) 330 AD.

z jamy 179 (1590 ± 30 BP)³⁴, po kalibracji mieszczący się pomiędzy początkiem V a połową VI w. n.e., może świadczyć o długim okresie, w którym pozostawała ona częściowo niezasypana. Na obecnym etapie badań najbardziej prawdopodobne wydaje się zatem, że kopiec powstał w późnym okresie rzymskim lub na przełomie starożytności i wczesnego średniowiecza. Poza przedstawionymi przesłankami wskazuje na to także jego znaczna deniwelacja oraz brak widocznych na powierzchni jam i rowów dookolnych, znanych z późniejszych obiektów tego typu. Nie do końca wyjaśniona pozostaje nie tylko funkcja, ale i przynależność kulturowa nasypu. Wprawdzie pozyskana ze stanowiska ceramika najwięcej analogii znajduje wśród materiałów kultury wielbarskiej, to jednak podobne formy naczyń są w okresie wpływów rzymskich szeroko rozpowszechnione.

Ryc. IV.74. Leśnictwo Postołowo, stan. 4, kopiec nr 112. Gliniany garnek 171 po rekonstrukcji.
Fot. M. Osiadacz

Fig. IV.74. Leśnictwo Postołowo, site 4, mound no. 112. Clay pot 171 after reconstruction. Photo by M. Osiadacz

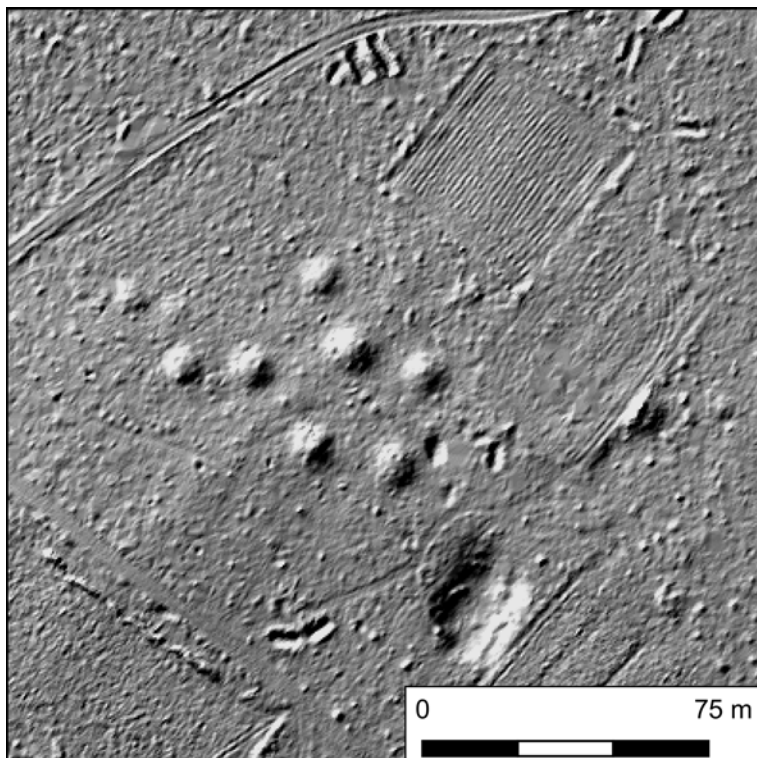

Ryc. IV.75. Leśnictwo Postołowo, stan. 4, kopiec nr 112. Fragmenty glinianego garnka w obiekcie 174. Fot. D. Krasnodębski

Fig. IV.75. Leśnictwo Postołowo, site 4, mound no. 112. Fragments of the clay pot in feature 174. Photo by D. Krasnodębski

³⁴ Poz-87566. Po kalibracji z prawdopodobieństwem 95,4%: 406 AD (95,4%) 542 AD; po kalibracji z prawdopodobieństwem 68,2%: 420 AD (11,5%) 435 AD, 448 AD (16,7%) 472 AD, 487 AD (40,0%) 535 AD.

Kolejna grupa kopców o niejasnej funkcji i przynależności kulturowej usytuowana jest na stanowisku 3 w leśnictwo Sacharewo (oddział 413A). Położone jest ono w widłach rzeki Leśnej Prawej i bezimiennego cieką wodnego, jej dopływu (por. ryc. IV.25). W odległości ok. 200 m na północny zachód, po drugiej stronie wspomnianego strumienia, znajduje się opisana wcześniej osada wielokulturowa, której główna faza użytkowania związana jest z grupą suraską kultury ceramiki kreskowej (Leśnictwo Sacharewo, stan. 9; por. rozdz. IV.1). W skład zespołu wchodzi dziesięć kopców ziemnych, rozrzuconych na obszarze o powierzchni ok. 1 ha (ryc. IV.76–78). W ich układzie można dopatrzeć się dwóch nieregularnych rzędów o orientacji północny zachód-południowy wschód. Odległości pomiędzy poszczególnymi nasypami nie przekraczają zwykle kilkunastu metrów, jedynie obiekt nr 8 położony jest nieco dalej na wschód od pozostałych. Średnice kopców wynoszą od 7 do 12 m, na ogół ok. 10 m, a wysokości wahają się od 0,3 do 1,1 m, najczęściej sięgając ok. 0,8–1,0 m. Na powierzchni nasypów nie stwierdzono konstrukcji kamiennych, na ich obrzeżu nie widać też jam lub rowów dookólnych. Teren na skraju stanowiska jest mocno przekształcony w wyniku gospodarki leśnej, zaś dwa kopce (nr 8 i 10) są częściowo zniszczone. W pobliżu kopców przebiegają niskie wały ziemne, które interpretuje się jako ślady dawnych pól (Szubska, Szubski 2021, 1198–1200).

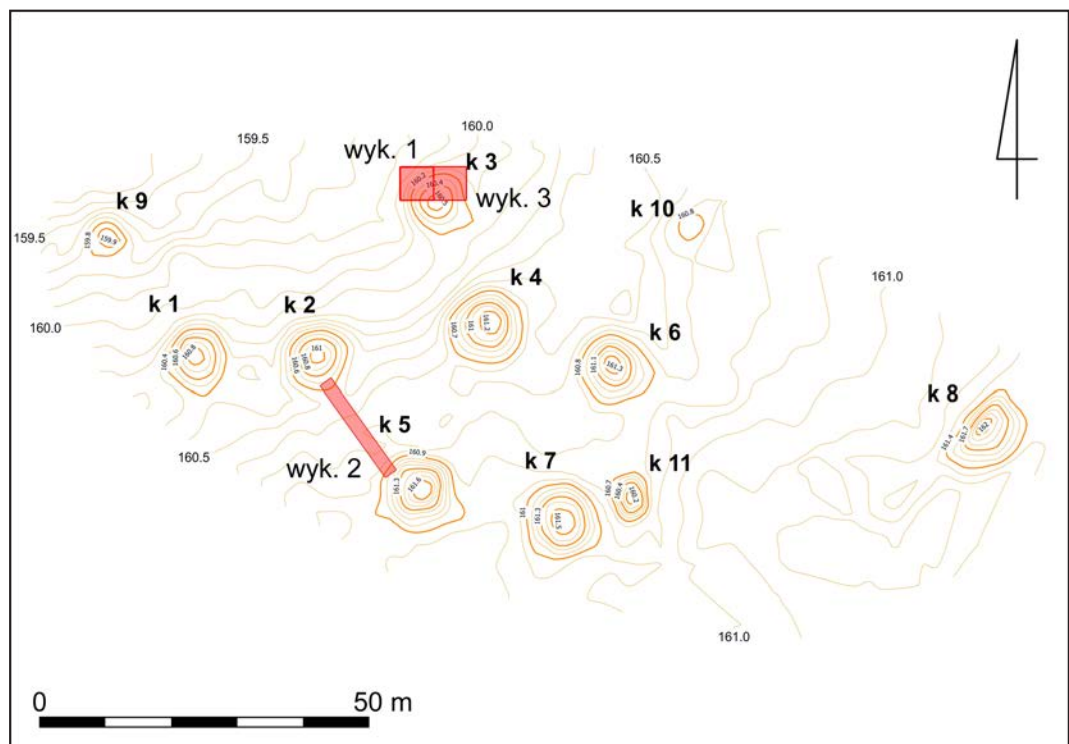
Ryc. IV.76. Leśnictwo Sacharewo, stan. 3. Numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK). Oprac. M. Jakubczak, K. Niedziółka

Fig. IV.76. Leśnictwo Sacharewo, site 3. Digital Elevation Model (source of ALS LiDAR data: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by M. Jakubczak, K. Niedziółka

Rozpoznany wykopaliskowo kopiec nr 3, o średnicy ok. 9 m i wysokości ok. 0,7 m, położony jest na północnym skraju stanowiska (Krasnodębski i in. 2019). W jego ćwiartce północno-zachodniej wytyczono wykop 1 o wymiarach 5 × 5 m, zaś w północno-wschodniej analogicznych rozmiarów sondaż 3 (ryc. IV.77; IV.79)³⁵. Na stoku nasypu, w korzeniach kilkudziesięcioletniego drzewa rosnącego ok. 1,5–2,0 m od jego szczytu, znaleziono żelazną ostrogę kabłąkową (ryc. IV.80). Leżała ona na głębokości ok. 0,15–0,20 m od powierzchni, na

³⁵ W niniejszej publikacji uwzględniono szczegółowo wyniki badań z 2017 r. Ze względu na brak możliwości opracowania materiałów z 2020 i 2022 r. rezultaty tych wykopalisk zostały dodane jedynie w stopniu, w jakim było to możliwe.

pograniczu cienkiej warstwy współczesnego humusu (w. 1) i właściwego nasypu (w. 3; ryc. IV.81). Przedmiot należy do typu F3b według Jerzego Ginalskiego, datowanego na fazę C_{1a} i C_{1b} okresu wpływów rzymskich (Ginalski 1991, 66 n., 74)³⁶. Nasyp, o miąższości ok. 0,6 m, zbudowany był z jasnobrązowożółtego piasku, zawierającego pojedyncze drobne węgle drzewne. Pozyskano z niego 38 niewielkich fragmentów ceramiki (ryc. IV.82: 1–4). Na podstawie zasięgu tej warstwy można przypuszczać, że pierwotna średnica kopca wynosiła ok. 8 m. W spągu nasypu znajdowały się cienkie (ok. 0,1 m) warstewki z licznymi wytrąceniami żelazistymi – jasnobrązowożółty piasek z różnobarwnymi plamkami (w. 11) oraz plamisty, jasnobrązowy i jasnoszary piasek (w. 9; ryc. IV.81). Duża liczba węgli drzewnych w ostatniej z warstw świadczy o spaleniu w tym miejscu materiału organicznego. Oprócz dwóch ułamków naczyń z tej części kopca nie pozyskano materiałów zabytkowych. Niżej odsłonięto próchnicę pierwotną, którą tworzył jasnobrązowożółty piasek (w. 12) o miąższości ok. 0,2 m, z licznymi drobnymi kamieniami. Znalaziono w niej dwa fragmenty ceramiki. W trakcie budowy kopca warstwa próchnicy została na jego obrzeżach usunięta. W tym miejscu zalegał jasnoszary piasek (w. 6), będący zapewne spływem z górnej części nasypu. Pochodzi z niego 16 ułamków naczyń (ryc. IV.82: 5–8). U podstawy kopca od strony północnej pod warstwą 6 odkryto spąg domniemanego dołu posłupowego (ob. 14). Miał on ok. 0,20–0,25 m średnicy i ok. 0,1 m głębokości, zaś wypełniony był jasnobrązowym piaskiem.

Ryc. IV. 77. Leśnictwo Sacharewo, stan. 3. Plan warstwicowy z lokalizacją wykopów archeologicznych. Oprac. M. Jakubczak, K. Niedziółka

Fig. IV.77. Leśnictwo Sacharewo, site 3. Contour plan with the location of archaeological trenches. Compiled by M. Jakubczak, K. Niedziółka

³⁶ Za pomoc w określeniu typu ostrogi serdecznie dziękujemy dr. hab. Jackowi Andrzejowskiemu.

Ryc. IV.78. Leśnictwo Sacharewo, stan. 3. Widok na stanowisko od północy (czerwiec 2017 r.).
Fot. D. Krasnodębski

Fig. IV.78. Leśnictwo Sacharewo, site 3. View at the site from the north (June 2017). Photo by
D. Krasnodębski

Ryc. IV.79. Leśnictwo Sacharewo, stan. 3, kopiec nr 3, wykop 1. Wykop po zakończeniu eksploracji
(widok od północnego zachodu). Fot. D. Krasnodębski

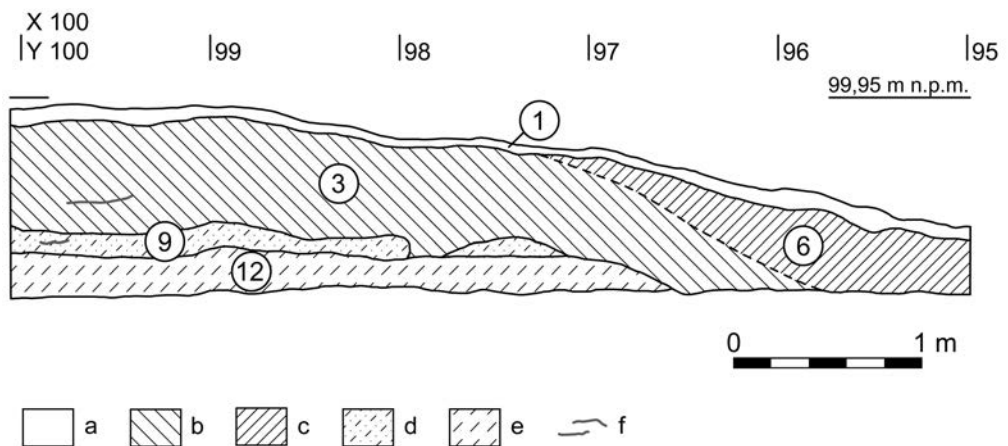
Fig. IV.79. Leśnictwo Sacharewo, site 3, mound no. 3, trench 1. Trench after finishing exploration
(view from the northwest). Photo by D. Krasnodębski

Z przebadanej części kopca pozyskano ok. 70 fragmentów ceramiki (ryc. IV.82). Wśród nich znajdują się zarówno ułamki naczyń stołowych o starannie wygładzonej lub polerowanej powierzchni, jak i wyrobów tzw. kuchennych, charakteryzujących się chropowatymi lub lekko wygładzonymi ściankami. Na kilku z nich widoczne są ponadto rysy, powstałe prawdopodobnie w wyniku obróbki przy pomocy grzebienia lub miotełki (ryc. IV.82: 1, 6, 8), w zbiorze nie stwierdzono jednak egzemplarzy o kreskowanej powierzchni. Do bardziej charakterystycznych należą wylewy garnków o wychylonych na zewnątrz, zaokrąglonych lub lekko ściętych krawędziach (ryc. IV.82: 1, 6, 7). Wyróżniono także górną część naczynia o prawie

pionowej szyjce (ryc. IV.82: 3) oraz o zagiętym do wewnątrz brzegu, być może o beczułkowatym kształcie (ryc. IV.82: 2). Ponadto znaleziono ułamek dna nieokreślonego naczynia stołowego (ryc. IV.82: 4). Tylko jeden wyrób, o wychylonym na zewnątrz wylewie, na załamie brzuśca zdobiony jest być może dołkami palcowymi.

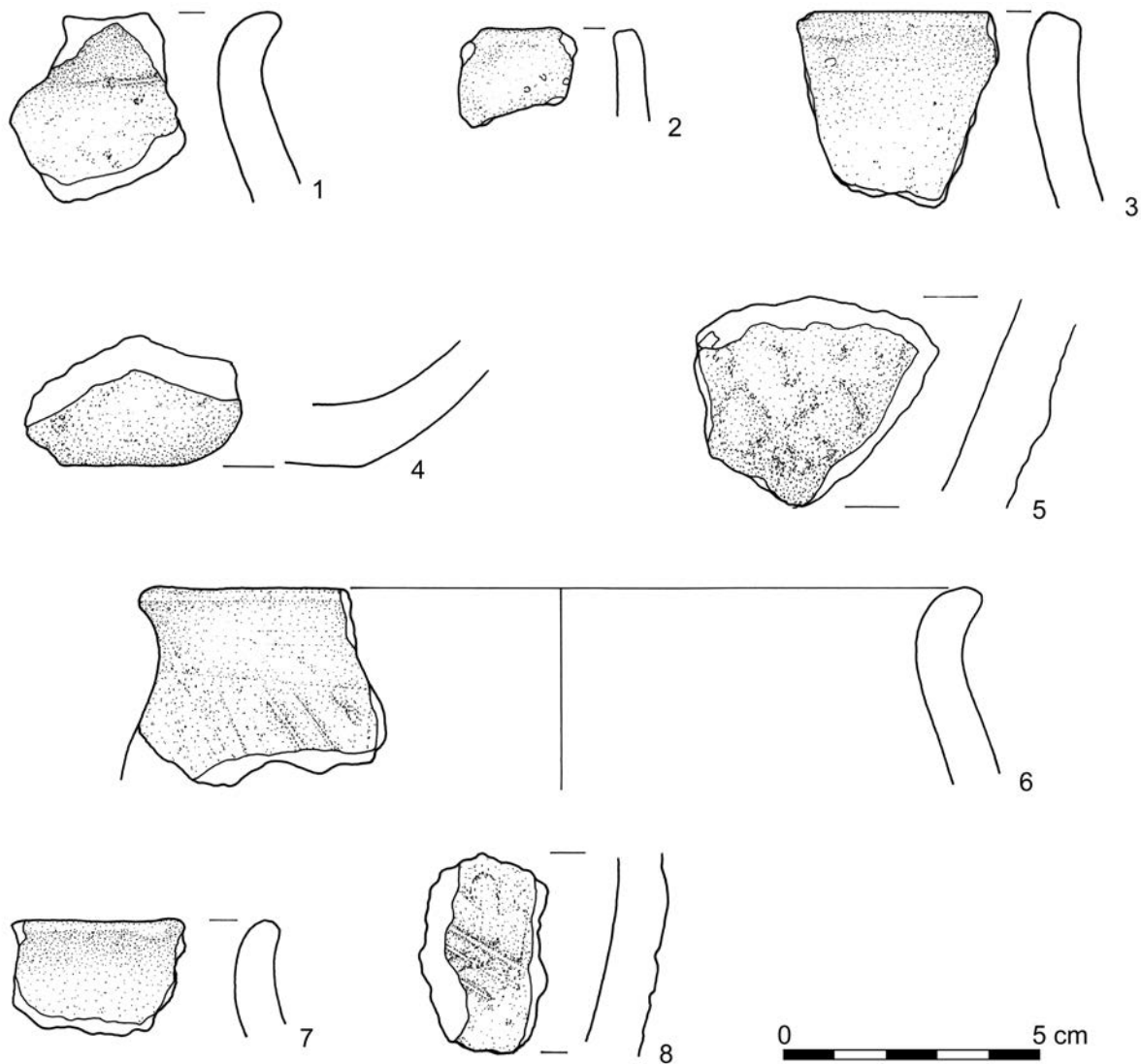
Ryc. IV.80. Leśnictwo Sacharewo, stan. 3, kopiec nr 3, wykop 3. Żelazna ostroga znaleziona w górnej części nasypu. Fot. A. Barejko

Fig. IV.80. Leśnictwo Sacharewo, site 3, mound no. 3, trench 3. Iron spur found in the upper part of the mound. Photo by A. Barejko

Ryc. IV.81. Leśnictwo Sacharewo, stan. 3, kopiec nr 3, wykop 1. Południowy profil wykopu: a – ściółka i humus współczesny; b – jasnobrązowożółty piasek; c – jasnoszary piasek z jasnobrązowymi plamkami; d – plamisty, jasnobrązowy i jasnoszary piasek z wytrąceniami żelazistymi; e – jasnobrązowożółty piasek z niewielkimi kamieniami; f – wytrącenia żelaziste. Rys. Z. Tragarz

Fig. IV.81. Leśnictwo Sacharewo, site 3, mound no. 3, trench 1. North-facing profile of the trench: a – plant litter and modern humus; b – light brown-yellow sand; c – light gray sand with light brown patches; d – spotted light brown and light gray sand with ferriferous intrusions; e – light brown-yellow sand with small stones; f – ferriferous intrusions. Drawn by Z. Tragarz

Ryc. IV.82. Leśnictwo Sacharewo, stan. 3, kopiec nr 3, wykop 1. Wybór fragmentów ceramiki naczyniowej: 1–4 – w. 3; 5–8 – w. 6. Rys. G. Nowakowska, H. Olczak

Fig. IV.82. Leśnictwo Sacharewo, site 3, mound no. 3, trench 1. Selection of pottery fragments: 1–4 – layer 3; 5–8 – layer 6. Drawn by G. Nowakowska, H. Olczak

Na stanowisku rozpoznano również niewielki obszar położony pomiędzy kopcami nr 2 i 5 (Niedziółka 2020b). Wykop 2 przeciął jeden z biegnących w tym miejscu niskich wałów ziemnych, o orientacji północny wschód-południowy zachód, obejmując także obrzeża wymienionych nasypów. Poza warstwą próchnicy pierwotnej nie stwierdzono w nim wyraźnych struktur kulturowych. Znalaziono ponad 20 fragmentów ceramiki, które – z wyjątkiem kilku ułamków naczyń kultury trzcinieckiej – pod względem techniki wykonania nawiązują do opisanych wyżej materiałów z kopca nr 3. Wyróżniono wśród nich fragmenty o lekko wygładzonych i chropowaconych ściankach, w większości pochodzące z jednego pojemnika o wychylonym na zewnątrz wylewie (Wawrusiewicz 2020b).

Cechy technologiczne i stylistyczne pozyskanej ze stanowiska ceramiki są typowe dla materiałów osadniczych z szerokiego zakresu czasowego, obejmującego okres przedrzymski – późny okres wpływów rzymskich. Wskazanie jej precyzyjnego datowania i określenie przynależności kulturowej jest jednak bardzo trudne. Biorąc pod uwagę, że w zbiorze nie stwierdzono wyrobów o wyraźnie kreskowanej powierzchni, jego związek z grupą suraską

kultury ceramiki kreskowanej wydaje się mało prawdopodobny³⁷. Z drugiej strony jednak, ze względu na niewielką liczbę materiałów, nie można go całkowicie wykluczyć. Pewne cechy, głównie sposób opracowania ścianek kilku fragmentów naczyń (nieregularne kreski wykonane miotką, rylcem lub grzebieniem), ale też kształt ich górnych części, nawiązują do ceramiki późnozaruszyńskiej z terenu białoruskiego Pobuża i Polesia (m.in. Belâvec 2016b, ryc. 3–7, 9–12). Brak jednak decydujących wyróżników pozwalających na bezsporne utożsamienie opisywanego zbioru z tym kręgiem kulturowym. Na obecnym etapie rozpoznania stanowiska można go zatem dołączyć do dość licznych materiałów z tego terenu, których nie udało się bliżej określić.

W celu uściślenia chronologii stanowiska wykonano pięć analiz ¹⁴C węgla drzewnych i szczątków roślinnych pochodzących z kopców nr 3 i 5 (tab. IV.1). Przyniosły one stosunkowo spójne wyniki, dla obiektu nr 3 obejmujące okres od 2. połowy III do połowy VI w. n.e., przy największym prawdopodobieństwie przypadającym na IV – połowę VI w. n.e., zaś nasypaniu nr 5 – od początku V do połowy VI lub początku VII stulecia n.e. Co jest istotne, zbliżone rezultaty uzyskano zarówno w przypadku węgla, jak i spalonego owocu rdestu powojowatego (*Fallopia convolvulus*). W rozważaniach dotyczących chronologii i funkcji kopca nr 3, a tym samym i całego zespołu, nie można pominąć wspomnianej wyżej żelaznej ostrogi. Jest to znalezisko wyjątkowe, niemające dotychczas analogii na terenie Puszczy Białowieskiej. Problemem jest jednak miejsce odkrycia ostrogi. Wydaje się bowiem mało prawdopodobne, aby przetrwała ona w dobrym stanie na tak niewielkiej głębokości, i raczej należy liczyć się z możliwością, że została wtórnie przemieszczona, na przykład przez korzenie drzew lub procesy stokowe. Niepewność co do miejsca pierwotnego zdeponowania przedmiotu nakazuje więc ostrożnie podejście do jego związku z czasem powstania kopca. Ostrogi tego typu występują w kulturze przeworskiej w fazach C_{1a} i C_{1b}, czyli od 2. połowy II w. n.e. do ok. połowy III w. n.e. (Ginalski 1991, 66 n., 74). Takie datowanie stoi jednak w sprzeczności z wynikami analiz radiowęglowych. Uzyskane daty, w tym także dla rośliny jednorocznej, są wyraźnie późniejsze i wszystkie zajął się w V i na początku VI w. n.e., przy największym prawdopodobieństwie przypadającym na pierwsze dziesięciolecie V w. n.e. A zatem mielibyśmy do czynienia albo z zupełnie przypadkowym znaleziskiem, które trafiło do kopca nr 3 wraz z ziemią wykorzystaną do jego usypania, albo też ostroga została złożona w nim celowo wraz z pochówkiem (w tym momencie jeszcze nieuchwyconym archeologicznie), zaś ten typ uzbrojenia (bądź ten konkretny egzemplarz), używany był jeszcze długo po wyjściu z mody w kulturze przeworskiej i wielbarskiej. Kwestię tę mogą rozstrzygnąć tylko kolejne badania wykopaliskowe.

W przygotowanej kilka lat temu wstępnej publikacji wyników badań tego zespołu kopiec nr 3 zinterpretowano jako domniemany kurhan z późnego okresu wpływów rzymskich (Krasnodębski i in. 2019, 97 n.). Obecnie, po wykonaniu kolejnych datowań radiowęglowych, wydaje się, że możliwy zakres czasowy powstania obiektu należy rozciągnąć również na okres wędrówek ludów, a nawet początek wczesnego średniowiecza. Nadal jednak ani funkcja, ani przynależność kulturowa stanowiska nie zostały wyjaśnione w zadowalający sposób. Na obecnym etapie badań nie do końca jasny jest także związek zespołu z położoną po zachodniej stronie cieką wodnego osadą (Leśnictwo Sacharewo, stan. 9), której młodsza faza została wydатовana metodą radiowęglową na podobny okres (por. rozdz. IV.1, przyp. 7).

³⁷ W przypadku najlepiej przebadanych podlaskich stanowisk tego kręgu kulturowego udział fragmentów naczyń o kreskowanej powierzchni wynosi zazwyczaj co najmniej kilkanaście procent (por. rozdz. IV.1).

Tab. IV.1. Leśnictwo Sacharewo, stan. 3. Zestawienie wyników analiz radiowęglowych

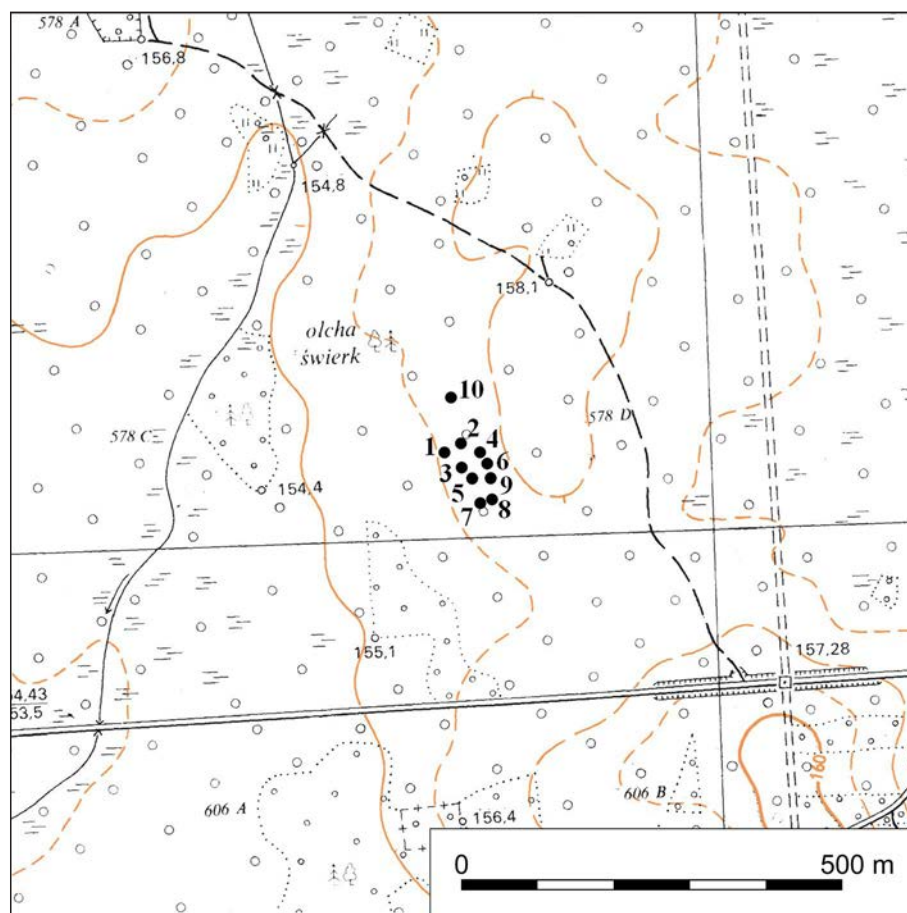
Tab. IV.1. Leśnictwo Sacharewo, site. 3. List of radiocarbon dating results

Pochodzenie próbek	Nr laboratoryjny	Wiek BP	Kalibracja 68,2%	Kalibracja 95,4%	Uwagi
Kopiec nr 3, w. 3	Poz-96964	1655 ± 30 BP	352 AD (13,1%) 367 AD 380 AD (55,1%) 421 AD	262 AD (2,0%) 277 AD 328 AD (87,9%) 431 AD 492 AD (5,6%) 530 AD	węgiel drzewny
Kopiec nr 3, w. 9	Poz-99169	1600 ± 30 BP	411 AD (18,4%) 435 AD 452 AD (11,6%) 471 AD 487 AD (38,2%) 534 AD	399 AD (95,4%) 539 AD	węgiel drzewny
Kopiec nr 3, w. 9	MKL-A3872	1567 ± 25 BP	430 AD (55,3%) 493 AD 511 AD (5,7%) 518 AD 529 AD (7,2%) 537 AD	421 AD (95,4%) 550 AD	węgiel drzewny
Kopiec nr 5	Poz-128930	1520 ± 30 BP	542 AD (68,3%) 596 AD	436 AD (6,5%) 465 AD 475 AD (7,3%) 501 AD 508 AD (1,1%) 517 AD 530 AD (78,5%) 608 AD 624 AD (2,0%) 637 AD	węgiel drzewny
Kopiec nr 5	Poz-134443	1610 ± 30 BP	419 AD (17,9%) 440 AD 454 AD (19,0%) 478 AD 496 AD (31,3%) 534 AD	413 AD (95,4%) 542 AD	owoc rdestu powojowatego (<i>Fallopia convolvulus</i>)

Ostatni przebadany kopiec, z którego pozyskano materiały z okresu wpływów rzymskich, znajduje się w południowej części Puszczy Białowieskiej, na wymienionym już stanowisku 12 w leśnictwie Podcerkiew (oddział 578D; ryc. IV.83). Położone jest ono w bezpośrednim sąsiedztwie osady z późnego okresu wpływów rzymskich Leśnictwo Podcerkiew, stan. 4 i ok. 500 m na południowy wschód od osady produkcyjnej grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowej Leśnictwo Podcerkiew, stan. 1, rozciągającej się na przeciwległym brzegu Jamienki (por. rozdz. IV.1 i IV.2, ryc. IV.2). Zespół tworzy 10 kopców ziemnych o dość zróżnicowanych rozmiarach (ryc. IV.84; IV.85). Najmniejsze z nich mają ok. 6–7 m średnicy i 0,2–0,5 m wysokości, zaś największy mierzy 15 m, przy wysokości 0,9 m. Dziewięć nasypów znajduje się w jednym skupisku, w którym obiekty ułożone są w dwóch rzędach o układzie północny zachód-południowych wschód, natomiast jeden (nr 10) usytuowany jest w odległości ok. 50 m na północ od nich. Na powierzchni stanowiska nie widać rowów dookólnych ani konstrukcji kamiennych. Badaniami wykopaliskowymi objęto południowo-wschodnią ćwiartkę kopca nr 7 (wykop 1; ryc. IV.86) oraz obszar przylegający do niego od wschodu (wykop 2).

Nasyp badanego kopca, o wysokości ok. 0,5 m, zbudowany był z jasnobrązowego piasku (w. 2; ryc. IV.86), w którym znaleziono ok. 40 fragmentów ceramiki naczyniowej (por. rozdz. IV.1, ryc. IV.9: 5). Wzniesiono go na warstwie humusu pierwotnego o miąższości 0,10–0,15 m (w. 10). Był to szary piasek z jaśniejszymi plamkami, bez zawartości zabytkowej. Na obrzeżach kopca od strony południowo-wschodniej wyróżniono nieco ciemniejszy, szary piasek, z plamami spalenizny i drobnymi węglami drzewnymi (w. 6 i 9). W warstwach tych, a także na ich styku z nasypem, natrafiono na kilka ułamków ceramiki, m.in. duży fragment dolnej części garnka (por. rozdz. IV.1, ryc. IV.9: 6). Niektóre z nich, w tym wspomniane dno, były wtórnie

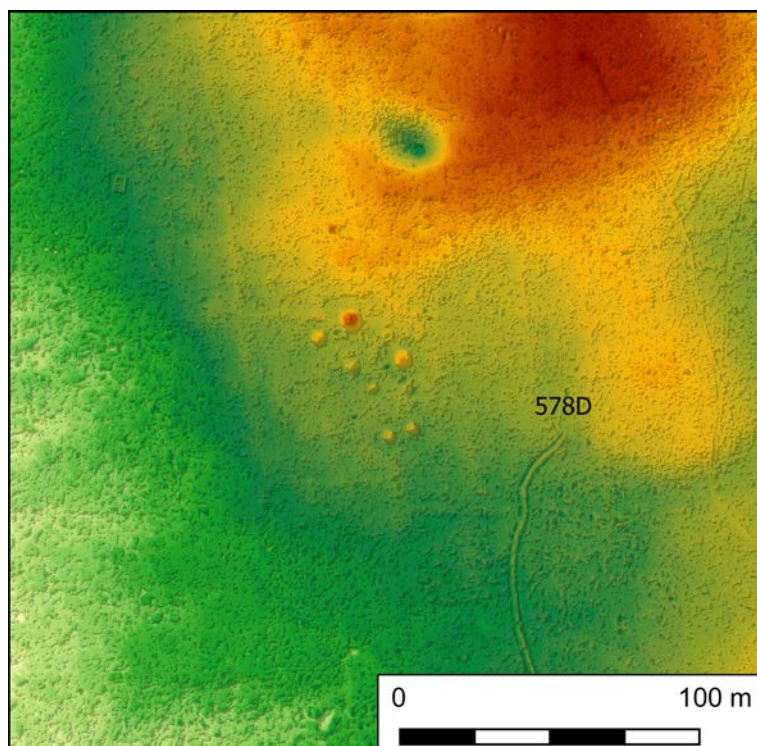
przepalone. Układ znalezisk wydaje się wskazywać na ich zaleganie *in situ*, chociaż nie można wykluczyć, że zsunęły się one z wyższych części nasypu lub z jego szczytu. W południowej części wykopu odsłonięto niewielki fragment obiektu o głębokości ok. 0,30–0,35 m, najprawdopodobniej jamy lub rowu dookólnego (ob. 25).

Ryc. IV.83. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 12. Lokalizacja stanowiska na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.341, arkusz Przewłoka, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

Fig. IV.83. Leśnictwo Podcerkiew, site 12. Location of the site on a topographic map of a scale of 1:10 000 (256.341, "Przewłoka" sheet, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by H. Olczak

Poza zasięgiem nasypu, na stropie calca, znajdowały się dwie niewielkie jamy (ob. 13 i 15), o średnicy ok. 0,30–0,35 m i głębokości odpowiednio 0,1 m i 0,3 m, z ułożonymi wewnątrz kamieniami (ryc. IV.87; IV.88). W przypadku głębszej jamy 15 otoczki były przepalone, zaś wypełnisko zawierało ponadto dużą liczbę węgli drzewnych, co wskazuje, że mogła ona pełnić funkcję paleniska. Natomiast pierwszy z wymienionych obiektów to być może zachowany w spągowej części dół postłupowy, z kamieniami służącymi do ustabilizowania słupa. Z żadnego z obiektów nie pozyskano materiałów zabytkowych, a ich związek z badanym kopcem nie jest jasny. W wytyczonym dalej na wschód wykopie 2 nie stwierdzono wyraźnej warstwy kulturowej. Znalezione w tym miejscu nieliczne fragmenty ceramiki pochodziły z humusu współczesnego i stropu calca.

Ryc. IV.84. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 12. Numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: IBL). Oprac. J. Kowalczyk

Fig. IV.84. Leśnictwo Podcerkiew, site 12. Digital Elevation Model (source of ALS LiDAR data: Forest Research Institute). Compiled by J. Kowalczyk

Ryc. IV.85. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 12. Widok na stanowisko od północy. Na pierwszym planie kopiec nr 2 (listopad 2017 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. IV.85. Leśnictwo Podcerkiew, site 12. View at the site from the north. Mound no. 2 in the foreground (November 2017). Photo by D. Krasnodębski

Ryc. IV.86. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 12, kopiec nr 7, wykop 1. Widok południowo-wschodniej ćwiartki kopca w trakcie badań wykopaliskowych. Fot. D. Krasnodębski

Fig. IV.86. Leśnictwo Podcerkiew, site 12, mound no. 7, trench 1. View of the southeast part of the mound during excavations. Photo by D. Krasnodębski

Ryc. IV.87. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 12, kopiec nr 7, wykop 1. Obiekt 13 w trakcie eksploracji. Fot. D. Krasnodębski

Fig. IV.87. Leśnictwo Podcerkiew, site 12, mound no. 7, trench 1. Feature 13 during exploration. Photo by D. Krasnodębski

Ryc. IV.88. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 12, kopiec nr 7, wykop 1. Przekrój obiektu 15. Fot. D. Krasnodębski

Fig. IV.88. Leśnictwo Podcerkiew, site 12, mound no. 7, trench 1. Section of feature 15. Photo by D. Krasnodębski

W zbiorze ceramiki, liczącym 78 niewielkich ułamków, wyróżniono wyroby o powierzchni lekko wygładzonej (22 fragm.), chropowatej (13 fragm.), kreskowanej (10 fragm.) i polerowanej (4 fragm.). Wspomniany kawałek dolnej części naczynia (por. rozdz. IV.1, ryc. IV.9: 6) pochodzi prawdopodobnie z niewielkiego garnka o maksymalnej średnicy nie większej niż ok. 15 cm, charakteryzującego się niestarannie wygładzonymi ściankami i gruboziarnistą domieszką tłuczni, o granulacji do 5 mm. Dno jest płaskie, o średnicy 7,5 cm i grubości 1,3 cm, z wyodrębnioną stopką. Poza tym wśród pozyskanych materiałów wyróżniono kilka wylewów garnków o ukośnie ściętych lub zaokrąglonych krawędziach (por. rozdz. IV.1, ryc. IV.9: 3), a także trzy niewielkie ułamki o polerowanej i wygładzonej powierzchni, pochodzące zapewne z misek (por. rozdz. IV.1, ryc. IV.9: 4). Tylko jedno naczynie, o chropowatej ściankach, było zdobione odciskami paznokciowymi (por. rozdz. IV.1, ryc. IV.9: 5). Duży udział, bo ok. 25%, mają w zbiorze fragmenty ze śladami działania ognia lub całkowicie wtórnie przepalone.

Ze względu na kontekst stratygraficzny nie jest pewne, czy opisane materiały stanowią zespół homogeniczny pod względem chronologicznym i kulturowym. Obecność wyrobów o kreskowanej powierzchni świadczy niewątpliwie, że co najmniej część zbioru można łączyć z grupą suraską kultury ceramiki kreskowanej. Niektóre cechy naczyń nie wykluczają jednak także związków z innymi kręgami kulturowymi, na przykład wielbarskim. Jest to tym bardziej prawdopodobne, że w niewielkiej odległości od tego miejsca zlokalizowana była osada wielbarska (por. ryc. IV.2). Poza ułamkami ceramiki, które mogły trafić do nasypu przypadkowo, jako pozostałość starszego osadnictwa, z badań pozyskano też fragmenty naczyń zapewne bezpośrednio związanych z okresem wzniesienia kopca. Istotne są widoczne na ich ściankach ślady przepalenia. To, że warstwy, w których je odkryto, zawierały węgle drzewne, przemawia za zaleganiem skorup *in situ*. Nie jest jednak wykluczone, że zarówno ceramika, jak i spalenizna, pierwotnie znajdowały się na szczycie nasypu. To z kolei sugeruje, że pochodziły ze zniszczonego pochówku nakurhanowego. Niestety nie pozyskano materiału kostnego, który mógłby jednoznacznie wskazywać na sepulkralną funkcję kopca, aczkolwiek może to wynikać z jego niepełnego rozpoznania. Dwie niewielkie jamy zlokalizowane w pobliżu nasypu (domniemane palenisko i dół posłupowy) wydają się mieć związek z istniejącą w pobliżu osadą. Zastanawiająca jest jednak niewielka liczba materiałów zabytkowych w ściółce i humusie współczesnym otaczającym kopiec, a także jej zupełny brak w cienkiej warstwie próchnicy pierwotnej pod jego nasypem.

Niewielki stopień rozpoznania wykopaliskowego opisanych kopców oraz kontekst stratygraficzny pozyskanych z nich materiałów, w wielu przypadkach sugerujący złożę wtórne, nie pozwalają na wiarygodną interpretację ich funkcji i chronologii. Nie ulega jednak wątpliwości, że na obszarze Puszczy Białowieskiej znajduje się cały szereg nasypów ziemnych, które nie są ani wczesnośredniowiecznymi kurhanami, ani pozostałościami nowożytnej produkcji drzewnej. W przypadku trzech zaprezentowanych w podrozdziale stanowisk prawdopodobny wydaje się ich związek z okresem wpływów rzymskich lub przełomem czasów starożytnych i wczesnego średniowiecza, jednak hipoteza ta wymaga potwierdzenia przez dalsze badania. Wspomnieć należy, że również dla innych nasypów z tego terenu otrzymano daty radiowęglowe wskazujące na podobny okres, jednak wyniki te nie zostały dotychczas potwierdzone przez rozpoznanie wykopaliskowe i materiały zabytkowe³⁸.

³⁸ Są to kopce położone na stanowiskach Leśnictwo Krynoczek, stan. 3 (oddział 387C/D), Leśnictwo Łączyno, stan. 8 (oddział 41D), Leśnictwo Olchówka, stan. 3 (oddział 49B) i Leśnictwo Rybaki, stan. 6 (oddział 783A/C). Zostały one opisane w rozdziale VII.1.

IV.4. Obszar Puszczy Białowieskiej na tle osadnictwa regionu

Począwszy od roku 2003, kiedy to po wieloletniej przerwie wznowiono prace archeologiczne w polskiej części Puszczy Białowieskiej, przebadano tu kilkanaście stanowisk datowanych na czasy około przełomu er. Odkrycia te pozwoliły na częściowe „wypełnienie” pustki osadniczej, za którą dotychczas uznawany był ten region w okresie przedrzymskim i wczesnym okresie wpływów rzymskich. Na podstawie cech materiałów zabytkowych możliwe było powiązanie ośrodków funkcjonujących nad Narewką i Leśną z tzw. grupą suraską kultury ceramiki kreskowanej. Pozostałości osadnictwa tej jeszcze niedostatecznie rozpoznanej jednostki kulturowej znane były dotychczas głównie z zachodniej części dorzecza górnej Narwi (m.in. Rusin 1998a; Krasnodębski, Olczak 2002; Karczewska 2009; Olczak 2009). Drugie skupisko stanowisk z podobnymi materiałami, wśród których na specjalną uwagę zasługuje położone na południowo-wschodnim skraju Puszczy Białowieskiej cmentarzysko w Trościanicy, wyróżniono w dorzeczu środkowego Bugu (Belâvec 2004a, 236–244; Belâvec 2004b). Nowoodkryte osady z polskiej części Puszczy utworzyły zatem swoisty „pomost” pomiędzy oboma wymienionymi regionami. Uwidoczniał się w ten sposób rozległy pas osadnictwa, rozciągający się na zachodnich i południowo-zachodnich obrzeżach obszaru kultury ceramiki kreskowanej, którego cechą – pomimo niewątpliwych różnic wewnętrznych – było czerpanie, zwłaszcza od 2. połowy I stulecia n.e., z tradycji kręgu zarubinieckiego, a także – w nieco mniejszym stopniu – ze strefy *barbaricum* Europy Środkowej (m.in. Andrzejowski 1999, 30–48; Krasnodębski, Olczak 2002, 218–221; Belâvec 2004a, 335–257; Karczewska 2009; Olczak 2009). Obszar mieszanego osadnictwa ciągnął się dalej na wschód, gdzie w dorzeczu Prypeci i górnego Dniepru, na skraju strefy leśnej, po rozpadzie grupy poleskiej kultury zarubinieckiej wykształciły się kultury kręgu późnozarubinieckiego i kultura kijowska (m.in. Medvedev 1999; Belâvec 2004a, 231–235; Terpilovskij 2004, 21–69; Oblomskij 2007a; Oblomskij 2007b; Bâlicka 2011; Terpilovskij 2011; Belâvec 2016b).

Pomimo niewątpliwych związków grupy suraskiej ze strefą leśną Europy Wschodniej³⁹, pomiędzy oboma regionami widoczne są wyraźne różnice w strukturze osadniczej. W dorzeczu górnej Narwi i środkowego Bugu nie odkryto bowiem jak dotąd osiedli obronnych (grodzisk), charakterystycznych dla kultury ceramiki kreskowanej z terenu dzisiejszej Białorusi (Medvedev 1996, 18–20; Egarëjčanka 1999, 119–122; Egorejčenko 2006, 16–20, 60–72; Medvedev 2011, 28–34). Można jednak zauważyć lokowanie niektórych osad na obszarach trudno dostępnych, o naturalnych walorach obronnych (Olczak, Krasnodębski 2018a, 154, 162). W odniesieniu do Puszczy Białowieskiej takim położeniem charakteryzuje się zespół osadniczy usytuowany na i w sąsiedztwie Polany Berezowo czy też stanowisko 6 w leśnictwie Grudki. Kolejne różnice dotyczą wytwórczości garncarskiej. Za główny wyznacznik materiałów grupy suraskiej uznaje się obecność naczyń o ściankach pokrytych kreskowaniem, zawsze współwystępujących z wyrobami o innym sposobie opracowania powierzchni (m.in. Olczak 2009, 255 n., 258). W przypadku stanowisk zlokalizowanych w dorzeczu górnej Narwi i środkowego Bugu udział ceramiki o kreskowanej powierzchni nie przekracza zwykle ok. 30% (Olczak 2009, ryc. 1). Jest to istotna różnica w stosunku do rdzennych terenów tej kultury, na których sięga on nawet 90% (m.in. Medvedev 1996, 37, 95–101; Il’ûtik 1998, 28 n.,

³⁹ Por. jednak odmienny pogląd Aleksandra Miedwiediewa, według którego omawiane osadnictwo wywodzi się z kręgu zachodniobałtyjskiego (Medvedev 2011, 131, 155–161, 294 n.).

tab. 1, 6)⁴⁰. Bardzo wyraźne wśród materiałów grupy suraskiej są natomiast cechy typowe dla ceramiki innych kręgów kulturowych, głównie późnozarubinieckiego i zachodniobałtyjskiego (Krasnodębski, Olczak 2002, 219 n.; Belâvec 2004a, 239–243; Karczewska 2009, 234 n.; Olczak 2009, 259–263; Olczak, Krasnodębski 2018a, 141–150). Ocenę dokładnych kierunków, stopnia nasilenia i chronologii tych oddziaływań utrudnia na razie słaby stan rozpoznania omawianego regionu, a zwłaszcza prawie zupełny brak na przebadanych osadach przedmiotów metalowych. Wydaje się, że za istotną cezurę w rozwoju grupy suraskiej można przyjąć okres po połowie I w. n.e., kiedy to – po rozpadzie grupy poleskiej kultury zarubinieckiej – nastąpiło wzmożenie oddziaływań z tego kierunku, połączone być może z migracją ludności (Kasparova 1992, 300; Egarėjčanka 1999, 236; Oblomski i in. 1999, 74; Dąbrowska 2004, 215–219; Belâvec 2016b, 340 n., 373). Skutkiem tego procesu było pojawienie się na peryferyjnych obszarach kultury ceramiki kreskowanej wyrobów brązowych charakterystycznych dla kręgu zarubinieckiego i późnozarubinieckiego, a zwłaszcza zapinek typu Ambroz IV i V⁴¹ (Medvedev 1996, 53 n.; Andrzejowski 1999, 32–37, 42 n.; Dąbrowska 2004, 215 n.; Medvedev 2004). W dorzeczu górnej Narwi odbiciem tego zjawiska jest skład wyposażenia grobów z cmentarzyska w Hryniewiczach Dużych. Oprócz przeważających przedmiotów o konotacjach późnozarubinieckich i fragmentów naczyń kreskowanych wyróżniono tu bowiem także ozdoby i części stroju pochodzące z kręgu zachodniobałtyjskiego, przeworskiego i być może wielbarskiego (Andrzejowski 1999, 30–40). Nekropola ta, funkcjonująca od wczesnego stadium fazy B₂ do B₂/C₁ okresu wpływów rzymskich, uznawana była do tej pory za odizolowane stanowisko zarubinieckie lub późnozarubinieckie (m.in. Pobel'1974, ryc. 1; Andrzejowski 1999, 41–48; Dąbrowska 2004, 215 n.; Andrzejowski 2005, 120 n.; por. Dąbrowska 1973, 203 n.). Wobec dokumentowania w omawianym regionie coraz większej liczby zróżnicowanych kulturowo osad grupy suraskiej, obecność tu cmentarzyska z takim zestawem przedmiotów wyposażenia zmarłych wydaje się coraz bardziej zrozumiała. W podobnym czasie użytkowane było cmentarzysko w Radości, stan. 2, zaś nieco wcześniej w Trościanicy, z których materiały również charakteryzują się obecnością cech interkulturowych, z przewagą elementów wywodzących się z kręgów wschodniobałtyjskiego i późnozarubinieckiego (Belâvec 2004a, 236–254; Belâvec 2004b). Na północy oddziaływania zarubinieckie lub późnozarubinieckie sięgały dorzecza górnego Niemna, czego przejawem są datowane na I–II w. n.e. znaleziska z miejscowości Podroś i Krasne Sioło, rej. wołkowyski (biał. Padros' i Krasnasel'ski, Vaŭkavyski raën) (Medvedev 1996, 53 n.; Andrzejowski 1999, 34–36; Medvedev 2004; Medvedev 2011, 155–157). Na wszystkich wymienionych nekropolach stwierdzono podobne cechy obrządku funeralnego – bezpopielnicowe ciałopalne groby jamowe z resztkami stosu pogrzebowego, czasami z fragmentami ceramiki lub częściami stroju, a niekiedy też z przepalonymi kośćmi zwierzęcymi (Andrzejowski 1999, 19–30, 41; Belâvec 2004a, 244–254; Belâvec 2004b; Medvedev 2004).

Z powodu fragmentaryczności pozyskanych źródeł osadnictwo grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej z obszaru Puszczy Białowieskiej trudno jest na obecnym etapie badań bliżej scharakteryzować. Nie wiadomo, czy bardziej ciążyło ono ku terenom położonym nad górną Narwią i na północ od niej, czy też znajdowało się w zasięgu oddziaływań ze strefy południowo-wschodniej, zlokalizowanej na białoruskim Pobużu i dalej na Polesiu. Wpływy te mogły się

⁴⁰ Różnice te mogą częściowo wynikać z dużego stopnia rozdrobnienia materiałów pozyskanych z większości stanowisk grupy suraskiej, jak również z innych sposobów obliczania udziału poszczególnych grup naczyń w całości materiałów.

⁴¹ Według klasyfikacji Anatolija Ambroza (Ambroz 1959; Ambroz 1966).

zresztą zmieniać na przestrzeni kolejnych dziesięcioleci. Równie dużo problemów przysparza ustalenie bezspornego zakresu czasowego funkcjonowania tej jednostki kulturowej. Jak już wspomniano (por. rozdz. IV.1), na obecnym etapie badań można ją datować od co najmniej młodszego okresu przedrzymskiego do końca wczesnego okresu wpływów rzymskich. Wiele wskazuje na to, że począwszy od I w. n.e. osadnictwo grupy suraskiej należało do szerokiego kręgu późnozaruszyńskiego (Andrzejowski 1999, 42–48; Belâvec 2004a, 256 n.; Terpilovskij 2011, 202), jednak problematyka ta wymaga kolejnych badań, o zasięgu międzyregionalnym.

Stabilne osadnictwo rozwijające się pod wpływem oddziaływań ze strefy leśnej Europy Wschodniej było prawdopodobnie przyczyną braku szerszego zainteresowania tymi terenami w młodszym okresie przedrzymskim ze strony społeczności kultur zlatenizowanych. Wprawdzie od fazy A₂, czyli mniej więcej od początku I stulecia p.n.e., duże skupisko osadnicze kultury przeworskiej istniało w dorzeczu środkowego Bugu, jednak – jak się wydaje – nie sięgało ono na północ poza linię rzeki Nurzec (Dąbrowska 1988, 73 n., m.in. mapy 4, 7, 20; Dąbrowska 2008, 83 n., mapa 3). W tym czasie zapewne jedynie krótkotrwałym, obcym kulturowo epizodem dla dorzecza górnej Narwi była wędrówka przez te tereny z Półwyspu Jutlandzkiego w kierunku Morza Czarnego germańskich ludów Bastarnów i Skirów (Dąbrowska 2001, 26–28, ryc. 2; Andrzejowski 2005, 112; Dąbrowska 2008, 114). Archeologicznym świadectwem ich obecności są charakterystyczne zabytki kultury jastorfskiej, m.in. tzw. wilk ogniowy i liczna ceramika, pochodząca z kilku dużych jam zasobowych odkrytych na osadzie 1C w Haćkach (Kobyliński, Szymański 2005, 54 n., ryc. III-13; Dąbrowska 2008, 95, 138). Przypuszczać można, że w odróżnieniu od późniejszej wędrówki Gotów, w tym przypadku miało miejsce ograniczone czasowo przemieszczanie się niewielkich grup ludzkich, gdyż poza Haćkami na żadnym innym stanowisku z tego regionu nie natrafiono do tej pory na ślady tej społeczności (Dąbrowska 2008, mapa 6).

Dopiero w początkach naszej ery obszar ten stopniowo wszedł w zasięg oddziaływań środkoeuropejskiego *barbaricum*. W tym czasie pojawiły się zupełnie nowe elementy kulturowe, które na kolejne trzy wieki zdominowały oblicze osadnictwa. Początkowo związane one były z germańskim ludem wchodzącym w skład związku lugijskiego (*Lugiorum nomen*), zajmującym tereny pomiędzy środkową Odrą a Wisłą, utożsamianym z kulturą przeworską (Kolendo 1999, 229), a następnie z wędrującymi z dna dolnej Wisły w kierunku południowo-wschodnim (nad Morze Czarne) Gotami i Gepidami, po których pozostały stanowiska kultury wielbarskiej (m.in. Jaskanis 1962a; Jaskanis, Okulicz 1981; Rusin 1998b; Andrzejowski 1999; Andrzejowski 2001; Andrzejowski 2005; Jaskanis 2012; Ciesliński 2014)⁴². Wyznacznikiem przemian są występujące na cmentarzyskach i osadach z tego okresu przedmioty importowane z terenu Cesarstwa Rzymskiego lub ich naśladownictwa, wykonywane przez miejscowych rzemieślników.

Kultura przeworska zaznaczyła swoją obecność w dorzeczu górnej Narwi jedynie marginalnie (Andrzejowski 1999, ryc. 14B, 14C; Andrzejowski 2005, ryc. 2, 3), co wynikało niewątpliwie z faktu, że region ten znajdował się w znacznym oddaleniu od jej centrum osadniczego, a wymieniona rzeka, inaczej niż Bug, nie odgrywała na tym odcinku większej roli w kontaktach ze światem zewnętrznym. Jedynie na kilku cmentarzyskach wystąpiły typowe dla niej elementy wyposażenia grobowego. Najstarsze znaleziska przeworskie z tego obszaru można

⁴² Jest to oczywiście obraz mocno uproszczony, gdyż wspomniane kultury nie należały zapewne do jednorodnych pod względem etnicznym. Na temat źródeł historycznych dotyczących etnicznych związków ludności kultur przeworskiej i wielbarskiej m.in. Strzelczyk 1984, 39–51; Kolendo 1999; Kolendo 2003; Kokowski 2007, 15–22; Nowakowski 2011; w cytowanych pracach dalsza literatura.

datować dopiero na rozwinięte stadium fazy B₂ okresu wpływów rzymskich (Andrzejowski 1997, 119 n.; Andrzejowski 1999, 46 n., ryc. 14B; Andrzejowski 2001, ryc. 1), czyli przełom I i II w. n.e. Związane są one z przesuwającym się na północ i wschód osadnictwem z ośrodków zlokalizowanych w dorzeczu dolnej i środkowej Narwi, co tłumaczy się wzrostem liczby ludności i naporem Gotów (Andrzejowski 1997, 118–120, ryc. 11). Najbliżej, bo w odległości ok. 11 km na zachód od obecnej granicy Puszczy Białowieskiej, położone jest domniemane cmentarzysko z miejscowości Lady, pow. hajnowski, stan. 1. W odkrytym tu przypadkowo grobie ciałopalnym znajdowały się m.in. fragmenty naczyń typowego dla tej kultury (Rajewski 1932, 94 n., ryc. 1: 4; Andrzejowski 1999, 47, przyp. 129). Przedmioty o konotacjach przeworskich stwierdzono też na wymienionym już cmentarzysku w Hryniewiczach Dużych, a także na być może związanej z nim, zlokalizowanej po drugiej stronie rzeki Orłanki, osadzie w Zubowie, pow. bielski, stan. 6 (Andrzejowski 1999, 37 n., 46 n. przyp. 130, ryc. 14B; KEZA 43-87/56 z 1985 r.). Prawie 30 km na zachód od Puszczy Białowieskiej, nad Narwią, znajdowała się nekropola w Zawykach, pow. białostocki, stan. 1 (Jaskanis 1962a). Podobna odległość dzieli omawiany region od skupiska osadniczego nad środkowym Bugiem, gdzie w pierwszych wiekach naszej ery funkcjonowały m.in. cmentarzyska w Krupicach (Jaskanis 2005) i Niemirowie, pow. siemiatycki, stan. 6 (Rusin 2001). Pomimo niedostatecznego stanu rozpoznania archeologicznego wydaje się zatem, że w międzyrzeczu górnej Narwi i środkowego Bugu nadal dominowało osadnictwo grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej. Znajduje to potwierdzenie również na terenie Puszczy Białowieskiej, gdzie – do tej pory – nie stwierdzono wyraźnych śladów związanych z kulturą przeworską.

Począwszy od 2. połowy II w. na omawianym obszarze zaszły poważne zmiany osadnicze, związane z wędrującymi z południa nad dolną Wisłę Gotami, którzy w fazie B₂/C₁ pojawili się nad górną Narwią (Andrzejowski 2005, 117, ryc. 3; Kokowski 2007, 159–163, mapy 6–9, 14). Były one zapewne rozciągnięte w czasie i nie objęły całego regionu w sposób równomierny. Istnieją liczne dowody, że nowi przybysze często wykorzystywali te same nekropole, a być może i osady, co ludność przeworska (Andrzejowski 2005, 117; Belâvec 2017; Andrzejowski 2019, 227–233; Andrzejowski 2020, 17–19, ryc. 10). Zdaniem badaczy świadczyć to może o przynajmniej czasowej koegzystencji obu społeczności, wynikającej z ich bliskości kulturowej i wcześniejszych częstych kontaktów na terenie tzw. strefy wschodniej kultury przeworskiej, rozciągającej się na wschód od środkowej Wisły (m.in. Andrzejowski 1999, 39 n.; Nowakowski 2001, 139, 140; Andrzejowski 2005, 117–119; Andrzejowski 2019, 226 n.). W tzw. fazie cecelskiej kultury wielbarskiej na obszarze położonym pomiędzy górną Narwią a środkowym Bugiem powstały duże cmentarzyska z grobami płaskimi i kurhanami, z których część funkcjonowała przez kilkadziesiąt lub nawet kilkaset lat (m.in. Jaskanis 1996; Andrzejowski 1999, ryc. 14C, 14D; Andrzejowski 2005, 117–119, ryc. 3, 4; Jaskanis 2012; Cieśliński 2013; Cieśliński 2014). Jedno z ich głównych skupisk znajduje się w odległości kilkunastu kilometrów od zachodnich obrzeży Puszczy Białowieskiej. Tworzą je wymieniane już wielokrotnie stanowiska w Kutowej, Kotłowie i Kuraszewie, a także znane z przypadkowych odkryć domniemane nekropole w Szczytach-Dzięciołowie, pow. bielski, stan. 2 i Pilipkach, pow. bielski, stan. 6 (Jażdżewski 1939, 16; Jaskanis 1963; Jaskanis 1970; Jaskanis 2012, 106–194; Believets i in. 2018; tam starsza literatura). Szczególnie bogate było odkrycie z Pilipek, gdzie w 1914 r. podczas kopania piasku natrafiono na grób ciałopalny, w którym obok popielnicy znajdował się kociołek żłobkowy typu E 44, a w nim pocięte złote ozdoby, m.in. fragmenty bransolety typu pomorskiego, pierścionków typu pomorskiego i skandynawskiego, klamerek

esowatych, a także ułamki zawieszki półksiężycowatej. Zespół można datować na fazę C_{1b} (Okulicz 1970a, 469–477; Beliavets i in. 2018, 173). W odległości do ok. 30 km od zachodniej granicy Puszczy Białowieskiej usytuowane są kurhany w Rostołtach, pow. białostocki, stan. 1 i Szpakach (Jażdżewski 1939, 2–12; Rusin 1998b; Rusin 2005; Rusin 2008; Jaskanis 2012, 14–65), zaś nieco ponad 40 km najważniejsze znane z tego terenu cmentarzysko wielbarskie – Cecele. Przebadano na nim osiem dużych kurhanów oraz ponad 550 jamowych grobów płaskich, zarówno ciałopalnych, jak i szkieletowych (Jaskanis 1996). Liczne nekropole i osady łączone z osadnictwem Gotów położone są też w południowo-zachodniej części Białorusi. Najbliżej Puszczy zlokalizowane są m.in. obiekty w Skorbiczach, rej. brzeski (biał. Skorbičy, obecnie Družba, Brèscki raën), Piotrowiczach, rej. żabinecki (biał. Pàtrovičy, Žábinkaŭski raën) i Ratajczycach, rej. kamieniecki (biał. Ratajčycy, Kamàneckiŭ raën), a także największe rozpoznane wykopaliskowo cmentarzysko z tego regionu – Brześć-Tryszyn (m.in. Kuharenko 1980; Vårgej 1999b, 302 n., ryc. 95; Andrzejowski i in. 2005, 19 n., 22–29; Belâvec 2007, mapa 1; Belâvec 2014; Belâvec 2016a; tam dalsza literatura).

Duże nagromadzenie stanowisk kultury wielbarskiej wokół Puszczy Białowieskiej musiało oczywiście znaleźć odzwierciedlenie w odkryciach dokonanych na jej terenie. Zaprezentowane wyżej osady i cmentarzyska (por. rozdz. IV.2) stanowią zapewne niewielką część znajdujących się tu śladów bytności grup ludzkich w późnym okresie wpływów rzymskich, dlatego na razie możliwa jest jedynie pobieżna charakterystyka osadnictwa. W odniesieniu do obrządku pogrzebowego należy stwierdzić, że podobnie jak dla całego obszaru kultury wielbarskiej, także dla omawianego regionu charakterystyczny był birytualizm (m.in. Kokowski 1995, 59; Kokowski 2007, 129–158; Jaskanis 2012, 214–216; Cieśliński 2014, 72–80; Belâvec 2016a, 412; tam dalsza literatura). Zjawisko to tłumaczy się kultywowaniem przez osadników różnych tradycji funeralnych, wywodzących się z miejsc ich pochodzenia, lub też dużą podatnością na akulturację (m.in. Kokowski 2007, 45, 152–155; Cieśliński 2012, 18 n.; Belâvec 2016a, 412). Jak dotąd w Puszczy Białowieskiej nie potwierdzono natomiast obecności znanych z innych części północno-wschodniej Polski dużych kurhanów tzw. typu rostołckiego, z rozbudowanymi konstrukcjami kamiennymi, a często i bogatymi inwentarzami grobowymi, które uważa się za pochówki elity plemiennej (m.in. Mączyńska 2007, 13; Jaskanis 2012, 209 n., 245; Cieśliński 2014, 66–72, 80–83). Przebadane na tym terenie pojedyncze potencjalne groby z późnego okresu wpływów rzymskich to kopce ziemne z niewielką liczbą przedmiotów wyposażenia, których w żadnym wypadku nie można nazwać mogiłami wodzowskimi i których związek z kulturą wielbarską nie jest wystarczająco udokumentowany. Pod tym względem Puszcza Białowieska wydaje się być obszarem przejściowym pomiędzy zachodnią częścią międzyrzecza górnej Narwi i środkowego Bugu a białoruskim Pobużem, skąd wielbarskie cmentarzyska kurhanowe nie są dotychczas w ogóle znane (Vårgej 1999b, 302 n.; Belâvec 2016a, 405). Taka sytuacja wynikać może jednak ze słabego stanu rozpoznania wykopaliskowego. Zupełnie odosobnionym – jak się wydaje – odkryciem z tego terenu, o nie do końca wyjaśnionej funkcji i przynależności kulturowej, jest obiekt ze stanowiska 2 w leśnictwie Wilczy Jar. Jego nietypowa dla kręgu gockiego forma każe się zastanowić nad potencjalnymi oddziaływaniami z innych rejonów kulturowych⁴³.

Wraz z późnym okresem wpływów rzymskich obszar dzisiejszej Puszczy Białowieskiej wszedł w zasięg oddziaływań z regionu świata antycznego. Świadczą o tym m.in. najstarsze

⁴³ Z terenu wschodniej Słowiańszczyzny, m.in. ze wschodniej Polski, znane są młodsze o około pół tysiąclecia obiekty kultowe o podobnym kształcie (Olczak, Krasnodębski 2002, 141–171).

znaleziska monet rzymskich, pochodzących z czasów panowania Marka Aureliusza i Kommodusa. Denary tych cesarzy należą do najczęściej znajdowanych na terenie środkowoeuropejskiego *barbaricum*, w tym także w dorzeczu Bugu i Narwi (m.in. Bursche 1994; Romanowski 2007, 42, tab. 8). Zjawisko to interpretuje się jako wynik kontaktów z Cesarstwem Rzymskim w okresie wojen markomańskich. Monety trafiały w ręce władców plemion germańskich jako różnego rodzaju trybuty, na przykład kontrybucje wojenne lub zapewne opłaty za wykup jeńców (Bursche 1994, 474; Bursche 2006, 221 n.).

Pewne przesłanki przemawiają za tym, że na obszarze obecnej Puszczy Białowieskiej ludność kręgu gockiego wykorzystywała nie tylko te same mikroregiony osadnicze, ale czasami również dokładnie te same miejsca, w których funkcjonowały wcześniej osady kultury ceramiki kreskowej. Wydaje się to w pełni zrozumiałe, ponieważ tereny, które zostały już kiedyś wykarczowane i przystosowane do zasiedlenia, były lepiej dostępne i łatwiejsze do użytkowania, zarówno w przypadku zakładania wsi, jak i wszelkich działań związanych z uprawą ziemi. Osady i cmentarzyska wielbarskie powstały jednak także w miejscach do tej pory niezamieszkałych, co może wskazywać na ekspansywny charakter osadnictwa. Nie jest wykluczone, że jakieś społeczności grupy suraskiej przetrwały na tym obszarze i zostały zasymilowane przez przybyszy, chociaż na razie nie ma na to bezpośrednich dowodów. Teza ta wydaje się jednak zgodna z przyjmowaną obecnie teorią o istnieniu w II–V w. n.e. pomiędzy Morzem Bałtyckim a Morzem Czarnym konglomeratu kulturowego, w którym Goci stanowili tylko jedną z kilku grup etnicznych (m.in. Strzelczyk 1984, 67; Kokowski 2007, 359; Andrzejowski 2020, 21–28).

Niejasno przedstawia się również zagadnienie kolejnej zmiany kulturowej, związanej z zanikiem społeczności wielbarskiej i pojawieniem się na tych terenach Słowian. Przyjmuje się, że na obszarze północno-wschodniej Polski osadnictwo wielbarskie utrzymało się do wczesnej fazy okresu wędrówek ludów. Najmłodsze stanowiska datować można na 1. połowę V w. n.e., zaś niektóre znaleziska pochodzą nawet z 2. połowy tego stulecia (Andrzejowski 2005, 119). Na podobny zakres czasowy wskazują też niektóre wyniki analiz radiowęglowych z Puszczy Białowieskiej, aczkolwiek ich kontekst kulturowy nie zawsze jest w pełni jasny. Część dat z późnego okresu wpływów rzymskich oraz przełomu starożytności i wczesnego średniowiecza pozyskano z opisanych wyżej kopców ziemnych (por. rozdz. IV.3). Jak już wspomniano, funkcja i atrybucja kulturowa tych obiektów pozostają niewyjaśnione – być może mamy tu do czynienia z nierozpoznanym dotychczas zjawiskiem, którego ślady przetrwały na tym terenie jedynie dzięki niewielkiej antropopresji w czasach późniejszych. Analogie z innych regionów są bardzo nieliczne. Jako jeden z przykładów można wymienić kopiec z miejscowości Franopol na Białorusi, rej. brzeski (biał. Franopal', Brèsckì raën), w którym także nie znaleziono kości ludzkich, a wyłącznie fragment garnka typowego dla kręgu późnozaruskiego (Belâvec 2008, 214 n., ryc. 1G)⁴⁴. Wyjaśnienie przeznaczenia tych nasypów, tak samo jak i podobnych obiektów, z których nie pozyskano materiałów zabytkowych (por. rozdz. VII.1), wymaga dalszych badań.

Wspomniana wyżej kontynuacja zasiedlenia tych samych terenów w okresie pradziejowym widoczna jest również na przełomie starożytności i wczesnego średniowiecza. Przykładem

⁴⁴ Inne kopce o nierozstrzygniętej przynależności kulturowej, łączone niekiedy przez badaczy z kulturą zarubinięką, w których jednak w odróżnieniu od obiektów z Puszczy Białowieskiej znaleziono domniemane pochówki ciałałpalne, przebadano w Haćkach, stan. 2 (Kobyliński, Szymański 2005, 55) i Izdebkach-Błazejach, pow. siedlecki (Kalaga 2004). W przypadku pierwszego z nich do nasypu trafiły także materiały (ceramika i krzemienie) zebrane prawdopodobnie z sąsiedniej osady, a zatem niepewne jest również pochodzenie odkrytych w nim kości (Krasnodębski 1997, 90).

tego jest uroczysko Szczekotowo, gdzie dokładnie w miejscu zamieszkanym w pierwszych wiekach naszej ery przez ludność grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowej w późniejszym czasie, być może już w V stuleciu, powstała osada kultury praskiej (Leśnictwo Postołowo, stan. 3 i 5; por. rozdz. V.1). Z obrzeża tego samego zespołu pochodzą też trudne na obecnym etapie badań do interpretacji znaleziska datowane na późny okres wpływów rzymskich, związane być może z kulturą wielbarską (por. rozdz. IV.3). Z podobnym zjawiskiem mamy zapewne do czynienia w przypadku stanowiska 9 w leśnictwie Sacharewo, z którego uzyskano daty ¹⁴C obejmujące okres wędrówek ludów i początek wczesnego średniowiecza. W tym kontekście warto wspomnieć o toczącej się dyskusji na temat udziału społeczności kręgu późnozaruskiego i kultury kijowskiej w formowaniu się najstarszych kultur wczesnosłowiańskich (m.in. Terpilovskij 2004, 69–72; Oblomskij 2007a; Terpilovskij 2011)⁴⁵.

Rozwój osadnictwa w czasach około przełomu er oraz w pierwszych wiekach naszej ery związany był najprawdopodobniej z częściowym (punktowym) odlesieniem. Przypuszczać można, że w sąsiedztwie wsi powstał system pól uprawnych, których pozostałością może być przynajmniej część z zachowanych do dzisiaj wałów ziemnych (por. rozdz. VII.2). Tezę o istnieniu pól i zmianach w szacie roślinnej potwierdzają również badania palinologiczne (Latałowa i in. 2015; Latałowa i in. 2016; Zimny i in. 2017). W dwóch profilach pyłkowych z terenu Białowieskiego Parku Narodowego uzyskano daty radiowęglowe 226±131 BC i 24±83 BC, a więc pokrywające się z chronologią osadnictwa grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowej, zaś z kolejnych 469±70 AD i 492±73 AD, mogące odpowiadać późnej fazie osadnictwa kultury wielbarskiej lub początkom wczesnego średniowiecza (Latałowa i in. 2015, 246, tab. 17.1; Latałowa i in. 2016, tab. 2)⁴⁶. Najstarsze dowody na uprawę zboża, m.in. w postaci pyłków żyta (*Secale cereale*), pochodzą z ok. 50 r. n.e. (Latałowa i in. 2016, 11). W okresie pomiędzy I a V w. n.e. odnotowano pyłki jęczmienia (*Hordeum*), pszenicy (*Triticum*) i żyta, a także konopi (*Cannabis sativa*), które znaleziono również w formie nasion (Zimny i in. 2017, 48). Średni udział pyłku wskaźników antropogenicznych z obszaru Białowieskiego Parku Narodowego nie przekracza jednak 2–5%, zaś w przypadku zbóż jest mniejszy niż 0,5% (Zimny i in. 2017, ryc. 11). Drugim elementem mającym odzwierciedlenie w zmianach środowiskowych w omawianym okresie jest hodowla i wypas zwierząt. W diagramach pojawiają się pyłki roślin łąkowych i pastwiskowych, m.in. babki lancetowatej (*Plantago lanceolata*) (Latałowa i in. 2015, 249; Latałowa i in. 2016, 33; Zimny i in. 2017, 48). Poza uprawą roli i hodowlą w pierwszych pięciu wiekach naszej ery zarejestrowano też zaburzenie składu gatunkowego na siedliskach lasów liściastych. W środowiskach łąkowych widoczny jest wyraźny spadek udziału dębu (*Quercus robur*), leszczyny (*Corylus avellana*), grabu (*Carpinus betulus*) i lipy (*Tilia cordata*). Natomiast na terenach podmokłych w stopniu wyższym niż współcześnie rozpowszechnione były olsy, a także lasy łąkowe z dominacją olszy (*Alnus glutinosa*) oraz domieszką jesionu (*Fraxinus excelsior*) i wiązu (*Ulmus* sp.). Ponadto, na lżejszych glebach istotny był udział sosny (*Pinus sylvestris*), zaś w lokalnych drzewostanach w nieznacznej ilości pojawiał się świerk (*Picea abies*). Cechą charakterystyczną dla tego okresu są głębokie wahania krzywych drzew liściastych i sięgający 4,5–15,7% udział pyłków

⁴⁵ Na obecnym etapie badań zbyt odważne byłoby jednak stawianie hipotezy, że również na omawianym obszarze do wyewoluowania kultury wczesnosłowiańskiej przyczyniły się grupy ludności zamieszkujące tu we wcześniejszych okresach (por. m.in. Kobylińska i in. 2003, 223; Kobyliński, Szymański 2005, 56).

⁴⁶ Poz-28534, Poz-39679, Poz-52248 i Poz-35663 (Latałowa i in. 2015, 246, tab. 17.1; Latałowa i in. 2016, tab. 2).

roślin zielnych, w tym roślin uprawnych i typowych dla siedlisk antropogenicznych (Zimny i in. 2017, 47). Wskazuje to na obecność obszarów ze zbiorowiskami nieleśnymi, związanymi z potwierdzonymi przez badania archeologiczne osadami. Trzeba też wspomnieć o jeszcze jednym wskaźniku, świadczącym o stosowaniu uprawy żarowej, a mianowicie o wysokim udziale mikrowęgielków (Latałowa i in. 2015, 249). Oprócz tego, za wypalaniem fragmentów lasu i jego znacznym prześwietleniem przemawia również podwyższona frekwencja zarodników grzybów z rodzaju *Gelasinospora* oraz pyłków i zarodników roślin światłożądnych, takich jak wrzos (*Calluna vulgaris*), pszeniec (*Melampyrum* sp.) i orlica (*Pteridium aquilinum*), częstych na siedliskach nawiedzanych przez pożary (Zimny i in. 2017, 47). Wysoka skala zaburzeń składu gatunkowego siedlisk leśnych, przy stosunkowo niewielkim udziale pyłków roślin uprawnych, wskazywać może na produkcję metalurgiczną, której jednym z przejawów było zwiększone zapotrzebowanie na pewne gatunki drewna, używanego przy wytopie żelaza w dymarkach (Latałowa i in. 2015, 257). Rozwój tej produkcji na omawianym obszarze związany był z osadnictwem grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej. Jak już wspomniano (por. rozdz. IV.1), w przypadku osady Leśnictwo Podcerkiew, stan. 1 do tego celu wykorzystywano głównie węgiel otrzymany z drewna sosny (Olczak i in. 2018d, 164 n., tab. 3). Preferowanie różnych gatunków drzew iglastych jako opału w piecach dymarskich jest poświadczane także dla hutnictwa ośrodka świętokrzyskiego (Bielenin 1992, 158–161; Lityńska-Zajac 1997, 87, 103).

Wydaje się zatem, że w omawianym okresie po raz pierwszy na terenie Puszczy Białowiejskiej doszło do częściowego odlesienia związanego ze stabilnym osadnictwem i uprawą roli. Poświadczają to również nieliczne ziarniaki zbóż pozyskane z badań wykopaliskowych, m.in. z osady w leśnictwie Sacharewo 9, chociaż w tym przypadku nie zawsze jasny jest ich kontekst chronologiczny. Badania palinologiczne pokazują jednak, że zmiany środowiskowe były dość ograniczone i nie objęły obszaru całej Puszczy. Jak już bowiem wspomniano, udział pyłków roślin typowych dla środowisk przekształconych przez człowieka w ogólnej liczbie pyłków wszystkich gatunków, będący przybliżonym wskaźnikiem antropopresji, był niewielki.

Rozdział V. Osadnictwo w okresie wczesnego średniowiecza

Każdy kolejny okres zasiedlenia terenu dzisiejszej Puszczy Białowieskiej przynosi zwiększenie liczby znanych śladów osadniczych. O ile wiedza dotycząca okresu pradziejowego jest stosunkowo skromna, to począwszy od wczesnego średniowiecza zasób źródeł archeologicznych znacząco wzrasta, a zachodzące na tym obszarze procesy kulturowe stają się w większym stopniu zrozumiałe. Wydaje się, że stanowi to odbicie nie tylko stanu badań, ale również intensyfikacji osadnictwa.

V.1. Początkowa faza wczesnego średniowiecza (kultura praska)

U progu wczesnego średniowiecza na terenie Puszczy Białowieskiej, podobnie jak w całym regionie międzyrzecza górnej Narwi i środkowego Bugu, rozpoczął się nowy rozdział dziejów, związany z osadnictwem słowiańskim. Czasy pomiędzy opuszczeniem tych ziem przez społeczności kręgu gockiego a opanowaniem ich przez Słowian, czyli okres wędrówek ludów, są bardzo słabo rozpoznane. Relikty osad wczesnosłowiańskich, łączonych głównie z kulturą praską, znane są przede wszystkim znad środkowego Bugu, m.in. ze stanowisk zlokalizowanych w Drohiczynie, pow. siemiatycki (Musianowicz 1966; Musianowicz 1978). Strefa tego osadnictwa ciągnęła się dalej na terenie obecnej zachodniej Ukrainy i Białorusi, w dorzeczu Leśnej i Prypeci (Rusanova 1973, tabl. 2, 3; Várgej 1999a, ryc. 96; Várgej 2004, 278–286; Kasjuk 2016, ryc. 1). Na obszarze międzyrzecza górnej Narwi i środkowego Bugu największym ośrodkiem były w tym okresie niewątpliwie Haćki, pow. bielski, stan. 1. Zapewne w VI stuleciu na znajdującym się tu pagórku kemowym i w jego sąsiedztwie powstał zespół osadniczy, wykazujący wiele cech wspólnych z wczesnosłowiańskimi grodami z dorzecza Dniepru i Dźwiny (Dulicz 2000; Kobyliński, Szymański 2005, 56–64; Kobyliński, Szymański 2015, 123–133). Z Haciek pochodzą przedmioty codziennego użytku, ozdoby i części stroju, które świadczą o kontaktach z odległymi rejonami Europy Środkowej i Wschodniej, w tym nadbałtyckimi, nadczarnomorskimi i naddunajskimi (Kobyliński, Szymański 2015, 124–131).

Jeszcze do niedawna z obszaru polskiej części Puszczy Białowieskiej nie były znane ślady osadnictwa z początkowej fazy wczesnego średniowiecza. Dopiero w latach 2014 i 2016 w uroczysku Szczekotowo, na stanowiskach 3 i 5 w leśnictwie Postołowo (oddział 214), odkryto pozostałości osady z tego okresu (ryc. V.1–3). Położona była ona na wschodnim brzegu Łutowni, w miejscu, gdzie w późniejszym czasie powstały cmentarzyska kurhanowe

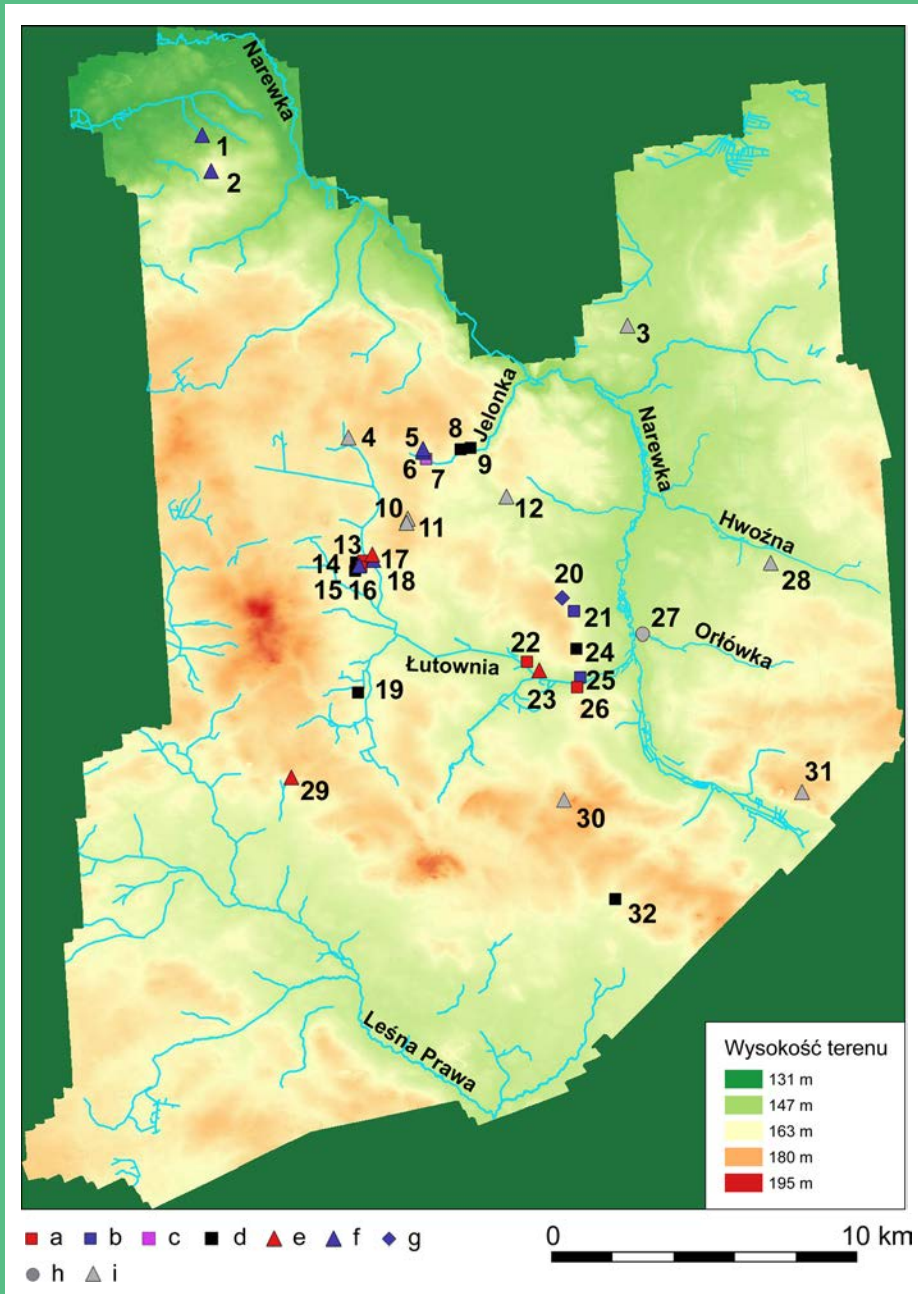
(por. dalej, rozdz. V.2.2 i V.3.2). Fragmenty ceramiki, najprawdopodobniej kultury praskiej, występowały głównie w humusie pierwotnym i nasypach młodszych kurhanów, rzadziej w nielicznych jamach z tego okresu. Jeden z obiektów odkryto na stanowisku 3, pod nasypem wczesnośredniowiecznego kopca nr 55 (wykop 2). Była to podłużna jama (ob. 67/69) o długości ponad 1,8 m i szerokość ok. 1,3–1,6 m, która w planie sprawiała wrażenie, jakby składała się z dwóch osobnych części o owalnych kształtach (ryc. V.4). Homogeniczność wypełniska wskazuje jednak na ich jednoczesowe powstanie (ryc. V.5). W przekroju obiekt miał kształt nieckowaty, o głębokości do ok. 0,75 m. W górnej części wypełniał go brunatny (w. 56), zaś w dolnej ciemnobrunatny piasek (w. 63 i 68), z dużą liczbą drobnych węgli drzewnych, pochodzących z dębu (*Quercus* sp.), sosny zwyczajnej (*Pinus sylvestris*), brzozy (*Betula* sp.) i wierzby (*Salix* sp.). Spośród niespełna 70 fragmentów ceramiki, które pozyskano z wypełniska, tylko 11 można łączyć z kulturą praską, zaś pozostałe to materiały o starszej chronologii. Ponadto w jamie znaleziono spalony ziarniak pszenicy zwyczajnej (*Triticum aestivum*), co wydaje się świadczyć, że służyła ona do przechowywania pożywienia. Z tego samego okresu pochodzić może również zadokumentowany w pobliżu prawdopodobny dół posłupowy (ob. 73), o wymiarach 0,3 × 0,2 m i zachowanej głębokości ok. 0,1 m, z którego pozyskano dwa fragmenty naczyń kultury praskiej. Interesujący jest także wynik analizy radiowęglowej próbki spalonego drewna pobranej ze spągu warstwy kulturowej i stropu kolejnego domniemanego obiektu, na który natrafiono w południowej części osady (ob. 138). Była to prawdopodobnie w przybliżeniu kolistą w planie i nieckowatą w przekroju jama, o średnicy ok. 1,0 m i głębokości ok. 0,2 m, wypełniona brązowym piaskiem z ciemniejszymi plamkami. Uzyskana data po kalibracji obejmuje zakres czasowy od początku V do 1. połowy VI w. (1575±30 BP)¹.

Na najstarszą fazę wczesnego średniowiecza datować można co najmniej kilkadziesiąt fragmentów ceramiki (ryc. V.6)². Są to ułamki naczyń ręcznie lepionych, wykonanych techniką ugniatania z wałeczków lub taśm gliny. Do ich wytwarzania używano gliny żelazistej, schudzonej domieszką tłuczni mineralnego, zwykle o granulacji 2–3 mm lub większej, a tylko wyjątkowo drobniejszej. Powierzchnia naczyń jest na ogół szorstka, sporadycznie starannie wygładzona, czasami obmazywana tzw. wiechciem (ryc. V.6: 4, 7). Na ściankach niektórych fragmentów widoczne są ślady ręcznego ugniatania i bruzdy po wygładzaniu palcami. Kruchość naczyń i przewaga wielobarwnych przełamów świadczą o wypale w niskiej temperaturze, w atmosferze utleniającej lub zmiennej. Zdecydowana większość fragmentów pochodzi z garnków o jajowatym lub lekko esowatym kształcie i grubości ścianek zazwyczaj powyżej 0,7 cm, często ok. 1,0 cm lub więcej. Wylewy są na ogół nieznacznie wychylone na zewnątrz, o zaokrąglonych (ryc. V.6: 1, 5) lub ukośnie ściętych (ryc. V.6: 3, 4, 6, 7) krawędziach. W zbiorze nie stwierdzono egzemplarzy dekorowanych.

Prawdopodobnie z tą samą fazą użytkowania stanowiska związany jest także fragment dwustożkowatego przęślika, zdobionego niewielkimi dołeczkami (ryc. V.7). Podobnie ornamentowane przedmioty pochodzą m.in. z Haciek (Kobyliński, Szymański 2005, 61, fot. III-26). Są one często znajdowane na terenie Słowiańszczyzny wschodniej (m.in. Sedov 1982, tabl. II: 27, 28; X: 11; Várgej 1999a, ryc. 101: 1, 4), ale znane są również z obszaru obecnej Polski (m.in. Parczewski 1988, tabl. XXX: 8).

¹ Poz-87569. Po kalibracji z prawdopodobieństwem 95,4%: 413–551 AD; po kalibracji z prawdopodobieństwem 68,2%: 429 AD (32,2%) 474 AD, 485 AD (36,0%) 536 AD.

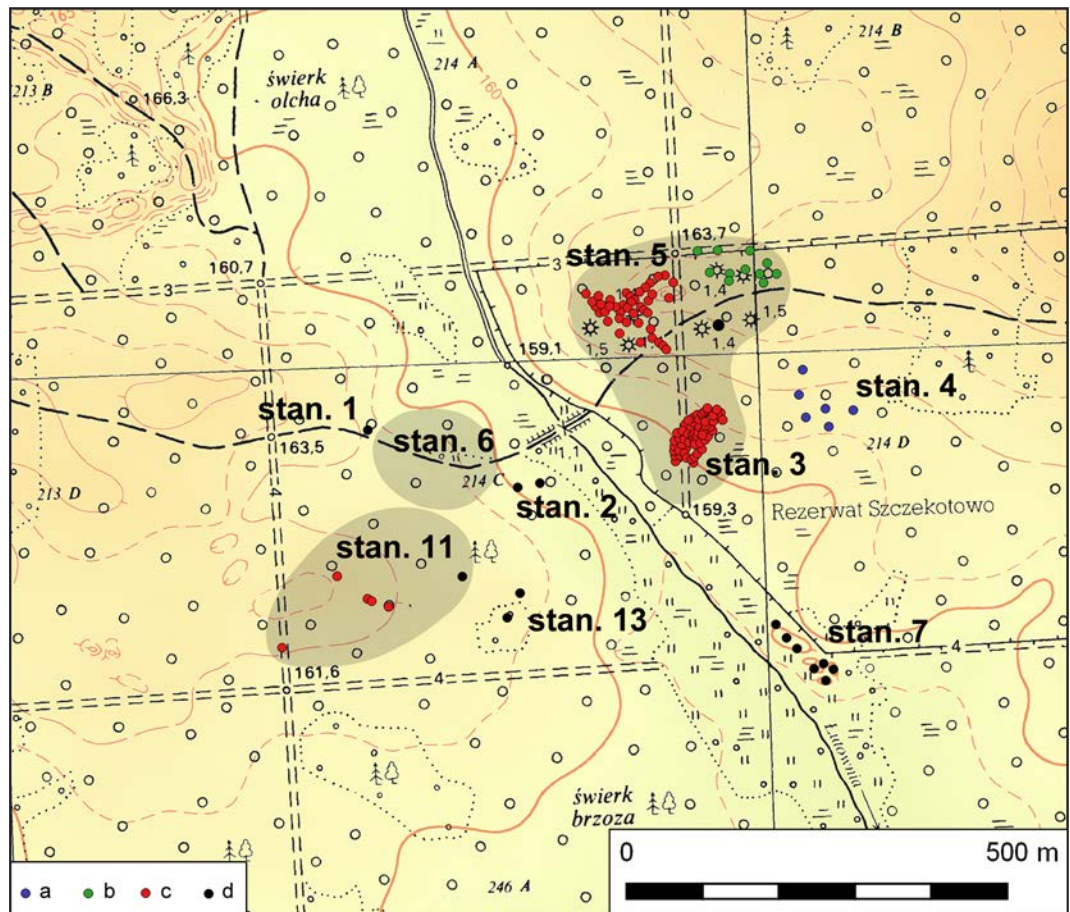
² Dokładna liczba materiałów jest trudna do określenia ze względu na obecność na tym samym stanowisku reliktyw osady grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej, której naczynia charakteryzują się zbliżonymi cechami technologicznymi (por. rozdz. IV.1).

Ryc. V.1. Lokalizacja stanowisk wczesnośredniowiecznych na terenie polskiej części Puszczy Białowieżskiej (źródło mapy hipsometrycznej: IBL): 1 – Leśnictwo Rybaki, stan. 1; 2 – Leśnictwo Krynica, stan. 2; 3 – Leśnictwo Olchówka, stan. 1; 4 – Leśnictwo Przechody, stan. 1; 5 – Leśnictwo Przechody, stan. 9; 6 – Leśnictwo Przechody, stan. 10; 7 – Leśnictwo Przechody, stan. 6; 8 – Leśnictwo Przechody, stan. 33; 9 – Leśnictwo Przechody, stan. 32; 10 – Leśnictwo Przechody, stan. 17; 11 – Leśnictwo Przechody, stan. 22; 12 – Leśnictwo Jelonka, stan. 1; 13 – Leśnictwo Postołowo, stan. 6; 14 – Leśnictwo Postołowo, stan. 23; 15 – Leśnictwo Postołowo, stan. 24; 16 – Leśnictwo Postołowo, stan. 11; 17 – Leśnictwo Postołowo, stan. 5; 18 – Leśnictwo Postołowo, stan. 3; 19 – Leśnictwo Krynoczek, stan. 10; 20 – Leśnictwo Teremiski, stan. 1; 21 – Leśnictwo Teremiski, stan. 3; 22 – Leśnictwo Teremiski, stan. 32; 23 – Leśnictwo Teremiski, stan. 2; 24 – Leśnictwo Teremiski, stan. 25; 25 – Leśnictwo Teremiski, stan. 5; 26 – Leśnictwo Nowe, stan. 1; 27 – Białowieżski Park Narodowy, stan. 60; 28 – Białowieżski Park Narodowy, stan. 30; 29 – Leśnictwo Krynoczek, stan. 2; 30 – Leśnictwo Batorówka, stan. 1; 31 – Leśnictwo Stoczek, stan. 3; 32 – Leśnictwo Grudki, stan. 6. Objasnie-

nia: a – osady ze starszej fazy wczesnego średniowiecza; b – osady z młodszej fazy wczesnego średniowiecza; c – osady datowane na starszą i młodszą fazę wczesnego średniowiecza; d – ślady osadnicze; e – cmentarzyska kurhanowe o obrządku ciałopalnym; f – cmentarzyska kurhanowe o obrządku szkieletowym; g – cmentarzyska szkieletowe prawdopodobnie płaskie; h – domniemane grodziska; i – domniemane cmentarzyska kurhanowe. Oprac. H. Olczak, Z. Tragarz

Fig. V.1. Location of Early Medieval sites situated in the Polish part of the Białowieża Forest (source of the hypsometric map: Forest Research Institute): 1 – Leśnictwo Rybaki, site 1; 2 – Leśnictwo Krynica, site 2; 3 – Leśnictwo Olchówka, site 1; 4 – Leśnictwo Przechody, site 1; 5 – Leśnictwo Przechody, site 9; 6 – Leśnictwo Przechody, site 10; 7 – Leśnictwo Przechody, site 6; 8 – Leśnictwo Przechody, site 33; 9 – Leśnictwo Przechody, site 32; 10 – Leśnictwo Przechody, site 17; 11 – Leśnictwo Przechody, site 22; 12 – Leśnictwo Jelonka, site 1; 13 – Leśnictwo Postołowo, site 6; 14 – Leśnictwo Postołowo, site 23; 15 – Leśnictwo Postołowo, site 24; 16 – Leśnictwo Postołowo, site 11; 17 – Leśnictwo Postołowo, site 5; 18 – Leśnictwo Postołowo, site 3; 19 – Leśnictwo Krynoczek, site 10; 20 – Leśnictwo Teremiski, site 1; 21 – Leśnictwo Teremiski, site 3; 22 – Leśnictwo Teremiski, site 32; 23 – Leśnictwo Teremiski, site 2; 24 – Leśnictwo Teremiski, site 25; 25 – Leśnictwo Teremiski, site 5; 26 – Leśnictwo Nowe, site 1; 27 – Białowieża National Park, site 60; 28 – Białowieża National Park, site 30; 29 – Leśnictwo Krynoczek, site 2; 30 – Leśnictwo Batorówka, site 1; 31 – Leśnictwo Stoczek, site 3; 32 – Leśnictwo Grudki, site 6. Explanation: a – settlements from the older phase of the Early Middle Ages; b – settlements from the younger phase of the Early Middle Ages; c – settlements dated to the older and younger phases of the Early Middle Ages; d – settlement traces; e – barrow cemeteries with cremation burials; f – barrow cemeteries with inhumation burials; g – skeletal cemeteries, probably flat; h – supposed strongholds; i – supposed barrow cemeteries. Compiled by H. Olczak, Z. Tragarz

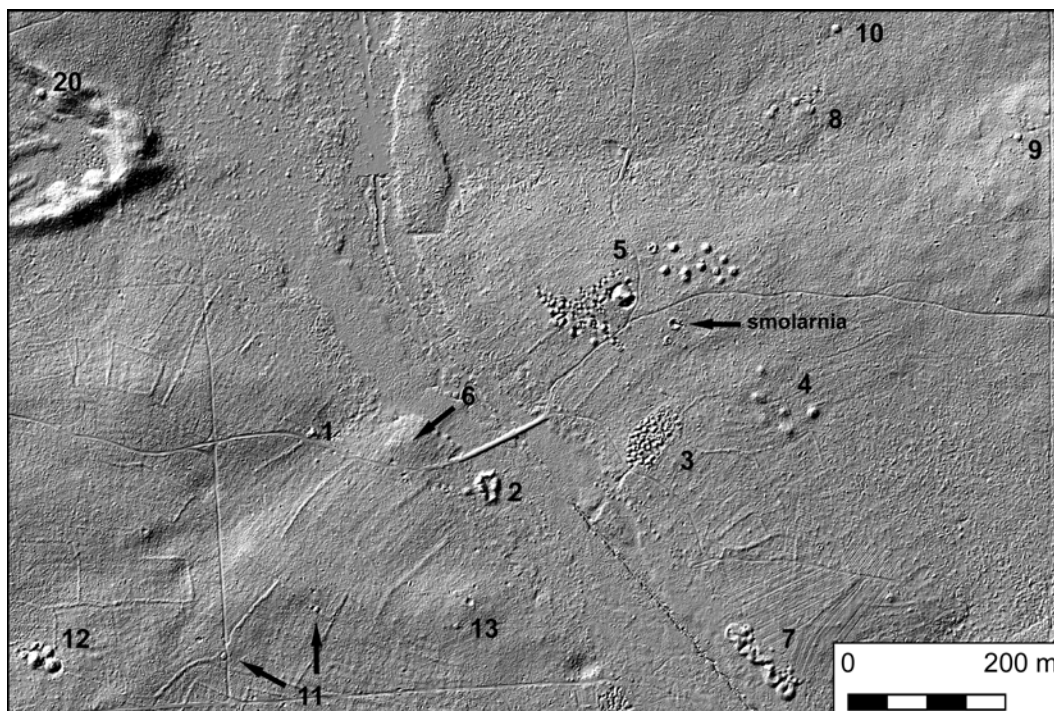

Ryc. V.2. Puszcza Białowieża, leśnictwo Postołowo, oddział 214. Stanowiska wczesnośredniowieczne oraz kopce o innej chronologii położone w uroczysku Szczekotowo – lokalizacja na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.134, arkusz Lipiny, źródło mapy: GUGiK; źródło podkładu hipsometrycznego: IBL): a – kopce pochodzące prawdopodobnie z późnego okresu wpływów rzymskich; b – prawdopodobne kurhany z V–VI w.; c – kurhany wczesnośredniowieczne; d – nowożytny kopce o funkcji produkcyjnej. Oprac. H. Olczak

Fig. V.2. Białowieża Forest, Postołowo forestry, forest compartment 214. Early Medieval sites and mounds of other chronology situated in the Szczekotowo Range – location on a topographic map of a scale of 1:10 000 (256.134, “Lipiny” sheet, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography; source of the hypsometric base: Forest Research Institute): a – mounds probably dating back to the late Roman influences period; b – probable barrows from the 5th–6th centuries; c – Early Medieval barrows; d – modern-era mounds of a production function. Compiled by H. Olczak

Osadnictwo z najstarszej fazy wczesnego średniowiecza jest na terenie północno-wschodniej Polski bardzo słabo rozpoznane. Największy zbiór naczyń kultury praskiej, wykazujący również cechy materiałów kultury kołoczińskiej i zespołu Tuszemia-Bancerowszczyzna, pozyskano ze wspomnianych już Haciek (Kobyliński, Szymański 2005, 63 n., ryc. III-36, III-37; Kobyliński, Szymański 2015, 124, 131–133, ryc. 37, 38). Podobna ceramika pochodzi też z Koźlik, pow. hajnowski, stan. 3 (badania autorów). W dorzeczu środkowego Bugu ręcznie lepione naczynia wczesnosłowiańskie, niekiedy współwystępujące z wyrobami częściowo obtaczanymi na kole garncarskim, znaleziono w Drohiczyźnie, na osadach Sowa-Kozarówka (Musianowicz 1966, 41–45, ryc. 4: f; 17: a–c, e; 18: a) i Kozarówka, stan. 2 (Musianowicz 1978, 94 n., tabl. I: 1–4, 6), a także w Klukowiczach, stan. 1 (Kobylińska i in. 2003, 205–214, ryc. 11: 22, 24; 12: 12; 13: 1, 4, 5–7, 24, 25) i Klukowie, stan. 2 (Bieńkowska, Kiziukiewicz 2006, 49)

(wszystkie stanowiska w pow. siemiatyckim). Na południe od Bugu analogiczne garnki odkryto m.in. w Izdebkach-Błaziejach, pow. siedlecki, stan. 1 i Izdebkach-Wąsach, stan. 2 (Kallaga 2006, 221–223, ryc. 26: c; 29: a–e) oraz w Horodyszczu, pow. bialski, stan. 3 (Skrzyńska 2000, 173, ryc. 3: 1, 2). Biorąc pod uwagę dalej położone tereny, formy naczyń z Puszczy Białowieskiej mają odpowiedniki zarówno wśród ręcznie lepionej ceramiki z ziem dzisiejszej Polski (Parczewski 1988, 28–69, ryc. 3–11), jak i z zachodniej Białorusi i Ukrainy (Rusanova 1973, 10–12, tabl. 4–13; 15; 18; 21; 24; Vårgej 1999a, ryc. 98–100; Vårgej 2004, ryc. 2).

Ryc. V.3. Puszcza Białowieska, leśnictwo Postołowo, oddziały 213 i 214. Stanowiska położone w uroczysku Szczekotowo i w jego pobliżu – numeryczny model terenu: 1 – nowożytny kopiec o funkcji produkcyjnej; 2 – nowożytny kopiec o funkcji produkcyjnej i zespół mielerzy; 3 – kurhanowe cmentarzysko wczesnośredniowieczne o obrządku szkieletowym; 4 – kopce pochodzące prawdopodobnie z późnego okresu wpływów rzymskich; 5 – prawdopodobne kurhany z V–VI w., kurhanowe cmentarzysko wczesnośredniowieczne o obrządku ciałałnym i nowożytna smolarnia; 6 – osada wielokulturowa; 7 – nowożytny mielerze; 8–10, 12, 20 – kopce o nieokreślonej funkcji i chronologii; 11 – kurhanowe cmentarzysko wczesnośredniowieczne o obrządku szkieletowym i osada wielokulturowa; 13 – nowożytna smolarnia (źródło danych ALS LiDAR: IBL; cyfry oznaczają numery stanowisk w obrębie leśnictwa Postołowo). Wg Krasnodębski, Olczak 2018, ryc. 10

Fig. V.3. Białowieża Forest, Postołowo forestry, forest compartments 213 and 214. Sites situated in the Szczekotowo Range and its vicinity – Digital Elevation Model: 1 – modern-era mound of a production function; 2 – modern-era mound of a production function and a group of charcoal piles; 3 – Early Medieval barrow cemetery with inhumation burials; 4 – mounds probably dating back to the late Roman influences period; 5 – probable barrows from the 5th–6th centuries, Early Medieval barrow cemetery with cremation burials, and a modern-era tar kiln; 6 – multicultural settlement; 7 – modern-era charcoal piles; 8–10, 12, 20 – mounds of unknown function and chronology; 11 – Early Medieval barrow cemetery with inhumation burials and a multicultural settlement; 13 – modern-era tar kiln (source of ALS LiDAR data: Forest Research Institute; the numbers represent the number of the site within the Postołowo forestry). According to Krasnodębski, Olczak 2018, fig. 10

Ryc. V.4. Leśnictwo Postołowo, stan. 3. Jama 67/69 (w. 63, 68). Widok od zachodu. Fot. D. Krasnodębski

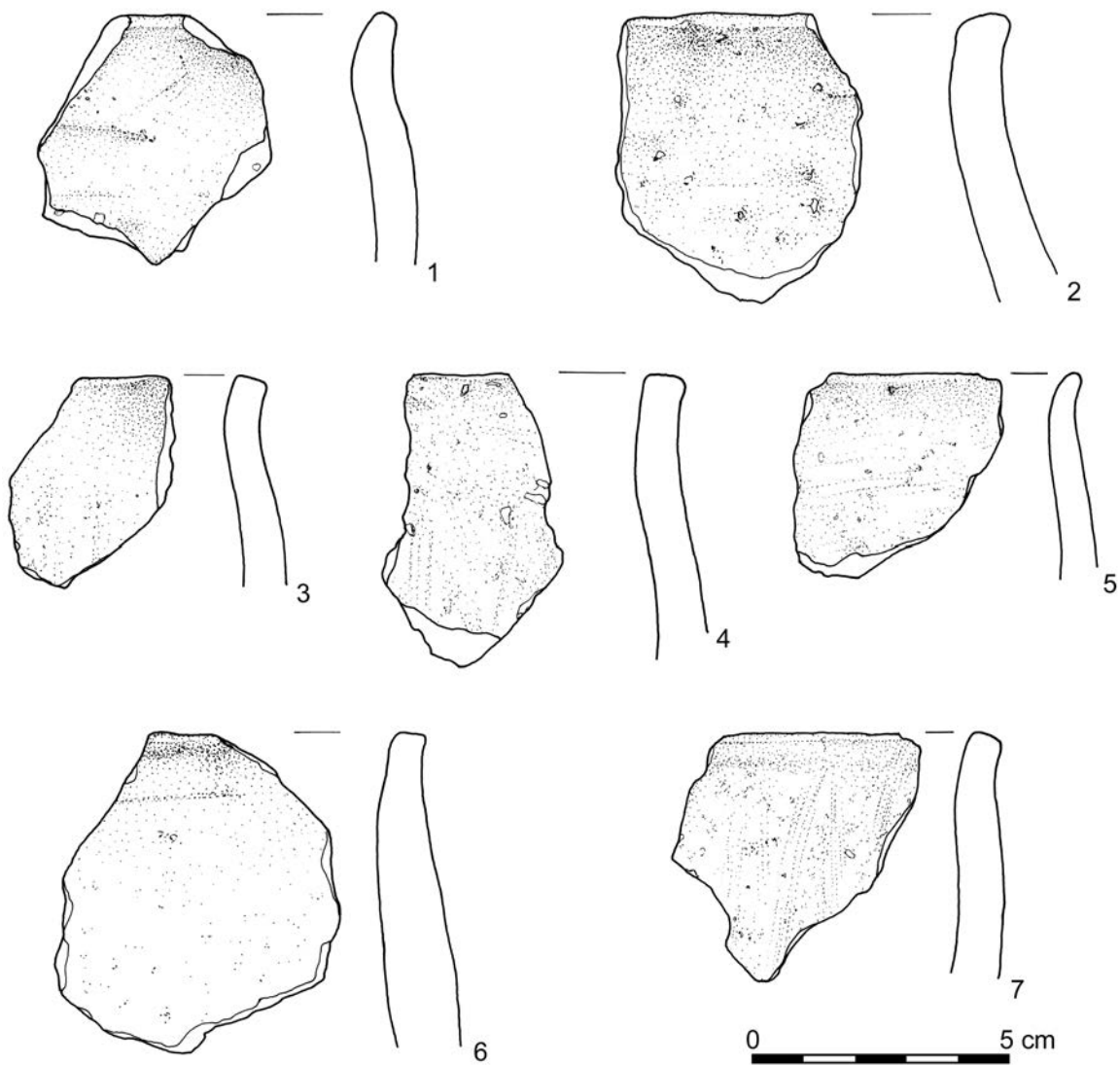
Fig. V.4. Leśnictwo Postołowo, site 3. Pit 67/69 (layers 63, 68). View from the west. Photo by D. Krasnodębski

Ryc. V.5. Leśnictwo Postołowo, stan. 3. Przekrój jamy 67/69. Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.5. Leśnictwo Postołowo, site 3. Section of pit 67/69. Photo by D. Krasnodębski

Dokładną chronologię osady trudno na razie określić. Na obszarze dzisiejszej Białorusi materiały kultury praskiej datowane są na IV/V–VII w. (Várgej 1999a, 333 n.; Gavrituhin 2003, 132–134; Várgej 2004, 284–286; Terpilovskij 2011, 210 n.), zaś na terenie południowo-wschodniej Polski na V/VI–VII w. (Parczewski 2004, 266–269). W powyższych ramach czasowych mieści się także wynik przytoczonej wcześniej analizy radiowęglowej. Można zatem przyjąć, że funkcjonowanie najstarszej osady wczesnośredniowiecznej w uroczysku Szczekotowo przypada zapewne na okres od 2. połowy V do początku VII w.

Ryc. V.6. Leśnictwo Postołowo, stan. 3. Wybór fragmentów ceramiki naczyniowej kultury praskiej.

Rys. G. Nowakowska, H. Olczak

Fig. V.6. Leśnictwo Postołowo, site 3. Selection of pottery fragments of the Prague culture. Drawn by

G. Nowakowska, H. Olczak

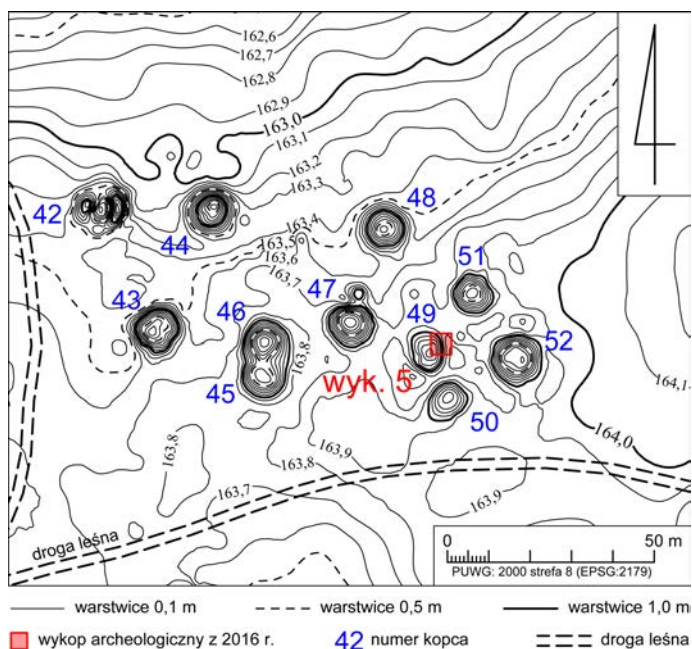
Ryc. V.7. Leśnictwo Postołowo, stan. 3. Fragment glinianego przęślika.

Fot. M. Osiadacz

Fig. V.7. Leśnictwo Postołowo, site 3. Fragment of a clay spindle whorl.

Photo by M. Osiadacz

Być może z początkowej fazy wczesnego średniowiecza pochodzi również skupisko kopców ziemnych, zlokalizowane na północ od osady (Leśnictwo Postołowo, stan. 5; ryc. V.2; V.3). Położone jest ono w bezpośrednim sąsiedztwie kurhanowego cmentarzyska o obrządku ciałopalnym, datowanego od VII/VIII do X/XI w. (por. dalej, rozdz. V.2.2), jednak charakteryzuje je zupełnie inny układ nasypów. Zespół tworzy 11 kolistych wzniesień o średnicy od 9 do 13 m i wysokości dochodzącej do 1,5 m, które układają się w dwa lekko półkoliste, równoległe do siebie rzędy, o długości ok. 120 m i orientacji w przybliżeniu wschód-zachód (ryc. V.8)³. Odległości pomiędzy kopcami wahają się od 2 do ok. 28 m. Dwa nasypy (nr 45 i 46) stykają się ze sobą, zaś do jednego (nr 47) przylega od północy niewielkie wzniesienie o średnicy ok. 5 m. Inaczej niż w przypadku wczesnośredniowiecznych kurhanów, przy opisywanych obiektach brak widocznych na powierzchni jam lub rowów dookolnych. W kilku miejscach, zwłaszcza we wschodniej części zespołu, dostrzec można jedynie niewielkie zagłębienia terenu. Alfred Götze przebadał w tym skupisku nasyp nr 42, u którego podstawy znalazł nieliczne węgle drzewne i drobne fragmenty naczyń o nieokreślonej chronologii (Götze 1929, 535).

Ryc. V.8. Leśnictwo Postołowo, stan. 5. Plan warstwiczny północno-wschodniej części stanowiska z lokalizacją wykopu archeologicznego. Oprac. W. Małkowski, Z. Tragarz

Fig. V.8. Leśnictwo Postołowo, site 5. Contour plan of the northeastern part of the site with the location of the archaeological trench. Compiled by W. Małkowski, Z. Tragarz

W 2016 r. badaniami objęto północno-wschodnią ćwiartkę kopca nr 49, o średnicy ok. 10–11 m i wysokości ok. 0,9 m (ryc. V.8–10). Na jego szczycie, pod ściółką i współczesnym humusem o miąższości ok. 0,10–0,15 m, stwierdzono piętnastocentymetrową warstwę brunatnego piasku z różnobarwnymi plamami, powstałą zapewne w wyniku zniszczenia stropu nasypu. Główną część nasypu, o miąższości dochodzącej do ok. 0,7 m, tworzyły dwie war-

³ Według Alfreda Götzego na początku XX w. kopce miały pomiędzy 9,5 a 13,0 m średnicy i 1,5–2,0 m wysokości. Już wówczas – zdaniem niemieckiego badacza – ich wysokość była zaniżona, ponieważ wierzchołki wszystkich nasypów zostały zniszczone wskutek wcześniejszego rozkopywania (Götze 1929, 520). Informacja ta wydaje się jednak błędna, gdyż obecnie w przypadku większości kopców takich śladów nie stwierdzono.

stwy. Górna, o barwie żółtej i grubości 0,20–0,35 m (w. 166/1), oraz dolna, o podobnej miąższości, jasnobrązowa z szarymi i brunatnymi plamkami oraz bardzo drobnymi węgielkami drzewnymi (w. 166/2). Obie warstwy zostały mocno zniszczone przez korzenie i nory zwierzęce. Znalaziono w nich kilkanaście drobnych fragmentów naczyń kultury trzcinieckiej (por. rozdz. III) oraz prawdopodobnie grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej (por. rozdz. IV.1). W odległości ok. 1,5 m na wschód od szczytu kopca ustawiony był pionowo podłużny kamień o wysokości ok. 0,35 m i mniej więcej prostokątnym przekroju, o wymiarach ok. 0,2 × 0,1 m (ryc. V.10). Jego górna część na kilka centymetrów wystawała ponad obecny strop nasypu. Poza tym w nasypie natrafiono tylko na pojedyncze otoczaki.

Ryc. V.9. Leśnictwo Postołowo, stan. 5, kopiec nr 49. Kopiec przed rozpoczęciem badań (widok od północnego wschodu). Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.9. Leśnictwo Postołowo, site 5, mound no. 49. The mound prior to the start of the excavations (view from the northeast). Photo by D. Krasnodębski

Poniżej nasypu nie stwierdzono wyraźnej warstwy humusu pierwotnego. Na poziomie stropu calca zauważono natomiast półkolisty zarys rowka o szerokości ok. 0,2 m i podobnej głębokości (ob. 184), który wypełniony był jasnobrązowym piaskiem z drobnymi szarymi plamkami i pojedynczymi węgielkami (ryc. V.11). Otaczał on przypuszczalnie obszar o średnicy nie większej niż ok. 7 m, wyznaczając pierwotny zasięg kopca. W odległości ok. 1 m od rowka, u podstawy nasypu od strony wschodniej, znajdowała się równoległa do niego jama, którą odsłonięto na długości ponad 4 m (ob. 207). Jej szerokość w obrębie wykopu dochodziła do prawie 2 m, zaś miąższość w najgłębszym miejscu (przy profilu południowym) sięgała ok. 0,7 m (ryc. V.12). Obiekt ten powstał prawdopodobnie w trakcie wznoszenia kopca, na skutek wybierania piasku potrzebnego na nasyp. Wypełnisko jego górnej części tworzył jasnobrązowy piasek (w. 182), zaś dolnej nieco ciemniejszy, plamisty – szarobrunatny i jasnobrązowy, z pojedynczymi drobnymi węgielkami drzewnymi (w. 206). W dolnej warstwie znaleziono

zab owcy lub kozy⁴. Analiza ¹⁴C pobranych z niej węgli drzewnych dała wynik 1660±30 BP, który po kalibracji odpowiada okresowi od połowy III do 1. połowy VI stulecia⁵.

Ryc. V.10. Leśnictwo Postołowo, stan. 5, kopic nr 49. Nasyp po usunięciu ściółki, z widocznym kamieniem ustawiony w jego górnej części. Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.10. Leśnictwo Postołowo, site 5, mound no. 49. The mound after removing the plant litter, with a visible stone set up in its upper part. Photo by D. Krasnodębski

Ryc. V.11. Leśnictwo Postołowo, stan. 5, kopic nr 49. Spąg nasypu z rowkiem 184 i jamą przykurhanową 207. Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.11. Leśnictwo Postołowo, site 5, mound no. 49. Base of the mound with ditch 184 and side pit 207. Photo by D. Krasnodębski

Ryc. V.12. Leśnictwo Postołowo, stan. 5, kopic nr 49. Jama przykurhanowa 207 i domniemana jama 198. Fot. H. Olczak

Fig. V.12. Leśnictwo Postołowo, site 5, mound no. 49. Side pit 207 and the supposed pit 198. Photo by H. Olczak

⁴ Ekspertyzę archeozoologiczną wykonała dr hab. Joanna Piątkowska-Małecka z Wydziału Archeologii UW (Piątkowska-Małecka 2016).

⁵ Poz-87564. Po kalibracji z prawdopodobieństwem 95,4%: 260 AD (3,1%) 280 AD, 325 AD (89,0%) 430 AD, 493 AD (2,2%) 512 AD, 517 AD (1,2%) 529 AD; po kalibracji z prawdopodobieństwem 68,2%: 348 AD (18,7%) 369 AD, 378 AD (49,5%) 418 AD.

W północnej części jamy przykurhanowej 207 widoczne było w przybliżeniu koliste zagłębienie o średnicy ok. 1,2 m i zachowanej miąższości ok. 0,4 m (ob. 198), wypełnione lekko plamistym, jasnobrązowym i jasnobrunatnym piaskiem z niewielką liczbą drobnych węgli drzewnych. Nie jest jasne, czy stanowiło ono jej najgłębszą część, czy pozostałość oddzielnego obiektu. W pobliżu jego dna leżały fragmenty niewielkiego, lekko esowatego garnka, o wysokości ok. 12,5 cm, średnicy wylewu ok. 10,5 cm i średnicy dna ok. 7,5 cm (ryc. V.12; V.13). Pod względem techniki wykonania i formy nawiązuje on do naczyń kultury praskiej (m.in. Rusanova 1973, tabl. 4: 2, 15; 5: 18; Várgej 1999a, ryc. 98: 4; Várgej 2004, ryc. 2: 7, 13). W wyniku analizy ¹⁴C węgli drzewnych znalezionych w pobliżu naczynia uzyskano datę 1670±30 BP, po kalibracji mieszczącą się w okresie od połowy III do 1. połowy V stulecia⁶.

Ryc. V.13. Leśnictwo Postołowo, stan. 5, kopiec nr 49. Gliniany garnek z jamy 198. Fot. M. Osiadacz

Fig. V.13. Leśnictwo Postołowo, site 5, mound no. 49. The clay pot from pit 198. Photo by M. Osiadacz

Określenie chronologii i funkcji tego zespołu nie jest zadaniem łatwym. Jednolita struktura przebadanego nasypu, bez wtrętów humusu współczesnego, a zwłaszcza słabo zhumusowane wypełnisko znajdującej się na jego obrzeżu jamy (ob. 207), raczej wykluczają powstanie kopca w okresie nowożytnym. Wyniki analiz radiowęglowych mieszczą się w przedziale od połowy III do 1. połowy VI w., przy największym prawdopodobieństwie przypadającym na czasy od początku IV do 1. połowy V w. Takie datowanie jest zgodne z chronologią pozyskanego naczynia, należącego prawdopodobnie do wyrobów wczesnej fazy kultury praskiej. Jak już wspomniano, nie jest jednak do końca pewne, czy garnek leżał na dnie jamy przykurhanowej, czy może znajdującego się w tym samym miejscu osobnego obiektu. Podobnie jak w przypadku stanowisk opisanych w poprzednim rozdziale (por. rozdz. IV.3), również tutaj nie jest jasne, jakie było przeznaczenie kopca. Biorąc pod uwagę jego częściowe rozpoznanie, brak ludzkich szczątków nie wyklucza związku ze sferą sepulkralną. Zastanawiający jest kamień ustawiony na stoku nasypu. Ponieważ tylko niewielka jego część była widoczna na powierzchni, trudno go uznać za stelę nagrobną. Podobne zastrzeżenia można mieć jednak do próby doszukiwania się w nim innego typu znacznika terenu, na przykład kamienia granicznego.

⁶ Poz-87567. Po kalibracji z prawdopodobieństwem 95,4%: 258 AD (6,0%) 285 AD, 290 AD (0,4%) 295 AD, 321 AD (89,0%) 428 AD; po kalibracji z prawdopodobieństwem 68,2%: 345 AD (68,2%) 408 AD.

V.2. Starsza faza wczesnego średniowiecza (od VII/VIII do połowy XI w.)

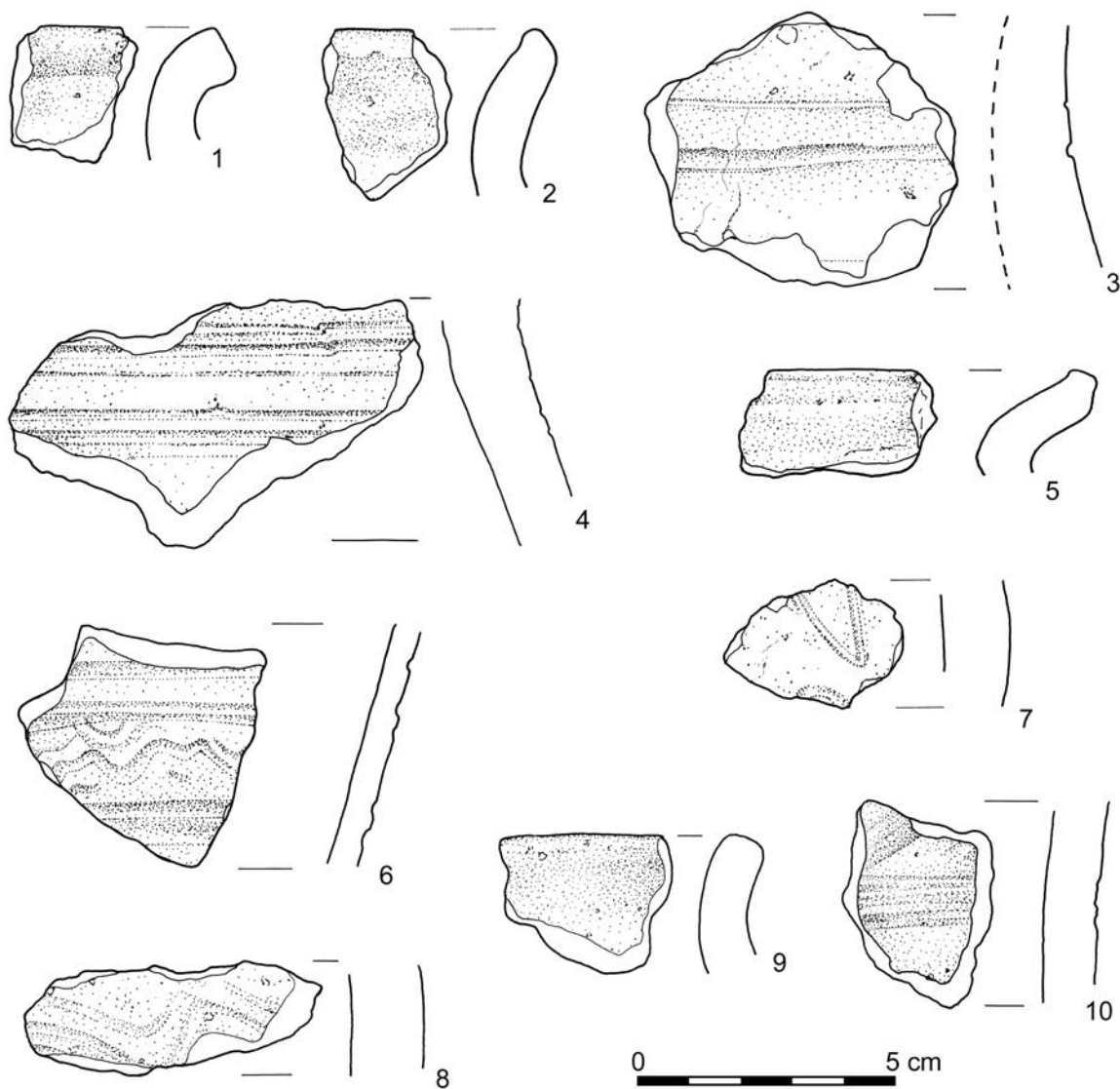
V.2.1. Osady

Zapewne już w VII lub VIII stuleciu w uroczysku Szczekotowo, na położonym najbliżej Łutowni terenie osady kultury praskiej, powstała nekropola kurhanowa o obrządku ciałopalnym (por. dalej, rozdz. V.2.2). Prawdopodobnie właśnie w tym czasie strefa mieszkalna przeniesiona została na zachodni brzeg rzeki. Na zlokalizowanych tam stanowiskach 6 i 11 w leśnictwie Postołowo (ryc. V.2; V.3) znaleziono ponad 400 fragmentów naczyń ze starszej fazy wczesnego średniowiecza (ryc. V.14; por. Olczak 2018; Falis, Fedorczyk-Falis 2020; Olczak i in. 2020, 527, ryc. 13: 1–5). Słaby stan rozpoznania wykopaliskowego nie pozwala na dokładne datowanie tych reliktyw, jednak wydaje się, że osada funkcjonowała co najmniej do końca X lub początku XI w. Wśród pozyskanych materiałów znajdują się ułamki wyrobów garncarskich o różnej technice wykonania, począwszy od zapewne całkowicie ręcznie lepionych, poprzez słabo obtaczane na części powierzchni, aż po dobrze obtoczone na całej wysokości. Podobnie jak w poprzednim okresie, naczynia wyrabiane były z glin żelazistych, schudzonych tłuczniem mineralnym, w przypadku okazów całkowicie obtaczanych zwykle średnioziarnistym, zaś ręcznie lepionych lub częściowo obtaczanych gruboziarnistym, o granulacji ok. 2–3 mm lub większej. Grubość ścianek naczyń jest mocno zróżnicowana i waha się od 0,5 do 1,5 cm, przy czym dla wyrobów częściowo obtaczanych wynosi z reguły powyżej 1,0 cm. Większość pozyskanych ułamków ceramiki pochodzi z garnków o esowatym kształcie i o wylewach ukośnie ściętych lub zaokrąglonych (ryc. V.14: 1, 2, 9), znacznie rzadziej lekko profilowanych (ryc. V.14: 5). Jeden całkowicie przepalony fragment to być może brzeg talerza. Zdobnictwo ogranicza się do żłobków dookólnych (ryc. V.14: 3, 4, 6, 10) oraz pojedynczej lub wielokrotnej linii falistej (ryc. V.14: 6–8).

Kolejna osada wczesnośredniowieczna usytuowana była w oddziale 123C, na stanowisku 6 w leśnictwie Przechody. Założona ona została przypuszczalnie w VIII w., a zatem około dwóch stuleci później niż opisane wyżej najstarsze skupisko osadnicze w uroczysku Szczekotowo. Rozciągała się na obszarze o powierzchni ok. 3 ha, na północ od rzeki Jelonki i na zachód od niewielkiego obniżenia terenu, powstałego zapewne w miejscu przepływającego tu niegdyś niewielkiego cieku (ryc. V.15; V.16). Na północnym skraju osady znajdują się niskie wały ziemne, interpretowane jako granice dawnych pól (por. rozdz. VII.2, ryc. VII.44), a nieco dalej, w odległości ok. 100–150 m, dwa cmentarzyska kurhanowe o obrządku szkieletowym (Leśnictwo Przechody, stan. 9 i 10; por. rozdz. V.3.2). Natomiast na jej południowo-zachodnim obrzeżu usytuowane są nowożytnie kopce o funkcji produkcyjnej (Leśnictwo Przechody, stan. 7; por. rozdz. VI.2.2).

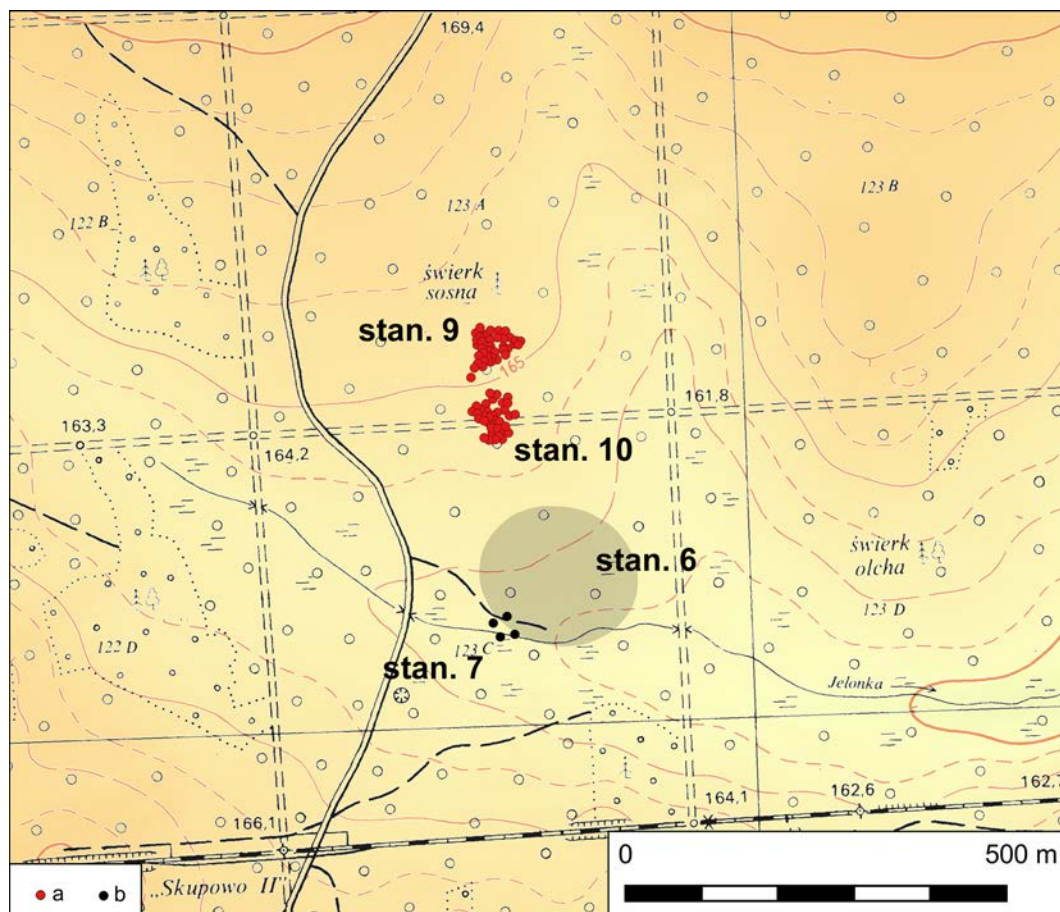
Z okresem wczesnego średniowiecza związane są dwie fazy użytkowania stanowiska. Relikty starszej osady odkryto głównie w wykopach 1 i 2, wyznaczonych w jego wschodniej części (ryc. V.17; V.18). W sondażu 2 odsłonięto fragmenty dwóch jam (ob. 25 i 26), o szerokości co najmniej 3,0 m i głębokości ok. 0,5 m (ryc. V.19). W planie miały one zapewne kształt zbliżony do czworokąta o zaokrąglonych narożnikach, zaś w przekroju były lekko nieckowate (ryc. V.19–22). Wypełniska obu obiektów tworzył głównie czarny przepalony piasek z węglami drzewnymi i pojedynczymi grudkami polepy. Zawierał on dużą liczbę drobnych i średniej wielkości kamieni, częściowo przepalonych lub rozdrobnionych w wyniku działania ognia

(ryc. V.21; V.23). Na dnie jamy 26, w jej wschodniej części, znajdowało się ponadto niewielkie skupisko przepalonych otoczków, będące zapewne pozostałością paleniska. Obiekty są przypuszczalnie zagłębionymi częściami naziemnych domostw, choć niepełny stan ich rozpoznania nie pozwala na wiarygodną interpretację. W wykopie 1 odkryto niewielki fragment prawdopodobnie kolejnej jamy lub paleniska (ob. 8), o uchwyconej głębokości ok. 0,5 m (ryc. V.19). Wypełniona ona była podobnym czarnym piaskiem z węgielkami drzewnymi i niewielką liczbą drobnych przepalonych kamieni, skupionych głównie w spągu.

Ryc. V.14. Leśnictwo Postołowo, stan. 6 i 11. Wybór fragmentów ceramiki naczyniowej: 1–7 – stan. 6; 8–10 – stan. 11. Rys. G. Nowakowska, H. Olczak

Fig. V.14. Leśnictwo Postołowo, sites 6 and 11. Selection of pottery fragments: 1–7 – site 6; 8–10 – site 11. Drawn by G. Nowakowska, H. Olczak

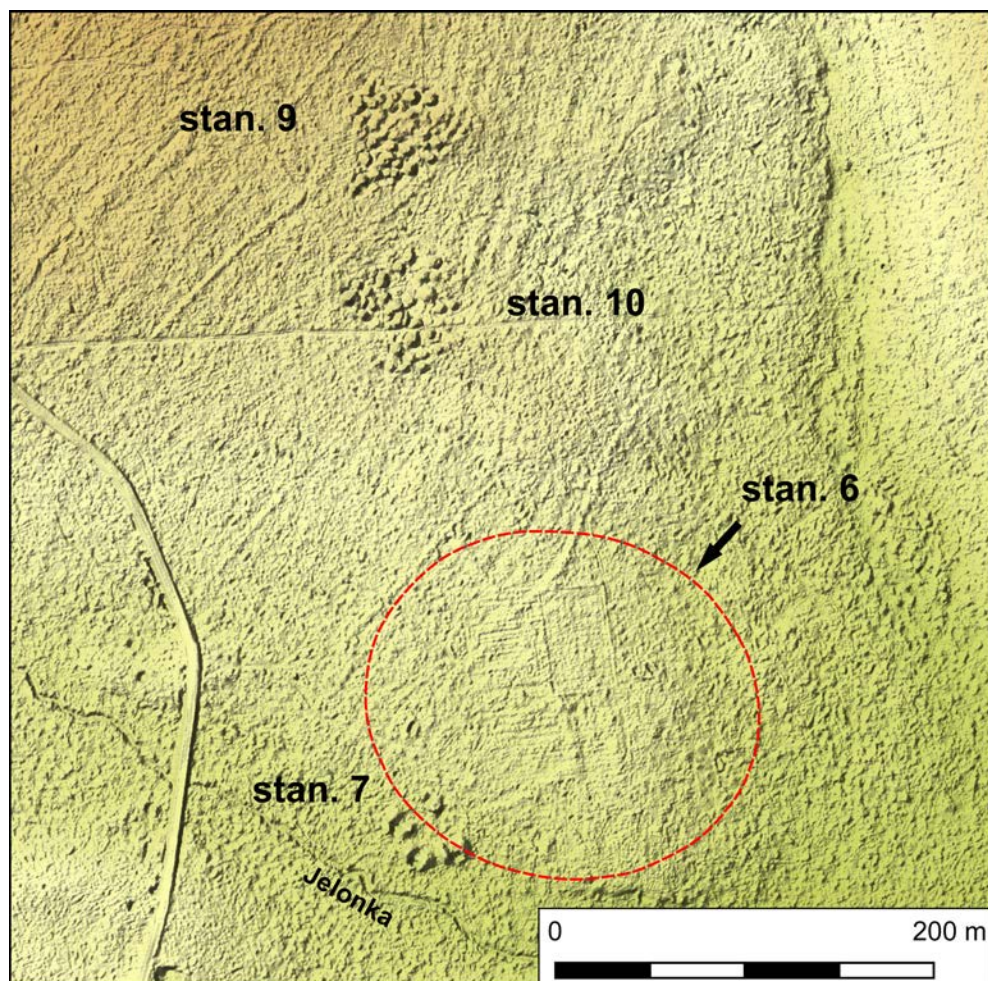

Ryc. V.15. Puszcza Białowieża, leśnictwo Przechody, oddział 123. Stanowiska położone w uroczysku Jelonka – lokalizacja na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.141, arkusz Narewka, źródło mapy: GUGiK; źródło podkładu hipsometrycznego: IBL): a – kurhany wczesnośredniowieczne; b – nowożytny kopce o funkcji produkcyjnej. Oprac. H. Olczak

Fig. V.15. Białowieża Forest, Przechody forestry, forest compartment 123. Sites situated in the Jelonka Range – location on a topographic map of a scale of 1:10 000 (256.141, “Narewka” sheet, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography; source of the hypsometric base: Forest Research Institute): a – Early Medieval barrows; b – modern-era mounds of a production function. Compiled by H. Olczak

Najliczniejszą grupę znalezisk z osady tworzą fragmenty ceramiki, których pozyskano ok. 450 (ryc. V.24; V.25). W jamach 25 i 26 odkryto odpowiednio 87 i 139 ułamków, zaś w obiekcie 8 tylko dziewięć. Pozostałe materiały pochodzą z warstwy kulturowej i humusu pierwotnego. Naczynia wykonane zostały z gliny żelazistej ze znaczną zawartością piasku, zapewne naturalnego. Domieszkę schudzającą w większości przypadków stanowił mineralny tłuczeń, na ogół gruboziarnisty. Rzadziej glinę dodatkowo schudzano piaskiem. Zdecydowanie dominują fragmenty naczyń częściowo obtaczanych, wykonanych techniką ugniatania z wałeczków lub taśm gliny przy użyciu wolnych obrotów koła garncarskiego. Ślady obtaczania występują na ogół w przybrzeżnych lub górnych częściach wyrobów. Na ich ściankach często obecne są natomiast oznaki ręcznej obróbki powierzchni, m.in. zagładzania i ugniatania. Niektóre naczynia lepione były prawdopodobnie całkowicie ręcznie, jednak ze względu na duży stopień rozdrobnienia materiałów nie jest możliwe określenie ich udziału procentowego. Fragmenty wyrobów o bardziej zaawansowanej technice wykonania, obtaczanych przypuszczalnie na całej powierzchni zewnętrznej, są bardzo nieliczne. Naczynia wypalano w utleniającej lub

zmiennej atmosferze panującej w piecu garncarskim bądź palenisku. Przewaga przełamów wielobarwnych i kruchość ścianek świadczą, że temperatura wypalania nie była wysoka.

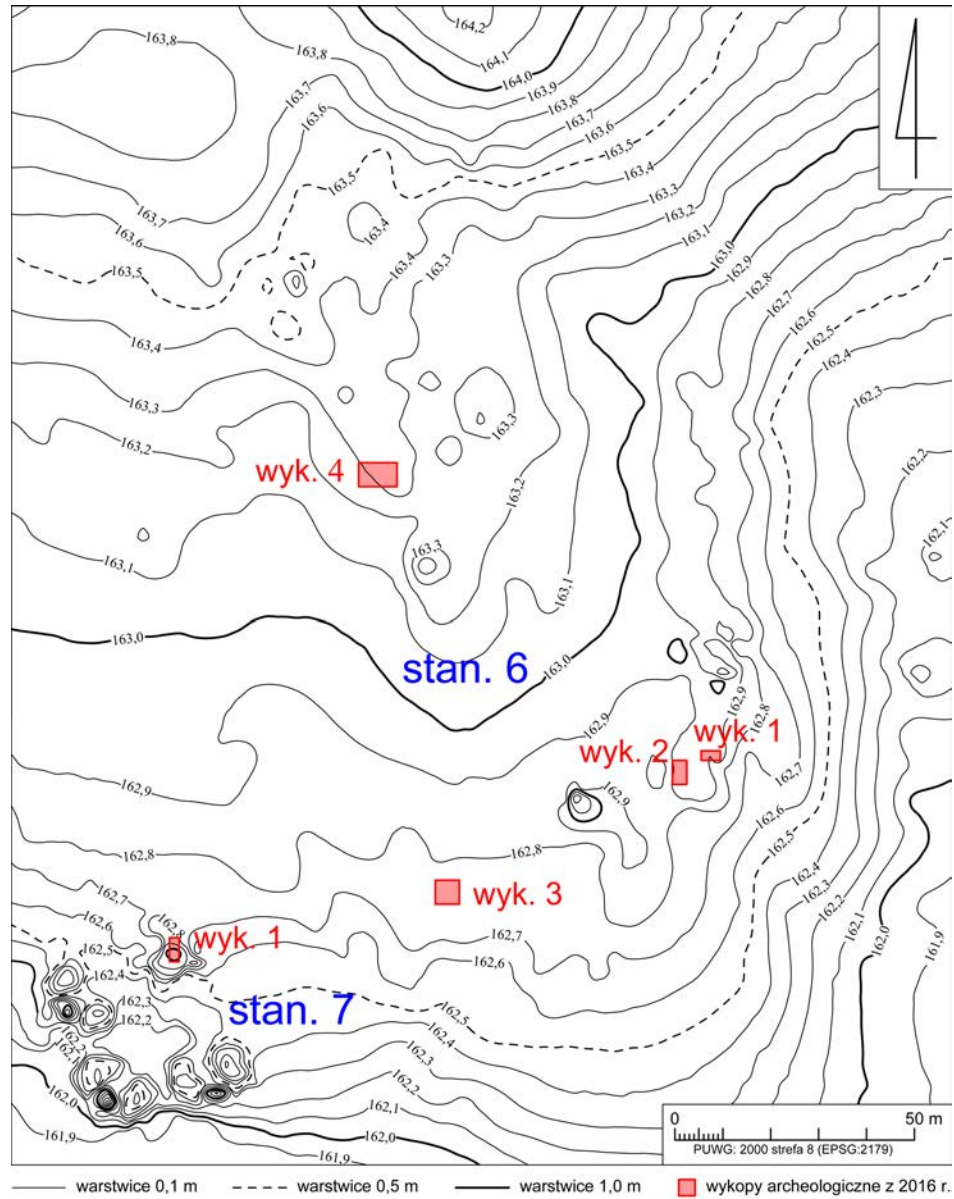

Ryc. V.16. Leśnictwo Przechody, stan. 6. Numeryczny model terenu z przypuszczalnym zasięgiem osady (źródło i oprac. danych ALS LiDAR: IBL). Wg Krasnodębski, Olczak 2018, ryc. 11

Fig. V.16. Leśnictwo Przechody, site 6. Digital Elevation Model with the supposed range of the settlement (source and compilation of ALS LiDAR data: Forest Research Institute). According to Krasnodębski, Olczak 2018, fig. 11

Większość zbioru stanowią fragmenty garnków. Najbardziej rozpowszechnione były egzemplarze o esowatym profilu, charakteryzujące się łukowatą szyjką, łagodnie przechodzącą w lekko wypukły brzusec (ryc. V.24: 1, 7; V.25: 7). Ich wylewy są w różnym stopniu wychyłone na zewnątrz, najczęściej o zaokrąglonych (ryc. V.24: 3, 6; V.25: 3) lub ukośnie ściętych (ryc. V.24: 1, 2, 4; V.25: 2, 4) krawędziach, a tylko sporadycznie lekko profilowanych. Dna większości naczyń są lekko podniesione lub płaskie, z pozostałościami podsypki tłuczni lub piasku (ryc. V.24: 5; V.25: 5, 9, 10). Na zewnętrznej powierzchni trzech z nich widoczne są koliste zagłębienia o średnicy ok. 2–3 cm (ryc. V.25: 5). Podobne ślady interpretuje się jako odciski osi koła garncarskiego lub nieruchomej podstawki, na której lepiono naczynia (Hołubowicz 1965, 54–60; Rzeźnik 1995, 28 n.). Grubość ścianek garnków jest mocno zróżnicowana i waha się od ok. 0,5 cm do ok. 2 cm, zdecydowanie przeważają jednak fragmenty wyrobów grubościennych. Pojedyncze ułamki wylewów mogą pochodzić z miseczki i talerza (ryc. V.25: 1). Naczynia zdobione były w mało urozmaicony sposób, a ornament pokrywał niewielki procent ich powierzchni. Dekorację wykonywano rylcem lub grzebieniem. Przeważały garn-

ki zdobione wielokrotną, rzadziej pojedynczą linią falistą, niekiedy połączoną ze żłobkami dookólnymi (ryc. V.24: 1, 5, 7, 8; V.25: 2, 3, 7, 8, 11). Znacznie mniej rozpowszechniona była ornamentacja w postaci samodzielnie występujących żłobów, zaś wyjątkowo rzadko stosowano wzory odciskane grzebieniem (ryc. V.25: 6).

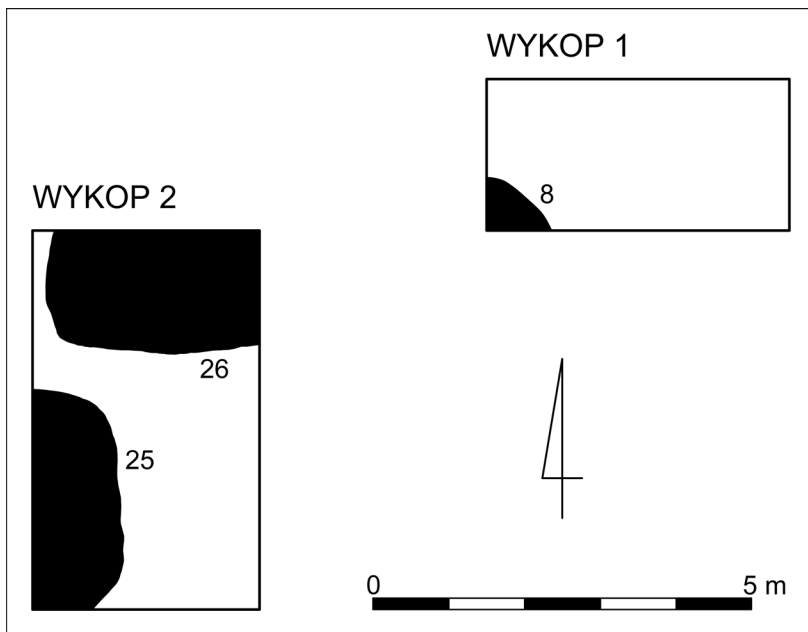
Ryc. V.17. Leśnictwo Przechody, stan. 6 i 7. Plan warstwicowy z lokalizacją wykopów archeologicznych. Oprac. W. Małkowski, Z. Tragarz

Fig. V.17. Leśnictwo Przechody, sites 6 and 7. Contour plan with the location of the archaeological trenches. Compiled by W. Małkowski, Z. Tragarz

Ryc. V.18. Leśnictwo Przechody, stan. 6. Prace w wykopie 1. Fot. H. Olczak

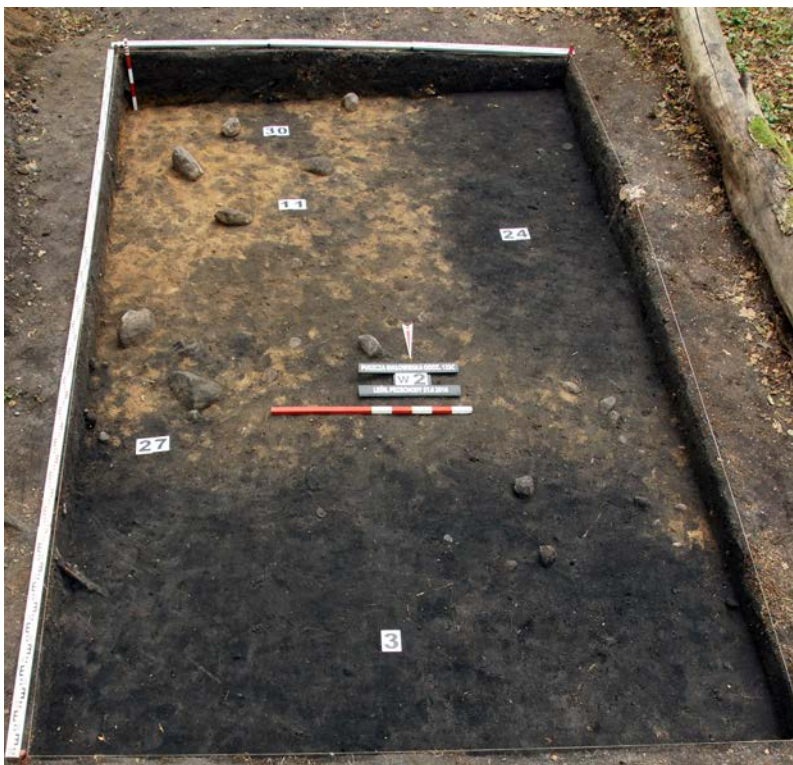
Fig. V.18. Leśnictwo Przechody, site 6. Works in trench 1. Photo by H. Olczak

Ryc. V.19. Leśnictwo Przechody, stan. 6, wykopy 1 i 2. Schematyczny plan obiektów. Rys. Z. Tragarz

Fig. V.19. Leśnictwo Przechody, site 6, trenches 1 and 2. Schematic plan of the features. Drawn by Z. Tragarz

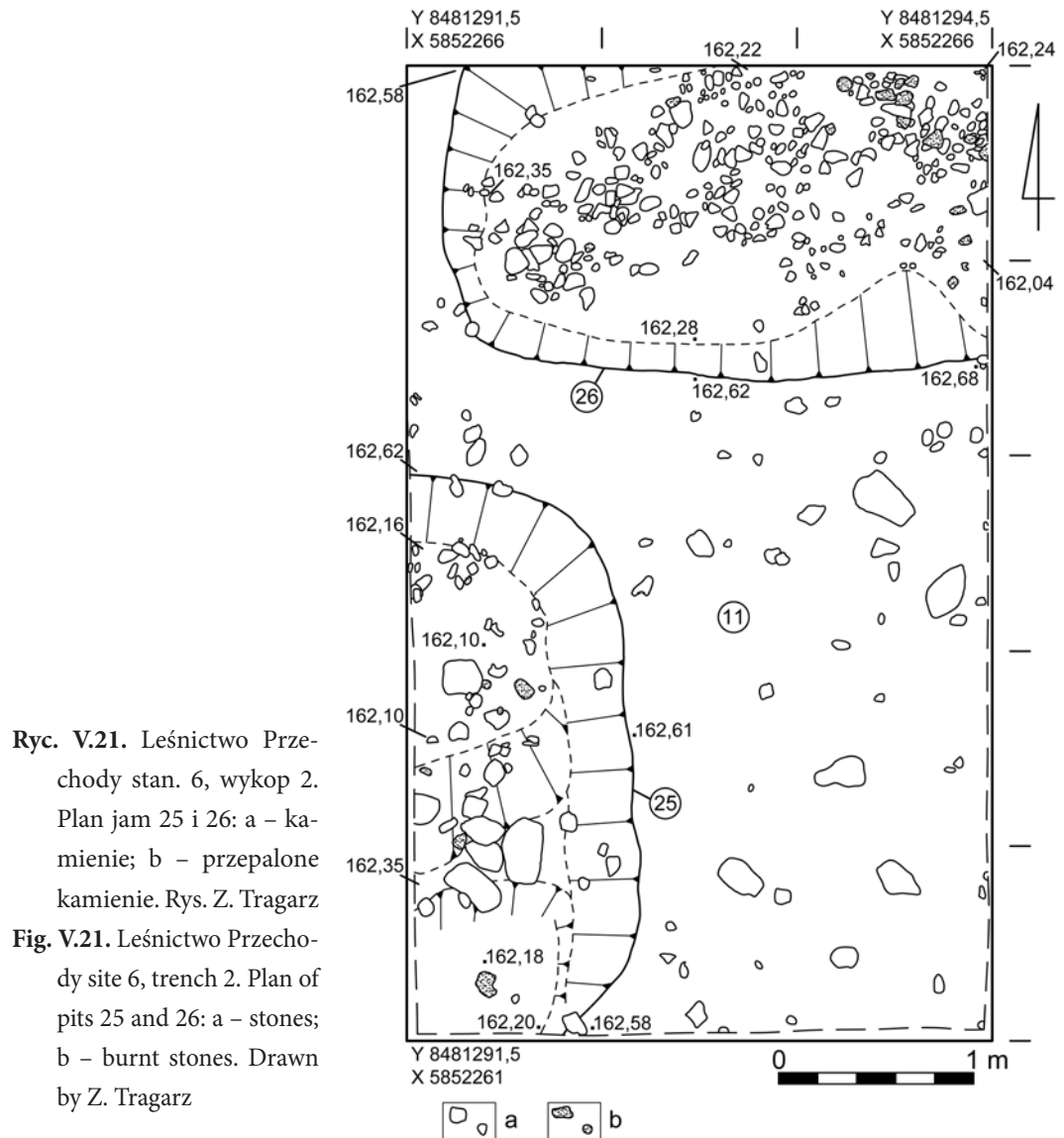

Ryc. V.20. Leśnictwo Przechody stan. 6, wykop 2. Jamy 25 (w. 24) i 26 (w. 3) na poziomie ich stropów. Fot. H. Olczak

Fig. V.20. Leśnictwo Przechody site 6, trench 2. Pits 25 (layer 24) and 26 (layer 3) at the level of their tops. Photo by H. Olczak

Ceramikę omawianej fazy osadniczej można łączyć z początkowym etapem używania koła garncarskiego, którego wprowadzenie na ziemiach obecnej Polski nastąpiło przypuszczalnie w 2. połowie VII stulecia (m.in. Szymański 1987, 360–370; Parczewski 1988, 73 n.; Chudziak 1991, 118–120; Dulinicz 1998, 148). Typowym zjawiskiem było wówczas współwystępowanie wyrobów ręcznie lepionych i częściowo obtaczanych. Z dorzecza górnej Narwi najliczniejszy zespół naczyń o podobnych cechach, datowany na VIII–IX w., pozyskano ze wspomnianych już Haciek (Kobyliński, Szymański 2015, 133), a także z położonych w ich sąsiedztwie osad w Bańkach, pow. bielski, stan. 14 i 15 (Krasnodębski, Olczak 2010, ryc. 12; 24: 1–7). Dalej na zachód zlokalizowane były osady w Surażu, pow. białostocki, stan. 119 (Karczewski 1995, 25 n., tabl. II: 1, 3) i Daniłowie Małym, pow. białostocki, stan. 6 (Olczak, Krasnodębski, Ja-

remek 2018, ryc. 31: 1). W dorzeczu środkowego Bugu analogiczną ceramikę odkryto m.in. na stanowiskach Sowa-Kozarówka (Musianowicz 1966, 40–47, ryc. 17: a–h; 18: a–g; 19: a) i Kozarówka, stan. 2 (Musianowicz 1978, 94–101, tabl. I: 1–8, 10, 12, 13; II: 1, 2, 4–9, 12–17) w Drohiczyń, które według Krystyny Musianowicz funkcjonowały w VI–VIII w. (Musianowicz 1966, 49; Musianowicz 1978, 101). Naczynia o zbliżonej technice wykonania i stylistyce z Niewiadomej, pow. siedlecki (Miśkiewicz 1996, 17 n., tabl. IX; X: 1; XXIV: 10; XL: 11) pochodzą zdaniem autorki publikacji z końca VI – IX w. (Miśkiewicz 1996, 42–44, 48 n., 54)⁷. Na obszarze Słowiańszczyzny wschodniej wyroby słabo obtaczane, określane mianem materiałów typu Łuka Rajkowiecka, datowane są na VII/VIII–X w. (Rusanova 1973, 13–15, ryc. 2: II; tabl. 17: 14; 28: 12; Vårgej 1999a, 340 n., ryc. 105; Kasjuk 2016, 76–78; Kasjuk 2016, 62).

Ryc. V.21. Leśnictwo Przechody stan. 6, wykop 2. Plan jam 25 i 26: a – kamienie; b – przepalone kamienie. Rys. Z. Tragarz

Fig. V.21. Leśnictwo Przechody site 6, trench 2. Plan of pits 25 and 26: a – stones; b – burnt stones. Drawn by Z. Tragarz

Spśród innych znalezisk wymienić należy gliniany przęślik z jamy 26 (ryc. V.26). Ponadto w obiektach 25 i 26 znaleziono kilka bardzo drobnych fragmentów przepalonych kości zwierzęcych, z których jedna pochodziła z czaszki małego przeżuwacza (Piątkowska-Małecka 2016).

Dla trzech próbek węgla drzewnych pobranych z obiektów tej fazy użytkowania stanowiska wykonano datowania metodą radiowęglową. Przyniosły one wyniki 1235±30 BP, 1160±30

⁷ Tak wczesna chronologia wymienionych zespołów z Drohiczyń i Niewiadomej jest jednak kwestionowana, por. m.in. Skrzyńska 2001; Biermann 2006, 122.

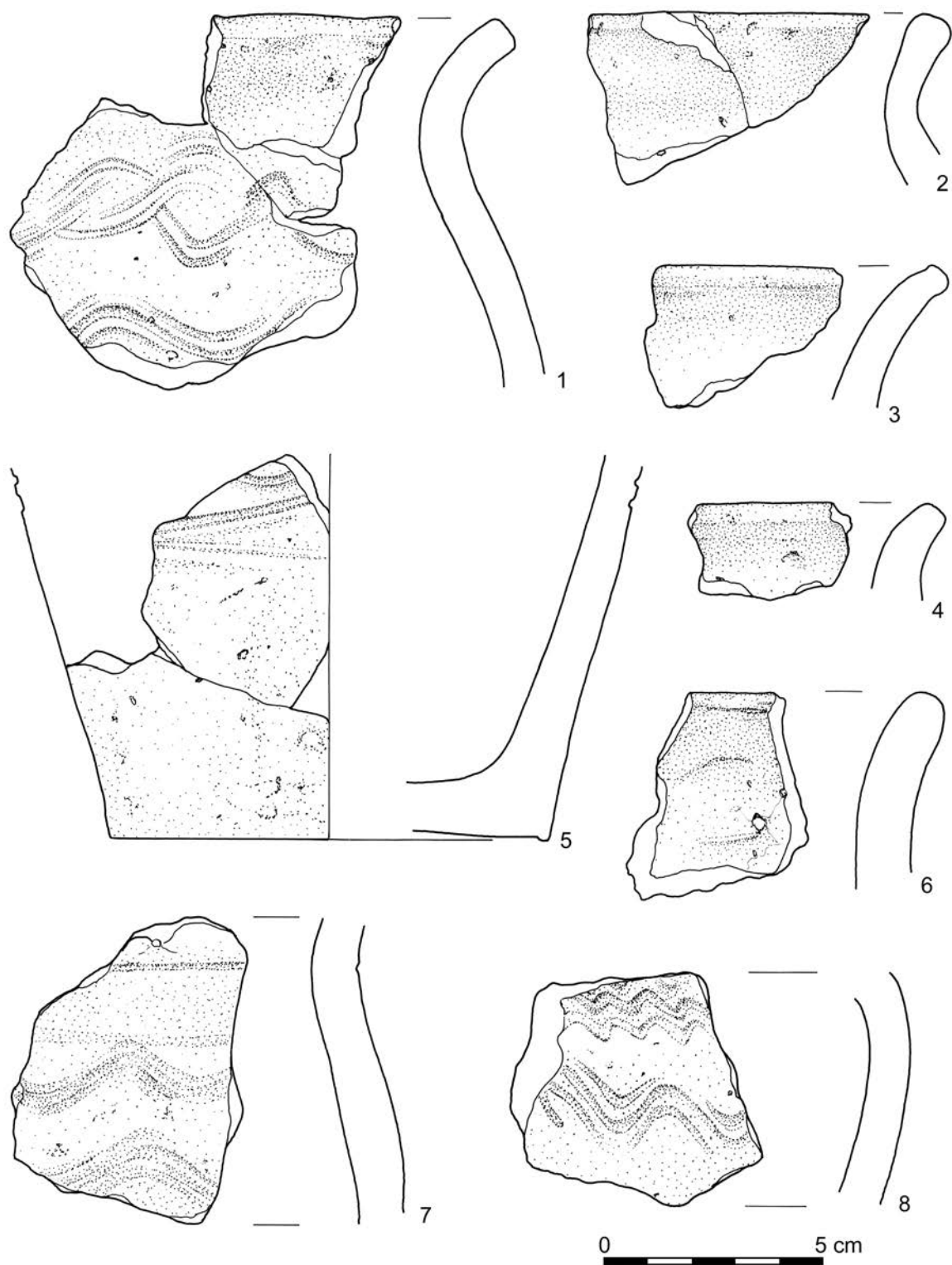
BP i 1300 ± 30 BP, które po kalibracji z prawdopodobieństwem 95,4% dają odpowiednio lata 686–880 AD, 773–968 AD i 660–770 AD (tab. V.1). Biorąc pod uwagę te rezultaty, a także cechy materiałów ceramicznych, można sądzić, że osada funkcjonowała w okresie od 2. połowy VII do połowy lub końca X stulecia, przy czym najbardziej prawdopodobny okres to VIII–IX/X w. Duża liczba węgli drzewnych w wypełniskach jam i warstwie kulturowej świadczy, że została ona spalona. Nie jest znana nekropola, na której chowani byli mieszkańcy osady, ponieważ na zlokalizowanych w pobliżu cmentarzyskach kurhanowych (Leśnictwo Przechody, stan. 9 i 10) jak dotąd stwierdzono tylko pochówki z młodszej fazy wczesnego średniowiecza.

Ryc. V.22. Leśnictwo Przechody, stan. 6, wykop 2. Północny profil wykopu z jamą 26. Fot. H. Olczak
 Fig. V.22. Leśnictwo Przechody, site 6, trench 2. South-facing profile of the trench with pit 26. Photo by H. Olczak

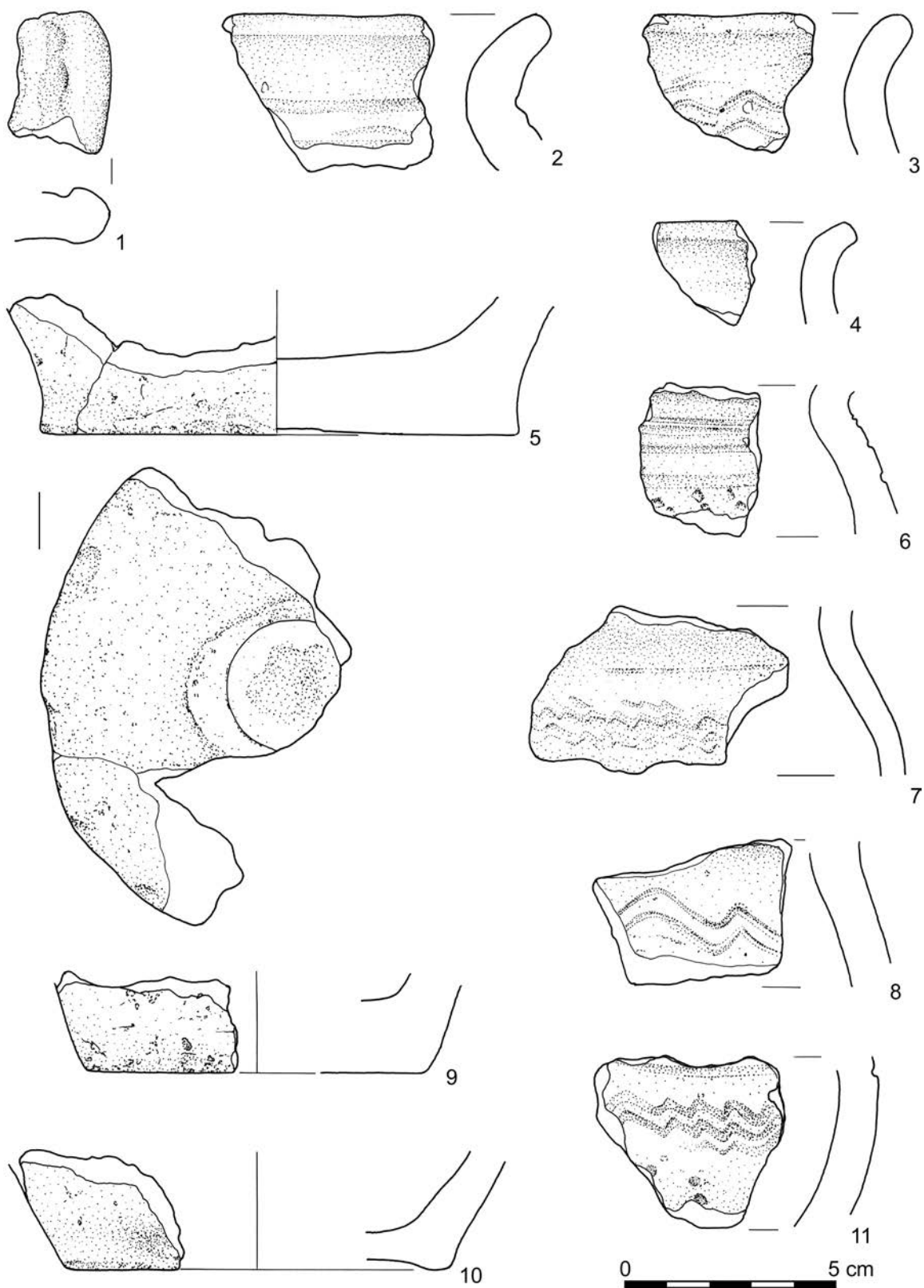

Ryc. V.23. Leśnictwo Przechody, stan. 6, wykop 2. Jama 26 z warstwą kamieni (w. 37). Fot. H. Olczak
 Fig. V.23. Leśnictwo Przechody, site 6, trench 2. Pit 26 with a layer of stones (layer 37). Photo by H. Olczak

Ryc. V.24. Leśnictwo Przechody, stan. 6. Wybór fragmentów ceramiki naczyniowej z warstwy kulturowej (1) i jamy 25 (2–8). Rys. G. Nowakowska, H. Olczak

Fig. V.24. Leśnictwo Przechody, site 6. Selection of pottery fragments from the cultural layer (1) and pit 25 (2–8). Drawn by G. Nowakowska, H. Olczak

Ryc. V.25. Leśnictwo Przechody, stan. 6. Wybór fragmentów ceramiki naczyniowej z jamy 26.

Rys. G. Nowakowska, H. Olczak

Fig. V.25. Leśnictwo Przechody, site 6. Selection of pottery fragments from pit 26. Drawn

by G. Nowakowska, H. Olczak

Ryc. V.26. Leśnictwo Przechody, stan. 6. Gliniany przęślik z jamy 26. Fot. M. Osiadacz

Fig. V.26. Leśnictwo Przechody, site 6. Clay spindle whorl from pit 26. Photo by M. Osiadacz

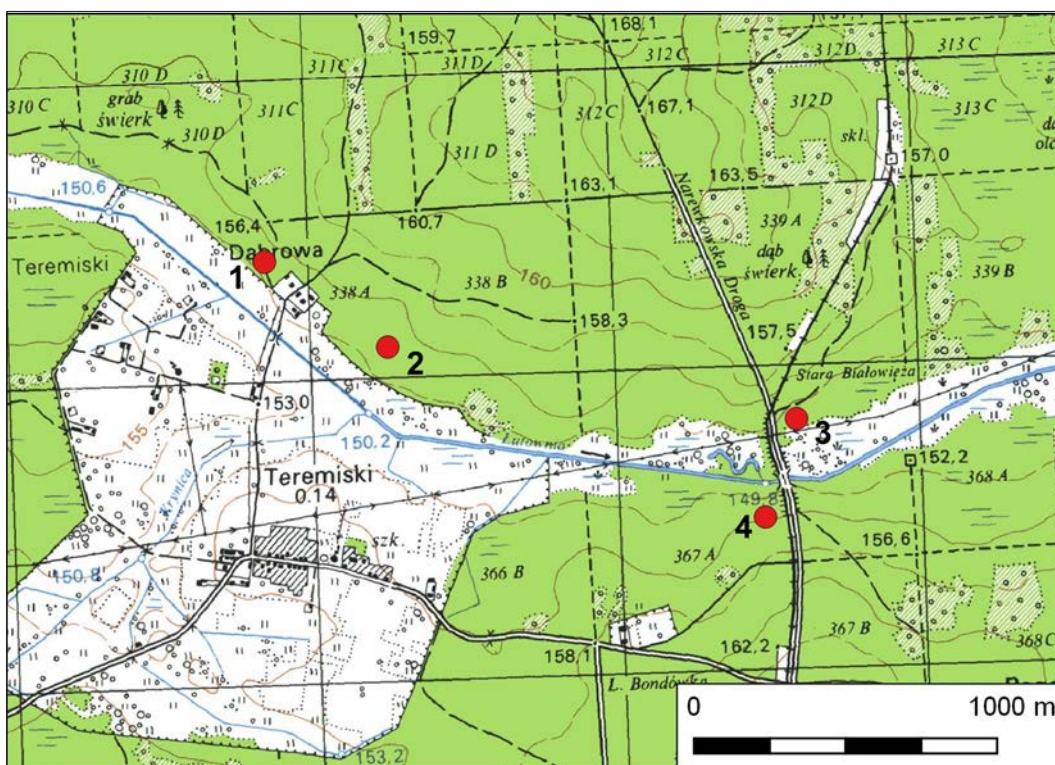
Tab. V.1. Leśnictwo Przechody, stan. 6. Zestawienie wyników datowań radiowęglowych z osady starszej fazy

Tab. V.1. Leśnictwo Przechody, site 6. List of radiocarbon dating results from the older phase settlement

Ob./w.	Nr laboratoryjny	Wiek BP	Kalibracja 68,2%	Kalibracja 95,4%
Ob. 8, w. 7	Poz-88956	1235±30 BP	694 AD (34,7%) 747 AD 763 AD (10,4%) 778 AD 791 AD (7,6%) 805 AD 814 AD (5,0%) 825 AD 841 AD (10,5%) 862 AD	686 AD (95,4%) 880 AD
Ob. 25, w. 24	Poz-88957	1160±30 BP	778 AD (9,1%) 791 AD 804 AD (20,4%) 842 AD 860 AD (26,1%) 898 AD 925 AD (12,7%) 944 AD	773 AD (71,8%) 906 AD 916 AD (23,6%) 968 AD
Ob. 26, w. 3	Poz-88961	1300±30 BP	669 AD (46,4%) 711 AD 745 AD (21,8%) 764 AD	660 AD (64,4%) 731 AD 736 AD (31,0%) 770 AD

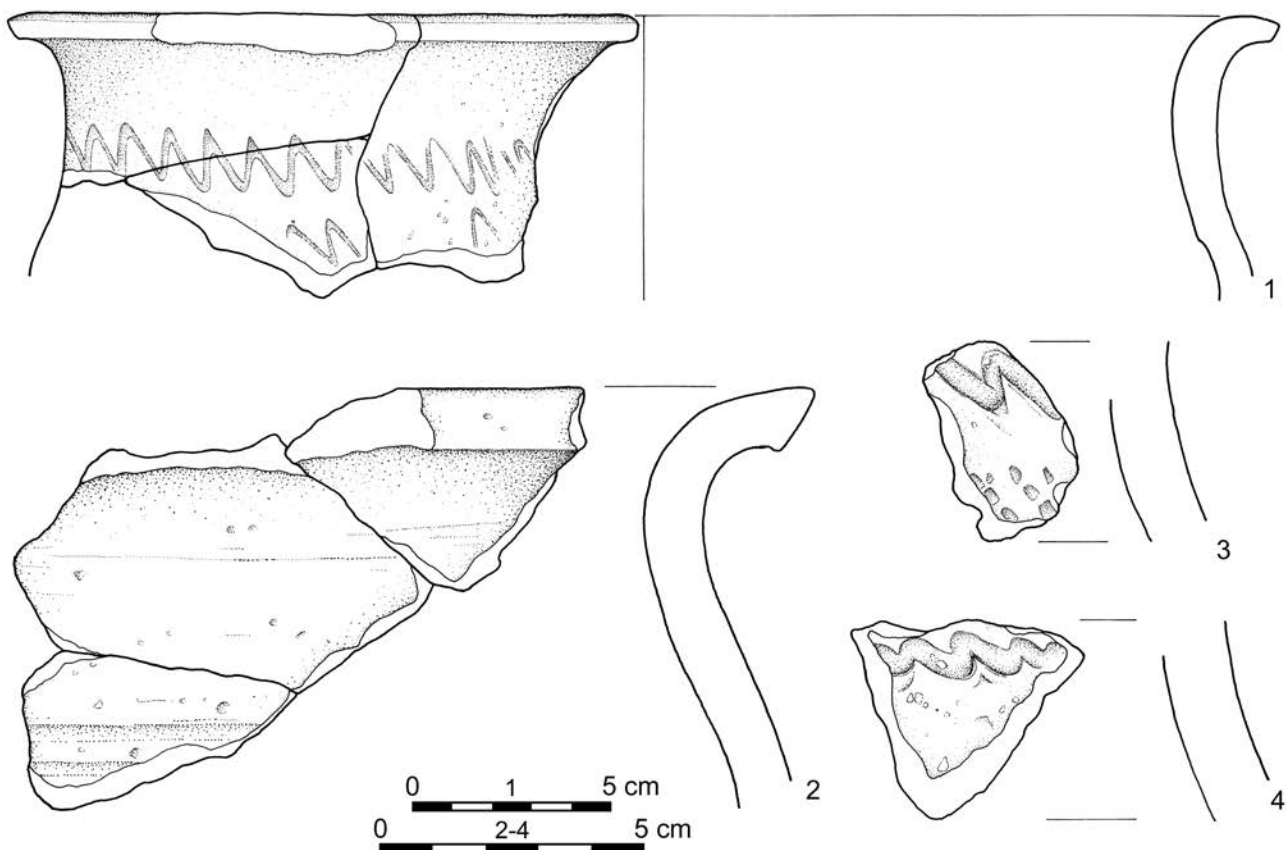
Kolejny zespół osadniczy z omawianego okresu położony jest w środkowej części Puszczy Białowieskiej, w dolnym biegu Łutowni. Na odcinku ok. 2 km znajdują się pozostałości ciałopalnego cmentarzyska kurhanowego oraz dwóch osad (ryc. V.27). Pierwsza z nich zlokalizowana była na południowym brzegu rzeki, w uroczysku Stara Białowieża (oddział 367A, Leśnictwo Nowe, stan. 1), w miejscu, w którym w późniejszym okresie powstał królewski dwór łowiecki (Krasnodębski, Olczak 2006a; por. rozdz. VI.1.1 w tym tomie). Z powodu bardzo dużego przekształcenia terenu związanego z tym założeniem, pomimo przebadania znacznej części stanowiska nie odkryto wczesnośredniowiecznych obiektów, zaś relikty osadnicze z tego okresu ograniczają się do kilkudziesięciu ułamków ceramiki. Fragmenty naczyń pozyskano ze złoza wtórnego lub pozostałości próchnicy pierwotnej (ryc. V.28). Większość z nich to egzemplarze uformowane na kole garncarskim techniką ugniatania z wałeczków lub taśm gliny, słabo obtoczone przykrawędnie lub w górnej części. Ułamki wyrobów obtoczonych na całej powierzchni są nieliczne, lecz duży stopień rozdrobnienia zbioru nie pozwala na dokładne ustalenie udziału poszczególnych grup ceramiki. Naczynia wykonane zostały ze słabo spiaszczonej gliny żelazistej, schudzonej gruboziarnistym tłuczniem mineralnym o przeciętnej granulacji 2–4 mm. Większość z nich wypalona została w atmosferze utleniającej, ale wydzielono też nieliczne ułamki o czarnej barwie ścianek, pochodzące być może z egzemplarzy wypalonych w atmosferze redukcyjnej. W zbiorze wyróżniono fragmenty esowatych garnków

o wychylonych na zewnątrz wylewach i ukośnie ściętych lub zaokrąglonych krawędziach (ryc. V.28: 1, 2). Jeden z nich w części przybrzeżnej miał ok. 32 cm średnicy (por. ryc. V.28: 1). Naczynia charakteryzowały się dużą grubością ścianek, mieszczącą się na ogół w przedziale 0,8–1,4 cm. Zdobione były żłobkami dookólnymi (ryc. V.28: 2), rytą linią falistą (ryc. V.28: 1, 4), sporadycznie w połączeniu z odciskami grzebienia (ryc. V.28: 3). Inaczej niż w przypadku ceramiki ze stanowiska 6 w leśnictwie Przechody, żłobki wykonywane były niekiedy przy użyciu obrotów koła garncarskiego i pokrywały znaczną część powierzchni wyrobów. Bardzo podobne pod względem techniki wykonania i stylistyki naczynia pochodzą z położonego ok. 20 km na południowy zachód grodziska w Zbuczu, pow. hajnowski, stan. 3 (Krasnodębski, Olczak 2019d, ryc. 5.35: 5, 6). Opisywane materiały można datować na IX–X w., co oczywiście nie przesądza o chronologii całej osady. Wydaje się jednak, że w tym miejscu funkcjonowała ona nie dłużej niż do końca X w., bowiem zapewne już w 2. połowie XI stulecia zasiedlony został północny brzeg Łutowni (Leśnictwo Teremiski, stan. 5; por. dalej, rozdz. V.3.1).

Ryc. V.27. Stanowiska wczesnośredniowieczne położone w dolnym biegu Łutowni: 1 – Leśnictwo Teremiski, stan. 32; 2 – Leśnictwo Teremiski, stan. 2; 3 – Leśnictwo Teremiski, stan. 5; 4 – Leśnictwo Nowe, stan. 1 – lokalizacja na mapie topograficznej w skali 1:25 000 (256.32, arkusz Białowieża, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

Fig. V.27. Early Medieval sites situated in the lower reaches of the Łutownia River: 1 – Leśnictwo Teremiski, site 32; 2 – Leśnictwo Teremiski, site 2; 3 – Leśnictwo Teremiski, site 5; 4 – Leśnictwo Nowe, site 1 – location on a topographic map of a scale of 1:25 000 (256.32, “Białowieża” sheet, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by H. Olczak

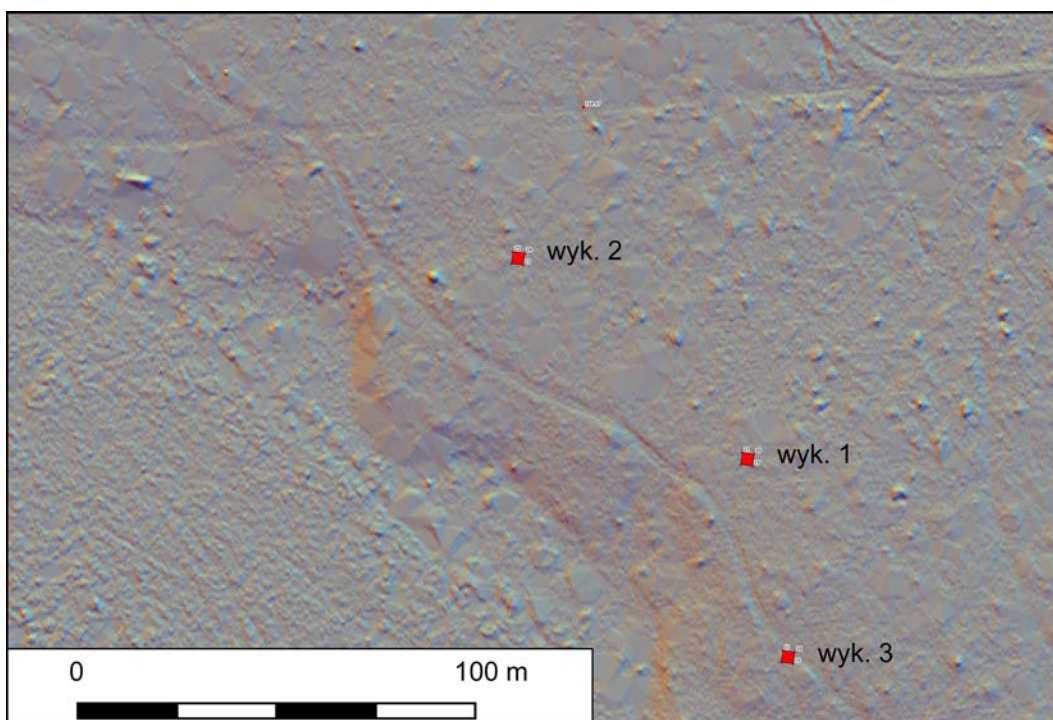
Ryc. V.28. Leśnictwo Nowe, stan. 1. Wybór fragmentów ceramiki naczyniowej. Rys. H. Olczak

Fig. V.28. Leśnictwo Nowe, site 1. Selection of pottery fragments. Drawn by H. Olczak

Relikty kolejnej osady ze starszej fazy wczesnego średniowiecza odkryto ok. 2 km dalej na zachód, w oddziale 338A, na stanowisku 32 w leśnictwie Teremiski (ryc. V.27; V.29). Położona ona była na północnym brzegu Łutowni, w odległości ok. 400 m na zachód od cmentarzyska kurhanowego (Leśnictwo Teremiski, stan. 2), w pobliżu dwóch nierozpoznanych wykopaliskowo zespołów kopców (Leśnictwo Teremiski, stan. 7 i 8). W trakcie badań sondażowych nie natrafiono na pozostałości obiektów zagłębionych, a jedynie na warstwę kulturową o miąższości dochodzącej do ok. 0,3 m, która miejscami zawierała niewielkie otoczaki (ryc. V.30; V.31). Oprócz 135 ułamków glinianych naczyń z tego okresu znaleziono w niej także kilka bryłek polepy, fragment prężnicy i trzy grudki żużla żelaznego.

Fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej pochodzą głównie z wykopów 1 i 3 (ryc. V.32). Z sondażu 2 pozyskano tylko pojedyncze znaleziska, można zatem przypuszczać, że w tym miejscu uchwycono zachodni skraj osady. W zbiorze wyróżniono zarówno ułamki naczyń częściowo, jak i całkowicie obtaczanych, jednak ze względu na słaby stan zachowania materiałów nie jest możliwe określenie udziału poszczególnych grup wyrobów. Ceramika częściowo obtaczana charakteryzuje się grubymi, często nierównymi ściankami i domieszką gruboziarnistego tłucznia (ryc. V.32: 1, 6, 8, 9). Naczynia niekiedy zdobione są rzadko rozstawionymi żłobkami lub linią falistą. Nawiązują one do ceramiki z opisanych wyżej osad Leśnictwo Nowe, stan. 1 i Leśnictwo Przechody, stan. 6, a także do materiałów z Leśnictwa Postołowo, stan. 6 i 11 oraz wymienionego już grodziska w Zbuczu. Wyroby garncarskie drugiej grupy odznaczają się cieńszymi ściankami i dobrym obtoczeniem na kole garncarskim (ryc. V.32: 2–5, 7). Ich masa ceramiczna zawiera nieco drobniejszą domieszkę tłucznia, przy dużym

udziale naturalnego lub sztucznie dodanego piasku. Motywy zdobnicze są podobne, lecz wykonane staranniej, przy użyciu obrotów koła, zaś wylewy lekko profilowane. Naczynia te znajdują analogie wśród materiałów z Haciek (Kobyliński, Szymański 2015, ryc. 44) i Zajączek, pow. białostocki, stan. 1 (Krasnodębski, Olczak, Barford 2005, tabl. 1: 3–8; 2: 2–4), a w nieco mniejszym stopniu również wśród ceramiki z grodziska w Zbuczu. Na podstawie obecnego stanu rozpoznania osady można przypuszczać, że funkcjonowała ona od IX do końca X lub początku XI w. Jest bardzo prawdopodobne, że związana była z położonym nieopodal cmentarzyskiem kurhanowym ze stanowiska 2 w leśnictwie Teremiski (por. dalej, rozdz. V.2.2).

Ryc. V.29. Leśnictwo Teremiski, stan. 32. Numeryczny model terenu z lokalizacją wykopów archeologicznych (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK). Oprac. M. Jakubczak

Fig. V.29. Leśnictwo Teremiski, site 32. Digital Elevation Model with the location of the archaeological trenches (source of ALS LiDAR data: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by M. Jakubczak

Ryc. V.30. Leśnictwo Teremiski, stan. 32, wykop 3. Widok wykopu na poziomie spągu warstwy kulturowej (w. 14). Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.30. Leśnictwo Teremiski, site 32, trench 3. View of the trench at the level of the cultural layer base (layer 14). Photo by D. Krasnodębski

Ryc. V.31. Leśnictwo Teremiski, stan. 32, wykop 3. Wschodni profil wykopu. Fot. D. Krasnodębski
Fig. V.31. Leśnictwo Teremiski, site 32, trench 3. West-facing profile of the trench. Photo by D. Krasnodębski

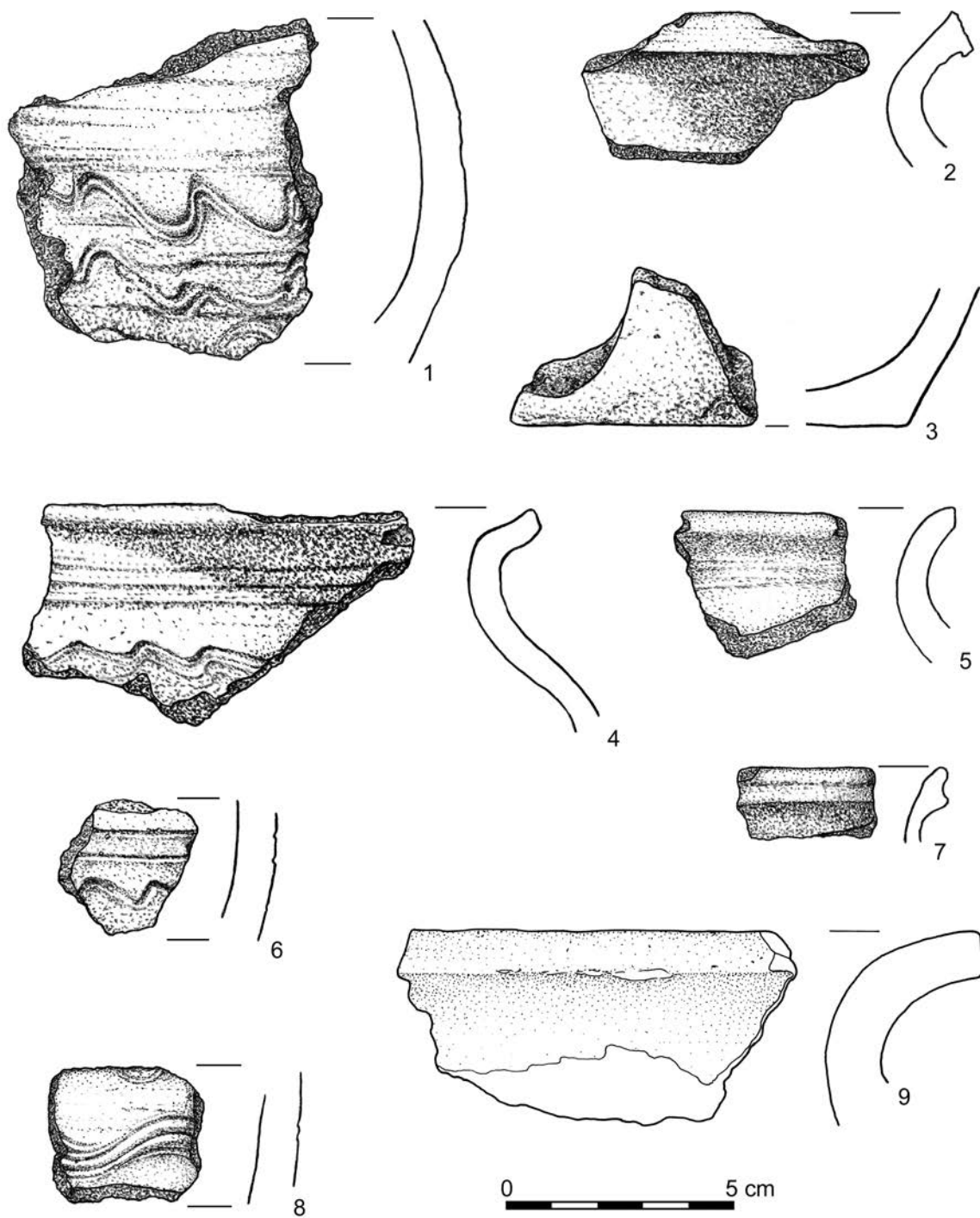
Poza opisanymi wyżej osadami jeszcze z kilku innych stanowisk Puszczy Białowieskiej pochodzą fragmenty naczyń świadczące o osadnictwie w starszej fazie wczesnego średniowiecza. Pojedyncze znaleziska nie pozwalają jednak na interpretację tych relikwów. Wspomnieć należy o nielicznych ułamkach wyrobów słabo obtaczanych z cmentarzyska Leśnictwo Teremiski, stan. 1 (Krasnodębski i in. 2005, ryc. 6: h, j), które mogą wskazywać na istnienie tu starszej osady, czy też o datowanych na X–XI w. fragmentach ceramiki odkrytych w okresie międzywojennym w nieznanym miejscu Puszczy⁸.

Jak dotąd na obszarze Puszczy Białowieskiej nie stwierdzono natomiast wczesnośredniowiecznych grodzisk. Jedyne potencjalne założenie obronne z tego okresu znajduje się w oddziale 283D Białowieskiego Parku Narodowego (stan. 60, dawny oddział 313; ryc. V.33)⁹. Jest to niewielki owalny wał o wymiarach ok. 32 × 27 m, otaczający mały majdan mierzący ok. 17 × 15 m (Wawrzeniuk i in. 2017, 196; Krasnodębski, Olczak 2018, 22). Jego kształt i lokalizacja, na otoczonym bagnami wyniesieniu położonym w widłach Narewki i Orłówki, sugerują, że może być to niewielki gródek nizinny, ewentualnie miejsce o charakterze kultowym, podobne do obiektu z Mołoczek, pow. bielski, stan. 1 (Olczak, Krasnodębski 2002, 142–154). Na powierzchni, po zewnętrznej stronie wału, znaleziono fragmenty ceramiki z X/XI w. Na razie nie jest znana osada otwarta związana z tym obiektem¹⁰.

⁸ Materiały znajdują się w PMA. Opatrzone są notatką: „Gaj. Zebrane z jamy [...] z bagna obok góry”.

⁹ Stanowisko zostało zidentyfikowane ok. 2009 r. przez dr. Włodzimierza Kwiatkowskiego, przy okazji przygotowywania arkusza *Szczegółowej Mapy Geologicznej Polski 1:50 000* (Kmieciak, Kwiatkowski 2017, 11; Kmieciak, Kwiatkowski 2018). W latach 2015 i 2017 było weryfikowane terenowo przez badaczy z UKSW i IAE PAN (Wawrzeniuk 2016).

¹⁰ Z powierzchni położonego w pobliżu stanowiska 58 w Białowieskim Parku Narodowym (oddział 314) pozyskano jedynie fragmenty ceramiki pradziejowej i nowożytniej (Samojlik 2007, 113; Krasnodębski, Olczak 2012, tab. 1). Nie ma też na razie podstaw, aby z tym obiektem wiązać zespół kopców ziemnym ze stanowiska 13 w Białowieskim Parku Narodowym, a także znajdujące się nieopodal ślady dawnych pól (por. Urbańczyk, Wawrzeniuk 2021, ryc. 2). Kolejny wał ziemny, o wymiarach ok. 120 × 110 m i wysokości ok. 0,3 m, znajduje się w oddziale 778D, w odległości niespełna 2 km na północny wschód od wsi Grodzisko, pow. hajnowski. Pomimo że w dokumentacji konserwatorskiej obiekt ten jest niekiedy określany jako grodzisko wczesnośredniowieczne (Zapłata i in. 2019, 50, ryc. III.28; karta KEZA z 2019 r., wykonana przez Marka Grześkowiaka i Sylwię Wajdę), to na razie brak jakichkolwiek przesłanek pozwalających na takie datowanie. Weryfikacja terenowa wykonana we wrześniu 2022 r., pomimo uważnego przejrzania licznych w tym miejscu odsłonięć ściółki, nie przyniosła żadnych znalezisk.

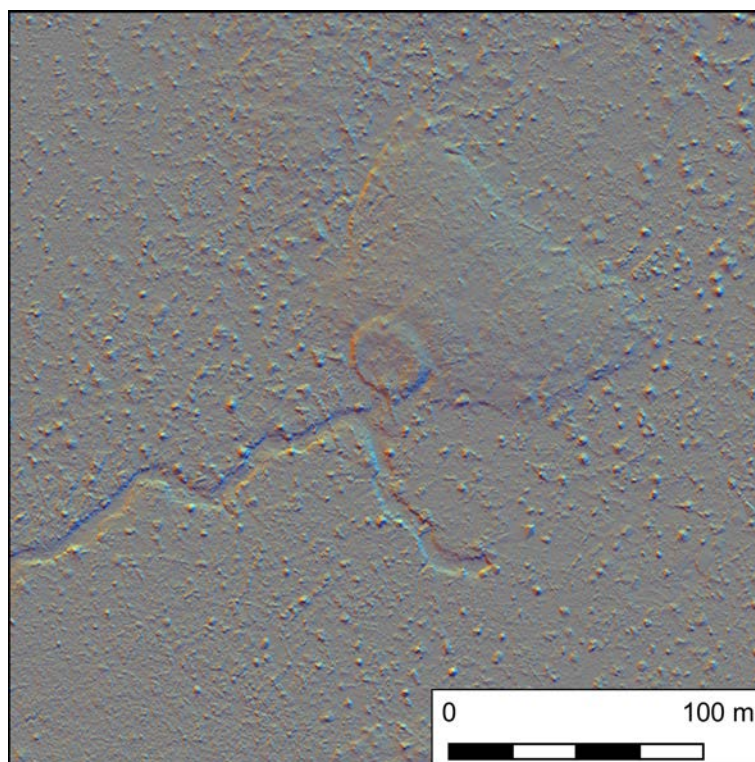

Ryc. V.32. Leśnictwo Teremiski, stan. 32. Wybór fragmentów ceramiki naczyniowej pochodzących z badań wykopaliskowych (1–8) oraz z powierzchni stanowiska lub jego okolicy (9). Rys. A. Falis, M. Fedorczyk-Falis, G. Nowakowska

Fig. V.32. Leśnictwo Teremiski, site 32. Selection of pottery fragments from the excavation research (2–8) and the surface of the site or its vicinity (9). Drawn by A. Falis, M. Fedorczyk-Falis, G. Nowakowska

Ryc. V.33. Białowiecki Park Narodowy, stan. 60.
Numeryczny model terenu (źródło danych
ALS LiDAR: GUGiK). Oprac. M. Jakubczak,
M. Szubski, H. Olczak

Fig. V.33. Białowieża National Park, site 60.
Digital Elevation Model (source of ALS
LiDAR data: Head Office of Geodesy and
Cartography). Compiled by M. Jakubczak,
M. Szubski, H. Olczak

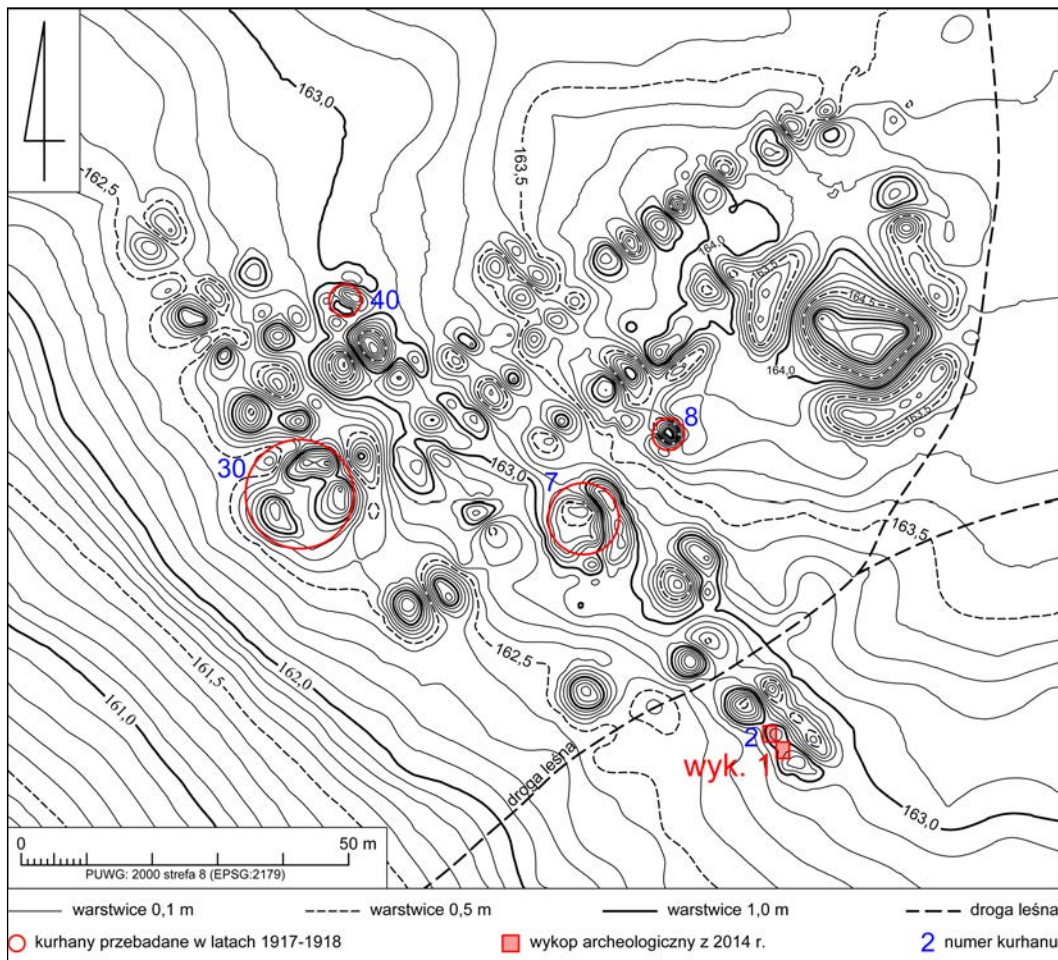

V.2.2. Cmentarzyska kurhanowe o obrządku ciałopalnym

Na podstawie dotychczasowego stanu wiedzy zaledwie cztery stanowiska z polskiej części Puszczy Białowieckiej można uznać za niewątpliwe cmentarzyska kurhanowe o obrządku ciałopalnym (por. ryc. V.1). Największe z nich znajduje się we wspomnianym już wielokrotnie uroczysku Szczekotowo (Leśnictwo Postołowo, stan. 5), zaś mniejsze w uroczysku Szadzkie (Leśnictwo Krynoczka, stan. 2), Teremiskach-Dąbrowie (Leśnictwo Teremiski, stan. 2) i w oddziale 183B (Leśnictwo Przechody, stan. 17). Podobny kształt i układ nasypów w przypadku kilku innych zespołów sugerują, że również one należą do tej grupy cmentarzysk, jednak wymaga to potwierdzenia przez badania wykopaliskowe (por. dalej).

Cmentarzyska ciałopalne z terenu Puszczy Białowieckiej charakteryzuje na ogół rzędowy układ kurhanów i niewielka odległość pomiędzy nimi, zwykle nieprzekraczająca kilku metrów. Bardzo często nasypy prawie przylegają do siebie i oddzielone są jedynie rowami lub jamami. Zlokalizowana w uroczysku Szczekotowo nekropola Leśnictwo Postołowo, stan. 5 (oddział 214C/D) położona jest na krawędzi tarasu nadzalewowego Łutowni, w odległości ok. 130 m na wschód od jej współczesnego nurtu oraz ok. 200–250 m od opisanej wcześniej osady na stanowiskach 6 i 11 (por. ryc. V.2). W zachodniej części stanowiska znajduje się 41 kurhanów z tego okresu, które zajmują obszar o powierzchni ok. 140 × 110 m (por. ryc. V.3). Niektóre z nich tworzą dwa równoległe rzędy o orientacji północny wschód-południowy zachód oraz jeden prostopadły do tej linii (ryc. V.34; V.35). Układ pozostałych kopców jest mniej uporządkowany, co może świadczyć, że zostały dosypane później. Nasypy mają zazwyczaj kształt kolisty lub owalny, zaś sporadycznie zbliżony do czworokąta o zaokrąglonych narożnikach. Ich rozmiary są mocno zróżnicowane – średnice wahają się od 3 do 14 m, zaś wysokości od 0,3 do 1,9 m (ryc. V.36). Najliczniejsze są jednak obiekty mierzące odpowiednio ok. 4–6 m i ok. 0,50–0,75 m (Götze 1929, 519). Wyróżnia się nieregularny kopiec (nr 41), wyraźnie większy od pozostałych, o średnicy dochodzącej do 25 m i wysokości sięgającej 2 m.

Jest on położony na wschodnim obrzeżu nekropoli, a jego związek z nią nie jest jasny. Przy większości nasypów widoczne są płytkie rowy i jamy, zlokalizowane głównie od północnego wschodu, rzadziej od północnego zachodu lub południowego wschodu. Na stanowisku przebadano pięć kurhanów (nr 2, 7, 8, 30 i 40), przy czym tylko w obiektach nr 2 i 30 odkryto pochówki (Götze 1929, 531–535; Krasnodębski, Olczak, Samojlik 2011, 150–152; Krasnodębski, Olczak 2019a, 57 n.).

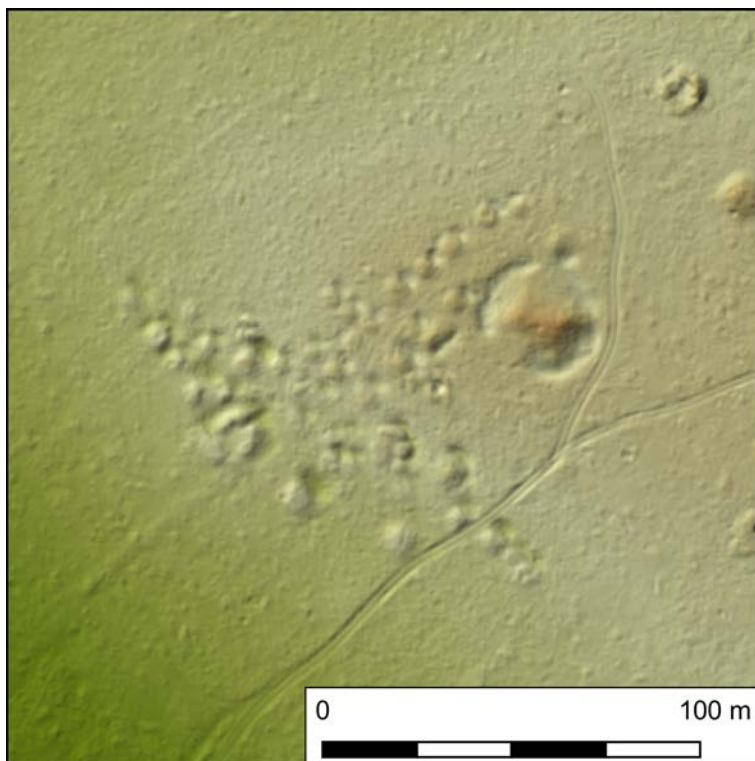

Ryc. V.34. Leśnictwo Postołowo, stan. 5. Plan warstwiczny cmentarzyska z lokalizacją wykopu archeologicznego z 2014 r. oraz zaznaczonymi kurhanami badanymi w latach 1917–1918. Oprac. W. Małkowski, Z. Tragarz

Fig. V.34. Leśnictwo Postołowo, site 5. Contour plan of the cemetery with the location of the archaeological trench from 2014 and the barrows researched in 1917–1918. Compiled by W. Małkowski, Z. Tragarz

Kolejne cmentarzysko ciałopalne – Leśnictwo Teremiski, stan. 2 – położone jest ok. 6,5 km na południowy wschód od uroczyska Szczekotowo. Znajduje się w oddziale 338A, na północnym brzegu Łutowni, w odległości ok. 100 m od krawędzi doliny rzecznej (por. ryc. V.27). Nekropolę tworzą dwa skupiska kopców, ciągnących się w linii o długości ok. 240 m i orientacji północny zachód-południowy wschód (ryc. V.37; V.38). Grupa zachodnia liczy sześć kurhanów o kolistym i czworokątnym kształcie (nr 1–6), z czego nr 1 i 2 sprawiają wrażenie jednego podłużnego nasypu. Mają one ok. 5–7 m średnicy i ok. 0,4–0,5 m wysokości. Zlokalizowane ok. 35 m dalej skupisko wschodnie obejmuje 13 kopców o bardziej zróżnicowanych rozmiarach, o średnicy lub długości od 7 do 15 m i wysokości od 0,5 do 1,5 m (ryc. V.39; V.40). Dwa największe kurhany, nr 9 i 13, a także mniejsze nasypy nr 11 i 17, mają kształt zbli-

żony do czworokąta o zaokrąglonych narożnikach, zaś inne są w przybliżeniu koliste. Kopiec nr 15 nie jest usytuowany w jednej linii z pozostałymi, lecz przylega od północy do obiektów nr 14 i 16. Przy większości nasypów widoczne są rowy lub jamy, otaczające je z różnych stron, oprócz południa i południowego zachodu. Na stanowisku częściowo przebadano kurhany nr 3 i 9 (Krasnodębski, Olczak 2006b; Krasnodębski, Olczak, Samojlik 2011, 153–155). W bezpośrednim sąsiedztwie cmentarzyska znajduje się kilka innych skupisk kopców, w większości o niejasnej funkcji i chronologii (por. ryc. V.37).

Ryc. V.35. Leśnictwo Postołowo, stan. 5. Numeryczny model terenu cmentarzyska (źródło i oprac. danych ALS LiDAR: IBL). Wg Krasnodębski, Olczak 2017

Fig. V.35. Leśnictwo Postołowo, site 5. Digital Elevation Model of the cemetery (source and compilation of ALS LiDAR data: Forest Research Institute). According to Krasnodębski, Olczak 2017

Następne rozpoznane wykopaliskowo cmentarzysko o obrządku ciałałopalnym, Leśnictwo Krynoczka, stan. 2, usytuowane jest w uroczysku Szadzkie, w oddziale 387D¹¹. Położone jest ono na północnej krawędzi podmokłego i zatorfionego obszaru związanego z dorzeczem Leśnej Prawej, w odległości ok. 250 m od źródeł niewielkiego bezimiennego ciek (ryc. V.41). W skład stanowiska wchodzi 10 nasypów ziemnych, ciągnących się po linii wschód-zachód, na odcinku o długości ok. 180 m (ryc. V.42; V.43). Co najmniej sześć z nich, zlokalizowanych w zachodniej części (kopce nr 1–6), tworzy nekropolę o obrządku ciałałopalnym¹². Kurhany nr 1–4 położone są w jednym rzędzie, zaś nr 5 i 6 nieco na północ od nich. Mają one kształt kolistej, rzadziej zbliżony do czworokątnej, o średnicy lub długości ok. 7–8 m i wysokości ok. 0,6–1,2 m (ryc. V.42; V.44). U podnóża wszystkich nasypów zauważyć można płytkie jamy, które najslabiej widoczne są w przypadku kopca nr 3. Znajdują się one najczęściej od wschodu i zachodu, rzadziej od północy i południa. Kurhany nr 3–5 (nr 9–11 według Götze 1929, ryc. 6) były badane wykopaliskowo w 1918 r., przy czym pochówki odkryto tylko w obiektach nr 4 i 5 (Götze 1929, 522, 541). Kopiec nr 6 (nr 8 według numeracji Alfreda Götze) częściowo rozpoznano w 2006 r. (Krasnodębski, Olczak, Samojlik 2011, 152 n.). W odległości ok.

¹¹ W starszej literaturze przypisane ono zostało do oddziału 415 (Götze 1929, 522; Zoll-Adamikowa 1975, 203), co odzwierciedla dawny podział Puszczy Białowieskiej.

¹² Według dawnej numeracji są to kurhany nr 8–13 (Götze 1929, ryc. 6). Podczas przeprowadzonych w 2015 r. badań AZP (Siemaszko 2015) przyjęto numerację kopców według Macieja Oszmiańskiego (Oszmiański 1996, nr 64).

35 m na wschód od kurhanów położone są cztery kolejne, nieco większe kopce, które zostały zaliczone do tego samego stanowiska (por. ryc. V.41–43). Trzy z nich są koliste (nr 7–9), o średnicy ok. 9–14 m i wysokości względnej ok. 0,8–1,8 m, zaś jeden (nr 10) ma kształt zbliżony do czworokątnego, o długości boku ok. 7–8 m i wysokości ok. 0,8 m. Tylko ostatni nasyp jest otoczony jamami. Kopce te nie były badane wykopaliskowo, a ich związek z nekropołą nie jest jasny. Kolejny opisany przez Alfreda Götze'go zespół, składający się z trzech kopców, położony jest w odległości 40 m dalej na wschód (Leśnictwo Krynoczek, stan. 1; por. ryc. V.43). Przy obecnym stanie badań nic nie wskazuje na jego sepulkralną funkcję (por. rozdz. VII.1). Również chronologia i przeznaczenie innych nasypów znajdujących się w okolicy (Leśnictwo Krynoczek, stan. 3 i 4) nie są znane.

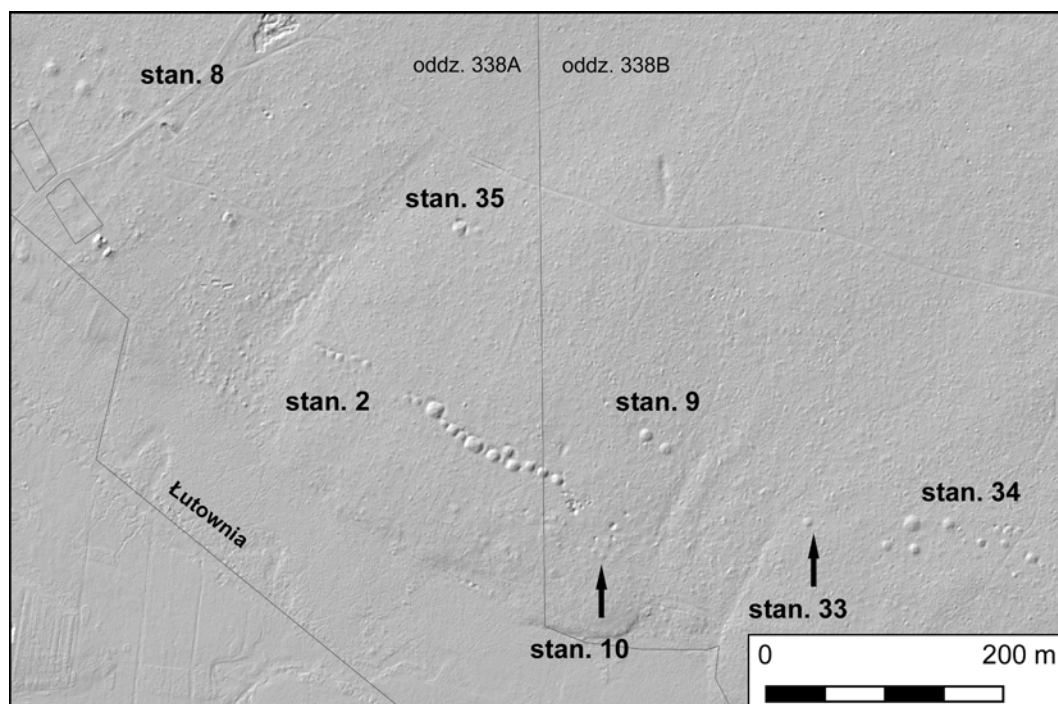
Ryc. V.36. Leśnictwo Postołowo, stan. 5. Widok ogólny cmentarzyska (październik 2014 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.36. Leśnictwo Postołowo, site 5. General view of the cemetery (October 2014). Photo by D. Krasnodębski

Ostatnie cmentarzysko ciałopalne pochodzące najprawdopodobniej z tego okresu położone jest w oddziale 183B, na stanowisku 17 w leśnictwie Przechody (Oszmiański 1996, nr 69; Olczak, Krasnodębski 2018c, 11; Rutyna, Szubski 2018; Jakubczak i in. 2021b, 1010–1045). Jakkolwiek z przebadanego kurhanu nie pozyskano materiałów ze starszej fazy wczesnego średniowiecza, to jednak kształt i układ kopców, nawiązujący do nekropoli z Leśnictwa Teremiski, stan. 2, a także odkrycie przepalonych kości, wydają się rozwiewać wszelkie wątpliwości odnośnie funkcji i chronologii stanowiska¹³. Nekropola usytuowana jest w odległości ok. 1 km na wschód od Łutowni i nieco ponad 1,5 km na północny wschód od cmentarzyska Leśnictwo Postołowo, stan. 5 (ryc. V.45). Znajduje się tu 17 kurhanów, z których większość

¹³ Analiza ¹⁴C węgla drzewnego pobranego w 2004 r. z jednego z kopców przy pomocy świdra okienkowego przyniosła wynik 280±30 BP (Poz-9870; Samojlik 2007, ryc. 41; Krasnodębski, Olczak 2012, tab. 2). Jest jednak bardzo prawdopodobne, że węgiel pochodził z nowożytnego zniszczenia. Natomiast w trakcie odwiertów wykonanych w 2016 r. z nasypu kopca nr 9 pozyskano dwa fragmenty ceramiki datowanej na epokę żelaza – okres wpływów rzymskich.

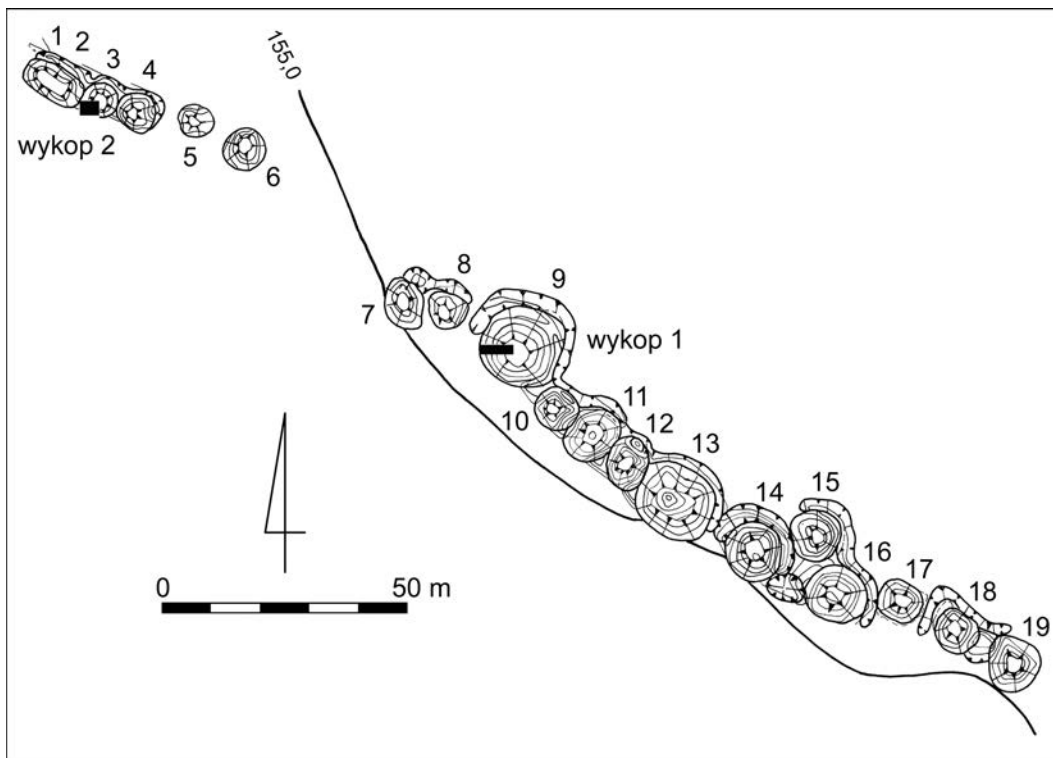
tworzy rząd o orientacji północny wschód-południowy zachód i długości ok. 160 m (ryc. V.46). Są one najczęściej koliste, z wyjątkiem kilku, które mają kształt zbliżony do czworokątnego. Średnice (długości) nasypów wynoszą ok. 5–11 m, zaś wysokości wahają się od ok. 0,3 do nieco ponad 1 m. Kopce położone są na ogół blisko siebie, a tylko obiekt nr 1 oddalony jest od głównej grupy o ok. 25 m, co sugeruje jego inną funkcję lub chronologię. Przy większości kurhanów widoczne są jamy i półkoliste rowy, usytuowane z różnych stron, najrzadziej od północnego zachodu. W 2018 r. rozpoznano południowo-zachodnią ćwiartkę nasypu nr 16 (Rutyna, Szubski 2018b; Jakubczak i in. 2021b, 1038–1040)¹⁴. W odległości ok. 70 m na południe, w oddziale 183D, znajduje się kolejny zespół, liczący pięć kopców (Leśnictwo Przechody, stan. 22; por. ryc. V.46). Ze względu na podobny układ i kształt nasypów wydaje się on być kontynuacją nekropoli ze stanowiska 17, jednak do czasu przeprowadzenia badań wykopaliskowych można go uznać jedynie za cmentarzysko domniemane.

Ryc. V.37. Puszcza Białowieża, leśnictwo Teremiski. Kopce ziemne znajdujące się na terenie oddziału 338A/B – numeryczny model terenu: stan. 2 – wczesnośredniowieczne cmentarzysko kurhanowe o obrządku ciałałpalnym; stan. 10 – kopce nowożytno o funkcji produkcyjnej; stan. 8, 9, 33–35 – kopce o nieokreślonej funkcji i chronologii (źródło i oprac. danych ALS LiDAR: IBL). Wg Krasnodębski, Olczak 2018, ryc. 8

Fig. V.37. Białowieża Forest, Teremiski forestry. Earthen mounds situated in the area of forest compartment 338A/B – Digital Elevation Model: site 2 – Early Medieval barrow cemetery with cremation burials; site 10 – modern-era mounds of a production function; sites 8, 9, 33–35 – mounds of unknown function and chronology (source and compilation of ALS LiDAR data: Forest Research Institute). According to Krasnodębski, Olczak 2018, fig. 8

¹⁴ W jednej z publikacji (Jakubczak i in. 2021b, 1010, 1038) podano nieprawidłowy numer przebadanego kurhanu, jak również nieprawdziwą informację, że również kopce nr 1 i 15 zostały rozpoznane wykopaliskowo.

Ryc. V.38. Puszcza Białowieża, Leśnictwo Teremiski, stan. 2. Plan warstwiczny z lokalizacją wykopów archeologicznych. Oprac. H. Filipowicz, M. Orzechowska

Fig. V.38. Białowieża Forest, Leśnictwo Teremiski, site 2. Contour plan with the location of the archaeological trenches. Compiled by H. Filipowicz, M. Orzechowska

Nasypy przebadanych kurhanów z terenu Puszczy Białowieżskiej charakteryzowały się podobną budową. Wszystkie usypane zostały z żółtego lub jasnobrązowego piasku, czasami z niewielką domieszką próchnicy lub drobnych węgli drzewnych (ryc. V.47). Jak się wydaje, wzniesiono je na warstwie próchnicy pierwotnej, którą niekiedy tylko częściowo zniwelowano na obrzeżu (ryc. V.48: 2; V.49)¹⁵. Jest to nietypowe w porównaniu do zwyczajów panujących w pozostałych regionach Słowiańszczyzny, gdzie powszechne było usuwanie dawnego humusu (m.in. Zoll-Adamikowa 1979, 251 n.; Kalaga 2006, 100 n., 174; Sikora 2012b, 645). Nie stwierdzono też częstego na innych terenach wypalania roślinności lub wysypywania warstwy popiołu w miejscu przyszłego kurhanu (por. m.in. Kalaga 2006, 108 n., 175; Sikora 2012b, 645; Dzik 2015c, 127 n.). Piasek na nasyp pozyskiwano z bezpośredniego otoczenia grobu. Pozostałością po jego wybieraniu są jamy i rowy, widoczne na obrzeżu większości kurhanów. Struktury te są bardzo słabo rozpoznane wykopaliskowo. Miąższość jamy przylegającej od zachodu do kopca nr 6 w Leśnictwie Krynoczek, stan. 2 sięgała ok. 1 m (ryc. V.50; V.51). Natomiast kurhan nr 30 w Leśnictwie Postołowo, stan. 5 od strony północno-wschodniej, północno-zachodniej i południowo-wschodniej otoczony był jamami, których głębokość na powierzchni wynosiła prawie 0,6 m, zaś po eksploracji ok. 1,5 m (ryc. V.52; V.53; por. Götze 1929, 534, ryc. 28). Rów przy kurhanie nr 9 w Leśnictwie Teremiski, stan. 2 w zachodniej, przebadanej części, miał niespełna 0,5 m miąższości (por. ryc. V.49), jednak od północy był prawdopodobnie znacznie głębszy. Na podstawie obserwacji terenowych i wizualizacji LiDAR można stwierdzić, że jamy znajdują się z różnych stron nasypów, najrzadziej

¹⁵ Obserwacja ta nie została jednak poparta specjalistycznymi analizami glebowymi, a zatem traktować ją należy jedynie w kategorii domniemania.

od południa i południowego zachodu. Jest to wprawdzie zgodne z wnioskami wyciągniętymi dla ciałopalnych cmentarzysk kurhanowych z innych rejonów Słowiańszczyzny (Zoll-Adamikowa 1979, 81–84; Kotowicz 2005, 163; Dzik 2015c, 33 n.; por. też Kalaga 2006, 115), jednak w przypadku Puszczy Białowieskiej zbyt mała liczba znanych cmentarzysk i przebadanych wykopaliskowo kurhanów uniemożliwia stawianie wiarygodnych hipotez. Ponadto tezie tej przeczą obserwacje poczynione na stanowisku 17 w leśnictwie Przechody, gdzie jamy znajdują się również u południowo-zachodniej podstawy nasypów, zaś na ogół brak ich od północnego zachodu. Także w przypadku kurhanów położonych na południe od środkowego Bugu nie zaobserwowano, aby rozmieszczeniem jam i rowów rządziła jakaś reguła (Kalaga 2006, 114 n.). Pozostaje zatem kwestią nierozstrzygniętą, czy ich brak od strony południowej mógł mieć – jak to się niekiedy przyjmuje – znaczenie religijne lub magiczne (por. m.in. Götze 1929, 545; Zoll-Adamikowa 1979, 82–84; Dzik 2015c, 33 n.). Alfred Götze przypuszczał, że w przypadku cmentarzyska w Leśnictwie Postołowo, stan. 5 brak jam od południowego zachodu, czyli od strony rzeki, wynikał z konieczności zapewnienia dostępu do kurhanów z drogi prowadzącej z osady (Götze 1929, 519, 545). Także nasypy z Leśnictwa Teremiski, stan. 2 nie mają jam od południa i południowego zachodu, czyli od strony rzeki i biegnącej przpuszczalnie w tym miejscu drogi.

Ryc. V.39. Leśnictwo Teremiski, stan. 2. Widok ogólny stanowiska – wschodnie skupisko kurhanów (październik 2007 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.39. Leśnictwo Teremiski, site 2. General view of the site – the eastern cluster of barrows (October 2007). Photo by D. Krasnodębski

Poza pojedynczymi, najczęściej niewielkimi otoczkami, w przebadanych nasypach nie stwierdzono płaszczy kamiennych i obstaw z większych głazów. W kilku obiektach odkryto natomiast spalone konstrukcje z drewna. Jednym z nich jest kurhan nr 30 z nekropoli Leśnictwo Postołowo, stan. 5, usytuowany na jej zachodnim krańcu i pod względem rozmiarów

przewyższający większość pozostałych kopców (ryc. V.34; V.52). Według Alfreda Götze nasyp miał kształt zbliżony do prostokąta o wymiarach 14×11 m, dłuższym bokiem zorientowanego po osi północny wschód-południowy zachód, a jego wysokość sięgała prawie 1,9 m (Götze 1929, 532–535; Zoll-Adamikowa 1975, 200–202). U południowo-zachodniej podstawy kopca odkryto zwęgloną belkę (lub kilka belek) o długości 6,85 m i grubości ok. 0,15 m. Obok niej, w odległości 0,3 m, leżała druga belka, mierząca ok. 7,35 m, której oba końce załamywały się pod kątem. Na pozostałości spalonego drewna natrafiono także we wschodniej i północno-wschodniej części kopca. Tworzyły one niską prostokątną konstrukcję o ściętych narożnikach i wymiarach $10,5 \times 9,8$ m. Zdaniem badacza została ona podpalona, a następnie jeszcze przed wygaszeniem ognia przysypana ziemią, co uchroniło drewno przed rozpadem (Götze 1929, 533 n.).

Ryc. V.40. Leśnictwo Teremiski, stan. 2. Kurhany nr 17, 18 i 19 (maj 2006 r.). Fot. D. Krasnodębski

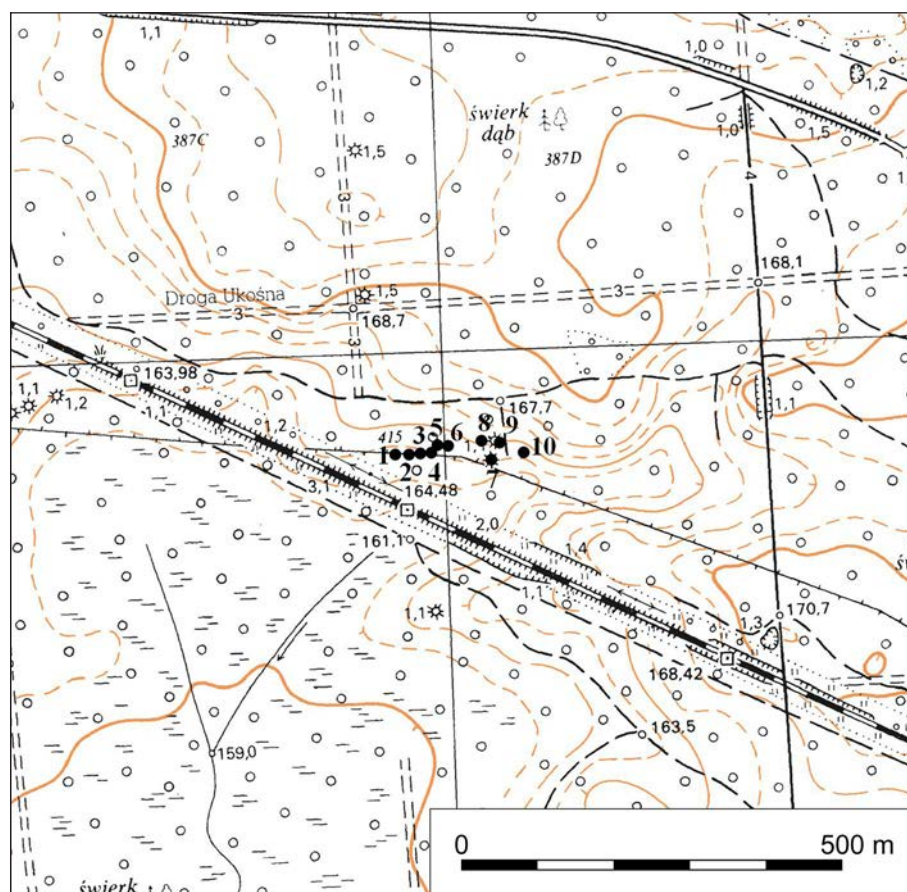
Fig. V.40. Leśnictwo Teremiski, site 2. Barrows nos. 17, 18, and 19 (May 2006). Photo by D. Krasnodębski

Na relikty podobnej konstrukcji, jednak słabiej zachowanej, natrafiono także w kopcu nr 2 na tym samym stanowisku (ryc. V.48; V.54). Pod mającym ok. 3 m średnicy i nie więcej niż 0,3 m wysokości nasypem, na stropie humus pierwotnego, odsłonięto spalone drewno sosnowe¹⁶. Tworzyło ono przypuszczalnie czworokątną konstrukcję o wymiarach ok. $2,8\text{--}3,0 \times 3,0$ m, zorientowaną narożnikami według głównych kierunków geograficznych, czyli analogicznie jak w kurhanie nr 30. Prawdopodobnie fragment konstrukcji z drewna odkryto też w kurhanie nr 9 na cmentarzysku Leśnictwo Teremiski, stan. 2 (ryc. V.49; V.55; V.56). W odległości ok. 3,5 m od jego środka odsłonięto spaloną deskę z pnia sosny, o długości ponad 1,4 m, szerokości 0,4 m i grubości 0,05 m (Krasnodębski, Olczak, Samojlik 2011, 154). Ułożona ona była po osi północny wschód-południowy zachód, równoległe do krawędzi nasypu.

Opisane konstrukcje należą do typu IIIC według Heleny Zoll-Adamikowej, do którego badaczka zaliczyła czworoboczne ogrodzenia znajdujące się u podstawy kurhanów, zbudowane z ułożonych poziomo bierwion lub desek, najczęściej łączonych zapewne na zrąb (Zoll-Adamikowa 1979, 95–97). Wspomniana autorka wydatowała je na okres od połowy lub końca VII do X w. (Zoll-Adamikowa 1979, 99). Kurhany z czworobocznymi ogrodzeniami występują w wielu rejonach Słowiańszczyzny zachodniej i wschodniej, jednak nigdzie nie tworzą przeważającej grupy (Zoll-Adamikowa 1979, ryc. 38; Sikora 2011, 467). Na północ od

¹⁶ Opracowanie gatunkowe drewna wykonał Grzegorz Skrzyński z Muzeum Ziemi PAN w Warszawie (Skrzyński 2016).

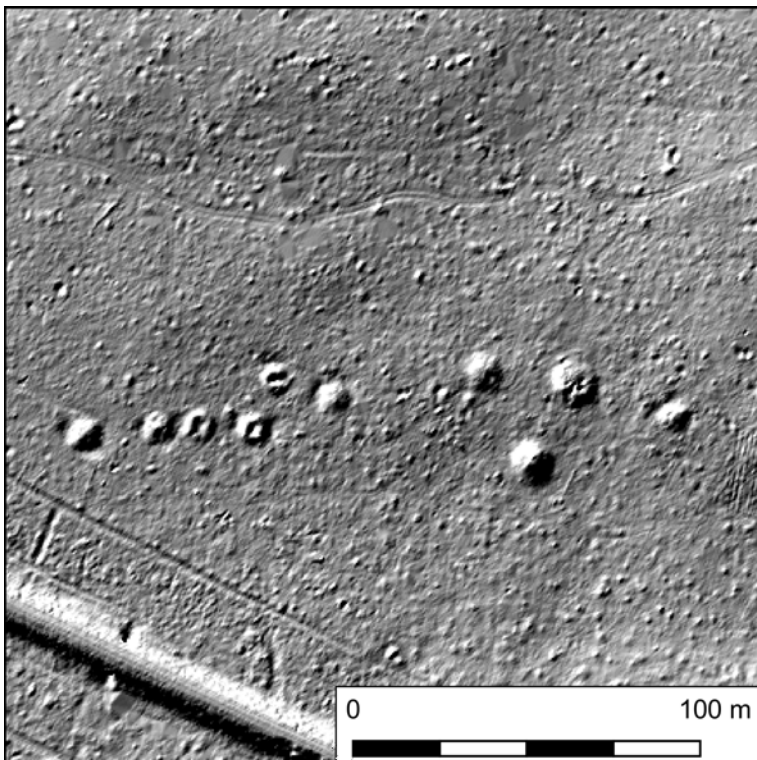
Narwi odkryto je na cmentarzyskach Kładziewo, stan. 1 i Leśnictwo Szyndziel, stan. 2 (oba w powiecie sokólskim) w Puszczy Knyszyńskiej (Andrzejewska i in. 2005, ryc. 4 i 9). Podobne ogrodzenia z drewna sosnowego odnotowano także w południowej części regionu, w dwóch grobach ze stanowiska 4 w Horodyszczu (Kalaga 2006, 102 n., ryc. 18). Na białoruskim Pobużu spaloną prostokątną konstrukcję odkryto w jednym z kurhanów z miejscowości Radość, rej. kamieniecki (biał. Radasc', Kamânecki raën), łączonym z kulturą Łuka Rajkowiecka (Zoll-Adamikowa 1979, ryc. 38; Korobuškina 1993, 19 n.; Kasùk 2016, 92). Niewielka liczba danych nie pozwala na stwierdzenie, czy można w tym przypadku mówić o preferowaniu drewna sosny (por. Skrzyński 2019, 171 n.). W innych rejonach ziem obecnej Polski używano również drewna innych gatunków (Zoll-Adamikowa 1979, 85; Kalaga 2006, 153 n.). Wszystkie odkryte dotychczas konstrukcje zostały spalone przed powstaniem nasypu (Zoll-Adamikowa 1979, 88)¹⁷. Helena Zoll-Adamikowa przypisywała im funkcję magiczną i interpretowała jako ogrodzenia, oddzielające zmarłego od świata żywych (Zoll-Adamikowa 1979, 98 n.; Sikora 2011, 468 n.). Według innej hipotezy konstrukcje są symbolicznymi „domami zmarłych”, подарowanymi im na drogę w zaświaty (Szymański 2004, 306; Florek 2011, 65 n.).

Ryc. V.41. Leśnictwo Krynoczek, stan. 2. Lokalizacja stanowiska na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.312, arkusz Hajnówka-Czworaki, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

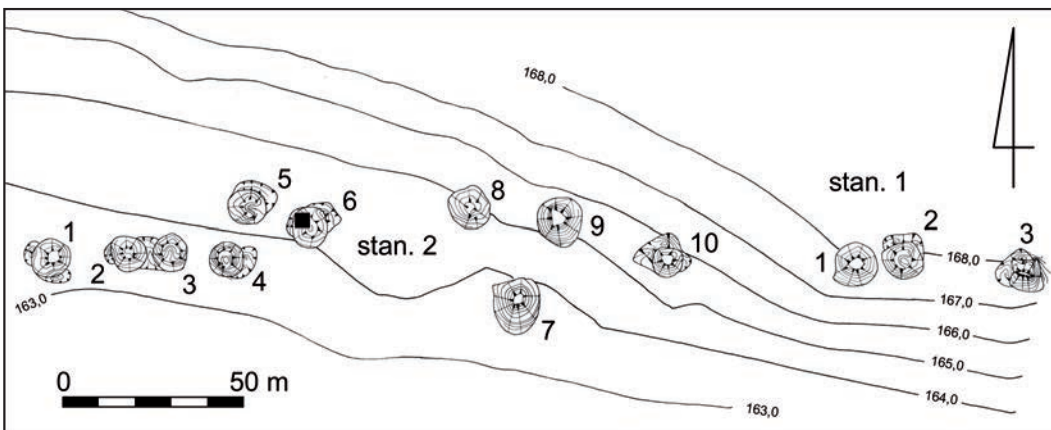
Fig. V.41. Leśnictwo Krynoczek, site 2. Location of the site on a topographic map of a scale of 1:10 000 (256.312, "Hajnówka-Czworaki" sheet, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by H. Olczak

¹⁷ Nie można jednak wykluczyć, że niektóre z tego typu konstrukcji nie zostały spalone, dlatego nie zachował się po nich żaden ślad uchwytny archeologicznie.

Ryc. V.42. Leśnictwo Krynoczek, stan. 2. Numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK). Oprac. M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

Fig. V.42. Leśnictwo Krynoczek, site 2. Digital Elevation Model (source of ALS LiDAR data: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

Ryc. V.43. Leśnictwo Krynoczek, stan. 1 i 2. Plan warstwicy z lokalizacją wykopu archeologicznego z 2006 r. Oprac. H. Filipowicz, M. Orzechowska

Fig. V.43. Leśnictwo Krynoczek, sites 1 and 2. Contour plan with the location of the archaeological trench from 2006. Compiled by H. Filipowicz, M. Orzechowska

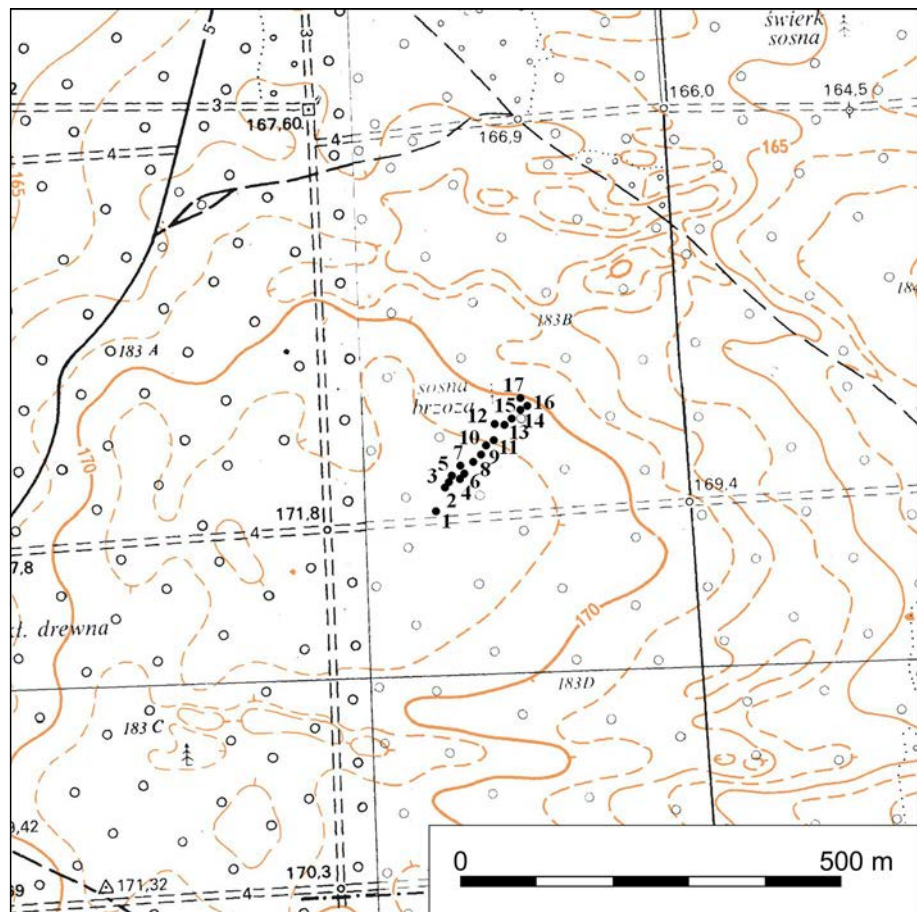

Ryc. V.44. Leśnictwo Krynoczek, stan. 2. Widok ogólny stanowiska (październik 2006 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.44. Leśnictwo Krynoczek, site 2. General view of the site (October 2006). Photo by D. Krasnodębski

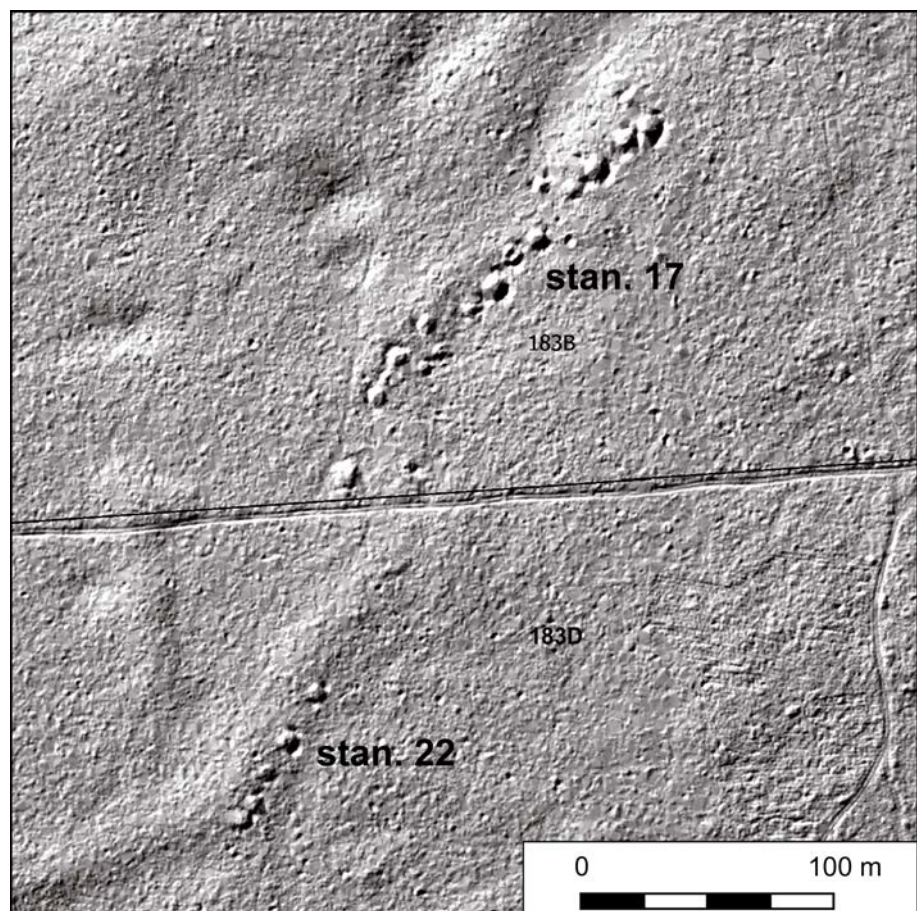
Ryc. V.45. Leśnictwo Przechody, stan. 17. Lokalizacja stanowiska na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.143, arkusz Cupryk, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

Fig. V.45. Leśnictwo Przechody, site 17. Location of the site on a topographic map of a scale of 1:10 000 (256.143, "Cupryk" sheet, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by H. Olczak

Ryc. V.46. Leśnictwo Przechody, stan. 17 i 22. Numeryczny model terenu (źródło i oprac. danych ALS LiDAR: IBL). Wg Krasnodębski, Olczak 2018, ryc. 12

Fig. V.46. Leśnictwo Przechody, sites 17 and 22. Digital Elevation Model (source and compilation of ALS LiDAR data: Forest Research Institute). According to Krasnodębski, Olczak 2018, fig. 12

Ryc. V.47. Leśnictwo Postołowo, stan. 5, kurhan nr 2. Północno-zachodnia ćwiartka kurhanu z pradziejowym paleniskiem widocznym pod nasypem. Fot. D. Krasnodębski

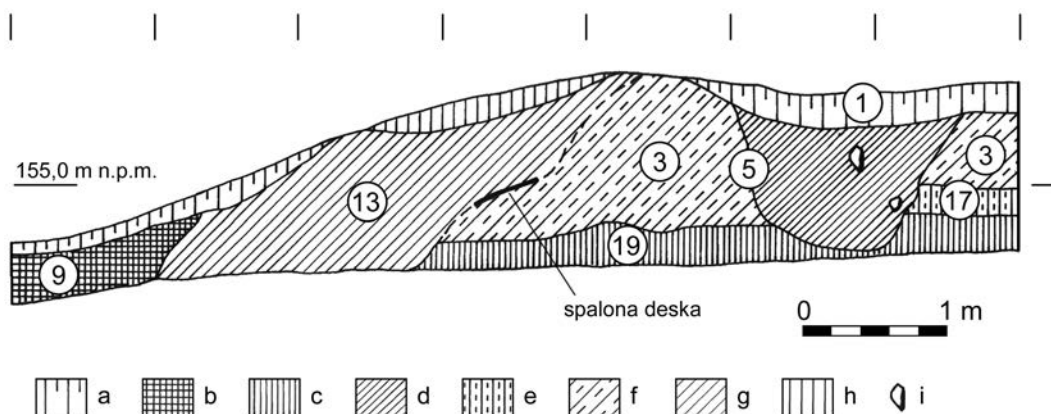
Fig. V.47. Leśnictwo Postołowo, site 5, barrow no. 2. Northwestern part of the barrow with a prehistoric hearth visible under the mound. Photo by D. Krasnodębski

Przebadane kurhany charakteryzują się zróżnicowanymi typami pochówków. We wszystkich przypadkach przepalone kości były mocno rozdrobnione, a ich liczba niewielka. Na przykład w ćwiartce kurhanu nr 6 na cmentarzysku Leśnictwo Krynoczka, stan. 2 odkryto ok. 160 fragmentów kości o łącznej wadze 128,1 g, co odpowiada ok. 7% pochówku kobiecego (Jaskulska 2019, tab. 12.4). Z rozpoznanego fragmentu nasypu nr 9 w Leśnictwie Teremiski, stan. 2 pochodzi ok. 230 ułamków, a z jednej ćwiartki kopca nr 3 – ok. 35. Z dwóch ćwiartek kurhanu nr 2 w Leśnictwie Postołowo, stan. 5 pozyskano ok. 60 fragmentów kości, jednak niektóre z nich, odkryte w rowie przykurhanowym, mogą być związane z sąsiednim grobem. Natomiast w przebadanej ćwiartce kopca nr 16 na cmentarzysku Leśnictwo Przechody, stan. 17 znaleziono tylko trzy ułamki kości, prawdopodobnie ludzkich (Jakubczak, Szubska, Szubski 2021, 1040). Dokładna liczba szczątków pozyskanych z kurhanów rozkopanych przez Alfreda Götze nie jest znana. Badacz zwykle informuje jedynie, że nie była ona duża (Götze 1929, 534, 541). Obecność w kurhanach o obrządku ciałałpalnym niewielkiej liczby kości, stanowiących na ogół nieznaczną część skremowanych szkieletów, jest zjawiskiem typowym dla wczesnośredniowiecznych cmentarzysk z terenu obecnej Polski (m.in. Kalaga 2006, 119–121; Florek 2011, 66–68; Dzik 2015c, 70). W przypadku Puszczy Białowieskiej wnioskowanie utrudnia to, że żaden z nasypów przebadanych w ostatnich latach profesjonalnymi metodami nie został rozpoznany w całości. Pod uwagę trzeba wziąć zarówno zniszczenie pochówków (zwłaszcza nakurhanowych), jak i stosowanie specyficznych zwyczajów pogrzebowych, zgodnie z którymi nie wszystkie kości ze stosu ciałałpalnego trafiały do grobu (m.in. Zoll-Adamikowa 1979, 250; Florek 2011, 67 n.; Dzik 2015c, 70).

Jak dotąd w omawianych zespołach zidentyfikowano tylko pojedyncze szczątki zwierzęce, jednak brak analiz archeozoologicznych nie pozwala wypowiadać się szerzej na ten temat. Stwierdzono je natomiast wśród materiałów osteologicznych z wielu cmentarzysk regionu (m.in. Kalaga 2006, 136–138; Kalaga 2019, 266). Nie wiadomo, czy fragment miednicy dużego zwierzęcia, znaleziony pod nasypem kurhanu nr 30 z Leśnictwa Postołowo, stan. 5, miał bezpośredni związek ze złożonym tu pochówkiem (Götze 1929, 534, ryc. 27).

◀ **Ryc. V.48.** Leśnictwo Postołowo, stan. 5, kurhan nr 2. Plan przebadanych ćwiartek nasypu (1) oraz przekrój wzdłuż linii północ-południe (2): w. 1 – ściółka i humus współczesny; w. 2 – jasnobrązowy piasek; w. 3 – ciemnoszary piasek z dużą liczbą węgla drzewnych; w. 4 i 13 – szary piasek z bardzo dużą liczbą węgla drzewnych; w. 5 – szarobrązowy piasek z węgielkami drzewnymi; w. 6 i 7 – ciemnoszary piasek; w. 8–12 – fragmenty spalonego drewna sosnowego; w. 15 – brunatny i czarny piasek z drobnymi węglami drzewnymi; w. 18 – ciemnoszary piasek; w. 19 – ciemnoszary piasek. Objasnienia: a – fragmenty spalonego drewna; b – węgle drzewne; c – kamienie; d – przepalone kamienie. Rys. Z. Tragarz

Fig. V.48. Leśnictwo Postołowo, site 5, barrow no. 2. Plan of the researched parts of the mound (1) and the section along the north-south line (2): layer 1 – plant litter and modern humus; layer 2 – light brown sand; layer 3 – dark grey sand with a large number of charcoals; layers 4 and 13 – grey sand with a very large number of charcoals; layer 5 – grey-brown sand with charcoals; layers 6 and 7 – dark grey sand; layers 8–12 – fragments of burnt pine wood; layer 15 – fuscous and black sand with fine charcoals; layer 18 – dark grey sand; layer 19 – dark grey sand. Explanation: a – fragments of burnt wood; b – charcoals; c – stones; d – burnt stones. Drawn by Z. Tragarz

Ryc. V.49. Leśnictwo Teremiski, stan. 2, kurhan nr 9. Północny profil wykopu: a – ciemnoszary piasek; b – czarny piasek; c – plamisty, ciemnobrunatny i brązowy piasek; d – ciemnobrunatnoszary piasek; e – ciemnobrunatny piasek; f – brązowy piasek; g – ciemnobrązowobrunatny piasek; h – czarny piasek z żółtymi plamkami; i – kamienie. Rys. M. Orzechowska

Fig. V.49. Leśnictwo Teremiski, site 2, barrow no. 9. South-facing profile of the trench: a – dark grey sand; b – black sand; c – spotted, dark fuscous, and brown sand; d – dark fuscous-grey sand; e – dark fuscous sand; f – brown sand; g – dark brown-fuscous sand; h – black sand with yellow patches; i – stones. Drawn by M. Orzechowska

Z powodu niewielkiej liczby kości oraz często mało precyzyjnych informacji na temat miejsca ich zalegania nie zawsze możliwe jest określenie typu pochówku. W kurhanach z Leśnictwa Teremiski, stan. 2 spalone szczątki zmarłych złożono prawdopodobnie na powierzchni nasypu. W obydwu kopcach (nr 3 i 9) wystąpiły one głównie w warstwie humusu współczesnego i w górnej strefie nasypu. Być może analogiczny pochówek znajdował się w kurhanie nr 4 w Leśnictwie Krynoczek, stan. 2 (nr 10 według Alfreda Götze), w którym na pojedyncze przepalone kości natrafiono w górnej części nasypu, „przy drugim sztychu łopaty” (Götze 1929, 541). Zdaniem autora badań mogły one jednak zostać przemieszczone w wyniku wcześniejszego rozkopywania kopca. W kurhanie nr 2 w Leśnictwie Postołowo, stan. 5 nieliczne i mocno rozdrobnione kości odkryto w górnej części i na obrzeżu nasypu,

co sugeruje, że zostały one zdeponowane na jego szczycie, jednak w tym przypadku nie można także wykluczyć pochówku nasypowego¹⁸. Pochówki nakurhanowe odnotowano na terenie Wysoczyzny Drohiczyńskiej, m.in. w Czarnej Wielkiej, stan. 2 (Chilmon 1974, 302), Lisowie-Janówku, stan. 1 (Chilmon 1981, 293, 296; Bieńkowska 1991, 471) i Korzeniówce Małej, stan. 2 (Dzik 2011, 222; Dzik 2015c, tab. 12) (wszystkie stanowiska w pow. siemiatyckim). Należą one do najczęściej spotykanych w międzyrzeczu Bugu, Krzny i Liwca, gdzie stwierdzono je na kilku cmentarzyskach, m.in. w Czekanowie, pow. sokołowski, stan. 2, Horodyszczu, stan. 4 oraz Rogowie, pow. sokołowski, stan. 3, 6 i 8 (Kalaga 2006, 115).

Ryc. V.50. Leśnictwo Krynoczek, stan. 2, kurhan nr 6. Północno-zachodnia ćwiartka nasypu po eksploracji (widok od północnego zachodu). Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.50. Leśnictwo Krynoczek, site 2, barrow no. 6. Northwestern part of the mound after exploration (view from the northwest). Photo by D. Krasnodębski

Ryc. V.51. Leśnictwo Krynoczek, stan. 2, kurhan nr 6. Profil jamy znajdującej się u zachodniego podnóża nasypu. Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.51. Leśnictwo Krynoczek, site 2, barrow no. 6. Profile of the pit located in the northwest foothill of the mound. Photo by D. Krasnodębski

Pochówek z kurhanu nr 6 w Leśnictwie Krynoczek, stan. 2 należy do wydzielonego przez Helenę Zoll-Adamikową typu nasypowego warstwowego lub rozproszonego (Zoll-Adamikowa 1979, 125). Mocno rozdrobnione fragmenty przepalonych kości występowały na całej wysokości nasypu, głównie w jego środkowej części (Krasnodębski, Olczak, Samojlik 2011, 153). Podobny sposób deponowania szczątków zmarłych na terenie międzyrzecza Bugu i Narwi stwierdzono w kilku kurhanach, m.in. w Czarnej Wielkiej, stan. 2 i Krupicach, pow. siemiatycki, stan. 3 (Chilmon 1974, 303–305; Zoll-Adamikowa 1979, 125; Dzik 2015c, 71–73, tab. 12). Poza Puszcza Białowieską na Równinie Bielskiej tego rodzaju pochówki odkryto w Zbuczu, stan. 2 (Krasnodębski, Olczak 2019a, 61 n.). We wszystkich przypadkach jednak niewielka liczba pozyskanych kości oraz nieznaczna miąższość nasypów nie pozwalają na ich bliższą charakterystykę.

¹⁸ Również w kopcu nr 16 na stanowisku 17 w leśnictwie Przechody trzy fragmenty przepalonych kości odkryto w górnej części nasypu (Rutyna, Szubski 2018; Jakubczak i in. 2021b, 1040). Niewielka liczba szczątków, brak informacji na temat wyników analizy antropogenicznej, a także rozpoznanie tylko ćwiartki nasypu nakazują jednak ostrożność w interpretacji tego pochówku.

Ryc. V.52. Leśnictwo Postołowo, stan. 5, kurhan nr 30. Kurhan przed rozpoczęciem badań (widok od południowego zachodu). Wg A. Götze 1929, tabl. 7: 1

Fig. V.52. Leśnictwo Postołowo, site 5, barrow no. 30. The barrow prior to the start of research (view from the southwest). According to A. Götze 1929, plate 7: 1

Jeden z pochówków ze stanowiska Leśnictwo Krynoczek, stan. 2 można zaliczyć do podkurhanowych warstwowych według Heleny Zoll-Adamikowej (Zoll-Adamikowa 1979, 121 n.). Pod nasypem kurhanu nr 5 (nr 9 według Alfreda Götze), w środkowej części, znaleziono kilka rozproszonych przepalonych kości, natomiast w jego górnej strefie połowę glinianego przęślika i kilka fragmentów naczyń o niejasnej chronologii (Götze 1929, 541, ryc. 45). Na Równinie Bielskiej pochówki podkurhanowe stwierdzono tylko w Lachach, pow. hajnowski, stan. 1 (Dubinski 2010, 270 n.; Dzik 2015c, tab. 12). Częściej dokumentowano je na Wysoczyźnie Drohiczyńskiej, m.in. w Bacikach Bliższych i Dalszych, Klukowie, stan. 1 i 2, Korzeniówce Małej, stan. 2, Miodusach-Pokrzywnem, Osłowie, stan. 1, Smarklicach, stan. 1 i Wólce Zamkowej, stan. 1 (wszystkie stanowiska w pow. siemiatyckim) (Zoll-Adamikowa 1979, 122; Dzik 2015c, tab. 12; tam dalsza literatura). Na terenie międzyrzecza Bugu, Krzny i Liwca pochówki podkurhanowe znajdowały się w kilku kopcach w Czekanowie, stan. 2 i Horodyszczu, stan. 4 (Kalaga 2006, 115; Skrzyńska 2019a, 120). Powszechne też były w dorzeczu Leśnej na białoruskim Pobużu (Korobuškina 1993, 17–20, 103 n., tab. 3).

Tylko w kopcu nr 30 w Leśnictwie Postołowo, stan. 5 odkryto pochówek jamowy umieszczony pod nasypem. W jego środkowej części znajdowała się jama o głębokości ok. 0,45 m, wykopana z poziomu próchnicy pierwotnej. W wypełniającym ją piasku stwierdzono plamę ciemnej ziemi z kilkoma drobnymi przepalonymi kośćmi, a wraz z nimi fragmenty bliżej nieokreślonych przedmiotów z białej porowatej masy, które zdaniem Alfreda Götze przypominały kości, lecz były w nietypowy sposób zakrzywione¹⁹. W odległości ok. 1–2 m od jamy, na stropie humusu pierwotnego, leżały dwa duże kamienie, a nieco dalej fragment miednicy

¹⁹ Zostały one nazwane przez Alfreda Götze palikami (niem. *Stäbchen*). Badacz wyróżnił dwa rodzaje tych przedmiotów – jedne o grubości ok. 0,8–1,0 cm, niekiedy lekko łukowato zagięte, w tym dwa fragmenty o długości 15–16 cm, oraz drugie, o grubości 0,3–0,5 cm, częściowo pełne, częściowo zaś rurkowate i czasami lekko wygięte na kształt litery S (Götze 1929, 534). Helena Zoll-Adamikowa przypuszczała, że mogły to być fragmenty żeber (Zoll-Adamikowa 1975, 202).

Ryc. V.54. Leśnictwo Postołowo, stan. 5, kurhan nr 2. Spalone drewno (w. 8–10) pochodzące z czworokątnej konstrukcji znajdującej się na obrzeżu nasypu. Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.54. Leśnictwo Postołowo, site 5, barrow no. 2. Burnt wood (layers 8–10) originating from the quadrangular construction located at the edge of the mound. Photo by D. Krasnodębski

Ryc. V.55. Leśnictwo Teremiski, stan. 2, kurhan nr 9. Kurhan w trakcie eksploracji. Na pierwszym planie spalona deska sosnowa (w. 18). Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.55. Leśnictwo Teremiski, site 2, barrow no. 9. The barrow during exploration. Burnt pine plank (layer 18) in the foreground. Photo by D. Krasnodębski

W nielicznych przypadkach udało się określić wiek pochowanych osób, jednak nie zawsze spójne wyniki nakazują ostrożne podejście do wyciągniętych wniosków. Przykładem są kości z kurhanu nr 6 z Leśnictwa Krynoczek, stan. 2. Według jednej z analiz należały one najprawdopodobniej do jednego osobnika – dziecka w późnym okresie wczesnego dzieciństwa *infans* I (przypuszczalnie ok. 3–5 roku życia). W wyniku powtórnego opracowania materiału stwierdzono szczątki co najmniej jednego osobnika w wieku *maturus* (35–50/55 lat), o płci

być może męskiej²⁰. Analiza kości z kurhanu nr 9 w Leśnictwie Teremiski, stan. 2 wykazała, że pochodzą one mogą ze szkieletu jednego osobnika, o przypuszczalnym wieku mieszczącym się w kategoriach późny *infans* I – późny *infans* II, czyli od ok. 5–7 do ok. 11–13 roku życia. Szczątki z drugiego z przebadanych kurhanów (nr 3) należały do zmarłego, którego wiek przeżyciowy mógł zawierać się w granicach od późnego *infans* I do późnego *infans* II lub wczesnego *juvenis* (Pyżuk-Lenarczyk 2007b)²¹.

Ryc. V.56. Leśnictwo Teremiski, stan. 2, kurhan nr 9. Spalona deska sosnowa (w. 18) leżąca u podstawy nasypu. Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.56. Leśnictwo Teremiski, site 2, barrow no. 9. Burnt pine plank (layer 18) lying at the base of the mound. Photo by D. Krasnodębski

W kilku kopcach przebadanych w latach 1917–1918 nie odkryto ludzkich szczątków. W rozkopanym w całości nasypie kurhanu nr 3 (nr 11 według Alfreda Götze) na cmentarzysku Leśnictwo Krynoczek, stan. 2 znaleziono tylko niewielki fragment ceramiki o nieokreślonej chronologii, zaś w dolnej, nieco ciemniejszej części, pojedyncze węgle drzewne (Götze 1929, 541). Kości nie stwierdzono również w trzech kopcach na cmentarzysku Leśnictwo Postołowo, stan. 5. W dużym nasypie nr 7, który rozpoznano w znacznej części, przy pomocy dwóch sondaży, natrafiono jedynie na drobne węgle drzewne (Götze 1929, 531). Natomiast w spągu całkowicie przebadanego niewielkiego kopca nr 8, w jego środkowej części, znajdowała się dziesięciocentymetrowa warstewka ciemniejszego piasku z drobnymi węgielkami (Götze 1929, 531). W nasypie ostatniego z kopców (nr 40), który rozpoznany został prawie w całości, odkryto niewielką liczbę rozproszonych węgli drzewnych, w tym także dużych (Götze 1929, 535). Brak ludzkich szczątków w kopcach wczesnośredniowiecznych o bezspornej funkcji sepulkralnej nie jest zjawiskiem odosobnionym (por. m.in. Andrzejewska i in. 2005, 45–49; Kalaga 2006, 69 n.). Można to częściowo tłumaczyć metodami eksploracji lub zniszczeniem kurhanu, zwłaszcza jeśli zawierał on pochówek zdeponowany na szczycie nasypu (Zoll-Adamikowa 1975, 204 n.; Florek 2011, 71 n.). Inna hipoteza dopuszcza możliwość wznoszenia w tym okresie grobów o charakterze symbolicznym (m.in. Górska 1976, 127; Korobuškina 1993, 27; Kalaga 2006, 138 n.; Dzik 2015c, 55).

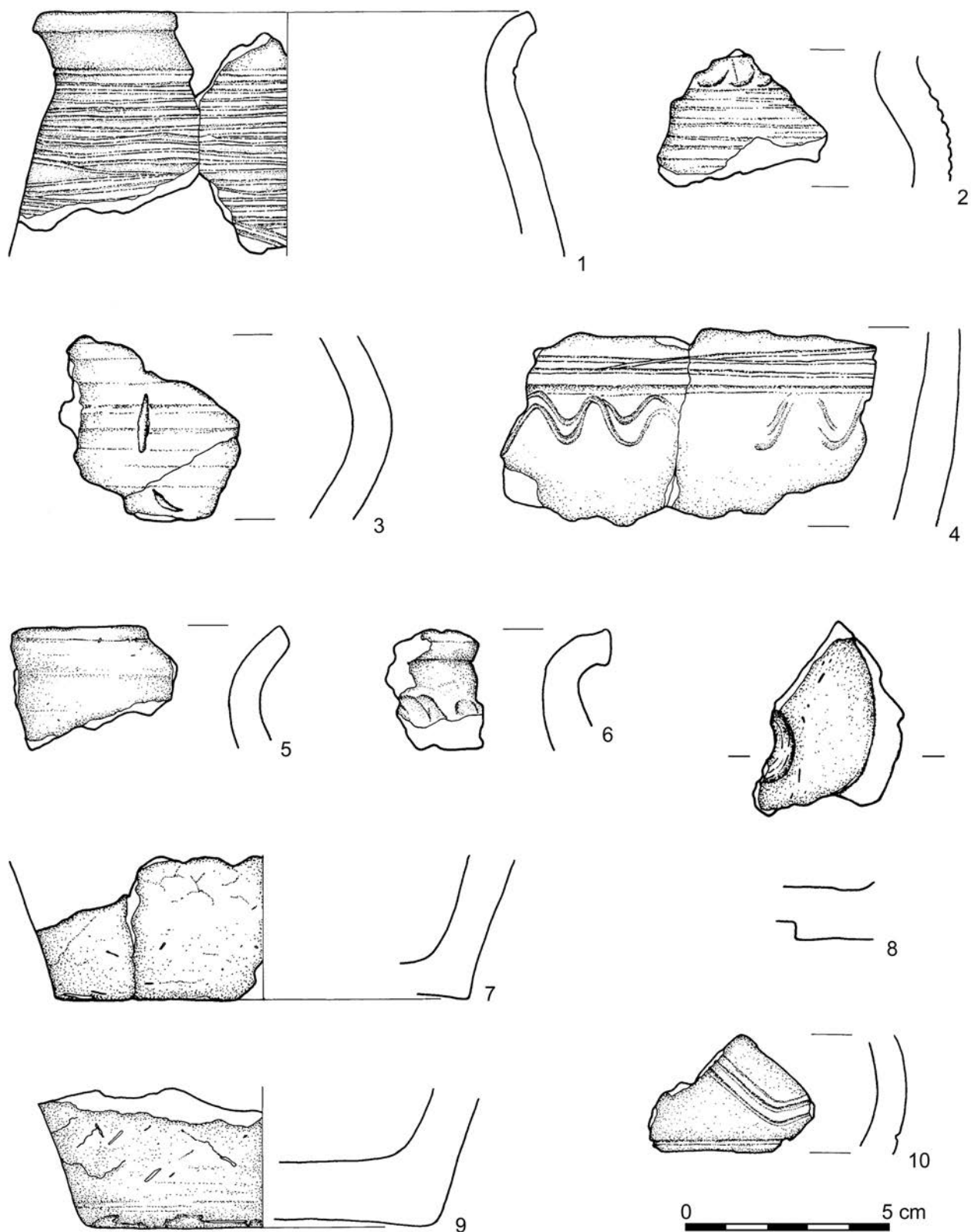
Nie wiadomo, gdzie odbywała się kremacja. Najprawdopodobniej ciała zmarłych spalane były poza miejscem pochówku, co jest zjawiskiem typowym dla terenu dorzecza środkowego Bugu i ziem Słowiańszczyzny zachodniej (Zoll-Adamikowa 1979, 50–55; Kalaga 2006,

²⁰ Analizy wykonały dr Mira Pyżuk-Lenarczyk z IAE PAN w Warszawie (Pyżuk-Lenarczyk 2007a) i dr Elżbieta Jaskulska z Wydziału Archeologii UW (Jaskulska 2016; Jaskulska 2019, tab. 12.3).

²¹ Materiału osteologicznego z kurhanu nr 2 w Leśnictwie Postołowo, stan. 5 nie udało się bliżej określić (Jaskulska 2016).

167–170; Dzik 2015c, 69; Kalaga 2019, 269 n.). Podobnie jak w całym regionie (por. Dzik 2015c, 128), także w nasypach większości przebadanych w ostatnich latach kurhanów z obszaru Puszczy Białowieskiej odkryto wprawdzie węgle drzewne, jednak zazwyczaj drobne i rozproszone na całej ich wysokości, bez wyraźnych koncentracji. W nasypie kopca nr 6 w Leśnictwie Krynoczek, stan. 2 stwierdzono drobne węgle sosny zwyczajnej, w tym pochodzące z pni i martwicy korkowej (Michniewicz 2007). W nasypie nr 2 na cmentarzysku Leśnictwo Postołowo, stan. 5 odkryto głównie węgle sosny zwyczajnej (zapewne w dużej części pochodzące z opisanej wyżej czworokątnej konstrukcji), ale też pojedyncze szczątki brzozy, olchy (*Alnus* sp.), grabu pospolitego (*Carpinus betulus*) oraz węgle i liścienie dębu (Skrzyński 2016). Z nasypu kurhanu nr 9 w Leśnictwie Teremiski, stan. 2 pozyskano głównie szczątki sosny, jak również niewielką liczbę węgla drzew liściastych, takich jak dąb, grab, brzoza i wierzba. Podobnie w kopcu nr 3 z tej samej nekropoli odkryto spalone drewno sosny, a także pojedyncze węgle dębu, wiązu (*Ulmus* sp.) i brzozy (Michniewicz 2006). W przypadku żadnego z opisanych kurhanów miejsce, w którym go usypano, nie służyło wcześniej jako stos pogrzebowy. Obecność węgla drzewnych w nasypach lub u ich podstawy ma rozmaite wytłumaczenie. Mogły one na przykład zostać przyniesione wraz z kośćmi z miejsca kremacji, stanowić pozostałość rytualnych ognisk lub spalonych drewnianych konstrukcji, być śladem wypalania roślinności, albo też dostać się do nasypu w przypadkowy sposób (m.in. Zoll-Adamikowa 1979, 248; Kalaga 2006, 153 n.; Dzik 2015c, 127–129).

Z większości przebadanych kurhanów nie pozyskano przedmiotów wyposażenia zmarłych. Do wyjątków należy być może fragment glinianego przęślika dwustożkowego, odkryty w górnej części kopca nr 5 w Leśnictwie Krynoczek, stan. 2 (Götze 1929, 541). Chronologia tego przedmiotu nie jest jednak pewna. Nieco częściej na omawianych cmentarzyskach znajdowano ułamki glinianych naczyń. W kurhanie nr 9 w Leśnictwie Teremiski, stan. 2 odkryto 56 fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej, które pochodzą z co najmniej pięciu garnków (ryc. V.57: 1–8). Obszar ich zalegania pokrywał się z zasięgiem występowania ludzkich szczątków. Zdecydowaną większość ułamków pozyskano ze ściółki i górnej części nasypu, z powierzchni o promieniu ok. 3,5 m poczynawszy od środka kopca. Siedemnaście fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej znaleziono również w nasypie mniejszego z przebadanych kopców (nr 3), jednak nie tworzyły one wyraźnego skupiska, a ich bezpośredni związek z pochówkiem nie jest pewny (ryc. V.57: 9, 10). Materiały z obu kurhanów są mocno rozdrobnione i zerodowane, a ponadto niektóre fragmenty z nasypu nr 3 mają ślady wtórnego przepalenia. Naczynia wykonano z gliny żelazistej schudzonej gruboziarnistym tłuczniem, o średnicy ziaren ok. 2–5 mm, zwykle do ok. 3 mm. Garnki z kopca nr 9 zostały słabo obtaczone na kole garncarskim, głównie w górnej części, a w niektórych przypadkach być może na całej wysokości. O używaniu koła, poza śladami obtaczania, świadczy obecność odcisku osi na zewnętrznej powierzchni jednego z den (ryc. V.57: 8). Naczynia charakteryzują się dość grubymi ściankami (przeciętnie 0,7–0,8 cm), esowatą formą i lekko wychylonymi, słabo profilowanymi wylewami (ryc. V.57: 1, 5, 6). Zdobienie ogranicza się zwykle do żłobków dookólnych wykonanych rylcem lub grzebieniem (ryc. V.57: 1). Tylko na pięciu ułamkach występuje pojedyncza lub wielokrotna linia falista (ryc. V.57: 2, 4, 6), a na jednym ornament w kształcie nacinanych kresek (ryc. V.57: 3). Fragmenty znalezione w kopcu nr 3 pochodzą z naczyń częściowo obtaczanych, o przeciętnej grubości ścianek 0,7–1,0 cm. Pięć ułamków zdobionych jest żłobkami, w dwóch przypadkach w powiązaniu z wielokrotną linią falistą (ryc. V.57: 10).

Ryc. V.57. Leśnictwo Teremiski, stan. 2, kurhany nr 3 i 9. Wybór fragmentów ceramiki naczyniowej z kurhanów nr 9 (1-8) i nr 3 (9, 10). Rys. H. Olczak, M. Orzechowska

Fig. V.57. Leśnictwo Teremiski, site 2, barrows nos. 3 and 9. Selection of pottery fragments from barrows no. 9 (1-8) and no. 3 (9, 10). Drawn by H. Olczak, M. Orzechowska

Fragmety ceramiki z kurhanów rozpoznanych przez Alfreda Götze są nieliczne. Badacz nie zawsze miał pewność, czy znaleziska pochodzą z okresu wczesnego średniowiecza, a z powodu braku dostępu do materiałów nie można tego obecnie zweryfikować²². Na poziomie spągu kurhanu nr 30 na cmentarzysku Leśnictwo Postołowo, stan. 5, w pobliżu spalanej czworokątnej konstrukcji, odkryto trzy ułamki trudnej do wydatowania ręcznie lepionej ceramiki, o nierównej, niewygładzonej powierzchni. Kolejny fragment niezdobionego naczynia, wykonanego bez użycia koła garncarskiego, określony przez badacza jako „słowiański”, znaleziono w połowie wysokości nasypu (Götze 1929, 534, 535). Z kurhanu nr 2 na tym samym stanowisku nie pozyskano materiałów wczesnośredniowiecznych, na pojedynczy ułamek ceramiki, być może pochodzący z tego okresu, natrafiono jedynie w humusie pierwotnym. W górnej części nasypu kopca nr 5 na cmentarzysku Leśnictwo Krynoczek, stan. 2 oprócz połowy glinianego przęślika znaleziono kilka fragmentów naczyń, które zdaniem Alfreda Götze miały cechy ceramiki słowiańskiej, jednak niewystarczające, aby można było mieć pewność w kwestii ich datowania (Götze 1929, 541).

Niewielka liczba przedmiotów występujących w grobach ciałopalnych stanowi cechę charakterystyczną większości cmentarzysk strefy C (m.in. Zoll-Adamikowa 1979, 150 n.; Korobuśkina 1993, tab. 3; Kotowicz 2005, 163–166; Kalaga 2006, 146–152; Kalaga 2019, 266 n.). Na terenie dorzecza środkowego Bugu fragmenty ceramiki są główną, a często jedyną kategorią znalezisk z kurhanów. Pomiędzy poszczególnymi nekropolami zauważalne są jednak wyraźne różnice pod względem liczby naczyń i miejsc ich deponowania (Olczak, Wójcik 2019, 153 n.; tam dalsza literatura). Podobnie jak w Puszczy Białowieskiej, na całym obszarze położonym na północ od Bugu liczba znajdujących fragmentów ceramiki jest na ogół niewielka i są one mocno rozproszone, głównie w nasypie. Do wyjątków należy garnek odkryty w rowie przykurhanowym w Wólce Zamkowej, który pierwotnie mógł być ustawiony na szczycie nasypu (Bieńkowska 2003, 269 n., ryc. 2). Inaczej wygląda to na terenie międzyrzecza Liwca, Bugu i Krzny, gdzie kurhany z fragmentami glinianych naczyń stanowią zdecydowaną większość, bo aż ok. 84% przebadanych (Kalaga 2006, 139). Ceramikę zdeponowaną na powierzchni nasypów, podobnie jak w przypadku kurhanu nr 9 z Leśnictwa Teremiski, stan. 2, odkryto na przykład w Rogowie, stan. 3, 6 i 8, Horodyszczu, stan. 4 i Czekanowie, stan. 2 (Kalaga 2006, 140). Według dotychczasowych ustaleń, zarówno na obszarze Puszczy Białowieskiej, jak i w całym regionie, wyroby gliniane nie były używane jako pojemniki na skremowane szczątki ludzkie, a jedynie jako forma wyposażenia grobowego lub naczynia wykorzystywane w obrzędach pogrzebowych lub ku czci zmarłych (Kalaga 2006, 141–143; Dzik 2015c, 70; Olczak, Wójcik 2019, 162; por. też Florek 2011, 64 n.). Liczba dobrze przebadanych pochówków jest jednak zbyt mała, aby można było wysnuwać na tej podstawie wiążące wnioski. Kurhanowe groby popielnicowe z tego okresu znane są bowiem zarówno z terenu Słowiańszczyzny zachodniej, jak i wschodniej (m.in. Zoll-Adamikowa 1979, 120 n., 124, 130 n.; Lysenko 1991, 23, 27; Štyhaň 1992, 24 n.; Kotowicz 2005, 163).

Do omówienia pozostaje jeszcze zagadnienie datowania opisanych cmentarzysk. Dla węgla drzewnego pozyskanego z nasypu kurhanu nr 6 z Leśnictwa Krynoczek, stan. 2 otrzymano rezultat 1565±30 BP (Poz-18623). Po kalibracji z prawdopodobieństwem 95,4% daje on lata 420–570 AD, a z prawdopodobieństwem 68,2% okres 430–540 AD. Najwcześniejszy moment

²² Na obu badanych w latach 1917–1918 cmentarzyskach (Leśnictwo Krynoczek, stan. 2 i Leśnictwo Postołowo, stan. 5) stwierdzono również pozostałości osadnictwa z okresu pradziejowego (por. rozdz. III i IV.1).

usypania kopca przypada zatem na V–VI w., trzeba jednak pamiętać, że w przypadku pochodzenia próbki z wewnętrznej części drzewa mogło to nastąpić znacznie później. Analizy spalonej drewnianej konstrukcji z kurhanu nr 2 z Leśnictwa Postołowo, stan. 5 przyniosły wyniki 1240 ± 40 BP i 1340 ± 50 BP (MKL-2555 i MKL-2556), co po kalibracji z prawdopodobieństwem 95,4% daje rzeczywisty wiek mieszczący się w zakresach czasowych 680–881 AD i 631–770 AD. Pozwala to umieścić powstanie grobu w okresie pomiędzy połową VII a końcem IX w., przy czym również w tym wypadku trzeba wziąć pod uwagę „postarzenie” datowań z powodu pochodzenia węgla z wewnętrznej części drzewa. Ponadto rezultaty te nie przesądzają o chronologii innych pochówków z tego cmentarzyska, które mogą być znacznie młodsze. Kolejną analizę wykonano dla próbki pobranej z sosnowej belki (z części zewnętrznej) odkrytej w kurhanie nr 9 na cmentarzysku Leśnictwo Teremiski, stan. 2. Przyniosła ona wynik 1205 ± 30 BP (Poz-9872), który po kalibracji z prawdopodobieństwem 68,2% daje lata 770–890 AD, zaś z prawdopodobieństwem 95,4% – 710–940 AD²³. Biorąc pod uwagę zarówno rezultaty datowania ¹⁴C, jak i cechy materiałów ceramicznych, grób ten można datować na 2. połowę IX – 1. połowę X w. Fragmenty naczyń z kopca nr 3 z tej samej nekropoli wydają się nieco starsze, dlatego też za najbardziej prawdopodobny okres jego wzniesienia uznajemy IX stulecie.

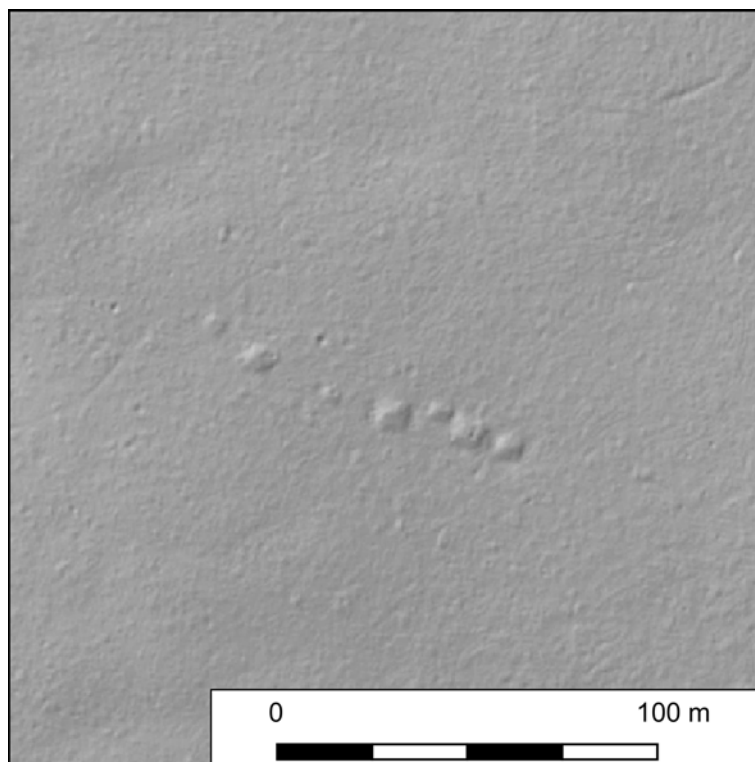
Wyniki analiz radiowęglowych kurhanów ciałopalnych z Puszczy Białowieskiej pokrywają się z chronologią tego typu grobów z całego regionu pogranicza Słowiańszczyzny wschodniej i zachodniej, aczkolwiek tylko dla nielicznych z nich wykonano jak dotąd datowania metodami przyrodniczymi. Funkcjonowanie ciałopalnych kurhanów z terenu białoruskiego Pobuża zamyka się w okresie od VI do początku XI w. (Korobuškina 1993, 18–20, 108 n.; Lysenko 1991, 46). Podobnie datowana jest większość tego typu cmentarzysk z Wysoczyzny Drohiczyńskiej (m.in. Zoll-Adamikowa 1975, 52, 56, 65 n., 175; Dzik 2015c, tab. XII). Jakkolwiek przyjmuje się, że w dorzeczu środkowego Bugu dłużej niż w innych rejonach stosowano kremację (m.in. Rauhut 1973; Zoll-Adamikowa 1979, 214–216, 232–234; Kalaga 2006, 182 n.), to na północ od tej rzeki pochówki ciałopalne w kurhanach pochodzące z okresu późniejszego niż X lub XI w. notowane są rzadko (m.in. Chilmon 1974, 314; Zoll-Adamikowa 1975, 69; Dzik 2011)²⁴. Biorąc to pod uwagę, można ostrożnie przyjąć, że nekropole ciałopalne Puszczy Białowieskiej używane były nie dłużej niż do około połowy XI w. Potwierdzenie tych przypuszczeń wymaga jednak dalszych badań.

Omówione wyżej zespoły nie wyczerpują najprawdopodobniej liczby nekropoli wczesnośredniowiecznych o obrządku ciałopalnym z terenu Puszczy Białowieskiej. Jak już wspomniano, na kilku stanowiskach znajdują się kopce, które również mogą być grobami z tego okresu. Wskazują na to takie cechy, jak kształt nasypów, niekiedy zbliżony do czworokątnego, ich rzędowy układ oraz obecność wyraźnych jam przykurhanowych. Na tej podstawie, oprócz wymienionego już skupiska z Leśnictwa Przechody, stan. 22 (por. ryc. V.46), za domniemane cmentarzyska z tego okresu uznać można przede wszystkim stanowisko 3 z leśnictwa

²³ Z prawdopodobieństwem 95,4%: 710 AD (6,2%) 750 AD, 760 AD (87,7%) 900 AD, 920 AD (1,5%) 940 AD.

²⁴ Interpretację materiałów z wielu stanowisk utrudnia obecność w kurhanach pochówków wtórnych. Za pochówki ciałopalne o późnej chronologii (XI–XII w.) uważa się niekiedy kopce ze stanowiska 1 w Czajach-Wólce (Chilmon 1971). Na podstawie ponownej analizy znalezionych podczas badań fragmentów ceramiki można jednak sądzić, że odkryte w tych kurhanach groby pochodzą z dwóch okresów – z wczesnego średniowiecza (ok. X w.) oraz z początku późnego średniowiecza, przy czym ceramika z młodszej fazy wyraźnie nawiązuje do materiałów z ziem litewskich.

Stoczek (oddział 453C; ryc. V.58), stanowisko 1 z leśnictwa Olchówka (oddział 63B; ryc. V.59), a zapewne także stanowisko 7 z leśnictwa Teremiski oraz 1 z leśnictwa Batorówka. Ostatni zespół, położony w oddziałach 448B i 449A, był badany wykopaliskowo w 1918 r. W kopcu nr 1 (nr 6 według Alfreda Götze, Götze 1929, ryc. 8) nie znaleziono ludzkich szczątków, a jedynie wypełnioną spalenizną niewielką jamę, usytuowaną pod nasypem (Götze 1929, 541 n., ryc. 46). Choć zatem stanowisko to czasami pojawia się w literaturze jako nekropola wczesnośredniowieczna (m.in. Götze 1929, 523, 541 n., 545–547; Zoll-Adamikowa 1975, 204, ryc. 96; Zoll-Adamikowa 1979, 53 n.; Kalaga 2006, 169 n.), to na razie na taką interpretację brak jednak przekonujących dowodów²⁵. Do potencjalnych grobów wczesnośredniowiecznych należy też jeden z kopców z Leśnictwa Gnilec, stan. 1 (oddziały 33B i 45B). Alfred Götze przebadwał w tym zespole trzy obiekty, w których nie odkrył pochówków (Götze 1929, 525 n.; por. rozdz. VII.1, ryc. VII.3 w tym tomie). Na kilkadziesiąt fragmentów przepalonych kości ludzkich natrafiono natomiast w górnej części nasypu nr 13, którego jedną ćwiartkę rozpoznano w 2018 r. (Rutyna i in. 2018; Szubska 2021b, 288–290). Ze względu na brak innych znalezisk i datowań radiowęglowych nie można jednak zaliczyć tego stanowiska do grupy cmentarzysk wczesnośredniowiecznych. Nie pozwala na to również inny – niż w przypadku nekropoli z omawianego okresu – układ kopców i obecność jam dookolnych tylko przy nielicznych z nich. Wydaje się, że na stanowisku znajdują się nasypy o różnej funkcji i chronologii, przy czym za potencjalne kurhany wczesnośredniowieczne uznać można jedynie kilka obiektów²⁶.

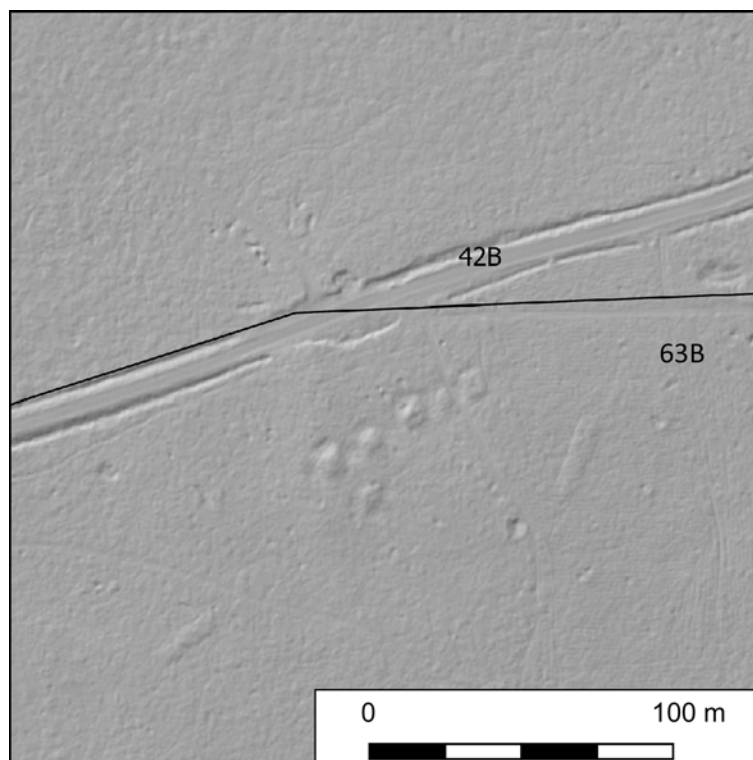

Ryc. V.58. Leśnictwo Stoczek, stan. 3. Numeryczny model terenu (źródło i oprac. danych ALS LiDAR: IBL). Wg Krasnodębski, Olczak 2017

Fig. V.58. Leśnictwo Stoczek, site 3. Digital Elevation Model (source and compilation of ALS LiDAR data: Forest Research Institute). According to Krasnodębski, Olczak 2017

²⁵ Taka interpretacja odnosi się do kopców z oddziału 448B, podczas gdy zaliczony do tego samego stanowiska pojedynczy nasyp z oddziału 449A może mieć inną funkcję i chronologię.

²⁶ Oprócz kurhanu nr 13 mogą to być sąsiadujące z nim kopce nr 11 i 14 (numeracja według KEZA z 2018 r.; por. rozdz. VII.1, ryc. VII.3).

Ryc. V.59. Leśnictwo Olchówka, stan. 1. Numeryczny model terenu (źródło i oprac. danych ALS LiDAR: IBL). Wg Olczak i in. 2018b, ryc. 4

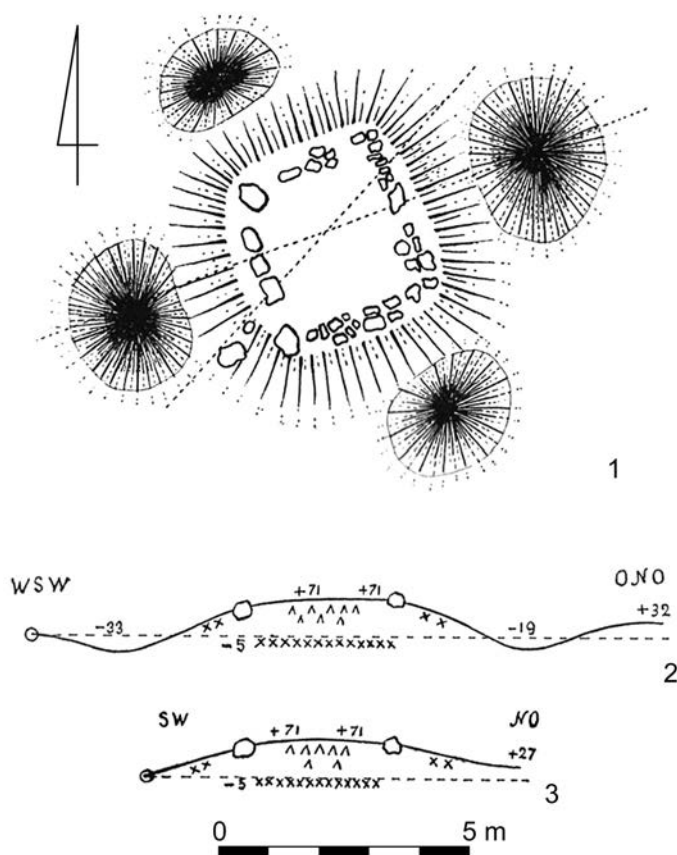
Fig. V.59. Leśnictwo Olchówka, site 1. Digital Elevation Model (source and compilation of ALS LiDAR data: Forest Research Institute). According to Olczak et al. 2018b, fig. 4

Nie do końca jasna jest także funkcja i datowanie stanowiska 1 w leśnictwie Przechody, usytuowanego w oddziale 95D, w widłach Łutowni i niewielkiego ciekę będącego jej lewym dopływem. Tworzą je dwa kopce ziemne, położone w odległości ok. 15 m od siebie, obecnie całkowicie przekształcone w wyniku badań wykopaliskowych z 1918 r. (Götze 1929, 515, 526–528, ryc. 17–22, tabl. 8: 1, 2; Zoll-Adamikowa 1975, 199). Nasypy miały pierwotnie kształt czworokątów, o długości boku 6,5 m oraz wysokości ok. 0,5 m (nr 1) i ok. 0,7 m (nr 2), zorientowanych narożnikami w przybliżeniu po linii północny wschód-południowy zachód (ryc. V.60; V.61). Ze wszystkich stron otoczone były owalnymi jamami. W stropie obu kopców znajdowały się czworoboczne konstrukcje o wymiarach ok. 3,5 × 3,5 m i 3,5 × 3,0 m, zbudowane ze średniej wielkości kamieni. Natomiast w ich spągach zalegały grube warstwy spalenizny. Na liczne węgle drzewne natrafiono również na zewnątrz od wspomnianych konstrukcji, a na plamy spalenizny też wewnątrz nasypów. W żadnym z obiektów nie stwierdzono pochówków, a jedynie w kopcu nr 1, w pobliżu jego powierzchni, odkryto fragment naczynia, zdaniem Alfreda Götze wykonanego na kole garncarskim i odpowiadającego wyrobom datowanym na koniec I – początek II tys. n.e. (Götze 1929, 527, 546). Niemiecki badacz zinterpretował oba kopce jako wczesnośredniowieczne groby ciepłopalne, zapewne z pochówkami nakurhanowymi (Götze 1929, 527, 545–547). Jakkolwiek taka funkcja obiektów wydaje się bardzo prawdopodobna, to jednak ich dokładne datowanie i typ obrządku pogrzebowego muszą pozostać w sferze domysłów.

Ryc. V.60. Leśnictwo Przechody, stan. 1, kurhan nr 2. Nasyp po zdjęciu ściółki (widok od południowego wschodu). Wg Götze 1929, tabl. 8: 2

Fig. V.60. Leśnictwo Przechody, site 1, barrow no. 2. The mound after removing the plant litter (view from the southeast). According to Götze 1929, plate 8: 2

Ryc. V.61. Leśnictwo Przechody, stan. 1, kurhan nr 2.

Plan (1) oraz przekroje wzdłuż linii zachód-południowy zachód-wschodni północny wschód (2) i południowy zachód-północny wschód (3). Wg Götze 1929, ryc. 20-22

Fig. V.61. Leśnictwo Przechody, site 1, barrow no. 2.

Plan (1) and sections along the west-southwest-east-northeast (2) and southwest-northeast lines (3). According to Götze 1929, figs. 20-22

V.3. Młodsza faza wczesnego średniowiecza (od połowy XI do końca XIII w.)

W ciągu XI stulecia na terenie międzyrzecza górnej Narwi i środkowego Bugu zaszły ważne procesy osadnicze, związane prawdopodobnie ze zmianą przynależności terytorialnej tych ziem. Są one widoczne również na obszarze Puszczy Białowieskiej. Nastąpiło tu opuszczenie niektórych osad i cmentarzysk oraz założenie nowych, niekiedy w bezpośrednim pobliżu dawnych skupisk osadniczych, na przykład w uroczyskach Szczekotowo i Jelonka. Jednocześnie miały miejsce zmiany w obrządku pogrzebowym, polegające na zastąpieniu kremacji inhumacją, co tłumaczone jest rozprzestrzenianiem się chrześcijaństwa (Zoll-Adamikowa 1979, 214–218).

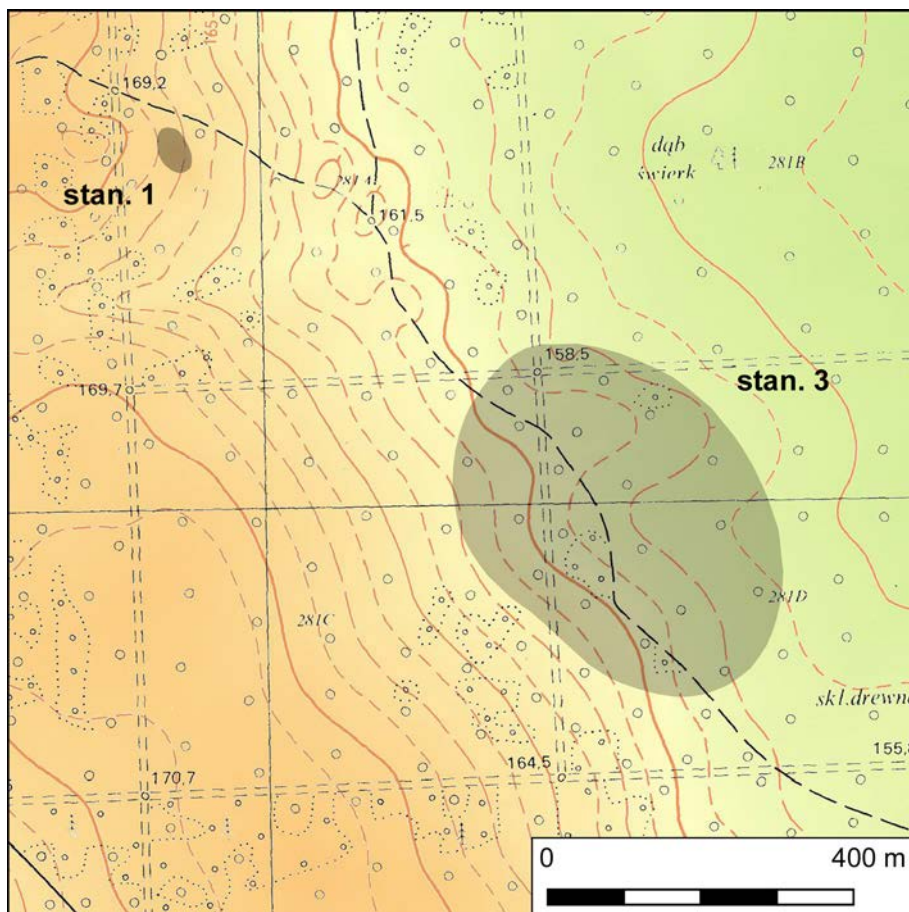
V.3.1. Osady

Największa ze znanych osad z tego okresu znajdowała się w środkowej części Puszczy Białowieskiej, na stanowisku 3 w leśnictwie Teremiski (oddział 281), w uroczysku Obołonie (Krasnodębski, Olczak 2018, 43–47). Położona ona była w odległości ok. 1,5 km na zachód od Narewki, na krawędzi i stoku wysoczyzny, łagodnie opadającej w kierunku rzeki (ryc. V.62). W jej sąsiedztwie, w odległości ok. 500 m na północny zachód, usytuowane jest cmentarzysko szkieletowe w uroczysku Zamczysko (Leśnictwo Teremiski, stan. 1; por. dalej). Stanowisko jest osadą wielokulturową z fazami użytkowania datowanymi od około przełomu er do późnego średniowiecza lub wczesnego okresu nowożytnego (por. rozdz. IV.1). Osada wczesnośredniowieczna zajmowała prawdopodobnie powierzchnię sięgającą ok. 13 ha. Jej relikty zarejestrowano w większości wykopów archeologicznych (ryc. V.63), przy czym największą intensywność użytkowania odnotowano w środkowej i północnej części stanowiska.

Na stanowisku natrafiono zarówno na pozostałości różnego rodzaju jam, jak i obiektów naziemnych. W wykopie 3 odkryto najprawdopodobniej zniszczone kamienne podwaliny chaty (ryc. V.64). Widoczne one były już na powierzchni gruntu, zaś większa liczba kamieni pojawiła się po usunięciu ściółki. Niektóre z nich miały ślady ociosywania i rozłupywania, w celu nadania im bardziej regularnych kształtów. Największe głazy, o długości dochodzącej do 1,0 m i szerokości ok. 0,6 m, odkryto w południowo-wschodnim narożniku wykopu. Kamienie znajdowały się w warstwie kulturowej (w. 5), z której pozyskano ponad 250 fragmentów glinianych naczyń (ryc. V.65: 1), a także kamienny rozcieracz. Łączna liczba ułamków ceramiki pochodzących z tego miejsca, wraz z materiałami z humusu współczesnego i próchnicy pierwotnej (ryc. V.65: 3), przekraczała 650.

W znajdującym się ok. 100 m na północ wykopie 4 natrafiono na ślady konstrukcji słupowej, na której mogło się opierać zadaszenie budynku. Jej pozostałością było kilka dołów posłupowych, otaczających kolistą jamę (ob. 15) o głębokości ok. 1,35 m, pełniącą zapewne funkcję piwnicy do przechowywania pożywienia (ryc. V.66–68). W dolnej części miała ona pionowe ściany i średnicę 1,2–1,3 m, zaś w stropie rozszerzała się lejowato do ok. 2,0 m. Płaskie dno jamy wylepione było słabo wypaloną gliną (w. 32) i wyłożone dwoma warstwami kamieni (w. 31 i 37; por. ryc. V.67; V.68). Zaobserwowano dwa poziomy wypełniska obiektu. Pozostałością dolnego z nich był żółty zgliniony piasek z warstewkami spływowymi i plamami o ciemniejszej barwie, niewielkimi kamieniami i drobnymi węglami drzewnymi (w. 27 i 30). Natomiast w górnej części jamy zalegały warstwy czarnego i ciemnoszarego piasku z dużą liczbą węgla i kilkoma bryłkami polepy (w. 10, 21 i 22). Powstały one po zaprze-

staniu użytkowania obiektu, zapewne w wyniku spalenia stojącej w tym miejscu chaty. Poyzyskano z nich ok. 200 fragmentów naczyń (ryc. V.65: 2, 5, 6), w przeciwieństwie do dolnej części wypełniska, z której pochodziło tylko kilka ułamków. Powierzchnia wykopu przykryta była prawie trzydziestocentymetrową warstwą kulturową o czarnej i ciemnobrunatnoszarej barwie (w. 6, 8), zawierającą liczne, niekiedy przepalone kamienie, węgle drzewne i niewielką ilość polepy. Znaleziono w niej ponad 500 fragmentów naczyń (ryc. V.65: 4).

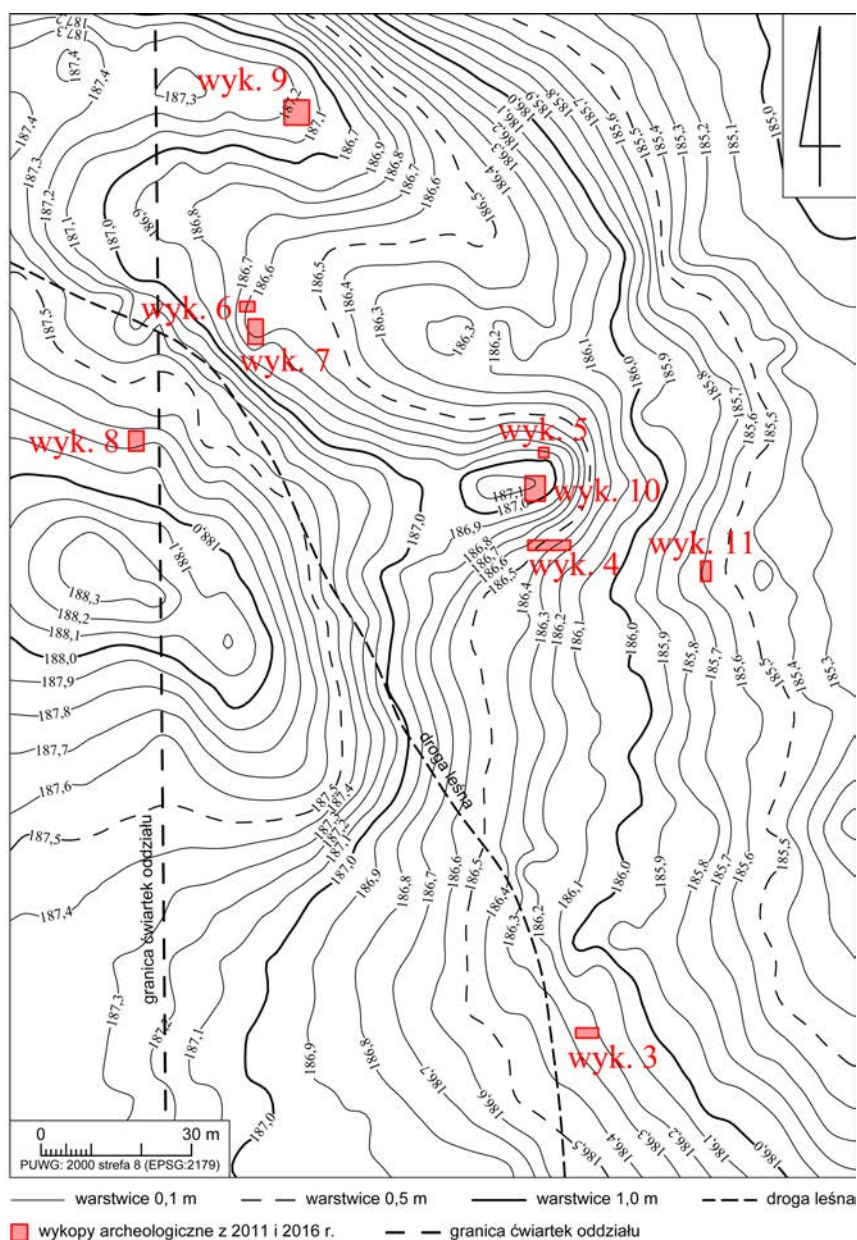

Ryc. V.62. Leśnictwo Teremiski, stan. 1 i 3. Lokalizacja osady (stan. 3) i prawdopodobnie związanej z nią cmentarzyska (stan. 1) na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.143, arkusz Cupryk, źródło mapy: GUGiK; źródło podkładu hipsometrycznego: IBL). Oprac. H. Olczak

Fig. V.62. Leśnictwo Teremiski, sites 1 and 3. Location of the settlement (site 3) and the cemetery that is probably related to it (site 1) on a topographic map of a scale of 1:10 000 (256.143, "Cupryk" sheet, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography; source of the hypsometric base: Forest Research Institute). Compiled by H. Olczak

W wytyczonych w północno-zachodniej części stanowiska wykopach 6 i 7, tuż pod ściółką, znajdował się wielowarstwowy bruk (w. 35, 36 i 86; ryc. V.69; V.70). Na większości kamieni widoczne były ślady pokruszenia, częściowo spowodowane zapewne działaniem ognia. Bruk miał powierzchnię co najmniej 12–13 m² (w obrębie obu wykopów), a jego miąższość sięgała ok. 0,3 m. W południowej części przykrywał on strop kolistego obiektu (ob. 117), prawdopodobnie studni, która wkopana została w pradziejową jamę (ob. 57; por. rozdz. IV.1). Studnia miała średnicę ok. 2 m, prawie pionowe ściany i płaskie dno, znajdujące się na głębokości ok. 1,5 m (ryc. V.71). Jej wypełnisko stanowiło kilka warstw gliny i piasku o charakterze spływowym, zwykle o jasnej barwie, z niewielką zawartością substancji organicznych. Na różnych

wysokościach jamy odnotowano kilka poziomów kamieni, a także duże fragmenty glinianych naczyń (ryc. V.72). Ze względu na wysoki poziom wód przypowierzchniowych można przypuszczać, że w tym miejscu znajdował się naturalny rezerwuuar wody. Po raz pierwszy wykorzystano go w okresie pradziejów, zaś drugi raz we wczesnym średniowieczu, wykopując opisaną studnię. Po jej zamuleniu lub z powodu zmian w rozplanowaniu osady zagłębienie zasypano, a następnie ułożono kamienie, aby wyrównać i ustabilizować grunt.

Ryc. V.63. Leśnictwo Teremiski, stan. 3. Plan warstwiczny północnej i środkowej części stanowiska z lokalizacją wykopów archeologicznych. Oprac. W. Małkowski, Z. Tragarz

Fig. V.63. Leśnictwo Teremiski, site 3. Contour plan of the northern and central parts of the site with the location of the archaeological trenches. Compiled by W. Małkowski, Z. Tragarz

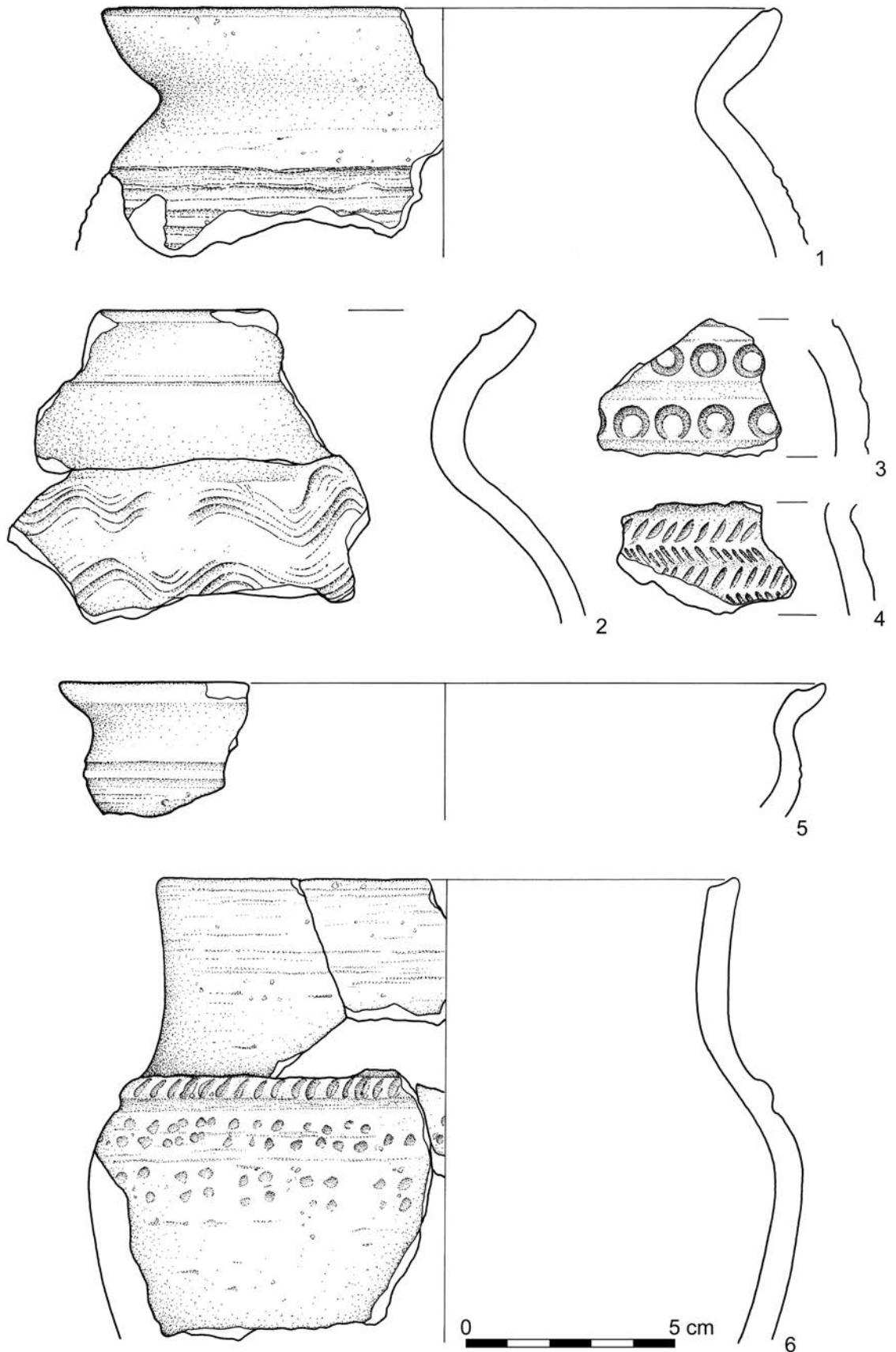
Ryc. V.64. Leśnictwo Tere-
miski, stan. 3, wykop
3. Bruk kamienny. Fot.
D. Krasnodębski

Fig. V.64. Leśnictwo Tere-
miski, site 3, trench 3.
Stone pavement. Photo
by D. Krasnodębski

Na wielowarstwowy bruk, który widoczny był już na powierzchni, natrafiono również w sondażu 8, położonym w zachodniej części stanowiska. Po usunięciu ściółki okazało się, że przykrywa on cały obszar wykopu (12 m²). Tworzyły go co najmniej cztery warstwy kamieni, o łącznej miąższości ok. 0,4 m (w. 104; ryc. V.73; V.74). Niektóre z nich, szczególnie te znajdujące się na niższych poziomach, nosiły ślady przepalenia lub mocnego okopcenia. W północnej części wykopu pod brukiem odkryto fragment kolistej lub owalnej w planie jamy (ob. 131), o średnicy powyżej 2,0 m i głębokości ok. 0,5–0,6 m (por. ryc. V.74; V.75). Jej lekko ukośne ściany przechodziły łagodnie w nieckowate dno. Jama wypełniona była szarym i ciemnoszarym piaskiem z niewielką liczbą węgli drzewnych i polepy. Również w niej, zwłaszcza w górnej części, odnotowano liczne kamienie, w tym całkowicie przepalone. Wśród nich były też fragmenty prawdopodobnie dwóch żaren rotacyjnych (V.76). W warstwach związanych brukiem i w wypełniku jamy znaleziono ponad 450 ułamków glinianych naczyń, zwykle drobnych (ryc. V.77).

Na kolejny obiekt natrafiono w wykopie 9, znajdującym się na północnym skraju osady. W jego górnej części zalegała warstwa kulturowa o miąższości ok. 0,3 m, z dużą liczbą drobnych węgli drzewnych i prawie 600 fragmentami ceramiki. Przykrywała ona kolistą jamę o nieckowatym dnie, średnicy ok. 2,6 m i głębokości prawie 0,8 m (ob. 91; ryc. V.78). Wypełniona ona była przepalonym piaskiem z bryłkami polepy i dużą liczbą kamieni, wśród których były również fragmenty pokruszonych żaren. W obiekcie znaleziono ok. 500 ułamków glinianych naczyń, w tym prawie kompletny garnek (ryc. V.79), a także kawałki prażnicy, żelazną szpilę pierścieniową (ryc. V.80), przęślik z łupku wołyńskiego (ryc. V.81), kamienną oselkę (ryc. V.82) i brązowy półtorazwojowy kabłączek skroniowy. Odkryto w nim także ponad 70 fragmentów kości zwierzęcych, pochodzących zarówno z gatunków udomowionych, jak i dzikich (Piątkowska-Małecka 2016). Wśród pozostałości ssaków dzikich wyróżniono głównie szczątki łosia, ale też jelenia, sarny i dzika. Ssaki udomowione reprezentowane były przede wszystkim przez kości owcy, kozy i świni. Znaleziono także nieliczne szczątki konia, w ich przypadku jednak trudno jednoznacznie określić, czy pochodzą one z osobników udomowionych, czy też żyjących w stanie wolnym²⁷. Na nielicznych fragmentach odnotowano ślady związane z obróbką, najprawdopodobniej o charakterze kulinarnym.

²⁷ Serdecznie dziękujemy prof. Danielowi Makowieckiemu za przybliżenie problematyki związanej z udomowieniem koni we wczesnym średniowieczu.

Ryc. V.65. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wykopy 3 i 4. Wybór fragmentów ceramiki naczyniowej: 1 – warstwa kulturowa w wykopie 3 (w. 5); 2, 5, 6 – jama 15; 3 – humus pierwotny w wykopie 3 (w. 9); 4 – warstwa kulturowa w wykopie 4 (w. 7). Rys. H. Olczak

Fig. V.65. Leśnictwo Teremiski, site 3, trenches 3 and 4. Selection of pottery fragments: 1 – cultural layer in trench 3 (layer 5); 2, 5, 6 – pit 15; 3 – buried soil in trench 3 (layer 9); 4 – cultural layer in trench 4 (layer 7). Drawn by H. Olczak

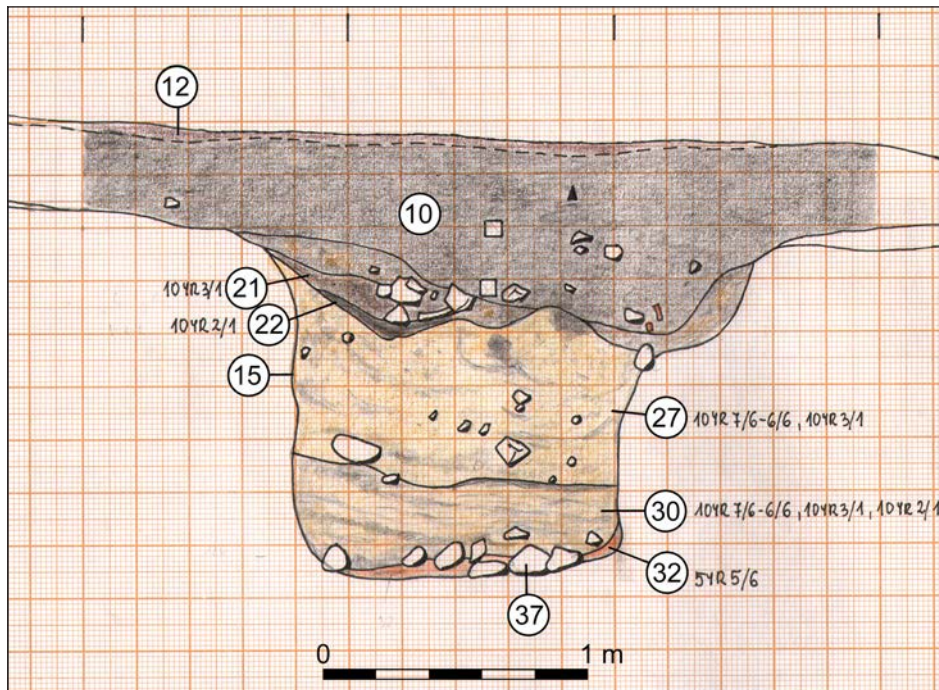
Ryc. V.66. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wykop 4. Jama 15 na poziomie stropu. Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.66. Leśnictwo Teremiski, site 3, trench 4. Pit 15 at the top level. Photo by D. Krasnodębski

Ryc. V.67. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wykop 4. Profil jamy 15 i kamienny bruk znajdujący się na jej dnie. Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.67. Leśnictwo Teremiski, site 3, trench 4. Profile of pit 15 and the stone pavement located at its bottom. Photo by D. Krasnodębski

Ryc. V.68. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wykop 4. Fragment północnego profilu wykopu z jamą 15 (dokumentacja polowa). Rys. H. Olczak

Fig. V.68. Leśnictwo Teremiski, site 3, trench 4. Fragment of the south-facing profile of the trench with pit 15 (field documentation). Drawn by H. Olczak

Ryc. V.69. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wykop 6. Bruk we wschodniej części wykopu. Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.69. Leśnictwo Teremiski, site 3, trench 6. Pavement in the eastern part of the trench. Photo by D. Krasnodębski

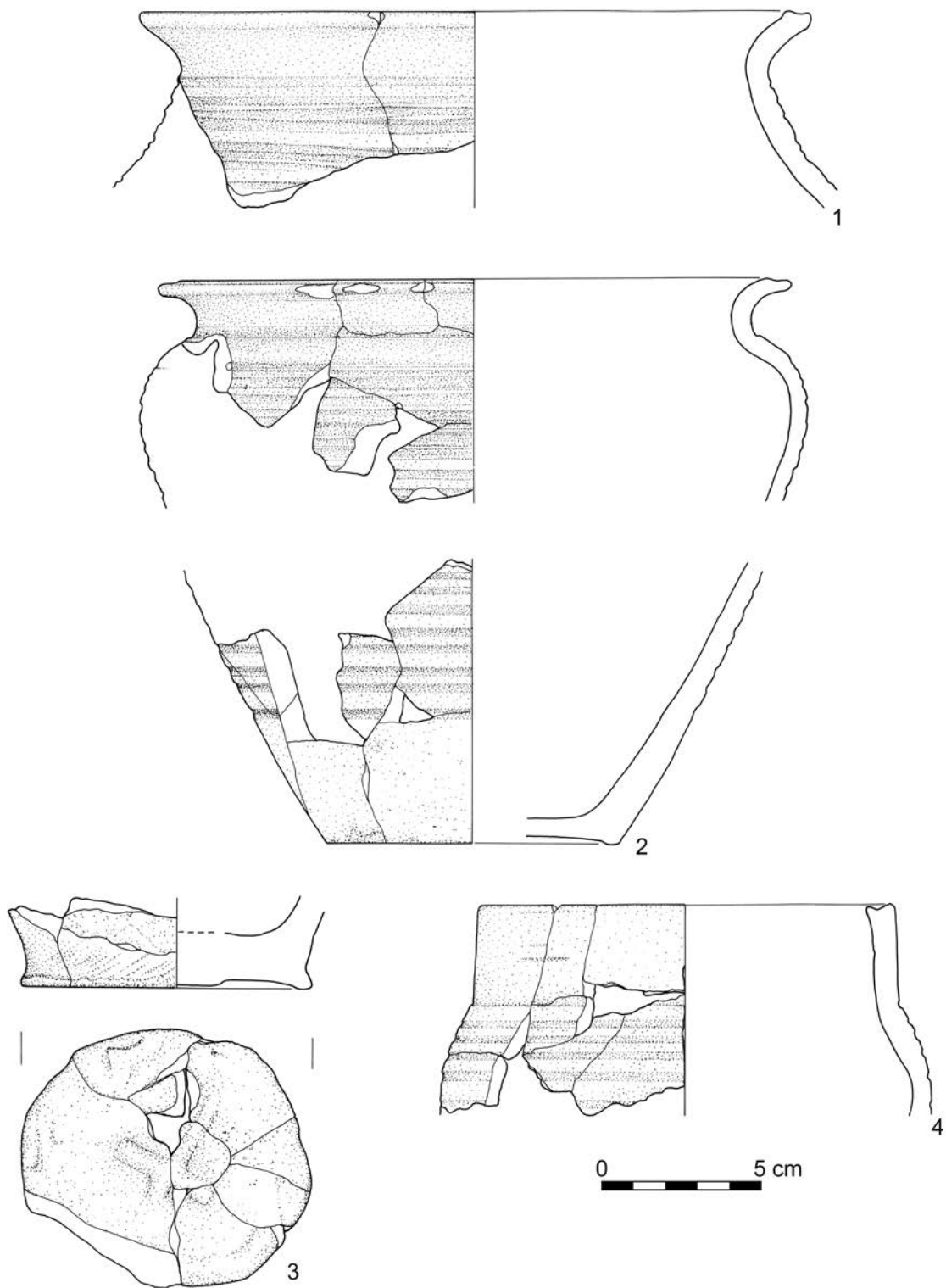
Ryc. V.70. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wykop 7. Kamienie w północnej części wykopu – kontynuacja bruku z wykopu 6. Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.70. Leśnictwo Teremiski, site 3, trench 7. Stones in the northern part of the trench – continuation of the pavement from trench 6. Photo by D. Krasnodębski

Ryc. V.71. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wykop 7. Strop studni 117. Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.71. Leśnictwo Teremiski, site 3, trench 7. The top of well 117. Photo by D. Krasnodębski

Ryc. V.72. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wykop 7. Wybór fragmentów ceramiki naczyniowej ze studni 117. Rys. G. Nowakowska, H. Olczak

Fig. V.72. Leśnictwo Teremiski, site 3, trench 7. Selection of pottery fragments from well 117. Drawn by G. Nowakowska, H. Olczak

Ryc. V.73. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wykop 8. Bruk (w. 104) w trakcie eksploracji. Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.73. Leśnictwo Teremiski, site 3, trench 8. Pavement (layer 104) during exploration. Photo by D. Krasnodębski

Ryc. V.74. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wykop 8. Północno-wschodni narożnik wykopu z widocznymi w profilu brukiem 104 i jamą 131. Fot. H. Olczak

Fig. V.74. Leśnictwo Teremiski, site 3, trench 8. Northeastern corner of the trench with both pavement 104 and pit 131 visible in the profile. Photo by H. Olczak

Ryc. V.75. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wykop 8. Strop jamy 131 (w. 127). Fot. H. Olczak

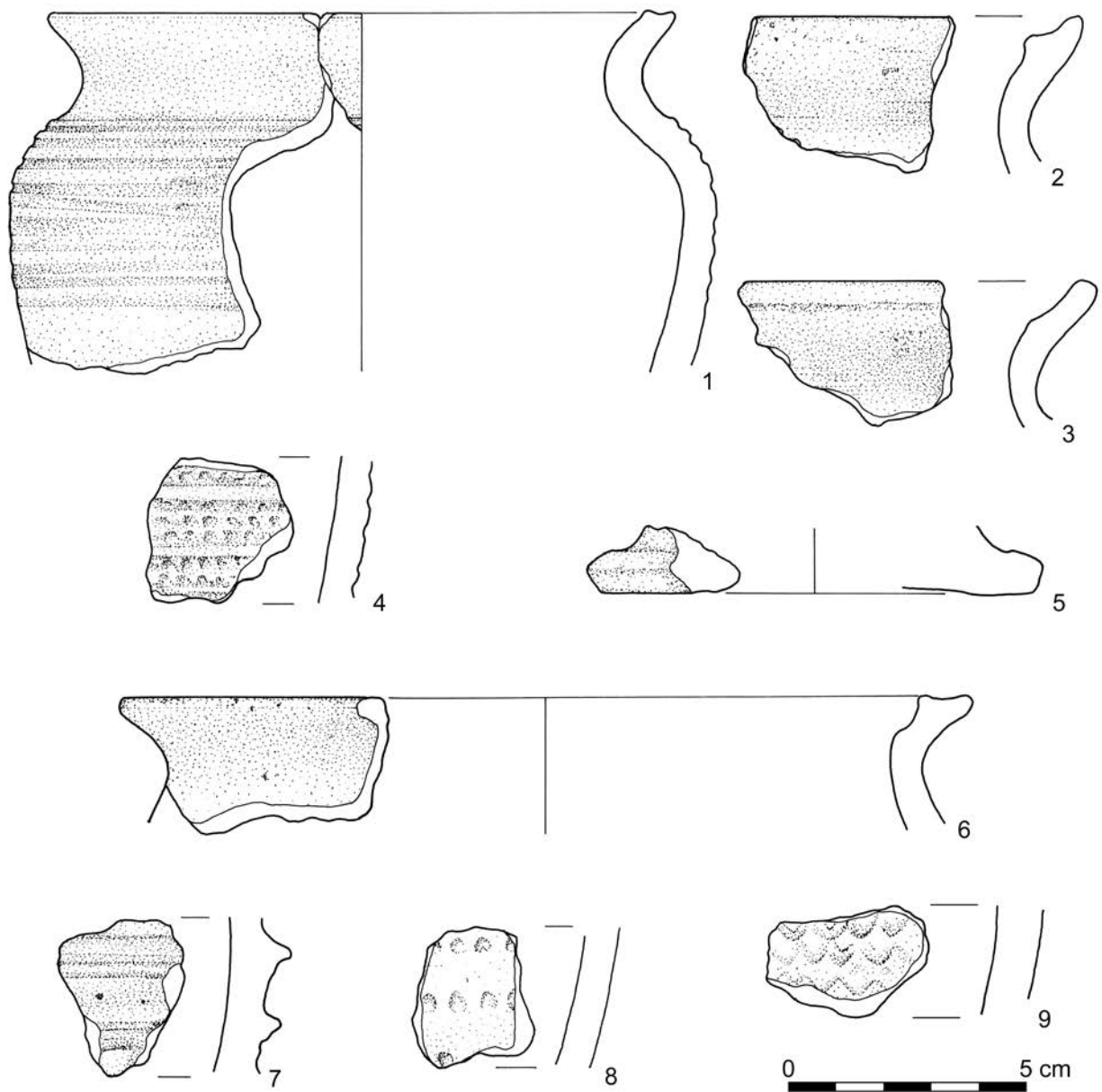
Fig. V.75. Leśnictwo Teremiski, site 3, trench 8. The top of pit 131 (layer 127). Photo by H. Olczak

Ryc. V.76. Leśnictwo Teremiski stan. 3, wykop 8. Fragmenty żaren znalezione w jamie 131. Fot. H. Olczak

Fig. V.76. Leśnictwo Teremiski site 3, trench 8. Fragments of quern-stones found in pit 131. Photo by H. Olczak

Wyjątkowy, jak na znaleziska osadnicze z terenu Puszczy Białowieskiej, zestaw artefaktów, w tym nagromadzenie kości zwierzęcych, uniemożliwia jednoznaczną interpretację przeznaczenia obiektu 91. Zapewne pierwotnie pełnił on funkcję jamy zasobowej, na przykład do przechowywania zboża, na co mogą wskazywać odkryte w wypełniku ziarniaki zbóż, m.in. prymitywnego gatunku pszenicy – płaskórki (*Triticum diococcon*) (Skrzyński 2016, tab. 1). Kilka słów należy poświęcić pochodzącym z obiektu znaleziskom. Wspomniany przęślik (por. ryc. V.81) wykonany został najprawdopodobniej z łupku wołyńskiego. Z powodu charakterystycznego surowca przedmioty te uznaje się za importy z okolic Owruca na terenie dzisiejszej Ukrainy, gdzie funkcjonowały pracownie obróbki łupku (m.in. Wołoszyn 2007, 186 n.; Pavlenko 2008; Pavlenko 2010; tam starsza literatura). Jak się wydaje, przedmiotem handlu były nie tylko gotowe wyroby, ale i surowiec. Na stanowiskach osadniczych z terenu międzyrzecza górnej Narwi i środkowego Bugu przedmioty te znajdowane są dość często. Po kilka sztuk przęślików z łupku odkryto m.in. w Surażu, stan. 1 i 7 (Krasnodębski, Olczak 2015, tabl. 44: 3, 4; Olczak, Paczobut, Kiziukiewicz 2020, 112 n., tabl. V.34: 6–8), Bielsku Podlaskim, pow. loco, stan. 2 (Maciejczuk 2006) i Drohiczynie, gdzie najprawdopodobniej istniał także ośrodek ich produkcji (Musianowicz 1969, 171). Pojedyncze egzemplarze pochodzą z grodzisk w Paszkowszczyźnie, pow. bielski, stan. 1 i Bobrówce, pow. hajnowski, stan. 1 oraz z osady w Bańkach, stan. 14 (Krasnodębski 2000, ryc. 4: 5; Krasnodębski, Olczak 2010, ryc. 30: 1). Przedmioty te należały też często do wyposażenia pochówków na cmentarzyskach z grobami w obudowach kamiennych Wysoczyzny Drohiczyńskiej i Równiny Bielskiej (Rauhut 1971, 643; Biermann 2006, ryc. 107; Dzik 2015b, 256–258, tab. 30; Krasnodębski, Olczak 2019a, ryc. 5.9: 8). Przęśliki z łupku wołyńskiego wytwarzane były od X w. do początku XIV w., przy czym na masową skalę występowały od XI do połowy XIII stulecia (Wołoszyn 2007, 186; Pavlenko 2010, 163).

Ryc. V.77. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wykop 8. Wybór fragmentów ceramiki naczyniowej: 1–3 – jama 131; 4, 5 – humus współczesny (w. 59); 6–9 – warstwa kulturowa (w. 85). Rys. G. Nowakowska, H. Olczak

Fig. V.77. Leśnictwo Teremiski, site 3, trench 8. Selection of pottery fragments: 1–3 – pit 131; 4, 5 – modern humus (layer 59); 6–9 – cultural layer (layer 85). Drawn by G. Nowakowska, H. Olczak

Ryc. V.78. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wykop 9. Jama 91 w trakcie eksploracji. Fot. D. Krasnodębski
Fig. V.78. Leśnictwo Teremiski, site 3, trench 9. Pit 91 during exploration. Photo by D. Krasnodębski

Ryc. V.79. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wykop 9. Zrekonstruowany gliniany garnek z jamy 91. Fot. M. Osiadacz
Fig. V.79. Leśnictwo Teremiski, site 3, trench 9. The reconstructed clay pot from pit 91. Photo by M. Osiadacz

Drugim charakterystycznym przedmiotem z jamy 91 jest wykonany z brązu półtorazwojowy kabłączek skroniowy. Ozdoby o takim kształcie były typowe dla północno-wschodniej i północno-zachodniej Rusi w okresie pomiędzy X a XIII w. (Musianowicz 1949, 154–160, tabl. IX; Sedov 1963, 114 n.; Levaševa 1967b, 15; Korobuškina 1993, 73). Powszechnie występują również na cmentarzyskach z międzyczecza górnej Narwi i środkowego Bugu (Dzik 2015b, 158 n.; tam starsza literatura). Na terenie Puszczy Białowieskiej kabłączki półtorazwojowe odkryto m.in. na związanym najprawdopodobniej z opisywaną osadą cmentarzysku w uroczysku Zamczysko (Leśnictwo Teremiski, stan. 1; por. rozdz. V.3.2).

Dość rzadkim znaleziskiem na stanowiskach osadniczych jest pochodząca z tego samego obiektu szpila pierścieniowata, na kółku i w górnej części kolca zdobiona nacięciami (por. ryc.

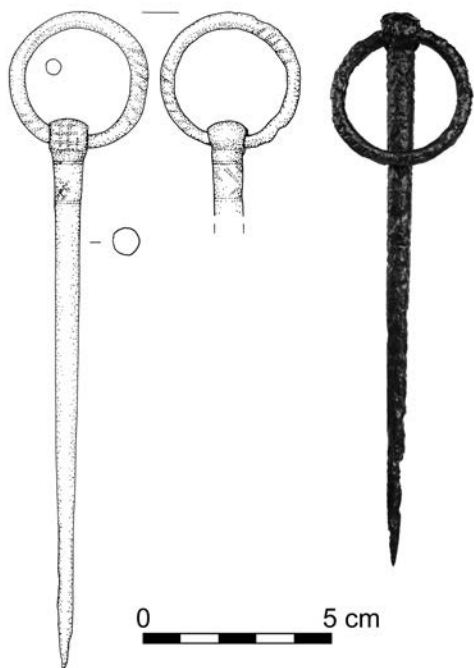
V.80). Okazy żelazne odkryto na grodziskach w Paszkowszczyźnie (Krasnodębski 2000, ryc. 4: 3) i Surazu, stan. 1 (Olczak, Paczobut, Kiziukiewicz 2020, tabl. V.24: 7), zaś zdobiony egzemplarz wykonany z brązu znaleziono w Drohiczynie (Musianowicz 1969, 188, tabl. XLIV: 1). Więcej tego typu przedmiotów znanych jest z ośrodków grodowych zachodniej Rusi, takich jak Wołkowysk, Nowogródek i Brześć (Zverugo 1975, ryc. 11: 1, 2, 5, 6; Gurevič 1981, ryc. 35: 15; 47: 7; Lysenko 1985, ryc. 164: 2, 4, 8). Szpile pierścieniowate pochodzą również ze stanowisk sepulkralnych tego regionu, głównie cmentarzysk z grobami w obudowach kamiennych Wysoczyzny Drohyczyńskiej (Dzik 2015b, 259 n., tab. 31; tam dalsza literatura), rzadziej z kurhanów białoruskiego Pobuża (Korobuškina 1993, ryc. 32: 10, 12). Ich okres występowania zamyka się pomiędzy 1. połową XI a XIV w. (Wachowski 1977, 447–450; Zvâruga 2000, 381).

Dużą liczbę różnego rodzaju przedmiotów metalowych, z których co najmniej kilkanaście można datować na wczesne średniowieczne, znaleziono także na powierzchni osady²⁸. Spośród nich na szczególną uwagę zasługuje wykonana z brązu sprzączka lirowata (ryc. V.83). Jest to egzemplarz jednoczłonowy, należący do typu IV, datowanego na okres od połowy XI do połowy XIII w. (m.in. Hołowińska 1963, 390; Kurasiński, Skóra 2011, 454 n.; Dzik 2015b, 222; tam dalsza literatura). Na pograniczu mazowiecko-ruskim podobne przedmioty znaleziono na kilku cmentarzyskach z grobami w obstawach kamiennych, takich jak Czarna Wielka, stan. 1, Rybałty, stan. 1, Smolugi, stan. 1 i Twarogi Ładzkie, stan. 9 (wszystkie stanowiska w pow. siemiatyckim) (Musianowicz 1960, tabl. VIII: 3; Bieńkowska i in. 2013, tabl. VI, obiekt 1a/II/53: 3; Dzik 2015b, 219, tab. 21, tabl. XXI: 10; tam starsza literatura), a także w dwóch kurhanach z miejscowości Ratajczyce i Chotynowo, rej. kamieniecki (biał. Ratajčycy, Hacinava, Kamâneckiŭ raën) na Białorusi (Korobuškina 1993, ryc. 33: 18; 42: 7). Zazwyczaj uznaje się, że sprzączki tego typu były importami z Rusi, chociaż jest prawdopodobne, że w późniejszym okresie wytwarzano je również na ziemiach polskich (m.in. Wołoszyn 2001, 39, ryc. 11; Wołoszyn 2007, 187 n.; Kurasiński, Skóra 2011, 454 n.; Dzik 2015b, 222; tam dalsza literatura).

Kolejnym charakterystycznym przedmiotem, który można łączyć z omawianą fazą użytkowania stanowiska, jest zawieszka dzwoneczkowata (ryc. V.84). Znaleźiska tego typu są stosunkowo częste na terenie całej Europy Środkowej i Wschodniej, w tym na obszarze obecnej Polski (Malinowski 1993, ryc. 1). Zawieszka z Puszczy Białowieskiej można zaliczyć do typu I-B, o kształcie okrągłym z potrójną opaską, który jest datowany od połowy XII do końca XIII w. (Povetkin 2009, 81, ryc. 1: 7–12). Pełniły one różne funkcje, na przykład części odzieży, elementów naszyjników, a być może także amuletów (Malinowski 1993, 107 n.; Povetkin 2009, 79 n.). Z dorzeczy górnej Narwi i środkowego Bugu znanych jest kilkanaście przedmiotów tego typu, znalezionych zarówno na cmentarzyskach, jak i na stanowiskach osadniczych (m.in. Dzik 2015b, 201 n.; Olczak, Paczobut, Kiziukiewicz 2020, 107 n.; tam dalsza literatura). Dzwoneczki o zbliżonym kształcie i zdobieniu, ale o nieco mniejszych rozmiarach, pochodzą z cmentarzysk w Surazu, stan. 2 (Bieńkowska 2005a, tabl. VII: 1) i Święcku-Strumianach, pow. wysokomazowiecki, stan. 3 (Jaskanis 2008, 218, tabl. LXXXVI: 12). Obecność zawieszek dzwoneczkowatych na omawianym terenie można wiązać z wpływami z regionów zamieszkałych przez Bałtów lub z północno-zachodniej Rusi, gdzie przedmioty te występują

²⁸ Znaleźiska pochodzą z penetracji terenu Puszczy Białowieskiej przy użyciu wykrywacza metali. Pozyskano je od osoby wykonującej ten nielegalny proceder na początku XXI w. Ze względu na nieprecyzyjne określenie lokalizacji nie zawsze było możliwe bezsporne przypisanie przedmiotów do konkretnego stanowiska.

masowo (Malinowski 1993, 104–106; Wołoszyn 2007, 186). Ich chronologia sięga od starszej fazy wczesnego średniowiecza do późnego średniowiecza, najczęściej jednak używane były w X–XII w. (Kóčka-Krenz 1993, 91; Malinowski 1993, ryc. 2).

Ryc. V.80. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wykop 9. Żelazna szpila pierścieniowata z jamy 91. Rys. G. Nowakowska, fot. M. Osiadacz

Fig. V.80. Leśnictwo Teremiski, site 3, trench 9. Iron ring pin from pit 91. Drawn by G. Nowakowska, Photo by M. Osiadacz

Ryc. V.81. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wykop 9. Połowa przęślika z łupku wołyńskiego z jamy 91. Fot. M. Osiadacz

Fig. V.81. Leśnictwo Teremiski, site 3, trench 9. Half of a spindle whorl made of Volhynian slate from pit 91. Photo by M. Osiadacz

Ryc. V.82. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wykop 9. Fragment kamiennej oselki z jamy 91. Fot. M. Osiadacz

Fig. V.82. Leśnictwo Teremiski, site 3, trench 9. Whetstone fragment from pit 91. Photo by M. Osiadacz

Ryc. V.83. Leśnictwo Teremiski, stan. 3. Brązowa sprzączka lirowata znaleziona na powierzchni stanowiska. Fot. M. Osiadacz

Fig. V.83. Leśnictwo Teremiski, site 3. Bronze lyre-shaped buckle found on the surface of the site. Photo by M. Osiadacz

Ryc. V.84. Leśnictwo Teremiski, stan. 3. Brązowa zawieszka dzwoneczkowata znaleziona na powierzchni stanowiska. Fot. M. Osiadacz

Fig. V.84. Leśnictwo Teremiski, site 3. Bronze bell-shaped pendant found on the surface of the site. Photo by M. Osiadacz

Najliczniejszy zbiór zabytków z osady tworzy ceramika. Łącznie ze wszystkich wykopów pozyskano ponad 4 tys. fragmentów naczyń. Jest to największy zespół z tego okresu z terenu Puszczy Białowieskiej, jednak dość słabo zachowany, z przewagą drobnych ułamków. Materiały są jednorodne pod względem techniki wykonania, a częściowo również stylistyki. Zdecydowana większość fragmentów pochodzi z naczyń uformowanych na kole garncarskim technikami ugniatania z wałeczków lub taśm gliny, silnie obtoczonych na całej powierzchni. Obtaczanie zwykle jest staranne, w większości przypadków wykonane przy szybkiej rotacji koła. Wydzielono tylko pojedyncze ułamki pochodzące z wyrobów słabo formująco obtaczanych. Do wytwarzania naczyń używano gliny żelazistej, schudzonej z reguły drobnymi i średnioziarnistym tłuczniem granitowym. Granulacja ziaren domieszki dochodzi czasami do 2 mm, na ogół jednak nie przekracza 1 mm. Wypał odbywał się najczęściej w atmosferze utleniającej. Grubość ścianek naczyń mieści się zazwyczaj w zakresie 0,4–0,8 cm.

Zdecydowaną większość zbioru tworzą fragmenty garnków (ryc. V.65: 1, 2, 6; V.72: 1, 2, 4; V.77: 1; V.79). Stwierdzono jednak również bardzo nieliczne ułamki pochodzące z innych form, takich jak miski (ryc. V.65: 5), pucharki (ryc. V.77: 5) i pokrywki. Przeważają garnki o esowatym profilu, charakteryzujące się łagodnym przejściem szyjki w brzusiec i wychylnym na zewnątrz wylewem (ryc. V.65: 2; V.77: 1). Rzadziej wytwarzano naczynia o szyjkach nieznacznie wyodrębnionych od górnych części brzuśców (ryc. V.65: 1; V.72: 1, 2; V.79) lub tzw. garnki z cylindryczną szyjką (ryc. V.65: 6; V.72: 4). Krawędzie wylewów są najczęściej mocno profilowane, z zaznaczonym wrębem na pokrywkę (ryc. V.65: 2; V.72: 1, 2, 4; V.77: 1, 2, 3, 6), prosto ukształtowane brzegi (ryc. V.65: 1) występują rzadko. Dna są na ogół wklęsłe, sporadycznie ze znakami garncarskimi (ryc. V.72: 3). Większość naczyń jest dekorowana. Dominującym wątkiem zdobniczym są żłobki dookólne, przeważnie symetryczne, ryte przy szybkich obrotach koła garncarskiego (por. ryc. V.72: 1, 2, 4; V.77: 1), rzadziej nieregularne (ryc. V.65: 1; V.79). W porównaniu z innymi stanowiskami międzyrzecza górnej Narwi i środkowego Bugu dość częste są inne motywy ornamentacyjne: odciskane (ryc. V.65: 3, 6; V.77: 8), ryte (ryc. V.65: 2), nacinane (ryc. V.65: 4) lub wykonane zapewne radełkiem (ryc. V.77: 4, 9).

Na podstawie cech technologicznych i morfologicznych ceramikę z omawianego stanowiska można datować na okres od połowy lub końca XI w. do 2. połowy lub końca XIII w. Formy i technika wykonania naczyń nawiązują do materiałów z innych osad z obszaru Puszczy Białowieskiej, takich jak Leśnictwo Teremiski, stan. 5 i Leśnictwo Przechody, stan. 6 (por. dalej). Zbiór wykazuje także wyraźne podobieństwo do ceramiki pozyskanej z grodzisk i osad Równiny Bielskiej, na przykład z Paszkowszczyzny (Krasnodębski 2000, ryc. 4: 4, 6), Bobrówki (badania autorów) i Baniek, stan. 14 (Krasnodębski, Olczak 2010, ryc. 27–29; 30: 5). Drugi rejon z analogicznymi materiałami to białoruskie Pobuże, z Brześciem (Lysenko 1985, ryc. 231: typ 6; 232) i cmentarzyskami zlokalizowanymi w dorzeczu Leśnej (Korobuškina 1993, ryc. 17; 35: 12; 45: 1, 2). Naczynia o zbliżonych kształtach pochodzą również z ośrodków

grodowych północno-zachodniej Rusi (m.in. Malevska-Malevič 2005, ryc. 11: 2; 14: 2; 38: 15; 39: 20; 48: 1). Wyróżniają się materiały z jamy 9, wśród których obecne są tzw. naczynia archaizujące, które pojawiły się na obszarze mazowiecko-ruskiego pogranicza około połowy XIII stulecia (Olczak, Krasnodębski 2020a, 238).

Kolejna osada z młodszej fazy wczesnego średniowiecza, prawdopodobnie znacznie mniejsza, usytuowana była ok. 2 km na południe, w oddziale 339A Puszczy Białowieskiej (Leśnictwo Teremiski, stan. 5). Położona była na północnym brzegu Łutowni, prawie naprzeciwko miejsca, w którym w starszym okresie funkcjonowała osada Leśnictwo Nowe, stan. 1 (ryc. V.27). Teren ten jest obecnie mocno zniszczony, co szczególnie widać w jego północnej części, gdzie znajduje się kilkanaście dużych dołów, powstałych prawdopodobnie w wyniku wybierania piasku i budowy kolejki wąskotorowej. Na stanowisku nie odkryto żadnych jam z tego okresu, a jedynie niespełna 300 fragmentów naczyń, które pod względem techniki wykonania i stylistyki w dużym stopniu nawiązują do materiałów z opisanego wcześniej stanowiska 3 w leśnictwie Teremiski. Na tej podstawie można przyjąć, że czas funkcjonowania osady przypada na okres od 2. połowy XI do połowy XIII w. O znaczeniu tego miejsca, wynikającym przypuszczalnie z obecności przeprawy przez Łutownię, świadczy odkrycie na stanowisku lub w jego pobliżu brązowej zapinki podkowiastej (ryc. V.85)²⁹. Przedmiot ma kabłąk zakończony guzkami w kształcie ściętej piramidy i jest bogato zdobiony. Zapinki tego typu, charakterystyczne dla terenów bałtyckich i północno-zachodniej Rusi, noszone były głównie od końca IX do XV w., przy czym na Rusi egzemplarze o zbliżonych guzkach najbardziej popularne były w X i 1. połowie XI w. (Mal'm 1967, 172 n., 162 n., 182). Na obszarze międzyrzecza górnej Narwi i środkowego Bugu znaleziska zapinek podkowiastych są stosunkowo rzadkie (Bieńkowska 2005a, tabl. XIV: 1; Kobyliński, Szymański 2005, 70, ryc. III-43; Stankiewicz 2006, ryc. 2: 6, 9; Jaskanis 2008, 90, tabl. XIX: 1; Dzik 2015b, 219). Tym bardziej zasługuje na uwagę, że kolejna saksta odkryta została w ostatnich latach na północnym obrzeżu dzisiejszej Puszczy Ładzińskiej, nad brzegiem Narwi³⁰.

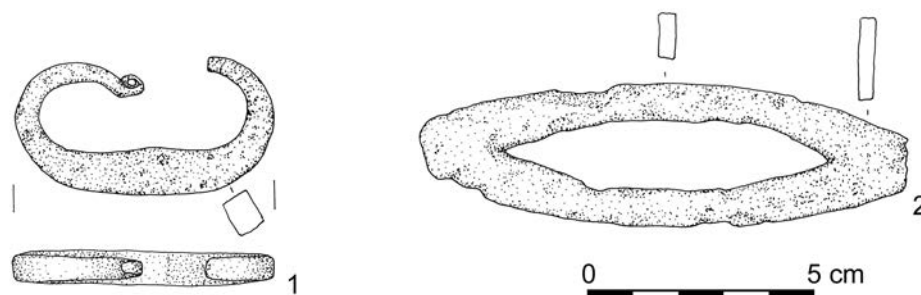
Ryc. V.85. Leśnictwo Teremiski, stan. 5 (?). Brązowa zapinka podkowiasta znaleziona na powierzchni stanowiska lub w jego okolicy. Fot. I. Malesińska, oprac. G. i F. Siegmeth

Fig. V.85. Leśnictwo Teremiski, site 5 (?). Bronze penannular brooch found on the surface of the site or its vicinity. Photo by I. Malesińska, compiled by G. and F. Siegmeth

²⁹ Zapinka znajduje się w zbiorach MPB (MB/A/8614 k. 9453). Została odkryta na początku XXI w. przez miejscowego „miłośnika starożytności”, posługującego się wykrywaczem metali.

³⁰ Przedmiot, o zakończeniach ramion w kształcie makówek, znaleziono na wysokości wsi Bruszkowszczyzna i Cimochoy, pow. hajnowski. Podobne zapinki są datowane na XI–XII w. (Mal'm 1967, 163). Dwie kolejne saksty odkryte zostały w Puszczy Białowieskiej w latach 2017–2019, także przy użyciu detektora metali (Zapłata 2019c).

Trzeba też wspomnieć o kilku znaleziskach luźnych, m.in. o dwóch krzesiwach (ryc. V.86), pochodzących najprawdopodobniej ze stanowiska 25 w leśnictwie Teremiski (oddział 312D), położonego mniej więcej w połowie drogi pomiędzy obiema opisanymi wyżej osadami (por. ryc. V.1)³¹. Wskazywać one mogą na istnienie w tym miejscu kolejnej wczesnośredniowiecznej wsi.

Ryc. V.86. Leśnictwo Teremiski, stan. 25. Żelazne krzesiwa znalezione na powierzchni stanowiska.

Rys. G. Nowakowska

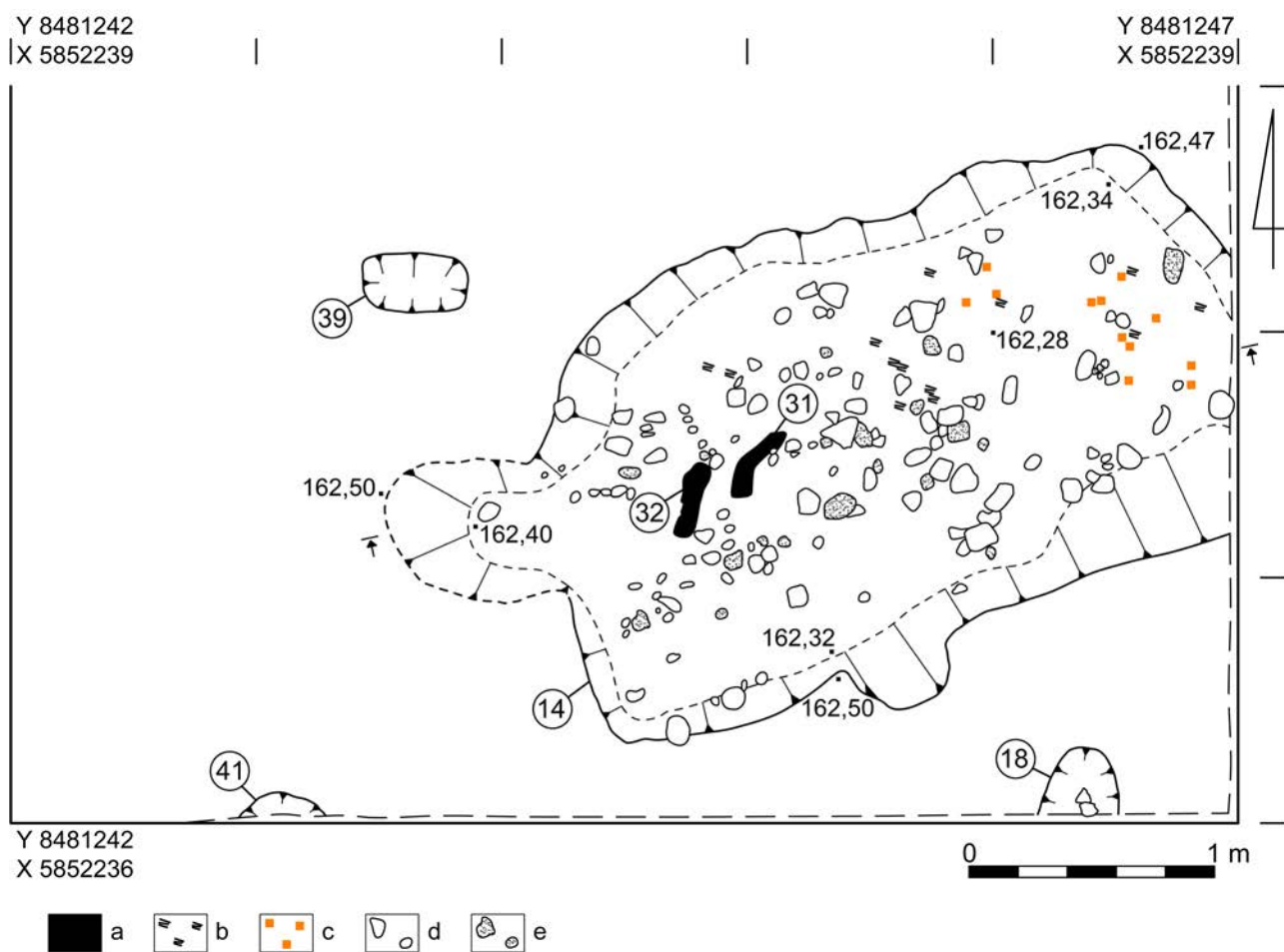
Fig. V.86. Leśnictwo Teremiski, site 25. Iron fire strikers found on the surface of the site. Drawn by G. Nowakowska

Następna rozpoznana wykopaliskowo osada z omawianego okresu usytuowana była na północnym brzegu rzeki Jelonki, na wspomnianym już stanowisku 6 w leśnictwie Przechody (por. ryc. V.15; V.16). Materiały młodszej fazy stwierdzono głównie w wykopie 3, wyznaczonym w południowo-zachodniej części stanowiska (por. ryc. V.17). Teren ten jest mocno zniszczony przez nowożytną orkę. Odsłonięto tu m.in. spąg w przybliżeniu prostokątnej jamy o płaskim dnie, stanowiącej być może pozostałość piwniczki (ob. 14). Miała ona wymiary ok. 3,5 × 2,0 m i zachowaną głębokość ok. 0,25–0,30 m (ryc. V.87). W górnej części wypełniona była ciemnobrunatnoszarym (w. 13), zaś w dolnej prawie czarnym piaskiem z niewielkimi grudkami polepy i licznymi węglami drzewnymi (w. 28), wśród których były też dwa większe kawałki spalonych bierwion (w. 31 i 32). Przy dnie jamy znajdowała się warstwa drobnych i średniej wielkości kamieni, częściowo przepalonych (ryc. V.88). Oprócz kamiennej osełki (ryc. V.89) w obiekcie odkryto ponad 420 fragmentów glinianych naczyń (ryc. V.90), a kolejne kilkadziesiąt ułamków pozyskano z humusu współczesnego i pozostałości warstwy kulturowej. W pobliżu jamy natrafiono na ślady kilku dołów postępujących (ob. 18, 39 i 41), które jednak nie tworzyły wyraźnego zarysu budynku (por. ryc. V.87).

Materiały ceramiczne tej fazy osadniczej są słabo zachowane, ze znacznym udziałem fragmentów zniszczonych w wyniku wtórnego przepalenia. Naczynia wykonane zostały na kole garncarskim techniką ugniatania z wałeczków lub taśm gliny i silnie obtoczone na całej wysokości. Do ich wyrobu użyto gliny żelazistej, zazwyczaj o dużym lub średnim stopniu naturalnego spiaszczenia, dodatkowo schudzonej domieszką mineralną, głównie w postaci drobno- i średnioziarnistego tłuczni. Zdecydowana większość wyrobów wypalona została w atmosferze utleniającej lub zmiennej. Zaledwie kilka fragmentów charakteryzuje się czarną bądź szarą barwą, wskazującą na wypał w atmosferze redukcyjnej. W zbiorze stwierdzono wyłącznie fragmenty garnków, wśród których wyróżniono kilka typów. Pierwszy z nich stanowią naczynia o wychylonych na zewnątrz wylewach – tzw. esowate, o łukowatych szyjkach łagod-

³¹ To znalezisko również pochodzi z nielegalnych poszukiwań przy użyciu wykrywacza metali, prowadzonych w latach 2010–2013.

nie przechodzących w brzusiec, lub o wydzielonych od niego przy pomocy niewielkiego podcięcia (ryc. V.90: 1, 5, 8). Następną, bardzo nieliczną i słabo zachowaną grupę tworzą garnki o pionowych lub stożkowatych szyjkach, wyraźnie wyodrębnionych od brzuśców. Ponadto kilka fragmentów pochodzi z tzw. naczyń z cylindryczną szyjką (ryc. V.90: 2). Wśród wylewów dominującą okazy mocno profilowane, z niewielkimi wrębami na pokrywkę (ryc. V.90: 1, 5, 8, 10). W nielicznych przypadkach, w których udało się określić ich średnicę, mieści się ona w zakresie ok. 14–24 cm (por. ryc. V.90: 1, 2, 5). Wszystkie diagnostyczne dna są wklęsłe lub lekko podniesione, z pozostałościami podsypki mineralnej (ryc. V.90: 7, 9). Ich średnice wahają się od 6 do 12 cm, najczęściej wynosząc ok. 8–9 cm. Większość garnków dekorowana jest regularnymi żłobkami dookólnymi, wykonanymi przy szybkich obrotach koła garncarskiego (ryc. V.90: 1, 4, 5, 8, 10). Tylko w bardzo nielicznych przypadkach współwystępują z nimi inne motywy zdobnicze, takie jak pojedyncza i wielokrotna linia falista, wzór odciskany grzebieniem i nacinane ukośne kreski (por. ryc. V.90: 3). Pod względem techniki wykonania i stylistyki zespół nawiązuje do materiałów z osady Leśnictwo Teremiski, stan. 3, aczkolwiek charakteryzuje go większa homogeniczność i brak form wyraźnie wskazujących na XIII w.

Ryc. V.87. Leśnictwo Przechody, stan. 6, wykop 3. Plan południowej części wykopu: a – spalone bierwiona; b – węgle drzewne; c – polepa; d – kamienie; e – przepalone kamienie. Rys. Z. Tragarz
 Fig. V.87. Leśnictwo Przechody, site 6, trench 3. Plan of the southern part of the trench: a – burnt logs; b – charcoals; c – burnt clay; d – stones; e – burnt stones. Drawn by Z. Tragarz

Ryc. V.88. Leśnictwo Przechody, stan. 6, wykop 3. Warstwa częściowo przepalonych kamieni w jamie 14. Fot. H. Olczak

Fig. V.88. Leśnictwo Przechody, site 6, trench 3. Layer of partially burnt stones in pit 14. Photo by H. Olczak

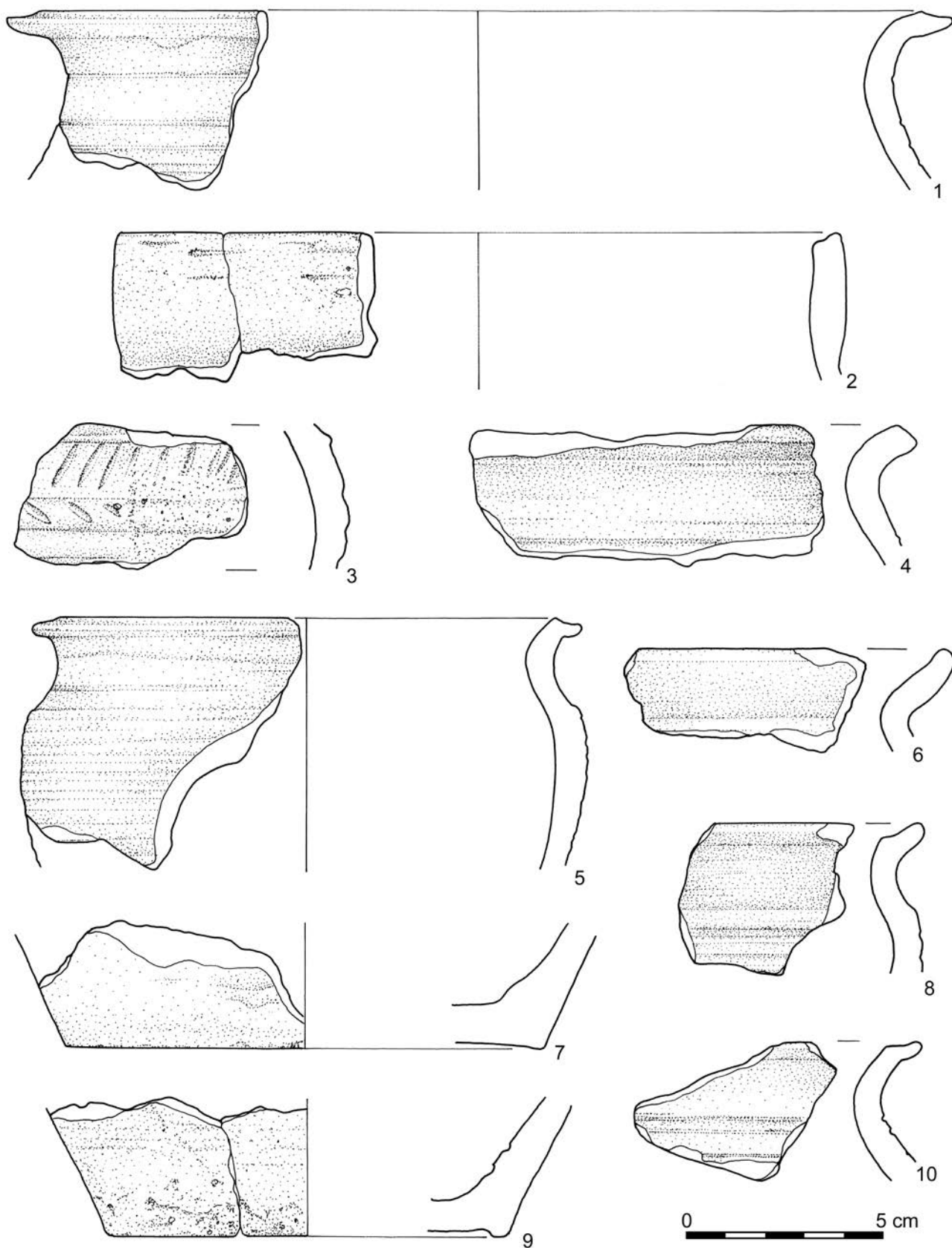

Ryc. V.89. Leśnictwo Przechody, stan. 6, wykop 3. Osełka z jamy 14. Fot. M. Osiadacz

Fig. V.89. Leśnictwo Przechody, site 6, trench 3. Whetstone from pit 14. Photo by M. Osiadacz

Dla węgla drzewnego z jamy 14 wykonano dwie analizy ^{14}C (tab. V.2). Otrzymano daty 1085 ± 30 BP (Poz-88958) i 875 ± 30 BP (Poz-88959). Uwzględniając wyniki kalibracji i prawdopodobieństwo pochodzenia próbek ze środkowych słoików drzew, wykorzystywanie jamy można umieścić w okresie od 2. połowy XI do 1. połowy XIII w. Cechy ceramiki naczyniowej pozwalają zawęzić ten czas do XII – początku XIII stulecia. Trzeba jednak pamiętać, że rozpoznano bardzo niewielką część stanowiska. Zmarłych mieszkańców osady chowano przypuszczalnie na położonej ok. 100–150 m na północ kurhanowej nekropoli o obrządku szkieletowym (Leśnictwo Przechody, stan. 9 i 10; por. rozdz. V.3.2).

Fragmety ceramiki o cechach materiałów z XI–XIII w. pochodzą również z kilku innych miejsc Puszczy Białowieskiej, m.in. z położonych ok. 1 km na wschód od uroczyska Jelonka (oddział 124A/B) stanowisk 32 i 33 w leśnictwie Przechody (ryc. V.1). Powierzchniowy sposób rozpoznania nie pozwala jednak na ich bliższą charakterystykę.

Ryc. V.90. Leśnictwo Przechody, stan. 6, wykop 3. Wybór fragmentów ceramiki naczyniowej z jamy 14. Rys. G. Nowakowska, H. Olczak

Fig. V.90. Leśnictwo Przechody, site 6, trench 3. Selection of pottery fragments from pit 14. Drawn by G. Nowakowska, H. Olczak

Tab. V.2. Leśnictwo Przechody, stan. 6. Zestawienie wyników datowań radiowęglowych z osady młodszej fazy

Tab. V.2. Leśnictwo Przechody, site 6. List of radiocarbon dating results from the younger phase settlement

Ob./w.	Nr laboratoryjny	Wiek BP	Kalibracja 68,2%	Kalibracja 95,4%
Ob. 14, w. 28	Poz-88958	1085±30 BP	900 AD (22,3%) 922 AD 948 AD (45,9%) 993 AD	894 AD (30,5%) 932 AD 937 AD (64,9%) 1016 AD
Ob. 14, w. 28	Poz-88959	875±30 BP	1058 AD (9,2%) 1075 AD 1154 AD (59,0%) 1216 AD	1043 AD (22,6%) 1104 AD 1117 AD (72,2%) 1225 AD 1236 AD (0,6%) 1241 AD

V.3.2. Cmentarzyska o obrządku szkieletowym

W ciągu XI stulecia na terenie międzyrzecza górnej Narwi i środkowego Bugu zachodzą zmiany w obrządku pogrzebowym. Polegają one na zastąpieniu kremacji inhumacją. Dokładny czas tych przemian jest trudny do uchwycenia, gdyż z całą pewnością następowały one stopniowo. Równocześnie na większości obszaru Słowiańszczyzny zachodniej zmienił się kształt grobów – kurhany zostały wyparte przez groby płaskie. Przyczyny tych zjawisk upatruje się w rozprzestrzenianiu się idei chrześcijańskich (m.in. Zoll-Adamikowa 1979, 214–218; Zoll-Adamikowa 1996, 88, 90; Sikora 2012a, 471 n.; Dzik 2015c, 159–165, 183; Buko 2016, 35–44). Inaczej niż na Wysoczyźnie Drohiczyńskiej i w zachodniej części Równiny Bielskiej, na terenie Puszczy Białowieskiej w młodszej fazie wczesnego średniowiecza nadal dominowały pochówki w kurhanach. Z wyjątkiem nekropoli w uroczysku Zamczysko (Leśnictwo Teremiski, stan. 1), której typ trudno określić z powodu dużego stopnia zniszczenia, wszystkie do tej pory rozpoznane stanowiska sepulkralne to cmentarzyska kurhanowe.

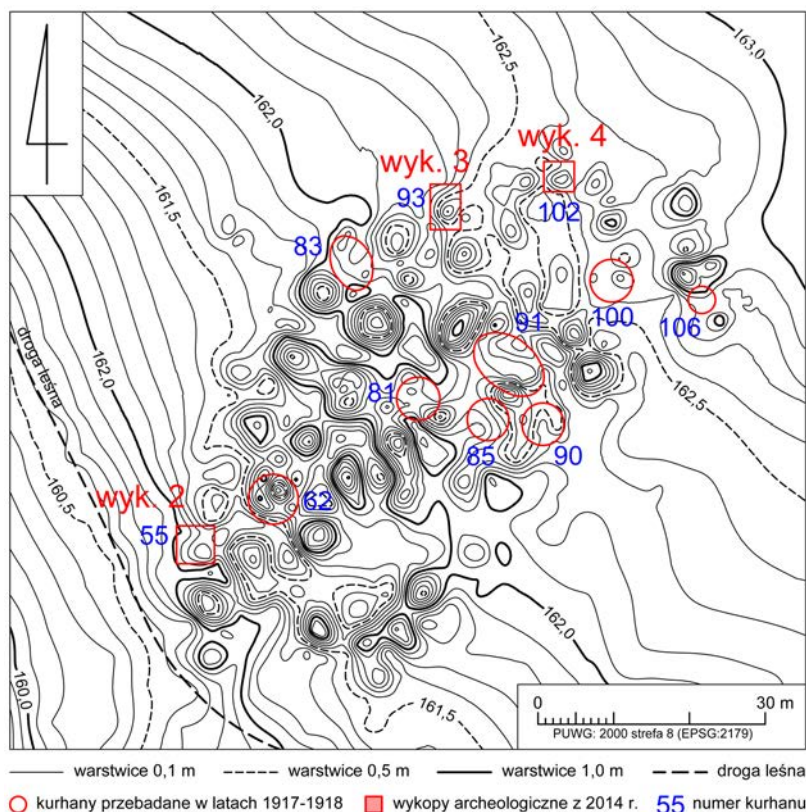
Cmentarzyska kurhanowe o obrządku szkieletowym

Na terenie Puszczy Białowieskiej znajduje się największe w międzyrzeczu górnej Narwi i środkowego Bugu skupisko kurhanów z XI–XIII w. Najlepiej rozpoznane cmentarzyska położone są w uroczysku Szczekotowo (Leśnictwo Postołowo, stan. 3 i 11) i uroczysku Jelonka (Leśnictwo Przechody, stan. 9 i 10). Dwa inne (Leśnictwo Rybaki, stan. 1 i Leśnictwo Krynica, stan. 2) usytuowane są w dawnej Puszczy Ładzkiej, przy czym dokładna lokalizacja pierwszego z nich nie jest znana (por. dalej). Układ i kształt kopców, a niekiedy i obecność na powierzchni kamieni, pozwalają przypuszczać, że również na kilku innych stanowiskach z omawianego regionu można się spodziewać potencjalnych grobów z tego okresu³².

Cmentarzysko Leśnictwo Postołowo, stan. 3 znajduje się na lewym brzegu Łutowni (odział 214C/D), ok. 80 m na północny wschód od jej obecnego nurtu i w podobnej odległości na południe od opisanej wyżej nekropoli ciałopalnej Leśnictwo Postołowo, stan. 5 (por. ryc. V.2; V.3). Liczy ono 56 kopców, tworzących skupisko o wymiarach ok. 90 × 45 m, zorientowa-

³² Są to na przykład zespoły Leśnictwo Jelonka, stan. 1 i Białowieski Park Narodowy, stan. 30 (por. dalej).

ne z północnego wschodu na południowy zachód (ryc. V.91). Nasypy są nieco mniejsze niż kurhany z poprzedniego okresu – ich średnice wynoszą na ogół ok. 4,5–6,0 m, przy wysokości dochodzącej do 1 m (ryc. V.92). Większość z nich ma kształt zbliżony do kolistego, z wyjątkiem nielicznych, które są owalne. Nie stwierdzono natomiast nasypów wyraźnie czworokątnych. Od kurhanów z cmentarzyska ciepłopalnego kopce z omawianego zespołu odróżnia nieuporządkowany układ i znacznie słabiej widoczne na powierzchni jamy i rowy dookolne, które zauważyć można tylko przy kilku z nich. W 1918 r. na stanowisku przebadano osiem kurhanów, zaś w 2014 r. kolejne trzy (Götze 1929, 520 n., 536–540; Krasnodębski, Olczak, Samojlik 2011, 155–160; Krasnodębski, Olczak 2019a, 58–61).

Ryc. V.91. Leśnictwo Postołowo, stan. 3. Plan warstwicy z lokalizacją wykopów archeologicznych z 2014 r. oraz zaznaczonymi kurhanami badanymi w latach 1917–1918. Oprac. W. Małkowski, A. Tragarz

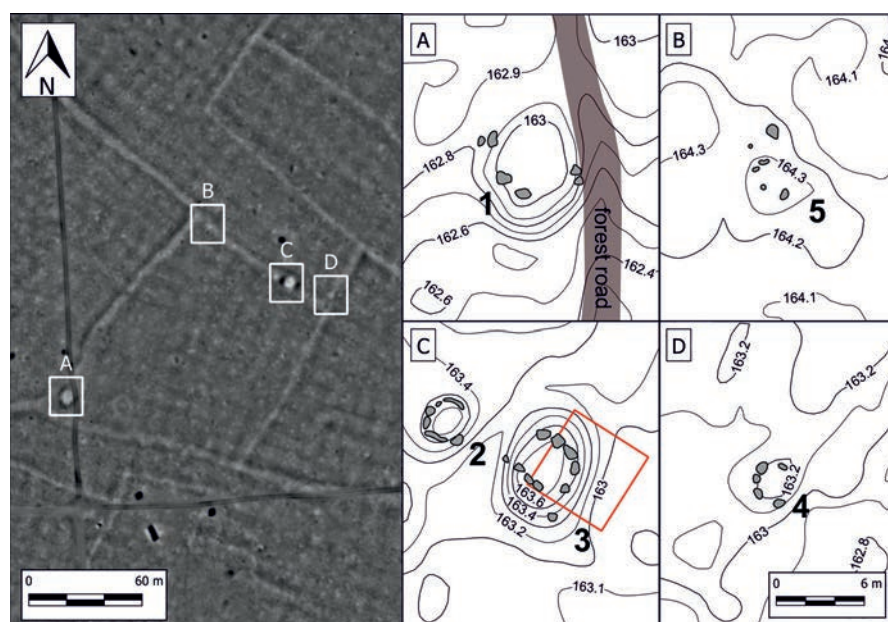
Fig. V.91. Leśnictwo Postołowo, site 3. Contour plan with the location of the archaeological trenches from 2014 and the barrows researched in 1917–1918. Compiled by W. Małkowski, Z. Tragarz

Ryc. V.92. Leśnictwo Postołowo, stan. 3. Kurhany w trakcie badań wykopaliskowych w 1918 r. (widok od wschodu). Wg Götze 1929, tabl. 6: 2

Fig. V.92. Leśnictwo Postołowo, site 3. Barrows during the excavation research in 1918 (view from the east). According to Götze 1929, plate 6: 2

W odległości ok. 420 m na południowy zachód, w oddziałach 213D i 214C, zlokalizowane jest kolejne cmentarzysko z tego okresu (Leśnictwo Postołowo, stan. 11; por. ryc. V.2; V.3). Położone jest ono na niewielkim wyniesieniu terenu, przylegającym od zachodu do krawędzi doliny Łutowni (Olczak i in. 2020; tam dalsza literatura). Znajduje się tu pięć kurhanów, które wyróżniają się kamiennymi obstawami, ułożonymi na obrzeżu, rzadziej na stoku nasypów. Inaczej niż kopce z opisanego wcześniej stanowiska 3, nie tworzą one zwarte skupiska, ale rozrzucone są na znacznej powierzchni (ryc. V.93). Usytuowany na zachodnim skraju zespołu kurhan nr 1, wspomniany już przez Alfreda Götze (Götze 1929, 518), ma ok. 8 m średnicy i ok. 0,5 m wysokości (ryc. V.94). U jego podstawy leży kilka dużych kamieni, będących pozostałością obstawy. W odległości ok. 115–120 m na północny wschód znajdują się cztery pozostałe kopce, ułożone w linii o orientacji północny zachód-południowy wschód. Kurhany nr 2–4 położone są w jednym skupisku, w odległości ok. 3 m i ok. 18 m od siebie (ryc. V.95). Dwa z nich (nr 2 i 4) charakteryzują się niewielkimi rozmiarami, o średnicy ok. 3 m i wysokości do ok. 0,4 m. Ich nasypy otoczone są obstawami o kształcie zbliżonym do czworokątnego, z których do dzisiaj przetrwało pięć lub sześć kamieni. Pomiędzy obiektami 2 i 4 znajduje się największy kopiec (nr 3), o średnicy ok. 9–10 m i wysokości względnej ok. 0,8 m, który został rozpoznany wykopaliskowo (Olczak i in. 2020). Na jego stoku widocznych jest 10 głazów, pochodzących z częściowo zniszczonego wieńca. W odległości ok. 40 m na północny zachód od tej grupy zlokalizowany jest kolejny kurhan (nr 5), pod względem rozmiarów podobny do obiektów nr 2 i 4, o słabo zachowanej obstawie. Ponadto na północ od kurhanów nr 2–5 zarejestrowano niewielkie wyniesienie, które może być pozostałością jeszcze jednego, zniszczonego kopca. Wszystkie kurhany ze wschodniej części stanowiska położone są na linii niskich wałów ziemnych, będących zapewne relikami dawnych pól (ryc. V.93; por. rozdz. VII.2). Natomiast kopiec nr 1 usytuowany jest w narożniku dwóch takich wałów.

Ryc. V.93. Leśnictwo Postołowo, stan. 11. Numeryczny model terenu i plany warstwicowe kurhanów: A – kurhan nr 1; B – kurhan nr 5; C – kurhany nr 2 i 3; D – kurhan nr 4 (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK). Oprac. M. Jakubczak, R. Szlązak

Fig. V.93. Leśnictwo Postołowo, site 11. Digital Elevation Model and contour plans of the barrows: A – barrow no. 1; B – barrow no. 5; C – barrows nos. 2 and 3; D – barrow no. 4 (source of ALS LiDAR data: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by M. Jakubczak, R. Szlązak

Ryc. V.94. Leśnictwo Postołowo, stan. 11, kurhan nr 1. Widok kurhanu od południa (marzec 2019 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.94. Leśnictwo Postołowo, site 11, barrow no. 1. View of the barrow from the south (March 2019). Photo by D. Krasnodębski

Ryc. V.95. Leśnictwo Postołowo, stan. 11, kurhany nr 2 i 3. Widok kurhanów od północnego zachodu (listopad 2016 r.). Fot. H. Olczak

Fig. V.95. Leśnictwo Postołowo, site 11, barrows nos. 2 and 3. View of the barrows from the northwest (November 2016). Photo by H. Olczak

Kolejny zespół kurhanów o obrządku szkieletowym znajduje się w oddziale 123A/C (Leśnictwo Przechody, stan. 9 i 10). Położony jest on w odległości ok. 100–150 m na północ od opisanej wyżej wczesnośredniowiecznej osady (Leśnictwo Przechody, stan. 6), na niewielkim cyplu w widłach rzeki Jelonki i jej dopływu, okresowo wysychającego strumienia (por. ryc. V.15; V.16). Znajduje się tu ok. 80 kurhanów, rozmieszczonych w dwóch skupiskach oddalonych od siebie o ok. 30 m, z których każde liczy po ok. 40 wzniesień (ryc. V.96; V.97)³³. Nasypy grupy północnej (stan. 9) zajmują obszar o wymiarach ok. 65 × 55 m, zaś południowej (stan. 10) – ok. 65 × 65 m. Kurhany położone są na ogół blisko siebie, a niekiedy wręcz stykają się podstawami (ryc. V.98). Poza nielicznymi przypadkami lokalizacji kilku kopców w rzędzie o orientacji północny wschód-południowy zachód, ich układ robi wrażenie nieuporządkowanego. Nasypy mają na ogół kształt kolisty, znacznie rzadziej owalny, o średnicy wahającej się od 3 do 10 m i wysokości od 0,4 do 1 m. Wyjątkiem jest jeden nasyp ze stanowiska 10, który został opisany przez Alfreda Götze jako czworokątny (Götze 1929, 516). Na obrzeżu dużych kurhanów niemiecki badacz dostrzegł rowy, zaś przy mniejszych jamy (Götze 1929, 515 n.), jednak obecnie są one słabo czytelne w terenie. Nie są widoczne również kamienne

³³ Dokładna liczba nasypów jest trudna do oszacowania, gdyż niektóre z nich są bardzo słabo widoczne. Alfred Götze opisał w zespole północnym 39 kurhanów (nr 41–79), a w południowym 40 (nr 1–40) (Götze 1929, 515–518, ryc. 4). Podczas pomiarów stanowiska w 2014 r. zarejestrowano 41 nasypów (nr 1–41) na cmentarzysku Leśnictwo Przechody, stan. 9 oraz 35 (nr 42–76) na nekropoli Leśnictwo Przechody, stan. 10. W wyniku kolejnej weryfikacji na pierwszym z nich naliczono 35 kopców (Jakubczak i in. 2021b, 788–857), zaś na drugim 36 (Jakubczak i in. 2021b, 858–929).

płaszcze, które zarejestrował na powierzchni kilkunastu nasypów, głównie z grupy południowej, a także otaczające dwa z nich obstawy z dużych głazów (Götze 1929, 516–518). W latach 1917–1918 przebadano sześć kurhanów – jeden w skupisku północnym, a pozostałe w południowym (Götze 1929, 515–518, 528–531; Krasnodębski, Olczak, Samojlik 2011, 160–163). Natomiast w 2014 r. rozpoznano dwa nasypy w zespole północnym i jeden w południowym (Olczak, Krasnodębski 2019b)³⁴.

Dokładna lokalizacja kolejnej nekropoli kurhanowej z tego okresu (Leśnictwo Rybaki, stan. 1) nie jest znana (Kamiński 1956, 243; Walicka 1958; Musianowicz 1960, 227, nr 271; Krasnodębski, Olczak, Samojlik 2011, 162 n.; Dzik 2015b, 129)³⁵. Usytuowana ona była na terenie dawnej Puszczy Ladzkiej, zapewne na obszarze lub w okolicy oddziałów 747/748/753/754 lub 759/760, w miejscu o nazwie uroczysko Stara Narew. Biorąc pod uwagę przekazaną przez Krystynę Musianowicz informację o położeniu kurhanów na polanie z głazami (Musianowicz 1960, 227, nr 271), można przypuszczać, że znajdowały się one w oddziale 759B, w uroczysku Serednie, z którym również związana jest podobna nazwa lokalna³⁶. Nie są znane rozmiary cmentarzyska oraz liczba i kształt nasypów. W trakcie amatorskich badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 1938 r. rozkopano dwa kurhany³⁷.

Również ostatni rozpoznany zespół sepulkralny z tego okresu położony jest na obszarze Puszczy Ladzkiej, na granicy oddziałów 759D i 760C (Leśnictwo Krynica, stan. 2). Cmentarzysko usytuowane jest na stoku niewielkiego wzniesienia, w odległości ok. 500 m na wschód od bezimiennego cieku wodnego, dopływu Krzywczyka. Tworzy je prawdopodobnie ok. 30 kopców, o średnicy dochodzącej do ok. 7–8 m i wysokości ok. 0,5–0,7 m, skupionych na powierzchni ok. 70 × 60 m (ryc. V.99; V.100)³⁸. Liczbę dobrze widocznych kurhanów można

³⁴ W latach 1917–1918 przebadano kurhan nr 4 (58) w zespole północnym oraz kopce nr 55 (13), nr 57 (14), nr 63 (19), nr 65 (15) i nr 67 (9) w skupisku południowym, natomiast w 2014 r. – nr 21 (63) i nr 22 (64) w części północnej oraz nr 49 (29) w południowej. W nawiasach podano numery kurhanów używane przez Alfreda Götze (Götze 1929, ryc. 4).

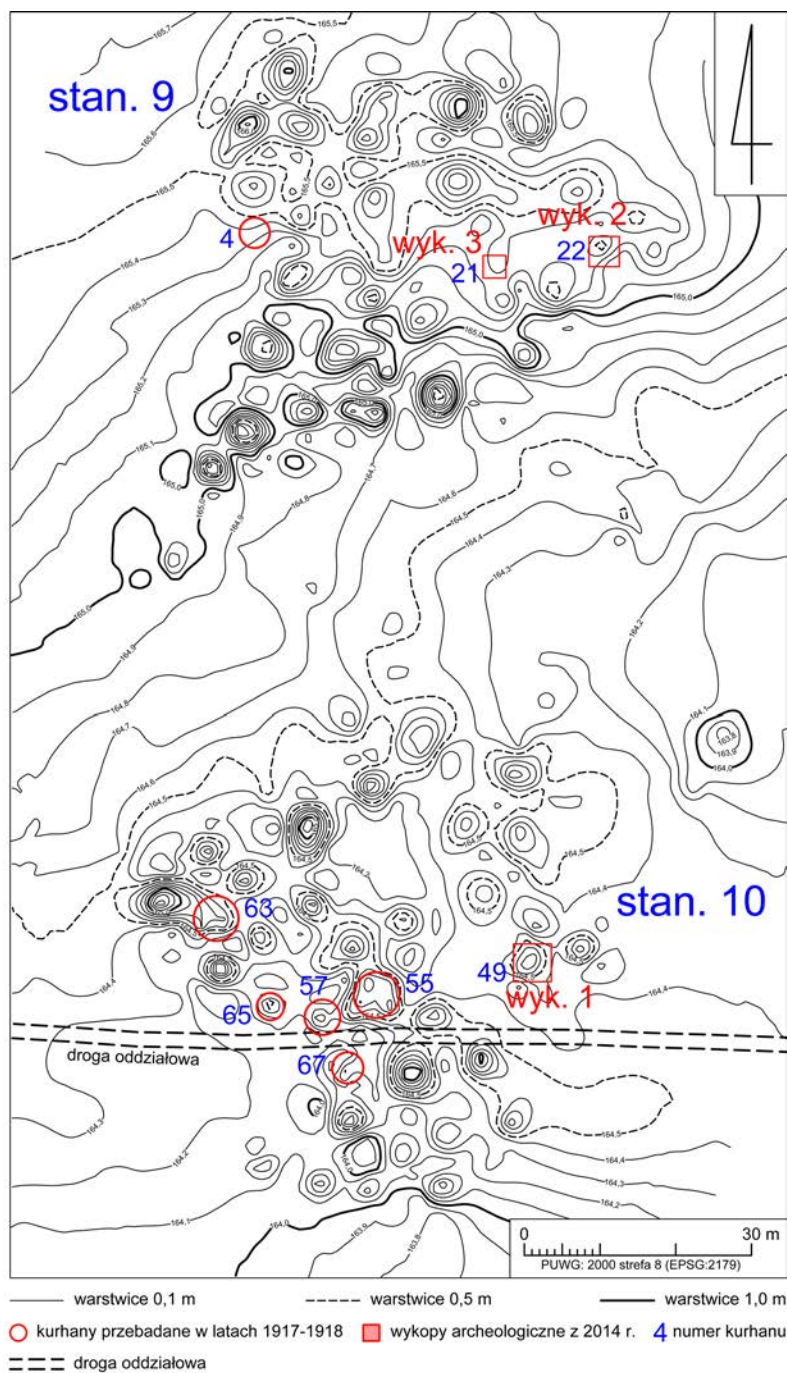
³⁵ W dokumentacji konserwatorskiej stanowisko figuruje pod archiwalną nazwą Puszcza Ladzka, stan. 1. Według informacji przekazanych przez Aleksandra Kamińskiego znajduje się ono „na północ od drogi wiodącej z leśniczówki w stronę wschodu, tuż przy dawnym torze kolejki z czasów wojny 1914–18 r.” (Kamiński 1956, 243). Jeśli mowa tu o drodze prowadzącej z leśniczówki w Podwaškach, pow. hajnowski, to stanowisko położone byłoby na terenie któregoś z oddziałów 747, 748, 753 lub 754. Jest jednak bardzo prawdopodobne, że chodzi o drogę oddziałową, a wówczas należy wziąć pod uwagę lokalizację cmentarzyska na obszarze oddziałów 759 i 760.

³⁶ Jest to stanowisko 1 w leśnictwie Krynica (AZP 42-91/20), w dokumentacji konserwatorskiej figurujące też pod nazwą archiwalną Puszcza Ladzka, stan. 2. W 1947 r. Wanda Sarnowska odnotowała dwie lokalne nazwy tego miejsca – uroczysko Serednie i Stara Narew (Sarnowska 1947; Sawicki 1948, 102). Na znajdującej się tu polanie stwierdziła obecność pojedynczych głazów. Jak wynika z relacji jednego z gajowych, w przeszłości kamieni miało być znacznie więcej, lecz zostały one wywiezione i użyte do celów budowlanych. Według informacji pozyskanej przez Wandę Sarnowską od mieszkańców sąsiednich wsi „na uroczysku były dawniej prowadzone badania i wydobyto «złote» zausznice i pierścionki”. Obecnie teren polany jest użytkowany (koszony), a na powierzchni brak kamieni.

³⁷ Według Aleksandra Kamińskiego (Kamiński 1956, 243) i Elżbiety Walickiej (Walicka 1958, 158) na stanowisku przebadano dwa kurhany z pochówkami szkieletowymi. Natomiast Krystyna Musianowicz wspomina o jednym rozpoznanym kopcu (Musianowicz 1960, 227, nr 271), w innym zaś miejscu tej samej publikacji pisze o kurhanach (Musianowicz 1960, 196). Nie jest zatem wykluczone, że tylko w jednym z przebadanych kurhanów (nr 2) odkryto pochówek.

³⁸ Na planie warstwicyowym stanowiska (Wawrzeniuk 2017, ryc. 6) uwzględniono 29 kurhanów, położonych na zachód od drogi oddziałowej. Natomiast podczas weryfikacji stanowiska w 2016 r. zarejestrowano jeszcze jeden kopiec, usytuowany na wschód od drogi (nr 30, karta KEZA). Podczas kolejnej inwentaryzacji, przeprowadzonej w 2019 r., opisano 22 kurhany (Jakubczak i in. 2021a, 96–141).

oszacować na nieco ponad 20. Pozostałe wzniesienia są słabo czytelne w terenie, trudno zatem stwierdzić, czy stanowią pozostałości mocno zniszczonych nasypów, czy też są hałdami po ich rozkopywaniu lub tworami naturalnymi, na przykład wykrotami. Kopce rozmieszczone są w nieuporządkowany sposób, a na ich obrzeżu brak wyraźnych rowów. U podstawy lub na stoku niektórych nasypów znajdują się różnej wielkości kamienie, w tym duże głązy³⁹. Pochodzą one najprawdopodobniej z mocno zniszczonych konstrukcji, takich jak bruki i obudowy. Na powierzchni kilku kopców widoczne są wyraźne ślady rozkopywania. W 2015 r. na stanowisku przebadano kurhan nr 1 (Wawrzenuk 2015; Wawrzenuk 2017, 207–213). Wprawdzie nie odkryto w nim ludzkich szczątków, ale znalezione fragmenty ceramiki (Wawrzenuk 2017, ryc. 13–15) pozwalają łączyć nekropolę z młodszą fazą wczesnego średniowiecza.

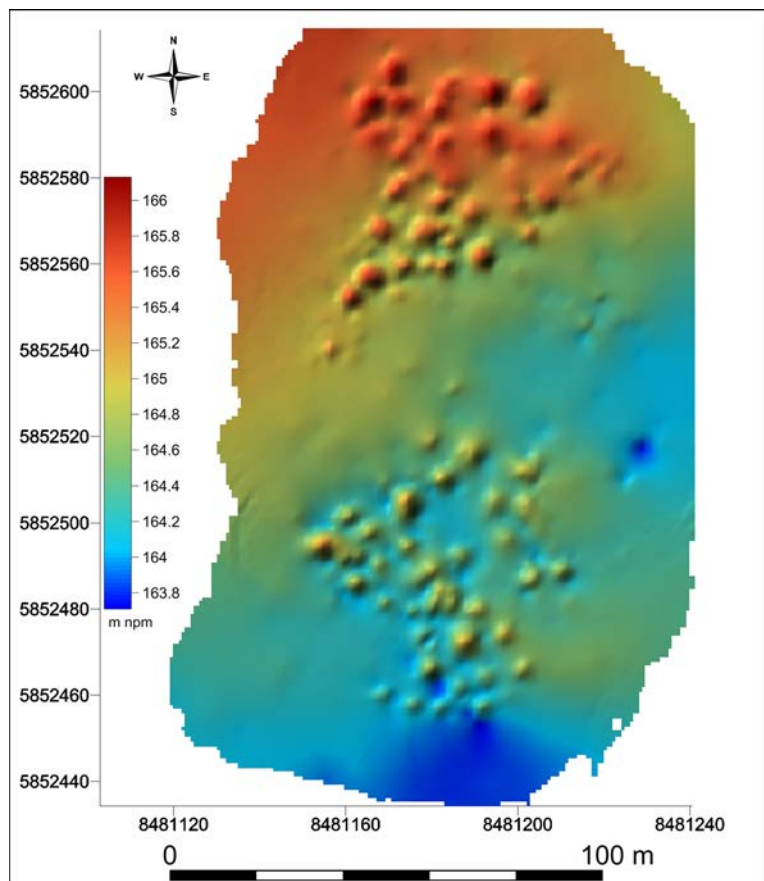
Ryc. V.96. Leśnictwo Przechody, stan. 9 i 10. Plan warstwiczny z lokalizacją wykopów archeologicznych z 2014 r. oraz zaznaczonymi kurhanami badanymi w latach 1917–1918. Oprac. W. Małkowski, Z. Tragarz

Fig. V.96. Leśnictwo Przechody, sites 9 and 10. Contour plan with the location of the archaeological trenches from 2014 and the barrows researched in 1917–1918. Compiled by W. Małkowski, Z. Tragarz

³⁹ Część kamieni leży obecnie w stosach w pobliżu kurhanów.

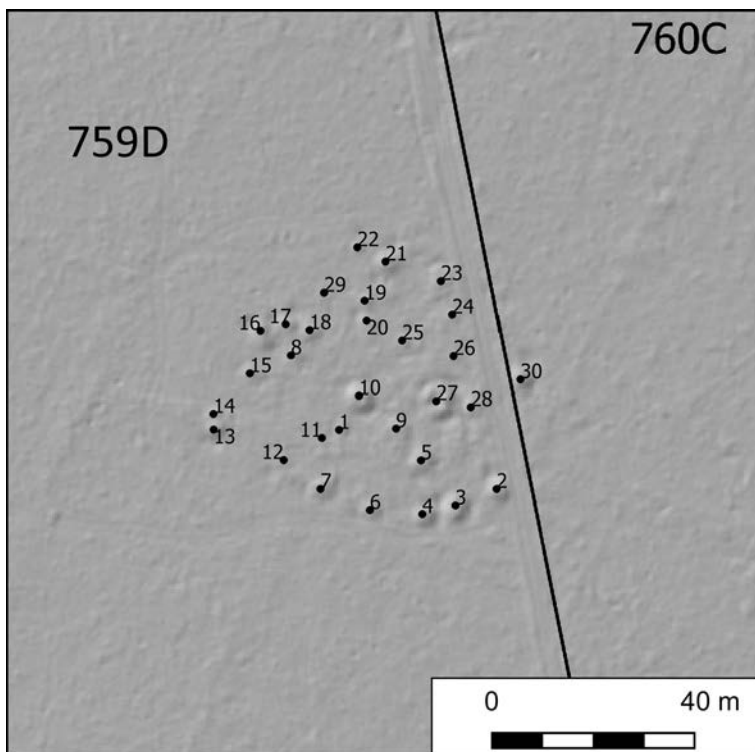
Ryc. V.97. Leśnictwo Przechody, stan. 9 i 10. Numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK). Oprac. W. Małkowski

Fig. V.97. Leśnictwo Przechody, sites 9 and 10. Digital Elevation Model (source of ALS LiDAR data: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by W. Małkowski

Ryc. V.98. Leśnictwo Przechody, stan. 10. Widok ogólny cmentarzyska (wrzesień 2010 r.). Fot. H. Olczak

Fig. V.98. Leśnictwo Przechody, site 10. General view of the cemetery (September 2010). Photo by H. Olczak

Ryc. V.99. Leśnictwo Krynica, stan. 2. Numeryczny model terenu (źródło i oprac. danych ALS LiDAR: IBL). Oprac. H. Olczak

Fig. V.99. Leśnictwo Krynica, site 2. Digital Elevation Model (source and compilation of ALS LiDAR data: Forest Research Institute). Compiled by H. Olczak

Ryc. V.100. Leśnictwo Krynica, stan. 2. Widok ogólny cmentarzyska od południowego wschodu (sierpień 2017 r.). Fot. H. Olczak

Fig. V.100. Leśnictwo Krynica, site 2. General view of the cemetery from the southeast (August 2017). Photo by H. Olczak

Jak już wspomniano, w omawianym okresie na terenie Puszczy Białowieskiej dominował obrządek szkieletowy. Pochówki tego rodzaju odkryto prawie we wszystkich przebadanych wykopaliskowo kurhanach. Przed przystąpieniem do charakterystyki zwyczajów pogrzebowych wskazane będzie krótkie opisanie poszczególnych grobów.

Pięć spośród 11 przebadanych kurhanów z nekropoli Leśnictwo Postołowo, stan. 3 zawierało pojedyncze pochówki, w trzech złożono po dwie osoby, w jednym trzy, zaś w dwóch nie stwierdzono szczątków zmarłych. Pod nasypem kopca nr 62 odsłonięto jamę, w której spoczywał szkielet czaszką skierowany na południowy wschód (Götze 1929, 535 n., ryc. 32).

Obok prawej stopy zmarłego stało gliniane naczynie, zawierające kilka fragmentów drobnych kości (ryc. V.101; V.102: 1). Zachowane w jamie resztki drewna świadczą o istnieniu jakiejś konstrukcji zabezpieczającej ciało. W kopcu nr 81, na stropie humusu pierwotnego, odkryto pochówek głową zwrócony na południowy zachód (Götze 1929, 536). W pobliżu jego prawej stopy ustawiony był gliniany garnek (ryc. V.102: 2). Pod nasypem kurhanu nr 85 spoczywał szkielet, który czaszką skierowany był w kierunku zachodnim (Götze 1929, 538). Znaleziono przy nim 13 paciorków szklanych (ryc. V.103: 3), a obok prawej kości udowej natrafiono na fragment górnej części naczynia (ryc. V.102: 5). W kopcu nr 90 szczątki, należące zdaniem Alfreda Götze do młodego osobnika, spoczywały na poziomie podstawy nasypu (Götze 1929, 538 n.). Zmarły głową zwrócony był na wschód, a przy kościach jego prawej stopy ustawione było gliniane naczynie (ryc. 102: 3). W kurhanie nr 93, na warstwie humusu pierwotnego, odkryto pochówek męski w wieku *maturus*, głową skierowany na zachód, z lekkim odchyleniem na południe (ryc. V.104; V.105). Nie stwierdzono przy nim żadnych przedmiotów.

Ryc. V.101. Leśnictwo Postołowo, stan. 3, kurhan nr 62. Jama grobowa z odsłoniętym pochówkiem.
Wg Götze 1929, tabl. 11: 3

Fig. V.101. Leśnictwo Postołowo, site 3, barrow no. 62. Burial pit with a burial revealed. According to Götze 1929, plate 11: 3

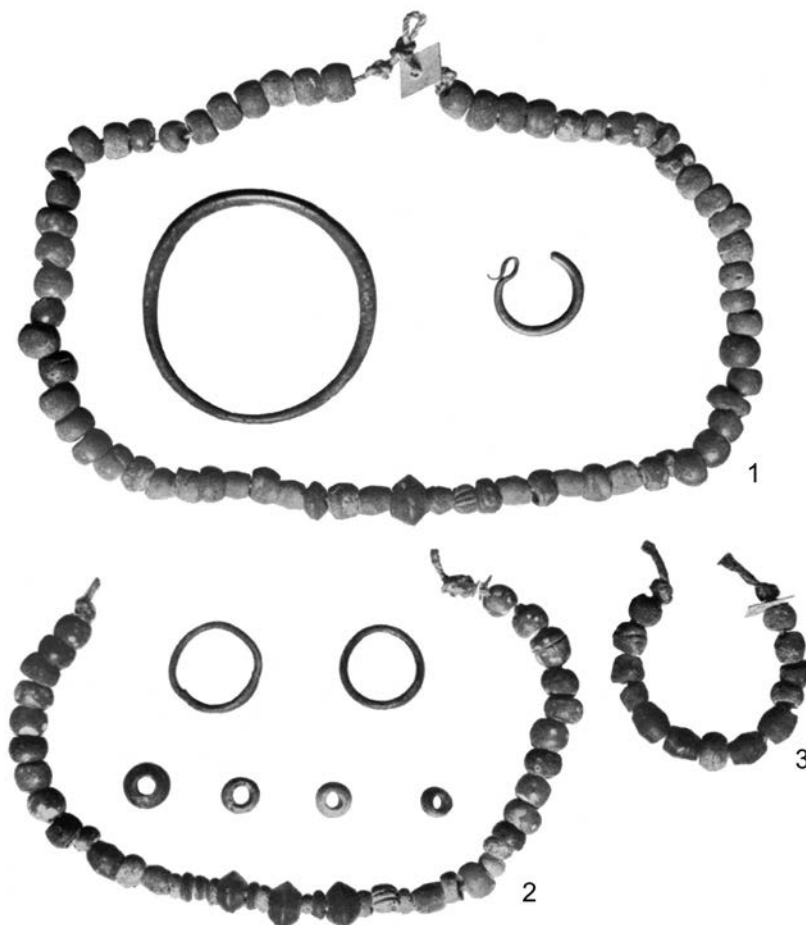
Kolejne przebadane kopce z tej nekropoli zawierały po kilka pochówków. W największym z nich (nr 91) pochowano trzech zmarłych (Götze 1929, 539 n., ryc. 41). Odkryty w środkowej części kurhanu szkielet osobnika dorosłego (pochówek A) czaszką zwrócony był na południowy wschód (ryc. V.106). Przy głowie zmarłego (lub zmarłej) ustawione było gliniane naczynie (ryc. V.102: 6). W odległości ok. 3 m dalej na południe znajdował się szkielet należący zapewne do kobiety (pochówek B), zorientowany na wschód. Wyposażenie zmarłej stanowiło ponad 66 paciorków szklanych, srebrny esowaty kabłączek skroniowy, brązowa bransoleta oraz prawdopodobnie srebrne lub cynowe ozdoby, z których zachowały się tylko okruchy (ryc. V.103: 1). Natomiast w zachodniej części kurhanu spoczywały szczątki dziecka (pochówek C), czaszką skierowane na południowy zachód.

W kopcu nr 83, na poziomie pierwotnego gruntu, odkryto dwa pochówki (ryc. V.107), zwrócone głowami w kierunku południowo-zachodnim (Götze 1929, 536 n.). Przy pierwszym szkielecie (pochówek A), należącym zdaniem Alfreda Götze do starszego mężczyzny, nie stwierdzono wyposażenia. Przy drugim (pochówek B) znaleziono gliniany garnek (ryc. V.102: 4) oraz ozdoby – ponad 50 paciorków szklanych, zausznicę składającą się z brązowego kabłączka półtorazwojowego i szklanego paciorka, dwa brązowe półtorazwojowe kabłączki skroniowe oraz trzy prawdopodobnie cynowe, o kształcie esowatym (ryc. V.103: 2; V.108). Powyżej kości zauważono resztki drewna, pochodzące zapewne z konstrukcji zabezpieczającej zwłoki.

Ryc. V.102. Leśnictwo Postołowo, stan. 3. Gliniane naczynia z wyposażenia pochówków: 1 – kurhan nr 62; 2 – kurhan nr 81; 3 – kurhan nr 90; 4 – kurhan nr 83, pochówek B; 5 – kurhan nr 85; 6 – kurhan nr 91. Wg Götze 1929, tabl. 14: 4–9

Fig. V.102. Leśnictwo Postołowo, site 3. Clay vessels from the grave goods: 1 – barrow no. 62; 2 – barrow no. 81; 3 – barrow no. 90; 4 – barrow no. 83, burial B; 5 – barrow no. 85; 6 – barrow no. 91. According to Götze 1929, plate 14: 4–9

Ryc. V.103. Leśnictwo Postołowo, stan. 3. Biżuteria z wyposażenia pochówków: 1 – kurhan nr 91, pochówek B; 2 – kurhan nr 83, pochówek B; 3 – kurhan nr 85. Wg Götze 1929, tabl. 13: 1–3

Fig. V.103. Leśnictwo Postołowo, site 3. Jewellery from the grave goods: 1 – barrow no. 91, burial B; 2 – barrow no. 83, burial B; 3 – barrow no. 85. According to Götze 1929, plate 13: 1–3

Ryc. V.104. Leśnictwo Postołowo, stan. 3, kurhan nr 93. Spąg nasypu z odsłoniętym pochówkiem.
Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.104. Leśnictwo Postołowo, site 3, barrow no. 93. Base of the mound with a burial revealed.
Photo by D. Krasnodębski

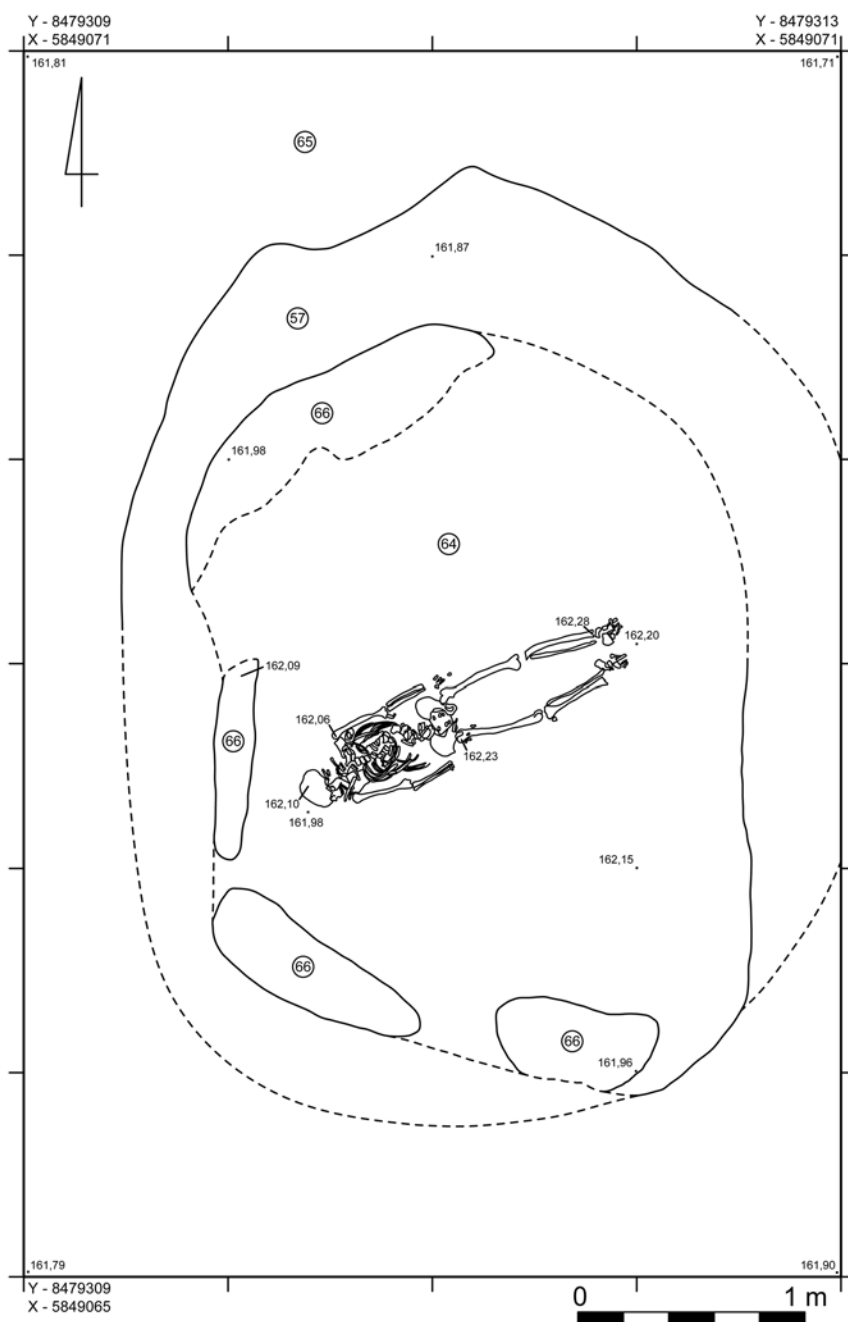
W środkowej części kolejnego kurhanu (nr 106), na poziomie humusu pierwotnego, odkryto dwa szkielety, czaszkami skierowane ku zachodowi. Zdaniem Alfreda Götzeego jeden z nich należał do mężczyzny, zaś drugi do kobiety, jednak brak wyposażenia nie pozwalał na weryfikację tej hipotezy (Götze 1929, 540).

W pobliżu znajdował się kurhan nr 102, który również zawierał dwa pochówki. Szkielet żeński (w wieku *senilis*) ułożony był głową na na północny wschód, zaś męski (w wieku *ma-turus*) – południowy zachód (ryc. V.109). Jamy grobowe wkopane zostały w humus pierwotny i calec – pierwsza na głębokość ok. 0,6 m (ryc. V.110), a druga ok. 0,5 m (ryc. V.111). Pochówek kobiecy złożony został w sosnowej skrzyni, zapewne bez dna i wieka. Jego wyposażenie stanowiły fragmentarycznie zachowane ozdoby, z których jedna wykonana była być może z cyny, natomiast druga – prawdopodobnie kabłączek skroniowy – z nieokreślonego metalu.

W kurhanie nr 3 z sąsiedniego cmentarzyska Leśnictwo Postołowo, stan. 11 odkryto mocno zniszczony pochówek kobiety zmarłej w wieku 20–25 lat (Olczak i in. 2020). Spoczywał on na głębokości ok. 0,5 m poniżej otoczonej kamiennym wieńcem kulminacji kopca (ryc. V.112–114). Zmarła złożona została na stropie dolnej warstwy nasypu (w. 10), z głową zwróconą na północny wschód. Po obu stronach pochówku i pod czaszką natrafiono na fragmenty spalonej deski sosnowej (ryc. V.113: 1). Z częściowo wyrabowanego wyposażenia zmarłej zachowało się kilkanaście paciorków szklanych (ryc. V.115), które znaleziono głównie we wkopie niszczącym środek kurhanu (ob. 23, w. 2). Na dnie jamy (ob. 8), położonej na wschód od nasypu, odkryto fragmenty dwóch naczyń, z których jedno udało się zrekonstruować (ryc. V.116). Sądząc z widocznego na powierzchni obniżenia terenu, podobna lub większa jama usytuowana była również na zachód od kopca (por. ryc. V.112). Kamienie znajdujące się u podstawy nasypu, w jamie przykurhanowej i we wkopie rabunkowym mogą pochodzić ze zniszczonego płaszczka.

Kurhany przebadane na cmentarzyskach Leśnictwo Przechody, stan. 9 i 10 zawierały tylko pojedyncze pochówki. Na pierwszej nekropoli ludzkie szczątki odkryto w dwóch spośród trzech rozpoznanych obiektów. Kopiec nr 21 opisany został przez Alfreda Götzeego jako „kamienny kurhan w czworokątnej obstawie z dużych kamieni” (Götze 1929, 518). W trakcie

badan wykopaliskowych w 2014 r. nie stwierdzono tu wyraźnego nasypu, a jedynie niewielkie wyniesienie terenu o wysokości ok. 0,3 m. Na powierzchni nie zarejestrowano większych głązów, zadokumentowano tylko kilkanaście luźno leżących średniej wielkości otoczków. Pod pozostałościami nasypu znajdowały się średniej wielkości kamienie, tworzące dwa niewielkie skupiska. W pobliżu jednego z nich, na stropie próchnicy pierwotnej (w. 22), odkryto mocno zniszczony pochówek (ob. 24; ryc. V.117). Zachował się z niego fragment trzonu lewej kości udowej, należący do osobnika o nieokreślonej płci, zmarłego w wieku *adultus-maturus*. Obok pochówku leżały ułamki glinianego naczynia. Wzdłuż południowej krawędzi kopca i wykopanego na jego obrzeżu płytkiego rowu odsłonięto pas kamieni o szerokości ok. 0,5–0,6 m, będący zapewne pozostałością płaszczki przykrywającego nasyp.

Ryc. V.105. Leśnictwo Postołowo, stan. 3, kurhan nr 93. Plan kurhanu. Rys. Z. Tragarz

Fig. V.105. Leśnictwo Postołowo, site 3, barrow no. 93. Plan of the barrow. Drawn by Z. Tragarz

Ryc. V.106. Leśnictwo Postołowo, stan. 3, kurhan 91. Kurhan w trakcie eksploracji – na pierwszym planie pochówek B, za nim pochówek A, zaś na lewo od pochówku A pochówek C. Wg Götze 1929, tabl. 9: 2

Fig. V.106. Leśnictwo Postołowo, site 3, barrow no. 91. The barrow during exploration – burial B in the foreground, burial A behind of it, and burial C to the left of burial A. According to Götze 1929, plate 9: 2

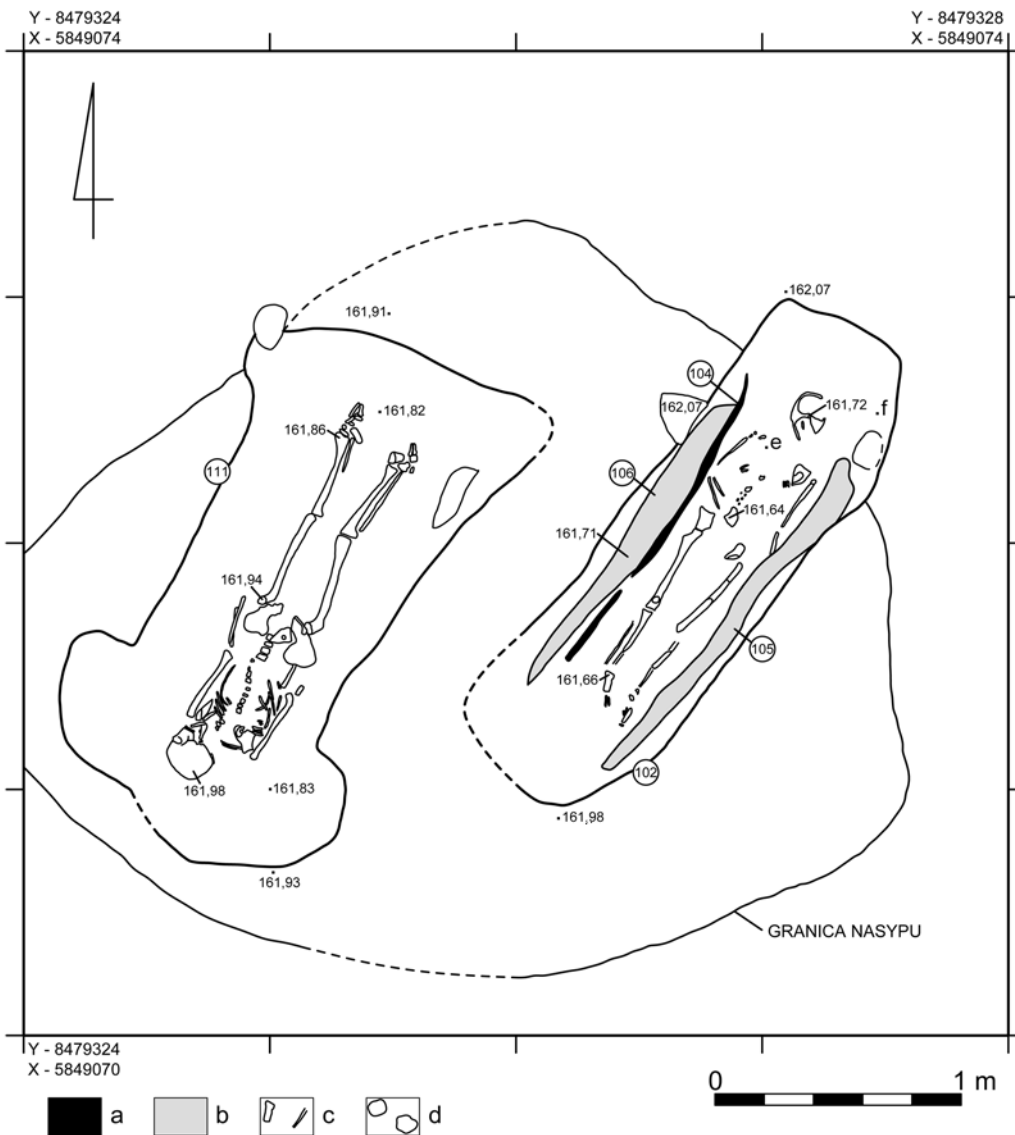
Ryc. V.107. Leśnictwo Postołowo, stan. 3, kurhan nr 83. Kurhan podczas eksploracji – po prawej stronie pochówek A, po lewej pochówek B. Wg Götze 1929, tabl. 9: 1

Fig. V.107. Leśnictwo Postołowo, site 3, barrow no. 83. The barrow during exploration – burial A on the right, burial B on the left. According to Götze 1929, plate 9: 1

Ryc. V.108. Leśnictwo Postołowo, stan. 3, kurhan nr 83. Czaszka pochówku B. Wg Götze 1929, tabl. 12: 1

Fig. V.108. Leśnictwo Postołowo, site 3, barrow no. 83. The skull of burial B. According to Götze 1929, plate 12: 1

Ryc. V.109. Leśnictwo Postołowo, stan. 3, kurhan nr 102. Plan kurhanu z pochówkami złożonymi w jamach (ob. 102 i 111): a – ślad spalenizny; b – spalone drewno; c – kości ludzkie; d – kamienie; e – fragment nieokreślonego przedmiotu z metalu; f – fragment kabłączka skroniowego (?). Rys. Z. Tragarz

Fig. V.109. Leśnictwo Postołowo, site 3, barrow no. 102. Plan of the barrow with the burials placed in pits (features 102 and 111): a – a trace of burning; b – burnt wood; c – human bones; d – stones; e – fragment of an unspecified metal item; f – fragment of a temple ring (?). Drawn by Z. Tragarz

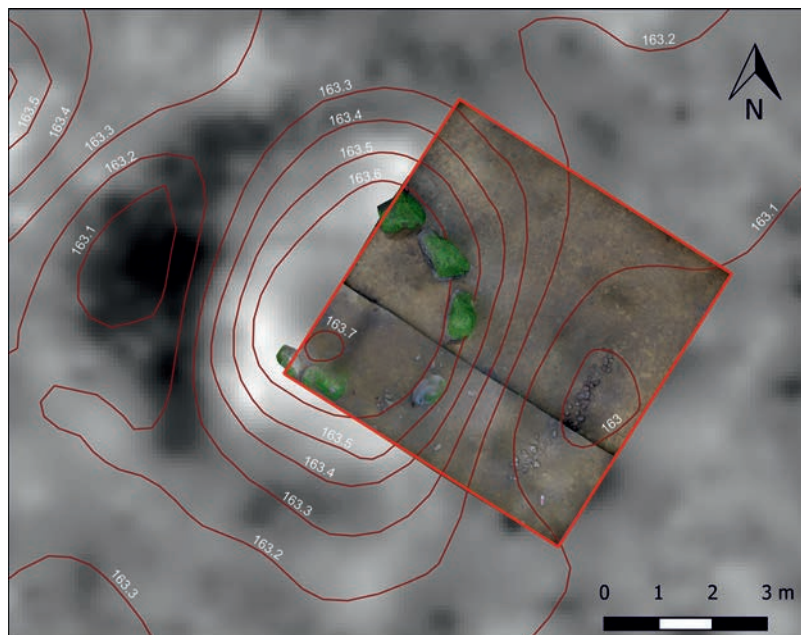
Ryc. V.110. Leśnictwo Postołowo, stan. 3, kurhan nr 102. Pochówek kobiety (ob. 102). Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.110. Leśnictwo Postołowo, site 3, barrow no. 102. Burial of a woman (feature 102). Photo by D. Krasnodębski

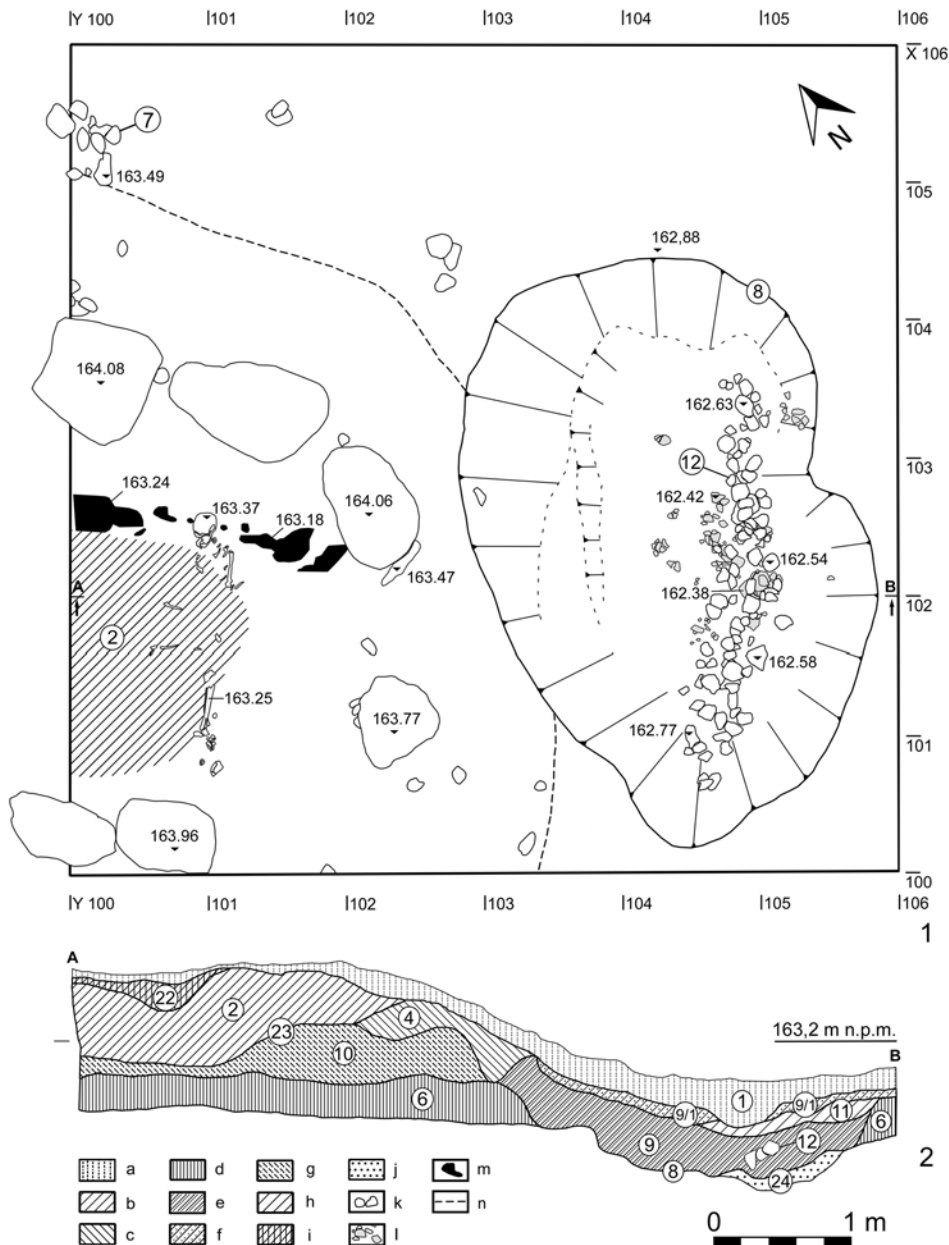
Ryc. V.111. Leśnictwo Postołowo, stan. 3, kurhan nr 102. Pochówek męski (ob. 111). Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.111. Leśnictwo Postołowo, site 3, barrow no. 102. Burial of a man (feature 111). Photo by D. Krasnodębski

Ryc. V.112. Leśnictwo Postołowo, stan. 11, kurhan nr 3. Plan kurhanu i wykopu archeologicznego z wykorzystaniem numerycznego modelu terenu i dokumentacji fotogrametrycznej (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK). Oprac. M. Jakubczak, R. Szlązak

Fig. V.112. Leśnictwo Postołowo, site 11, barrow no. 3. Plan of the barrow and the archaeological trench with the use of the Digital Elevation Model and photogrammetric documentation (source of ALS LiDAR data: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by M. Jakubczak, R. Szlązak

Ryc. V.113. Leśnictwo Postołowo, stan. 11, kurhan nr 3. Plan (1) i przekrój (2) wykopu wzdłuż linii X=102: a – ściółka i humus współczesny; b – brązowy piasek z żółtobrązowymi plamami, fragmentami węgla drzewnych oraz małymi i średniej wielkości kamieniami; c – brązowy piasek z żółtobrązowymi plamami i kilkoma bardzo drobnymi fragmentami węgla drzewnych; d – brązowy piasek; e – brązowy piasek z kilkoma drobnymi fragmentami węgla drzewnych; f – ciemnobrązowy piasek; g – ciemnobrązowy piasek z dużą liczbą szarych i brązowych plamek, wytrąceniami żelazistymi i drobnymi węglami drzewnymi; h – szary piasek z szarobrązowymi i jasnoszarymi plamkami; i – sypki ciemnobrązowy i czarny piasek z niewielką liczbą fragmentów węgla drzewnego i drewna; j – lekko gliniasty, brązowy piasek z żółtobrązowymi i żółtymi plamkami; k – kamienie; l – fragmenty ceramiki; m – spalona deska sosnowa; n – przypuszczalna granica nasypu. Wg Olczak i in. 2020, ryc. 5

Fig. V.113. Leśnictwo Postołowo, site 11, barrow no. 3. Plan of the barrow (1) and the section along line X=102 (2): a – plant litter and modern humus; b – brown sand with yellow-brown patches, charcoal fragments, and small and medium-sized stones; c – brown sand with yellow-brown patches and a few very small charcoal fragments; d – brown sand; e – brown sand with a few small charcoal fragments; f – dark brown sand; g – dark brown sand with a lot of small grey and brown patches, as well as ferriferous inclusions and small charcoal fragments; h – grey sand with patches of grey-brown and light grey sand; i – loose dark brown and black sand with small amounts of charcoal and wood fragments; j – slightly clayey brown sand with patches of yellow-brown and yellow sand; k – stones; l – pottery fragments; m – burnt pine plank; n – supposed boundary of the mound. According to Olczak et al. 2020, fig. 5

Ryc. V.114. Leśnictwo Postołowo, stan. 11, kurhan nr 3. Środkowa część nasypu z odsłoniętym pochówkiem (widok od południa). Fot. H. Olczak

Fig. V.114. Leśnictwo Postołowo, site 11, barrow no. 3. Central part of the mound with a burial revealed (view from the south). Photo by H. Olczak

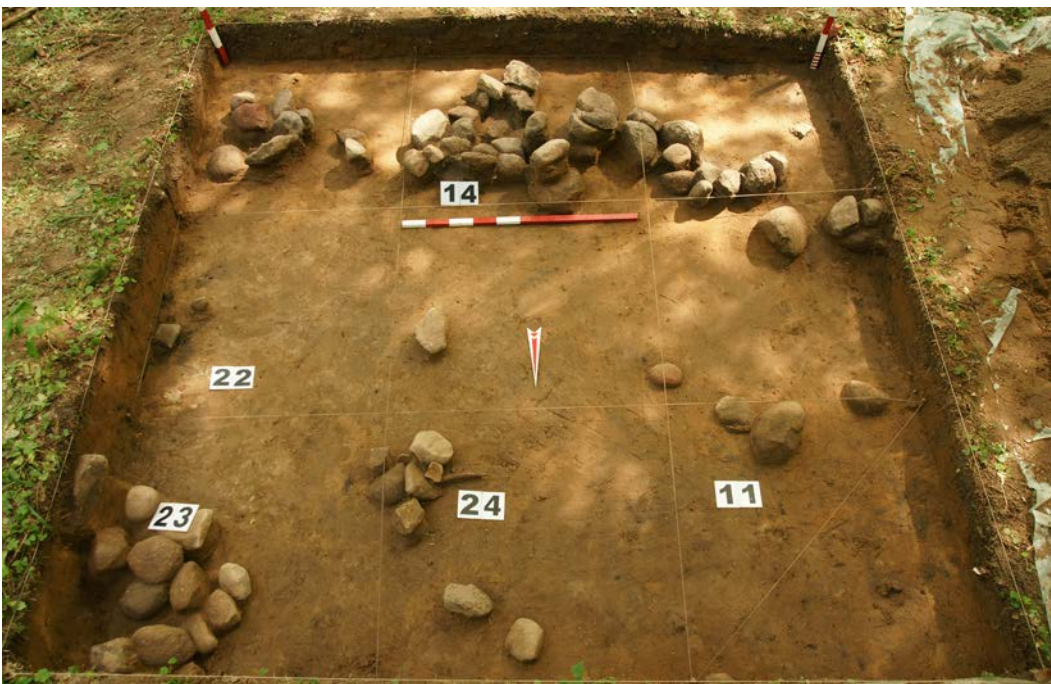
Ryc. V.115. Leśnictwo Postołowo, stan. 11, kurhan nr 3. Wybór szklanych paciorków z wyposażenia pochówku. Fot. R. Szlązak

Fig. V.115. Leśnictwo Postołowo, site 11, barrow no. 3. Selection of glass beads from the grave goods. Photo by R. Szlązak

Ryc. V.116. Leśnictwo Postołowo, stan. 11, kurhan nr 3. Zrekonstruowany gliniany garnek z jamy przykurhanowej (ob. 8). Fot. M. Osiadacz

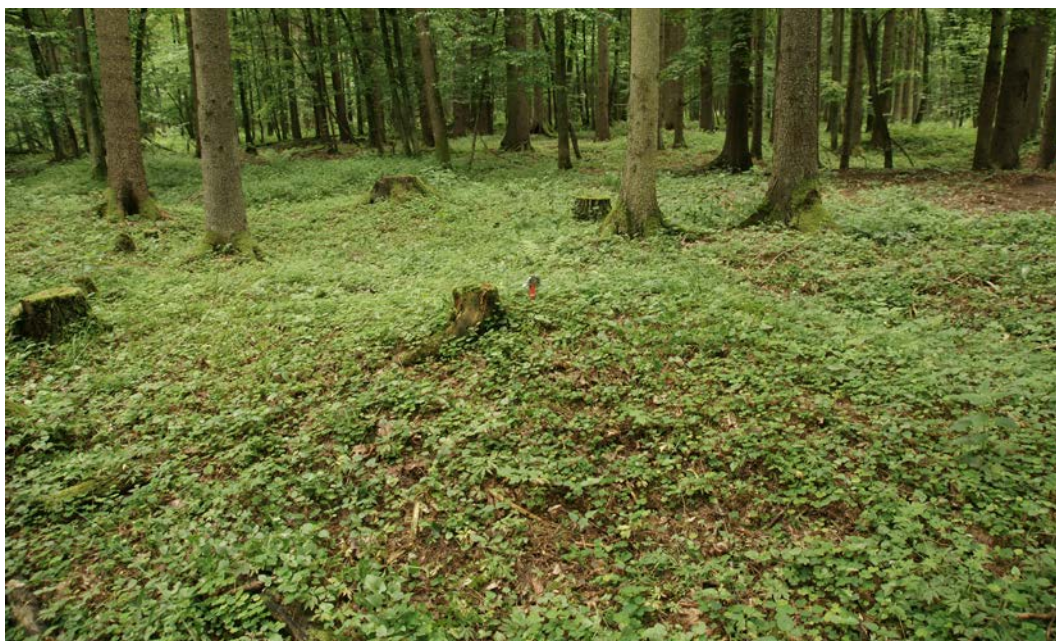
Fig. V.116. Leśnictwo Postołowo, site 11, barrow no. 3. Reconstructed clay pot from the side pit (feature 8). Photo by M. Osiadacz

Ryc. V.117. Leśnictwo Przechody, stan. 9, kurhan nr 21. Pozostałości pochówku (ob. 24) i kamienne bruki odkryte u podstawy nasypu. Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.117. Leśnictwo Przechody, site 9, barrow no. 21. Burial remains (feature 24) and stone pavements revealed at the base of the mound. Photo by D. Krasnodębski

W kurhanie nr 22 (ryc. V.118) mocno zniszczony pochówek odkryto w wykopanej pod piaszczystym nasypem jamie (ryc. V.119–121). Należał on do kobiety, której wiek określono jako późny *maturus*. Zmarła ułożona była głową w kierunku północno-zachodnim. Ciało zabezpieczały prawdopodobnie ustawione wzdłuż ścian grobu deski (w. 49). Na wyposażenie pochówku składało się stojące na prawo od czaszki naczynie (ryc. V.122: 7) i ozdoby: dwie srebrno-miedziane zausznice z paciorkami ażurowymi (ryc. V.122: 1, 2), srebrne kabłączki – esowaty (ryc. V.122: 4) i półtorazwojowy (ryc. V.122: 3), brązowe kółeczko (być może część kabłączka lub zausznicy), miedziano-srebrny paciorek ażurowy (ryc. V.122: 5), ułamki kółka z nieokreślonego metalu, a także przypuszczalnie ok. 17 paciorków szklanych, zachowanych głównie we fragmentach (ryc. V.122: 6).

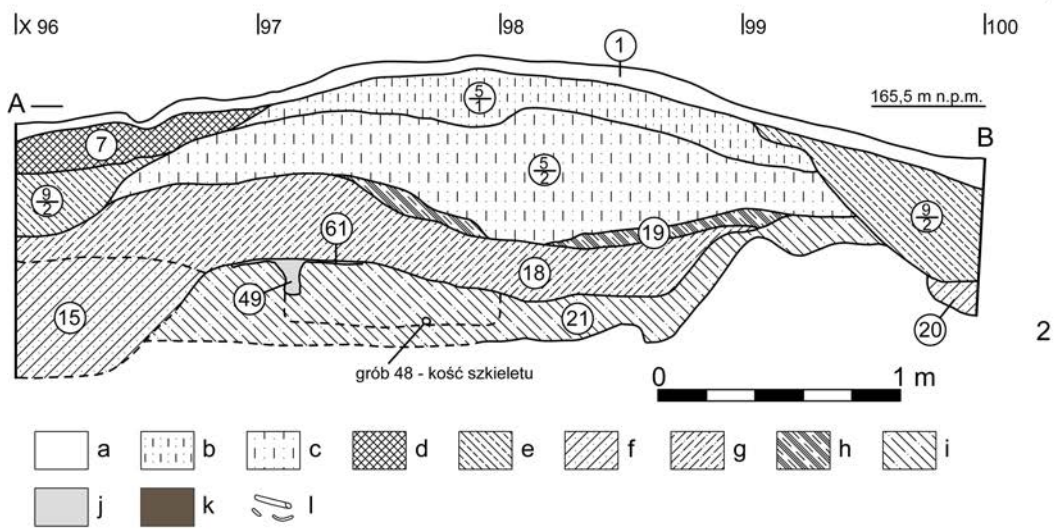
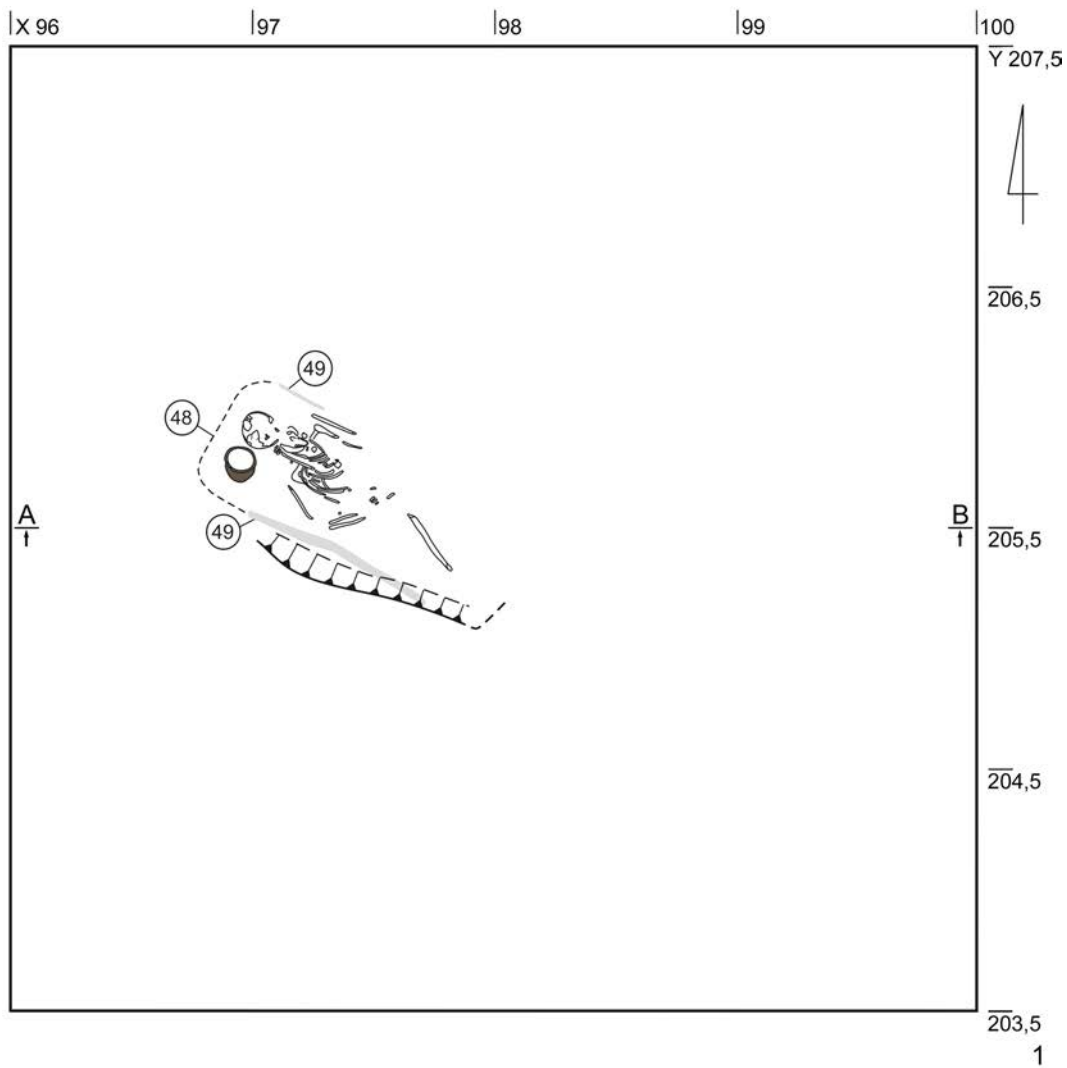

Ryc. V.118. Leśnictwo Przechody, stan. 9, kurhan 22. Kurhan przed rozpoczęciem badań (widok od południowego zachodu). Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.118. Leśnictwo Przechody, site 9, barrow no. 22. The barrow prior to the start of the research (view from the southwest). Photo by D. Krasnodębski

► **Ryc. V.119.** Leśnictwo Przechody, stan. 9, kurhan nr 22. Plan wykopu (1) i przekrój nasypu wzdłuż linii zachód-wschód (2): a – ściółka i humus współczesny; b – jasnobrązowożółty piasek z brązowymi plamkami; c – jasnobrązowożółty piasek z żółtymi plamkami; d – czarnobrunatny piasek z plamami próchnicy i brązowego piasku; e – ciemnobrązowobrunatny piasek z plamkami szarobeżowego, a gdzieś żółtobrązowego piasku; f – brązowy piasek z plamkami żółtymi i jasnoszarobrazowymi oraz popiołem i węgielkami drzewnymi; g – jasnobrązowy piasek, przechodzący w żółtobrązowy; h – szary i jasnoszary piasek z brązowymi plamkami oraz kilkoma drobnymi węgielkami; i – jasnobrązowy piasek z szarokremowymi plamkami i brązowymi śladami próchnicy; j – ciemnobrązowy i brązowy piasek z dużą zawartością substancji organicznych (pozostałości drewnianych desek); k – gliniane naczynie; l – kości ludzkie. Rys. B. Jakubowska, H. Olczak, Z. Tragarz

Fig. V.119. Leśnictwo Przechody, site 9, barrow no. 22. Plan of the trench (1) and the section of the mound along the west-east line (2): a – plant litter and modern humus; b – light brown-yellow sand with brown patches; c – light brown-yellow sand with yellow patches; d – black-fuscous sand with patches of humus and brown sand; e – dark brown-fuscous sand with patches of grey-beige sand as well as yellow-brown sand in some places; f – brown sand with yellow and light grey-brown patches as well as ash and charcoals; g – light brown sand transitioning into yellow-brown one; h – grey and light grey sand with brown patches and a few fine charcoals; i – light brown sand with grey-creamy patches and brown traces of humus; j – dark brown and brown sand with a large content of organic substances (remains of wooden planks); k – clay vessel; l – human bones. Drawn by B. Jakubowska, H. Olczak, Z. Tragarz

Ryc. V.120. Leśnictwo Przechody, stan. 9, kurhan nr 22. Pochówek (ob. 48) w trakcie eksploracji, z pozostałościami rozłożonego drewna z „trumny” (w. 49). Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.120. Leśnictwo Przechody, site 9, barrow no. 22. Burial (feature 48) during exploration, with the remains of decomposed wood from the “coffin” (layer 49). Photo by D. Krasnodębski

Ryc. V.121. Leśnictwo Przechody, stan. 9, kurhan nr 22. Fragment szkieletu z widocznym glinianym naczyniem i metalowym paciorkiem ażurowym. Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.121. Leśnictwo Przechody, site 9, barrow no. 22. Skeleton fragment with a visible clay vessel and a granulated mesh bead. Photo by D. Krasnodębski

Ryc. V.122. Leśnictwo Przechody, stan. 9, kurhan nr 22. Wybór przedmiotów z wyposażenia pochówku: 1, 2, 5 – miedź i srebro; 3, 4 – srebro; 6 – szkło; 7 – ceramika. Fot. M. Osiadacz

Fig. V.122. Leśnictwo Przechody, site 9, barrow no. 22. Selection of items from the grave goods: 1, 2, 5 – copper and silver; 3, 4 – silver; 6 – glass; 7 – pottery. Photo by M. Osiadacz

Spośród obiektów przebadanych w zespole południowym (Leśnictwo Przechody, stan. 10) do najciekawszych należał kurhan nr 49. Jego nasyp (w. 2) był prawdopodobnie przykryty brukiem, z którego zachowały się pojedyncze kamienie (ryc. V.123)⁴⁰. Na głębokości ok. 0,3 m, pod centralną częścią kopca, odsłonięto mocno zniszczony szkielet kobiety w wieku *adultus* (ob. 25; ryc. V.124; V.125). Zmarła, głową zwrócona na północny zachód, spoczywała na stropie humusu pierwotnego (w. 27/2), w którego górnej strefie zadokumentowano cienką warstwę spalenizny (w. 27/1). Wyposażenie pochówku stanowiło gliniane naczynie i ozdoby, leżące głównie w pobliżu czaszki (ryc. V.126; V.127). Wśród biżuterii wyróżniono trzy miedziano-srebrne zausznice, w tym dwie z paciorkami ażurowymi (ryc. V.127: 1) i jedną z malinowatymi (ryc. V.127: 2), kółeczko z cienkiego brązowego drucika, dwa srebrne kabłączki – esowaty (ryc. V.127: 3) i półtorazwojowy (ryc. V.127: 4), srebrny pierścionek w kształcie kabłączka półtorazwojowego (ryc. V.127: 5), dwa miedziano-srebrne paciorki ażurowe (ryc. V.127: 6) oraz co najmniej 31 paciorków szklanych (ryc. V.127: 7–15). Ponadto w nasypie, w odległości ok. 1 m od szkieletu, znaleziono żelazny zaczep wiadra klepkowego. Na szczycie kopca, w jego centralnej części, zaobserwowano kilkunantymetrową warstewkę spalenizny (w. 3), zawierającą nieliczne drobne kamienie, w tym przepalone (ryc. V.124: 2). Pod nią znajdował się czterowarstwowy bruk o wymiarach ok. 1,0 × 0,9 m (w. 58; ryc. V.124: 1; V.128). Najniższa warstwa kamieni zalegała częściowo nad owalną jamą (ob. 59), o wymiarach ok. 1,8 × 1,0 m i głębokości ok. 1 m. W jej wypełniku znaleziono drobny przepalony fragment trzonu kości długiej, być może ludzkiej.

W kurhanie nr 55, nieco powyżej jego podstawy, odsłonięto pochówek głową zwrócony na wschód (Götze 1929, 529, kurhan nr 13). Jego wyposażenie stanowiło wykonane prawdopodobnie z brązu kółko z fragmentem skórzanego paska, znalezione w pobliżu prawej stopy zmarłego. W tym samym miejscu stały również trzy gliniane naczynia, z których w całości zachowały się dwa (ryc. V.129: 1, 2).

⁴⁰ Kopiec ten został zaliczony przez Alfreda Götze do „kamiennych kurhanów” (Götze 1929, 516, nr 29).

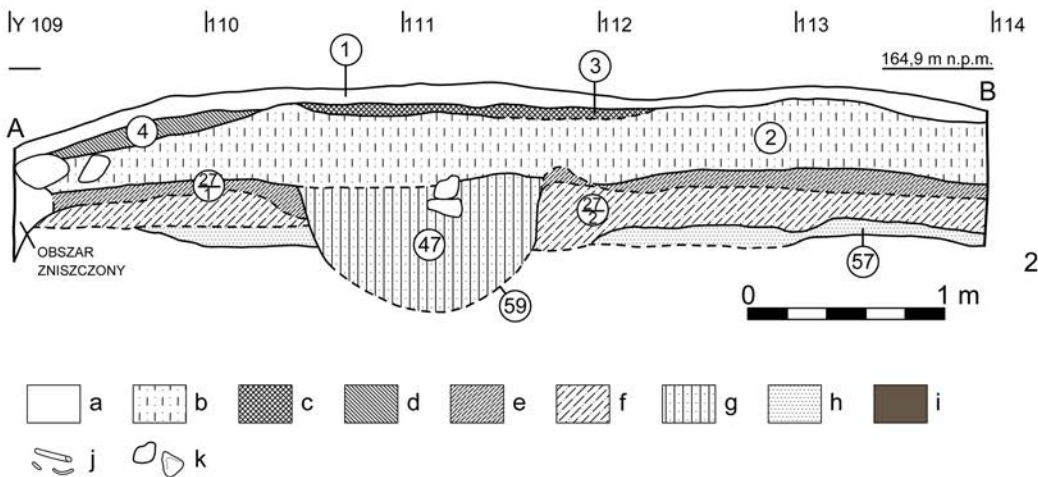
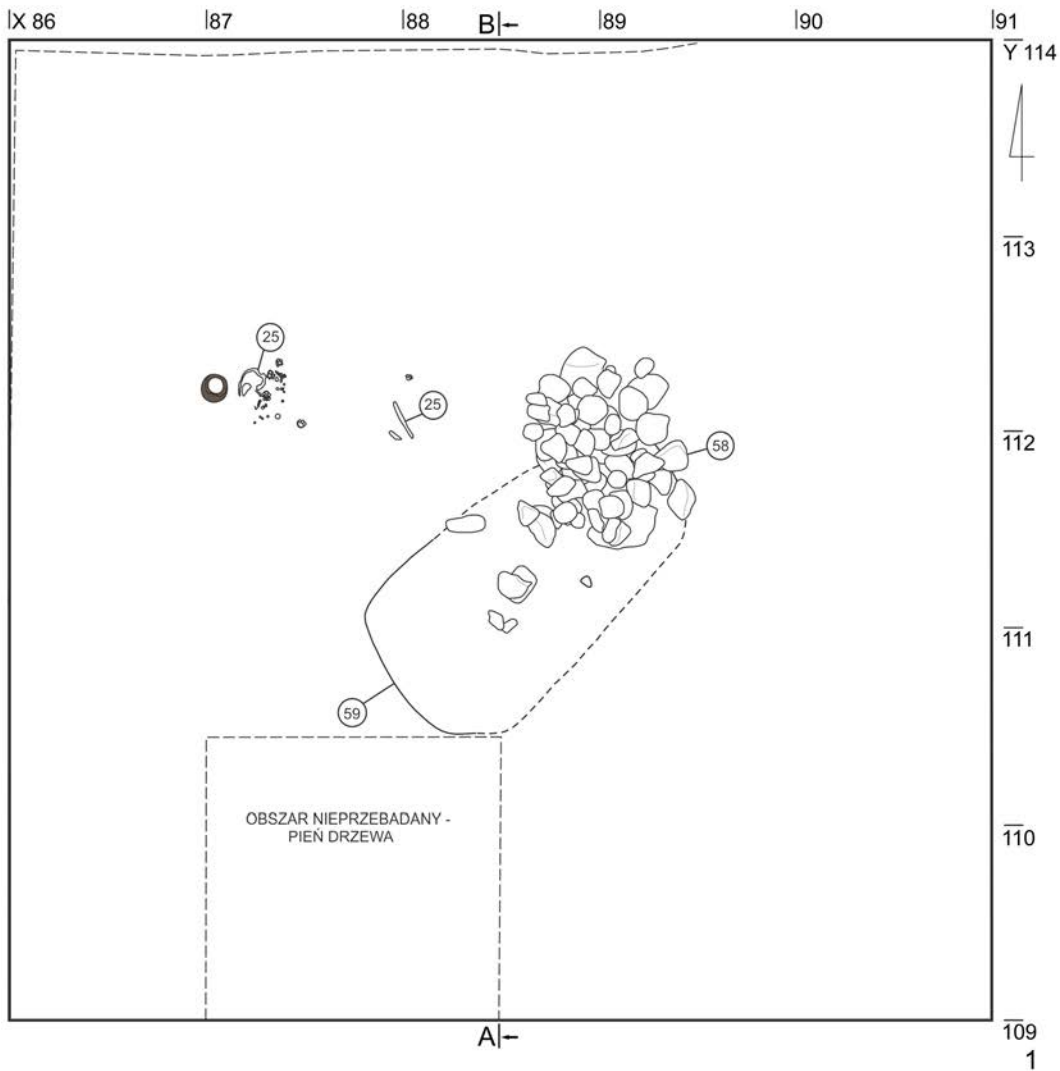

Ryc. V.123. Leśnictwo Przechody, stan. 10, kurhan nr 49. Nasyp w trakcie eksploracji – w północno-wschodniej ćwiartce pozostałości kamiennego płaszczca. Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.123. Leśnictwo Przechody, site 10, barrow no. 49. The mound during exploration – remains of a stone mantle in the northeast part. Photo by D. Krasnodębski

- **Ryc. V.124.** Leśnictwo Przechody, stan. 10, kurhan nr 49. Plan (1) i przekrój nasypu wzdłuż linii południe-północ (2): a – ściółka i humus współczesny; b – brązowy piasek z ciemnobrązowymi i żółtymi plamkami; c – czarny piasek z drobnymi węglami drzewnymi i popiołem oraz niewielkimi kamieniami; d – ciemnobrunatnoczarny piasek z kamieniami i pojedynczymi drobnymi węglami drzewnymi; e – plamisty, jasnoszary i ciemnoszary piasek, gdzieś z brązowymi plamkami; f – brązowy piasek z jasnoszarymi i szarymi plamkami; g – brązowy piasek z pojedynczymi drobnymi węglami drzewnymi, w dolnej części z plamkami jasnoszarego i szarożółtego piasku oraz brązowej gliny; h – jasnobrązowożółty piasek; i – gliniane naczynie; j – kości ludzkie; k – kamienie. Rys. B. Jakubowska, H. Olczak, Z. Tragarz

Fig. V.124. Leśnictwo Przechody, site 10, barrow no. 49. Plan (1) and section of the mound along the south-north line (2): a – plant litter and modern humus; b – brown sand with dark brown and yellow patches; c – black sand with fine charcoals and ash as well as a small number of stones; d – dark fuscous-brown sand with stones and singular fine charcoals; e – spotted, light grey and dark grey sand with brown patches in some places; f – brown sand with light grey and grey patches; g – brown sand with singular fine charcoals as well as patches of light grey and grey-yellow sand and brown clay in its lower part; h – light brown-yellow sand; i – clay vessel; j – human bones; k – stones. Drawn by B. Jakubowska, H. Olczak, Z. Tragarz

Pod nasypem kurhanu nr 57 (nr 14 według Alfreda Götze), kilka centymetrów powyżej poziomu pierwotnego gruntu, odkryto szkielet należący przypuszczalnie do kobiety (Götze 1929, 529 n.). Czaszką skierowany był on na zachód, z odchyleniem na południe (ryc. V.130; V.131). Wokół pochówku widoczne były smugi słabo zachowanego drewna, stanowiące najpewniej ślady trumny. Na resztki drewna i słomy (?) natrafiono też pod czaszką. Na wyposażenie zmarłej składało się sześć esowatych kabłączków skroniowych, wykonanych prawdopo-

dobnie z brązu, zausznica z dwoma paciorkami ażurowymi, brązowy paciorek ażurowy oraz 34 całych i kilka zniszczonych paciorków szklanych (ryc. V.132). Kolejnych kilka okazów szklanych oraz połowę metalowego paciorka ażurowego znaleziono w nasypie powyżej szkieletu.

Ryc. V.125. Leśnictwo Przechody, stan. 10, kurhan nr 49. Pozostałości pochówku. Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.125. Leśnictwo Przechody, site 10, barrow no. 49. Burial remains. Photo by D. Krasnodębski

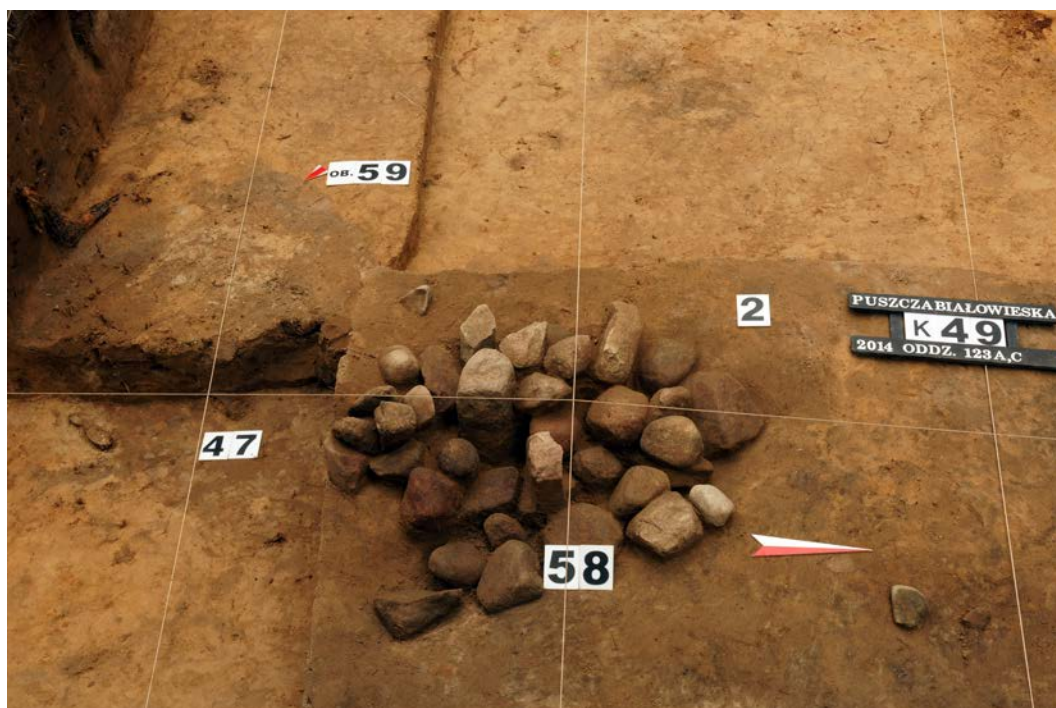
Ryc. V.126. Leśnictwo Przechody, stan. 10, kurhan nr 49. Szklane i metalowe ozdoby leżące po lewej stronie czaszki. Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.126. Leśnictwo Przechody, site 10, barrow no. 49. Glass and metal ornaments lying on the left side of the skull. Photo by D. Krasnodębski

Ryc. V.127. Leśnictwo Przechody, stan. 9, kurhan nr 49. Wybór przedmiotów z wyposażenia pochówku: 1, 2, 6 – miedź i srebro; 3-5 – srebro; 7-15 – szkło; 16 – ceramika. Fot. M. Osiadacz

Fig. V.127. Leśnictwo Przechody, site 9, barrow no. 49. Selection of items from the grave goods: 1, 2, 6 – copper and silver; 3-5 – silver; 7-15 – glass; 16 – pottery. Photo by M. Osiadacz

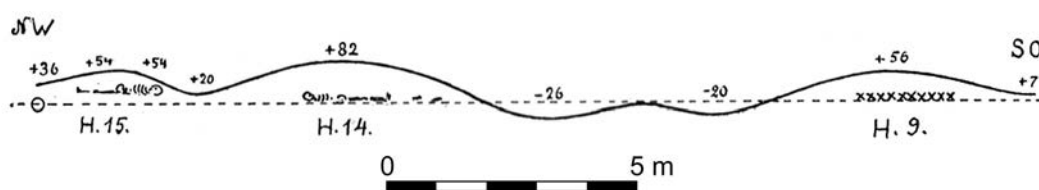
Ryc. V.128. Leśnictwo Przechody, stan. 10, kurhan nr 49. Bruk 58 i jama 59 z warstwą 47. Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.128. Leśnictwo Przechody, site 10, barrow no. 49. Pavement 58 and pit 59 with layer 47. Photo by D. Krasnodębski

Ryc. V.129. Leśnictwo Przechody, stan. 10. Gliniane naczynia z wyposażenia pochówków: 1, 2 – kurhan nr 55; 3 – kurhan nr 65. Wg Götze 1929, tabl. 14: 1–3

Fig. V.129. Leśnictwo Przechody, site 10. Clay vessels from the grave goods: 1, 2 – barrow no. 55; 3 – barrow no. 65. According to Götze 1929, plate 14: 1–3

Ryc. V.130. Leśnictwo Przechody, stan. 10. Przekrój wzdłuż linii północny zachód-południowy wschód przez kurhany nr 65 (H. 15), nr 57 (H. 14) i nr 67 (H. 9). Wg Götze 1929, ryc. 23

Fig. V.130. Leśnictwo Przechody, site 10. Section along the northwest-southeast line through barrows no. 65 (H. 15), no. 57 (H. 14), and no. 67 (H. 9). According to Götze 1929, fig. 23

Ryc. V.131. Leśnictwo Przechody, stan. 10, kurhan nr 57. Górna część szkieletu. Wg Götze 1929, tabl. 11: 1

Fig. V.131. Leśnictwo Przechody, site 10, barrow no. 57. The upper part of the skeleton. According to Götze 1929, plate 11: 1

Ryc. V.132. Leśnictwo Przechody, stan. 10, kurhan nr 57. Biżuteria z wyposażenia pochówku. Wg Götze 1929, tabl. 12: 2

Fig. V.132. Leśnictwo Przechody, site 10, barrow no. 57. Jewellery from the grave goods. According to Götze 1929, plate 12: 2

Kopiec nr 63 (nr 19 według Alfreda Götze) miał kamienne jądro, a jego nasyp przykryty był płaszczem z otoczków (Götze 1929, 516, 530). Pod nim, na poziomie otaczającego terenu, odkryto szkielet czaszką skierowany na wschód. Wśród kamieni płaszcza znaleziono pojedyncze fragmenty naczyń, o których chronologii brak informacji. Również kurhan nr 65 (nr 15 według Alfreda Götze) zawierał nieopisaną bliżej konstrukcję kamienną (Götze 1929, 530). Pochówek został złożony na poziomie pierwotnego gruntu i głową zwrócony był na wschód. Szkielet został całkowicie zniszczony przez znajdujące się w nasypie kamienie. W okolicy kości stóp znaleziono fragmenty glinianego garnka (ryc. V.129: 3).

Na temat kurhanów z Leśnictwa Rybaki, stan. 1 (Puszcza Ładzka) istnieje niewiele informacji (Kamiński 1956, 243; Walicka 1958; Musianowicz 1960, nr 271; Krasnodębski, Olczak, Samojlik 2011, 162 n.; Dzik 2015b, 129). Prawdopodobnie w obu przebadanych kopcach odkryto pochówki szkieletowe, przy czym tylko jeden z nich (nr 2) zawierał wyposażenie. W jego skład wchodziło osiem szklanych paciorków, dwa kabłączki skroniowe, być może esowate⁴¹, a także gliniane naczynie (Walicka 1958, 158).

Obok kurhanów z pochówkami szkieletowymi na omawianych cmentarzyskach przebadano również kilka nasypów, w których nie odkryto ludzkich szczątków. Należy do nich m.in. jedyny rozpoznany kopiec (nr 1) z nekropolii Leśnictwo Krynica, stan. 2 w Puszczy Ładzkiej. U jego podstawy i w pobliżu wierzchołka leżały dwa duże głazy, zaś w górnej części nasypu stwierdzono mniejsze kamienie, będące zapewne pozostałością zniszczonego płaszczka. Pod warstwą współczesnej próchnicy znaleziono ok. 20 fragmentów ceramiki, pochodzących zdaniem autorki badań z co najmniej pięciu naczyń (Wawrzyniuk 2017, 207–213, ryc. 13–15). Kolejne kopce bez pochówków szkieletowych zarejestrowano na nekropolach Leśnictwo Przechody, stan. 9 (kurhan nr 4; Götze 1929, 531, nr 58) i 10 (kurhan nr 67; Götze 1929, 528, nr 9) oraz Leśnictwo Postołowo, stan. 3 (kurhany nr 55 i 100; Götze 1929, 540, ryc. 42; Krasnodębski, Olczak 2019a, 58). Wszystkie miały piaszczyste nasypy i nie wyróżniały się niczym szczególnym spośród innych grobów znajdujących się na tych cmentarzyskach.

⁴¹ Kabłączki zaginęły, zaś w literaturze archeologicznej określane są jako „zapewne esowate” (Walicka 1958, 158).

W spągu kopca nr 67 z Leśnictwa Przechody, stan. 10 stwierdzono jedynie warstewkę węgla drzewnych (Götze 1929, 528, ryc. 23). Natomiast w nasypie kurhanu nr 55 z cmentarzyska Leśnictwo Postołowo, stan. 3 odkryto dwie drobne przepalone kości, nie udało się jednak ustalić, czy pochodzą one ze szkieletu ludzkiego (Jaskulska 2016). Poza tym pozyskano z niego cztery niewielkie ułamki naczyń. Świadczą one, że kopiec usypany został w podobnym czasie, co pozostałe przebadane obiekty z tej nekropoli, a zatem trudno go uznać za grób ze starszej fazy wczesnego średniowiecza. Drobny fragment przepalonej kości, pochodzący być może ze szkieletu ludzkiego, który znaleziono w jamie 59 pod nasypem kurhanu nr 49 z Leśnictwa Przechody, stan. 10, także nie jest wystarczającym dowodem na obecność na tej nekropoli kurhanów z kremacją. W literaturze przedmiotu kopce bez pozostałości pochówków traktowane są niekiedy jako potencjalne groby ciałopalne, w których nie natrafiono na kości z powodu mało starannej eksploracji lub zniszczenia nasypów (m.in. Zoll-Adamikowa 1975, 199, 204 n.; Bronicki 2011, 138). Trzeba też jednak wziąć pod uwagę całkowity rozkład niespalonych szczątków, na przykład dziecięcych⁴². Mniej przekonujące, chociaż również niewykluczone, wydaje się uzasadnianie braku ludzkich kości symboliczną funkcją grobów (m.in. Górska 1976, 127; Dzik 2015c, 55). Obecność na nekropolach szkieletowych nasypów bez pochówków nie należy do zjawisk wyjątkowych i występuje m.in. w dorzeczu Leśnej na białoruskim Pobużu (Korobuškina 1993, 27, tab. 4).

Porównując nekropole z terenu Puszczy Białowieskiej, należy przede wszystkim zwrócić uwagę na różnice w budowie grobów. Najliczniejszą grupę wśród przebadanych kurhanów tworzą obiekty usypane z piasku, z niewielką zawartością próchnicy. Obecny kształt nasypów jest najczęściej w przybliżeniu kolisty, rzadziej owalny, a wyjątkowo czworokątny, co jednak nie musi odzwierciedlać stanu pierwotnego (m.in. Zoll-Adamikowa 1979, 77–80; Dzik 2015c, 31–33). Ich wymiary, czyli średnice kolistych lub długości owalnych kopców, nie przekraczają 10 m, zaś wysokości wynoszą najczęściej pomiędzy 0,4 a 0,6 m⁴³. Przyjmuje się, że piasek na budowę nasypów pozyskiwano z bezpośredniego otoczenia, czego pozostałością są występujące na ich obrzeżu jamy lub rowy. Są one słabiej widoczne w terenie niż podobne struktury z obrzeża kurhanów ciałopalnych, co jest zapewne spowodowane ich mniejszą głębokością, wynikającą z kolei z mniejszych rozmiarów nasypów. Wobec słabego rozpoznania otoczenia kurhanów trudno się wypowiadać na temat dokładnej lokalizacji i rozmiarów jam lub rowów. W przypadku kurhanu nr 3 ze stanowiska 11 w leśnictwie Postołowo jamy znajdowały się od strony wschodniej i zachodniej. Przebadana jama, usytuowana od wschodu, miała wymiary ok. 4,0 × 2,8 m i głębokość ok. 0,7 m.

Oprócz kopców zbudowanych wyłącznie z piasku w omawianym okresie na terenie Puszczy Białowieskiej pojawiają się nieznane wcześniej kurhany z kamiennymi konstrukcjami⁴⁴. Występują one jedynie na niektórych cmentarzyskach i w stosunkowo niewielkiej liczbie, przy

⁴² Znamienne, że tylko w jednym z kurhanów przebadanych na terenie Puszczy Białowieskiej odkryto pochówek dziecka, zaś w kilku innych znaleziono niewielkie fragmenty niespalonych kości, w kurhanie nr 49 zachowane w pobliżu metalowych ozdób.

⁴³ Na nekropolach Leśnictwo Przechody, stan. 9 i 10 znajdują się dwa kurhany o średnicy ok. 10 m. Na ogół wymiary nasypów wynoszą jednak 5–6 m, zaś w przypadku kilku większych mieszczą się w przedziale 7–9 m. Na cmentarzysku Leśnictwo Postołowo, stan. 3 średnica większości kurhanów nie przekracza 8 m, zaś najczęściej mieści się w zakresie 4–6 m. Pod względem wysokości nasypy na obu stanowiskach są do siebie dość podobne i poza nielicznymi wyjątkami, gdy osiągają ok. 0,7–1,0 m, przeciętnie mierzą ok. 0,3–0,6 m.

⁴⁴ Wyjątek stanowić mogą dwa potencjalne kurhany z Leśnictwa Przechody, stan. 1, których datowanie i funkcja nie są jednak jasne (por. rozdz. V.2.2).

czym tylko częściowo można to tłumaczyć późniejszymi zniszczeniami w wyniku pozyskiwania kamieni⁴⁵. Wyjątkowym przykładem sąsiedztwa nekropoli z dwoma różnymi typami grobów są położone w niewielkiej odległości od siebie stanowiska 3 i 11 w leśnictwie Postołowo. Na pierwszym z nich w żadnym z przebadanych kurhanów nie odkryto kamiennych konstrukcji, a tylko pojedyncze otoczaki. Nie są też one widoczne na powierzchni pozostałych kopców. Natomiast wszystkie nasypy znajdujące się na drugiej z wymienionych nekropoli otoczone są obstawami z dużych głazów (ryc. V.93–95). Jeszcze na początku XX w. wieńce z dużych kamieni zachowane były przy pojedynczych kopcach z obu cmentarzysk z uroczyska Jelonka. Ponadto według opisu Alfreda Götze trzy kopce z zespołu północnego (Leśnictwo Przechody, stan. 9) i 13 z południowego (Leśnictwo Przechody, stan. 10) były przykryte widocznymi na powierzchni kamiennymi płaszczami (Götze 1929, 516–518). Jako „kamienne kurhany” badacz określił nasypy o zróżnicowanych rozmiarach, zlokalizowane w różnych miejscach obu wymienionych cmentarzysk. Jedynie w południowej części stanowiska 10 tworzyły one niewielkie skupisko, liczące pięć grobów. Duże głazy, a także drobniejsze kamienie, będące zapewne pozostałością płaszczy, widoczne są przy wielu kopcach z nekropoli Leśnictwo Krynica, stan. 2. Relikty tego typu konstrukcji stwierdzono również w przebadanym kurhanie nr 1. Wobec dużego stopnia zniszczenia tego cmentarzyska dokładnej liczby obiektów z kamiennymi wieńcami nie da się ustalić.

Zauważalne są pewne różnice w kształcie kamiennych konstrukcji, chociaż ze względu na słaby stan ich zachowania trudno formułować w tej kwestii wiążące wnioski. W przypadku kurhanów nr 2 i 4 z Leśnictwa Postołowo, stan. 11 mamy do czynienia z czworokątnymi obstawami, mierzącymi ok. 3 × 3 m, ułożonymi na krawędzi niewielkich nasypów (ryc. V.93; V.95). Zbudowane są one ze ściśle przylegających do siebie głazów, niekiedy podłużnych i prawdopodobnie częściowo obrobionych. O ile można sądzić na podstawie powierzchniowych obserwacji, nie towarzyszą im kamienne płaszcze. Nieco inny kształt ma konstrukcja z większego kopca nr 3 na tym stanowisku. Tworzy ją obecnie 10 głazów, w tym osiem zachowanych *in situ*, leżących dość luźno nie u podstawy, lecz na stoku nasypu i układających się w owalny lub w przybliżeniu czworokątny pierścień, o zewnętrznych wymiarach ok. 4,5 × 4,0 m (ryc. V.93; V.113: 1). Można przypuszczać, że przynajmniej część nasypu była przykryta płaszczem z mniejszych kamieni. Wskazuje na to niewielki bruk, zachowany na jego północnym obrzeżu, a także obecność kamieni w jamie przykurhanowej i wkopie rabunkowym (Olczak i in. 2020, 530). Sądząc na podstawie ryciny opublikowanej przez Alfreda Götze, również w przypadku kurhanu nr 71 z Leśnictwa Postołowo, stan. 10 czworokątny wieniec z dużych kamieni mógł być ułożony na stoku nasypu (Götze 1929, ryc. 4, nr 5). Natomiast kopiec nr 21 z Leśnictwa Przechody, stan. 9 otoczony był pierwotnie głazami, nadającymi mu czworokątny kształt (Götze 1929, ryc. 4, nr 63). Jak już wspomniano, w spągu nasypu natrafiono na skupiska kamieni, które być może częściowo przykrywały znajdujący się na tym samym poziomie pochówek. Ułożony w jednej linii pas otoczek (w. 14), pochodzący być może ze zniszczonego płaszcza, stwierdzono także u podstawy kopca, na stropie rowu przykurhanowego (ryc. V.117). W opisanym już kurhanie nr 49 oraz w kopcu nr 63 (nr 19 według Alfreda Götze) z zespołu południowego (stan. 10) stwierdzono kamienne jądra, a dodatkowo bruki przykrywające nasypy (Götze 1929, 530). Wreszcie nasyp kurhanu nr 65 z tej samej nekropoli był prawdopodobnie w całości zbudowany z kamieni, aczkolwiek brak na ten temat dokładnych

⁴⁵ Istnieją informacje o plądrowaniu cmentarzysk w uroczyskach Jelonka i Szczekotowo, m.in. w okresie międzywojennym (Faliński 1980, 129).

informacji (Götze 1929, 530, nr 15). Można przypuszczać, że podobnie jak m.in. w kurhanie nr 1 w Korzeniówce Małej, stan. 2 (Dzik 2015c, ryc. 5), tworzyło go kilka warstw otoczków, z których dolne spoczywały bezpośrednio na szkielecie.

Warto również wspomnieć o dwóch kolejnych, dotychczas nierozpoznanych stanowiskach z obszaru Puszczy Białowieskiej, na których znajdują się kopce z kamiennymi konstrukcjami. Ich związek z omawianym okresem wczesnego średniowiecza nie jest wprawdzie dostatecznie potwierdzony, jednak bardzo prawdopodobny. W oddziale 186B (Leśnictwo Jelonka, stan. 1) usytuowane są trzy nasypy, w tym jeden niepewny. Dwa z nich na początku XX w. były otoczone obstawami, z których do dzisiaj przetrwało kilka głazów (Götze 1929, 518; Olczak, Krasnodębski 2018c, ryc. 19)⁴⁶. Bardzo interesujący jest też pojedynczy kopiec ze stanowiska 30 w Białowieskim Parku Narodowym (oddział 257), położonego na lewym brzegu rzeki Hwoźnej, dopływu Narewki (Górska 1976, 132). Jest on przykryty bardzo dobrze zachowanym kamiennym płaszczem i otoczony wieńcem z większych głazów (ryc. V.133). Nierozpoznane wykopaliskowo i niedatowane kopce z kamiennymi konstrukcjami znajdują się także w białoruskiej części Puszczy Białowieskiej, w oddziałach 746B i 831B (Belâvec i in. 2009, 87).

Poza Puszcza Białowieską na terenie Równiny Bielskiej kurhan otoczony zapewne kamienną obudową przebadano na położonym niedaleko cmentarzysku w Szczytach-Dzięciołowie, pow. bielski, stan. 1 (Olczak, Krasnodębski 2019a, 422–424, 432). Na niewielkie wzniesienie ułożone z trzech warstw drobnych kamieni i otoczone obstawą z dużych głazów natrafiono też w Zbuczu, stan. 1 (Krasnodębski, Olczak 2019a, 63, ryc. 5.9.1; Olczak, Krasnodębski 2019a, 444). Na Wysoczyźnie Drohiczyńskiej nieliczne groby z podobnymi konstrukcjami odnotowano w Bacikach Dalszych (Zoll-Adamikowa 1975, ryc. 15; Dzik 2015a, tab. 1), Czarnej Cerkiewnej, stan. 1 (Chilmon 1974, 310, 313 n.; Dzik 2015a, tab. 1) i zapewne w Kamiankach, pow. siemiatycki, stan. 1 (Musianowicz 1960, nr 123), zaś na Wysoczyźnie Siedleckiej w Łuzkach, pow. sokołowski (dokumentacja w PMA; Dzik 2015c, 189 n.) i Czekanowie, stan. 1 (Zawadzka-Antosik 1982, 27). Kurhany z kamiennymi obstawami, czasami o nasypach przykrytych płaszczami, stanowiły w XI–XIII w. dominującą formę grobu na sąsiadującym z omawianym obszarem białoruskim Pobużu (Salewicz 1937, 166–169; Korobuškina 1993, 11–17). Tak zwane kamienne kurhany z pochówkami szkieletowymi wznoszono w tym samym okresie także w dorzeczu górnego Niemna (Jaskanis 1962b, ryc. 2, 5; Zvâruga 2000, 104–106; Ūrkavec 2006, 128, ryc. 2: 1, 2). Walentin Sedov dostrzegwał w konstrukcji grobów z wymienionych regionów analogie do starszych kurhanów zachodniobałtyjskich i interpretował je jako pochówki zamieszkujących te tereny zeslawizowanych Bałtów (Sedov 1982, 120). Pogląd ten podważyła Tatiana Korobuszkina, według której używanie kamieni wynikało z czynników czysto praktycznych, a mianowicie z łatwej dostępności tego surowca. Zwróciła ona też uwagę na szerszy zasięg występowania kurhanów z kamiennymi konstrukcjami na obszarze Słowiańszczyzny wschodniej (Korobuškina 1993, 100 n.).

Przebadane kurhany są różnicowane pod względem miejsca złożenia pochówku. Najbardziej rozpowszechnione było chowanie zmarłych u podstawy nasypu, na powierzchni ówczesnego gruntu. Taki rodzaj pochówków zarejestrowano w większości przebadanych grobów na cmentarzyskach Leśnictwo Przechody, stan. 9 i 10 oraz Leśnictwo Postołowo, stan. 3. We wszystkich dobrze rozpoznanych kurhanach szczątki zmarłych spoczywały przypuszczalnie

⁴⁶ Obecnie na obrzeżu większego z nich (nr 1) widoczne są cztery duże kamienie i kilka drobnych, pochodzących być może z przykrywającego go płaszcza, zaś u podstawy mniejszego (nr 2) znajduje się pojedynczy głaz.

na powierzchni próchnicy pierwotnej⁴⁷. Jest to sytuacja odmienna od zwyczajów panujących na większości obszaru Rusi, gdzie powszechne było usuwanie humusu w miejscu przyszłego nasypu (Sikora 2012b, 646). Prawdopodobnie co najmniej w niektórych przypadkach teren wcześniej przygotowywano poprzez wypalenie roślinności. Zdają się to potwierdzać ślady spalenizny w postaci popiołu i drobnych węgli drzewnych, zarejestrowane na stropie próchnicy pierwotnej w kurhanach nr 21 i 49 w uroczysku Jelonka oraz nr 93 w Leśnictwie Postołowo, stan. 3. Nie jest też wykluczone, że relikty te świadczą o zwyczaju wysypywania w miejscu przyszłego pochówku warstwy popiołu (por. dalej). W przypadkach, gdy pod nasypem pochowano więcej niż jednego zmarłego (kurhany nr 83, 91 i 106 z Leśnictwa Postołowo, stan. 3), miał on niekiedy kształt owalny i były nieco większy niż pozostałe kopce, co może wynikać z dosypania piasku po złożeniu kolejnego ciała. Szczegóły stratygrafii tych obiektów nie są jednak znane, w związku z czym trudno stwierdzić, które pochówki były ewentualnie wtórne. Bardzo rzadko ciała złożone pod nasypami zabezpieczano drewnianymi trumnami. Szczątki kobiety z kurhanu nr 57 z cmentarzyska w Leśnictwie Przechody, stan. 10 umieszczone zostały prawdopodobnie w wyścielonej słomą trumnie lub skrzyni, o szerokości ok. 0,43 m (Götze 1929, 529). Również pochówek B z kopca nr 83 z nekropoli w Leśnictwie Postołowo, stan. 3 mógł zostać złożony w przykrytej wiekiem trumnie, na co wskazują resztki drewna zachowane powyżej szkieletu (Götze 1929, 537).

Ryc. V.133. Białowiecki Park Narodowy, stan. 30. Kopiec pokryty kamiennym płaszczem (październik 2005 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.133. Białowieża National Park, site 30. Mound covered with a stone mantle (October 2005). Photo by D. Krasnodębski

⁴⁷ Są to kurhany nr 81, 91 i 93 z Leśnictwa Postołowo, stan. 3, nr 21 z Leśnictwa Przechody, stan. 9 oraz 49 z Leśnictwa Przechody, stan. 10. W przypadku niektórych kopców przebadanych w latach 1917–1918 Alfred Götze podał niejednoznaczną informację o złożeniu pochówków „na poziomie gruntu”, „na poziomie otoczenia”, „u podstawy kurhanu” lub „nieco powyżej podstawy kurhanu”. Pamiętać jednak należy, że w związku z brakiem specjalistycznych badań gleboznawczych są to określenia mówiące raczej o głębokości zalegania szkieletu niż o charakterze warstwy, na której złożono zmarłego.

Czterech zmarłych w trzech kurhanach pochowano w wykopanych pod nasypami jamach. Jedynie w przypadku kopca nr 102 z Leśnictwa Postołowo, stan. 3 możliwe było stwierdzenie, że groby wykopane zostały z poziomu humusu pierwotnego, zapewne po uprzednim wypaleniu roślinności. Ciała większości zmarłych zabezpieczono drewnianymi skrzyniami lub trumnami. Szkielet z kopca nr 62 na nekropoli Leśnictwo Postołowo, stan. 3 spoczywał w jamie o głębokości ok. 0,8 m, która w dolnej części tworzyła prostokąt o wymiarach $2,2 \times 1,0$ m, zaś w górnej była znacznie większa, bez wyraźnie rysujących się granic. Ze skrzyni, w której złożono pochówek, przetrwały niewielkie fragmenty drewna. Ta – według określenia Alfreda Götze – komora grobowa wzmocniona była prawdopodobnie czworokątnymi słupami o grubości 0,12–0,16 m, ustawionymi w odległości 0,12–0,18 m od jej narożników. Niemiecki badacz przypuszczał, że przykryto ją wiekiem (Götze 1929, 535 n.). Oba pochówki odkryte pod nasypem kurhanu nr 102 miały orientację po osi północny wschód-południowy zachód, jednak zmarli skierowani byli głowami w przeciwnym kierunku. Jamy grobowe były usytuowane równolegle do siebie, z około metrowym przesunięciem (ryc. V.109–111). Szkielet kobiecy spoczywał w jamie (ob. 102) o kształcie zbliżonym do prostokątnego, której wymiary wynosiły ok. $2,3 \times 0,7$ m, a głębokość ok. 0,6 m. Po jej bokach zachowały się pozostałości drewna, częściowo spalonego, pochodzącego z konstrukcji zabezpieczającej ciało. Pochówek męczyzny złożony został w nieco płytszej (ok. 0,5 m) jamie o mniej regularnym kształcie (ob. 111), o długości ok. 2,2 m i szerokości w środkowej części ok. 0,8 m. W narożnikach, gdzie grób rozszerzał się do ok. 1,3 m, na poziomie szkieletu znajdowały się średniej wielkości kamienie. Również w kurhanie nr 22 na cmentarzysku w Leśnictwie Przechody, stan. 9 ciało zmarłej złożono w drewnianej skrzyni o szerokości ok. 0,5 m i nieznannej długości, zapewne bez dna, za to przykrytej deskami. Ustawiona ona była w jamie o głębokości zapewne ok. 0,5 m i nieznanym rozmiarach, być może znacznie przekraczających wielkość drewnianej konstrukcji⁴⁸. W innych rejonach dorzecza górnej Narwi i środkowego Bugu dotychczas nie odkryto pochówków w jamach podkurhanowych (Dzik 2015c, 63 n.). Ten sposób grzebania zmarłych bardzo często praktykowano natomiast w dorzeczu Leśnej (Korobuškina 1993, 25 n., tab. 2). W kilku grobach z tego regionu znaleziono też resztki drewna lub gwoździe, wskazujące na używanie trumien. Pochówki jamowe umieszczane pod nasypami rozpowszechnione były w XI–XIII w. także w dorzeczu Niemna i Dniepru oraz w bardziej odległych rejonach Rusi (m.in. Lysenko 1991, 42 n., ryc. 2, tab. 4; Štyhaŭ 1992, 63 n., tab. 6; Zvâruga 2000a, 87, 104).

Bardzo rzadko zmarłych chowano w wyższej części nasypu. Jedyny tego rodzaju pochówek odkryto w kurhanie nr 3 na nekropoli Leśnictwo Postołowo, stan. 11. Ciało złożono na stropie dolnej warstwy nasypu, na wysokości ok. 0,35 m od jego podstawy (Olczak i in. 2020, 517). Pochówek w nasypie znajdował się być może także w grobie nr 65 na cmentarzysku w Leśnictwie Przechody, stan. 10 (por. ryc. V.130), jednak informacje na ten temat nie są jednoznaczne (Götze 1929, 530, nr 15). Na Równinie Bielskiej grób podobnego typu zarejestrowano w Szczytach-Dzięciołowie (Olczak, Krasnodębski 2019a, 422–424), zaś na Wysoczyźnie Drohiczyńskiej w Bacikach Dalszych, Klukowie, stan. 1 i Korzeniówce Małej, stan. 2 (Dzik 2015c, 63). Na białoruskim Pobużu kurhany z pochówkami w nasypie stanowią najmniejszy udział spośród przebadanych obiektów. Odnotowano

⁴⁸ Z powodu dużego stopnia zniszczenia tej części grobu przez nory zwierzęce trudno odtworzyć szczegóły pochówku. Zarówno w przypadku tego grobu, jak i kurhanu nr 102 z Leśnictwa Postołowo, stan. 3 skrzynie (trumny) zachowały się jedynie jako wąskie ślady próchnicy, w związku z czym nie udało się określić gatunku drewna, z jakiego je wykonano.

je tylko na kilku cmentarzyskach, na przykład w miejscowościach Ratajczyce, Świszcze-wo i Wojska, rej. kamieniecki (biał. Ratajčycy, Sviščova, Vojskaâ, Kamâneckiü raën) (Korobuškina 1993, 26, tab. 5). Podobnie rzadko taki sposób chowania zmarłych praktyko- wano w innych rejonach Rusi (m.in. Lysenko 1991, 33–40, tab. 2; Štyhaŭ 1992, 64, tab. 6).

Zmarli grzebani byli w pozycji leżącej na wznak, najczęściej z rękoma wyciągniętymi wzdłuż ciała. Tylko kobieta z kurhanu nr 57 w Leśnictwie Przechody, stan. 10 miała ręce zgięte w łokciach i ułożone na brzuchu (por. ryc. V.131; Götze 1929, 529). Natomiast zmarłą z kurhanu nr 83 na cmentarzysku w Leśnictwie Postołowo, stan. 3 pochowano z lewą ręką lek-ko zgiętą (kości prawej były przemieszczone; Götze 1929, 537). Jedynie w przypadku grobu nr 3 z Leśnictwa Postołowo, stan. 11 można uznać, że czaszka leżała na potylicy, z nieznac-ny-m przechyleniem w prawą stronę (por. ryc. V.113: 1; V.114). W pozostałych kurhanach twarze zmarłych były wyraźnie skierowane w prawo (sześć pochówków) lub w lewo (osiem pochówków), przy czym nie stwierdzono związku między sposobem ułożenia czaszki a orientacją pochówku. Na wszystkich cmentarzyskach zmarli zostali ułożeni po osi wschód-zachód, jednak często z dość znacznym odchyleniem na północ lub południe. Określone antropologicznie dwa pochówki męskie z kurhanów nr 93 i 102 na cmentarzysku Leśnictwo Postołowo, stan. 3 skierowane były głowami na południowy zachód, zaś kobiece (z kopca nr 102) na północny wschód. W dwóch kolejnych grobach z ozdobami typowymi dla ko-biet szkielety zwrócone były czaszkami na zachód (kurhan 85) i południowy zachód (kurhan nr 83, pochówek B), a w jednym – na wschód (kurhan nr 91, pochówek B). Pozostali zmarli, przy których nie odkryto wyposażenia lub przedmiotów wskazujących na płeć, ułożeni byli głowami na wschód (nr 90) lub południowy wschód (nr 62 oraz nr 91, pochówek A) oraz na południowy zachód (nr 81 i nr 83, pochówek A). W dwóch kurhanach na tym cmentarzysku, które zawierały więcej niż jeden pochówek, zmarli byli podobnie zorientowani w stosunku do stron świata (nr 83 i 106), zaś w innych przeciwnie do siebie (nr 102) lub bez wyraźnej reguły (nr 91). W jedynym przebadanym grobie (nr 3) w Leśnictwie Postołowo, stan. 11 zmarła zwrócona była głową w kierunku północno-wschodnim. Na cmentarzyskach w uroczysku Jelonka (Leśnictwo Przechody, stan. 9 i 10) dwa pochówki, których płeć antropologicznie lub na podstawie wyposażenia określono jako żeńską, miały głowy skierowane na północny zachód (nr 22 i 49), zaś jeden na zachód z odchyleniem na południe (nr 57). Również zniszczo-ny szkielet z kopca nr 21, należący do osobnika o nieustalonej płci, zwrócony był zapewne czaszką na zachód. W trzech grobach odnotowano ułożenie ciał zmarłych głową na wschód (nr 55, 63 i 65). Brak analiz antropologicznych i charakterystycznych przedmiotów wyposa-żenia nie pozwala na określenie ich płci.

O ile można sądzić na podstawie niewielkiej liczby określonych antropologicznie szkiele- tów, na żadnym cmentarzysku ułożenie zmarłych w stosunku do stron świata nie było zwią- zane z płcią. Drugi nasuwający się wniosek to bardzo duży udział pochówków o orienta- cji wschodniej, niekiedy z odchyleniem na północ lub południe. Taki sposób ułożenia ciała odnotowano w przypadku ok. 40% pochówków, zarówno męskich, jak i kobiecych. Jest to sytuacja nietypowa dla międzyrzecza górnej Narwi i środkowego Bugu, gdyż w XI–XIII w. regułą na tym obszarze była orientacja zachodnia (m.in. Dzik 2015c, 59–63). Wyjątkiem pod tym względem jest cmentarzysko płaskie w Daniłowie Małym, stan. 1, dla którego starszej fazy użytkowania charakterystyczna jest zasada układania ciał zmarłych mężczyzn głową na wschód, zaś kobiet na zachód (Koperkiewicz 2003, 308–314; Olczak, Krasnodębski, Bieńkow- ska 2019, 80). Na obszarze Rusi od początku upowszechnienia się inhumacji również prze-

ważała zachodnia orientacja pochówków obu płci (m.in. Sedov 1961, 103–105; Štyhaŭ 1992, 65–68; Korobuškina 1993, 14–16; tam dalsza literatura). W dorzeczu Leśnej ułożenie ciał zmarłych głowami na wschód lub południowy wschód odnotowano tylko na pięciu cmentarzyskach (Korobuškina 1993, 14 n., 101, tab. 1, 2, 5). Także w dorzeczu górnego Niemna kurhany z pochówkami o podobnej orientacji odkrywano rzadko (Jaskanis 1962b, 357 n.; Zvâruga 2000a, 87, 104). Najwięcej pochówków o wschodniej orientacji zarejestrowano w dorzeczu górnego Dniepru, w rejonie zamieszkanym przez Radymiczów (Solov'eva 1963; Bogomol'nikov 2004, 35–37). Walentin Sedov taki sposób układania ciał zmarłych na niektórych terenach północnej Rusi tłumaczył wpływami obrzędowości Bałtów (Sedov 1961; Sedov 1982, 120, 155; por. Štyhaŭ 1992, 66, 68). W odniesieniu do cmentarzysk białoruskiego Pobuża pogląd ten został zakwestionowany, m.in. ze względu na w pełni słowiański charakter wyposażenia grobowego (Korobuškina 1993, 14–17, 101 n.).

W literaturze przedmiotu podkreśla się dużą rolę ognia we wczesnośredniowiecznym rytuale pogrzebowym (m.in. Miśkiewicz 1969, 256; Rauhut 1971, 470; Dzik 2015c, 127–137; Skrzyńska 2019c, 282). Jak dotąd z obszaru Puszczy Białowieskiej brak wystarczających dowodów potwierdzających zwyczaj wysypywania pod kurhanami popiołu, przynieszonego z innych miejsc, na przykład z osady. Rytuał taki jest poświadczony dla cmentarzysk z wielu rejonów Rusi (m.in. Korobuškina 1993, 24–26, 104 n.; Zvâruga 2000a, 86 n.; Sikora 2012b, 646–649). Jak już wspomniano, obecność spalenizny występującej w spągach niektórych przebadanych nasypów można wytłumaczyć oczyszczaniem miejsca pod przyszły grób z roślinności. Pomimo braku wyraźnych śladów wypalenia podłoża, wskazuje na to niewielka miąższość tych warstw, brak wyraźnej granicy pomiędzy nimi a próchnicą pierwotną, a także przewaga popiołu, przy nieznacznym udziale węgla drzewnych, co stwarza wrażenie, że spalono głównie trawy i drobne kawałki drewna. Tylko w przypadku kurhanu nr 21 z Leśnictwa Przechody, stan. 9 udało się ustalić, że węgle pochodzą z lipy (*Tilia* sp.). Nie jest jednak wykluczone, że czynność ta miała nie tylko znaczenie praktyczne, ale też – a może przede wszystkim – rytualne. Bezsporny dowód na wykorzystywanie ognia w obrzędowości funeralnej mamy z kurhanu nr 3 z cmentarzyska Leśnictwo Postołowo, stan. 11. Na stropie dolnej warstwy nasypu, na tym samym poziomie co pochówek, odkryto pozostałości spalonej sosnowej deski (lub desek), o zachowanej szerokości ok. 0,2–0,3 m i długości powyżej 2,0 m (ryc. V.113: 1). Zorientowana ona była w przybliżeniu prostopadle do szkieletu, po linii północny zachód-południowy wschód. W miejscu, w którym stykała się z pochówkiem, zachowało się z niej tylko kilka węgli, leżących pod czaszką. Trzeba też wspomnieć o dwóch kurhanach z częściową kremacją z terenu białoruskiego Pobuża, w których obok szkieletów odkryto duże kawałki spalonego drewna. W grobie nr 1 na cmentarzysku Lisowczyce, rej. kamieniecki (biał. Лісоўчыцы, Каманецкіü раён) wzdłuż lewego boku pochówku leżała kłoda o długości ponad 2 m, zaś mniejsze fragmenty drewna odnotowano przy głowie i nogach zmarłego (Korobuškina 1993, 46, 117 n.). Natomiast w kurhanie nr 25 na stanowisku Chotynowo na kościach leżało kilka kawałków spalonego drewna (Korobuškina 1993, 46, 126, tabl. 3). Inaczej jednak niż w przypadku wymienionych pochówków, na kościach szkieletu z Leśnictwa Postołowo, stan. 11 nie stwierdzono śladów przepalenia, co wskazuje, że zmarła została złożona na drewnie dopiero po wygaszeniu ognia. Liczne dowody na używanie ognia w kurhanach z inhumacją znane są z wielu regionów Rusi, m.in. z położonych najbliżej cmentarzysk z dorzecza Leśnej i Niemna (Korobuškina 1993, 24–26, 104 n.; Zvâruga 2000a, 86 n.). Szczególnie dobrze potwierdzone jest to na terenach zamieszkanym przez Radymiczów, gdzie

odnotowano praktyki układania ciał zmarłych na wygaszonych paleniskach lub drewnianych rusztowaniach (Solov'eva 1963, 102; Sedov 1982, 154 n.; Bogomol'nikov 2004, 39). Warstwy spalenizny, interpretowane jako pozostałości palenisk, stwierdzono też w niektórych grobach płaskich z Wysoczyzny Drohiczyńskiej i Równiny Bielskiej oraz z północnego Mazowsza (Kordala 2006, 126; Dzik 2015c, 129 n.). Wydaje się, że odkrycie spalonej deski w kurhanie nr 3 z Leśnictwa Postołowo, stan. 11 może być świadectwem reminiscencji dawnych zwyczajów pogrzebowych w okresie dominowania obrządku szkieletowego. Deska mogła tworzyć fragment ogrodzenia, którego pozostała, niespalona część nie zachowała się, albo też stanowić ślad rozpalonego podczas uroczystości pogrzebowych ogniska. Nieco inny przypadek użycia ognia znany jest z kurhanu nr 102 z pobliskiego cmentarzyska Leśnictwo Postołowo, stan. 3. Jak już wspomniano, w jamie grobowej pochówku kobiecego odnotowano resztki spalonego drewna, które pochodziło przypuszczalnie z dolnej części trumny (por. ryc. V.109). Nie ma pewności, czy jest to świadectwo jakiegoś zwyczaju związanego z pogrzebem, na przykład rytualnego oczyszczania miejsca. Oczyszczająca rola ognia w obrzędowości funeralnej tego okresu podkreślana jest przez wielu badaczy (m.in. Kordala 2006, 126; Dzik 2015c, 132).

Innym zjawiskiem, które często występuje na omawianym obszarze, jest obecność w nasypach rozproszonych węgli drzewnych. W przypadku przebadanych kurhanów liczba zwęglonych szczątków była niewielka, z wyjątkiem kopca nr 102 z nekropoli Leśnictwo Postołowo, stan. 3, z którego pozyskano ich nieco więcej. Pochodzenie tych relikwów nie zawsze jest jasne. Pomijając to, że niektóre węgle znajdowane w nasypach mogą być materiałem rezydualnym, niezwiązanym z okresem użytkowania cmentarzyska, spalone szczątki roślinne można interpretować jako świadectwo obrzędów pogrzebowych lub rytuałów sprawowanych ku czci zmarłych, na przykład pozostałości ognisk rozpalanych w miejscu złożenia pochówku lub w pobliżu grobu (Miśkiewicz 1969, 256; Rauhut 1971, 470; Dzik 2015c, 128–130). Dowodem na to wydaje się cienka warstwa spalenizny odkryta na szczycie nasypu kurhanu nr 49 z nekropoli Leśnictwo Przechody, stan. 10 (w. 3; por. ryc. V.124: 2). Oprócz węgielków drzewnych, z których jeden pochodził z olszy, zawierała ona drobne przepalone kamienie i dwa niewielkie fragmenty naczyń. Znamienne, że w przypadku kilku kurhanów, z których materiały poddano analizom botanicznym, w nasypach znajdowały się prawie wyłącznie węgle sosny, jedynie z niewielką domieszką pozostałości innych gatunków, takich jak dąb, klon (*Acer* sp.), świerk lub modrzew (*Picea abies/Larix* sp.) oraz grab (Skrzyński 2016). Zbyt mała liczba analiz nie upoważnia jednak do wysnuwania wniosku, że mamy tu do czynienia ze świadomym preferowaniem drewna sosny (Skrzyński 2019, 171 n.).

Świadectwem obrzędów pogrzebowych i praktyk odbywanych ku czci zmarłych jest również ceramika (Olczak, Wójcik 2019; tam dalsza literatura). Do najważniejszych znalezisk tego rodzaju należą całe naczynia, które odkryto przy ponad połowie pochówków. Jest to jedyna kategoria darów grobowych, gdyż poza nimi na omawianym obszarze przy szkieletach znajdowana jest wyłącznie biżuteria, a wyjątkowo części stroju. Na cmentarzysku Leśnictwo Postołowo, stan. 3 całe garnki zdeponowane były przy pięciu pochówkach, w kurhanach nr 62, 81, 83 (pochówek B), 90 i 91 (pochówek A). Ustawione one były głównie przy stopach, a tylko w jednym przypadku przy głowie zmarłej lub zmarłego. Ponadto w pobliżu lewej kości udowej szkieletu z grobu nr 85 znaleziono górną część naczynia. Na nekropoli Leśnictwo Przechody, stan. 9 i 10 pojedyncze garnki odkryto w kurhanach nr 21, 22, 49 i 65. W dwóch przypadkach stały one w okolicy czaszek, a w dwóch innych – w pobliżu kości nóg. W grobie nr 55 obok kości prawej stopy szkieletu znaleziono dwa naczynia oraz fragmenty trzeciego.

Garnek stanowił również wyposażenie pochówku z kopca nr 2 z Puszczy Ładzkiej (Leśnictwo Rybaki, stan. 1), jednak jego lokalizacja w grobie nie jest znana (Walicka 1958, 158).

Naczynia ustawiane w grobach mają niewielkie rozmiary, o średnicy i wysokości nie większej niż ok. 10–15 cm, a czasami także są mniej staranne wykonanie niż ceramika pochodząca z osad i grodzisk (Krasnodębski, Olczak 2019a, 61; Olczak, Krasnodębski 2019b, 71; Olczak, Wójcik 2019, 161 n.). Można zatem przypuszczać, że większość z nich wytwarzana była specjalnie na potrzeby pochówków (Olczak, Wójcik 2019, 166). Istnieją różne przypuszczenia na temat zawartości naczyń. Na ogół przyjmuje się, że umieszczano w nich dary dla zmarłych w postaci pożywienia (m.in. Miśkiewicz 1969, 255; Bulska, Wrześciński 1996; Trzeciński 2005, 64 n.; Kordala 2006, 194). Wydaje się to potwierdzać znalezienie kości w garnkach z kurhanu nr 62 z Leśnictwa Postołowo, stan. 3 (Götze 1929, 536) i kopca nr 16 z miejscowości Ratajczyce na Białorusi (Korobuškina 1993, 51)⁴⁹. Według innej hipotezy, która jednak w odniesieniu do opisywanego regionu wydaje się mniej prawdopodobna, garnki deponowane w grobach mogły zawierać wodę święconą, święte oleje lub kadzidło (Sikora 2012b, 651; tam dalsza literatura). Gliniane naczynia są powszechnym składnikiem wyposażenia kurhanów z inhumacją z obszaru Rusi, przy czym – podobnie jak w Puszczy Białowieskiej – nie ustawiano ich przy wszystkich zmarłych (m.in. Štyhaŭ 1992, 73; Korobuškina 1993, 47–51).

Oprócz naczyń zachowanych w całości, na cmentarzyskach kurhanowych Puszczy Białowieskiej odkrywano także ich fragmenty. W nasypach kopców i w otaczających je rowach lub jamach zarejestrowano dwa rodzaje znalezisk. Pierwszy to na ogół drobne ułamki różnych naczyń, które mogły się do nich dostać przypadkowo. Druga kategoria obejmuje fragmenty ceramiki deponowanej celowo. Powszechny jest pogląd, że używane podczas uroczystości pogrzebowych wyroby gliniane były rozbijane, a następnie ich ułamki wkładano lub wrzucano do grobów (Olczak, Wójcik 2019, 164–166; tam dalsza literatura). Taki zwyczaj poświadczony jest dla białoruskiego Pobuża (Korobuškina 1993, 47–50). Na terenie Puszczy Białowieskiej wydaje się go potwierdzać znalezienie fragmentów pochodzących z tego samego garnka w kurhanie nr 102 z Leśnictwa Postołowo, stan. 3. Przykład nieco innego zastosowania glinianych naczyń znany jest z nekropoli Leśnictwo Postołowo, stan. 11. Na dnie jamy przylegającej do kurhanu nr 3, pod kamieniami, odkryto fragmenty dwóch prawie kompletnych garnków (Olczak i in. 2020, 531). Znalezisko to można interpretować dwojako – albo pierwotnie stały one na szczycie nasypu, skąd w późniejszym czasie stoczyły się w dół, albo też były używane przy jakichś czynnościach obrzędowych sprawowanych na dnie jamy. Odkrycie fragmentów ceramiki na kulminacji kurhanu nr 1 w Leśnictwie Krynica, stan. 2 (Wawrzyniuk 2017, 207–210) oraz na szczycie nasypu nr 63 z cmentarzyska Leśnictwo Przechody, stan. 10 (Götze 1929, 530) wydaje się przemawiać na korzyść pierwszej hipotezy. We wszystkich tych przypadkach naczynia mogły być używane podczas obrzędów ku czci zmarłych, na przykład do przygotowywania pokarmów w trakcie tryzny. Zdaniem Tatiany Korobuszkińskiej w garnkach przynoszono na cmentarz również popiół i węgiel drzewny (Korobuškina 1993, 105).

Oprócz glinianych naczyń do wyposażenia zmarłych należały też ozdoby, a rzadziej części stroju. Odkryto je przy pochówku z kurhanu nr 3 z Leśnictwa Postołowo, stan. 11, nr 2 z Leśnictwa Rybaki, stan. 1 (Puszcza Ładzka), czterech pochówkach z Leśnictwa Postołowo, stan. 3 (nr 83, 85, 91 i 102) oraz jednym z Leśnictwa Przechody, stan. 9 (nr 22) i trzech z Leśnic-

⁴⁹ Analiza próbek gleby pochodzących z wnętrza garnków stanowiących wyposażenie zmarłych złożonych w kurhanie nr 22 z Leśnictwa Przechody, stan. 9 i kurhanie nr 49 z Leśnictwa Przechody, stan. 10 nie przyniosła pożądanych rezultatów.

stwa Przechody, stan. 10 (nr 49, 55 i 57). Najliczniejszą grupę przedmiotów stanowiły szklane paciorki, których z przebadanych grobów pozyskano łącznie ok. 250. Większość z nich wykonana została ze szkielec przezroczystych, prawdopodobnie techniką nawijania. Przeważały egzemplarze niezdobione, zwykle o kształcie pierścieniowatym lub wycinka kuli, najczęściej mające barwę niebieską, rzadziej żółtą, zieloną lub zielononiebieską (ryc. V.115: 1–3). Liczne były również paciorki dwustożkowe – o wysokości większej lub zbliżonej do średnicy i barwie niebieskiej, niebieskozielonej lub zielonej (por. ryc. V.122: 6). Paciorki obu wymienionych typów, datowane z reguły na XII–XIII w. (m.in. Markiewicz 2006, tab. 13; Wajda 2014, 66–69; Pankiewicz i in. 2017, 261–263, tab. 2), należą do najczęstszych przedmiotów wyposażenia grobów z międzyrzecza górnej Narwi i śródogo Bugu. Znaleziono je m.in. na pobliskich cmentarzyskach w Kuraszewie, pow. hajnowski, stan. 1, Szczytach-Dzięciołowie i Zbuczu, stan. 1 (Jaskanis 1966, 246, tabl. XIII: 11; XIV: 5; XV: 1; Olczak, Krasnodębski 2019a, ryc. 9: 2–11; 11: 1–4, 13; 16: 29; Krasnodębski, Olczak 2019a, ryc. 5.9: 1–6). Na uwagę zasługuje kilka okazów dwustożkowych o szerokości większej od wysokości, wykonanych głównie z jasnożółtego szkła, a także tzw. melonowatych, o barwie zielonej, jasnoniebieskiej i być może jasnożółtej. Pierwsze z nich używane były głównie w X–XI w., zaś drugie pomiędzy X a XIII w. (Wajda 2014, 68 n., 72; tam dalsza literatura). W jednym grobie (kurhan nr 22 z Leśnictwa Przechody, stan. 9) znaleziono mocno zniszczone paciorki cylindryczne o kremowobiałej barwie, zdobione prawdopodobnie złotą folią, które datowane są najczęściej na X–XII w. (Fehner 1959, 158–168; Lysenko 1991, 91; Wajda 2014, 71). Inną grupę tworzy kilkadziesiąt okazów z nieprzejrzystego szkła o barwie od brunatnej do czarnej, wykonanych prawdopodobnie techniką spiekania. Wystąpiły one głównie w kurhanie nr 49 w Leśnictwie Przechody, stan. 10 (ryc. V.127: 9–15; Olczak, Krasnodębski 2019b, 69), a w mniejszej liczbie również w grobach nr 2 w Leśnictwie Rybaki, stan. 1 (Walicka 1958, 158, ryc. 2) i nr 3 w Leśnictwie Postołowo, stan. 11 (ryc. V.115: 4; Olczak i in. 2020, 522, ryc. 8: 10; 9: 4). Paciorki tego rodzaju zdobione są wijącą się nitką o białej, żółtej i jasnozielonej barwie, niekiedy w połączeniu z żółtymi oczkami. Poza terenem Puszczy Białowieskiej podobne okazy znaleziono m.in. w Kuraszewie (Paćobut 2006, ryc. 6: 12) oraz na Wysoczyźnie Drohiczyńskiej: w Drohiczyńce (Schätze 2011, 138, nr 372), Krupicach, stan. 1 (Dzik 2015b, tabl. XVIII: 20), Rybałtach (Rauhut, Długopolska 1975, 352, tabl. III: p, r, s) i Rogawce, pow. siemiatycki, stan. 1 (Dzik 2016, ryc. 17: 2; 18: 5, 6). Ten typ paciorków datowany jest na ogół na XI–XII w. (m.in. Kuzina 2016, ryc. 1: b, c; Pankiewicz i in. 2017, tab. 1).

Naszyjniki trzech zmarłych z nekropoli w uroczysku Jelonka składały się także z metalowych paciorków ażurowych. Dwa cylindryczne egzemplarze z kurhanu nr 49 (Leśnictwo Przechody, stan. 10; ryc. V.127: 6) i jeden z kopca nr 22 (Leśnictwo Przechody, stan. 9; ryc. V.122: 5) wykonane zostały z posrebrzanego drutu miedzianego i ozdobione srebrnymi granulkami. Okazy pochodzące z grobu nr 57 z pierwszego z wymienionych cmentarzysk, w tym jeden o kształcie beczułkowatym (ryc. V.132), Alfred Götze określił jako brązowe (Götze 1929, 529). Paciorki tego rodzaju, niekiedy uznawane za ozdobę typowo dregowicką (Sedov 1982, 114–116, 119; Lysenko 1991, 56–62, ryc. 7; Lysenko 2001, 62), są masowymi znaleziskami na terenie Słowiańszczyzny wschodniej. Natomiast na obszarze obecnej Polski były nieco mniej rozpowszechnione (Kóčka-Krenz 1993, mapa 47). Kilkanaście okazów pochodzi m.in. z kurhanów białoruskiego Pobuża, z miejscowości Trościanica, Lubaszki i Ratajczyce, rej. kamieniecki (Trascânica, Lûbaški, Kamâneckiŭ raën) (Korobuškina 1993, 67–70, ryc. 32: 5, 9; 33: 4, 5; 35: 1; 36: 1, 23). Na Równinie Bielskiej fragment podobnej ozdoby

znaleziono jedynie w Zbuczu, stan. 1 (badania autorów). Znacznie częściej odkrywano je na stanowiskach sepulkralnych Wysoczyzn Drohiczyńskiej i Siedleckiej, takich jak Czarna Wielka, stan. 1 (Dzik 2014, 174–177), Korzeniówka Mała, stan. 1 (Avenarius 1890, 23 n., nr 12) i Czekanów, stan. 1 (Zawadzka-Antosik 1982, ryc. 23: e; tabl. II: 7). Paciorki ażurowe datowane są zwykle na okres od XI do XIII w. (m.in. Kóćka-Krenz 1993, 100 n.; Dzik 2015c, tab. 5).

Wyposażenie kilku pochówków stanowiły również ozdoby głowy, m.in. kabłączki esowate i półtorazwojowe. Dwa niewielkie, srebrne okazy pierwszego typu z grobów nr 22 i 49 z cmentarzysk w uroczysku Jelonka (Leśnictwo Przechody, stan. 9 i 10; ryc. V.122: 4; V.127: 3) reprezentują odmianę A według Hanny Kóćka-Krenz (Kóćka-Krenz 1971, 102). Ozdoby z kurhanu nr 57 ze stanowiska 10 były nieco większe (odmiana B), a wykonane zostały prawdopodobnie z brązu (ryc. V.132; Götze 1929, tabl. 12: 2). W grobie nr 91 na cmentarzysku Leśnictwo Postołowo, stan. 3 znaleziono srebrny kabłączek odmiany A (ryc. V.103: 1), zaś w kurhanie nr 83 cynowe okazy odmiany A lub B. Być może kabłączki esowate pochodzą także z kopca nr 2 w Puszczy Ładzkiej, lecz ich klasyfikacja nie jest pewna (Walicka 1958, 158). Kabłączki esowate, uznawane za ozdobę zachodniosłowiańską, są bardzo często znajdowane na terenie Mazowsza, a znacznie rzadziej na obszarze Rusi (Musianowicz 1949, 139, mapa III; Korobuškina 1993, 75; Kóćka-Krenz 1993, mapy 3–11). Na Równinie Bielskiej pojedyncze egzemplarze odmian A i B odkryto na cmentarzysku w Kuraszewie, stan. 1 (Musianowicz 1960, tabl. VIII: 14; Pačobut 2006, ryc. 5: 2) i Szczytach-Dzięciołowie (Olczak, Krasnodębski 2019a, ryc. 11: 20; 16: 33). Srebrne kabłączki półtorazwojowe, należące do typu IV (Musianowicz 1949, 154–160), stanowiły wyposażenie grobów nr 22 w Leśnictwie Przechody, stan. 9 (ryc. V.122: 3) i nr 49 w Leśnictwie Przechody stan. 10 (ryc. V.127: 4), zaś prawdopodobnie brązowe – jednego z pochówków w kurhanie nr 83 na nekropoli Leśnictwo Postołowo, stan. 3 (ryc. V.103: 2)⁵⁰. Ozdoby tego rodzaju są typowe dla Słowiańszczyzny wschodniej (m.in. Musianowicz 1949, 154–157, mapa IX; Sedov 1982, 117; Lysenko 1991, 63–67, ryc. 8). W omawianym regionie odkryto je m.in. na pobliskiej nekropoli w uroczysku Zamczysko (Krasnodębski i in. 2005, ryc. 9; por. dalej), a także w Kuraszewie, stan. 1 (Jaskanis 1966, tabl. XIII: 8) i Szczytach-Dzięciołowie (Avenarius 1890, 9, tab. II: 2; Dzik 2017, 195, ryc. 2: 93; 7: 1; Olczak, Krasnodębski 2019a, 429). Licznie reprezentowane są również wśród znalezisk z Wysoczyzny Drohiczyńskiej (Kóćka-Krenz 1993, mapa 12; Dzik 2015, 158 n.) i białoruskiego Pobuża (Korobuškina 1993, 73–75). Datowanie obu typów kabłączków jest bardzo szerokie. Ozdoby esowate typu III, odmian A i B, używane były począwszy od 2. połowy X w. aż do przełomu XIII i XIV w. Kabłączki odmiany A najbardziej rozpowszechnione były w XI stuleciu, natomiast odmiany B nieco później, głównie w XII w. (Rauhut 1971, 473; Kóćka-Krenz 1971, 102–105; Kóćka-Krenz 1993, 47–49; por. Dzik 2015c, 24–26, tab. 5). Podobnie szeroko, na XI–XIII w., zazwyczaj na XI–XII w., datowane są kabłączki półtorazwojowe (Musianowicz 1949, 206 n.; Kóćka-Krenz 1993, 59, 205; Korobuškina 1993, 73).

Przy czterech pochówkach odkryto zausznice. Wśród ozdób z grobów nr 22 i 49 z Leśnictwa Przechody, stan. 9 i 10 wyróżnić można dwie odmiany: z paciorkami malinowatymi – jeden okaz (ryc. V.127: 2) oraz z ażurowymi – cztery sztuki (ryc. V.122: 1, 2; V.127: 1). Są to zausznice z trzema paciorkami, wykonane ze srebra i posrebrzanej miedzi. Natomiast prawdopodobnie brązowa ozdoba z kurhanu nr 57 w Leśnictwie Przechody, stan. 10 składa

⁵⁰ Fragment kabłączka skroniowego znaleziono także w kurhanie nr 102 na cmentarzysku Leśnictwo Postołowo, stan. 3, jednak z powodu dużego stopnia zniszczenia nie udało się określić jego typu (Krasnodębski, Olczak 2019a, 60).

się z dwóch paciorków ażurowych (por. ryc. V.132; Götze 1929, 530, tabl. 12: 2). Tego rodzaju zausznice uznawane są za biżuterię charakterystyczną dla Rusi, a zwłaszcza dla obszarów zasiedlonych przez Dregowiczów (Sedov 1982, 117; Lysenko 1991, 62 n.). Oba typy są częstymi znaleziskami na cmentarzyskach położonych w dorzeczu środkowego Bugu (Kóčka-Krenz 1993, 61 n., 67 n., mapy 14 i 19; Dzik 2015b, tab. 13). Ozdoby z paciorkami malinowatymi odkryto m.in. w Narojkach, pow. siemiatycki, stan. 1 (Długopolska 1991, tabl. I: 9), Czekańowie, stan. 1 (Zawadzka-Antosik 1982, tabl. I: 3) i Czarnej Wielkiej, stan. 1 (Bieńkowska i in. 2013, tabl. IV, obiekt XXVI/II/51: 1, 2). Z ostatniej z wymienionych nekropoli pochodzi też największa kolekcja okazów z paciorkami ażurowymi (Bieńkowska i in. 2013, m.in. tabl. XX: 11; LXIII: 2, 3). Szczególnie dużo takich zausznic pozyskano z kurhanów białoruskiego Pobuża (Korobuškina 1993, m.in. ryc. 38: 8, 9; 43: 8). Natomiast na terenie dorzecza górnej Narwi, poza Puszcza Białowieską, znaleziono je tylko w Kuraszewie (Musianowicz 1960, 226, tabl. VIII: 10; Pačobut 2006, 162, ryc. 5: 8–10). Chronologię ozdób z paciorkami ażurowymi i malinowatymi określa się zwykle na XI–XIII w. (Kóčka-Krenz 1993, 61 n.; 68; Dzik 2015b, 172 n.; Dzik 2015c, tab. 5). Inny typ reprezentuje zausznica z kurhanu nr 83 w Leśnictwie Postołowo, stan. 3, składająca się z kabłączka półtorazwojowego i szklanego paciorka. Analogiczne ozdoby pochodzą z obszaru Słowiańszczyzny wschodniej (Musianowicz 1949, 121 n., tabl. I: 6–8; VI: 10).

Ozdoby ręki na cmentarzyskach Puszczy Białowieskiej odkrywane są bardzo rzadko. Do wyposażenia pochówku z kurhanu nr 49 w Leśnictwie Przechody, stan. 10 należał wykonany ze srebrnego drutu pierścionelek, o kształcie przypominającym kabłączek półtorazwojowy i średnicy 2,4 cm (por. ryc. V.127: 5). Znajdował się on na paliczku lewej ręki zmarłej. Stanowiąca wyposażenie pochówku z kurhanu nr 91 z Leśnictwa Postołowo, stan. 3 bransoleta to okaz o średnicy 6,2 cm, wykonany z prawdopodobnie brązowej sztabki o zachodzących na siebie, zwężających się końcach (por. ryc. V.103: 1; Götze 1929, 539 n.). Na obszarze obecnej północno-wschodniej Polski ozdoby tego rodzaju występują rzadko (Kóčka-Krenz 1993; Dzik 2015b, 204). Bransolety o podobnym kształcie pochodzą m.in. z Kuraszewa, stan. 1 (Jaskanis 1966, tabl. XIV: 4), Smarklic, stan. 2 (Perlikowska-Puszkarska 1998, ryc. 8.1: 6) i być może z Łuzek (Musianowicz 1951/1952, tabl. LVII: 3). Ich liczne przykłady znane są natomiast z terenu Rusi, gdzie ten typ używany był w okresie od końca X do XIV w. (Levaševa 1967a, 214).

Ponadto przy pochówku z kurhanu nr 55 na nekropolu Leśnictwo Przechody, stan. 10 znaleziono wykonane z brązu kółko o średnicy 2,6 cm, z zachowanym fragmentem skórzanego rzemienia (Götze 1929, tabl. 13: 4). Można je interpretować jako element łączący poszczególne części pasa lub służący do zawieszania jakichś przedmiotów. W omawianym przypadku nietypowe było położenie kółka – na wysokości stóp zmarłego. Podobne przedmioty stanowią dość częsty element wyposażenia grobów z tego regionu, zwłaszcza męskich (Rauhut 1971, 469; Korobuškina 1993, ryc. 32: 11; Dzik 2014, 189 n.). Wspomnieć też trzeba o żelaznym zaczepie kabłąka wiadra klepkowego, odkrytym na tym samym cmentarzysku w nasypie kurhanu nr 49. Związek tego przedmiotu z wyposażeniem zmarłej nie jest pewny, gdyż znajdował się on w odległości ok. 1 m od pochówku. Być może został on zagubiony podczas sypania kopca. Najbliższe stanowiska, z których pochodzą żelazne elementy wiader, to Kuraszewo, stan. 1 (Jaskanis 1966, 252, tabl. XV: 8) i Zbucz, stan. 1 (badania autorów). Na Wysoczyźnie Drohiczyńskiej wiadra lub ich fragmenty odkryto w kurhanie w Korzeniówce Małej, stan. 2 (Dzik 2011, 221 n.) oraz na nekropolach z grobami w obstawach kamiennych w Czarnej Wielkiej, stan. 1 (Bieńkowska i in. 2013, tabl. CXXI: 16–19) i Skiwach Małych, pow.

siemiatycki, stan. 1 (Bieńkowska 2010, ryc. 4: 18). Stwierdzono je również w dwóch kurhanach z dorzecza Leśnej, z miejscowości Ratajczyce i Świszczewo na Białorusi (Korobuškina 1993, 62 n., ryc. 31).

Kilka słów należy poświęcić datowaniu kurhanów z inhumacją z terenu Puszczy Białowieskiej. Oczywiście wnioski wyciągnięte na podstawie niewielkiej liczby rozpoznanych grobów nie muszą w pełni odzwierciedlać czasu użytkowania całych nekropoli. Tylko dla dwóch pochówków wykonano datowania metodą radiowęglową⁵¹. Analiza kości szkieletu z kurhanu nr 93 z cmentarzyska Leśnictwo Postołowo, stan. 3 przyniosła wynik 885 ± 30 BP, co po kalibracji z prawdopodobieństwem 95,4% daje okres mieszczący się w przedziale 1041–1220 AD. Natomiast datowanie sosnowej deski z kurhanu nr 3 w Leśnictwie Postołowo, stan. 11 dało rezultat 920 ± 30 BP. Rzeczywisty wiek tej próbki mieści się w latach 1028–1184 AD (po kalibracji z prawdopodobieństwem 95,4%) oraz 1045–1098 AD i 1120–1157 AD (po kalibracji z prawdopodobieństwem 68,2%). Również pozyskane ozdoby i ceramika nie są precyzyjnymi datownikami. Chronologię większości z nich można określić szeroko, na okres od 2. połowy XI do końca XIII w. Na tej podstawie najstarsze (z 2. połowy XI do połowy XII w.) wydają się kurhany nr 22 i 49 z nekropoli w Leśnictwie Przechody, stan. 9 i 10, w których wyposażeniu dominowały przedmioty z litego srebra i ornamentowane paciorki szklane. Pewną wskazówką chronologiczną jest też typ pochówku. Przeważające w Puszczy Białowieskiej pochówki podkurhanowe na terenie zachodniej Rusi powszechne były w XI–XII w. (Zoll-Adamikowa 1988, tab. I; Lysenko 1991, 43, 46). Natomiast rzadziej spotykane w tym regionie groby jamowe miały pojawić się nie wcześniej niż w XII w., prawdopodobnie w połowie tego stulecia (Lysenko 1991, 43, 46; Lysenko 2001, 57). Brak jednak pewności, czy na omawianym obszarze zmiany w obrzędowości funeralnej przebiegały w taki sam sposób jak w innych regionach. Na podstawie obecnego stanu badań cmentarzyska kurhanowe z inhumacją z obszaru Puszczy Białowieskiej można zatem datować szeroko, od połowy lub końca XI w. do połowy lub schyłku XIII w.

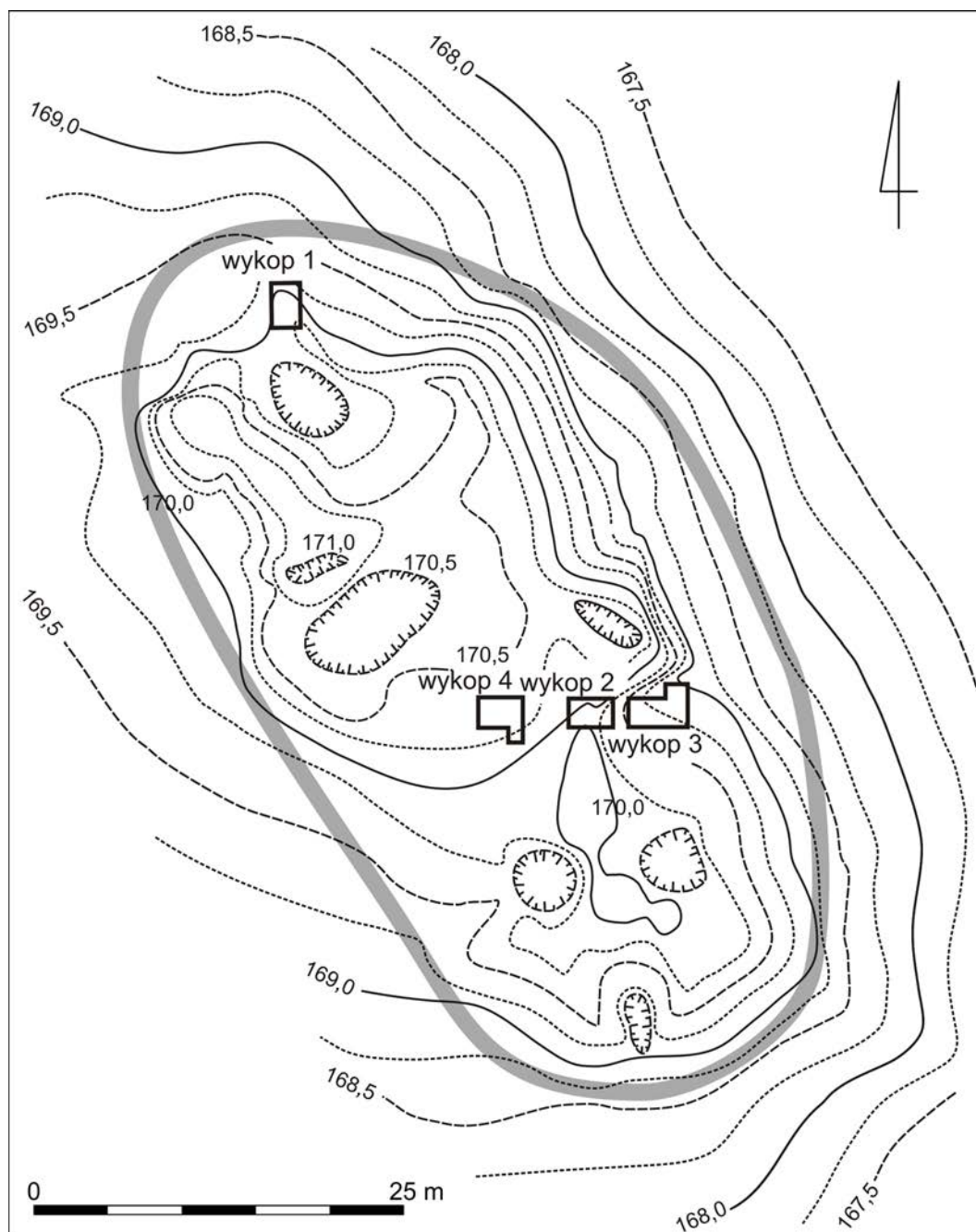
Cmentarzysko szkieletowe płaskie (?) w uroczysku Zamczysko

W oddziale 281A, w uroczysku Zamczysko (Leśnictwo Teremiski, stan. 1), położona jest jedyna rozpoznana dotychczas w Puszczy Białowieskiej nekropola, na której znajdowały się prawdopodobnie groby płaskie z konstrukcjami kamiennymi (Krasnodębski i in. 2005). Cmentarzysko jest jednak w bardzo dużym stopniu zniszczone, co nie pozwala na jego bezsporną klasyfikację. Lokalna tradycja wiąże to miejsce z zamkiem królów polskich (m.in. Karcov 1903, 25; Bajko 2001, 15; Krasnodębski, Samojlik 2004). Nekropola zlokalizowana jest w odległości ok. 2 km na zachód od rzeki Narewki i ok. 500 m na północny zachód od opisanej wcześniej osady Leśnictwo Teremiski, stan. 3 (ryc. V.62). Położona jest na niewielkim owalnym wzniesieniu, o wymiarach ok. 60×40 m i wysokości względnej ok. 2 m (ryc. V.134). Na jej powierzchni widoczne są różnej wielkości kamienie, w tym duże głązy narzutowe, które nie tworzą jednak wyraźnych konstrukcji. W 1825 lub 1827 r. na zlecenie gubernatora grodzieńskiego przekopano część cmentarzyska (de Ronke 1830; por. rozdz. II w tym tomie)⁵².

⁵¹ Poz-79823 i Poz-99167.

⁵² W 1971 r. badania powierzchniowe na stanowisku prowadziła Irena Górską, która znalazła na nim trzy fragmenty ceramiki datowane na XII – 1. połowę XIII w. (Górską 1976, 116). W trakcie badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 2003 r. wyznaczono cztery wykopy archeologiczne o łącznej powierzchni 28,5 m² (Krasnodębski i in. 2005).

Zapewne pozostałością po tym wydarzeniu są widoczne w kilku miejscach duże i głębokie doły. Kolejnych zniszczeń na stanowisku dokonano w wyniku pozyskiwania stąd kamieni na cele budowlane (Krasnodębski i in. 2005, 555).

Ryc. V.134. Leśnictwo Teremiski, stan. 1. Plan warstwicowy z lokalizacją wykopów archeologicznych (szarą linią zaznaczono przypuszczalny zasięg cmentarzyska na podstawie pozostałości kamiennych bruków). Rys. H. Filipowicz, T. Samojlik

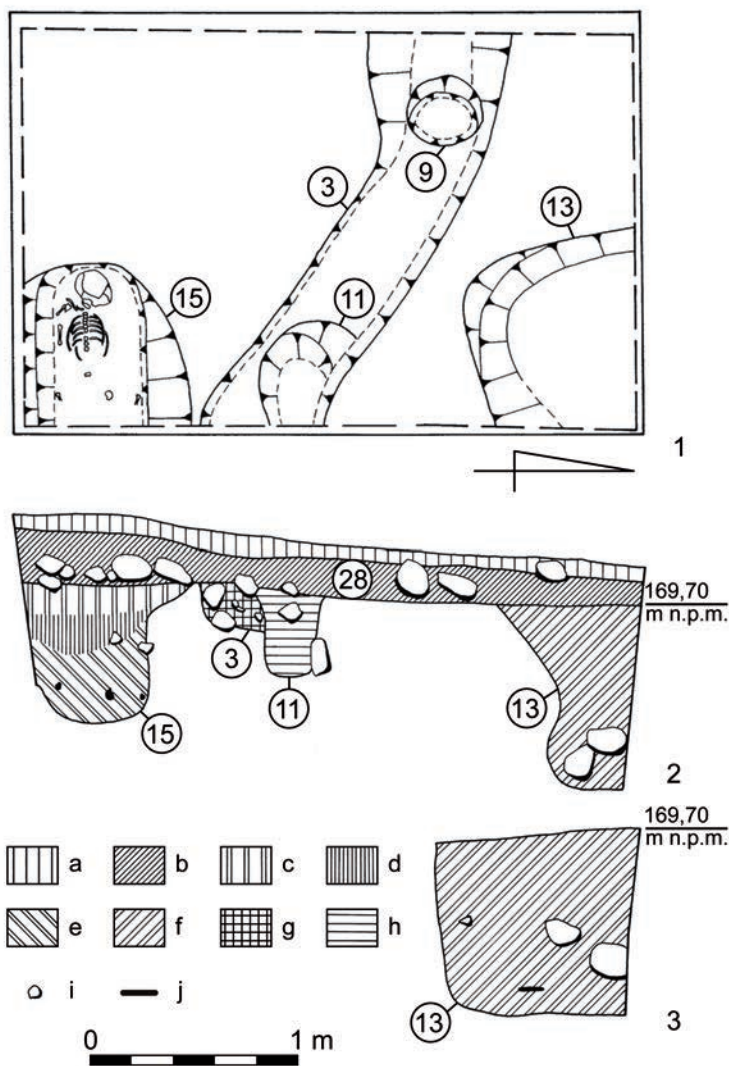
Fig. V.134. Leśnictwo Teremiski, site 1. Contour plan with the location of the archaeological trenches (the grey line shows the supposed range of the cemetery based on the remains of stone pavements). Drawn by H. Filipowicz, T. Samojlik

W trakcie badań wykopaliskowych natrafiono na trzy pochówki szkieletowe. Dwa z nich, odkryte w północnej części stanowiska (wykop 1), na skraju wzniesienia, złożone zostały w jamach, o głębokości odpowiednio 0,6 m i 0,9 m (ryc. V.135; V.136). W pierwszym grobie (ob. 15), o stropie pokrytym kamiennym brukiem, pochowane było dziecko w wieku 15–18

miesiący, głową zwrócone na zachód. W wypełnisku jamy grobowej znaleziono fragment ceramiki wczesnośredniowiecznej. Drugi grób (ob. 13), widoczny w profilu wykopu, nie został wyeksplorowany. Zadokumentowano jedynie jego układ po osi wschód-zachód i fragment kości, zapewne długiej. W sąsiedztwie pochówków natrafiono na rowek (ob. 3) o szerokości dochodzącej do 0,5 m i głębokości ok. 0,2 m, w którym widoczne były dwa doły posłupowe (ob. 9 i 11). Chociaż w wymienionych obiektach znaleziono kilkanaście fragmentów wczesnośredniowiecznych naczyń, nie ma pewności, czy są one związane z okresem funkcjonowania nekropoli.

Ryc. V.135. Leśnictwo Teremiski, stan. 1, wykop 1. Plan (1) i wschodni profil (2) wykopu oraz przekrój grobu 13 (3): a – humus współczesny; b – ciemnobrunatnoczarny piasek z brązowożółtymi i żółtymi plamami; c – brązowy żwir; d – ciemnobrunatnoczarny i ciemnobrunatny piasek; e – pomarańczowy żwir; f – ciemnobrązowobrunatny piasek; g – brązowy piasek; h – jasnobrunatny piasek; i – kamienie; j – kości ludzkie. Rys. H. Olczak, T. Samojlik

Fig. V.135. Leśnictwo Teremiski, site 1, trench 1. Plan (1) and the west-facing profile (2) of the trench and the section of grave 13 (3): a – modern humus; b – dark fuscous-black sand with brown-yellow and yellow patches; c – brown gravel; d – dark fuscous-black and dark fuscous sand; e – orange gravel; f – dark brown-fuscous sand; g – brown sand; h – light fuscous sand; i – stones; j – human bones. Drawn by H. Olczak, T. Samojlik

Trzeci grób odkryto w odległości ok. 30 m na południowy wschód od wyżej opisanych, w centralnej części wzgórza. Obszar ten był mocno zniszczony przez liczne wkopy (ob. 7, 22, 24 i 26; ryc. V.137). Miejscami zalegała tu warstwa humusu pierwotnego (w. 4) z licznymi średniej wielkości kamieniami, które gdzieśgdzie tworzyły zwarty bruk (ryc. V.137: 1; V.138). W wykopie 4, tuż pod ściółką, natrafiono na pozostałości mocno zniszczonego pochówku (ob. 17), z którego zachowały się fragmenty czaszki, kilka zębów i nieliczne drobne kości pochodzące z innych części szkieletu (ryc. V.139). Cechy anatomiczne kości pozwoliły na określenie wieku osoby zmarłej na 10–13 lat, jednak nie udało się ustalić jej płci. W pobliżu czaszki znaleziono cztery kablączki półtorazwojowe z mosiądzu (ryc. V.140) i fragmenty

słabo zachowanego kabłączka wykonanego prawdopodobnie z cyny. Obok leżało też gliniane naczynie, o wysokości ok. 9,0 cm, średnicy wylewu 8,5 cm i średnicy dna 5,0 cm (ryc. V.141; por. Krasnodębski i in. 2005, ryc. 11: a). Do wyposażenia pochówku należał ponadto szklany paciorek z przezrzystego szkła o niebieskiej barwie, znaleziony wewnątrz czaszki (Krasnodębski i in. 2005, ryc. 11: c). Z okolicy grobu i z próchnicy pierwotnej pozyskano kolejny kabłączek oraz blisko 70 fragmentów ceramiki, w większości pochodzących z drugiego garnka, którego nie udało się zrekonstruować (Krasnodębski i in. 2005, ryc. 11: b). W odległości ok. 2 m na zachód od pochówku odsłonięto dwu- i trzywarstwowy bruk z dużych i średniej wielkości kamieni (por. ryc. V.137; V.138). Również we wkopie rabunkowym (ob. 22) we wschodniej części wykopu znajdowała się duża liczba kamieni, a także miedziano-srebrny kabłączek półtorazwojowy. Dwie kolejne podobne ozdoby odkryto w humusie, zaś jedną w wykopie 2.

Ryc. V.136. Leśnictwo Teremiski, stan. 1, wykop 1. Wschodni profil wykopu z widocznymi jamami grobowymi – ob. 13 (po lewo) i ob. 15 (po prawo). Fot. D. Krasnodębski

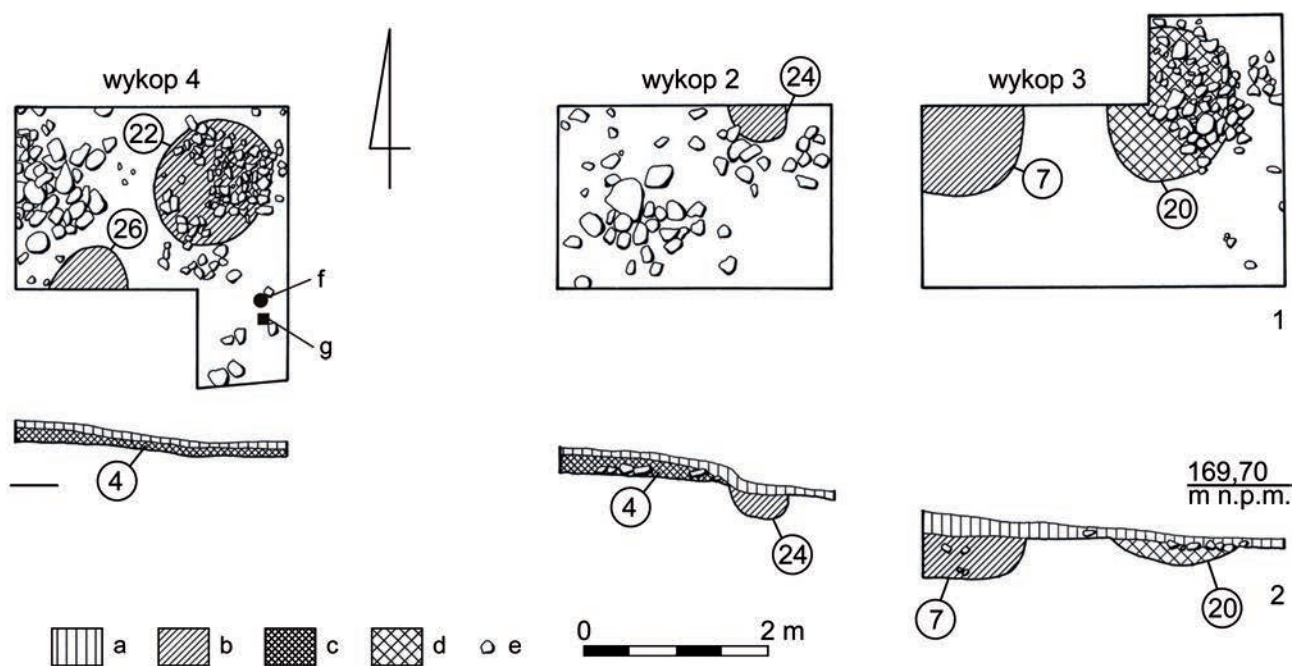
Fig. V.136. Leśnictwo Teremiski, site 1, trench 1. West-facing profile of the trench with visible burial pits – feature 13 (on the left) and feature 15 (on the right). Photo by D. Krasnodębski

Na pozostałości bruku natrafiono też w wykopie 3 (por. ryc. V.137). Ułożony on został ze średniej wielkości kamieni i przykrywał płytką jamę (ob. 20), o wymiarach ok. 1,7 × 1,4 m i głębokości ok. 0,2 m, wypełnioną ciemnobrunatnoczarnym piaskiem z niewielką liczbą drobnych węgli drzewnych. W pobliżu tego obiektu, być może paleniska, natrafiono na fragmenty garnka zdobionego żłobkami i wielokrotną linią falistą (Krasnodębski i in. 2005, ryc. 6: j). Z powodu mniej zaawansowanej techniki wykonania nie jest pewne, czy naczynie to jest związane z okresem funkcjonowania cmentarzyska, czy też raczej z istniejącą tu być może wcześniej osadą.

Duży stopień zniszczenia stanowiska nie pozwala na wiarygodne określenie typu nekropoli. Można jedynie stwierdzić, że zmarłych chowano zarówno w głębokich grobach jamowych, jak i najprawdopodobniej bezpośrednio pod znajdującym się na powierzchni gruntu brukiem. Nie ma jednak pewności, w jakim stopniu obecne ukształtowanie wzgórza jest wynikiem wspomnianego wyżej pozyskiwania kamieni i czy groby nie były pierwotnie przykryte ich grubszą warstwą. Pochówki złożone w jamach orientowane były po linii wschód-zachód, z czego jeden zwrócony był na pewno głową na zachód. Zachowane we wszystkich wykopach pozostałości bruków, widoczne na powierzchni głazy, a także dawne opisy stanowiska wskazują, że groby posiadały bliżej nieokreślone konstrukcje kamienne⁵³.

⁵³ W relacji z poszukiwania skarbu w 1825 lub 1827 r. jest mowa o kamiennych fundamentach niewielkiej budowli (Hedemann 1935b; por. też rozdz. II w tym tomie).

Brak wyraźnych reliktyw kopców ziemnych, na przykład w postaci hałd po ich rozkopywaniu, skłania do przypuszczenia, że mamy tu do czynienia z cmentarzyskiem z grobami płaskimi w obudowach kamiennych. W tym przypadku stanowisko byłoby jedyną do tej pory rozpoznaną nekropolą płaską z terenu Puszczy Białowieskiej. Nie jest jednak wykluczone, że ewentualne kurhany miały niewielkie rozmiary i zostały całkowicie zniszczone podczas rozkopywania cmentarzyska na początku XIX w. Według relacji jednego ze świadków tego wydarzenia na stanowisku znajdowała się „sterta kamieni uformowana w stożek”, pod którą odkryto szkielet (Bajko 2001, 16). Informacja ta może wskazywać na obecność na obszarze nekropoli małych „kamiennych kurhanów”, podobnych na przykład do opisanych wyżej grobów ze stanowiska 11 w leśnictwie Pостоłowo.

Ryc. V.137. Leśnictwo Teremiski, stan. 1, wykopy 2–4. Plan (1) i północny profil (2) wykopów: a – humus współczesny; b – ciemnobrunatnoczarny piasek (wypełnisko wykopów rabunkowych); c – brunatny piasek; d – ciemnobrunatnoczarny piasek z drobnymi węgielkami drzewnymi; e – kamienie; f – fragment czaszki z grobu nr 17; g – gliniane naczynie z wyposażenia grobu nr 17. Rys. H. Olczak, T. Samojlik

Fig. V.137. Leśnictwo Teremiski, site 1, trenches 2–4. Plan (1) and the south-facing profile (2) of the trenches: a – modern humus; b – dark fuscous-black sand (fill of the robbery pits); c – fuscous sand; d – dark fuscous-black sand with fine charcoals; e – stones; f – skull fragment from grave no. 17; g – clay vessel from the grave goods of grave no. 17. Drawn by H. Olczak, T. Samojlik

Ryc. V.138. Leśnictwo Teremiski, stan. 1, wykop 4. Widok po wyeksplorowaniu humusu. Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.138. Leśnictwo Teremiski, site 1, trench 4. View after exploring the humus. Photo by D. Krasnodębski

Ryc. V.139. Leśnictwo Teremiski, stan. 1, wykop 4. Fragmenty czaszki i przedmioty wyposażenia grobu nr 17 (widok od północy). Fot. D. Krasnodębski

Fig. V.139. Leśnictwo Teremiski, site 1, trench 4. Fragments of the skull and the grave goods of grave no. 17 (view from the north). Photo by D. Krasnodębski

Ryc. V.140. Leśnictwo Teremiski, stan. 1. Kabłączki skroniowe z wyposażenia grobu nr 17. Fot. M. Gmur

Fig. V.140. Leśnictwo Teremiski, site 1. Temple rings from the grave goods of grave no. 17. Photo by M. Gmur

Ryc. V.141. Leśnictwo Teremiski, stan. 1. Gliniane naczynie z wyposażenia grobu nr 17. Fot. M. Gmur

Fig. V.141. Leśnictwo Teremiski, site 1. Clay vessel from the grave goods of grave no. 17. Photo by M. Gmur

Niewielka liczba znalezisk uniemożliwia precyzyjne określenie chronologii cmentarzyska. Dla kości dziecka z grobu nr 15 wykonano dwie analizy radiowęglowe. Jedna z nich przyniosła wynik 880 ± 30 BP, co po kalibracji z prawdopodobieństwem 95,4% daje zakres 1030–1230 AD. Dla kolejnej próbki otrzymano rezultat 925 ± 30 BP, po kalibracji z prawdopodobieństwem 95,4% odpowiadający latom 1020–1190 AD⁵⁴. Pozwala to na datowanie pochówku na okres od 2. ćwiertki XI do końca XII stulecia⁵⁵. Przedmioty z wyposażenia grobu nr 17 wskazują na jego powstanie w czasie obejmującym 2. połowę XI – koniec XIII w. Cmentarzysko związane było prawdopodobnie z położoną ok. 500 m na południowy wschód osadą Leśnictwo Teremiski, stan. 3, która funkcjonowała w podobnym okresie (por. rozdz. V.3.1).

V.4. Puszcza Białowieska w czasach pierwszych Słowian i w dobie wczesnopaństwowej

We wczesnym średniowieczu rozpoczął się nowy etap w dziejach Puszczy Białowieskiej, związany z osadnictwem Słowian i przekształcaniem się struktur plemiennych w organizmy państwowe. O początkach tego okresu na omawianym terenie, podobnie jak w całym międzyrzeczu górnej Narwi i środkowego Bugu, wiadomo jednak niewiele. Wynika to po pierwsze

⁵⁴ Poz-4407 i Poz-5870.

⁵⁵ W publikacji stanowiska (Krasnodębski i in. 2005, 565) zaproponowano zbyt wąski zakres datowania tego grobu.

z braku dobrych datowników archeologicznych, które pozwoliłyby jednoznacznie przypisać znaleziska do tej fazy, po drugie zaś z bardzo słabego stanu przebadania osad i cmentarzysk. Nieco tylko lepiej rozpoznany jest następny okres, pomiędzy końcem X a XIII w., związany z kształtowaniem się na pograniczu wschodnio- i zachodniosłowiańskim struktur państwowych⁵⁶. Większość ze znajdujących się w tym regionie grodzisk i osad została przebadana w sposób sondażowy, dalece niewystarczający do pełnego zrozumienia ich funkcji i chronologii. Lepiej rozpoznano cmentarzyska, lecz w tym przypadku wnioskowanie często utrudnia duży stopień ich zniszczenia lub amatorski sposób rozkopania. Nadal tylko dla pojedynczych stanowisk wykonano analizy radiowęglowe lub dendrochronologiczne, co zmusza badaczy do datowania materiałów przy pomocy niekiedy bardzo zawodnych tradycyjnych metod archeologicznych. Stan badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym na obszarze polskiej części Puszczy Białowieskiej nie odbiega zasadniczo od tego, jak przedstawia się na terenach sąsiednich. Jeszcze na początku XXI w. znane stąd były jedynie stanowiska sepulkralne, których liczba była znacznie zawyżana. Materiały osadnicze odkrywano przypadkowo, przy okazji badań cmentarzysk, i dopiero przeprowadzone w 2011 r. wykopaliska w uroczysku Obołonie (Leśnictwo Teremiski, stan. 3) pozwoliły na nowe spojrzenie na wczesnośredniowieczne dzieje tego regionu.

Można przypuszczać, że analogicznie jak w innych rejonach obecnej północno-wschodniej Polski, także na obszarze Puszczy Białowieskiej po dość intensywnym osadnictwie w okresie wpływów rzymskich nastąpiło rozrzedzenie sieci siedzib ludzkich. Potwierdzają to wyniki analiz palinologicznych wykonanych dla Białowieskiego Parku Narodowego, według których w VI–VIII w. w stosunku do poprzednich stuleci obniżył się udział pyłku wskaźników antropogenicznych i zbóż (Zimny i in. 2017, ryc. 11). Zaobserwowano również wzrost udziału pyłku drzew, zwłaszcza grabu, co świadczy o regeneracji zbiorowisk leśnych (Latałowa i in. 2016, 33 n.; Zimny i in. 2017, 48, ryc. 6, 10). Nie wiadomo, czy na omawianym terenie częściowo przetrwała zamieszkująca tu wcześniej ludność, czy też nastąpiła całkowita wymiana populacji. Pierwsza hipoteza, wysuwana niekiedy w odniesieniu do niektórych stanowisk międzyrzecza górnej Narwi i środkowego Bugu (Kobylińska i in. 2003, 223; Kobyliński, Szymański 2005, 56), jest na razie słabo poparta wynikami badań. Wprawdzie w formach i technice wykonania najstarszej ceramiki słowiańskiej z obszaru Puszczy Białowieskiej można doszukiwać się pewnego podobieństwa do materiałów grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej, jednak nie jest to wystarczającym dowodem ciągłości kulturowej. Zajmowanie pod osadnictwo tych samych mikroregionów, na przykład w uroczysku Szczekotowo, można wytłumaczyć obecnością korzystnych warunków naturalnych, przy stosunkowo niewielkiej powierzchni nadającej się do zasiedlenia i użytkowania rolniczego w innych częściach Puszczy.

Materiały z początkowego okresu wczesnego średniowiecza pozyskano dotychczas tylko z jednego stanowiska, położonego w uroczysku Szczekotowo (Leśnictwo Postołowo, stan. 3 i 5). Formy naczyń i wyniki analiz radiowęglowych wskazują, że znajdująca się tu osada, a być może i cmentarzysko kurhanowe, funkcjonowały już w V/VI w., należą zatem do najstarszych znanych z tych terenów zespołów kultury praskiej. Jest to kolejne stanowisko tej kultury przebadane na obszarze dorzecza górnej Narwi, która – jak się wydaje – mogła na równi

⁵⁶ Ogólną charakterystykę osadnictwa tego regionu we wczesnym średniowieczu można znaleźć w następujących pracach: Kowalczyk-Heyman 2013, 150–209, 221–249; Dzik 2015c, 159–203; Dzik 2019; Olczak, Krasnodębski 2020b, 469–500; Skrzyńska 2021, 47–56; w wymienionych pracach starsza literatura.

z Bugiem stanowić szlak rozprzestrzeniania się w kierunku zachodnim wczesnego osadnictwa słowiańskiego. Z funkcjonującego w VI–VII w. ośrodka w Haćkach, położonego w odległości kilku kilometrów na południe od tej rzeki i ok. 30 km na zachód od granicy Puszczy Białowieskiej, pochodzą liczne importowane przedmioty, które świadczą o związkach z odległymi rejonami Europy Środkowej i Wschodniej (Kobyliński, Szymański 2005, 56–61; Kobyliński, Szymański 2015, 123–131).

Dopiero z następnych stuleci, czyli od przełomu VII i VIII w. do przełomu X i XI w., z terenu Puszczy Białowieskiej znanych jest nieco więcej stanowisk archeologicznych. Osady i cmentarzyska usytuowane były głównie nad dwiema rzekami – Łutownią i Jelonką. Natomiast na obszarze położonym na wschód od szerokiej doliny Narewki dotychczas natrafiono tylko na pojedyncze ślady zasiedlenia. Stan ten może być skutkiem słabego rozpoznania tej części Puszczy, ale też wynikać z mniej korzystnych warunków osadniczych, a mianowicie z obecności trudnych do zagospodarowania rozległych obszarów podmokłych. Również w południowej części opisywanego regionu, w dorzeczu Leśnej Prawej, oprócz jednej domniemanej osady (Leśnictwo Grudki, stan. 6) nie odkryto na razie żadnych stanowisk wczesnośredniowiecznych. Na wieś wybierano zatem miejsca położone wzdłuż cieków wodnych o wąskich dolinach, które pozwalały na łatwą przeprawę, a co za tym idzie na dogodny przemieszczanie się. Wyniki analiz palinologicznych wskazują, że w IX–XIII w. stopień antropresji był nadal niewielki i tylko nieznacznie różnił się od stanu z VI–VIII w. (Latałowa i in. 2016, 34; Zimny i in. 2017, ryc. 11). Począwszy od IX–X w. obserwować można jednak zmiany w szacie roślinnej, wynikające ze spadku poziomu wód na niektórych wcześniej zabagnionych obszarach, wywołanego przez czynniki klimatyczne, tzw. średniowieczną anomalię klimatyczną (Zimny i in. 2017, 48 n.). Stworzyło to dogodne warunki do zajmowania pod uprawy wcześniej niedostępnych terenów i zapewne przyczyniło się do intensyfikacji osadnictwa.

Największy zespół osadniczy, powstały przypuszczalnie już w VII/VIII w., położony był w górnym biegu Łutowni – w uroczysku Szczekotowo (Leśnictwo Postołowo, stan. 5, 6 i 11) oraz prawdopodobnie na obszarze rozciągającym się na północy wschód od tego miejsca (Leśnictwo Przechody, stan. 17). Funkcjonujące na pierwszym z wymienionych stanowisk cmentarzysko kurhanowe o obrządku ciałaopalnym należy do największych zachowanych nekropoli tego rodzaju w całym międzyrzeczu górnej Narwi i środkowego Bugu. Drugi ważny ośrodek osadniczy ze starszej fazy wczesnego średniowiecza znajdował się niedaleko ujścia Łutowni do Narewki (Leśnictwo Teremiski, stan. 2 i 32 oraz Leśnictwo Nowe, stan. 1). Z tego okresu znanych jest jeszcze kilka niewielkich, pewnych lub domniemanych nekropoli kurhanowych. Wskazuje to na ugruntowane osadnictwo, a jednocześnie na duże rozproszenie siedzib ludzkich, które miały zapewne postać małych, najwyżej kilkudworczych wsi. Na razie brak danych o osadach związanych z niektórymi potencjalnymi nekropolami, a zatem obecny obraz zasiedlenia tego terenu na pewno nie jest pełny.

Ze względu na niewystarczający stan badań trudno opisywać struktury osadnicze z tego okresu. Z przebadanych osad i cmentarzysk pochodzi bardzo skromny asortyment znalezisk. Pozyskane z nich przedmioty kultury materialnej, oprócz nielicznych glinianych przęślików, to wyłącznie fragmenty ceramiki naczyniowej. Wykonane ręcznie lub formowane na kole wolnoobrotowym wyroby gliniane nawiązują do materiałów znanych z dorzecza Prypeci, gdzie w tym okresie rozprzestrzenione było osadnictwo kultury Łuka Rajkowiecka (Vårgej 1999a, 337–348; Kasjuk 2016, 76–78, ryc. 2). Prawie jedynym typem naczynia był garnek

o esowatej formie, dekorowany ornamentem w postaci linii falistej i żłobków dookólnych. Niewielka liczba znalezionych kości zwierzęcych i szczątków roślinnych nie pozwala na charakterystykę typu gospodarki. Niewątpliwie jednak już od V/VI w. można mówić o uprawie na terenie Puszczy Białowieskiej zbóż, m.in. pszenicy zwyczajnej i żyta. Ich ślady znaleziono zarówno wśród makroszczątków roślinnych pochodzących z badań wykopaliskowych, jak i w próbkach palinologicznych (Zimny i in. 2017, ryc. 11).

Znacznie lepiej rozpoznane są zwyczaje pogrzebowe. Podobnie jak na całym obszarze Słowiańszczyzny, także na terenie obecnej Puszczy Białowieskiej niepodzielnie panował w tym czasie obrządek ciałopalny. Ze względu na kurhanową formę grobu region ten należy do wydzielonej przez Helenę Zoll-Adamikową strefy C (Zoll-Adamikowa 1979, 222–224). Cechą występujących tu cmentarzysk jest rzędowy układ nasypów i obecność w niektórych z nich spalonych czworokątnych konstrukcji z drewna, tzw. ogrodzeń (Zoll-Adamikowa 1979, 95–97). Bardzo dobry stan zachowania kurhanów pozwala stwierdzić, że część z nich ma kształt zbliżony do czworokątnego. Może to świadczyć, że drewniane konstrukcje znajdują się również w nieprzebadanych dotychczas kopcach. Natomiast w żadnym z rozpoznanych wykopaliskowo kurhanów datowanych na starszą fazę wczesnego średniowiecza nie stwierdzono elementów kamiennych⁵⁷. Odróżnia to opisywany region od obszarów sąsiednich, gdzie tego typu konstrukcje były w tym okresie dość powszechne (Zoll-Adamikowa 1979, 103–115, ryc. 43; Kalaga 2006, 103–108; Dzik 2015c, 35–39, 50 n., ryc. 13). Analogicznie jak w całym dorzeczu środkowego Bugu obrządek pogrzebowy charakteryzuje się zróżnicowaniem pod względem deponowania pochówku w obrębie kurhanu oraz brakiem lub niewielką liczbą darów grobowych, ograniczających się wyłącznie do ceramiki. Podobne cmentarzyska, o rzędowym układzie blisko siebie położonych kurhanów, znane są m.in. z sąsiedniego Zbucza, stan. 2 (Krasnodębski, Olczak 2019a, 61 n.), ale też z Puszczy Knyszyńskiej (Budziszewski, Grabowski 2014, ryc. 8). Ze względu na duży stopień zniszczenia nekropoli kurhanowych na obszarze intensywnie użytkowanych rolniczo Wysoczyzny Drohiczyńskiej i Równiny Bieleckiej, trudno obecnie stwierdzić, czy ich występowanie miało szerszy zasięg⁵⁸. Do tej pory w Puszczy Białowieskiej nie odkryto natomiast grobów płaskich, których nieliczne przykłady znane są zarówno z terenów położonych na południe od Bugu (Kalaga 2006, 89–92), jak i z dorzecza górnej Narwi (Olczak, Krasnodębski, Bieńkowska 2019, 79 n.). Być może wynika to tylko i wyłącznie z trudności w rejestrowaniu tego typu pochówków. Zważywszy bowiem na brak cmentarzyska kurhanowego w okolicy osady Leśnictwo Przechody, stan. 6, jest bardzo prawdopodobne, że jej mieszkańcy chowali zmarłych w grobach płaskich.

Znamienne, że zarówno na terenie zachodniej, jak i wschodniej części Puszczy Białowieskiej brak na razie potwierdzonych grodzisk. Jedyny obiekt, który mógł pełnić rolę gródka o lokalnym znaczeniu, to niewielki wał ziemny usytuowany w widłach Narewki i Orłówki (Białowieski Park Narodowy, stan. 60). Na podstawie znalezionych w pobliżu fragmentów ceramiki można ostrożnie przyjąć, że powstał on na przełomie X i XI w. bądź nieco wcześniej. Pod koniec IX i w X w. kilka założeń obronnych wzniesiono natomiast na obrzeżach Puszczy (Olczak, Krasnodębski 2020b, ryc. XIII.1; Skrzyńska 2021, ryc. 2.1; 6.1). Najbliżej, bo w odległości nieco ponad 10 km na zachód od jej dzisiejszej granicy, w pobliżu źródeł Orłanki i Łoknicy,

⁵⁷ Wyjątkiem mogą być opisane wcześniej kopce z Leśnictwa Przechody, stan. 1, których datowanie nie jest jednak pewne (por. rozdz. V.2.2).

⁵⁸ W ostatnich latach odkryto podobnie wyglądający zespół kurhanów w okolicy grodziska w Klukowiczach.

lewych dopływów Narwi, położony był duży, otoczony jedną linią wałów gród w Zbuczu, stan. 3. Powstał on w 4. ćwierci IX w., pełniąc początkowo funkcję obronną, zaś w 2. połowie X stulecia prawdopodobnie już tylko kultową (Krasnodębski, Małkowski 2018; Krasnodębski, Olczak 2019d, 94–97). Pochodzi z niego interesujący zestaw przedmiotów, rzadko znajdowanych na podobnie datowanych stanowiskach z dorzecza środkowego Bugu, m.in. dwie niewielkie piły, elementy wyposażenia jeździeckiego i żelazny odważnik. Na razie brak dowodów na istnienie grodu na północnym obrzeżu Puszczy. Wymienione przez Józefa Jaroszewicza domniemane grodziska w Narwi, pow. hajnowski nie zostały dotychczas wiarygodnie zlokalizowane (Jaroszewicz 1853, 196; Pokrovskij 1895, 59; Kamiński 1956, 233; Musianowicz 1960, 227; Michaluk 1996, 9–11). Najbliżej położonym znanym nadnarwiańskim obiektem obronnym było niewielkie grodzisko pierścieniowate w Zajączkach, powstałe przypuszczalnie w X w. i użytkowane nie dłużej niż do 1. połowy XI stulecia (Krasnodębski, Olczak, Barford 2005; Krasnodębski, Skrzyńska, Olczak 2019, 35 n.)⁵⁹. Pod względem rozmiarów zbliżone jest ono do wspomnianego obiektu znad Orłówki. W odległości ok. 10 km od południowo-zachodniej granicy Puszczy Białowieskiej znajdował się gród w Krasnej Wsi, pow. bielski, stan. 1 (Krasnodębski, Skrzyńska, Olczak 2019, 37). Jest to dość duże grodzisko pierścieniowate zlokalizowane na prawym brzegu Nurca, wzniesione zapewne na przełomie X i XI w. w związku z jakimś jednorazowym zagrożeniem i funkcjonujące w krótkim przedziale czasowym. Po przeciwnej stronie rzeki usytuowany był natomiast starszy o stulecie niewielki „gródek” w Mołoczkach, pow. bielski, stan. 1, który miał prawdopodobnie wyłącznie przeznaczenie kultowe (Olczak, Krasnodębski 2002, 142–154; Krasnodębski, Olczak 2019d, 97 n.). Dalej na południe, u źródeł Pulwy, dopływu Bugu, położony był gród w Klukowiczach, funkcjonujący co najmniej od początku X, a być może nawet od 2. połowy IX w. (Krasnodębski 2000, 180–182; Kobylińska i in. 2003, 223; Krasnodębski, Skrzyńska, Olczak 2019, 38). Założenie to, jakkolwiek zbliżone rozmiarami do obiektu w Zbuczu, odróżnia od niego jednak poczwórny system wałów. O ważnej roli pełnionej przez ten ośrodek, wynikającej z lokalizacji w pobliżu bużańskiego szlaku handlowego, świadczy odkryty w sąsiedztwie skarb dirhemów (Czapkiewicz i in. 1964; Gorlińska i in. 2015, 162–171). Wszystkie te obiekty były zapewne grodami plemiennymi, częściowo o znaczeniu lokalnym, częściowo zaś – jak najstarsze z nich, czyli Zbucz i Klukowicze – ponadregionalnym. Brak na razie informacji o istnieniu w tym okresie grodów na wschodnim i południowo-wschodnim obrzeżu Puszczy Białowieskiej. W dorzeczu Leśnej znajduje się wprawdzie kilka potencjalnych grodzisk (m.in. Iov 1991, ryc. 1; Skrzyńska 2021, ryc. 2.1), ale chronologia i funkcja żadnego z nich nie zostały wystarczająco potwierdzone.

Nowy etap w historii międzyrzecza górnej Narwi i środkowego Bugu rozpoczął się na przełomie X i XI w., gdy obszary te weszły w zasięg zainteresowań i rywalizacji władców z dynastii Piastów i Rurykowiczów. Wśród historyków brak zgody co do ich przynależności etnicznej i państwowej w tym okresie. Rozpowszechnione są zarówno poglądy o szerokim zasięgu osadnictwa mazowieckiego i wpływów państwa polskiego na północnym wschodzie, które na przełomie X i XI w. miały obejmować dorzecze górnej Narwi i środkowego Bugu (m.in. Bieniak 1963, 147–181; Tyszkiewicz 1974, 136 n., 159–164; Wiśniewski 1977, 7 n.; Tyszkiewicz 2003, 31–34; Gieysztor 2006, 120 n.; Kowalczyk-Heyman 2013, 202 n., 229 n.; Pacuski 2019, 15–18, ryc. 3.1), jak i opinia o wczesnym przejęciu kontroli nad tymi terenami przez

⁵⁹ W publikacji prezentującej wyniki badań tego grodziska autorzy zasugerowali jego szersze ramy chronologiczne, obejmujące okres od X do XIII w. (Krasnodębski, Olczak, Barford 2005, 75–77), co po powtórnym przeanalizowaniu materiałów nie wydaje się jednak słuszne.

Ruś (m.in. Lysenko 1985, 13–16; Lysenko 2001, 11–14, ryc. 1). Niejasna pozostaje też w tych czasach rola Brześcia – największego ośrodka grodowego w dorzeczu środkowego Bugu, założonego przypuszczalnie na przełomie X i XI w. Według niektórych badaczy powstał on na zachodniej granicy państwa pierwszych Piastów (m.in. Kuczyński 1962, 242 n.; Bieniak 1963, 177 n.; Tyszkiewicz 1974, 139, 141–143; Tyszkiewicz 2003, 34; Pacuski 2019, 15–18). Zdaniem innych od początku swego istnienia był grodem ruskim i naczelnym ośrodkiem ziemi turowskiej (Lysenko 1985, 10–16; Kollinger 2014, 375–379; Skrzyńska 2021, 51 n.). Pozostałe funkcjonujące w tym okresie obiekty o charakterze militarnym, które można wiązać z rozwojem wczesnej administracji państwowej, nie są liczne. Należą do nich zapewne dwa mazowieckie ośrodki położone na zachód od Puszczy Białowieskiej – Brańsk, pow. bielski, stan. 1 (Stankiewicz 1997, 369) i Suraż, stan. 1 (Olczak, Krasnodębski 2020a, 244–246). Nie jest pewne, czy istniał już wówczas gród w Bielsku (Podlaskim), ale niewątpliwie znajdowała się tu rozległa osada (Maciejczuk 2006). Natomiast na północny wschód od omawianego obszaru, w dorzeczu Niemna, w X–XI w. założone zostały grody w Indurze, rej. grodzieński (Indura, Grodzki raën; Malevskaâ-Malevič 2005, 106) i Wołkowysku (Zverugo 1975, 18–20, 131). Podobnie jednak jak w przypadku Brześcia, od granic dzisiejszej Puszczy Białowieskiej ośrodki te dzieliła odległość co najmniej 50 km. Trudno zatem mówić o ich bezpośrednim oddziaływaniu na osadnictwo tego regionu.

Położenie Puszczy Białowieskiej z dala od centrów grodowych sprzyjało zapewne wykształceniu się w tym miejscu rubieży granicznej pomiędzy władztwem pierwszych Piastów a wczesnym państwem ruskim. Na temat przebiegu granicy państwowej (politycznej) toczy się od lat dyskusja, w wyniku której wysuwane są różne, często dalece odbiegające od siebie koncepcje (por. m.in. Skrzyńska 2021, ryc. 3.1). Z pewnością nie była to granica liniowa, a szeroka strefa pogranicza (m.in. Kuczyński 1962, 242; Kowalczyk 2005, 168), swoisty pas „ziemi niczyjej”, której kontrolowanie z daleko położonych grodów było dosyć trudne, o ile w ogóle możliwe. Niezależnie od kwestii przynależności państwowej, nie ulega wątpliwości, że w sferze kulturowej międzyrzecze górnej Narwi i środkowego Bugu znajdowało się w tym czasie na styku oddziaływań wschodnio- i zachodniosłowiańskich (m.in. Musianowicz 1960, 190–199; Bieniak 1963, 172–181; Dzik 2015c, 159–203; Olczak Krasnodębski 2019a, 437–447). Materiały z polskiej części Puszczy Białowieskiej nie wnoszą do tej dyskusji wiele nowego, a jedynie stanowią potwierdzenie tej tezy.

Za istotną cezurę w historii polsko-ruskiego pogranicza przyjęto uważać okres około połowy XI w. To właśnie wówczas, zdaniem wielu historyków, ziemie położone nad górną Narwią i środkowym Bugiem zostały ostatecznie włączone do Rusi Kijowskiej. Miało się to odbyć na mocy układu polsko-ruskiego, zawartego przez Kazimierza Odnowiciela i Jarosława Mądrego, którego celem było podjęcie wspólnych działań przeciwko zbuntowanemu cześnikowi Miećławowi (Bieniak 1963, 172–181; por. też m.in. Tyszkiewicz 1974, 147; Wiśniewski 1977, 8 n.; Tyszkiewicz 2003, 58; Pacuski 2019, 30 n.). W tym okresie na obszarze międzyrzecza górnej Narwi i środkowego Bugu, a także na północ od pierwszej z wymienionych rzek, doszło do spalenia i opuszczenia wielu zespołów osadniczych (Olczak, Krasnodębski 2020b, 483 n.; tam dalsza literatura). Ze względu na słaby stan rozpoznania grodzisk dokładny czas i okoliczności tych wydarzeń nie są jasne. Wydaje się, że można je łączyć z kryzysem państwa piastowskiego w 2. ćwierci XI w., którego efektem było powstanie na terenie Mazowsza tzw. państwa Miećława (Bieniak 1963; Tyszkiewicz 1974, 144–147; Gieysztor 2006, 123–126), albo (lub też) z konfliktami zbrojnymi, trwającymi na pograniczu Mazowsza, Rusi i Jaćwieży. Z 2.

ćwierci XI stulecia potwierdzone są bowiem dwie wyprawy Jarosława Mądrego – w 1038 r. na Jaćwież i w 1040 r. na Litwę (Powieść minionych lat 1968, 320; Łowmiański 1950, 159 n.; Włodarski 1959, 17 n.; Bieniak 1963, 147–151, 163 n.). Kolejne, z lat 1041 i 1047, zwrócone były przeciw Mazowszanom i Miećławowi (Powieść minionych lat 1968, 320, 322). Niektóre z tych wypraw przechodziły niewątpliwie przez tereny dorzeczy górnej Narwi i środkowego Bugu.

Po okresie niepokojów nastąpiły zmiany w organizacji grodowej. W 2. połowie XI lub na początku XII w. na zachód od Puszczy Białowieskiej wzniesiono trzy nowe obiekty obronne: w Paszkowszczyźnie (Krasnodębski 2000, 183–186; Krasnodębski 2006, 67), Bobrówce (Krasnodębski 2006, 68; Krasnodębski, Skrzyńska, Olczak 2019, 38 n.) i prawdopodobnie w Wałkach, pow. siemiatycki. Wraz ze wspomnianym już Bielskiem, gdzie istnienie w tym czasie grodu wydaje się już pewne, stanowiły one przypuszczalnie pograniczne ośrodki należące do Rusi. Niewątpliwie najważniejszymi centrami administracyjnymi były jednak położone nad Bugiem Brześć i Drohiczyn. Pierwszy z nich co najmniej od połowy XI stulecia był jednym z głównych ośrodków księstwa turowskiego, zaś od 2. połowy XII w. podlegał przeważnie władzy książąt włodzimierskich (m.in. Tyszkiewicz 1974, 136 n., 142 n.; Lysenko 1985, 10–23; Lysenko 2001, 21–25; Jusupović 2007, 24–27; Kollinger 2014, 375–379). Natomiast gród w Drohiczynie – według rozpowszechnionego w literaturze przedmiotu poglądu – wzniesiony został około połowy XI w. przez Rurykowiczów (m.in. Włodarski 1959, 19 n.; Bieniak 1963, 175, 178 n.; Musianowicz 1969, 223, 215–229; Tyszkiewicz 1974, 148 n.; Pacuski 2019, 16). Możliwa jest jednak również i odmienna interpretacja dziejów tego rejonu, według której Drohiczyn wraz z całym okręgiem pozostawał w zasięgu oddziaływań polskich i mazowieckich dłużej niż się to przyjęło uważać. Wskazują na to m.in. istotne różnice w obrządku pogrzebowym i wytwórczości garncarskiej widoczne między terenami Wysoczyzny Drohiczyńskiej i białoruskiego Pobuża (Dzik 2015c, 190–192; Dzik 2019, 109–112; Olczak, Krasnodębski 2020b, 494). W tym przypadku pamiętać jednak trzeba, że zmiany kulturowe i religijne nie zawsze nadążały za tempem przemian politycznych.

Z nową sytuacją polityczną można prawdopodobnie łączyć też zmiany osadnicze, jakie w ciągu XI stulecia zachodziły na terenie Puszczy Białowieskiej. Ich przejawem było opuszczenie dawnych osad, istniejących niekiedy od VII/VIII lub IX w., oraz zaprzestanie chowania zmarłych na używanych dotychczas cmentarzach. Jednocześnie powstały nowe wsie i nekropole, często w bezpośrednim sąsiedztwie starszych zespołów. Przykładem tego jest teren uroczyska Szczekotowo, gdzie w odległości ok. 80 m na południe od zapewne porzuconego cmentarzyska ciałopalnego założona została nekropola o obrządku szkieletowym (Krasnodębski, Olczak 2019a, 56–61, 65–67). Analogiczne procesy widoczne są nad dolną Łutownią – opuszczono osadę Leśnictwo Nowe, stan. 1, zaś nową wieś (Leśnictwo Teremiski, stan. 5) ulokowano na przeciwległym brzegu rzeki. Podobnie było w uroczysku Jelonka – relikty osady z młodszej fazy położone są na terenie i w bezpośrednim sąsiedztwie starszej wsi (Leśnictwo Przechody, stan. 6) i tworzą jeden zespół z nowopowstałym cmentarzyskiem kurhanowym o obrządku szkieletowym (Leśnictwo Przechody, stan. 9 i 10). Zupełnie nową osadę założono też około połowy lub w 2. połowie XI stulecia w uroczysku Obołonie (Leśnictwo Teremiski, stan. 3), a w jej pobliżu, przypuszczalnie w tym samym czasie, ulokowano nekropole (Leśnictwo Teremiski, stan. 1; Krasnodębski i in. 2005).

Pomimo zrozumiałej ostrożności, wynikającej ze stanu badań, można zatem przyjąć, że doszło do ważnych przeobrażeń w sieci osadniczej. Szczególnie istotne wydają się zmiany w lokalizacji nekropoli, których nie da się wytłumaczyć tylko i wyłącznie wprowadzeniem

w tym czasie nowych zasad grzebania zmarłych. W wielu regionach Rusi, w tym także na sąsiednim białoruskim Pobużu, mimo upowszechnienia się pod wpływem idei chrześcijańskich obrządku szkieletowego nadal używane były dawne cmentarze (m.in. Lysenko 1991, 21; Korobuškina 1993, 17–26; Zoll-Adamikowa 2000, 217). Obecność pochówków ciała-palnych i szkieletowych na tych samych nekropolach potwierdzona jest też na Wysoczyźnie Drohiczyńskiej i na wschodnim Mazowszu (m.in. Zoll-Adamikowa 1975, 52–56; Dzik 2015b, 48–52, 87–89; Dzik 2015c, 186 n.; Olczak, Krasnodębski, Bieńkowska 2019, 78–80). Tymczasem na żadnym cmentarzysku z polskiej części Puszczy Białowieskiej dotychczas nie odkryto obydwu rodzajów pochówków. Stan taki można oczywiście tłumaczyć niedostatecznym rozpoznaniem wykopaliskowym, jednak równie prawdopodobne wydaje się, że wynika on ze zmian o charakterze osadniczym, takich jak napływ ludności z zewnątrz, poprzedzony być może krótkotrwałą przerwą w zasiedleniu tych terenów. Analogiczne procesy zaobserwowano także w sąsiadującym z Puszczą od zachodu zespole osadniczym w Zbuczu (Krasnodębski, Olczak 2019a, 61–67) oraz w innych rejonach mazowiecko-ruskiego pogranicza (Krasnodębski, Olczak 2010, 91)⁶⁰. Istotny dowód na przerwanie ciągłości osadniczej stanowi brak kontynuacji w wytwórczości garncarskiej. Naczynia znajdowane na osadach i cmentarzyskach z XI–XIII w. pod wieloma względami, zwłaszcza w zakresie form i ornamentyki, różnią się od tych z poprzedniego okresu. Począwszy od XI stulecia w międzyrzeczu górnej Narwi i środkowego Bugu obserwować można wyraźną regionalizację produkcji ceramicznej (Olczak, Wójcik 2019, 160 n., 167; Olczak, Krasnodębski 2020b, 490 n.; tam dalsza literatura). Materiały z Puszczy Białowieskiej nawiązują do wyrobów glinianych pochodzących z wymienionych już ośrodków w Bielsku, Paszkowszczyźnie i Bobrówce, chociaż ich formy i zdobnictwo są nieco mniej zestandaryzowane. Wyraźne analogie można dostrzec także wśród ceramiki z Brześcia i cmentarzysk położonych w dorzeczu Leśnej oraz z grodów Rusi Czarnej (m.in. Lysenko 1985, ryc. 231, typ 6; Iov 1991, ryc. 48: 6, 8, 9; Korobuškina 1993, ryc. 17; Malevskaâ-Malevič 2005).

Zachodzące w XI stuleciu zmiany obrządku pogrzebowego nie objęły formy grobu. Inaczej niż na Wysoczyźnie Drohiczyńskiej i w środkowej części Równiny Bielskiej, gdzie począwszy od 2. połowy lub końca XI w. upowszechniły się groby płaskie w obudowach kamiennych (m.in. Rauhut 1971, 472–474; Dzik 2015c, 179), w Puszczy Białowieskiej nadal chowano zmarłych w kurhanach. Jedyne znane z tego obszaru prawdopodobne cmentarzysko płaskie (Leśnictwo Teremiski, stan. 1) jest mocno zniszczone, co nie pozwala na bezsporne określenie jego charakteru (Krasnodębski i in. 2005, 566 n.). Widoczne na powierzchni głązy i pozostałości bruków, przykrywające zarówno pochówki złożone w jamach, jak i na poziomie pierwotnego gruntu, wskazują na stosowanie konstrukcji kamiennych, jednak interpretowanie ich jako obudów grobów płaskich nie jest oczywiste. Równie dobrze mogą one świadczyć o praktyce usypywania niewielkich kurhanów z kamiennymi elementami⁶¹. Najbliższe skupisko nekropoli z grobami w obudowach kamiennych znajduje się w odległości niespełna 10 km od zachodniej granicy Puszczy Białowieskiej (Jaskanis 1966; Krasnodębski, Olczak 2019a, 62–65; Olczak, Krasnodębski 2019a), niewykluczone zatem, że przyszłe badania przyniosą odkrycie grobów płaskich także na jej terenie⁶².

⁶⁰ Zawsze w takich przypadkach należy również uwzględnić możliwość przejścia przez dawnych mieszkańców obyczajów przybyszów.

⁶¹ Wydaje się jednak pewne, że nie były to kurhany ziemne.

⁶² Jak już wspomniano, cmentarzyska płaskie są znacznie trudniejsze do identyfikacji w terenie niż kurhanowe. Z ewentualnych grobów płaskich mogą pochodzić przedmioty metalowe, znajdowane

Szkieletowe cmentarzyska kurhanowe z Puszczy Białowieskiej należą do szerokiej strefy obejmującej w XI–XIII w. większość obszaru Rusi Kijowskiej (m.in. Zoll-Adamikowa 1979, 232–234, ryc. 59; Lysenko 1991, 33–49; Štyhaň 1992, 62–93; Korobuškina 1993, 93–107). Przetrvanie tej formy grobu w niektórych rejonach międzyrzecza górnej Narwi i środkowego Bugu łącznie jest ze wschodnią genezą chrześcijaństwa, związaną z przynależnością do państwa ruskiego (Zoll-Adamikowa 1979, 232–234; Zoll-Adamikowa 1996, 88–90; Dzik 2015c, 190–192). Jeszcze w XII–XIII w. zwyczaj sypania kurhanów na ziemiach chrystianizowanych przez kościół wschodni nie był bowiem rygorystycznie zakazany (Zoll-Adamikowa 1988, 237; Zoll-Adamikowa 1996, 90; Wołoszyn 2011, 20 n.). Nekropole z dorzecza Narewki stanowią zapewne kontynuację dużego skupiska cmentarzysk z białoruskiego Pobuża (Korobuškina 1993). Omawiany region łączy z dorzeczem Leśnej przede wszystkim obecność w grobach różnorodnych konstrukcji kamiennych, które wcześniej nie były tu znane. Kolejną cechą wspólną jest bardziej rozpowszechniony niż na innych stanowiskach dorzecza środkowego Bugu zwyczaj wyposażania zmarłych w gliniane naczynia (Korobuškina 1993, 47–50; Olczak, Wójcik 2019, 155 n., 163). Można zatem przypuszczać, że to właśnie z dorzecza Leśnej, z rejonu ośrodka grodowego w Brześciu, w 2. połowie XI w. napłynęła do Puszczy Białowieskiej nowa grupa osadników. Nieco mniej prawdopodobne, lecz też niewykluczone, wydają się kontakty z obszarem dorzecza Niemna, gdzie również występują groby z podobnymi konstrukcjami kamiennymi (Jaskanis 1962b, ryc. 2, 5; Zvâruga 2000a, 104–106; Ūrkavec 2006, 128, ryc. 2: 1, 2). Charakter przedmiotów kultury materialnej z tego okresu, a zwłaszcza ceramiki, nie wyklucza żadnego z wymienionych kierunków. Istotne jest jednak, że w tym samym czasie na obszarze Puszczy Białowieskiej równorzędną, o ile nie dominującą formą, były kurhany bez kamiennych konstrukcji⁶³. Oba typy grobów znajdują się w bezpośrednim sąsiedztwie, a niekiedy nawet na tych samych cmentarzyskach, i nie różnią się ani wyposażeniem, ani chronologią.

Jak już wspomniano (por. rozdz. V.3.2), cechą wyróżniającą nekropole Puszczy Białowieskiej jest duży udział pochówków orientowanych na wschód. Jest to zjawisko nietypowe, gdyż w całym międzyrzeczu górnej Narwi i środkowego Bugu w omawianym okresie powszechne było układanie zmarłych głowami w kierunku zachodnim, zgodnie z wymogami chrześcijaństwa (m.in. Dzik 2015c, 59–63). Może to świadczyć o niepełnym przestrzeganiu zasad chrześcijańskiego pochówku, co wobec znacznego oddalenia tych terenów od ośrodków administracyjnych i kościelnych jest w pełni zrozumiałe. Przy okazji trzeba jednak wspomnieć, że jak dotąd na obszarze Puszczy Białowieskiej nie potwierdzono długiego przeżywania się obrządku ciałałpalnego, chociaż nie można wykluczyć, że rozpoznanie kolejnych grobów doprowadzi do rewizji tego poglądu. Zjawisko to udokumentowane jest głównie na terenach położonych na południe od Bugu, a nieco słabiej w dorzeczu górnej Narwi (m.in. Rauhut 1973; Zoll-Adamikowa 1979, 214–216, 232–234; Kałaga 2006, 182 n.; Skrzyńska 2019a).

Kilka słów należy poświęcić wynikom badań aDNA, którym poddano szczątki pięciu osobników z terenu Puszczy Białowieskiej, pochowanych na cmentarzyskach Leśnictwo Po stołowo, stan. 3 oraz Leśnictwo Przechody, stan. 9 i 10 (Molak i in. 2019). U większości z nich stwierdzono haplogrupę HV, zaś tylko u jednej zmarłej z ostatniej z wymienionych nekropoli

w wielu miejscach Puszczy Białowieskiej w trakcie rabunkowych działań prowadzonych przy użyciu wykrywaczy metali.

⁶³ Ze powodu dużego stopnia zniszczenia kamiennych konstrukcji liczbę kurhanów obydwu typów trudno obecnie oszacować.

(kurhan nr 49) odnotowano haplogrupę I1a. Interesujące jest, że u kobiety i mężczyzny pochowanych w kurhanie nr 102 na nekropoli Leśnictwo Postołowo, stan. 3 wykryto tę samą haplogrupę H1c3b, co według autorów analiz może wskazywać na ich pokrewieństwo w linii matczynej (Molak i in. 2019, 239). W porównaniu z innymi rejonami dorzeczy górnej Narwi i środkowego Bugu, w przypadku których zaobserwowano znaczne zróżnicowanie haplogrup, zwraca uwagę homogeniczność genetyczna populacji zamieszkującej obszar dzisiejszej Puszczy Białowieskiej, a jednocześnie jej odmienność pod tym względem od ludności z Wysockizny Drohiczyńskiej (Molak i in. 2019, 236–239, ryc. 14.1). Wnioski te wynikać jednak mogą z niewielkiej liczby przeanalizowanych prób.

Nie ulega wątpliwości, że podobnie jak w poprzednim okresie, także w XI–XIII w. osadnictwo było dość rozproszone, z przewagą niewielkich, kilku- lub kilkunastodworczych wsi. Ze względu na dużą powierzchnię i charakter znalezisk osada położona w uroczysku Obołonie (Leśnictwo Teremiski, stan. 3) należała zapewne do najważniejszych na tym obszarze. Być może zdecydowała o tym lokalizacja, na przykład przebieg ważnych dróg. Zasiedlenie tych samych miejsc, co w poprzednim okresie (uroczysko Szczekotowo, uroczysko Jelonka, uroczysko Stara Białowieża), świadczy o wybieraniu terenów już wcześniej zagospodarowanych i być może związanych z przeprawami przez rzeki. To, że również w XI–XIII w. na omawianym obszarze nie powstał żaden ośrodek grodowy wskazuje, że nadal traktowany był on jak pewnego rodzaju stosunkowo słabo zaludniona rubież graniczna, niewymagająca zabezpieczenia militarnego i administracyjnego.

Z powodu nielicznych źródeł pisanych o historii politycznej tych terenów w XI–XIII w. wiadomo bardzo niewiele. Nieco więcej informacji istnieje dopiero począwszy od przełomu XII i XIII w. Z tego okresu poświadczona jest rywalizacja pomiędzy władcami ruskimi i polskimi o ziemię drohicką i brzeską, z której zwycięsko wyszli ci pierwsi (m.in. Tyszkiewicz 1974, 181 n.; Jusupović 2007, 24–31; Jusupović 2008). W ciągu 1. połowy XIII w. tereny leżące na północ od środkowego Bugu weszły w skład państwa Daniela Romanowicza. W 1217/1218 r. przejął on Brześć i część Zabuża, czyli obszar stanowiący rdzeń późniejszej ziemi chełmskiej (Dąbrowski 2012, 96; Kronika halicko-wołyńska 2017, 114). Kolejnym etapem powiększania posiadłości Rusi halicko-włodzimierskiej w dorzeczu środkowego Bugu było odebranie templariuszom Drohiczyzna, co nastąpiło w 1238 r. lub krótko po 1241 r. (Jusupović 2006, 11–14; Dąbrowski 2012, 96, 201–204; Kronika halicko-wołyńska 2017, 114, 152 n. i przyp. 607). Oprócz Brześcia i Drohiczyzna na ważne ośrodki administracyjno-militarne wyrosły też Bielsk i Mielnik. Około połowy XIII w. informacje o obydwu grodach pojawiły się w latopisach, co potwierdza ich rangę i znaczenie dla regionu pogranicza. Bielsk wymieniony został po raz pierwszy ok. 1251/1252 r., w związku z pobytem księcia Daniela w jego okolicy (Kronika halicko-wołyńska 2017, 188). Natomiast o Mielniku *Kronika halicko-wołyńska* wspomniała w 1258/1259 r., przy okazji modlitwy tego władcy przed ikoną Bogarodzicy w tamtejszej cerkwi (Kronika halicko-wołyńska 2017, 207 n.). Książęta halicko-włodzimierscy umacniali swoją władzę administracyjną i militarną w tym rejonie m.in. przez budowę nowych grodów. Należał do nich wzniesiony w 1276 r. nad rzeką Leśną Kamieniec, położony na południowy wschód od Puszczy Białowieskiej, przy granicy z Puszczą Kamieniecką (Kronika halicko-wołyńska 2017, 628). Spowodowało to zapewne powstanie nowych dróg, łączących ten ośrodek z grodami Rusi Czarnej, Grodnem i Wołkowyskiem, a także z Litwą, które częściowo przebiegały przez omawiane tereny (Wiśniewski 1977, 27).

W tym samym stuleciu przez obszar dorzeczy górnej Narwi i środkowego Bugu przeto-
czyły się liczne działania wojenne, które doprowadziły do spalenia i po części opuszczenia
najważniejszych grodów. Tak było m.in. w przypadku położonych na granicy mazowiecko-
-ruskiej ośrodków w Święcku (Jaskanis 2008, 101; Pacuski 2019, 25), Tykocinie i Surażu (Ol-
czak, Krasnodębski 2020b, 497). Głównymi sprawcami zniszczeń byli początkowo Prusowie
i Jaćwingowie, a po ich osłabieniu i rozbiciu – Litwini (m.in. Włodarski 1966, 164 n.; Błaszczuk
1998, 34–61; Białuński 1999, 85–119). W regionach dotkniętych najazdami nastąpiło znaczne
zmniejszenie liczby osad, jednak nie można mówić o całkowitym wyludnieniu (m.in. Kamiń-
ski 1963, 7–10; Wiśniewski 1968, 26; Wiśniewski 1977, 10 n.; Kowalczyk-Heyman 2013, 203).
Kryzys osadniczy nie ominął także obszaru dzisiejszej Puszczy Białowieskiej. Tylko nieliczne
wsie, na przykład ta położona w uroczysku Obołonie, przetrwały do przełomu XIII i XIV w.,
a być może nieco dłużej, zaś niestabilna sytuacja polityczna nie sprzyjała napływowi nowych
osadników.

Prawie tysiącletni okres wczesnośredniowiecznej historii Puszczy Białowieskiej nie odci-
snął istotnego piętna na jej krajobrazie roślinnym i nie doprowadził do znaczącego odlesienia.
W XIII stuleciu liczba znajdujących się tu osad nie była dużo większa niż na początku osad-
nictwa słowiańskiego na tym terenie. Ze względu na sporadyczną obecność w próbkach pali-
nologicznych pyłku zbóż można przypuszczać, że w całym omawianym okresie zasięg uprawy
roli był niewielki, co przekłada się na nieznaczną skalę zaburzeń na siedliskach leśnych (Lata-
łowa i in. 2016, 34; Zimny i in. 2017, 48 n.). Występowanie dużych przestrzeni porośniętych
lasem sprawiło, że w XIII–XIV w. Puszcza Białowieska, wraz z sąsiednimi puszciami Ladzka,
Świsłocką i Knyszyńską, stała się rubieżą graniczną pomiędzy Rusią halicko-włodzimierską
i Mazowszem a terenem rozrastającego się na północy i wschodzie państwa litewskiego.

Rozdział VI. Formy użytkowania w późnym średniowieczu i okresie nowożytnym

Tomasz Samojlik, Hanna Olczak, Dariusz Krasnodębski

Począwszy od 2. połowy lub końca XIII stulecia, po okresie – jak się wydaje – intensywnego zasiedlenia we wczesnym średniowieczu, Puszcza Białowieska staje się terenem prawie niezamieszkanym. Nie ominął jej kryzys osadniczy, będący następstwem najazdów jaćwieskich i litewskich, który w tych czasach objął dorzecze górnej Narwi i środkowego Bugu (m.in. Wiśniewski 1977, 10 n.; Błaszczuk 1998, 34–61; Białuński 1999, 85–119; Kowalczyk-Heyman 2013, 237–239, 246 n.). Najpóźniej około połowy XIV stulecia tereny te, należące wcześniej do Rusi halicko-włodzimierskiej, zostały przejęte przez Litwę (Włodarski 1966, 255–257; Błaszczuk 1998, 150–161). Nie uspokoiło to jednak sytuacji politycznej w regionie, a wręcz przeciwnie, doprowadziło do kolejnych rejsz krzyżackich na grody ziemi drohickiej, m.in. na położone najbliżej granic Puszczy Bielsk, Brześć i Kamieniec (Jarmolik 1989).

Z XIV–XV w. z polskiej części Puszczy Białowieskiej znana jest tylko jedna osada, zlokalizowana w uroczysku Obołonie (Leśnictwo Teremiski, stan. 3). W tym czasie obszar ten stanowił część rozległego kompleksu leśnego, ciągnącego się szerokim pasem począwszy od puszczy pruskiej na północy aż do lasów w dorzeczu Prypeci na południu (Hedemann 1939, 24 n.; Wiśniewski 1964, mapa; Tyszkiewicz 2003, 75–83, 86; Kołodziejczyk 2002; Kołodziejczyk 2007). W wyniku postępującej od przełomu XIV i XV w. intensywnej akcji kolonizacyjnej większość dużych terenów leśnych znajdujących się na pograniczu Mazowsza i Rusi, na przykład Puszcza Grodzieńska, Bielska, Błudowska czy Kamieniecka, uległa stopniowemu wytrzebieniu (Hedemann 1939, 25–30; Wiśniewski 1977, 11–49; Tyszkiewicz 2003, 86–92; Kołodziejczyk 2002, 36–65, 70–93; Kołodziejczyk 2007, 204–207). Puszcza Białowieska – dzięki położeniu w znacznym oddaleniu od centrów kolonizacyjnych oraz ośrodków grodowych i miejskich, a także z powodu porównywalnie mało korzystnych warunków osadniczych, m.in. dużej powierzchni zabagnionej i nienadającej się pod uprawę – nie podzieliła tego losu. Niemały wpływ miały na to również stosunki własnościowe. Za panowania Jagiellonów położona w Wielkim Księstwie Litewskim Puszcza należała do dóbr wielkksiążęcych, tzw. gospodarskich, zaś za rządów Zygmunta III Wazy weszła w skład królewskich dóbr stołowych, co oznaczało, że dochody z niej płynące zasilają prywatny skarbiec kolejnych władców (Hedemann 1939, 33; Wiśniewski 1968, 27). W całym okresie wielkksiążęcym i królewskim Puszcza Białowieska była przede wszystkim ostoją zwierzyny dla monarszych łowów, mających początkowo głównie znaczenie aprowizacyjne, stopniowo – zwłaszcza za czasów panowania Sasów i Stanisława Augusta Poniatowskiego – zastąpione przez funkcje dyplomatyczne i re-

prezentacyjne (Samojlik 2005, 49 n.). Jako własność królewska i miejsce monarszych polowań Puszcza była chroniona przed kolonizacją, kłusownictwem, wyrębem i nielegalnym użytkowaniem przez rozbudowaną hierarchię służb leśnych, obejmującą osoczników, strzelców i strażników, odpowiadających przed podleśniczymi i leśniczymi (Hedemann 1939, 209–233). Nie oznaczało to jednak jej całkowitego wyłączenia z orbity wykorzystywania pozałowieckiego, które obejmowało m.in. pozyskiwanie różnych dóbr, odbywające się w tzw. wchodach, a także produkcję towarów leśnych. Pozostałością po tej ostatniej działalności są licznie zachowane na tym terenie kopce, głównie smolarnie i mielerze.

VI.1. Dwory królewskie w Starej Białowieży i Białowieży

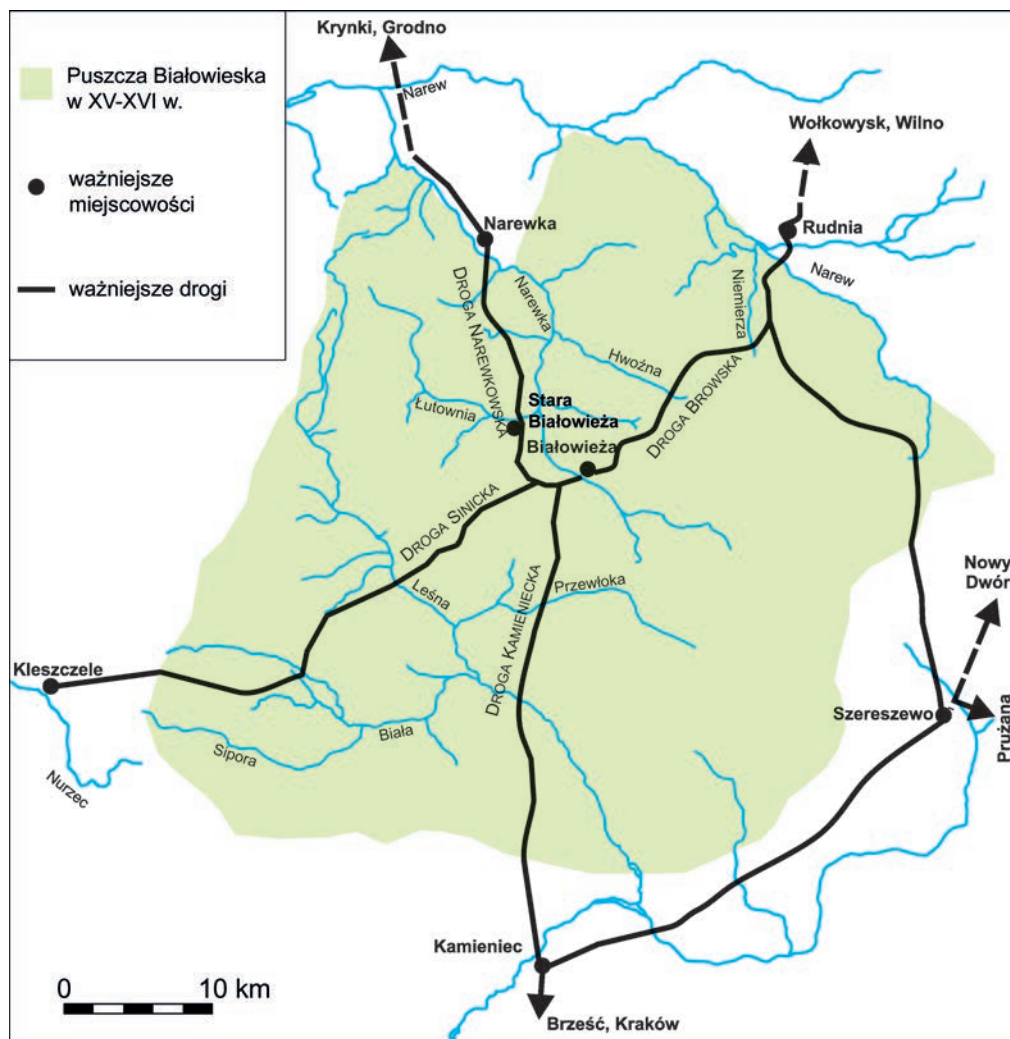
VI.1.1. Dwór łowiecki Jagiellonów w Starej Białowieży

Na terenie Puszczy Białowieskiej znajdują się pozostałości dwóch dworów łowieckich, służących przybywającym w te strony władcom Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Traktowane one były nie tylko jako miejsca pobytu monarchów w trakcie polowań, ale też jako stacje podczas podróży, tym bardziej, że wiodące przez Puszcę drogi przebiegały po najkrótszej trasie pomiędzy Krakowem a Wilnem (Wiśniewski 1977, 27; Samojlik 2006, ryc. 1) (ryc. VI.1). Starsza rezydencja położona była w uroczysku Stara Białowieża, w odległości ok. 5 km na zachód od dzisiejszej Białowieży (oddział 367A, Leśnictwo Nowe, stan. 1; ryc. VI.2). Jest to jedno z najbardziej znanych uroczysk, tradycyjnie związane z dworem i zamkiem Jagiellonów i Stefana Batorego (Karcov 1903, 19, 25; Hedemann 1939, 236; Wiśniewski 1977, 18; Maroszek 2000, 245; Bajko 2001, 13–15; Bajko 2018, 22). Do czasu podjęcia badań wykopaliskowych brak było jednak dowodów potwierdzających te przypuszczenia. Niekiedy nazwą *Stara Białowieża* określano zresztą cały rozległy teren położony na północ od Łutowni i na zachód od Narewki, zaś dwór lub zamek królewski umieszczano ok. 3 km dalej na północ, w uroczysku Zamczysko (m.in. Gloger 1903, 6; Karpiński 1947, 27; por. też rozdz. II w tym tomie).

Najstarsze wzmianki w źródłach pisanych na temat Białowieży związane są z dwoma pobytami króla Władysława Jagiełły. Jan Długosz opisał polowanie z grudnia 1409 r., które dostarczyło zwierzyny na potrzeby zaopatrzenia wojska podczas wojny z Zakonem Krzyżackim (Długosz 1997, 44). Król udał się z Kamieńca do Białowieży, za rzekę Leśną (*Lszna*), gdzie polował przez osiem dni. Następna informacja o pobycie Jagiełły w Białowieży pochodzi z 1426 r., kiedy to władca złamał nogę polując na niedźwiedzie (Długosz 2000, 215). Źródła informują także o pobytach w Puszczy Zygmunta I Starego w 1506 r., Zygmunta Augusta w 1546 r. oraz Stefana Batorego w latach 1581 i 1584 (Akty izdawaemye 1867, 171 n.; Pawiński wyd. 1881, 43; Chmiel wyd. 1911, 210–213; Lietuvos Metrika 1995, 395). Zapewne jednak wizyt monarszych w Białowieży było znacznie więcej (Samojlik 2006, 295–301, tab. 2; Jędrzejewska 2022). Żadne z wymienionych źródeł nie opisuje miejsca, w którym zatrzymywali się władcy. W dokumentach każdorazowo wymieniana jest Białowieża (*Bialowiesze*, *Bialowieszy*, *in Bialowieze*), która to nazwa może odnosić się zarówno do dworu łowieckiego, jak i całej Puszczy.

Prawdopodobnie najstarszym zachowanym źródłem lokującym Starą Białowieżę (*Alt Bialewize*) na południe od Łutowni, przy drodze prowadzącej z Białowieży do Narewki, jest mapa wykonana za panowania Augusta III Mocnego przez niemieckiego kartografa Mathiasa

Deutscha – *Plan von der Aur. Thire Jadt Wiltñüs Bialewize*¹ (ryc. VI.3). Usytuowanie dworu królewskiego w tym miejscu nie było przypadkowe. Funkcjonowała tu bowiem przeprawa przez Łutownię, przez którą przechodziła jedna z ważniejszych dróg puszczańskich, wiodąca z Kamieńca przez Królowy Most (obecnie część miejscowości Kamieniuki na Białorusi) do Białowieży, a następnie do Narewki i dalej, do Krynek i Grodna (Reviziâ puß 1867; Plan von der Aur. 1752; Mappa Geometryczna Leśnictwa Białowieskiego 1784; Karta Gubernij Mieleczyckiej 1793–1795). Jak pokazują znaleziska archeologiczne, szlak ten mógł być wykorzystywany już we wczesnym średniowieczu (por. rozdz. V.3.1).

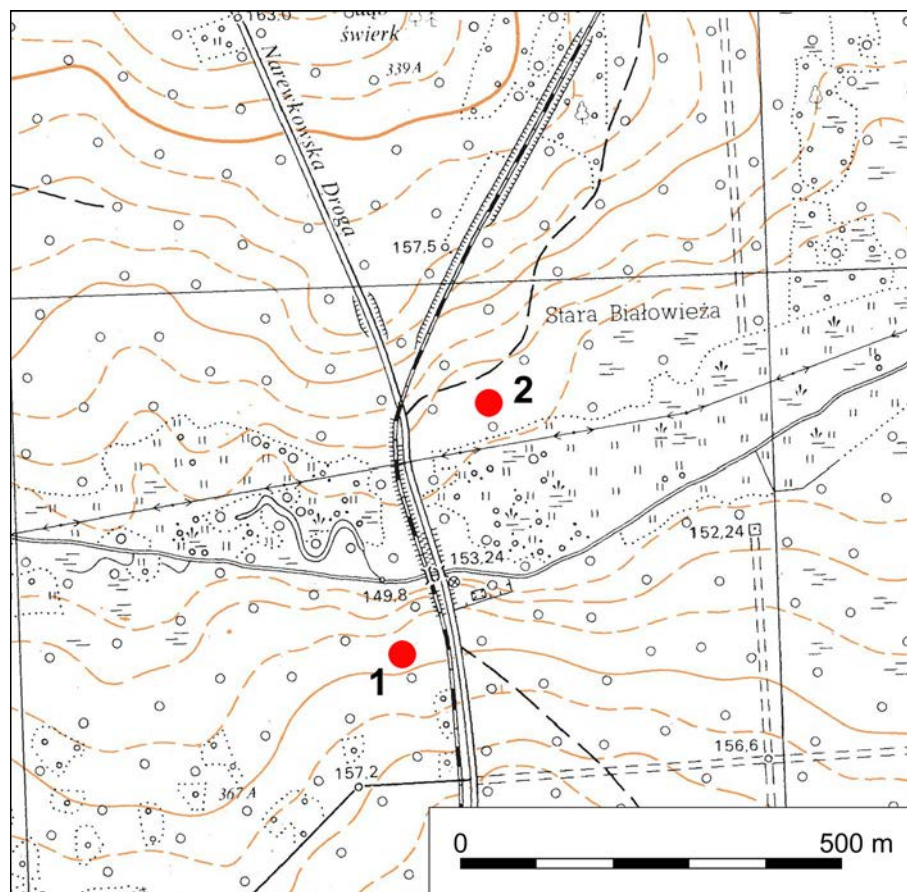
Ryc. VI.1. Najważniejsze drogi przebiegające przez teren Puszczy Białowieskiej w XV–XVI w. Oprac. T. Samojlik

Fig. VI.1. Most important roads crossing through the Białowieża Forest area in the 15th to 16th centuries. Compiled by T. Samojlik

W maju 2005 r. przewrócony przez wichurę dąb *August III Sas* odsłonił pozostałości dworu w Starej Białowieży (Krasnodębski, Olczak 2006a). Położony był on na południowym stoku i krawędzi doliny Łutowni, w odległości ok. 100 m od jej obecnego nurtu, tuż przy biegnącej starym traktem drodze z Białowieży do Narewki (ryc. VI.2; IV.4). Rzeka płynie w tym miejscu

¹ Mapa przechowywana jest w Sächsisches Staatsarchiv w Dreźnie. Wykonana została pomiędzy latami 1744 a 1752 na zlecenie Augusta III Sasa, po pierwszym polowaniu króla w Białowieży, mającym miejsce we wrześniu 1744 r. Za udostępnienie fragmentu mapy do publikacji serdecznie dziękujemy prof. Bogumile Jędrzejewskiej i dr. Stanisławowi Zawadzkiemu.

szeroką na 200 m doliną, zaś obecny jej bieg wyznacza wykopany pod koniec XIX w. kanał. Rzeźba powierzchni tego terenu charakteryzuje się obecnością kilku niewielkich wzniesień o kształcie zbliżonym do czworokątnego oraz znajdujących się w ich pobliżu zagłębień. Rozmiary jednych i drugich wahają się od kilku do kilkunastu metrów, zaś głębokość obniżeń dochodzi do 1 m. Powierzchnię całego stanowiska można oszacować na ok. 5 ha.

Ryc. VI.2. Leśnictwo Nowe, stan. 1 (1) i Leśnictwo Teremiski, stan. 5 (2). Lokalizacja stanowisk na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.321, arkusz Teremiski, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

Fig. VI.2. Leśnictwo Nowe, site 1 (1) and Leśnictwo Teremiski, site 5 (2). Location of the sites on a topographic map of a scale of 1:10 000 (256.321, “Teremiski” sheet, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by H. Olczak

W trakcie badań wykopaliskowych natrafiono na pozostałości zabudowy dworskiej, m.in. na fundamenty trzech pieców kaflowych². Najprawdopodobniej przed wzniesieniem dworu wypalono rosnącą tu wcześniej roślinność. Świadczy o tym cienka warstwa spalenizny, widoczna w niektórych wykopach na powierzchni humusu pierwotnego (ryc. VI.5)³. Następnie w miejscu planowanych budynków teren podwyższono, do czego posłużyła wykopana w ich sąsiedztwie gliniasta ziemia.

² Badania wykopaliskowe prowadzone były w latach 2006–2008. Na stanowisku wytyczono 12 wykopów archeologicznych o łącznej powierzchni 103,5 m². Odkryte w trakcie tych prac pozostałości osadnictwa wczesnośredniowiecznego omówione zostały w rozdziale V.2.1.

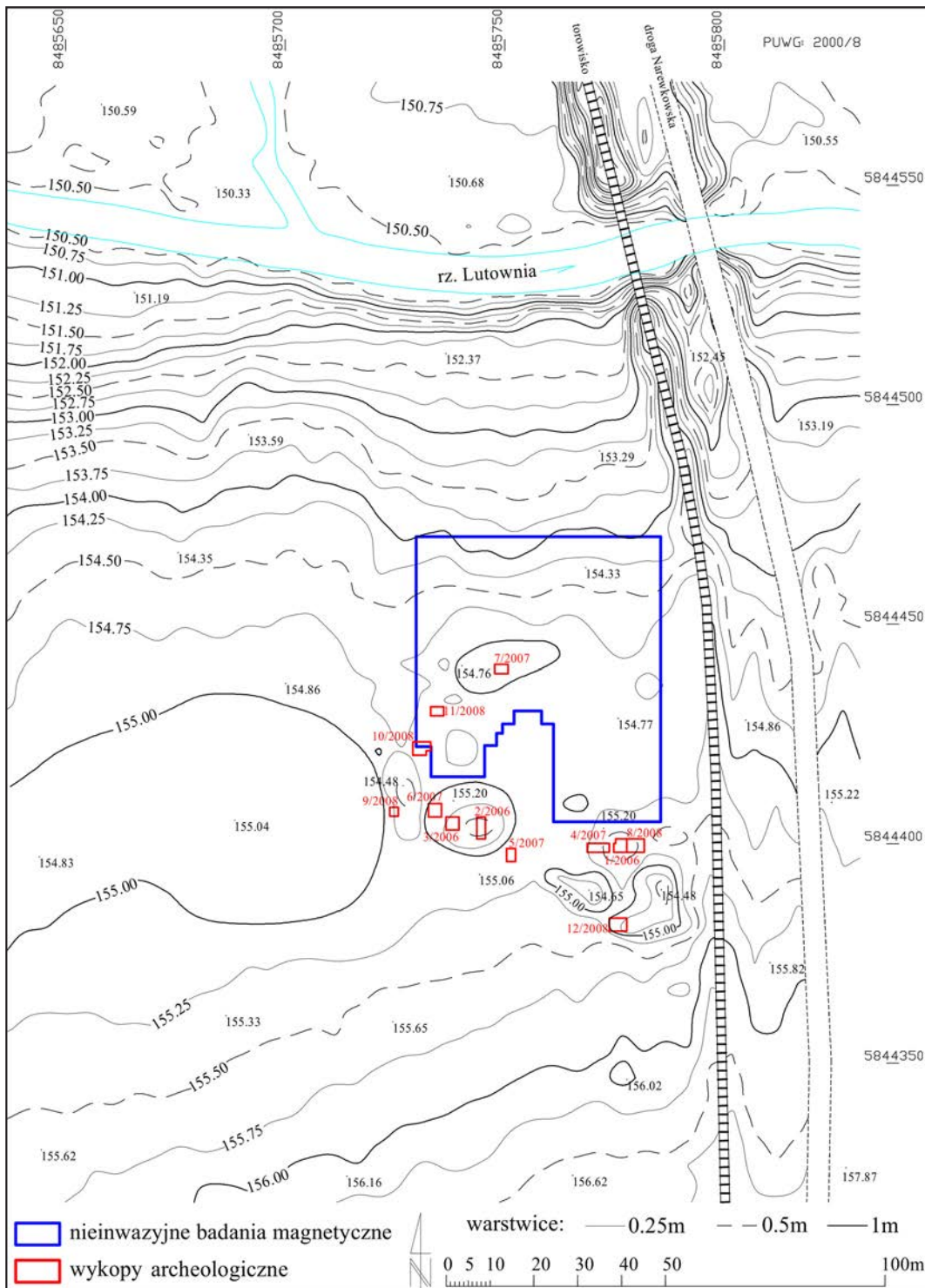
³ W warstwie tej znaleziono duży fragment spalonego drewna sosnowego, z którego uzyskano datę radiowęglową 795±30 BP (Poz-16756), co po kalibracji z prawdopodobieństwem 95,4% daje przedział wiekowy pomiędzy 1185 a 1280 AD.

mieni, o średnicy do ok. 0,4 m. Być może z konstrukcją ścian budynku związany był też dół posłupowy o średnicy ok. 0,3 m i głębokości 0,5 m (ob. 73), odkryty w południowo-wschodnim narożniku wykopu. Ustawiony w nim słup umocniony był drobnymi kamieniami. Nie wielka odległość podwalin od pieca wskazuje, że są one raczej odzwierciedleniem wewnętrznego podziału budynku na pomieszczenia, nie zaś pozostałością ścian zewnętrznych. Można przypuszczać, że piec ustawiony był w środkowej części domu, w południowo-wschodnim narożniku jednej z izb. Natomiast w odległości ok. 5,5 m na zachód od pieca (wykop 4) natrafiono na płytki rowek o szerokości ok. 0,2 m (ob. 85), zorientowany mniej więcej po linii północ-południe, a także na leżące na jego przedłużeniu kamienie o średnicy ok. 0,2–0,5 m (ryc. VI.6). Oddzielał on warstwę z dużą liczbą fragmentów polepy i kafli (w. 33) od szarobrunatnej ziemi, na ogół bez zawartości zabytkowej (w. 34). Wskazywać to może, że rowek stanowił podwalinę pod zachodnią ścianę pomieszczenia, o szerokości ok. 8,5–9,0 m.

Relikty drugiego budynku odkryto ok. 45 m dalej na zachód, w wykopie 6, w miejscu, gdzie na powierzchni widoczne było kolejne niewielkie wzniesienie. Zachował się tu fundament pieca, o wymiarach ok. 2,2 × 1,4 m, zorientowany w przybliżeniu po osi wschód-zachód (ryc. VI.9). Jego północną i południową ścianę tworzyło po osiem kamieni, o średnicy dochodzącej do ok. 0,4 m. Dwa kamienie leżały również od strony wschodniej, zamykając jedną z krótszych ścian. Wewnątrz fundamentu znajdowała się brązowobrunatna i pomarańczowa glina z węgielkami drzewnymi i dużą ilością polepy oraz fragmentami kafli miskowych i garnkowych (w. 38), zaś po jego zewnętrznej stronie podobna warstwa, lecz z mniejszą zawartością polepy (w. 39). Piec ustawiony był na gliniastej warstwie niwelacyjnej, o miąższości dochodzącej do ok. 0,3 m (w. 41). W pobliżu nie odkryto wyraźnych reliktyw ścian budynku. Ich pozostałością może być jednak skupisko kamieni, zalegających zwłaszcza w północno-wschodnim narożniku wykopu. W zlokalizowanym nieopodal sondażu 3 znaleziono dużą liczbę fragmentów kafli i polepy, związanych z tym samym lub z kolejnym piecem.

Fundament trzeciego pieca odkryto w odległości ok. 12 m na północ od opisanego wyżej. W południowo-wschodnim narożniku wykopu 10 natrafiono na bruk o wymiarach ok. 1,6 × 1,4 m (w. 57), składający się z kilkunastu średniej wielkości kamieni (ryc. VI.10; VI.11). Pomiędzy i pod otoczkami znajdowała się warstwa słabo wypalanej gliny z grudkami polepy, węgielkami drzewnymi i pojedynczymi fragmentami kafli garnkowych i miskowych, tworząca półkolisty zarys o średnicy ok. 1,7 m (w. 55). Pod fundamentem pieca odkryto wypełnioną tą samą warstwą płytką jamę o kształcie zbliżonym do prostokątnego (ob. 71). Na jej ściankach stwierdzono dużą ilość spalonego drewna, pochodzącego głównie z sosny zwyczajnej (*Pinus sylvestris*), z niewielką domieszką bluszczu pospolitego (*Hedera helix*) (Michniewicz 2008). W wyniku analizy radiowęglowej próbki pobranej z jamy otrzymano datę 335±30 BP, która po kalibracji obejmuje okres pomiędzy końcem XV a połową XVII stulecia⁵. Na wschodnim obrzeżu pieca przebiegał płytki rowek zorientowany w przybliżeniu po linii północ-południe, stanowiący być może ślad podwaliny budynku. Wokół pieca, a zwłaszcza na wschód od rowka, odkryto liczne fragmenty kafli wykonanych na kole. W pozostałych wykopach nie stwierdzono reliktyw budynków, a jedynie pojedyncze kamienie, związane być może z łączącymi je ciągami komunikacyjnymi.

⁵ Poz-27170. Po kalibracji z prawdopodobieństwem 95,4%: 1470–1650 AD; po kalibracji z prawdopodobieństwem 68,2%: 1490–1530 AD (21,8%), 1550–1640 AD (46,4%).

Ryc. VI.4. Leśnictwo Nowe, stan. 1. Plan warstwicowy z lokalizacją wykopów archeologicznych.

Oprac. W. Małkowski

Fig. VI.4. Leśnictwo Nowe, site 1. Contour plan with the location of archaeological trenches. Com-

compiled by W. Małkowski

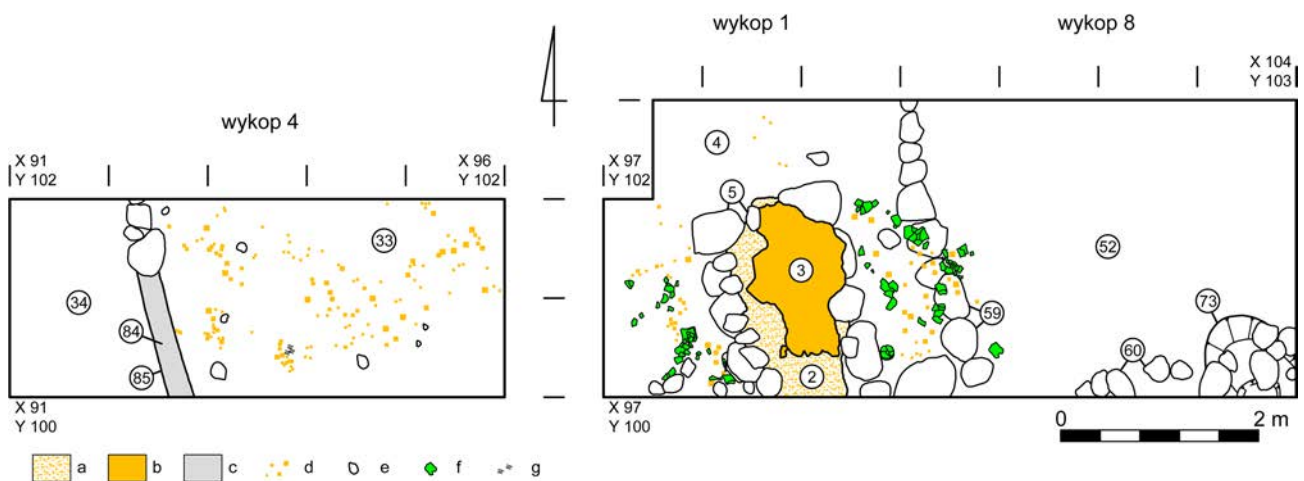
Przeważająca większość spośród prawie 4 tys. pozyskanych fragmentów kafli to nieszkliwione egzemplarze wykonane na kole garncarskim, tzw. miskowe i garnkowe (ryc. VI.12: 1, 2). Mają one czworokątne, okrągłe lub koniczykowate otwory. Znaleziono tylko ok. 100 ułamków kafli uformowanych w matrycach, najczęściej płytowych, zarówno nieszkliwionych, jak i pokrytych zielonym szklivem ołowiowym. Większość z tych pierwszych pochodzi

z wykopu 8 i związana jest prawdopodobnie z opisanym wyżej piecem. Do najbardziej interesujących należy fragment renesansowego kafla z wyobrażeniem męskiej głowy (ryc. VI.13). Wśród okazów szklwionych wyróżnić można ułamek tzw. dachówki piecowej (ryc. VI.12: 3), a także niewielkie fragmenty z motywami roślinnymi i geometrycznymi. Odkryto je głównie w wykopach 2 i 5, w których nie stwierdzono żadnych śladów budynków. Znalezione na stanowisku kafle można datować na okres od 2. połowy XV do końca XVI w. (Taranta 2022).

Ryc. VI.5. Leśnictwo Nowe, stan. 1, wykop 3. Zachodni profil wykopu z widoczną warstwą spaleni-zny, powstałą najprawdopodobniej w wyniku wypalenia roślinności przed wzniesieniem budyn-ków. Fot. D. Krasnodębski

Fig. VI.5. Leśnictwo Nowe, site 1, trench 3. East-facing profile of the trench with a visible burning layer, which was probably created as a result of plant-burning prior to erecting the buildings. Photo by D. Krasnodębski

Ryc. VI.6. Leśnictwo Nowe, stan. 1, wykopy 1, 4 i 8. Plan pozostałości budynku i fundamentu pieca: a – słabo wypalona glina przemieszana z gliniastą ziemią; b – zwarta warstwa polepy; c – ślad podwaliny budynku; d – fragmenty polepy; e – kamienie; f – kafle; g – węgle drzewne. Rys. Z. Tragarz

Fig. VI.6. Leśnictwo Nowe, site 1, trenches 1, 4, and 8. Plan of the building remains and kiln foundations: a – poorly burnt clay mixed with clayey soil; b – compact layer of burnt clay; c – remain of the building's foundation; d – burnt clay fragments; e – stones; f – tiles; g – charcoals. Drawn by Z. Tragarz

Ryc. VI.7. Leśnictwo Nowe, stan. 1, wykop 1. Fundament pieca. Fot. D. Krasnodębski

Fig. VI.7. Leśnictwo Nowe, site 1, trench 1. Foundation of the kiln. Photo by D. Krasnodębski

Ryc. VI.8. Leśnictwo Nowe, stan. 1, wykop 8. Pozostałości kamiennych podwalin ścian budynku. Fot. D. Krasnodębski

Fig. VI.8. Leśnictwo Nowe, site 1, trench 8. Remains of the stone foundations of the building's walls. Photo by D. Krasnodębski

Ryc. VI.9. Leśnictwo Nowe, stan. 1, wykop 6. Fundament pieca. Fot. D. Krasnodębski

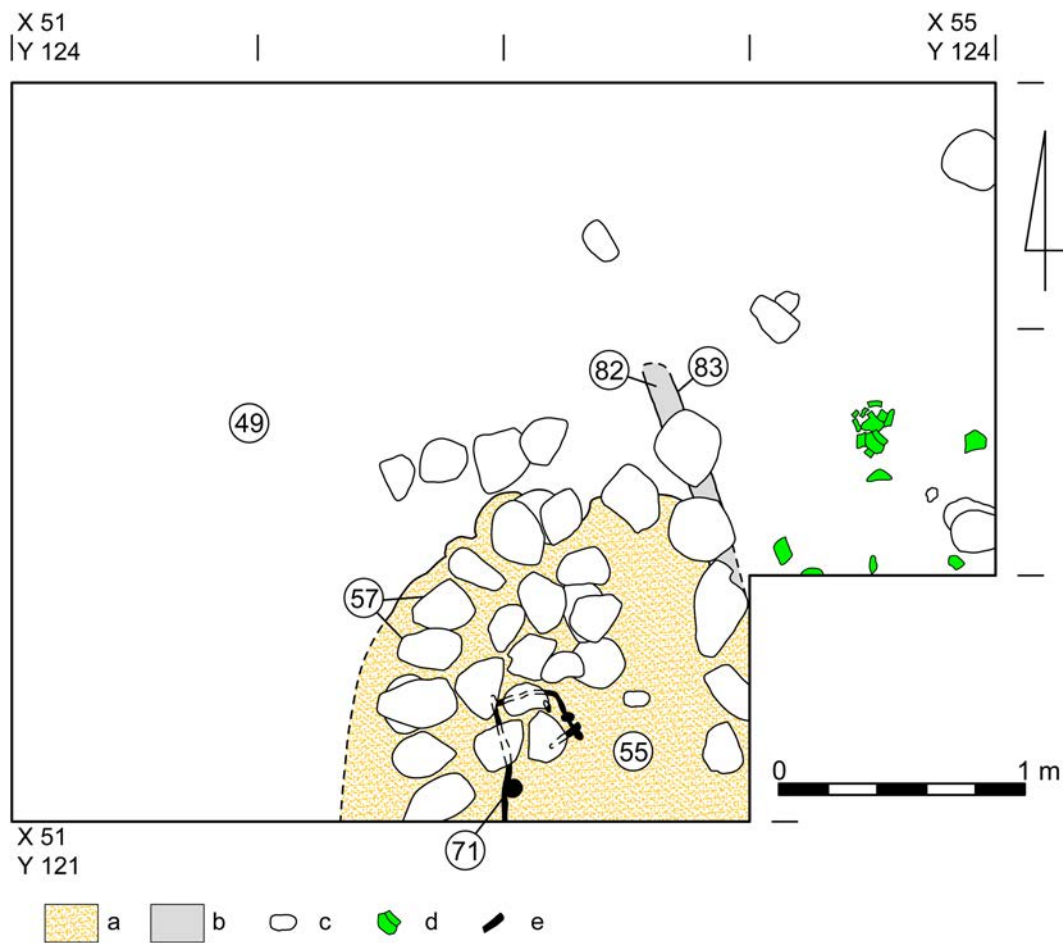
Fig. VI.9. Leśnictwo Nowe, site 1, trench 6. Foundation of the kiln. Photo by D. Krasnodębski

Nietypowa jest porównywalnie niewielka liczba (ok. 500 fragmentów) i słaby stan zachowania pozyskanej ze stanowiska ceramiki naczyniowej. Naczynia wykonywane były zarówno techniką taśmowo-ślizgową (grubościenne egzemplarze o brunatnej barwie), jak i toczenia (cienkościenne wyroby wypalone w atmosferze redukcyjnej, rzadziej utleniającej). Najliczniejszą grupę stanowią garnki, wśród których wyróżnić można dwa główne typy – o kształcie baniastym i esowatym. Niektóre z nich zdobione są żłobkami dookólnymi. Nieliczne ułamki pochodzą z naczyń stołowych, takich jak miski i talerze. Pojedyncze z nich pokryte są szkliwem. Technika wykonania i formy naczyń wskazują na szeroki zakres chronologiczny, obejmujący czasy od XIV do XVII w. Spośród innych przedmiotów związanych z okresem budowy i użytkowania dworu na szczególną uwagę zasługuje żelazna drumla z wykopu 8 (ryc. VI.14).

Niewielka liczba ceramiki naczyniowej i innych znalezisk oraz brak warstwy kulturowej świadczą o okazjonalnym użytkowaniu dworu, a także o zabranii wszystkich wartościowych przedmiotów przed jego opuszczeniem. Budynki nie były najprawdopodobniej zamieszkane na stałe, a jedynie podczas wizyt królewskich. Znajduje to potwierdzenie w dokumentach związanych z polowaniem Zygmunta Augusta w 1546 r., które mówią o przywiezieniu do Białowieży wszystkich potrzebnych królowi przedmiotów (Chmiel wyd. 1911, 210–213; Samojlik 2006, 301–303). Stan zachowania pieców wskazuje, że zostały one przypuszczalnie rozebrane. Kafle nadające się do ponownego użycia najprawdopodobniej wywieziono, pozostawiając jedynie egzemplarze zniszczone i pokruszone.

Z dworem łowieckim w Starej Białowieży związane są prawdopodobnie również relikty odkryte na przeciwległym brzegu Łutowni, na stanowisku 5 w leśnictwie Teremiski (por. ryc. VI.2). W miejscu tym, mocno zniszczonym przez późniejsze użytkowanie, nie zarejestrowano wyraźnych śladów budynków, a jedynie zapewne rozwaliska dwóch pieców (Olczak 2016a; Krasnodębski, Olczak 2018, 47). Podobnie jak w przypadku wyżej opisanego stanowiska, usytuowane one były na niewielkich podwyższeniach terenu. Pozostałościami jednego z pieców były przepalone kamienie oraz fragmenty kafli i polepy. Wśród kafli przeważały egzemplarze wykonane na kole, o czworokątnych i koniczykowatych otworach (ryc. VI.12: 4). Odkryto

także pojedyncze ułamki kafli płytowych nieszkliwionych, o motywach geometrycznych, oraz pokrytych zielonym szkliwem, zdobionych prawdopodobnie wzorami roślinnymi (Taranta 2022). Poza tym znaleziono tylko nieliczne ułamki ceramiki naczyniowej, co świadczy o mało intensywnym użytkowaniu tego miejsca.

Ryc. VI.10. Leśnictwo Nowe, stan. 1, wykop 10. Plan wykopu na poziomie fundamentu pieca: a – słabo wypalona glina przemieszana z gliniastą ziemią; b – ślad podwaliny budynku; c – kamienie; d – kafle; e – spalenizna i węgle drzewne. Rys. Z. Tragarz

Fig. VI.10. Leśnictwo Nowe, site 1, trench 10. Plan of the trench at the level of the kiln's foundation: a – poorly burnt clay mixed with clayey soil; b – a remain of the building's foundation; c – stones; d – tiles; e – burning and charcoals. Drawn by Z. Tragarz

Wyniki badań wykopaliskowych wskazują, że dwór w Starej Białowieży tworzyło co najmniej kilka budynków, położonych po obu stronach Łutowni. Ich układ był przypuszczalnie dość przypadkowy i wynikał z bieżących potrzeb. Budynki musiały być na tyle obszerne, aby zapewnić nie tylko wygodne miejsce dla króla i dworu, ale i licznej służby. Konieczne były także pomieszczenia dla koni, psów i sprzętu myśliwskiego. Jak wynika ze źródeł dotyczących polowania Zygmunta Augusta w 1546 r., musiało znaleźć się tu również miejsce na prowadzenie kancelarii i przyjmowanie gości (Chmiel wyd. 1911, 210–213; Samojlik 2006, 301–303). Na podstawie materiałów zabytkowych można przypuszczać, że dwór wzniesiono najpóźniej w 2. połowie XV w. Funkcjonował on najprawdopodobniej do przełomu XVI i XVII w., kiedy to został przeniesiony do dzisiejszej Białowieży⁶.

⁶ Przygotowywana jest pełna publikacja wyników badań w Starej Białowieży, w której znajdują się m.in. bardziej szczegółowe rozważania na temat okresu funkcjonowania dworu.

Ryc. VI.11. Leśnictwo Nowe, stan. 1, wykop 10. Pozostałości fundamentu pieca (widok od wschodu). Fot. D. Krasnodębski

Fig. VI.11. Leśnictwo Nowe, site 1, trench 10. Remains of the foundation of the kiln (view from the east). Photo by D. Krasnodębski

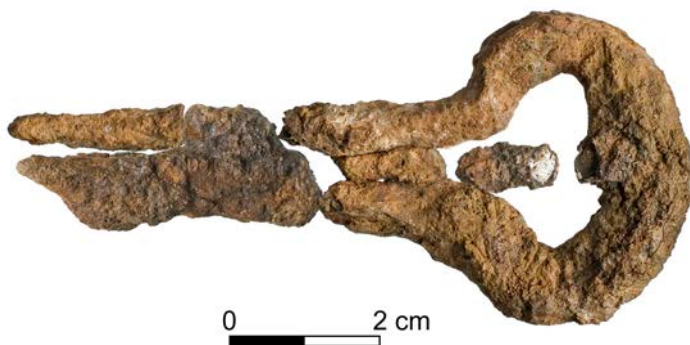
Ryc. VI.12. Wybór kafli: 1-3 – Leśnictwo Nowe, stan. 1; 4 – Leśnictwo Teremiski, stan. 5. Fot. I. Taranta

Fig. VI.12. Selection of tiles: 1-3 – Leśnictwo Nowe, site 1; 4 – Leśnictwo Teremiski, site 5. Photo by I. Taranta

Ryc. VI.13. Leśnictwo Nowe, stan. 1, wykop 8. Fragment kafla płyto-
wego. Fot. D. Krasnodębski

Fig. VI.13. Leśnictwo Nowe, site 1, trench 8. Stove tile fragment. Pho-
to by D. Krasnodębski

Ryc. VI.14. Leśnictwo Nowe,
stan. 1, wykop 8. Żelazna
drumla. Fot. M. Gmur

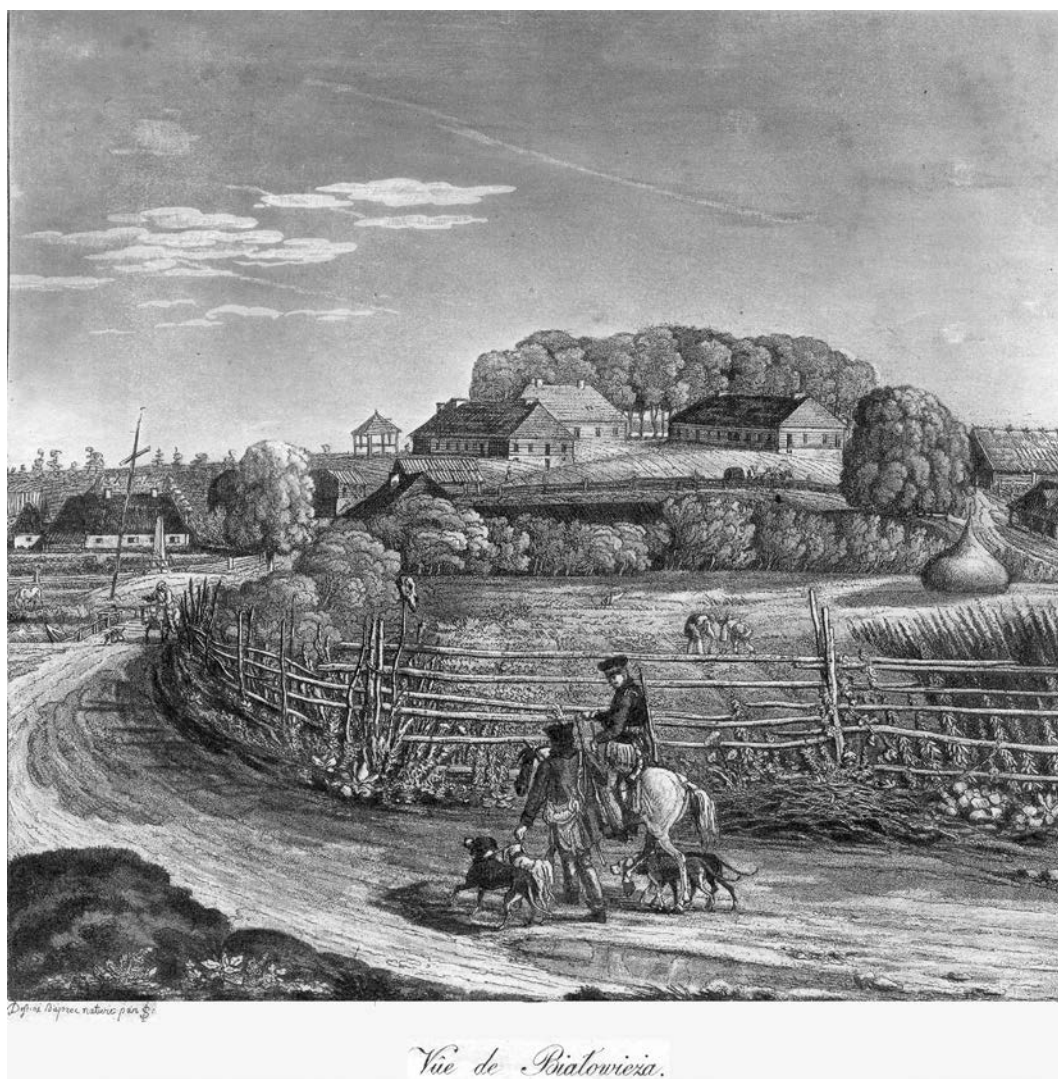
Fig. VI.14. Leśnictwo Nowe,
site 1, trench 8. Iron mouth
harp. Photo by M. Gmur

VI.1.2. Dwór w Białowieży w XVII i XVIII w.

Po około dwóch wiekach królewski dwór łowiecki został przeniesiony ze Starej Białowieży do Białowieży. Przypuszczać można, że wiązało się to z nowym podejściem do roli rezydencji myśliwskiej, która oprócz walorów czysto użytkowych miała odtąd pełnić także funkcje reprezentacyjne. W 2. połowie XVI w. na Podlasiu powstało kilka wiejskich siedzib możnowładczych – w pobliżu Białowieży istniały w tym czasie m.in. posiadłości Radziwiłłów w Orli i niedalekim Zabłudowie oraz Sapiechów w Dubnie (Romaniuk 2013, 63–65; Sierba 2017, 53, 128–140). Monarcha nie mógł sobie zatem pozwolić na używanie dworu, który by mocno odbiegał od rezydencji jego poddanych. Nowa siedziba zbudowana została na niewielkim wzgórzu, na prawym brzegu Narewki (ryc. VI.15)⁷. Był to teren bardziej wyniesiony i położony w większej odległości od rzeki niż Stara Białowieża, co nie było zapewne bez znaczenia, szczególnie w okresie letnim⁸. Poza tym Narewka dawała większe możliwości przemieszczania się. Podobnie jak dawny dwór w Starej Białowieży, również obecna siedziba służyła głównie władcom i osobom im towarzyszącym podczas polowań lub przejazdów przez Puszcę.

⁷ Obecnie jest to Park Pałacowy w Białowieży. Obok tego miejsca jako potencjalna lokalizacja dworu wymieniana jest też niekiedy dzielnica Białowieży Szpakowicze, 2 km na wschód od centrum miejscowości (m.in. Bajko 2001, 21 n.; Keczyński 2001, 175).

⁸ W Starej Białowieży, po obfitych opadach, Łutownia mogła zalewać całą dolinę. Na bardziej wyniesionym i przewiewnym terenie, na którym usytuowano nowy dwór, mieszkańcom też zapewne mniej dokuczały owady.

Ryc. VI.15. Widok dworu w Białowieży od strony południowej. Stan z lat dwudziestych XIX w.
Rys. J. Sokołowski (wg Brincken 1826)

Fig. VI.15. View of the manor house in Białowieża from the south, state of the building from the 1820s. Drawn by J. Sokołowski (according to Brincken 1826)

Źródła pisane nie podają dokładnej daty, od kiedy zaczęto używać dworu w obecnej Białowieży. Według Jerzego Wiśniewskiego nastąpiło to w XVI w., być może ok. 1594 r. (Wiśniewski 1977, 36). Nieco inaczej na tę kwestię patrzy Józef Maroszek, zdaniem którego nowa rezydencja wzniesiona została za czasów panowania Stefana Batorego (Maroszek 2000, 246). Pierwsza wzmianka źródłowa najprawdopodobniej z nią związana pochodzi z 1597 r. i dotyczy ściągania czynszów z poddanych pracujących w Białowieży⁹. Otto Hedemann cytuje sygnowany przez Zygmunta III dokument, w którym król nakazuje podskarbiemu nadwornemu Wielkiego Księstwa Litewskiego Dymitrowi Chaleckiemu anulować obciążenia wobec poddanych zatrudnionych przy kopaniu „stawu Naszego Białowieskiego” i „tamecznym ciężarom w robotach folgę uczynić” (Hedemann 1939, 192)¹⁰. Stawy rybne tradycyjnie loko-

⁹ Tekst poświęcony źródłom historycznym związanym z dworem ukazał się w *Kwartalniku Historii Kultury Materialnej* w 2014 r. (Samojlik i in. 2014).

¹⁰ Próba dotarcia do źródeł cytowanych przez Otto Hedemanna nie powiodła się – w Lietuvos istorijos archyvas w Wilnie nie znaleziono dokumentów o tych sygnaturach (zapisanych według dawnego systemu), choć znajdowały się tam jeszcze w okresie pracy historyka, czyli przed 1937 r.

wane były przy dworach królewskich, zapewniając zaopatrzenie stołu królewskiego podczas pobytów monarchy (Maroszek 2000, 244 n.; Januszek 2008, 195–197), a zatem staw tworzony w Białowieży towarzyszył już istniejącej bądź dopiero wznoszonej rezydencji¹¹. Można sądzić, że było to założenie bardziej przemyślane i zaplanowane niż siedziba w Starej Białowieży, zapewne o kształcie typowego dworu drewnianego z tego okresu (Jędrzejewska i in. 2005, 35; Samojlik i in. 2014, 84–86).

Podczas swojego czterdziestopięcioletniego panowania Zygmunt III Waza przebywał w Puszczy Białowieskiej co najmniej czterokrotnie (Wrede 2019, mapy 5, 19, 14). Jakkolwiek brak konkretnych informacji, w którym z dworów rezydował władca, to źródła dają pewne wyobrażenie, jak dużym przedsięwzięciem organizacyjnym były te wyprawy. Pierwszy pobyt Zygmunta III miał miejsce w grudniu 1588 r. i trwał około dwóch tygodni (Wrede 2019, 92, mapa 10)¹². Po raz drugi władca zatrzymał się w Białowieży na około tydzień w lutym 1591 r. (Wrede 2019, 112). I tym razem przybył tu na polowanie, co łączyło się z zabraniami orszaku myśliwskiego liczącego ok. 60 osób z najbliższego otoczenia, a ponadto bliżej nieokreślonej liczby hajduków (100–200 osób). Dobytek królewski przewożono w dwóch karetach i na 14 wozach (Wrede 2019, 112, przyp. 1). Następną wyprawą łowiecką miała miejsce sześć lat później, pod koniec stycznia 1597 r. (Wrede 2019, 156, mapa 14). Można przypuszczać, że władca zatrzymał się już w nowym dworze. Kolejny pobyt Zygmunta III w Białowieży jest hipotetyczny i wiąże się z przejazdem z Brześcia do Grodna, w drodze do Wilna, który miał miejsce w czerwcu 1609 r. (Wrede 2019, 24, 232, mapa 10)¹³. Ostatni raz król przebywał w Białowieży na przełomie stycznia i lutego 1620 r., a towarzyszyła mu m.in. małżonka, Konstancja Austriaczka (Wrede 2019, 25, 276, przyp. 3, mapa 10). W związku z tym polowaniem już rok wcześniej dwór został poddany remontowi (Jędrzejewska 2022, 18).

Kolejne informacje o dworze w Białowieży zawiera powstała w 1639 r. *Ordinatio puszczy Jkmści leśnictwa Białowieżskiego y Kamienieckiego*, będąca częścią sporządzonej w latach 1636–1641 *Ordynacji puszczy królewskich*. W dokumencie tym wśród obowiązków leśniczego białowieskiego znajduje się zapis: „Dwór w Białowieżach dla przejazdu J.K.Mści i łowów zbudowany, w osobliwym opatrzeniu mieć, postrzegając pilno, aby tak budowanie w całe było, iako insze domy ostaiące y co potrzeba naprawiono. A dla zachowania zwierza w bliższych dworu ostempach y bezpieczeństwa od ognia, aby tam nikt nie ważył mieszkać, oprócz straży osoczników, pilno postrzegać, a osobliwie aby szkody w puszczy nie było, pola więcey z lasów nie wyrabiano, koło dworu, którego y teraz cokolwiek iest wyrobionego, ma w zarośl zapuścić y więcey nie pozwalać wyrabiać” (*Ordinatio puszczy 1639, 71v*). Zapis o puszczeniu „w zarośl”

¹¹ Najpewniej są to stawy na rzece Narewce, które przetrwały do dnia dzisiejszego.

¹² Król przybył tu na polowanie, na co dowodem jest poemat Andrzeja Zbylitowskiego *Pisanie satoryłów Puszczy Litewskich, do Anny Królowny Szwedzkiej, o łowach w Białobieżach r. 1588* (Młynarz 1963). Dostępne informacje nie pozwalają jednak rozstrzygnąć, gdzie zatrzymał się król, gdyż w tym czasie mógł jeszcze istnieć dwór w Starej Białowieży.

¹³ Odbywało się to przy okazji wyprawy na Smoleńsk, której jednym z etapów był przejazd całej rodziny królewskiej do Wilna, zaś ewentualny pobyt w Białowieży ograniczył się tylko do jednego noclegu. Funkcjonowały wówczas dwie drogi łączące Brześć i Grodno. Pierwsza, idąca cały czas w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego, przebiegała przez Białowieżę, Jałówkę i Odelsk, zaś druga, na której leżały Kleszczele i Narew, wiązała się z dwukrotnym przekraczaniem granicy Litwy i Korony. Wydaje się zatem, że ze względów praktycznych i protokolarnych podróżowano drogą wschodnią, przez Białowieżę (Wrede 2019, 232, przyp. 11). Cała trasa Warszawa-Grodno mogła mieć trzy warianty: północny – przez Ostrów Mazowiecką, Tykocin i Sokółkę, środkowy – przez Kamieńczyk, Nur, Bielsk i Krynki oraz południowy – przez Stanisławów, Sokółów, Drohiczyn, Bielsk/Kleszczele, Narew/Białowieżę, Jałówkę i Krynki (Wrede 2019, 28 n.).

świadczyć może o tym, że dwór wybudowany został na terenie, który wcześniej miał inny charakter – był „wyrobiony”, a więc wykarczowany na potrzeby upraw. Obowiązek osobistego stróżowania w dworze królewskim przypisany został osocznikom, którzy musieli „na straż do tego dworu po cztery osoczniki zawsze koleją chodzić, postrzegając szkody od wiatru y ognia, aby budowanie w cale było” (Ordinatio puszczy 1639, 71v). Sam główny budynek nie był zatem zamieszkały, a jedynie utrzymywany w dobrym stanie na przyjazd monarchy. W dalszej części dokumentu, zatytułowanej *Włość leśnictwa Białowieskiego y powinność osadnych włok*, wspomniane są inne zabudowania ówczesnej Białowieży: „domy wszystkie insze, według osobliwego inwentarza podania sługi skarbowego, ostaia”. Ponadto dokument wymienia „staw pode dworem K.J.Mści Białowieskim y młyn na rzece Narewce” – oba dzierżawi „Iwan Hrycewicz z uczestnikami, płaci kop ośm. Ciż młynarze zdawna mają pode dworem morgów 4, które y teraz trzymają, wolne od płaty” (Ordinatio puszczy 1639, 72v–73). Około połowy XVII w. osada białowieska składała się więc z przynajmniej kilku zabudowań, młyna na Narewce, stawu rybnego, czteromorgowego pola należącego do dworu, a użytkowanego przez młynarzy, oraz niewymienionych w *Ordinacji puszczy* gruntów nienależących do dworu (Inwentarz Leśnictwa Białowieskiego 1696; Samojlik i in. 2014, 81). Według *Dekretu z dnia 4 sierpnia 1683 roku*, będącego częścią *Inwentarza Leśnictwa Białowieskiego*, obok dworu znajdowały się ogrody, z których jeden zarezerwowano na pasiekę dworską, a także grunt rybacki „na powinność rybacką nadany”, usytuowany najpewniej przy dworskim stawie (Inwentarz Leśnictwa Białowieskiego 1696; Samojlik i in. 2014, 81 n.).

Oprócz Zygmunta III w dworze w Białowieży zatrzymywali się również dwaj kolejni królowie z dynastii Wazów – Władysław IV i Jan Kazimierz. Pamiętnik Albrychta Stanisława Radziwiłła, podkanclerzego i kanclerza wielkiego litewskiego, zawiera datowany na 1643 r. wpis: „Miesiąc sierpień. [...] Król [Władysław IV Waza] 9-go wyruszył z Warszawy i zatrzymawszy się dla łowów (które wypadły nie po myśli) w Białowieży, w następnym miesiącu przybył do Grodna” (Radziwiłł 1980a, 364). Prawdopodobnie to samo polowanie wzmiankowane jest też w relacji Estebanillo Gonzáleza, żołnierza i dyplomatycznego wysłannika cesarza Ferdynanda III Habsburga, który odwiedził Puszcze Białowieską towarzysząc królowi w podróży do Grodna (González 2009, 578; Samojlik i in. 2014, 82). Pamiętnik Radziwiłła zawiera także informację na temat polowania Jana Kazimierza w 1650 r.: „Miesiąc wrzesień. 1-go dnia września król wyjechał z Warszawy na łowy w Białowieży [...]. Król zaś rozkoszował się łowami zabijając wiele żubrów, łosi i jeleni, a przez Bielsk, starostwo starosty łomżyńskiego, gdzie dłużej oddawał się uctowaniu, 26-go tego miesiąca powrócił do Warszawy” (Radziwiłł 1980b, 268).

Dokumenty nie zawierają informacji na temat rozmiarów i wyglądu dworu Wazów, nie są również znane jego plany czy przedstawienia graficzne¹⁴. Nie ma jednak podstaw, aby sądzić, że było to założenie mocno różniące się od budynków uwiecznionych na rycinie pochodzącej z początku XIX stulecia (por. ryc. VI.15). Pewnych wskazówek na temat wyglądu siedemnastowiecznego dworu białowieskiego dostarcza opis siedziby leśniczego w Jamnie, położonej przy południowej granicy Puszczy. Jej centralną częścią był „dom wielki”, z „gankiem w węgły zrobionym”, z drzwiami dębowymi „stolarskiej roboty”, z piecami „z kafli polewanych pstrych”, z „kafli polewanych z herbami Ichmościów Panów Denhoffów”, a także „z kafli pstrych polewanych z orłami” (Excerpt Inwentarza Leśnictwa Białowieskiego 1670, 1–1v).

¹⁴ We współczesnej Białowieży próżno szukać pozostałości zabudowy z XVII w., zachował się natomiast ciekawy materialny ślad epoki Wazów, a mianowicie znajdujący się w prawosławnej kapliczce cmentarnej dzwon z napisem *Anno Domini 1661 M W*.

Badania wykopaliskowe, prowadzone w miejscu domniemanej lokalizacji dworu, tylko częściowo wypełniły tę lukę¹⁵. Wykopy archeologiczne wytyczono na południowo-zachodnim obrzeżu niewielkiego wzniesienia (ryc. VI.16; VI.17), porośniętego przez kilkanaście starych dębów, będących zapewne pozostałością założonego w czasach saskich parku (Adamowski, Keczyński 1999, 201). Pod współczesnym humusem odkryto nawarstwienia o charakterze niwelacyjnym, o miąższości od 0,2 do 0,4 m. Pod nimi, na stropie calca, zalegała warstwa humusu pierwotnego o brązowej barwie, w której znaleziono nieliczne ułamki naczyń nowożytnych i kafla piecowych, a także kilka fragmentów ceramiki pradziejowej. Podczas badań natrafiono również na doły posłupowe i mało charakterystyczne jamy (ryc. VI.18), z niewielką zawartością materiału zabytkowego. W wykopie 4, na głębokości ok. 0,5 m poniżej obecnej powierzchni terenu, odkryto fragment prawdopodobnie prostokątnego obiektu o głębokości ok. 0,4 m, być może piwniczki (ob. 68). W jego wypełnisku znajdowały się liczne kawałki cegieł i zaprawy wapiennej oraz fragmenty ceramiki i kafla piecowych.

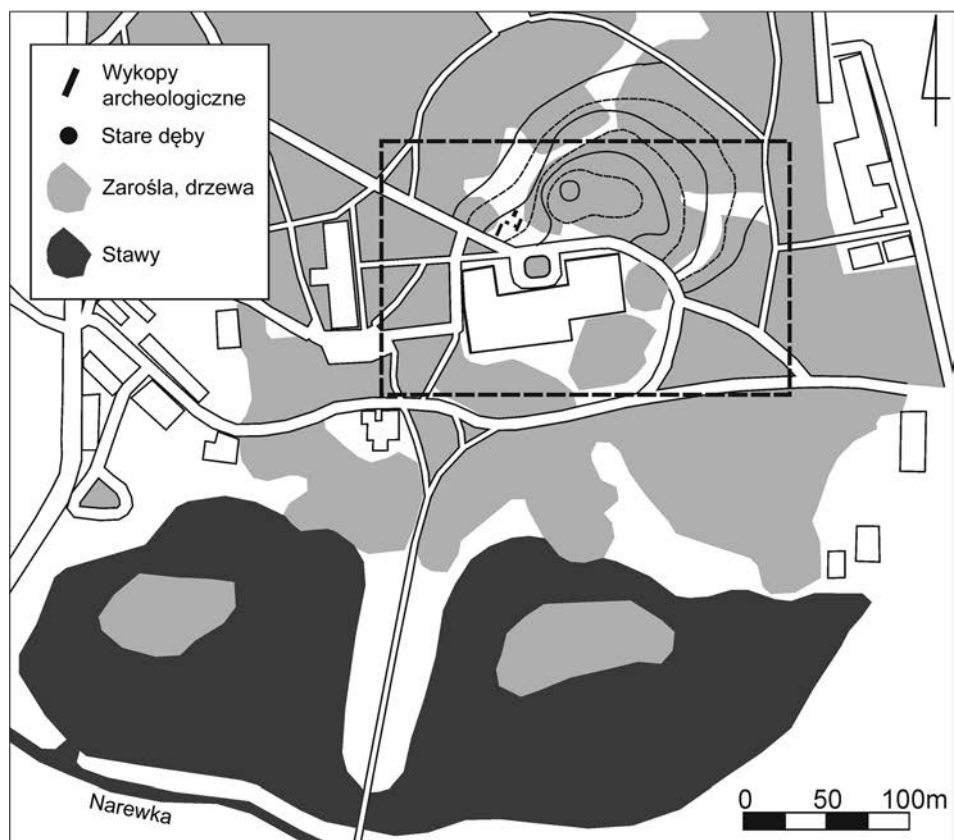
Duża część znalezisk związana jest z czasami użytkowania dworu Wazów¹⁶. Fragmenty kafla, których pozyskano 575, pochodzą z okresu pomiędzy końcem XVI a połową XVIII w., przy czym najwięcej z nich datowanych jest na XVII stulecie. Są to zarówno egzemplarze formowane w matrycach (ryc. VI.19), jak i wykonane na kole garncarskim (kafla miskowe i garnkowe). Większość tych pierwszych (ok. 82%) pokryta jest polewą ołowiową o barwie oliwkowozielonej, jasnozielonej, zielonej i zielonobrązowej (ryc. VI.19: 1–4, 6–14). Na niektórych egzemplarzach stwierdzono oznaki przepalenia. Ornament reliefowy, występujący zarówno na kaflach szkliwionych, jak i nieszkliwionych, to przede wszystkim motywy roślinne, m.in. w kształcie wystylizowanej maureski i lilii, rzadziej inne elementy, zapewne zoomorficzne.

Z badań pochodzi również 376 fragmentów glinianych naczyń, związanych z omawianą fazą użytkowania stanowiska. Zdecydowaną większość z nich można datować na XVII–XVIII w. W zbiorze przeważają ułamki wyrobów wykonanych techniką toczenia (308 fragm.), wypalonych najczęściej w atmosferze redukcyjnej (ryc. VI.20: 2, 4, 6, 7), rzadziej utleniającej (ryc. VI.20: 1). Dominują naczynia z glin żelazistych, przy nieznacznym udziale egzemplarzy z glin biało wypalających się. Na kilkunastu fragmentach stwierdzono pozostałości szkliwa ołowiowego o barwie zielonej, oliwkowej i brązowej. Większość wyrobów stanowią garnki, zaś niewielki procent ułamków pochodzi z misek i dzbanów. Zaledwie 68 fragmentów należy do naczyń wykonanych techniką taśmowo-ślizgową. Wśród nich wydzielono zarówno egzemplarze wypalone w atmosferze redukcyjnej (ryc. VI.20: 5), jak i utleniającej (ryc. VI.20: 3, 8). Najbardziej charakterystyczne ułamki pochodzą zapewne z garnków o baniastych brzościach, zdobionych niekiedy dookólnymi żłobkami.

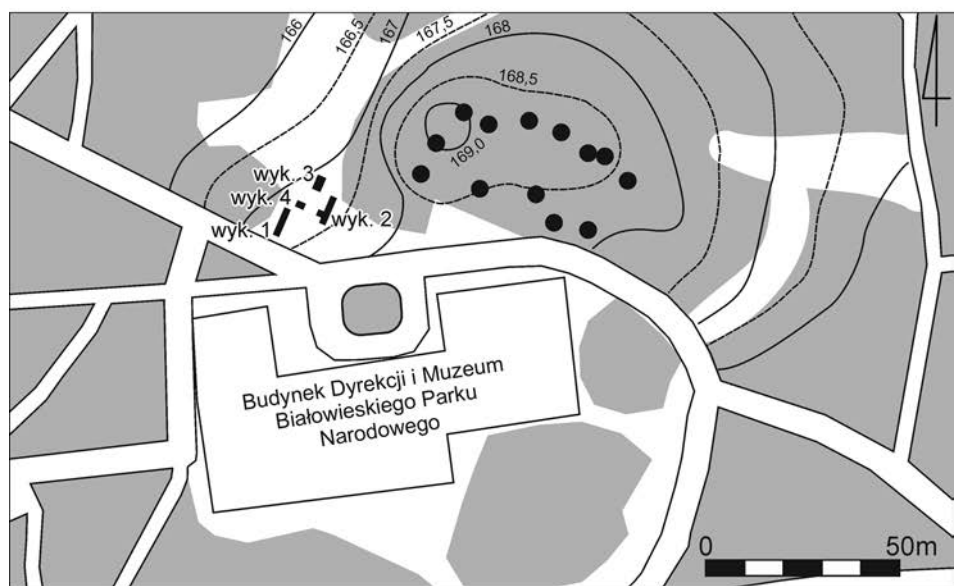
Spośród innych przedmiotów na uwagę zasługuje znaleziona w warstwie niwelacyjnej moneta miedziana – szkocka dwupensówka zwana Turnerem (ryc. VI.21). Na rewersie widnieje oset, narodowy symbol Szkocji, oraz łaciński napis: NEMO ME IMPUNE LACESSET (tłum.: NIKT NIE ZADZIERA ZE MNĄ BEZKARNIE). Tego typu monety wybijane były w latach 1632–1639.

¹⁵ W czterech wykopach przebadano łącznie obszar o powierzchni 65 m².

¹⁶ Oprócz pozostałości związanych z dworem odkryto również relikty osady z okresu wpływów rzymskich (por. rozdz. IV.2) oraz przedmioty pochodzące ze wzniesionego pod koniec XIX w. pałacu carskiego.

1

2

Ryc. VI.16. Białowieża, stan. 1 (Park Pałacowy). Plan sytuacyjny fragmentu Parku Pałacowego (1) oraz plan stanowiska z lokalizacją wykopów archeologicznych (2). Rys. T. Samojlik

Fig. VI.16. Białowieża, site 1 (Palace Park). Situation plan of a fragment of the Palace Park (1) and site plan with the location of archaeological trenches (2). Drawn by T. Samojlik

W 2. połowie XVII w. obszar Puszczy Białowieskiej znalazł się w zasięgu działań wojennych, związanych m.in. z tzw. potopem szwedzkim i wojną polsko-rosyjską. Zniszczenia wojenne oraz łączący się z nimi kryzys gospodarczy i wyludnienie dotknęły większość miast i wsi na terenie Podlasia (Wiśniewski 1977, 49–53). W listopadzie 1655 r. na południe od

Puszczy, nad rzeką Leśną, doszło do bitwy pomiędzy wojskiem litewskim i rosyjskim, po której część oddziałów rosyjskich wycofała się na północny wschód, wysyłając przodem sotnię do naprawy lub budowy mostów (Majewski 1986, 82 n.). W 1657 r. wojska węgierskie pod wodzą Jerzego II Rakoczego zdobyły Brześć, po czym spaliły i zrabowały okoliczne wsie, a także dwór Jamno (Hedemann 1936, 3). Kolejna fala zniszczeń miała związek z rabunkami maruderów i zbuntowanych oddziałów tatarskich grasujących w okolicach Puszczy, które w latach 1665–1666 grabiły m.in. wsie należące do leśnictwa białowieskiego (Reestr raznym ubytkam 1870). Choć źródła nie zawierają informacji na temat samej Białowieży, to jest prawdopodobne, że zawirowania wojenne doprowadziły też do zniszczenia dworu.

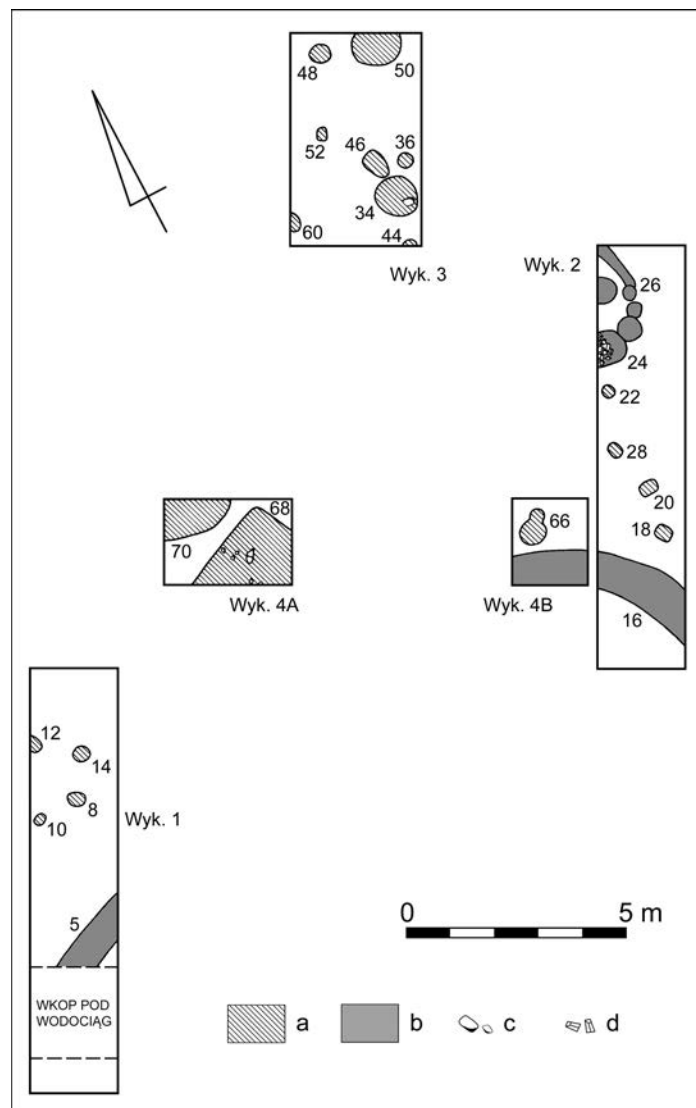

Ryc. VI.17. Białowieża, stan. 1 (Park Pałacowy), wykop 3. Widok wykopu po wyeksplorowaniu obiektów (obiekty 40, 42 i 56 związane są z osadą pradziejową). Fot. D. Krasnodębski

Fig. VI.17. Białowieża, site 1 (Palace Park), trench 3. View of the trench after exploring the features (features 40, 42, and 56 are associated with the prehistoric settlement). Photo by D. Krasnodębski

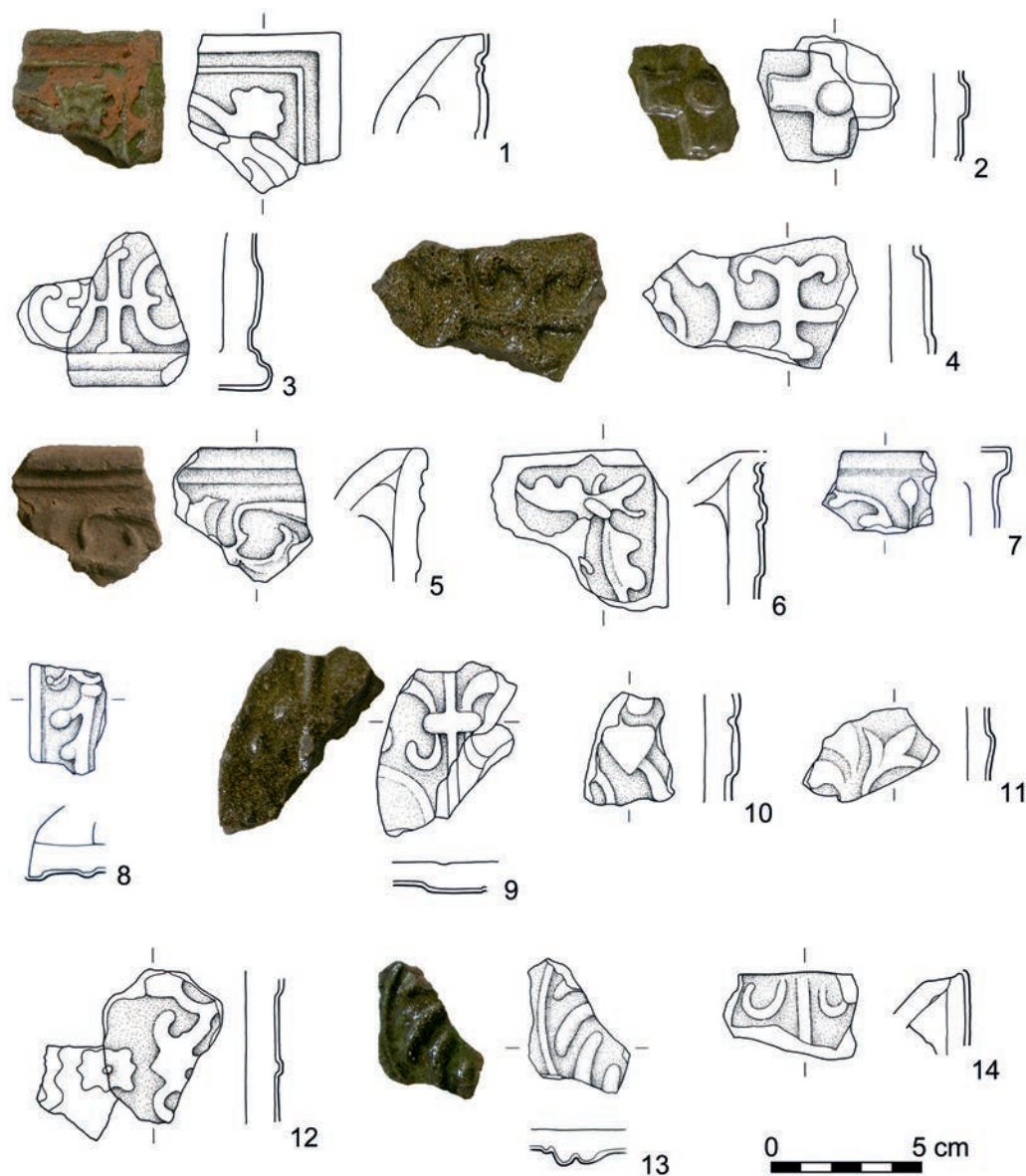
Kolejne informacje źródłowe na temat dworu w Białowieży pochodzą dopiero z czasów panowania Augusta II Mocnego. Tak długa, około czterdziestoletnia luka w zapisach na jego temat może mieć związek ze spadkiem zainteresowania władców polowaniami. W *Rewizji Leśnictwa Białowieskiego* z 1703 r. w opisie obowiązków osoczników ze wsi Chwałowa wymieniona jest powinność: „gdy będzie potrzeba dwór JKMcI białowieski i insze domy w nim zostające naprawować” (*Rewizja Leśnictwa Białowieskiego* 1703). Prawdopodobnie w tym właśnie dworze zatrzymał się podczas wielkich łowów w 1744 i 1752 r. król August III Sas (Poniatowski 1870, 77 n.; Jędrzejewska 2022, 21 n.). W 1784 r. dwór został wyremontowany i rozbudowany na potrzeby ostatniego polowania królewskiego w Puszczy Białowieskiej, w którym uczestniczył Stanisław August Poniatowski (Brincken 2004, 34 n.; Samojlik 2005, 41). Uzasadnienie dla jego rozbudowy podaje Adam Naruszewicz w *Dyariuszu podróży Stanisława Augusta*: „Przeciąg [...] czasu nadpsował mocno budynek drewniany na wzgorku sto-

iący. Xżę Podskarbi Litt. Teraźniejszy, rządny w całym swoim gospodarstwie, kazał zreperować z gruntu to stare gmaszysko, przydawszy mu dwa spore pawilony drewniane wygodne, dobrze podzielone y zdolne do pomieszkania assystujących Krolowi, w tey podróży, y gości przybyłych” (Naruszewicz 1784, 8). Według sporządzonych w 1773 i 1796 r. inwentarzy podawczych dwór zbudowany był z drewna i otynkowany, stroną frontową zwrócony na południe. Miał 11 sążni długości (ok. 20 m) i 5 sążni szerokości (ok. 9 m). Wewnątrz znajdowały się m.in. cztery pokoje, trzy „kredensy”, sala i obity płótnem gabinet. W 1796 r. dwór miał dwie oficyny, nazywane pawilonami – gościnną i kuchenną, a także budynek mieszkalny dla audytora leśnictwa, kancelarię łowiecką, młyn, psiarnię i sietarnię – miejsce na składowanie sieci rybackich (Hedemann 1939, 237).

Ryc. VI.18. Białowieża, stan. 1 (Park Pałacowy). Plan wykopów z lokalizacją obiektów: a – obiekty z okresu nowożytnego; b – obiekty współczesne; c – kamienie; d – cegły. Rys. H. Olczak, Z. Tragarz

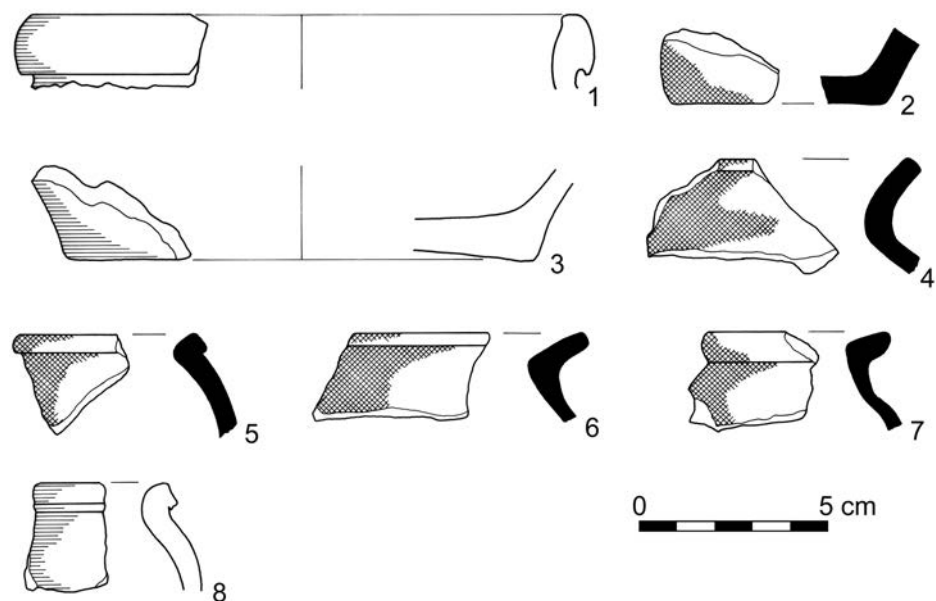
Fig. VI.18. Białowieża, site 1 (Palace Park). Trench plan with the location of features: a – features from the modern period; b – contemporary features; c – stones; d – bricks. Drawn by H. Olczak, Z. Tragarz

Ryc. VI.19. Białowieża, stan. 1 (Park Pałacowy). Wybór fragmentów kafli płytowych. Rys. H. Olczak, fot. T. Samojlik

Fig. VI.19. Białowieża, site 1 (Palace Park). Selection of stove tile fragments. Drawn by H. Olczak, photo by T. Samojlik

Upadek Rzeczypospolitej sprawił, że dwór przestał pełnić swoją pierwotną funkcję, nie został jednak zupełnie opuszczony. Jeszcze przez jakiś czas służył jako miejsce zakwaterowania dla oficjalnych gości przyjeżdżających do Białowieży (Samojlik 2005, 50). Rozgrabiony w 1812 r., stopniowo zaczął być zaniedbywany, zaś podziwiane wcześniej ogrody całkowicie zarosły (Brincken 1826, 10; Karcov 1903, 45 n.). Budynek istniał jeszcze w latach dwudziestych XIX w., kiedy to uwiecznił je na swojej akwaforcie (wielokrotnie później powielanej w różnych technikach) Józef Sokołowski (por. ryc. VI.15). Ich zniszczenie miało nastąpić w czasie powstania listopadowego, gdy część zabudowy została użyta do usypania stanowisk dla dział (Karcov 1903, 52).

Ryc. VI.20. Białowieża, stan. 1 (Park Pałacowy). Wybór fragmentów ceramiki naczyniowej. Rys. H. Olczak

Fig. VI.20. Białowieża, site 1 (Palace Park). Selection of pottery fragments. Drawn by H. Olczak

Ryc. VI.21. Białowieża, stan. 1 (Park Pałacowy). Dwupensówka szkocka z lat trzydziestych XVII w. Fot. T. Samojlik

Fig. VI.21. Białowieża, site 1 (Palace Park). Scottish two-pence coin (bodle) from the 1630s. Photo by T. Samojlik

VI.2. Formy użytkowania w XV–XVIII w.

VI.2.1. Formy użytkowania w XV–XVIII w. na podstawie źródeł pisanych

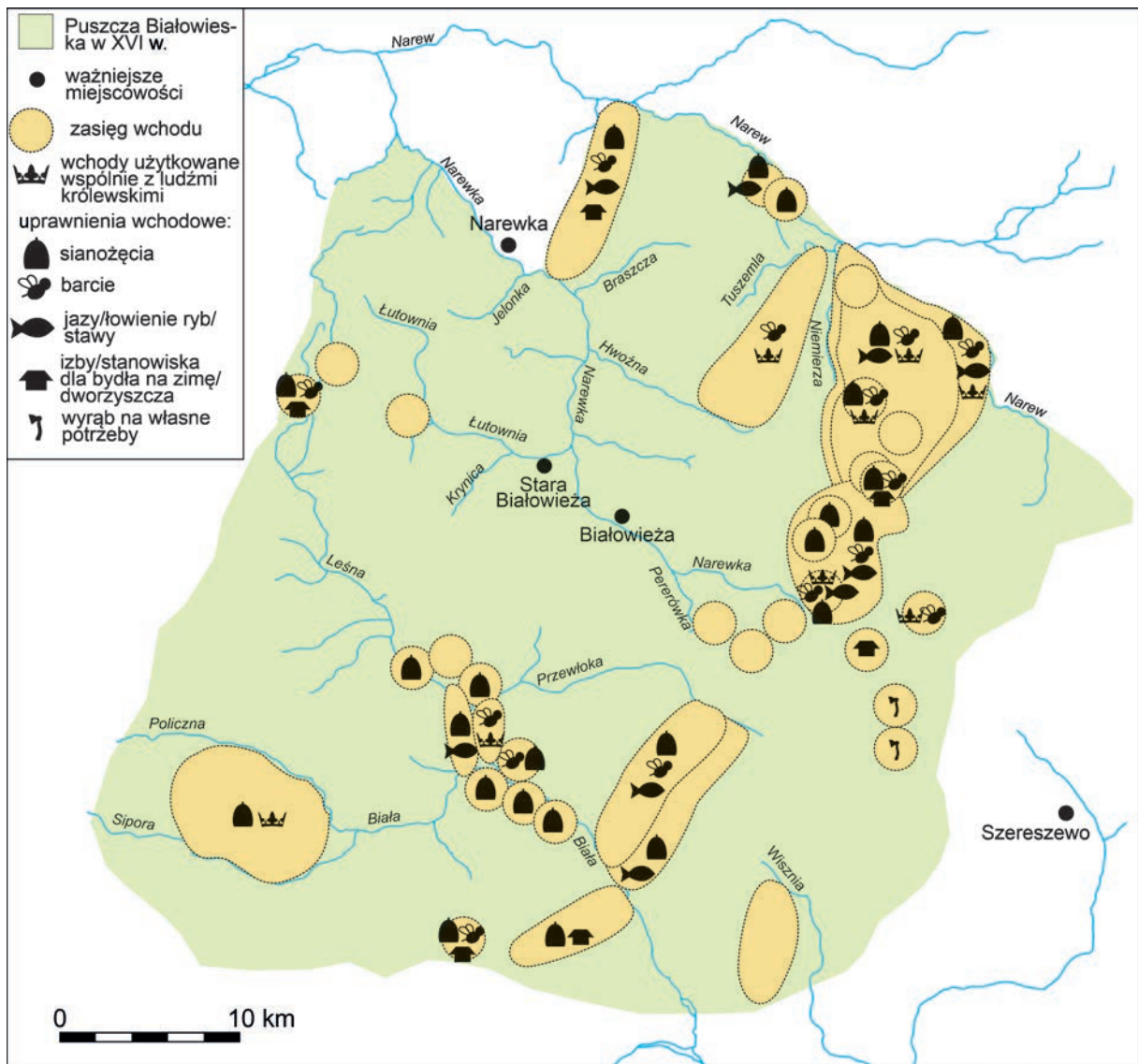
Objęcie Puszczy Białowieskiej ochroną w celu zachowania jej dla celów królewskich polowań nie oznaczało całkowitego wyłączenia tego obszaru z orbity pozalowieckiego użytkowania leśnego. W okresie pomiędzy XV a końcem XVIII w. formy gospodarowania w Puszczy obejmowały cztery podstawowe aktywności: użytkowanie wchodowe i niedrzewne zasobów leśnych, wytwarzanie potażu, smoły drzewnej, dziegiu i węgla drzewnego, pozyskiwanie rudy darniowej oraz wyręby.

Użytkowanie wchodowe

Uprawnienia wchodowe oznaczały prawo wstępu do lasów królewskich i wielkksiążęcych oraz wykorzystywania ich w ściśle określony sposób. Obiekt użytkowania nazywano wchodem, przy czym nadanie go szlachcicowi, miastu, kościołowi czy cerkwi było równoznaczne z zrzeczeniem się przez właściciela puszczy praw do ściśle określonych form użytkowania lasu i płynących z nich dochodów, jednak bez zmiany prawa własności. Wchody były uposażeniem dziedzicznym i w przypadku sprzedaży majątku, do którego były przypisane, zbywalnym (Hedemann 1939, 102–141). Szesnastowieczne wchody do Puszczy Białowieskiej opisane zostały w roku 1559 w dokumencie o nazwie *Reviziâ puš i perehodov' zverinyh'* (Reviziâ puš 1867, 160–170). Funkcjonowały tu wówczas 44 wchody, z czego dla 33 udało się zidentyfikować rodzaj prowadzonej działalności (jeden wchód mógł obejmować więcej niż jeden sposób użytkowania) (ryc. VI.22). W przypadku 27 z nich (82%) były to sianożęcia, czyli koszenie i prawo do składowania siana w stogach przed wywiezieniem go poza Puszcę. Wchody bartne, w których wolno było drążyć w drzewach barcie, zasiedlać je pszczołami oraz zbierać miód i wosk, znajdowały się w 24 miejscach (73%), zaś wchody rybne z prawem połowu ryb w puszczańskich rzekach i budowy jazów – w 13 (39%). Pozostałe, mniej licznie pojawiające się w dokumentach sposoby wykorzystywania wchodów, obejmowały budowanie tymczasowych schronień w lesie, zakładanie stawów przy rzekach czy trzymanie zimą bydła na koszonych łąkach. Sporadycznie zezwalano na tworzenie bardziej stałych zabudowań i wyręb drewna na własne potrzeby (Samojlik, Jędrzejewska 2004, 40–44, tab. 1). Dodatkowo, pozwolenie na użytkowanie Puszczy Białowieskiej miały służby królewskie, z jednej strony jako deputat za swoją służbę, z drugiej zaś jako dzierżawę, za wniesieniem dodatkowej opłaty do skarbu królewskiego. Służby leśne miały prawo pozyskiwania drewna na własne potrzeby bez możliwości odsprzedaży, zbioru leżaniny i posuszu na opał oraz chrustu na ogrodzenia, darcia łyka i łubia z lip do wyrobu obuwia, koszy i powrozów, zbierania owoców leśnych, roślin jadalnych i leczniczych, a także orzechów, grzybów i hub (Hedemann 1939, 230–234; Samojlik, Jędrzejewska 2005, 26).

W XVII i XVIII w. użytkowanie Puszczy Białowieskiej było kontynuowane. Zapisy źródłowe z jednej strony nie odzwierciedlają pełnego wachlarza uprawnień wchodowych, z drugiej zaś obrazują proces rozdrabniania przestrzennego wchodów znanych z poprzedniego stulecia, najpewniej wskutek ich dzielenia przy sprzedaży lub dziedziczeniu. *Ordinatio puszczy Jkmści leśnictwa Białowieżskiego y Kamienieckiego. Roku 1639 miesiąca Octobra* (Ordinatio puszczy 1639, 170–184) oraz dane przytoczone przez Otto Hedemanna (Hedemann 1939, 102–141) zawierają ogółem informacje o 80 wchodach z XVII w. Tylko dla 21 z nich udało się zidentyfikować dozwoloną działalność: na 11 znajdowały się drzewa bartne, na ośmiu sianożęcia, a na sześciu – wyręby (trzy z nich dotyczyły przypadków pozyskania drewna przez służby królewskie). Kontroli i uporządkowaniu użytkowania po okresie wojen z 2. połowy XVII w. służyło wysłanie komisji do leśnictwa białowieskiego w 1700 r. przez Augusta II Sasa (Commissya 1700). Komisarze królewscy mieli sprawdzić przywileje wchodowe i skasować te, które nie znajdowały pokrycia w dokumentach. Celem kontroli była „konserwacja” puszczy, ostępów i zamieszkujących je zwierząt, a także zwiększenie wpływów do kasy królewskiej z sianożęci, bartnictwa i wypalania potażu. Komisja cofnęła szereg przywilejów na wyręb drzew, jednak wchodnicy odwołali się od tej decyzji i kontynuowali użytkowanie właściwie do końca XVIII w. (Hedemann 1939, 127–129). Tym niemniej komisarze nakazali strażnikom Puszczy złożenie

przysięgi, że „całości Puszczy, zachowania Zwierza przestrzegać będą, drzewa surowego ze pnia ścinać, y tak postronnym iako też swoim y Dwornym strzelcom, zwierza strzelać, oprócz Ordynacyi JPana Łowczego Nadwornego nie pozwolą, kwatery pilno objeżdżać, osoczni- ków w powinnościach doglądać, y co ku pożytkowi Skarbu JKMci obaczą, wiernie donosić i ostrzegać” (Commissya 1700, 35). Nowością stanowiło wystosowane przez komisarzy pole- cenie, aby część koszonego w Puszczy siana była pozostawiana na łąkach na „przekarmienie zwierzyny” (Commissya 1700, 37), co zapewniło żubrom łatwy do zdobycia w zimie pokarm. Skalę użytkowania bartnego Puszczy Białowieskiej oddają sporządzone pod koniec XVIII w. inwentarze. W 1792 r. w całej Puszczy naliczono 936 barci i uli zasiedlonych przez pszczoły i wykorzystywanych oraz 6219 barci pustych, zaś w 1795 już tylko 600 aktywnych i 6251 pu- stych (Hedemann 1939, 282).

Ryc. VI.22. Przybliżona lokalizacja i zasięg 40 (z ogólnej liczby 44 udokumentowanych) wchodów do Puszczy Białowieskiej w XVI w. Wchody o nieznanym powierzchni zaznaczono kołami. Rys. T. Samojlik

Fig. VI.22. Approximate location and the area of 40 (out of a total of 44 documented) so-called *wchody* (access areas) into the Białowieża Forest in the 16th century. Access areas of unknown size are marked with circles. Drawn by T. Samojlik

Wytwarzanie potażu, dziegciu, smoły drzewnej i węgla drzewnego

Chroniona jako królewskie łowisko Puszcza Białowieska po raz pierwszy weszła w orbitę bardziej inwazyjnego użytkowania dopiero pod koniec XVII w. W 1675 r. na mocy kontraktu podpisanego przez Jana III Sobieskiego (Contract o Towary Leśne 1675, 197–200) wprowadzone zostały nieobecne tutaj wcześniej na większą skalę formy eksploatacji: wypalanie potażu i smoły drzewnej oraz komercyjne wyręby (Jędrzejewska, Samojlik 2004, 326).

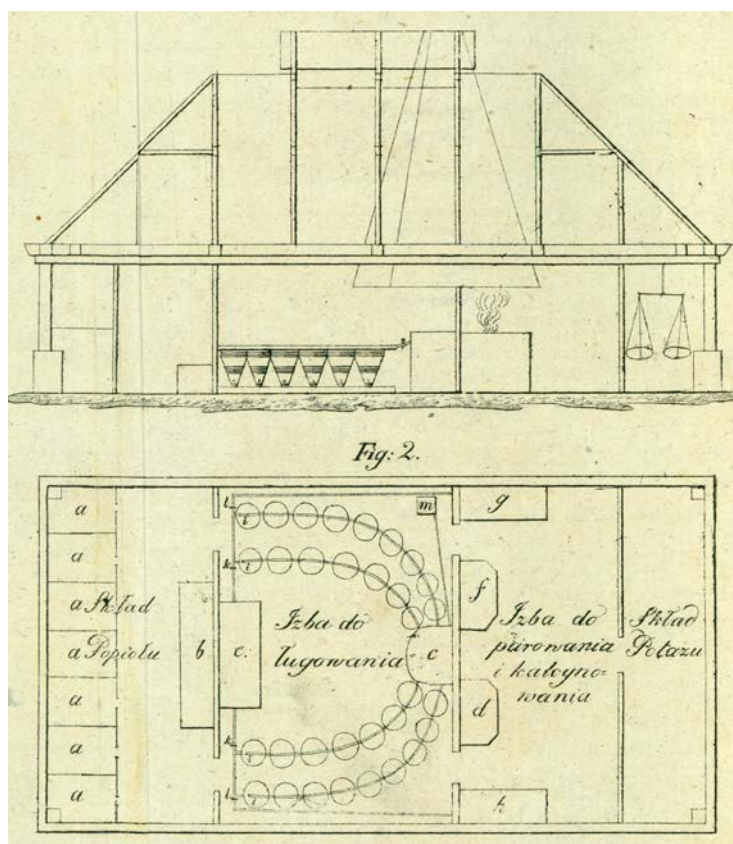
Potaż do końca XVIII w. był najbardziej poszukiwanym i dochodowym spośród leśnych pożytków (Samojlik 2016, 10 n.), a zarazem do jego wytworzenia potrzeba było największych ilości materiału drzewnego. Używany był on m.in. do bielenia płócien, wyrobu mydła, barwników, a także przy produkcji szkła i porcelany. Wytwarzanie potażu odbywało się w trzech podstawowych etapach: spopielenia surowca, ługowania i odparowania ługu oraz kalcynowania (Otto 1872, 822–843; Dąbkowska 1991, 521–528). Popiół wypalany wyłącznie z drzew liściastych, koloru białego, zwany był potażem ziemnym, czyli szmelcugą. Popiół mieszany, z drzew iglastych i liściastych, koloru brunatnego, nosił nazwę popiołu próchnistego lub szmelcugi łopatnej (Hedemann 1934, 48). Według opisu Benedykta Alexandrowicza (Alexandrowicz 1855, 285) produkcja potażu na tych terenach kończyła się na drugim etapie, dając w efekcie potaż surowy, ziemny lub korytowy, zanieczyszczony i mniej wartościowy niż potaż czysty. Zachowane opisy pozwalają na odtworzenie procesu produkcji w Puszczy Białowieskiej. Według wizytującego Puszczę w 1821 i 1823 r. Juliusza Brinckena głównym surowcem, z którego uzyskiwano potaż, było drewno olchowe: „Przygotowuje się miejsce, krąg, który buduje się solidnie i suszy przy pomocy ognia. Otacza się to miejsce pustymi pniami, które wypełnia się dobrym ługiem. Pośrodku placu układa się pnie drzew i podpala je. Kilku ludzi czuwa stale przy ogniu. Mają ze sobą łopaty i gdy tylko płomień podnosi się, przygaszają go przy pomocy ługu. W ten sposób potaż tworzy się naturalnie i opada w dół, gdzie gromadzi się w znacznej ilości” (Brincken 2004, 89 n.). Podobnie wytwarzanie potażu wyglądało według opisu zamieszczonego przez nieznanego autora w czasopiśmie *Sylwan*: „W lesie na gruncie tego ubitym lub kamieniami wyłożonym, popiołem na 6 cali grubo wysypanym, układają się pnie drzewa liściowego iedne na drugich. Na około ułożonego tym sposobem stosu stawiają się koryta mocnym napełnione ługiem. Po podłożeniu ognia, gdy drzewi palić się zaczyna, ludzie chodząc na około stosu, rzucają na niego za pomocą szufli ług w korytach będący i płomień przytłumiają. Przez działanie to sól alkaliczna skupia się w massach na ziemi, a ponieważ parowanie ługu i kalcynowanie, istotnie tym sposobem, choć niedoskonale odbywa się, otrzymany potaż ze wszystkich poślednich potażów iest naylepszym” (Anonim 1827, 254 n.). Ług powstawał w naczyniu zwanym ługownikiem, wykonanym z drewna sosnowego i przypominającym beczkę, ale opatrzonym podwójnym dnem. Pierwsze z nich posiadało przewiercone otwory, zaś drugie, znajdujące się poniżej, „czop do spuszczenia ługu” (Kozłowski 1846, 386). Do ługownika wsypywano popiół, który ubijano i zalewano wrzącą wodą. „Po kilkogodzinnem moczeniu części solne z wodą się łączą, na dół opadają, i wtedy przez dolne dno ługownika spuszcza się, a ta ciecz koloru jasno-brunatnego *ługiem* się nazywa; i tym sposobem dalej się postępuje aż do zupełnego *wyługowania*. Pierwszy ług jest najmocniejszy zwany *kalkus* i do parowania zdalny, następny słabszy, powtórnie do ługownika nalewa się, i ługowanie dopóty powtarzaniem być ma, dopóki spływająca woda zupełnie czystą nie zostanie. Po ukończeniu ługowania, popiół pozostały wtedy zwany *zołą* albo *łużynami*, wybiera się z ługownika, i jest zdalny do uprawy łąk i wyrobu saletry” (Kozłowski 1846, 386 n.).

Potaż surowy produkowano w Puszczy Białowieskiej na większą skalę od 1675 r. We wcześniejszym okresie „palenie towarów leśnych”, przypuszczalnie mało intensywne, odbywało się tu bezprawnie (Rybarski 1928, 50; Rybarski 1929, 28; Hedemann 1939, 274). Pierwszy kontrakt, zawarty przez Jana III Sobieskiego na lata 1675–1678, zezwalał dzierżawcy leśnictwa białowieskiego na wyrabianie wszelkich towarów leśnych, w tym szmelcugi i „potaszu zwyczajnego” w całej Puszczy Białowieskiej (Contract o Towary Leśne 1675, 197–200; Jędrzejewska, Samojlik 2004, 326). Kolejny kontrakt, obejmujący lata 1679–1682, zmniejszył przestrzennie uprawnienia do wyrabiania szmelcugi i potażu ze 140 do 7 ostępów Puszczy (Prorogalia Kontraktu 1679, 239–241; Jędrzejewska, Samojlik 2004, 326). Następny znany kontrakt zezwalał na wypalanie „popiołów i szmelcugi na potasze” w Puszczy Białowieskiej od 1691 r. (Hedemann 1939, 179, 275), brak jednak informacji o jego zasięgu przestrzennym. Zawarty w 1701 r. przez Augusta II Sasa kontrakt „na palenie potaszu i szmelcugi” w puszczech Wielkiego Księstwa Litewskiego wyłączał już z eksploatacji Puszcze Białowieską (Hedemann 1939, 275). Podsumowując zatem, w latach 1675–1701 w białowieskich lasach wytwarzano potaż korytowy, spopielając drewno na miejscu jego ścięcia i sukcesywnie przenosząc produkcję w miarę wyczerpywania się surowca.

Ponownie produkcja potażu korytowego wprowadzona została w Puszczy Białowieskiej w 2. połowie XVIII w., najpewniej na skutek reform gospodarczych podskarbiego nadwornego Wielkiego Księstwa Litewskiego Antoniego Tyzenhauza, zarządzającego ekonomiami królewskimi w latach 1765–1780. Z okresu 1779–1780 pochodzą dokumenty potwierdzające istnienie w Puszczy dwóch „bud potaszowych” – szczekotowskiej i podcerkowskiej (Raporta z Leśnictwa JKMcI Ekonomij Brzeskiej 1779–1780; Samojlik 2016, 13). Zatrudniająca 44 pracowników buda szczekotowska była otoczona parkanem z bramą. Na tym terenie mieściły się stajnia, stodoła, magazyn, dwie komórki, budynek z piecem piekarskim i oddzielna piekarnia, studnia ocembrowana z żurawiem, potasznia, dwa „szory” i „przyszorek” (najpewniej budynki na popiół) (Raporta z Leśnictwa JKMcI Ekonomij Brzeskiej 1779–1780; Samojlik 2016, 13). Buda potażowa była zatem efemeryczną osadą leśną, zamieszkaną przez budników trudniących się wypalaniem popiołu i ługowaniem potażu, a najpewniej również produkcją węgla drzewnego, smoły i dziegiu.

Do wyprodukowania potażu czystego, zwanego też kotłowym lub ordaszem, potrzeba było bardziej skomplikowanych metod. W 1781 r. w uroczysku Masiewo rozpoczęto budowę zakładu potażowego, czyli ordaszni (Rachunek Budowli Ordasznianey Masiewskiej 1782, 98–109; Samojlik 2016, 13). W masiewskiej „Budzie Kotłowej” pracować miało 30 budników i 25 dorosłych członków ich rodzin. Do ordaszni zakupiono znaczną liczbę niezbędnego sprzętu, m.in. 10 kotłów miedzianych (po ponad 1000 litrów każdy), 4 kotły żelazne, 150 kadek sosnowych na popiół, 24 koryta, 6 czopów dębowych, przetaki, bosaki, różna, strugi, rydle, drągi, garnce, kwaterki, lejki, cebry i czerpaki (Planta do Handlu Potaszem 1780, 65–65v; Samojlik 2016, 14n.). Była to ogromna inwestycja (ryc. VI.23), z której spodziewano się uzyskać duże zyski. Jak się jednak okazało, w latach 1781–1783 handel białowieskim potażem przyniósł w ogólnym bilansie nie zysk, a straty. Złożyło się na to kilka czynników: oparcie większości produkcji na budach dostarczających potaż korytowy, mniej ceniony w tym okresie, najwyraźniej spóźniona decyzja o przestawieniu się na produkcję ordaszu, duży koszt budowy masiewskiej fabryki, kosztowny transport potażu do punktów sprzedaży, wysokie opłaty celne, a wreszcie złe zarządzanie ordasznią (Samojlik 2016, 15 n.). Doszło do tego rosnące znaczenie nowych ośrodków produkcji i eksportu potażu na północy i wschodzie Europy, m.in. w Finlandii, Szwecji

i Rosji (Östlund i in. 1998; Kunnas 2007; Bogatyrev 2008), z którymi potaż produkowany w litewskich lasach nie mógł konkurować. Według Ottona Hedemanna zamknięcie bud potażowych i ostateczny upadek ordaszni masiewskiej nastąpiły w 1792 r. (Hedemann 1939, 144).

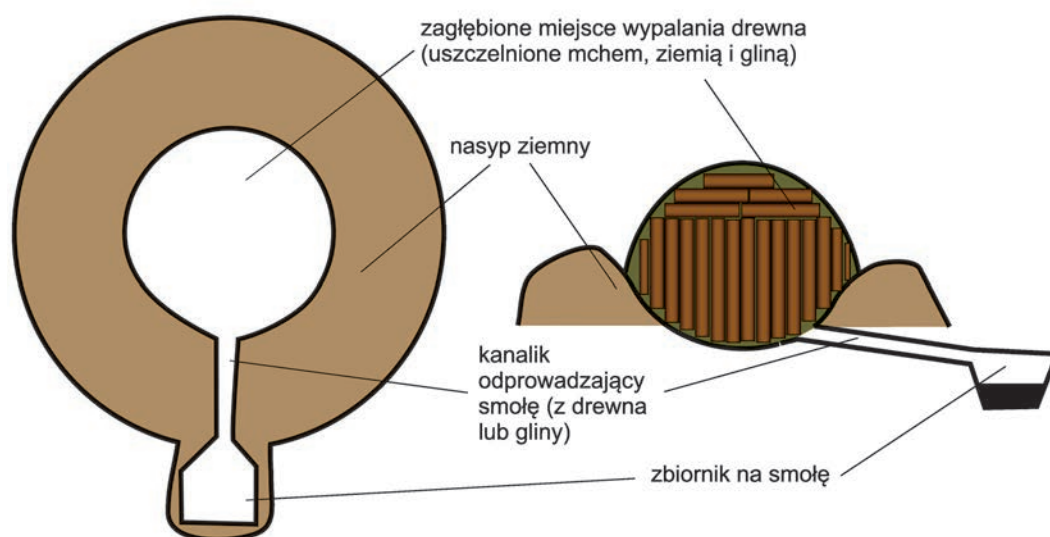
Ryc. VI.23. Przekrój i rzut przykładowego budynku do produkcji potażu kotłowego („Dom Fabryczny”) (Anonim 1827, ryc. 3)

Fig. VI.23. Section and projection of an exemplary building used for kettle potash production (“Factory House”) (Anonymous 1827, fig. 3)

W źródłach z roku 1696 po raz pierwszy znalazły się informacje o wypalaniu w Puszczy Białowieskiej smoły drzewnej i dziegiu. Działo tu wówczas pięciu dziegiarzy (Inwentarz klucza suchopolskiego 1696, 12v) oraz ośmiu smolników (Hedemann 1935c; Hedemann 1939, 282)¹⁷. Produkcja ta została na większą skalę rozwinięta w następnym stuleciu – z 1796 r. pochodzi wzmianka o 82 smolarniach i dziegiarniach, przy czym większość z nich była już wówczas nieczynna (Hedemann 1935c).

Smoła drzewna wykorzystywana była jako środek uszczelniający do kadłubów łodzi i statków, beczek i skrzyń, uniwersalny klej, smar do drewnianych osi wozów, a także środek do konserwacji skóry i drewna (Surmiński 2002, 53–60). Jej wytwarzanie odbywało się w piecu smolarskim, czyli dole o pochyłym dnie zaopatrzonym w gliniany lub drewniany kanałik do ściekania smoły, zbieranej do glinianego naczynia (ryc. VI.24). Układano w nim surowiec, którym były żywiczne polana sosnowe. Drewno dokładnie pokrywano darnią, a następnie podpalano. Aby nie dopuścić do szybkiego spalania się materiału, regulowano dostęp powietrza, odsłaniając lub uzupełniając pokrywę w trakcie procesu produkcyjnego, trwającego do kilkunastu dni (Czopek 1997, 159–166).

¹⁷ Źródła cytowanego przez Otto Hedemanna nie udało się odnaleźć w Lietuvos istorijos archyvas.

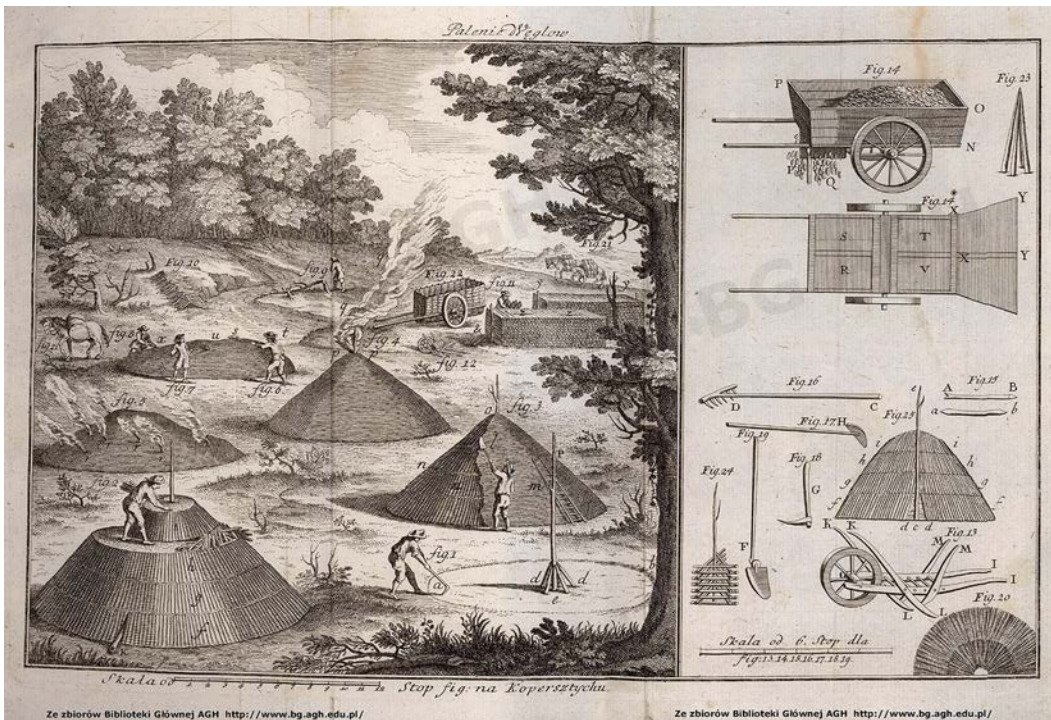
Ryc. VI.24. Schemat budowy smolarni. Rys. T. Samojlik

Fig. VI.24. Construction schematics of a tar kiln. Drawn by T. Samojlik

Dziegieć, wykorzystywany jako lekarstwo o silnym działaniu odkażającym i antyseptycznym oraz środek do impregnacji skóry i płótna, wytwarzany był z kory brzoźowej, zwanej brzożą (Surmiński 2003, 115). W procesie produkcji stosowano tzw. system dwugarnkowy. Korę brzożową umieszczano w górnym naczyniu z otworami. Po ogrzaniu do dolnego naczynia przez otwory ściekał produkt ciekły rozkładu termicznego kory (Surmiński 2003, 116).

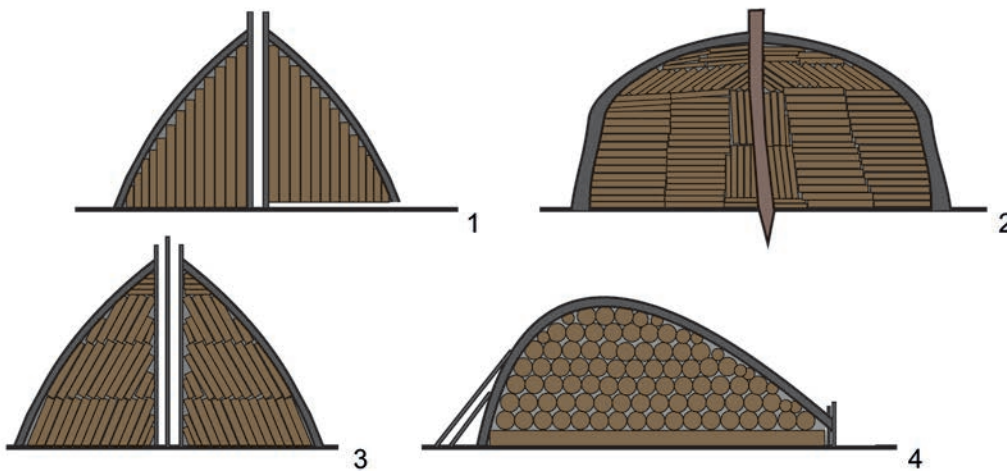
Wypalanie węgla drzewnego w węglarniach (mielerzach) zostało formalnie włączone do uprawnień dzierżawcy leśnictwa białowieskiego pod koniec XVII w. (Contract o Towary Leśne 1675, 197; Jędrzejewska, Samojlik 2004, 322), jednak szczególny rozwój tego typu produkcji miał miejsce w następnym stuleciu (Hedemann 1939, 283). Proces otrzymywania węgla drzewnego polegał na powolnym zwęglaniu odpowiednio ułożonych stosów drewna (ryc. VI.25¹⁸; VI.26), zabezpieczonych przed dostępem powietrza warstwą ziemi i darni (Dunin 1828, 264–267; Szwarz 1923, 31–33; Surmiński 2002, 56). Ponieważ różne rodzaje materiału zwęglają się w różnym tempie, to w jednym mielerzu układano drewno tego samego gatunku i mniej więcej takich samych rozmiarów, unikając pozostawiania wolnych przestrzeni. Mielerze lokalizowano na obszarach z dostępem do wody oraz w bezpośrednim sąsiedztwie lasu, z którego pozyskiwano materiał. W odróżnieniu od potażarni, w której osadzająca się warstwa siarki uniemożliwiała ponowne użycie tego samego miejsca do produkcji, gromadzący się na dnie mielerza miał węglowy tworzył warstwę izolującą, co czyniło teren wypału idealnym do powtórnego wykorzystania.

¹⁸ Na rycinie przedstawione zostały poszczególne etapy procesu produkcyjnego, począwszy od zaznaczenia kręgu, w obrębie którego budowano stos, aż do rozgarnięcia mielerza w celu wybrania węgla drzewnego.

Ryc. VI.25. Palenie Węglow – fragment ryciny z książki *Sposob Robienia Węglow czyli Sztuka Węglarska*. Wg Duhamel du Monceau 1769

Fig. VI.25. Palenie Węglow (burning charcoals) – illustration fragment from the book *Sposob Robienia Węglow czyli Sztuka Węglarska*. According to Duhamel du Monceau 1769

Ryc. VI.26. Schematyczne przekroje mielerzy o różnych sposobach konstrukcji i ułożenia drewna (wg Szwarz 1923; Surmiński 2002, 64 n.): 1 – mielerz słowiański, z kanałem wentylacyjnym w środku i przy podstawie; 2 – mielerz typu stogu, ze średziną w postaci wbitego w ziemię pała; 3 – mielerz niemiecki; 4 – mielerz leżący, tzw. „byk”. Rys. T. Samojlik

Fig. VI.26. Schematic sections of charcoal piles of different methods of construction and wood placement (according to Szwarz 1923; Surmiński 2002, 64 n.): 1 – Slavic charcoal pile with a ventilation shaft in the heart and at its base; 2 – haystack-type charcoal pile with the heart in the shape of a pole stuck in the ground; 3 – German charcoal pile; 4 – lying charcoal pile, so-called “bull”. Drawn by T. Samojlik

Pozyskiwanie rudy darniowej

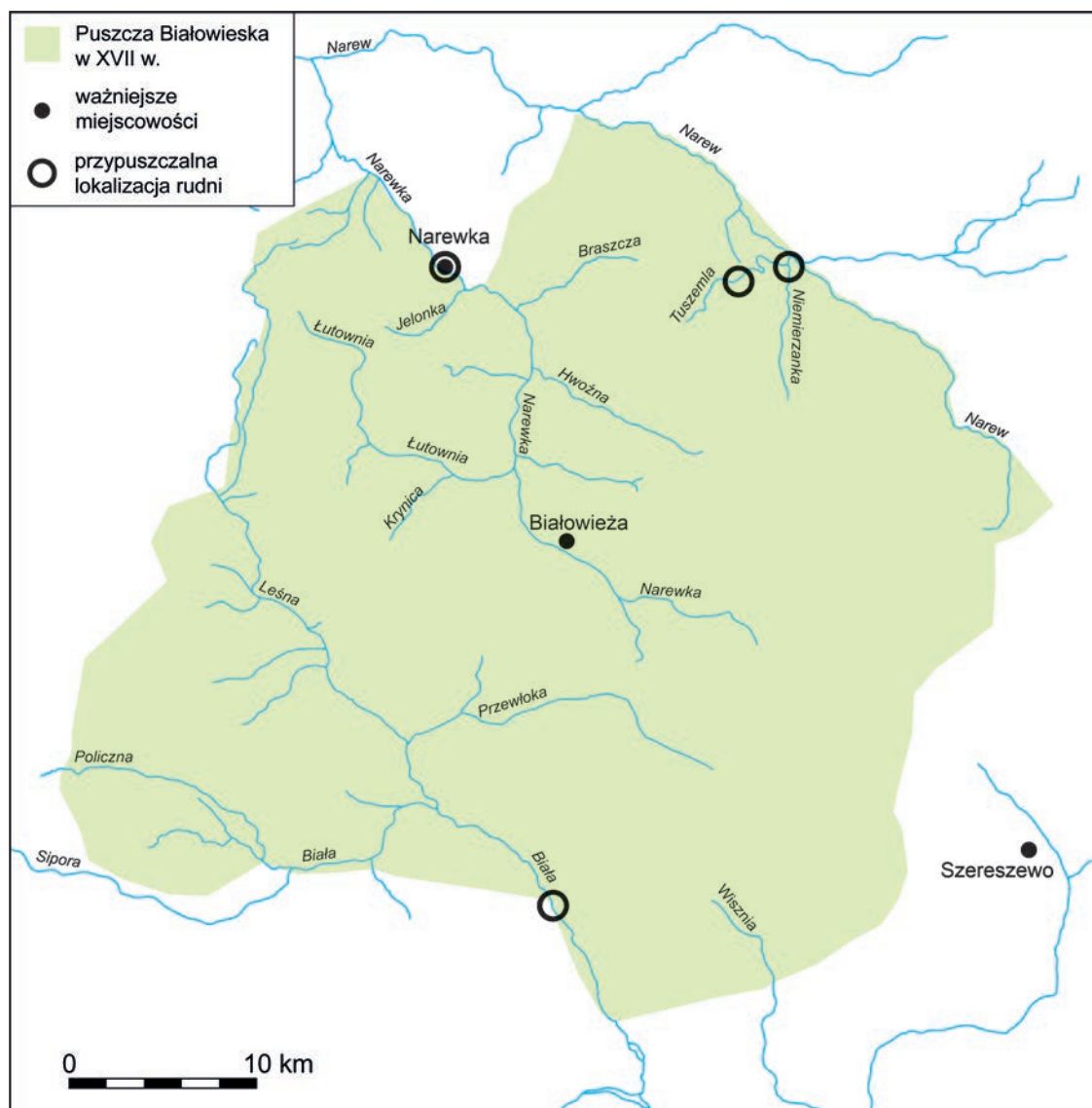
Źródła dotyczące rudnictwa w Puszczy Białowieskiej obejmują okres od 1639 do 1747 r. Zawierają one informacje o czterech rudniach, znajdujących się na rzekach Niemierzy, Narewce i Tuszemli (dopływy Narwi) oraz na Białej (dziś Leśna Prawa, dopływ Bugu) (ryc. VI.27). Działalność rudników utożsamiana była z hutnictwem i oceniana jako mająca negatywny wpływ na środowisko Puszczy: „Do wyniszczenia lasów na Litwie w ogóle, a w Białowieży w szczególności [...] przyczyniły się również niemało tu i owdzie pourządzane w puszczy przeróżne zakłady przemysłowe, z których jeszcze w XVI stuleciu egzystowały tam już aż cztery hamernie żelaza i ogromna potażarnia” (Gliński 1885, 440). Dodatkowym argumentem przemawiającym za niszczycielskim wpływem białowieskich rudni była konieczność lokalnej produkcji węgla drzewnego, jako paliwa do przetopu rudy: „Rudnie pracujące na węglu drzewnym przyczyniły się do dużego zniszczenia najbliższych połaci Puszczy” (Wiśniewski 1968, 30). Jest to zgodne z tradycyjnym rozumieniem pojęć „rudnia” i „rudnik”, reprezentowanym m.in. przez Józefa Śniadeckiego: „Rudnie składały się zazwyczaj z pieca do wytapiania i czyszczenia rudy, z młotów, kowadeł i miecha; chodzili około tego tak zwani rudnicy, których obowiązkiem było kopać, dostawiać i przetapiać rudę, palić węgle, oraz materiał rudny na żelazo i narogi przerabiać” (Śniadecki 1845, 21). Również współcześnie rudnika definiuje się przede wszystkim jako wytapiacza, przerabiającego pozyskaną rudę w dymarkach i ręcznie przekuwającego łupkę (Radwan 1963, 76). Wiele wskazuje jednak na to, że w Puszczy Białowieskiej zajęciem rudników nie było wytapianie żelaza (Samojlik 2009, 408). *Ordinatio* z 1639 r. przynosi informację, iż z rudni „żadna szkoda Puszczy JKMci y ostempom nie pochodzi” (*Ordinatio puszczy 1639*, 13). Puszczańscy rudnicy zajmowali się wydobywaniem surowca (rudy darniowej) na wyznaczonym obszarze, z zastrzeżeniem, by nie robić tego w najcenniejszych fragmentach lasu – ostępach. Tradycyjny sposób kopania rudy utrzymał się do XIX w. na terenach Białorusi. Polegał on na sondowaniu żelaznym drągami ziemi w poszukiwaniu rudy, zdejmowaniu darni i wykopywaniu złoża, przemycaniu zebranej rudy w przetaku i suszeniu (Zientara 1954, 35). Białowieskie rudnictwo najpewniej obejmowało zatem kopanie, sortowanie i transport surowca do miejsca przetopu. Wydaje się, że rudnie w Puszczy Białowieskiej, funkcjonujące przez niespełna stulecie (rudnie niemierzańska i narewkowska) lub około pół wieku (rudnie na rzece Tuszemli i w Królowym Moście na Leśnej Prawej), miały znikomą wpływ na środowisko Puszczy i nie pozostawiły w niej widocznych śladów.

Komercyjne wyręby

Komercyjne wyręby zostały wprowadzone w Puszczy Białowieskiej na podstawie kontraktu zawartego przez Jana III Sobieskiego w 1675 r. i początkowo dotyczyły całego jej obszaru. Przedłużenie kontraktu w 1679 r. znacznie ograniczyło uprawnienia dzierżawcy (zamiast całej Puszczy miał on od tej pory do dyspozycji jedynie siedem ostępów), zaś nowy kontrakt zawarty w 1691 r. wyłączał Puszcze Białowieską spod komercyjnych wyrębów (Hedemann 1939, 275).

Puszcza Białowieska ponownie została objęta tym rodzajem użytkowania za sprawą reform podskarbiego nadwornego litewskiego Antoniego Tyzenhauza. Po raz pierwszy w jej historii w okresie tym zaczął się regularny spław drewna za pomocą trzech bindug, inaczej zwanych rumami, czyli miejsc, w których drewno spychano na wodę i wiązano w tratwy: niemierzań-

skiej, narewskiej i białowieskiej (Hedemann 1939, 258). Eksploatacja drewna w Puszczy przetrwała usunięcie Tyzenhauza z pełnionego urzędu w 1780 r. i funkcjonowała prawdopodobnie niemal do końca I Rzeczypospolitej – binduga białowieska w inwentarzu z 1796 r. opisana jest jako „binduga lub szopa”, co sugeruje, że od pewnego czasu nie była już wykorzystywana do spławu (Folwark Białowieża 1796, 2v; Samojlik 2007, 103).

Ryc. VI.27. Zasięg lasów Puszczy Białowieskiej w XVII w. oraz przypuszczalna lokalizacja czterech rudni na podstawie *Ordinatio puszczy* (*Ordinatio puszczy* 1639). Rys. T. Samojlik

Fig. VI.27. Tree cover of the Białowieża Forest in the 17th century and the approximate location of four bog iron mining sites according to *Ordinatio puszczy* (*Ordinatio puszczy* 1639). Drawn by T. Samojlik

Poza komercyjnymi wyrębami i spławem, w 2. połowie XVIII w. drewno z Puszczy Białowieskiej pozyskiwali również lokalni mieszkańcy, na podstawie opłaconych asygnacji, a także wchodnicy. Największe uprawnienia tego typu posiadali w tym okresie Radziwiłłowie, dokonujący wyrębu w czterech uroczyskach. Administracja królewska prowadziła jednak walkę z prawami wchodowymi do wyrębu – w 1780 r. niemal wszystkie zostały unieważnione, poza uprawnieniami wspomnianych Radziwiłłów (Hedemann 1939, 137).

Skutkiem użytkowania Puszczy Białowieskiej były przekształcenia w krajobrazach. Przepuszczalnie doprowadziło ono nawet do utworzenia krajobrazu łączącego elementy naturalne i przekształcone przez człowieka: powiększone wskutek regularnego koszenia doliny rzeczne i polany śródleśne, uszczuplony zasięg łągów, czysto sosnowe bory powstałe w wyniku działalności bartników, a także prowadzące do wchodów drogi leśne (Samojlik 2007, 136). Wyeliminowanie bartnictwa w XIX w. i zaprzestanie koszenia łąk w 2. połowie XX w. sprawiły, że dziś bardzo trudno odnaleźć elementy krajobrazu wchodowego w Puszczy. Bardziej trwałe ślady pozostawiły miejsca związane z produkcją drewną, takie jak mielerze i smolarnie.

Tab. VI.1. Zestawienie gatunków węgla drzewnych pochodzących z wybranych smolarni znajdujących się w polskiej części Puszczy Białowieskiej (X – gatunek dominujący; d – domieszka)

Tab. VI.1. List of types of charcoals from selected tar kilns in the Polish part of the Białowieża Forest (X – dominant species; d – admixture)

Nazwa stanowiska	Sosna zwyczajna <i>Pinus sylvestris</i>	Świerk <i>Picea abies</i>	Grab <i>Carpinus betulus</i>	Iglaste nieokreślone <i>Coniferae</i>	Nieokreślone <i>Indet.</i>
Białowiecki Park Narodowy, stan. 34, oddz. 130C	X	d			
Leśnictwo Czerlonka, stan. 2, oddz. 415A	X				
Leśnictwo Gnilec, stan. 14, oddz. 34A	X				
Leśnictwo Gnilec, stan. 21, oddz. 46B	X				
Leśnictwo Gnilec, stan. 21, oddz. 46B (jama przy smolarni)	X			d	X (kora)
Leśnictwo Grudki, stan. 3, oddz. 525C	X				X (kora)
Leśnictwo Nowe, stan. 15, oddz. 474D	X				X (kora)
Leśnictwo Pasieki, stan. 1, oddz. 25D	X				
Leśnictwo Pasieki, stan. 4, oddz. 9B	X				
Leśnictwo Pasieki, stan. 4, oddz. 9B (jama przy smolarni)	X				
Leśnictwo Podcerkiew, stan. 6, oddz. 522C	X	d			
Leśnictwo Przechody, stan. 24, oddz. 97B	X				
Leśnictwo Przechody, stan. 31, oddz. 154B	X				
Leśnictwo Teremiski, stan. 11, oddz. 216B	X				
Leśnictwo Teremiski, stan. 14, oddz. 219A	X				
Leśnictwo Teremiski, stan. 20, oddz. 279A	X		d		

VI.2.2. Archeologiczne pozostałości produkcji drzewnej

Wzmiankowane przez źródła historyczne różne rodzaje przetwórstwa drzewnego pozostały po sobie trwałe ślady w krajobrazie w postaci kopców i wałów ziemnych, do dzisiaj widocznych w wielu miejscach Puszczy. Pewne charakterystyczne typy stanowisk produkcyjnych, takie jak smolarnie i mielerze, można łatwo zidentyfikować w terenie. Lokalizacja innych, na przykład potażarni i dziegiarni, jest bardziej problematyczna. Historia badań archeologicznych nowożytnej wytwórczości drzewnej w Puszczy Białowieskiej jest stosunkowo krótka – dopiero w 2004 r. rozpoznano wykopaliskowo pierwsze stanowisko tego rodzaju (Leśnictwo Podcerkiew, stan. 2, por. dalej). Do początku XXI w. większość kopców ziemnych z omawianego obszaru interpretowano bowiem jako kurhany (m.in. Faliński 1980; Oszmiański 1996), zaś zainteresowanie archeologów stanowiskami produkcyjnymi praktycznie nie istniało.

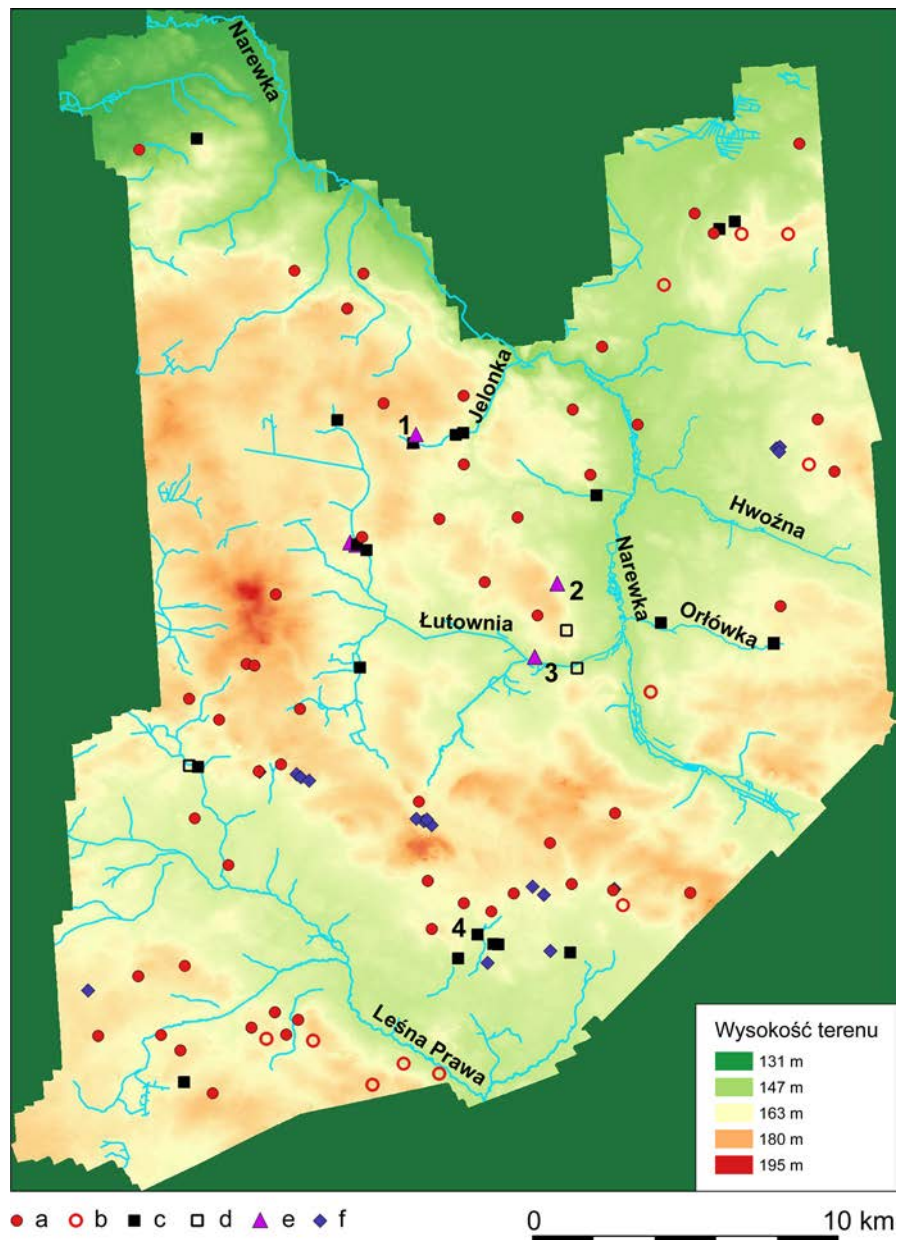
Smolarnie

Do najbardziej charakterystycznych stanowisk o funkcji produkcyjnej należą smolarnie. Oprócz znanych już z wcześniejszych badań kilku obiektów tego typu (m.in. Samojlik 2007, 99–102, ryc. 43; Samojlik i in. 2013a, ryc. 1), w ostatnich latach w polskiej części Puszczy Białowieskiej odkryto wiele kolejnych. Pozwala to szacować liczbę smolarni zachowanych na tym obszarze na ok. 60–70 (ryc. VI.28)¹⁹. Mają one postać kolistych, niezbyt wysokich wałów ziemnych, otaczających centralnie położone, na ogół dość płytkie zagłębienie (ryc. VI.29–33). Średnica smolarni, mierzona po zewnętrznym zarysie nasypu, jest mocno zróżnicowana. Najmniejsze z nich mierzą ok. 10–12 m, zaś największe ok. 20–25 m. Cechą wyróżniającą te obiekty jest obecność wąskiego obniżenia w wale, będącego pozostałością kanału odprowadzającego smołę (ryc. VI.31–33). U jego wylotu często widoczna jest okrągła lub nieregularna jama, o średnicy zazwyczaj nieprzekraczającej 1 m. Pierwotnie znajdował się w niej zbiornik, do którego ściekała smoła. Wał otoczony jest czasami płytkim rowem, słabo wyróżniającym się w terenie. W pobliżu smolarni, w odległości od kilku do kilkunastu metrów od niej, znajduje się niekiedy kolejna, nieco większa jama, o niejasnym przeznaczeniu (ryc. VI.32). Można przypuszczać, że służyła ona jako ziemianka o funkcji magazynowej lub zapewniająca tymczasowe schronienie budnikom pracującym przy pozyskiwaniu tego surowca.

Na powierzchni wałów smolarni i w centralnym zagłębieniu z reguły widoczna jest duża liczba węgli drzewnych. W odwiertach wykonanych na kilkunastu obiektach zaobserwowano warstwę spalenizny o miąższości co najmniej kilkudziesięciu centymetrów, a pod nią – w środkowej części smolarni – czasami kamienie. Analizy botaniczne węgli pozyskanych z kilkunastu smolarni lub znajdujących się w ich pobliżu jam wykazały przetwarzanie w nich drewna sosny zwyczajnej (tab. VI.1)²⁰. Stwierdzona w nielicznych przypadkach domieszka węgli grabu (*Carpinus betulus*) i świerku (*Picea abies*) może wynikać z obecności jakichś elementów konstrukcyjnych wykonanych z drewna tych gatunków. Na powierzchni kilku smolarni lub w ich pobliżu znaleziono również fragmenty polepy, niekiedy przesycone substancją smolistą (ryc. VI.34; VI.35).

¹⁹ Mniejsze smolarnie czasami trudno odróżnić od jam o innej funkcji, na przykład ziemianek.

²⁰ Próbkę węgla drzewnego ze smolarni pochodzą z powierzchni lub z odwiertów wykonanych świdrem okienkowym. Analizy gatunkowe zaprezentowane w rozdziale wykonali Maria Michniewicz z IAE PAN w Warszawie i Grzegorz Skrzyński z Muzeum Ziemi PAN w Warszawie, za co składamy im serdeczne podziękowania.

Ryc. VI.28. Lokalizacja nowożytnych stanowisk produkcyjnych na terenie polskiej części Puszczy Białowieskiej (źródło mapy hipsometrycznej: IBL): 1 – Leśnictwo Przechody, stan. 7; 2 – Leśnictwo Teremiski, stan. 4; 3 – Leśnictwo Teremiski, stan. 10; 4 – Leśnictwo Podcerkiew, stan. 2. Objaśnienia: a – smolarnie; b – domniemane smolarnie; c – mielerze; d – domniemane mielerze; e – kopce o nieokreślonej bliżej funkcji produkcyjnej (piece?); f – kopce o funkcji produkcyjnej pochodzące prawdopodobnie z początku XX w. Oprac. H. Olczak

Fig. VI.28. Location of modern-era production sites in the Polish part of the Białowieża Forest (source of the hypsometric map: Forest Research Institute): 1 – Leśnictwo Przechody, site 7; 2 – Leśnictwo Teremiski, site 4; 3 – Leśnictwo Teremiski, site 10; 4 – Leśnictwo Podcerkiew, site 2. Explanation: a – tar kilns; b – supposed tar kilns; c – charcoal piles; d – supposed charcoal piles; e – mounds of an unspecified production function (kilns?); f – mounds of a production function dating back probably to the beginning of the 20th century. Compiled by H. Olczak

Ryc. VI.29. Leśnictwo Pasieki, stan. 4 (oddział 9B). Widok na wał smolarni (listopad 2016 r.).
Fot. H. Olczak

Fig. VI.29. Leśnictwo Pasieki, site 4 (forest compartment 9B). View at the embankment of the tar kiln (November 2016). Photo by H. Olczak

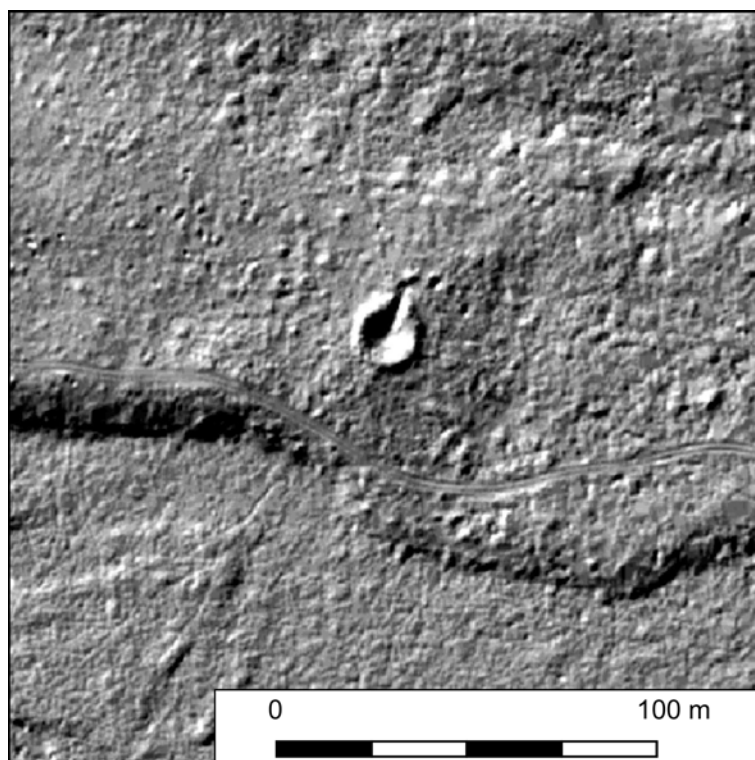

Ryc. VI.30. Leśnictwo Gnilec, stan. 21 (oddział 46B). Widok środkowej części smolarni (listopad 2016 r.). Fot. H. Olczak

Fig. VI.30. Leśnictwo Gnilec, site 21 (forest compartment 46B). View of the central part of the tar kiln (November 2016). Photo by H. Olczak

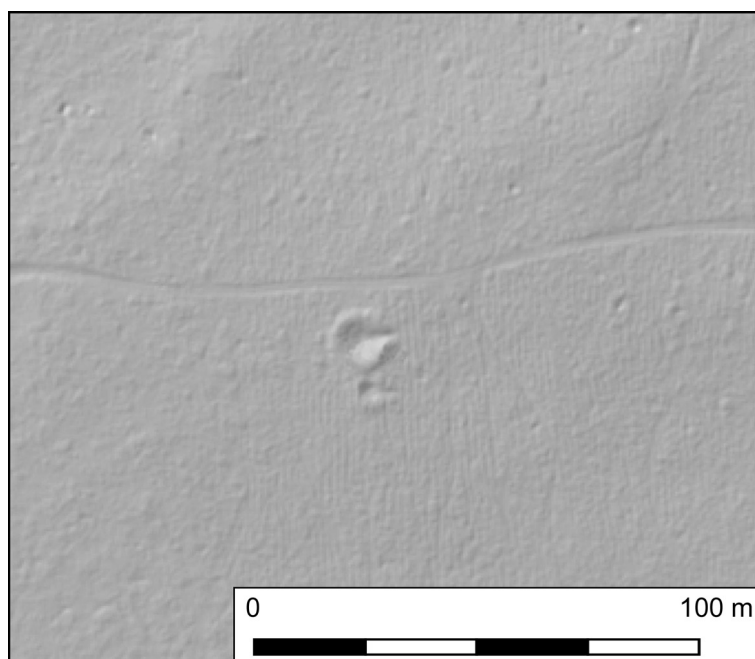
Ryc. VI.31. Białowiecki Park Narodowy, stan. 34 (oddział 130C). Numeryczny model terenu (źródło i oprac. danych ALS LiDAR: IBL). Wg Krasnodębski, Olczak 2018, ryc. 14

Fig. VI.31. Białowieża National Park, site 34 (forest compartment 130C). Digital Elevation Model (source and compilation of ALS LiDAR data: Forest Research Institute). According to Krasnodębski, Olczak 2018, fig. 14

Ryc. VI.32. Leśnictwo Gnilec, stan. 21 (oddział 46B). Numeryczny model terenu (źródło i oprac. danych ALS LiDAR: IBL). Wg Olczak, Krasnodębski 2018b, ryc. 27

Fig. VI.32. Leśnictwo Gnilec, site 21 (forest compartment 46B). Digital Elevation Model (source and compilation of ALS LiDAR data: Forest Research Institute). According to Krasnodębski, Olczak 2018b, fig. 27

Charakterystyczną cechą opisywanych obiektów jest ich lokalizacja. Położone są one zazwyczaj z dala od większych cieków wodnych, na wyniesionych obszarach wysoczyzny morenowej lub ich obrzeżu, porośniętych obecnie głównie przez lasy iglaste i mieszane, z udziałem sosny (Samojlik i in. 2013a, 5, tab. 1). Kolejnym wyróżnikiem jest istnienie w pobliżu, z reguły w odległości nie większej niż kilkanaście metrów, dawnych dróg leśnych. Rozlokowanie smolarni na omawianym terenie nie jest równomierne (ryc. VI.28). W części północnej koncentrują się one m.in. w leśnictwach Pasieki, Przechody, Gnilec i Teremiski. Natomiast w historycznej Puszczy Ładzkiej dotychczas pozytywnie zweryfikowano tylko cztery takie stanowiska. W południowej części Puszczy Białowieżskiej zwraca uwagę równoleżnikowy układ kilku obiektów na obszarze leśnictw Długi Bród i Topiło, oraz kolejna podobna grupa,

położona bardziej na północny wschód, w leśnictwach Grudki, Leśnica i Podcerkiew. Następne wyraźne skupisko znajduje się w rejonie zachodnim, w leśnictwach Postołowo, Krynoczka i Czerlonka. Smolarnie występują pojedynczo, a odległość pomiędzy najbliższymi od siebie położonymi obiektami wynosi co najmniej 0,5–1,0 km. Wskazuje to, że użytkowano je przez dłuższy okres, prawdopodobnie do czasu wyczerpania się w najbliższej okolicy zapasów potrzebnego drewna. Bardzo rzadko w bezpośrednim sąsiedztwie smolarni zlokalizowane są obiekty innego typu. Do wyjątków należą dwa stanowiska (Leśnictwo Grudki, stan. 3 i Leśnictwo Czerlonka, stan. 8), na których znajdują się również kopce produkcyjne z początku XX w. (por. dalej).

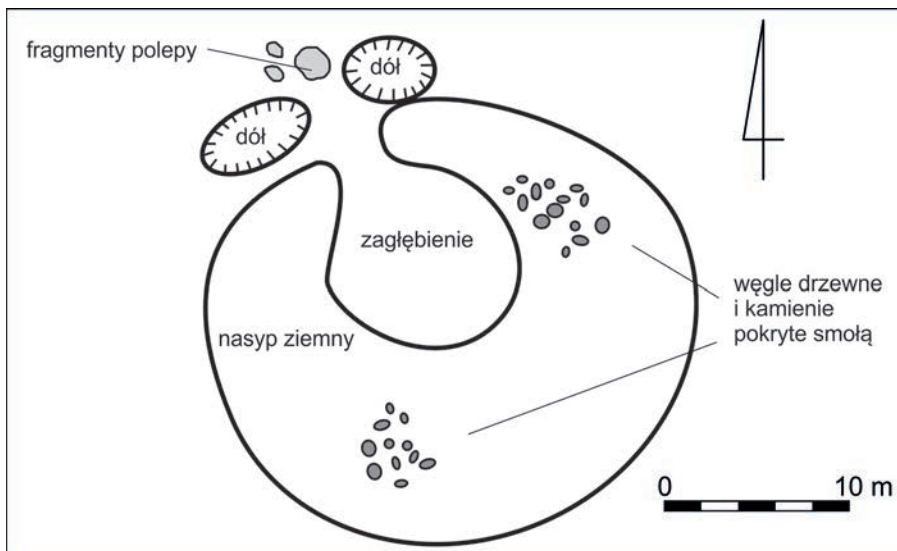
Ryc. VI.33. Białowiecki Park Narodowy, stan. 39 (oddział 197A). Widok smolarni od północy. Na pierwszym planie zagłębienie po kanale odprowadzającym smołę (lipiec 2005 r.). Fot. T. Samojlik
Ryc. VI.33. Białowieża National Park, site 39 (forest compartment 197A). View of the tar kiln from the north. The cavity in the foreground is a leftover after the tar drainage channel (July 2005). Photo by T. Samojlik

Na podstawie wyników analiz radiowęglowych, wykonanych dla siedmiu stanowisk, można wyróżnić dwa okresy funkcjonowania smolarni w Puszczy Białowiejskiej. W przypadku trzech z nich, położonych w części północnej (Leśnictwo Gnilec, stan. 21, Leśnictwo Pasiaki, stan. 4 i Leśnictwo Przechody, stan. 24), uzyskano odpowiednio daty 295 ± 30 BP, 280 ± 30 BP i 320 ± 30 BP (tab. VI.2). Pozwala to umieścić użytkowanie tych smolarni w okresie od końca XV do połowy XVII w. Dla pozostałych stanowisk otrzymano wyniki mieszczące się w przedziale od 85 ± 30 BP do 240 ± 30 BP, które po kalibracji umożliwiają ich datowanie na XVII – początek XX w., przy czym najbardziej prawdopodobny czas ich funkcjonowania to 2. połowa XVII – koniec XVIII stulecia. Wydaje się, że starsze z wymienionych smolarni mogą odzwierciedlać początki produkcji drzewnej na terenie Puszczy Białowiejskiej, dotychczas niepotwierdzone przez źródła pisane. Natomiast użytkowanie obiektów, dla których uzyskano młodsze daty, przypada na czasy jej rozwoju w ostatniej ćwierci XVII w. lub intensyfikacji za rządów podskarbiego litewskiego Antoniego Tyzenhauza (por. rozdz. VI.2.1).

Tab. VI.2. Zestawienie wyników datowań radiowęglowych wybranych smolarni znajdujących się w polskiej części Puszczy Białowieskiej

Tab. VI.2. List of radiocarbon dating results of selected tar kilns located in the Polish part of the Białowieża Forest

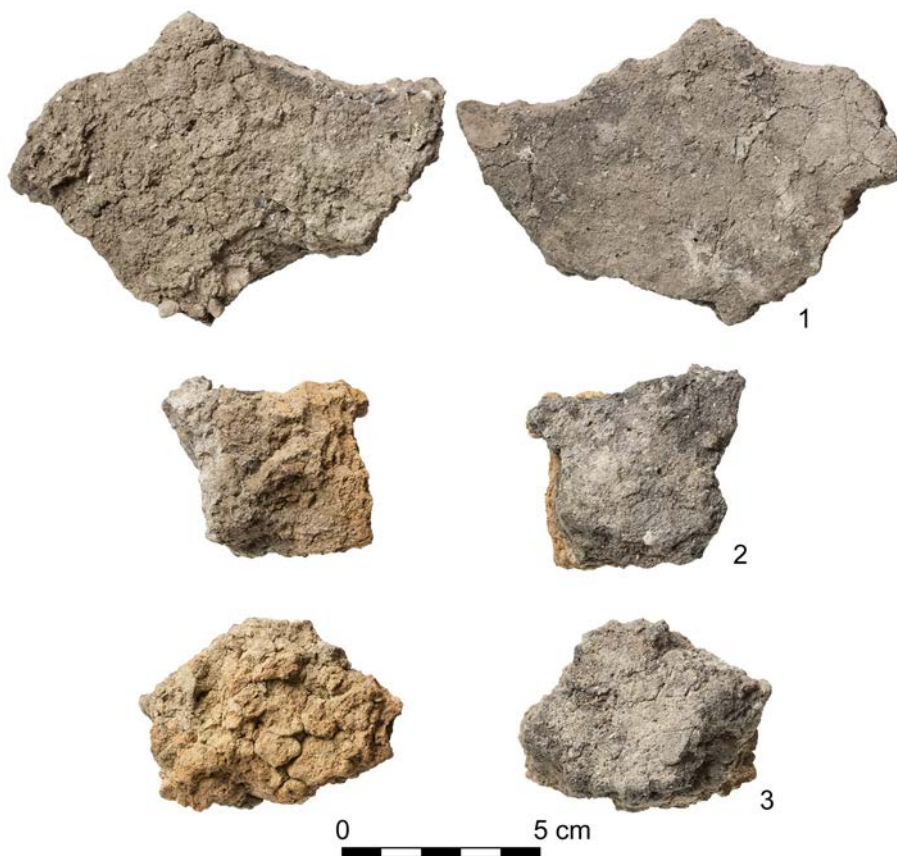
Nazwa stanowiska	Nr laboratoryjny	Wiek BP	Kalibracja 68,2%	Kalibracja 95,4%	Uwagi
Leśnictwo Gnilec, stan. 14, oddz. 34A	Poz-88866	155±30 BP	1669 AD (13,2%) 1694 AD 1727 AD (32,2%) 1781 AD 1798 AD (8,0%) 1812 AD 1919 AD (14,8%) 1945 AD	1666 AD (16,5%) 1709 AD 1717 AD (33,7%) 1785 AD 1795 AD (27,0%) 1889 AD 1910 AD (18,2%) ,,,	Data prawdopodobnie poza zakresem 155±30 BP
Leśnictwo Gnilec, stan. 21, oddz. 46B	Poz-88876	295±30 BP	1522 AD (45,7%) 1575 AD 1585 AD (2,7%) 1590 AD 1625 AD (19,8%) 1649 AD	1491 AD (67,3%) 1603 AD 1613 AD (28,1%) 1659 AD	Data może rozciągać się poza zakres 295±30 BP
Leśnictwo Grudki, stan. 3, oddz. 525C	Poz-88860	185±30 BP	1665 AD (12,8%) 1683 AD 1736 AD (33,7%) 1785 AD 1793 AD (7,3%) 1805 AD 1936 AD (14,4%) ,,,	1650 AD (20,2%) 1695 AD 1726 AD (52,5%) 1814 AD 1838 AD (0,5%) 1843 AD 1853 AD (1,5%) 1868 AD 1917 AD (20,8%) ,,,	Data prawdopodobnie poza zakresem 185±30 BP
Leśnictwo Grudki, stan. 3, oddz. 525C	Poz-88863	240±30 BP	1643 AD (45,1%) 1668 AD 1782 AD (23,1%) 1798 AD	1526 AD (5,7%) 1557 AD 1632 AD (51,9%) 1682 AD 1738 AD (1,3%) 1751 AD 1762 AD (29,5%) 1803 AD 1937 AD (7,1%) ,,,	Data może rozciągać się poza zakres 240±30 BP
Leśnictwo Grudki, stan. 5, oddz. 551B	Poz-88881	85±30 BP	1697 AD (21,3%) 1725 AD 1815 AD (15,4%) 1836 AD 1877 AD (31,5%) 1917 AD	1688 AD (25,4%) 1730 AD 1809 AD (70,0%) 1927 AD	Data prawdopodobnie poza zakresem 85±30 BP
Leśnictwo Nowe, stan. 15, oddz. 474D	Poz-88864	140±30 BP	1679 AD (9,6%) 1698 AD 1724 AD (19,5%) 1764 AD 1801 AD (7,3%) 1815 AD 1835 AD (19,8%) 1878 AD 1917 AD (12,0%) 1939 AD	1669 AD (43,1%) 1780 AD 1798 AD (36,8%) 1891 AD 1909 AD (15,5%) 1945 AD	Data prawdopodobnie poza zakresem 140±30 BP
Leśnictwo Pasieki, stan. 4, oddz. 9B	Poz-88898	280±30 BP	1523 AD (38,7%) 1572 AD 1630 AD (29,5%) 1660 AD	1498 AD (0,8%) 1504 AD 1513 AD (54,3%) 1601 AD 1616 AD (38,2%) 1666 AD 1784 AD (2,1%) 1795 AD	Data może rozciągać się poza zakres 280±30 BP
Leśnictwo Przechody, stan. 24, oddz. 97B	Poz-88875	320±30 BP	1518 AD (53,5%) 1594 AD 1619 AD (14,7%) 1640 AD	1483 AD (95,4%) 1646 AD	

Ryc. VI.34. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 6 (oddział 522C). Schematyczny plan smolarni. Rys. T. Samojlik

Fig. VI.34. Leśnictwo Podcerkiew, site 6 (forest compartment 522C). Schematic plan of the tar kiln.

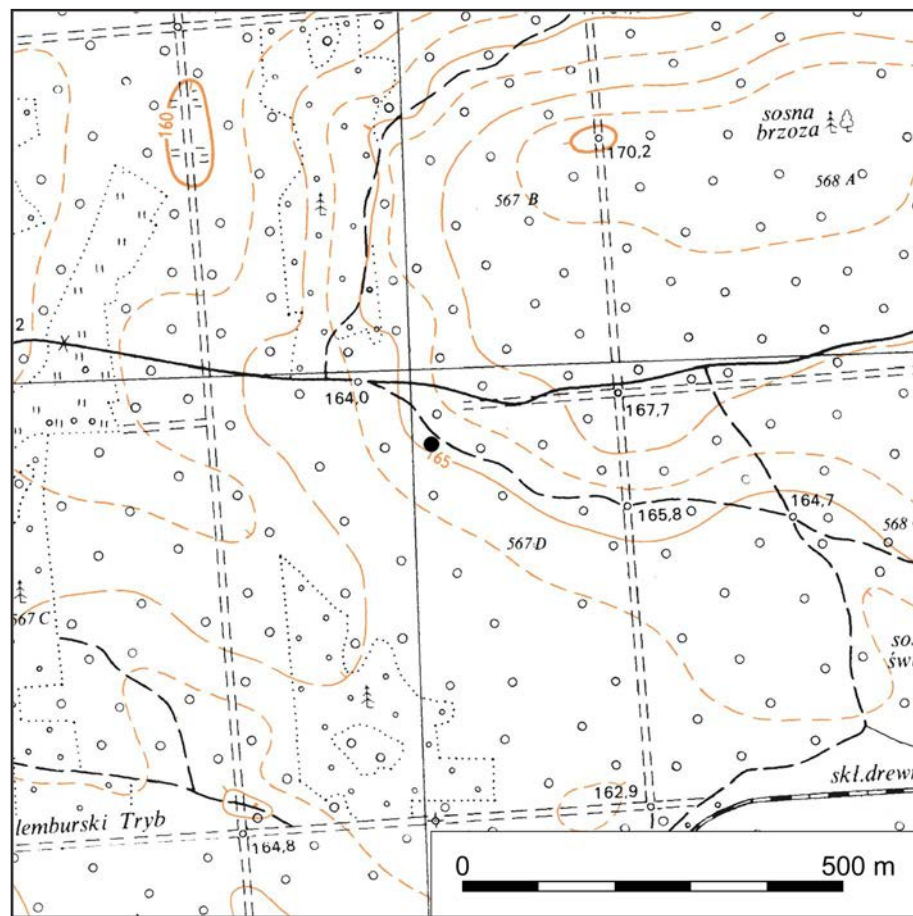
Drawn by T. Samojlik

Ryc. VI.35. Leśnictwo Pasieki, stan. 1 (oddział 25D). Znalezione na powierzchni smolarni fragmenty polepy, pochodzące zapewne z wylepienia zbiornika na smołę lub kanału. Fot. M. Osiadacz

Fig. VI.35. Leśnictwo Pasieki, site 1 (forest compartment 25D). Fragments of burnt clay, possibly originating from the clay coverings of the tar container or the drainage channel, found on the surface of the tar kiln. Photo by M. Osiadacz

Dotychczas na terenie Puszczy Białowieskiej wykopaliskowo przebadano tylko jedną smolarnię, położoną w jej południowej części (w oddziale 567D), na stanowisku 1 w leśnictwie Łozice (ryc. VI.36; VI.37). Przy ok. 20 m średnicy i niemal 1,5 m różnicy wysokości pomiędzy kulminacją wału a usytuowanym centralnie zagłębieniem należy ona do jednych z większych obiektów tego typu. Znajdujący się od strony południowej kanał odpływowy zakończony był wylepionym gliną zbiornikiem na smołę. Znaleziono w nim m.in. fragmenty sosnowych palików. Natomiast u wschodniego podnóża wału odkryto mający prawie 1,8 m głębokości obiekt, w którym zachował się fragment spalonego drewnianego oszalowania. Przetwarzane drewno pochodziło z sosny i zostało spalone w temperaturze ok. 300–400°C (Szlązak, Szubski 2021, 114–116)²¹.

Ryc. VI.36. Leśnictwo Łozice, stan. 1 (oddział 567D). Lokalizacja stanowiska na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.331, arkusz Witowo, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

Fig. VI.36. Leśnictwo Łozice, site 1 (forest compartment 567D). Location of the site on a topographic map of a scale of 1:10 000 (256.331, “Witowo” sheet, map source: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by H. Olczak

²¹ Serdecznie dziękujemy Magdalenie Szubskiej i Michałowi Szubskiemu za udostępnienie niepublikowanych informacji o wynikach badań wykopaliskowych smolarni. Prace te odbyły się pod ich kierownictwem.

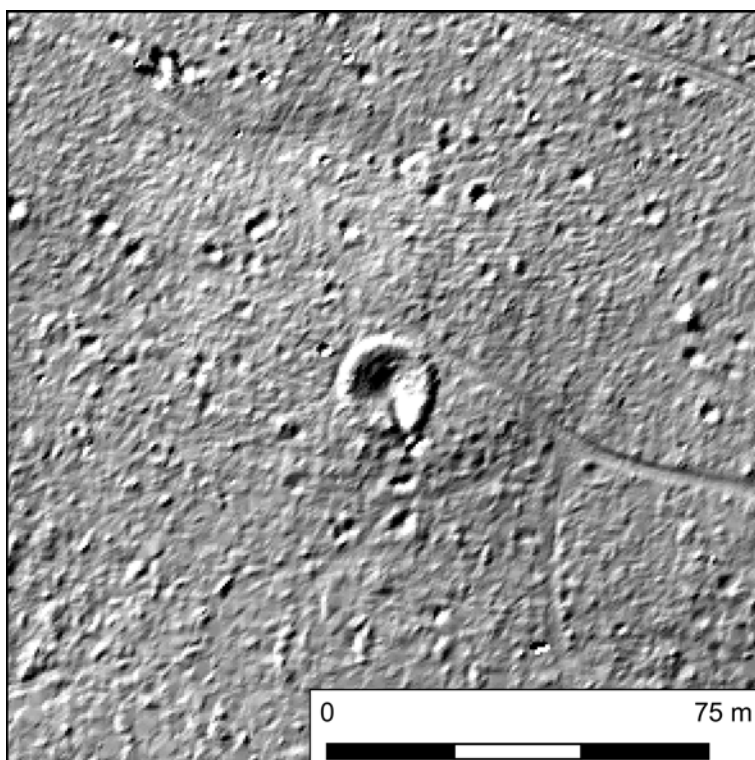

Fig. VI.37. Leśnictwo Łozice, site 1 (oddział 567D). Numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK). Oprac. M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

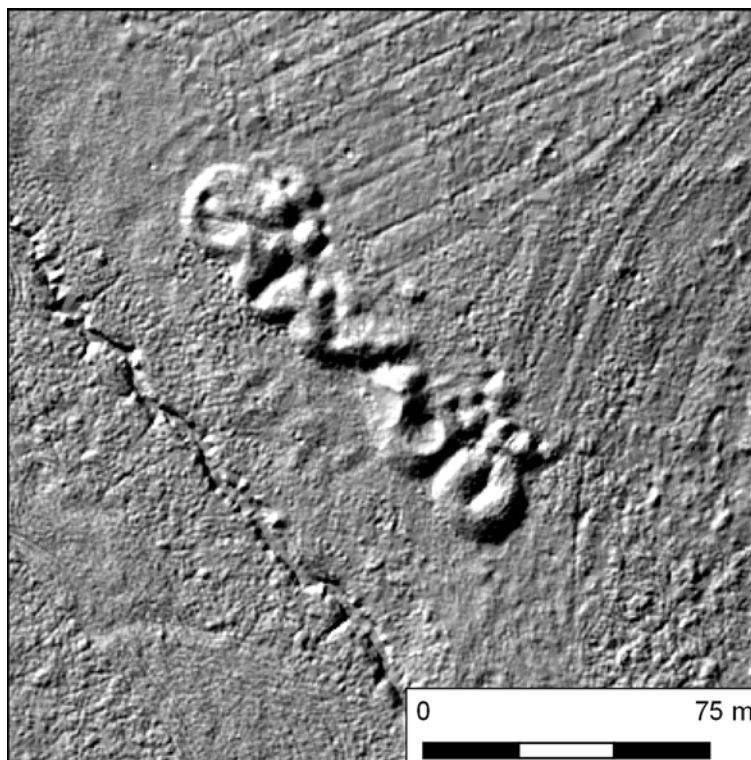
Fig. VI.37. Leśnictwo Łozice, site 1 (forest compartment 567D). Digital Elevation Model (source of ALS LiDAR data: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

Mielerze

Innym typem nowożytnych stanowisk produkcyjnych występujących w Puszczy Białowieskiej są mielerze (ryc. VI.28). Do początku XXI w. znanych było zaledwie kilka obiektów tego rodzaju (Samojlik 2007, ryc. 47; Samojlik i in. 2013a, ryc. 1). W ciągu ostatnich lat odkryto wiele kolejnych, zweryfikowano też funkcję niektórych stanowisk, w dotychczasowej literaturze przedmiotu i dokumentacji konserwatorskiej uznawanych za wczesnośredniowieczne kurhany.

Zachowane pozostałości mielerzy mają postać wałów i kopców ziemnych o zróżnicowanych kształtach i rozmiarach. Najczęściej występują obiekty zbudowane z dwóch podłużnych, lekko łukowatych wałów, układających się w otwarty z jednej lub dwóch stron pierścień, niekiedy z usytuowanym w pobliżu ich końców niewielkim kolistym kopcem (m.in. Leśnictwo Przechody, stan. 2 i 7, Leśnictwo Postołowo, stan. 7, Leśnictwo Długi Bród, stan. 5; ryc. VI.38–40). Poszczególne mielerze mogą mieć układ rzędowy, koncentryczny lub nieregularny, zaś ich nasypy często nakładają się na siebie. Kolejny typ tworzą duże wały o nierównej wysokości i średnicy wynoszącej niekiedy powyżej 20 m, otaczające czworokątny lub owalny plac (Leśnictwo Podcerkiew, stan. 2, Leśnictwo Sacharewo, stan. 11 i Leśnictwo Postołowo, stan. 2; ryc. VI.41). Jeszcze innego rodzaju reliktów zachowały się na stanowisku 14 w leśnictwie Przechody (mielerz nr 1). Widocznych jest tu ok. 20 owalnych i podłużnych kopców, ułożonych wokół pustego prostokątnego obszaru o długości ponad 50 m (ryc. VI.42). Dyfe-

rencjacja ta jest zapewne odbiciem wznoszenia mielerzy o odmiennej konstrukcji, co z kolei może wynikać z różnego czasu ich funkcjonowania. Charakterystyczną cechą wałów jest na ogół znaczna wysokość, dochodząca czasami do ok. 2 m, oraz obecność dużej liczby węgla drzewnych. Na ich powierzchni lub w pobliżu niekiedy znajdują się też fragmenty ceramiki nowożytniej. W bezpośrednim sąsiedztwie niektórych mielerzy, w odległości od kilku do kilkudziesięciu metrów, zlokalizowane są dodatkowo niewielkie koliste lub czworokątne kopce (ryc. VI.40–42). Można przypuszczać, że przynajmniej część z nich to pozostałości jakichś obiektów produkcyjnych (pieców?), w których wykorzystywany był wytwarzany w mielerzach węgiel drzewny (por. dalej).

Ryc. VI.38. Leśnictwo Postołowo, stan. 7 (oddziały 214D/246B). Numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: IBL). Oprac. J. Kowalczyk

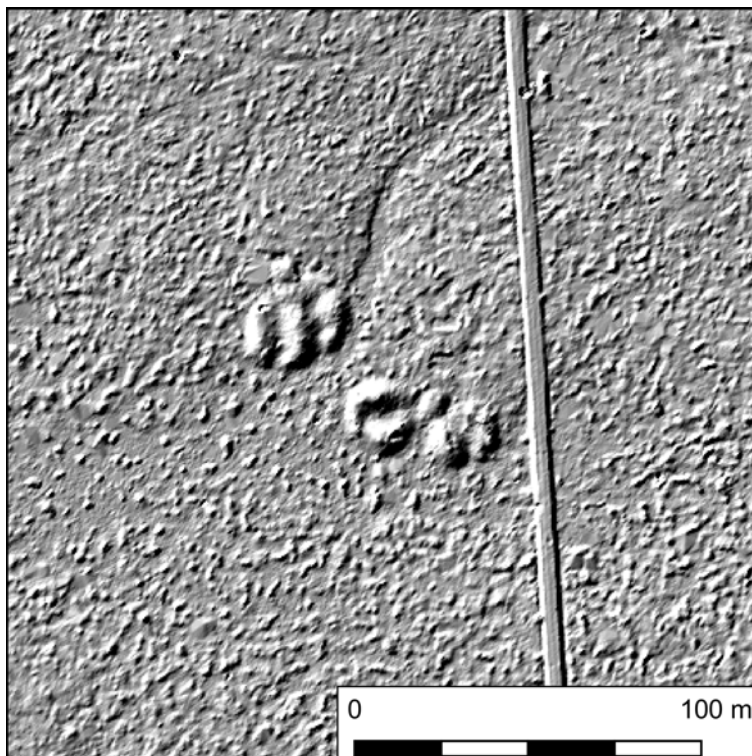
Fig. VI.38. Leśnictwo Postołowo, site 7 (forest compartments 214D/246B). Digital Elevation Model (source of ALS LiDAR data: Forest Research Institute). Compiled by J. Kowalczyk

Pozostałości mielerzy położone są z reguły w dolinach niewielkich rzek, zazwyczaj w odległości nie większej niż kilkanaście metrów od brzegu (por. ryc. VI.28; VI.42; VI.43), na terenach porośniętych głównie przez lasy liściaste i mieszane (Samojlik i in. 2013a, tab. 1). W północnej części Puszczy Białowieskiej koncentrują się one nad dopływami Narewki – Jelonką i Łutownią (na obszarze leśnictw Przechody i Postołowo) oraz nad Orłówką i Przedzielną (Białowieski Park Narodowy). Dwa mielerze z leśnictwa Łączyno (stan. 5 i 12) usytuowane są nietypowo, z dala od cieków wodnych. Z historycznej Puszczy Ładzkiej znane jest dotychczas tylko jedno stanowisko tego rodzaju (Leśnictwo Krynica, stan. 1). W południowej części Puszczy Białowieskiej mielerze skupiają się głównie na terenie leśnictwa Podcerkiew oraz na zachodnim skraju leśnictwa Grudki, nad rzeczką Jamienką i niewielkimi bezimiennymi ciekami. Kilka obiektów tego typu znajduje się również w części zachodniej, nad Dubitką i w górnym odcinku Leśnej Prawej (leśnictwa Sacharewo i Wilczy Jar). Pozostałości mielerzy nie odkryto natomiast do tej pory w pobliżu zabagnionych dolin Narewki i Leśnej Prawej.

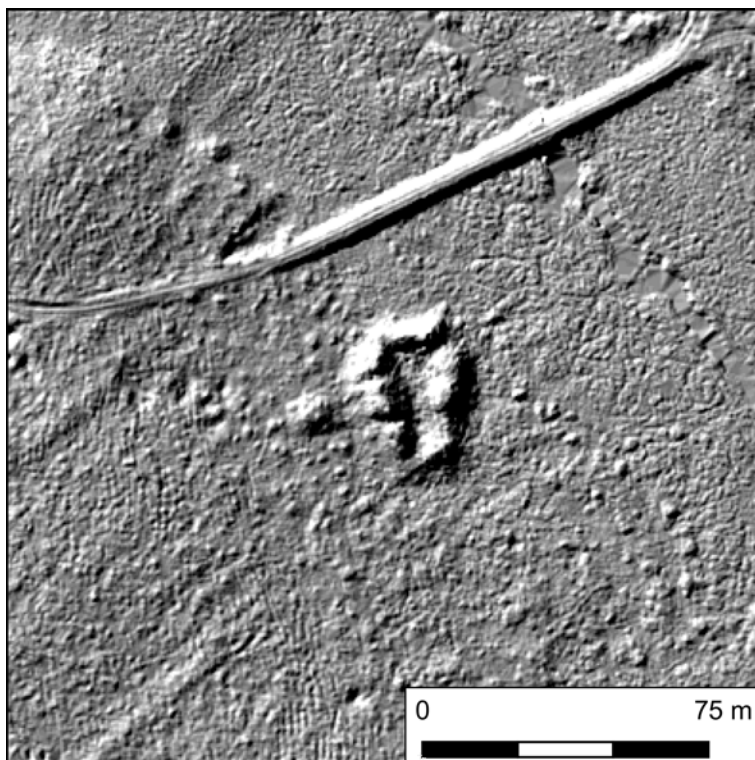
Ryc. VI.39. Leśnictwo Postołowo, stan. 7 (oddziały 214D/246B). Widok mielerzy od północnego zachodu (sierpień 2016 r.). Fot. H. Olczak

Fig. VI.39. Leśnictwo Postołowo, site 7 (forest compartments 214D/246B). View of the charcoal piles from the northwest (August 2016). Photo by H. Olczak

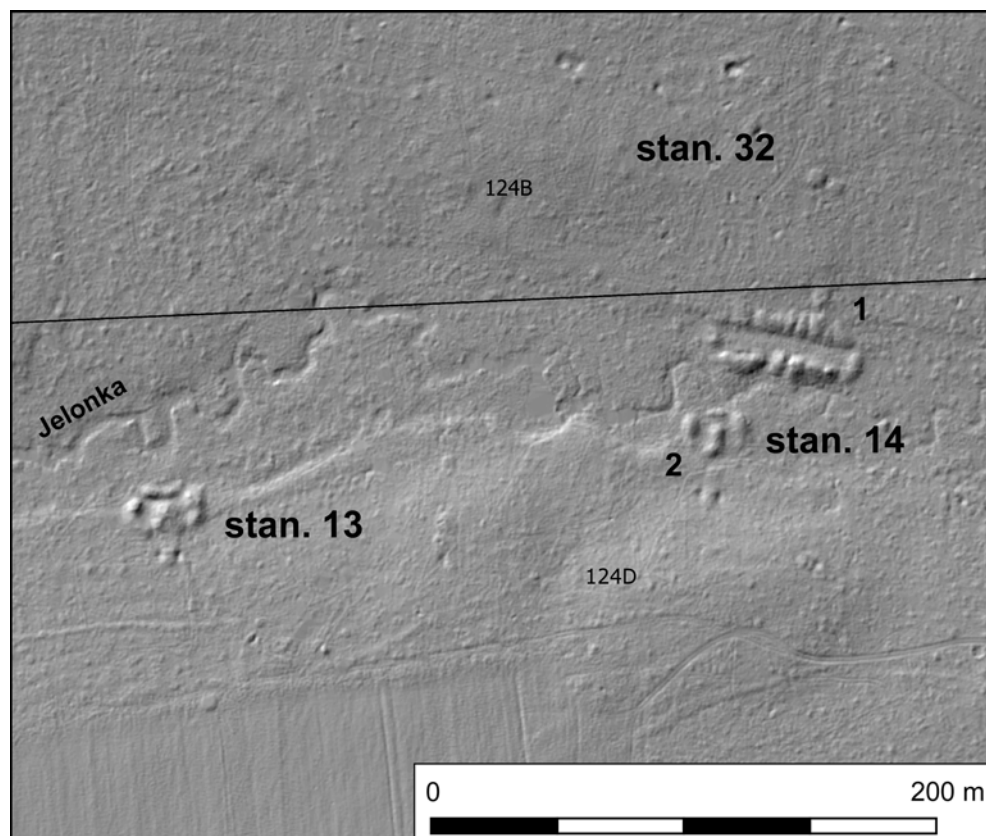
Ryc. VI.40. Leśnictwo Długi Bród, stan. 5 (oddział 662D). Numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK). Oprac. M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

Fig. VI.40. Leśnictwo Długi Bród, site 5 (forest compartment 662D). Digital Elevation Model (source of ALS LiDAR data: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

Ryc. VI.41. Leśnictwo Postołowo, stan. 2 (oddział 214C). Numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: IBL). Oprac. J. Kowalczyk

Fig. VI.41. Leśnictwo Postołowo, site 2 (forest compartment 214C). Digital Elevation Model (source of ALS LiDAR data: Forest Research Institute). Compiled by J. Kowalczyk

Ryc. VI.42. Leśnictwo Przechody, stan. 13, 14 i 32 (oddział 124B/D). Numeryczny model terenu (źródło i oprac. danych ALS LiDAR: IBL). Wg Krasnodębski, Olczak 2018, ryc. 17

Fig. VI.42. Leśnictwo Przechody, sites 13, 14, and 32 (forest compartment 124B/D). Digital Elevation Model (source and compilation of ALS LiDAR data: Forest Research Institute). According to Krasnodębski, Olczak 2018, fig. 17

Ryc. VI.43. Leśnictwo Przechody, stan. 14 (oddział 124D). Pozostałości mielerza nr 1 – widok od wschodu (marzec 2018 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. VI.43. Leśnictwo Przechody, site 14 (forest compartment 124D). Remains of charcoal pile no. 1 – view from the east (March 2018). Photo by D. Krasnodębski

Węgłe drzewne pozyskane z kilku mielerzy²² pochodzą w większości z drzew liściastych, na ogół z grabu, w mniejszym stopniu z innych gatunków, takich jak brzoza (*Betula* sp.), klon (*Acer* sp.), olsza czarna (*Alnus glutinosa*), lipa (*Tilia* sp.) i jesion (*Fraxinus excelsior*) (tab. VI.3). Sporadycznie notowane są szczątki wiązu (*Ulmus* sp.), dębu (*Quercus* sp.), leszczyny (*Corylus*) oraz drzew iglastych – sosny i świerku (*Picea abies*).

Jedyny rozpoznany dotychczas wykopaliskowo zespół mielerzy znajduje się w południowej części Puszczy Białowieskiej, w oddziale 545C (Leśnictwo Podcerkiew, stan. 2). Położony on jest na skraju tzw. Polany Berezowo, ok. 50 m od brzegu niewielkiej, okresowo wysychającej rzeczki Jamienki (ryc. VI.44). Zachowały się tu pozostałości prawdopodobnie sześciu mielerzy, usytuowanych na brzegu polany oraz na podmokłym obszarze związanym z wymienionym ciekim (ryc. VI.45). Poszczególne obiekty utworzone są przez wały ziemi przemieszanej z węglami drzewnymi, układające się w kształt owalny lub zbliżony do czworokątnego, które otaczają płaski teren o wymiarach dochodzących do ok. 10 × 10 m. Długość nasypów dwóch najlepiej zachowanych mielerzy (nr 1 i 2), zlokalizowanych od strony zachodniej, dochodzi do ok. 25 m, przy wysokości ok. 2 m (ryc. VI.46). Sprawiają one wrażenie połączonych ze sobą, a jedyną granicą pomiędzy nimi jest niewielkie wzniesienie, na powierzchni którego znaleziono fragmenty grubej żelaznej płyty.

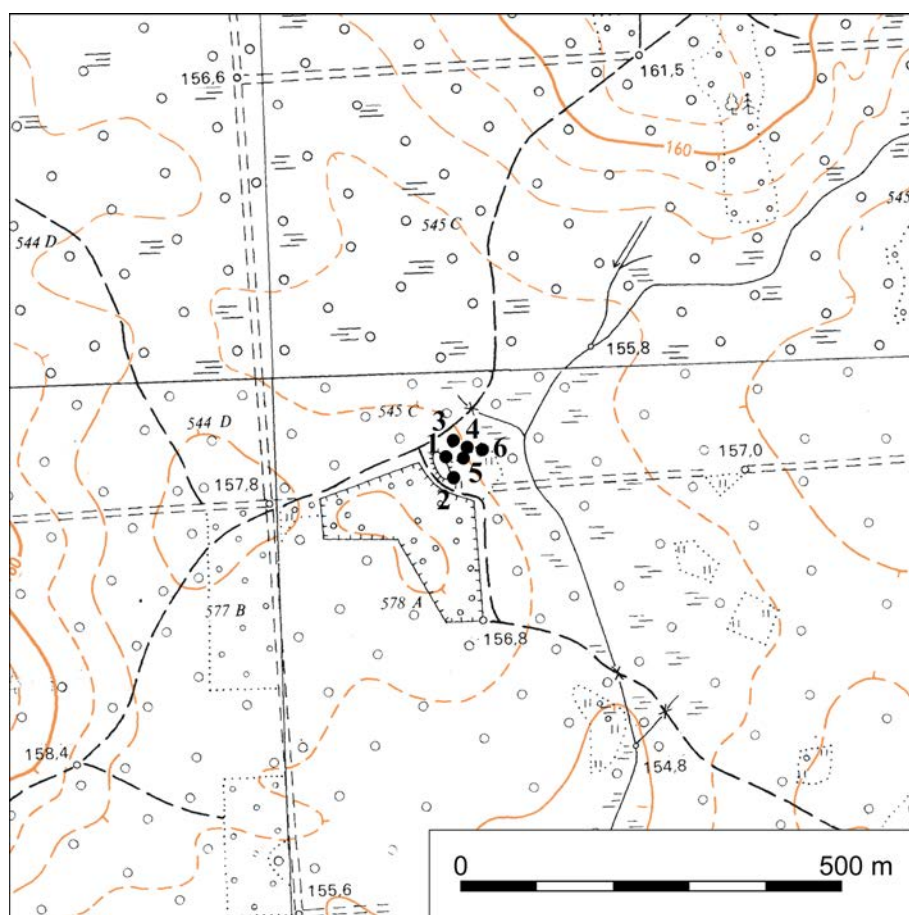
W 2004 r. przeprowadzono badania wykopaliskowe mielerza nr 2. Wykop o wymiarach 4 × 2 m objął wewnętrzną podstawę nasypu, od strony północno-zachodniej (ryc. VI.45). W wyniku badań stwierdzono, że mielerz zbudowany został na warstwie humusu pierwotnego (w. 23; ryc. VI.47; VI.48). Na jej stropie odnotowano ciekawą warstewkę węgla drzewnych, powstałą zapewne w wyniku wypalenia roślinności. Z poziomu pierwotnej próchnicy wykopane zostały trzy jamy. Dwie z nich to najprawdopodobniej doły posłupowe, o średnicy odpowiednio ok. 0,7 i 0,4 m i głębokości ok. 0,8 i 0,5 m. Pierwszy dół (ob. 27) wypełniony był kremowym i szarym piaskiem. Zachowała się w nim dolna część słupa wykonanego z pnia sosny (w. 36), o średnicy ok. 0,4 m, pełniącego zapewne funkcję śródziny jednego z mielerzy

²² Większość próbek węgla drzewnych z mielerzy pochodzi z powierzchni lub z odwiertów w nasypach wykonanych świdrem okienkowym.

(ryc. VI.47: 1; VI.48). Drugi dół (ob. 31) miał podobne wypełnisko, jednak bez pozostałości drewna. Natomiast nieregularna jama (lub rów), położona w pobliżu wschodniej podstawy wału (ob. 26, w. 24), wypełniona była prawie w całości węglami drzewnymi pochodzącymi z grabu i świerku, przemieszanymi z szarobrunatną zglinioną ziemią. Jej szerokość wynosiła ponad 0,8 m, zaś głębokość ok. 0,4 m. Powyżej stropów tych obiektów zalegał kremowy piasek z drobnymi plamkami ciemniejszej ziemi (w. 28 i 40) oraz skupiskiem kamieni (w. 22), wśród których znajdowało się również kilka fragmentów cegieł (ryc. VI.47; VI.48). Nad nim zarejestrowano gliniastą ziemię o rdzawej barwie i miąższości ok. 0,1 m, z dużą liczbą węgli drzewnych i kawałkami cegieł, w środkowej części nasypu przechodzącą w warstwę polepy (w. 37).

Ryc. VI.44. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 2 (oddział 545C). Lokalizacja stanowiska na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.341, arkusz Przewłoka, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

Fig. VI.44. Leśnictwo Podcerkiew, site 2 (forest compartment 545C). Location of the site on a topographic map of a scale of 1:10 000 (256.341, "Przewłoka" sheet, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by H. Olczak

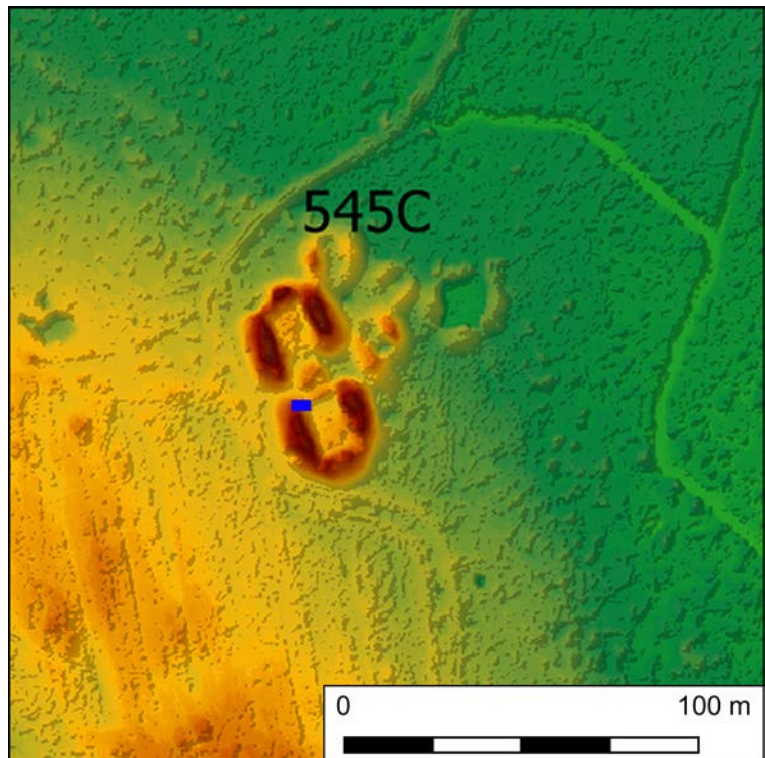
Nad tymi strukturami, związanymi najprawdopodobniej z procesem budowy i użytkowaniem mielerza, znajdował się nasyp, który powstał w wyniku jego rozbioru. W jego dolnej części zalegała szarobrunatna i jasnobrunatna zgliniona ziemia z dużą liczbą węgli drzewnych, poprzecinana warstewkami jasnego piasku i popiołu (w. 8/2), zaś nad nią brązowobrunatna i brązowordzawa lekko zgliniona ziemia, z nieco mniejszą ilością spalenizny (w. 8/1; ryc. VI.47: 2). Miąższość obu warstw dochodziła do 1,2 m, zaś ich struktura wskazywała na spływowy charakter lub dosypywanie kolejnych warstewek. Powyżej zarejestrowano czarny piasek o miąższości do 0,3 m, z plamami brązowej gliny, fragmentami cegieł oraz węglami grabu, brzozy, lipy i sosny zwyczajnej (w. 9). Zalegał on po wewnętrznej stronie nasypu, nie stwierdzono go natomiast na jego kulminacji. Opisane wały powstawały zapewne stopniowo, poprzez dosypywanie kolejnych warstw, pochodzących z rozbierania stosu. Zastanawiający jest czworokątny kształt otoczonego przez nie pustego obszaru. Być może jest on śladem po prowizorycznym ogrodzeniu, zabezpieczającym mielerz przed osypywaniem się ziemi z hałd utworzonych podczas wcześniejszych wypałów.

Tab. VI.3. Zestawienie gatunków węgla drzewnych pochodzących z wybranych mielerzy znajdujących się w polskiej części Puszczy Białowieskiej (X – gatunek dominujący; d – domieszka)
Tab. VI.3. List of types of charcoals from selected charcoal piles in the Polish part of the Białowieża Forest (X – dominant species; d – admixture)

Nazwa stanowiska	<i>Pinus sylvestris</i>	Klon <i>Acer</i> sp.	Olśza czarna <i>Alnus glutinosa</i>	Brzoza <i>Betula</i> sp.	Grab <i>Carpinus betulus</i>	Leszczyna <i>Corylus</i>	Jesion <i>Fraxinus excelsior</i>	Lipa sp. <i>Tilia</i> sp.	Dąb <i>Quercus</i> sp.	Wiąz <i>Ulmus</i> sp.	Świerk <i>Picea abies</i>	Jalowiec <i>Juniperus</i> sp.
Białowiecki Park Narodowy, stan. 32, oddz. 189D		d	X	X	X		d	X	d			d
Białowiecki Park Narodowy, stan. 71, oddz. 314D	d	d	d	X	X			X			d	
Leśnictwo Grudki, stan. 7, oddz. 581C	d			X	X		d	d		d		
Leśnictwo Łańcuzno, stan. 5, oddz. 26C	d	d	d		w		d	d			d	
Leśnictwo Podcerkiew, stan. 2, oddz. 545C	d		d	X	X		X	X	X	X	X	
Leśnictwo Postołowo, stan. 2, oddz. 214C	X				w							
Leśnictwo Postołowo, stan. 7, oddz. 214D/246B			X	X	X	X	X	X				
Leśnictwo Przechody, stan. 2, oddz. 95D, mielerz nr 1	X	X	X		X							
Leśnictwo Przechody, stan. 2, oddz. 95D, mielerz nr 2					X							
Leśnictwo Przechody, stan. 2, oddz. 95D, mielerz nr 3					X							
Leśnictwo Przechody, stan. 7, oddz. 123C	d	d	X	X	X		d	X				

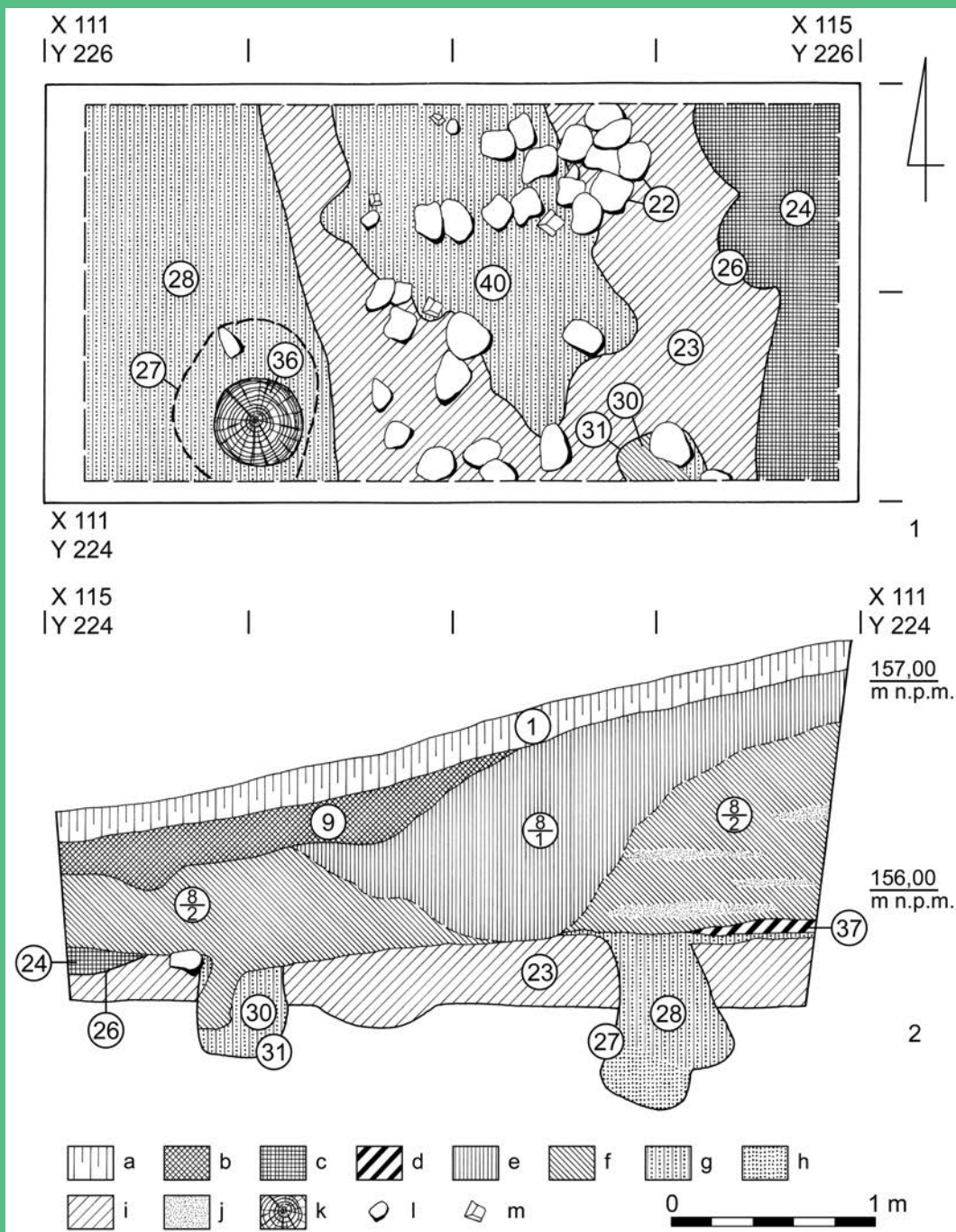
Ryc. VI.45. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 2 (oddział 545C). Numeryczny model terenu z lokalizacją wykopu archeologicznego (źródło danych ALS LiDAR: IBL). Oprac. J. Kowalczyk, Z. Tragarz

Fig. VI.45. Leśnictwo Podcerkiew, site 2 (forest compartment 545C). Digital Elevation Model with the location of the archaeological trench (source of ALS LiDAR data: Forest Research Institute). Compiled by J. Kowalczyk, Z. Tragarz

Ryc. VI.46. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 2 (oddział 545C). Widok mielerzy nr 1 i 2 od wschodu (marzec 2019 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. VI.46. Leśnictwo Podcerkiew, site 2 (forest compartment 545C). View of charcoal piles nos. 1 and 2 from the east (March 2019). Photo by D. Krasnodębski

Ryc. VI.47. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 2 (oddział 545C), mielerz nr 2. Plan wykopu na poziomie spągu mielerza (1) i profil południowy (2): a – humus współczesny i ściółka; b – czarny piasek z plamami brązowej gliny, węglami drzewnymi i fragmentami cegieł; c – węgle drzewne przemieszane z szarobrunatną zglinioną ziemią; d – piasek o barwie rdzawej z dużą liczbą węgla drzewnych i fragmentami cegieł, przechodzący w warstwę polepy; e – brązowobrunatna i brązowordzawa, lekko zgliniona ziemia z niewielką ilością spalenizny; f – szarobrunatna i jasnobrunatna, zgliniona ziemia z dużą liczbą węgla drzewnych, poprzecinana warstewkami jasnego piasku i popiołu; g – kremowy piasek z drobnymi plamkami i splywami o ciemnobrunatnej barwie; h – jednolity kremowy piasek; i – szarobrunatny, lekko zgliniony piasek, w niższej części przechodzący w brunatny; j – kremowy i jasnoszary piasek z popiołem; k – drewno; l – kamienie; m – cegły. Rys. H. Olczak, Z. Tragarz

Fig. VI.47. Leśnictwo Podcerkiew, site 2 (forest compartment 545C), charcoal pile no. 2. Plan of the trench on the level of the base of the charcoal pile (1) and the north-facing profile (2): a – modern humus and plant litter; b – black sand with patches of brown clay, charcoals, and fragments of bricks; c – charcoals mixed with grey-fuscous clayey soil; d – sand of a rusty colour with a large amount of charcoals and fragments of bricks, transitioning into a layer of burnt clay; e – brown-fuscous and brown-rusty, slightly clayey soil with a small amount of burning; f – grey-fuscous and light fuscous clayey soil with a large amount of charcoals, intersected with layers of fair sand and ash; g – creamy sand with small patches and flows of a dark fuscous colour; h – homogenous creamy sand; i – grey-fuscous, slightly clayey sand, in its lower part transitioning into fuscous one; j – creamy and light grey sand with ash; k – wood; l – stones; m – bricks. Drawn by H. Olczak, Z. Tragarz

Ryc. VI.48. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 2 (oddział 545C), mielerz nr 2. Widok spągu mielerza podczas eksploracji. Fot. T. Samojlik

Fig. VI.48. Leśnictwo Podcerkiew, site 2 (forest compartment 545C), charcoal pile no. 2. View of the base of the charcoal pile during exploration. Photo by T. Samojlik

Ryc. VI.49. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 2 (oddział 545C). Grosz Stanisława Augusta Poniatowskiego znaleziony w pobliżu mielerzy. Fot. M. Osiadacz

Fig. VI.49. Leśnictwo Podcerkiew, site 2 (forest compartment 545C). *Grossus* coin of Stanisław August Poniatowski found in the vicinity of the charcoal piles. Photo by M. Osiadacz

Tab. VI.4. Zestawienie wyników datowań radiowęglowych wybranych mielerzy i kopców produkcyjnych znajdujących się w polskiej części Puszczy Białowieskiej

Tab. VI.4. List of radiocarbon dating results of selected charcoal piles and production mounds located in the Polish part of the Białowieża Forest

Nazwa stanowiska	Nr laboratoryjny	Wiek BP	Kalibracja 68,2%	Kalibracja 95,4%	Uwagi
Leśnictwo Przechody, stan. 2, mielerz nr 1, oddz. 95D	Poz-88874	165±30 BP	1668 AD (12,8%) 1690 AD 1729 AD (34,3%) 1782 AD 1797 AD (7,4%) 1810 AD 1926 AD (13,7%) 1949 AD	1662 AD (16,9%) 1706 AD 1720 AD (49,3%) 1819 AD 1832 AD (10,0%) 1880 AD 1915 AD (19,2%) ...	Data prawdopodobnie poza zakresem 165±30 BP
Leśnictwo Przechody, stan. 7, kopiec nr 4, oddz. 123C	Poz-88990	170±30 BP	1668 AD (11,3%) 1685 AD 1732 AD (34,3%) 1783 AD 1797 AD (6,8%) 1808 AD 1928 AD (15,8%) ...	1659 AD (17,3%) 1699 AD 1721 AD (50,5%) 1818 AD 1833 AD (8,0%) 1880 AD 1916 AD (19,6%) ...	Data prawdopodobnie poza zakresem 170±30 BP
Leśnictwo Przechody, stan. 7, kopiec nr 4, oddz. 123C	Poz-88991	180±30 BP	1667 AD (11,7%) 1683 AD 1735 AD (33,9%) 1784 AD 1796 AD (6,2%) 1806 AD 1930 AD (16,4%) ...	1652 AD (19,1%) 1696 AD 1726 AD (51,9%) 1815 AD 1836 AD (4,1%) 1877 AD 1917 AD (20,4%) ...	Data prawdopodobnie poza zakresem 180±30 BP

W trakcie badań znaleziono pojedyncze fragmenty naczyń wykonanych techniką toczenia i wypalonych w atmosferze redukcyjnej, tzw. siwaków, ułamki szkła i cegieł oraz kilka przedmiotów żelaznych, m.in. fragmenty płyty o grubości kilku centymetrów²³. Ponadto na polanie w pobliżu mielerza odkryto jednogroszową monetę z 1767 r. (ryc. VI.49). Na podstawie tego znaleziska stanowisko można datować na 3. ćwierć XVIII w. Przypuszczalnie zatem mielerze związane były z pobliską osadą leśną Podcerkwa, założoną w 2. połowie XVIII w. (Samojlik 2007, 113).

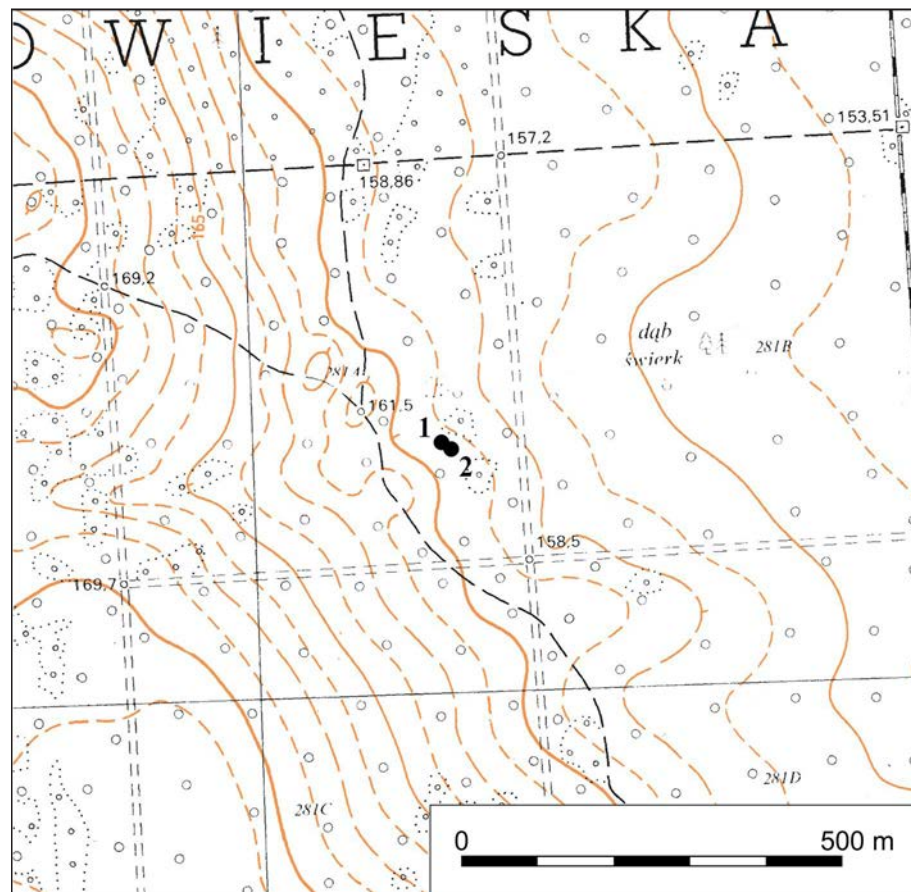
Zapewne z podobnego okresu pochodzi także zespół mielerzy z Leśnictwa Przechody, stan. 2 (oddział 95D). Analiza radiowęglowa próbki węgla drzewnego, pobranej z górnej części kopca nr 1, wskazuje na użytkowanie tego stanowiska w czasie pomiędzy 2. połową XVII a przełomem XVIII i XIX w., przy największym prawdopodobieństwie przypadającym na XVIII stulecie (Poz-88874, tab. VI.4).

Kopce produkcyjne o nieokreślonej bliżej funkcji – piece (?)

Na terenie Puszczy Białowieskiej znajdują się również mniej charakterystyczne kopce ziemne, które można wiązać z produkcją drzewną z okresu nowożytnego. Ponieważ tylko kilka z nich zostało rozpoznanych wykopaliskowo, to trudno oszacować ich dokładną liczbę, a także spekulować, jaki rodzaj towarów leśnych w nich wytwarzano. O produkcyjnej funkcji tych obiektów świadczy przede wszystkim obecność na ich powierzchni lub w bezpośrednim otoczeniu dużej liczby węgla drzewnych, a niekiedy również polepy, czasami zeszkliwionej. W kilku przypadkach na nowożytną chronologię kopców wskazują także znaleziska fragmentów cegieł i glinianych naczyń. Innymi przesłankami przemawiającymi za ich datowaniem na ten okres są dobrze czytelne granice nasypów. Kopce są zróżnicowane pod względem rozmiarów i kształtów, gdyż występują zarówno w formie kolistej lub lekko owalnej, jak i czworokątnej. Nie wyróżniają się też lokalizacją – położone są zarówno w pobliżu cieków wodnych, jak i w dalszej odległości od nich, pojedynczo lub w niewielkich skupiskach. Usytuowanie niektórych z nich w sąsiedztwie mielerzy może świadczyć, że do prowadzonej w nich wytwórczości potrzebny był węgiel drzewny.

W ostatnich latach wykopaliskowo rozpoznano trzy kopce, które ze względu na obecność w nich dużej ilości polepy można interpretować jako rozwaliska glinianych pieców. Pierwszy z nich znajduje się w środkowej części Puszczy Białowieskiej, w oddziale 281A, na stanowisku 4 w leśnictwie Teremiski (ryc. VI.50). Położone jest ok. 1,5 km od najbliższego cieku wodnego – Narewki. Stanowisko tworzą dwa owalne nasypy o wymiarach ok. 10 × 7 m i wysokości ok. 0,7–0,9 m, usytuowane w odległości ok. 5 m od siebie, ok. 70 m na wschód od drogi leśnej (ryc. VI.51). W pobliżu, głównie na północny zachód od nich, widocznych jest dziewięć kolistych i owalnych jam, o średnicy od 1,5 do 6,0 m. Przebadany kopiec nr 1 zorientowany jest w po osi północny zachód-południowy wschód. Jego nasyp charakteryzuje się niewielkim obniżeniem w części środkowej i podwyższeniem od wschodu. Wykop archeologiczny o wymiarach 5 × 2 m wytyczono w jego wschodniej części, w miejscu wspomnianego podwyższenia (ryc. VI.52).

²³ Związek tej płyty z mielerzami nie jest jasny. Nie można wykluczyć, że przyniesiona ona została na stanowisko w późniejszym okresie.

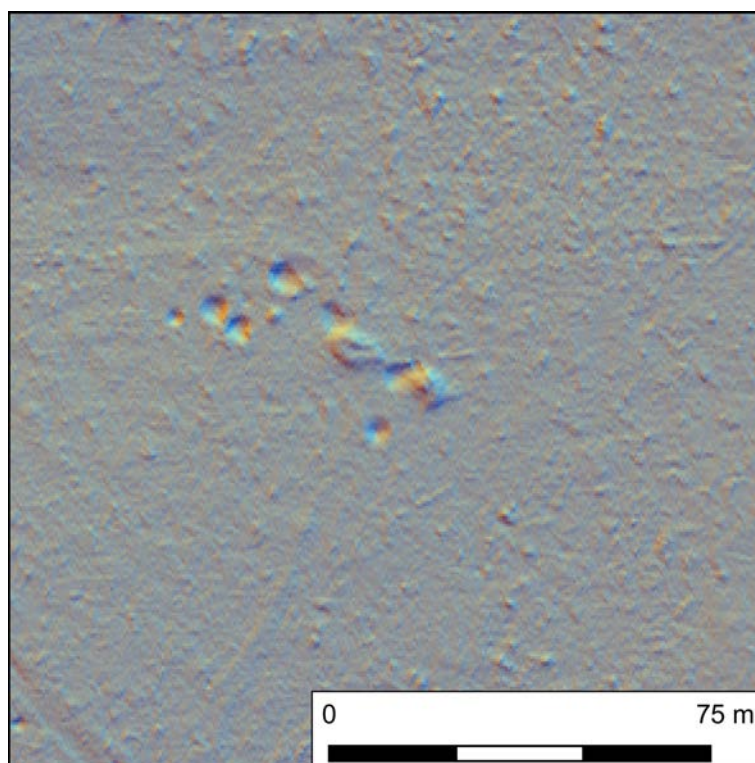

Ryc. VI.50. Leśnictwo Teremiski, stan. 4 (oddział 281A). Lokalizacja kopców nr 1 i 2 na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.143, arkusz Cupryk, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak
Fig. VI.50. Leśnictwo Teremiski, site 4 (forest compartment 281A). Location of mounds nos. 1 and 2 on a topographic map of a scale of 1:10 000 (256.143, "Cupryk" sheet, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by H. Olczak

Najniższy poziom nawarstwień tworzył humus pierwotny – lekko zgliniony, jasnobrązowy piasek z pojedynczymi kamieniami i nielicznymi drobnymi węgielkami drzewnymi (w. 14; ryc. VI.53). Nad nim i na jego obrzeżu zalegały przemieszane warstwy o podobnej barwie i miąższości do 0,2 m, zawierające drobne węgle drzewne i grudki polepy (w. 7 i 15). Powstały one zapewne na skutek redepozycji próchnicy pierwotnej, którą wykorzystano do wyrównania i podwyższenia terenu pod przyszły piec. W tym celu wykopano też prawdopodobnie odkrytą przy północnym profilu wykopu jamę (ob. 22, w. 9), o średnicy ponad 2 m i głębokości do ok. 0,3 m (ryc. VI.53; VI.54). Warstwę 15 przykrywał ciemnobrązowy, lekko zgliniony piasek, z dużą liczbą drobnych fragmentów polepy i węgla drzewnych (w. 19; ryc. VI.53). W środkowej części nasypu przechodził on w warstwę o podobnej barwie (w. 8), zawierającą dużą ilość popiołu i węgla, a także dwie spalone deski, ułożone po osi północ-południe (w. 10 i 11; ryc. VI.55). Miąższość tego poziomu nie przekraczała 0,10–0,15 m. Wyżej, również w centrum nasypu, zalegał jasnopomarańczowy, przeprażony (?) piasek (w. 17) oraz warstewka nieokreślonej białej substancji, o dużej zawartości wapnia²⁴ (w. 18), których łączna miąższość wynosiła ok. 0,15 m. Nad nimi znajdowała się warstwa pomarańczowej gliny o dość spistej strukturze, z fragmentami słabo wypalanej polepy (w. 1; ryc. VI.56), na obrze-

²⁴ Serdecznie dziękujemy Pawłowi Ganowi z Centralnego Laboratorium Archeometrycznego IAE PAN w Warszawie za wykonanie analizy składu chemicznego. Wykazała ona dużą zawartość wapnia (Ca), jednak dokładnego składu chemicznego substancji nie udało się określić.

żu przemieszanej z brązową gliną (w. 21). Jej miąższość dochodziła do 0,45 m. Można ją interpretować jako zachowane *in situ* rozwalisko pieca. Dalej od środka kopca przechodziła ona w podobnej grubości warstwę o luźnej strukturze, składającą się z różnych rozmiarów bryłek polepy, z wtrętami brązowej gliny i grudkami wspomnianej już białej substancji (w. 5). Zarejestrowano ją głównie w środkowej części wykopu i przy jego północnym profilu, ponad wypełniskiem jamy 22 (ryc. VI.53; VI.56; VI.57). Powyżej niej zalegała soczewka składająca się z różnej wielkości brył o białej barwie i prawdopodobnie popiołu (w. 6), podobna do wzmiankowanej wcześniej warstwy 18, lecz o większej grubości, sięgającej ok. 0,2 m. Górną część nasypu tworzyła czarna spalenizna z nielicznymi węglami drzewnymi oraz bardzo dużą liczbą kawałków polepy, w większości całkowicie zeszkliwionych (w. 2). Również ona miała luźną strukturę, a jej miąższość wahała się od 0,1 do 0,5 m (ryc. VI.53).

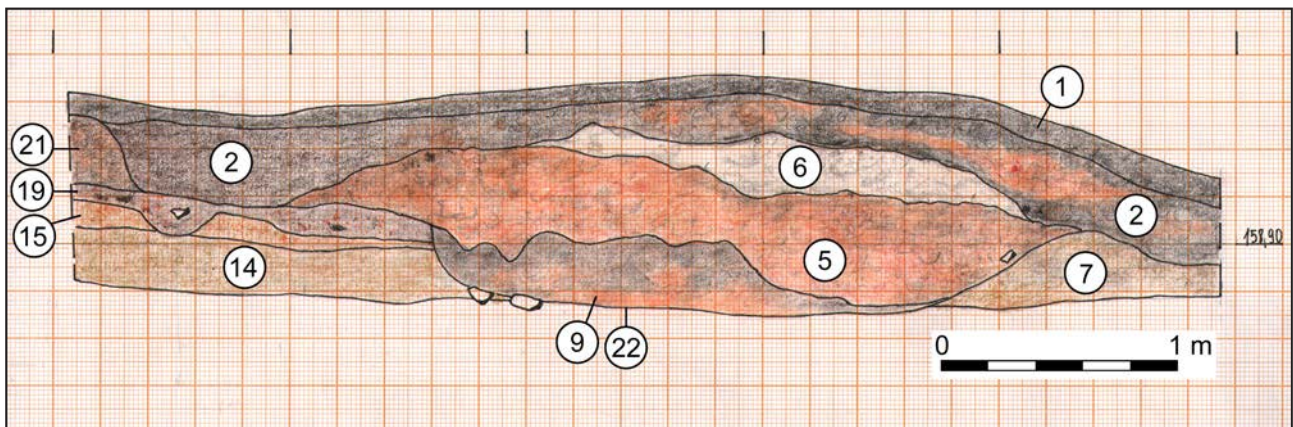
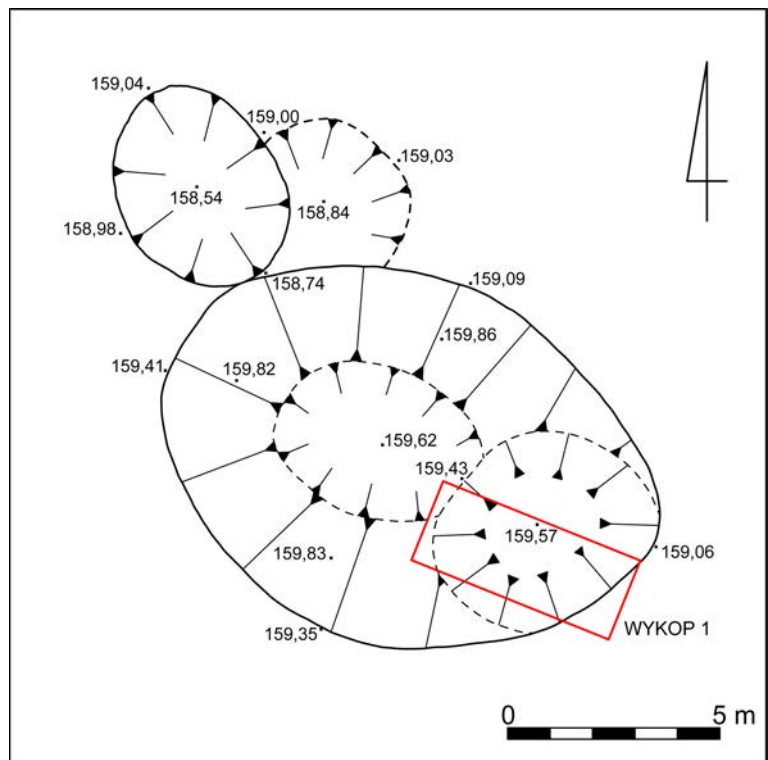
Ryc. VI.51. Leśnictwo Teremiski, stan. 4 (oddział 281A). Numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK). Oprac. M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

Fig. VI.51. Leśnictwo Teremiski, site 4 (forest compartment 281A). Digital Elevation Model (source of ALS LiDAR data: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

Opisane struktury powstały najprawdopodobniej wskutek rozgarnięcia na boki pozostałości pieca i jego zawartości, przez co na jego południowo-wschodnim obrzeżu utworzyło się niewielkie wyniesienie. Duża ilość polepy, w większości z odciskami kołków i patyków, świadczy, że zbudowany był on z gliny, wzmocnionej drewnem. Zeszkliwienie części ścianek pieca wskazuje na działanie bardzo wysokiej temperatury. Niestety nie udało się stwierdzić, z jakiego rodzaju produkcją był on związany. Z nasypu i jego najbliższego otoczenia pozyskano zaledwie cztery drobne fragmenty naczyń, które można datować od późnego średniowiecza do przełomu XVIII i XIX w.

Ryc. VI.52. Leśnictwo Teremiski, stan. 4 (oddział 281A), kopiec nr 1. Schematyczny plan kopca z lokalizacją wykopu archeologicznego. Rys. Z. Tragarz

Fig. VI.52. Leśnictwo Teremiski, site 4 (forest compartment 281A), mound no. 1. Schematic plan of the mound with the location of the archaeological trench. Drawn by Z. Tragarz

Ryc. VI.53. Leśnictwo Teremiski, stan. 4 (oddział 281A), kopiec nr 1. Północny profil wykopu (dokumentacja polowa). Rys. H. Olczak

Fig. VI.53. Leśnictwo Teremiski, site 4 (forest compartment 281A), mound no. 1. South-facing profile of the trench (field documentation). Drawn by H. Olczak

Następny rozpoznany wykopaliskowo kopiec produkcyjny, należący jednak zapewne do nieco innego typu, znajduje się w oddziale 338A/B, na stanowisku 10 w leśnictwie Teremiski (ryc. VI.58). Położone jest ono na północnym stoku i krawędzi doliny Łutowni, w lesie mieszanym świeżym, na granicy z łąkami nadrzecznymi. Stanowisko tworzy m.in. około ośmiu słabo widocznych w terenie kopców ziemnych²⁵. Cztery z nich znane były już wcześniej (Oszmiański 1996, nr 34, skupisko 2)²⁶, zaś kolejne odkryto podczas prospekcji powierzchniowej przeprowadzonej w 2018 r. Średnice nasypów wahają się od 4 do 9 m, zaś ich wysokość wynosi ok. 0,3–0,5 m. Ułożone są one dość nieregularnie, w pasie o długości ok. 150 m, równo-

²⁵ Nie można wykluczyć istnienia jeszcze jednego niewielkiego nasypu, położonego w odległości ok. 10 m na północny wschód od kopca nr 1.

²⁶ Obecnie w terenie widoczne są tylko trzy z nich (nr 1–3).

ległe do doliny rzecznej. Badaniami wykopaliskowymi objęto kopiec nr 2, zlokalizowany na wschodnim skraju zespołu. W jego południowo-wschodniej części założono wykop archeologiczny o wymiarach 3,5 × 3,0 m.

Ryc. VI.54. Leśnictwo Teremiski, stan. 4 (oddział 281A), kopiec nr 1. Jama 22 (w. 9). Fot. D. Krasnodębski

Fig. VI.54. Leśnictwo Teremiski, site 4 (forest compartment 281A), mound no. 1. Pit 22 (layer 9). Photo by D. Krasnodębski

Ryc. VI.55. Leśnictwo Teremiski, stan. 4 (oddział 281A), kopiec nr 1. Warstwa spalenizny (w. 8) i spalone deski (w. 10 i 11) w środkowej części kopca. Fot. D. Krasnodębski

Fig. VI.55. Leśnictwo Teremiski, site 4 (forest compartment 281A), mound no. 1. Burning layer (layer 8) and burnt planks (layers 10 and 11) in the central part of the mound. Photo by D. Krasnodębski

Ryc. VI.56. Leśnictwo Teremiski, stan. 4 (oddział 281A), kopiec nr 1. Wypalona glina (w. 1 i 5) pochodząca z rozwaliska pieca (widok od południowego wschodu). Fot. D. Krasnodębski

Fig. VI.56. Leśnictwo Teremiski, site 4 (forest compartment 281A), mound no. 1. Burnt clay (layers 1 and 5) originating from the destroyed kiln (view from the southwest). Fot. D. Krasnodębski

Ryc. VI.57. Leśnictwo Teremiski, stan. 4 (oddział 281A), kopiec nr 1. Fragment północnego profilu wykopu z widocznymi warstwami powstałymi po zakończeniu użytkowania pieca. Fot. D. Krasnodębski

Fig. VI.57. Leśnictwo Teremiski, site 4 (forest compartment 281A), mound no. 1. Fragment of the south-facing profile of the trench with visible layers made after the use of kiln was discontinued. Photo by D. Krasnodębski

Przebadany kopiec powstał w miejscu, z którego usunięto większość humusu pierwotnego i pradziejowej warstwy kulturowej²⁷. Na pozostałościach próchnicy pierwotnej (w. 29) zalegała twarda szarobrązowa ziemia z drobkami węgla drzewnego (w. 27; ryc. VI.59: 2). Miała ona ok. 0,25 miąższości i służyła prawdopodobnie wyrównaniu i podwyższeniu miejsca pod piec. Przykrywała ją mocno spoista pomarańczowo-brązowa glina (w. 25), z drobnymi węgielkami

²⁷ Kopce znajdują się na terenie osady grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej (por. rozdz. IV.1).

drzewnymi pochodzącymi z sosny zwyczajnej. Powyżej znajdowała się pomarańczowa glina z fragmentami polepy, w której również występowały nieliczne kawałki spalonego drewna, a także drobne kamienie (w. 18; ryc. VI.59–61). Obie części nasypu, o łącznej miąższości ok. 0,45 m, powstały przypuszczalnie w wyniku zniszczenia glinianych ścian pieca. W dolnej z nich widoczny był ponadto ślad po słupie lub norze zwierzęcej (w. 23; ryc. VI.59: 1). Poza kulminacją kopca, na jego skraju, ciągnęła się warstwa o szerokości sięgającej ok. 1 m, utworzona głównie z dobrze wypalanej, rozkruszonej polepy (w. 22; ryc. VI.59: 1; VI.60). Miejscami w jej spągu znajdowały się duże fragmenty częściowo spalonego drewna sosnowego. Przy jej zewnętrznej granicy natrafiono na kolisty dół posłupowy o średnicy ok. 0,4 m i głębokości 0,3 m, z drobnymi fragmentami polepy w górnej części wypełniska (ob. 34). Być może z warstwą 22 związany był również szary piasek (w. 26), zarejestrowany w północno-wschodniej części wykopu. Zawierał on drobne węgielki i duże fragmenty polepy, leżące płaskim licem do dołu. Na obrzeżu nasypu, pod ściółką (w. 17), zalegały warstwy ciemnoszarego (w. 19), zaś niżej szarego (w. 20) i brązowszarego piasku (w. 21), o łącznej miąższości 0,3–0,4 m (ryc. VI.59: 1, 2; VI.60). Znajdowały się w nich pojedyncze, lecz dość duże bryłki polepy, a także drobne węgle sosny. Z warstwy 21 pozyskano kilka fragmentów ceramiki z przełomu późnego średniowiecza i okresu nowożytnego, m.in. górną część baniastego garnka o średnicy ok. 17–20 cm (ryc. VI.62), a także żelazną klamrę i sztabkę, zdobioną być może nacięciami. Wokół podstawy kopca zachowały się pozostałości humusu pierwotnego (w. 29) i warstwy kulturowej (w. 24; ryc. VI.59: 1; VI.60), z pojedynczymi drobnymi kawałkami polepy i ułamkami ceramiki pradziejowej²⁸.

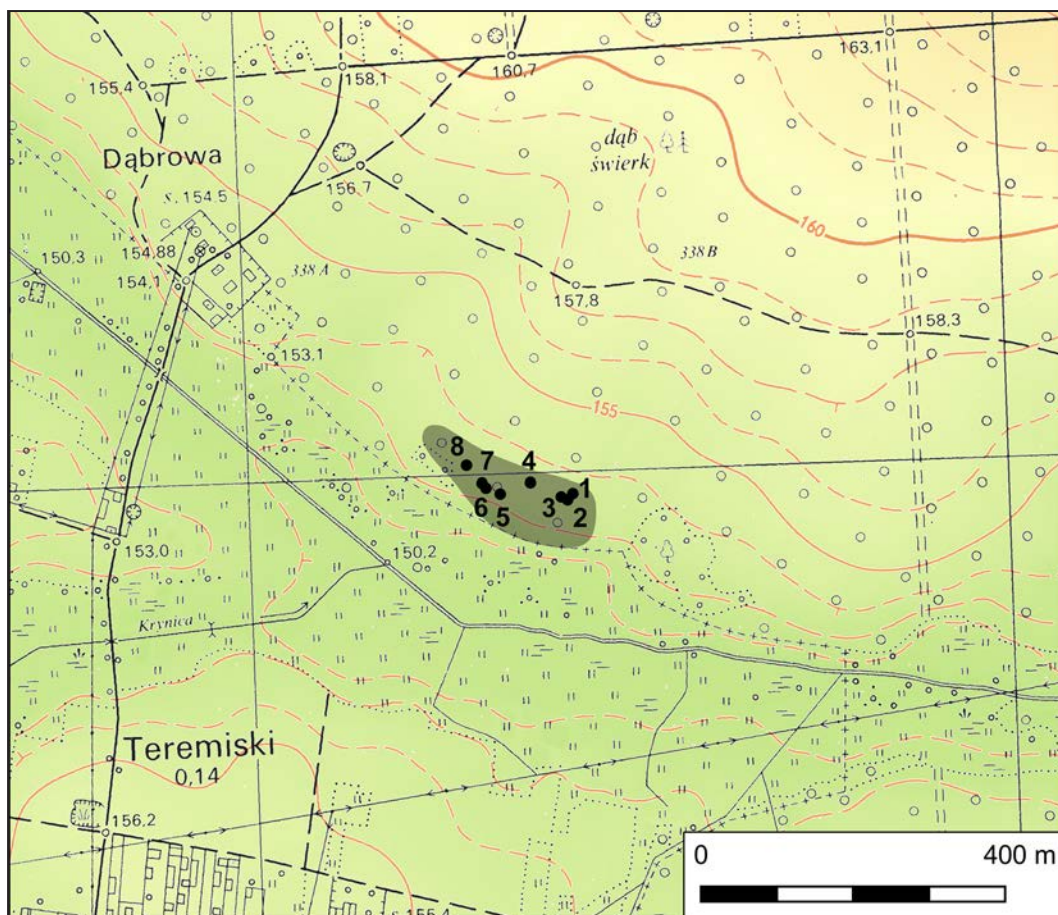
Wydaje się, że kopiec powstał w wyniku zniszczenia, a raczej rozbiórki, prowizorycznego pieca zbudowanego z gliny, o średnicy nie większej niż ok. 3 m. Znalezione fragmenty polepy świadczą, że jedna z powierzchni jego ścian, prawdopodobnie zewnętrzna, była wygładzona. Trudno spekulować, z jaką gałęzią produkcji związany był piec. Znalezione fragmenty ceramiki pozwalają na jego bardzo ogólne datowanie, obejmujące okres od przełomu XV i XVI do XVIII w.

Ostatni z przebadanych kopców położony jest w oddziale 123C, na stanowisku 7 w leśnictwie Przechody. Na podmokłym terenie w dolinie rzeczki Jelonki, w odległości kilkunastu metrów na północ od jej brzegu, znajduje się kilka nasypów, zajmujących obszar o powierzchni ok. 20 arów (ryc. VI.63; VI.64; por. rozdz. V, ryc. V.15–17). Większość z nich to pozostałości niewielkich mielerzy (nr 2–4). Utworzone są one każdorazowo przez dwa owalne wały o długości ok. 10 m, szerokości ok. 6 m i wysokości względnej ok. 0,3–0,6 m, pomiędzy którymi, od strony południowej i południowo-zachodniej, dostrzec można mniejsze owalne wyniesienia. Podobnie jak w przypadku innych obiektów tego typu, nasypy otaczają niewielkie puste obszary, o kształcie owalnym lub zbliżonym do czworokątnego. W odległości ok. 10 m na północ od mielerzy usytuowany jest kolisty kopiec (nr 1), o średnicy ok. 8 m i wysokości ok. 0,8 m, z niewielkim zagłębieniem na szczycie (ryc. VI.65). Z trzech stron, od północy, zachodu i wschodu, przylegają do niego płytkie jamy. Na powierzchni kopca i mielerzy, a także w ich pobliżu widoczne są węgle drzewne.

Po raz pierwszy stanowisko zostało wspomniane przez Janusza B. Falińskiego i Macieja Oszmiańskiego, którzy zinterpretowali kopce jako kurhany (Faliński 1980, ryc. 4; Oszmiański 1996, nr 11). W 2005 r. przeprowadzono na nim badania powierzchniowe, w wyniku których

²⁸ Ponadto, w północno-wschodnim narożniku wykopu, na poziomie stropu calca, zarejestrowano podłużną jamę, której wypełnisko stanowiła szara ziemia z licznymi fragmentami spalonego drewna (ob. 32). Związek tego obiektu z kopcem nie jest jednak pewny.

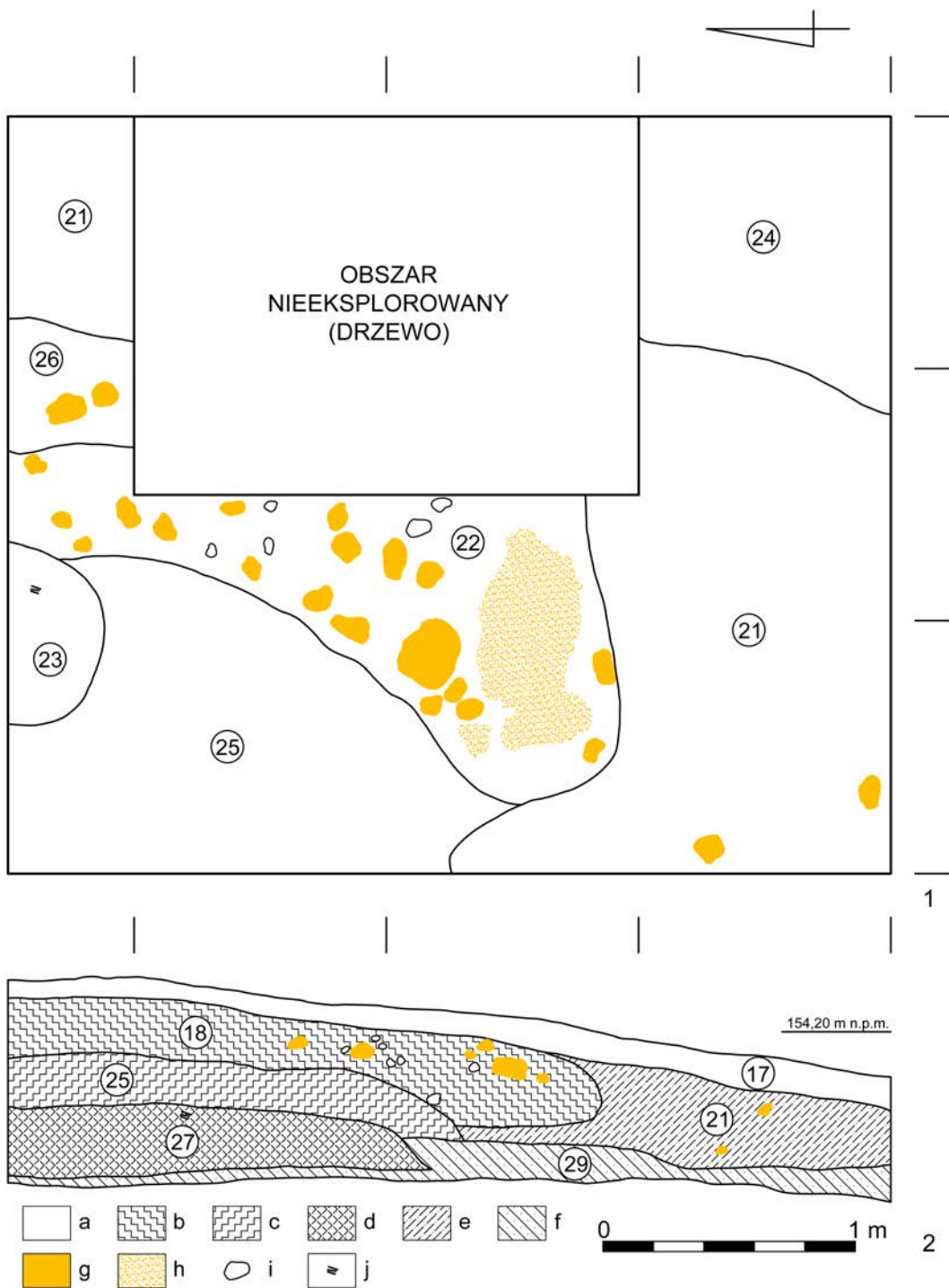
zweryfikowano funkcję nasypów, uznając je za pozostałości nowożytnych mielerzy (Samojlik 2007, ryc. 47, tab. 14, 15; Krasnodębski, Olczak 2012, tab. 1). Badania wykopaliskowe pozwoliły na nieco inną interpretację stanowiska.

Ryc. VI.58. Leśnictwo Teremiski, stan. 10 (oddział 338A/B). Lokalizacja stanowiska na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.321, arkusz Teremiski, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

Fig. VI.58. Leśnictwo Teremiski, site 10 (forest compartment 338A/B). Location of the site on a topographic map of a scale of 1:10 000 (256.321, "Teremiski" sheet, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by H. Olczak

Wykop archeologiczny, o wymiarach 5 × 2 m, wyznaczono w północno-zachodniej części kopca nr 1 (ryc. VI.64). W jego spągu stwierdzono warstwę piaszczystego humusu pierwotnego, o brązowej barwie i zachowanej miąższości ok. 0,15 m (w. 11; ryc. VI.66: 2; VI.67). Zalegała ona na większości powierzchni sondażu, poza środkową częścią kopca, gdzie wykopano płytką jamę (ob. 13), zaś pozyskany piasek wykorzystano do podwyższenia terenu na jej obrzeżu (w. 7 i 7/1; ryc. VI.66: 2). Na powstałej w ten sposób warstwie podsypki leżały spalone i nadpalone bierwiona lub belki, o grubości do ok. 0,25 m, pomiędzy którymi znajdowała się zwarta warstwa węgla drzewnych (w. 8; ryc. VI.66: 1, 2; VI.68). Analiza gatunkowa trzech próbek wykazała, że drewno pochodziło z sosny zwyczajnej i świerku pospolitego lub modrzewia (*Picea abies/Larix* sp.). Większość bierwion zorientowana była po osi północny wschód-południowy zachód, a tylko kilka kawałków leżało prostopadłe do nich. Drewno przykryte było warstwą jasnobrązowej gliny o miąższości ok. 0,5 m (w. 4), która bliżej środka nasypu uległa przepaleniu na pomarańczową barwę (w. 5; ryc. VI.66: 2; VI.67). W centralnej

Ryc. VI.59. Leśnictwo Teremiski, stan. 10 (oddział 338A/B), kopiec nr 2. Plan (1) i zachodni profil (2) wykopu: a – humus współczesny i ściółka; b – pomarańczowa glina; c – mocno spoista, pomarańczowo-brązowa glina; d – twarda szarobrązowa ziemia z bardzo drobnymi węgielkami drzewnymi; e – brązoszary piasek; f – jasnobrązowy piasek z żółtymi plamami; g – fragmenty polepy; h – warstewka rozkruszonej polepy; i – kamienie; j – węgle drzewne. Rys. Z. Tragarz

Fig. VI.59. Leśnictwo Teremiski, site 10 (forest compartment 338A/B), mound no. 2. Plan (1) and the east-facing profile (2) of the trench: a – modern humus and plant litter; b – orange clay; c – highly cohesive orange-brown clay; d – hard grey-brown soil with very fine charcoals; e – brown-grey sand; f – light brown sand with yellow patches; g – fragments of burnt clay; h – thin layer of crushed burnt clay; i – stones; j – charcoals. Drawn by Z. Tragarz

części kopca drewna nie stwierdzono. W jego spągu, we wspomnianej już jamie 13, zalegała pomarańczowa glina (w. 5/1), w górnej strefie przemieszana z białą substancją o nieokreślonym składzie, być może wapnem (w. 12). Obecność powyżej tej warstwy ciemnobrązowej torfiastej próchnicy (w. 3; ryc. VI.66: 2), o miąższości ok. 0,4 m, świadczy, że po zakończeniu procesu produkcyjnego pozostało tu niewielkie zagłębienie, które z biegiem czasu wypełniło się w naturalny sposób. U podstawy nasypu odłożyły się warstwy czarnej spalenizny z węglami drzewnymi i nielicznymi fragmentami polepy (w. 2 i 10; ryc. VI.66: 2; VI.68). Niektóre z nich, podobnie jak drobne bryłki znalezione na poziomie spalonego drewna, miały gładką powierzchnię. Ponadto w nawarstwieniach kopca odkryto kilka ułamków toczonych naczyń nowożytnych wypalonych w atmosferze redukcyjnej (ryc. VI.69: 3)²⁹.

Ryc. VI.60. Leśnictwo Teremiski, stan. 10 (oddział 338A/B), kopiec nr 2. Plan wykopu na poziomie spągu warstw 22 i 25. Fot. D. Krasnodębski

Fig. VI.60. Leśnictwo Teremiski, site 10 (forest compartment 338A/B), mound no. 2. Plan of the trench at the level of the base of layers 22 and 25. Photo by D. Krasnodębski

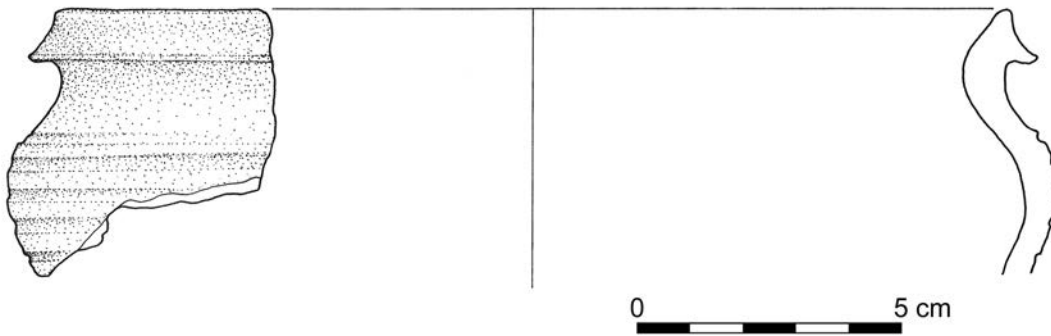
Ryc. VI.61. Leśnictwo Teremiski, stan. 10 (oddział 338A/B), kopiec nr 2. Zachodni profil wykopu. Fot. D. Krasnodębski

Fig. VI.61. Leśnictwo Teremiski, site 10 (forest compartment 338A/B), mound no. 2. East-facing profile of the trench. Photo by D. Krasnodębski

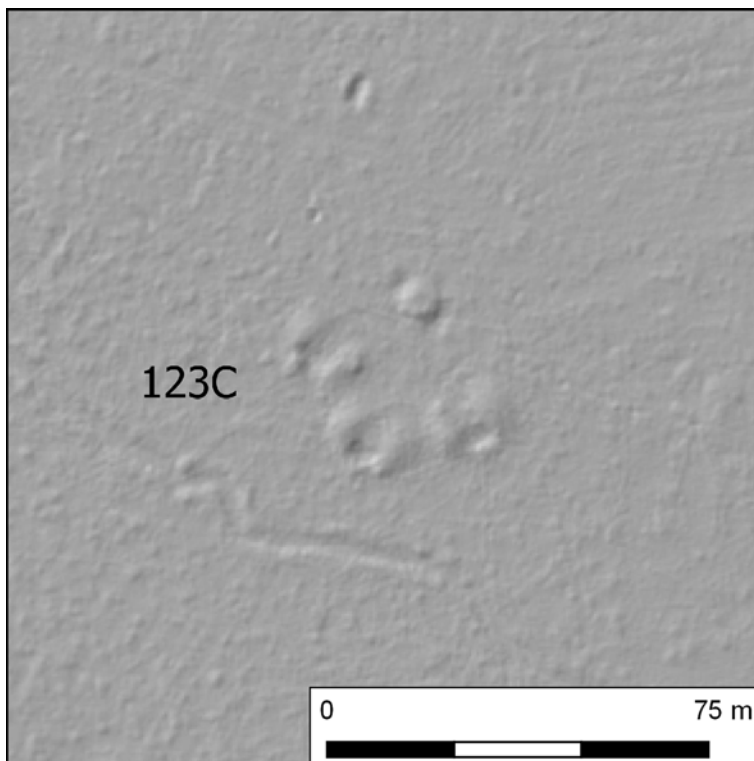
Analizy radiowęglowe spalonego drewna (w. 8) ze spągu nasypu przyniosły wiek 170 ± 30 BP i 180 ± 30 BP (Poz-88990 i Poz-88991; tab. VI.4). Uwzględniając wyniki kalibracji oraz cechy pozyskanej ceramiki kopiec można datować na XVIII w., ewentualnie na przełom XVIII i XIX w. Na północny wschód od niego, na terenie wczesnośredniowiecznej osady (stan. 6), znaleziono nieliczne fragmenty naczyń późnośredniowiecznych i nowożytnych (ryc. VI.69: 1, 2), a także stwierdzono ślady orki. Można zatem przypuszczać, że ze stanowiskiem produkcyjnym związana była niewielka osada.

²⁹ W trakcie badań pozyskano także nieliczne fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej, związane ze zlokalizowaną w tym miejscu starszą osadą (stan. 6; por. rozdz. V.2.1 i V.3.1).

Ryc. VI.62. Leśnictwo Teremiski, stan. 10 (oddział 338A/B), kopiec nr 2. Fragment garnka z warstwy 21. Rys. G. Nowakowska, H. Olczak

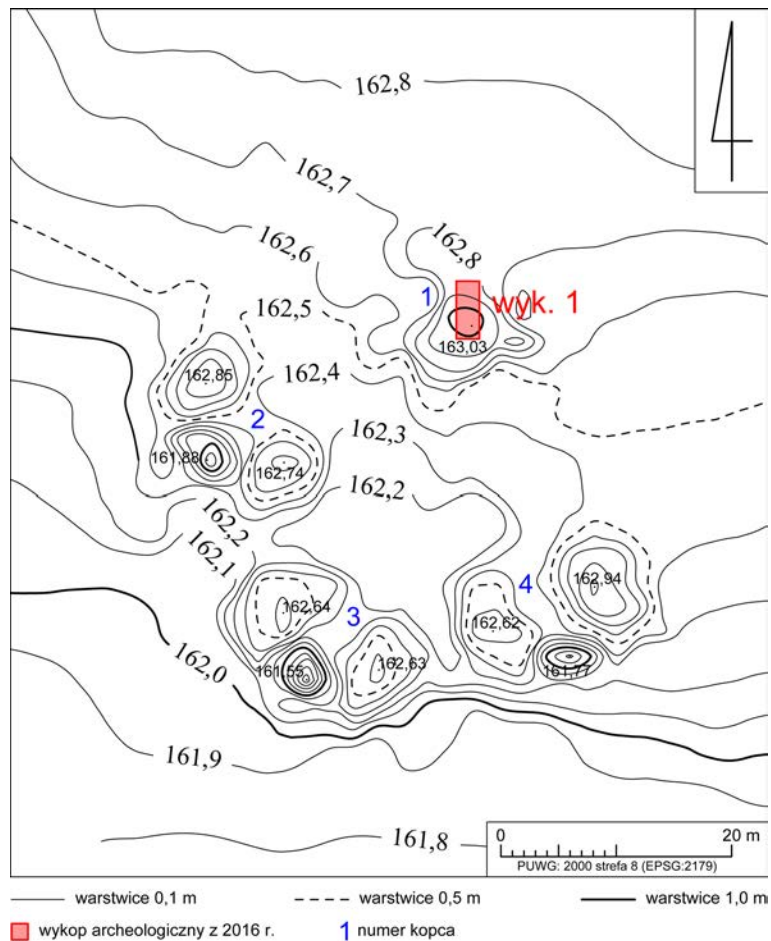
Fig. VI.62. Leśnictwo Teremiski, site 10 (forest compartment 338A/B), mound no. 2. Pot fragment from layer 21. Drawn by G. Nowakowska, H. Olczak

Ryc. VI.63. Leśnictwo Przechody, stan. 7 (oddział 123C). Numeryczny model terenu (źródło i oprac. danych ALS LiDAR: IBL). Wg Krasnodębski, Olczak 2017

Fig. VI.63. Leśnictwo Przechody, site 7 (forest compartment 123C). Digital Elevation Model (source and compilation of ALS LiDAR data: Forest Research Institute). According to Krasnodębski, Olczak 2017

Opisane kopce są prawdopodobnie relikami pieców o prostej konstrukcji, zbudowanych z gliny, niekiedy – jak w przypadku stanowiska 4 w leśnictwie Teremiski – z użyciem drewnianego stelażu. Badania żadnego z nich nie przyniosły jednak danych pozwalających na wyjaśnienie ich przeznaczenia. W dwóch nasypach odkryto obecność białej substancji, być może wapna. Warto w tym miejscu dodać, że podobny kopiec, ze skupiskiem zżużonej popioły na powierzchni, zlokalizowany jest również w uroczysku Szczekotowo, na stanowisku 1 w leśnictwie Postołowo (por. rozdz. V, ryc. V.3). W jego okolicy istniała buda potażowa, wzmiankowana w inwentarzu z końca XVIII w. (Raporta z Leśnictwa JKMci Ekonomij Brzeskiej 1779–1780; por. rozdz. VI.2.1), jednak nie jest pewne, czy kopiec ma z nią jakkolwiek związek, bowiem w tym miejscu znajdują się także relikty innych obiektów produkcyjnych.

Ryc. VI.64. Leśnictwo Przechody, stan. 7 (oddział 123C). Plan warstwicowy z lokalizacją wykopu archeologicznego. Oprac. W. Małkowski

Fig. VI.64. Leśnictwo Przechody, site 7 (forest compartment 123C). Contour plan with the location of the archaeological trench. Compiled by W. Małkowski

Ryc. VI.65. Leśnictwo Przechody, stan. 7 (oddział 123C), kopiec nr 1. Widok nasypu od północnego wschodu. Fot. H. Olczak

Fig. VI.65. Leśnictwo Przechody, site 7 (forest compartment 123C), mound no. 1. View of the mound from the northeast. Photo by H. Olczak

Y 8481186,5
X 5852224

Y 8481186,5
X 5852229

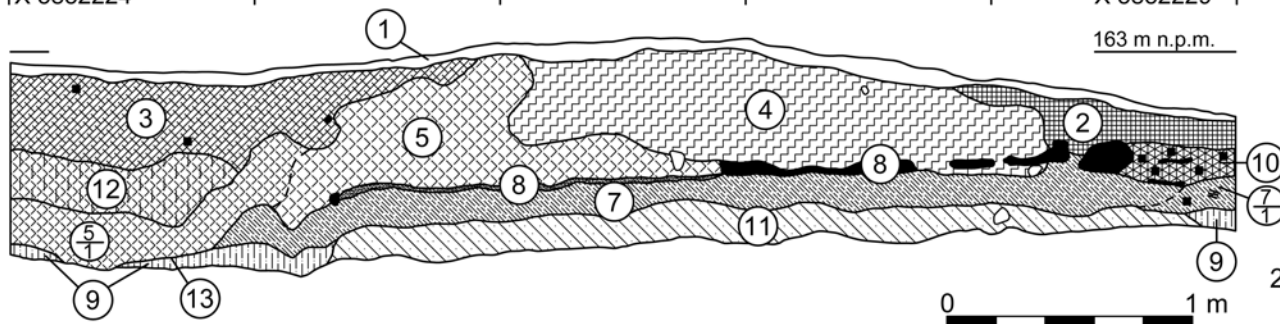
Y 8481188,5
X 5852224

1

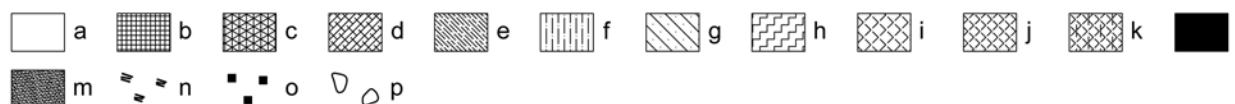
Y 8481186,5
X 5852224

Y 8481186,5
X 5852229

163 m n.p.m.

2

Ryc. VI.66. Leśnictwo Przechody, stan. 7 (oddział 123C), kopiec nr 1. Plan (1) i zachodni profil (2) wykopu: a – humus współczesny; b – czarny piasek; c – czarny piasek z plamkami jasnobrązowej gliny; d – ciemnobrązowy torfiasty piasek; e – ciemnoszary lekko zgliniony piasek z jasnoszarymi plamkami; f – brązowy, jasnobrązowy i ciemnobrunatny piasek; g – brązowy piasek przechodzący w jasnobrązowy; h – jasnobrązowooliwkowa glina z plamkami ciemnobrunatnego piasku; i – pomarańczowa glina; j – pomarańczowa glina z plamkami ciemnoszarego piasku; k – pomarańczowa glina z plamkami jasnoszarobrązowego piasku i grudkami wapna; l – spalone i nadpalone drewno; m – zwarta warstwa węgla drzewnych; n – fragmenty węgla drzewnych; o – polepa; p – kamienie. Rys. Z. Tragarz

Fig. VI.66. Leśnictwo Przechody, site 7 (forest compartment 123C), mound no. 1. Plan (1) and the east-facing profile (2) of the trench: a – modern humus; b – black sand; c – black sand with patches of light brown clay; d – dark brown, peaty sand; e – dark gray, slightly clayey sand with light gray patches; f – brown, light brown, and dark fuscous sand; g – brown sand transitioning into light brown one; h – light brown-olive clay with patches of dark brown sand; i – orange clay; j – orange clay with patches of dark gray sand; k – orange clay with patches of light gray-brown sand and lumps of lime; l – burnt and partially burnt wood; m – compact layer of charcoals; n – charcoal fragments; o – burnt clay; p – stones. Drawn by Z. Tragarz

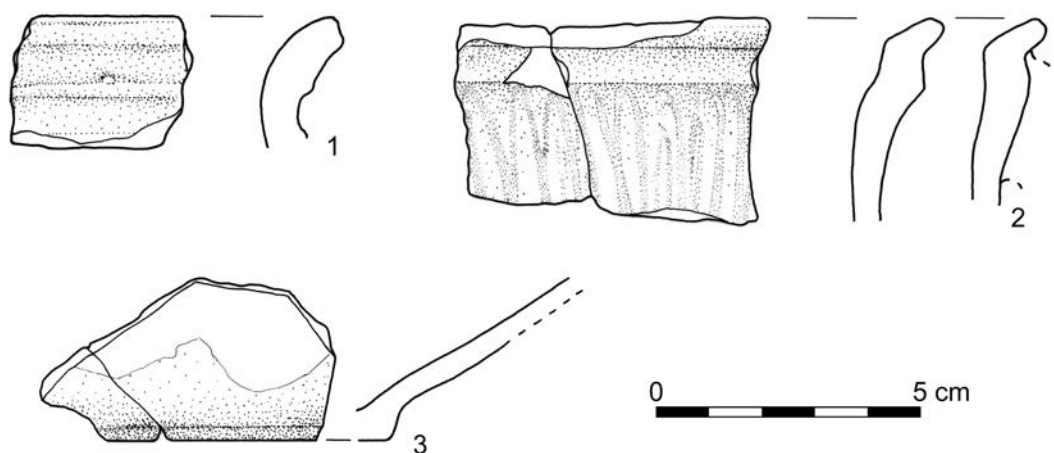
Ryc. VI.67. Leśnictwo Przechody, stan. 7 (oddział 123C), kopiec nr 1. Zachodni profil wykopu. Fot. H. Olczak

Fig. VI.67. Leśnictwo Przechody, site 7 (forest compartment 123C). East-facing profile of the trench. Photo by H. Olczak

Ryc. VI.68. Leśnictwo Przechody, stan. 7 (oddział 123C), kopiec nr 1. Spalone drewno (w. 8) w spągu kopca. Fot. H. Olczak

Fig. VI.68. Leśnictwo Przechody, site 7 (forest compartment 123C), mound no. 1. Burnt wood (layer 8) at the base of the mound. Photo by H. Olczak

Ryc. VI.69. Leśnictwo Przechody, stan. 6 i 7 (oddział 123C). Wybór fragmentów ceramiki późnośredniowiecznej (1) i nowożytniej (2, 3) znalezionych na obrzeżu nasypu kopca nr 1 (3) oraz na terenie pobliskiej osady (1, 2). Ryc. G. Nowakowska, H. Olczak

Fig. VI.69. Leśnictwo Przechody, sites 6 and 7 (forest compartment 123C). Selection of fragments of late Medieval (1) and modern (2, 3) pottery found on the edge of the mound no. 1 (3) and in the nearby settlement (1, 2). Drawn by G. Nowakowska, H. Olczak

Kopce produkcyjne z początku XX w.

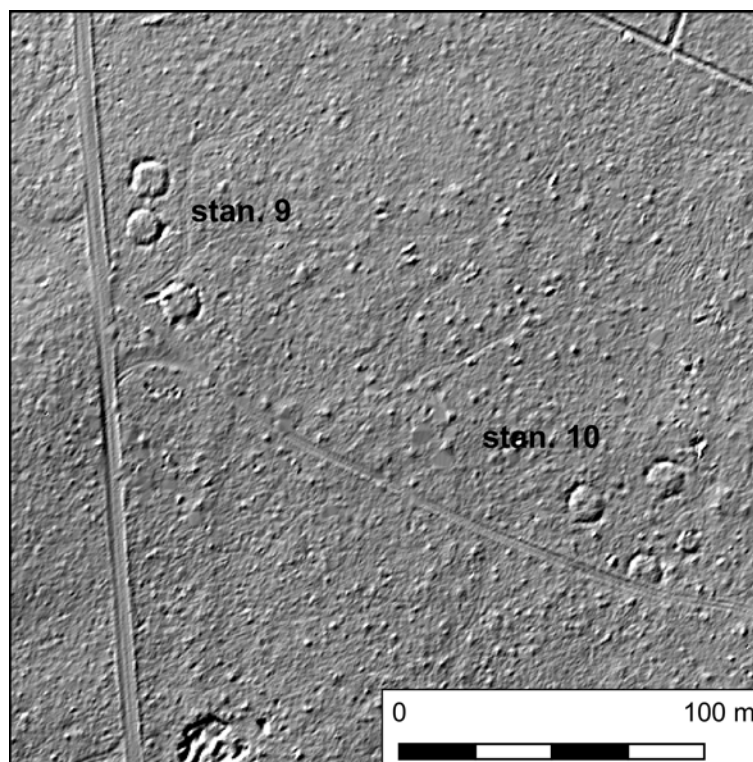
Na koniec trzeba wspomnieć o jeszcze jednym rodzaju obiektów będących pozostałością dawnego przetwórstwa drzewnego w Puszczy Białowieskiej. Większość z nich – jak się wydaje – powstała wprawdzie w późniejszym okresie niż omawiane w rozdziale stanowiska (początek XX w.), jednak niektóre mogą być nieco starsze. Są to koliste, znacznie rzadziej owalne lub w przybliżeniu czworokątne kopce, ze wszystkich stron otoczone jamami, które często łączą się ze sobą i tworzą rowy (ryc. VI.70). Ich nasypy są zazwyczaj niskie i słabo widoczne w terenie, a czasami ich jedynym dostrzegalnym śladem są układające się w okręgi zagłębienia i warstwy węgla drzewnych. Średnica kopców wynosi najczęściej ok. 10 m, a wysokość rzadko przekracza 0,5 m. Większość z nich znajduje się w południowej części Puszczy Białowieskiej. Jedno z większych skupisk zlokalizowane jest wzdłuż linii kolejowej Hajnówka-Białowieża – na wschód od Hajnówki i osady leśnej Sacharewo (Leśnictwo Czerlonka, stan. 8–11; ryc. VI.71) oraz w pobliżu osady Czerlonka (Leśnictwo Czerlonka, stan. 6 i 7, Leśnictwo Podcerkiew, stan. 5, Leśnictwo Wilczy Jar, stan. 6). Kolejne zespoły położone są po obu stronach Sinickiej Drogi, w oddziałach 522, 523 i 547 (Leśnictwo Podcerkiew, stan. 9 i 10; ryc. VI.70; VI.72), a także na zachodnim obrzeżu południowej części Puszczy, na wschód od wsi Witowo (m.in. stan. 2 w leśnictwie Łozice). Mniejsze skupiska lub pojedyncze nasypy odnotowano także w kilku innych miejscach, m.in. w oddziale 525 (Leśnictwo Grudki, stan. 3). Wyróżniają się kopce z oddziału 164 Białowieskiego Parku Narodowego (stan. 43–45), które w przeciwieństwie do pozostałych mają kształt nie kolisty, lecz zbliżony do czworokątnego (ryc. VI.73). Wyraźnie widoczne rowy zlokalizowane na obrzeżu ich nasypów sugerują jednak, że należą one najprawdopodobniej do tego samego typu obiektów.

Ryc. VI.70. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 10 (oddziały 523C i 547A). Kopiec nr 6 (listopad 2016 r.).

Fot. H. Olczak

Fig. VI.70. Leśnictwo Podcerkiew, site 10 (forest compartments 523C and 547A). Mound no. 6 (November 2016). Photo by H. Olczak

Ryc. VI.71. Leśnictwo Czerlonka, stan. 9 i 10 (oddział 416D). Numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK). Oprac. M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

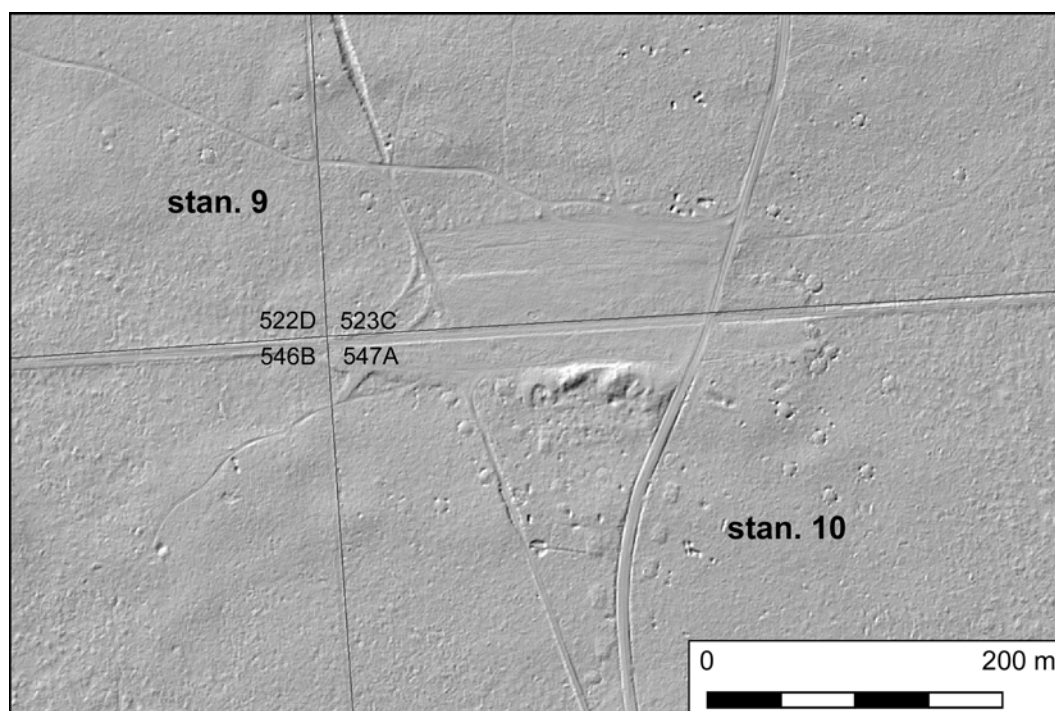
Fig. VI.71. Leśnictwo Czerlonka, sites 9 and 10 (forest compartment 416D). Digital Elevation Model (source of ALS LiDAR data: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

Liczba kopców na poszczególnych stanowiskach waha się od jednego do ponad 20, zaś odległości między nimi wynoszą od kilku do kilkudziesięciu metrów. Typowe jest usytuowanie ich wzdłuż istniejących do dzisiaj dróg leśnych (ryc. VI.72). Bardzo rzadko w pobliżu zlokalizowane są też innego typu obiekty produkcyjne. W dwóch miejscach (Leśnictwo Grudki, stan. 3 i Leśnictwo Czerlonka, stan. 8) w odległości kilkudziesięciu metrów od opisywanych kopców znajdują się pozostałości smolarni, zaś na stanowisku 7 w leśnictwie Czerlonka pojedynczy kopiec o niejasnej funkcji. Różnego rodzaju nasypy, zwykle o regularnie czworokątnym kształcie, występują też na stanowiskach 9 i 10 w leśnictwie Podcerkiew (ryc. VI.72). W Leśnictwie Czerlonka, stan. 11 oprócz trzech kopców tego typu znajdują się również dwa nieco mniejsze, otoczone słabo widocznymi czworokątnymi wałami (?). Na powierzchni kilku nasypów z tego stanowiska odkryto fragmenty cegieł, a na jednym żelazną sztabę. Węgłe drzewne pobrane z kopców z dwóch stanowisk (Leśnictwo Grudki, stan. 3 i Leśnictwo Podcerkiew, stan. 10) pochodzą w zdecydowanej większości z sosny zwyczajnej, z bardzo niewielkim udziałem brzozy i kory nieokreślonego gatunku drzewa (tab. VI.5). Zarówno wyniki analiz, jak i usytuowanie kopców w zbiorowiskach boru mieszanego i sosnowego wskazują, że prowadzony w nich typ produkcji nakierowany był na przetwarzanie drewna sosny. Jest to wyraźna różnica w stosunku do opisanych wyżej starszych mielerzy, z których pozyskano głównie węgiel z gatunków drzew liściastych (por. tab. VI.3). Drewno sosny, pochodzące z pni i gałęzi z korą, przetwarzano również w kopcu o analogicznym kształcie ze Skórki, pow. pilski, stan. 40 (Stępnik, Rola 2019, 218–221, tab. 1).

Tab. VI.5. Zestawienie gatunków węgla drzewnych pochodzących z wybranych kopców znajdujących się w polskiej części Puszczy Białowieskiej (X – gatunek dominujący; d – domieszka)

Tab. VI.5. List of types of charcoals from selected mounds in the Polish part of the Białowieża Forest (X – dominant species; d – admixture)

Nazwa stanowiska	Nr kopca	Sosna zwyczajna <i>Pinus sylvestris</i>	Brzoza <i>Betula</i> sp.	Nieokreślone <i>Indet.</i>
Leśnictwo Grudki, stan. 3, oddz. 525D	2	X	d	
Leśnictwo Grudki, stan. 3, oddz. 525D	3	X		
Leśnictwo Podcerkiew, stan. 10, oddz. 523C/547A	8	X		
Leśnictwo Podcerkiew, stan. 10, oddz. 523C/547A	11	X		X (kora)
Leśnictwo Podcerkiew, stan. 10, oddz. 523C/547A	12	X	X	
Leśnictwo Podcerkiew, stan. 10, oddz. 523C/547A	14	X		

Ryc. VI.72. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 9 i 10 (oddziały 522, 523 i 547). Numeryczny model terenu.

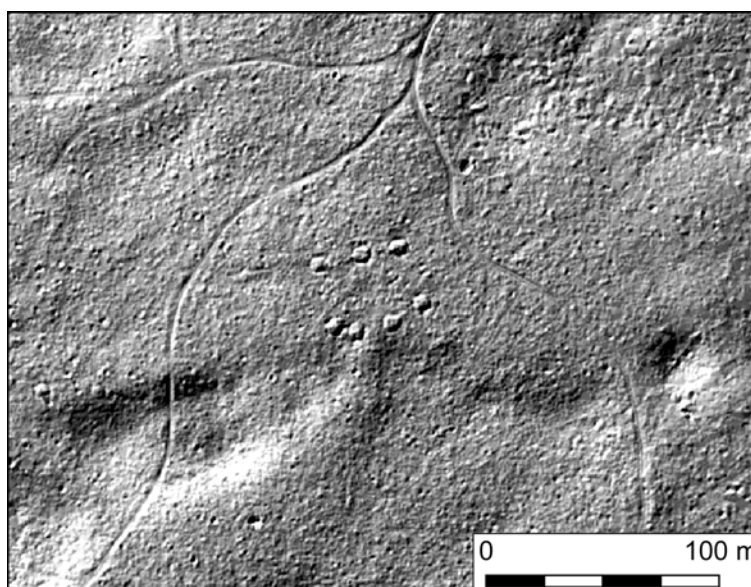
Pomiędzy zespołami kopców widoczny jest dawny plac do składania drewna przy torze kolejki leśnej (źródło i oprac. danych ALS LiDAR: IBL). Według Krasnodębski, Olczak 2018, ryc. 15

Fig. VI.72. Leśnictwo Podcerkiew, sites 9 and 10 (forest compartments 522, 523, and 547). Digital Elevation Model. Between groups of mounds, a former wood storage yard is visible next to the forest railway track (source and compilation of ALS LiDAR data: Forest Research Institute). According to Krasnodębski, Olczak 2018, fig. 15

Podobne nasypy występują w bardzo dużej liczbie w innych regionach obecnej Polski, zwłaszcza w jej części północnej i zachodniej. Spotyka się je na przykład w Puszczy Iłżeckiej, Lasach Dolnośląskich, a także w Wielkopolsce (Bakuła i in. 2014, ryc. 1; Budziszewski

i in. 2016, ryc. 29, 30, 35; Rola 2017, ryc. 4; Stępnik, Rola 2019; Krzepkowski, Sobalak 2020, ryc. 141). Na Podlasiu są znacznie rzadsze – zidentyfikowano je m.in. w okolicy Brańska, na stanowiskach 13 i 14 w miejscowości Czaje-Małyszczyn, pow. siemiatycki (Pawlata 2016, ryc. 11)³⁰.

Kopce o podobnym kształcie określane są najczęściej w literaturze archeologicznej jako mielerze (m.in. Bakula i in. 2014, 193–196; Budziszewski i in. 2016; Stępnik, Rola 2019). Ponieważ żaden obiekt tego typu z Puszczy Białowieskiej nie został rozpoznany wykopaliskowo, rozważania na temat ich dokładnej funkcji i chronologii mają na razie charakter hipotetyczny. Usytuowanie większości z nich na mocno przekształconym terenie w okolicy Czerlonki i Sinickiej Drogi, w pobliżu linii kolejowej i składnic drewna, nasuwa przypuszczenie o związku z przetwórstwem drewna w czasach I wojny światowej, ewentualnie w okresie międzywojennym. W 1916 r. rozpoczęto w Hajnówce produkcję oleju terpentynowego na potrzeby niemieckiej armii, do czego konieczna była duża ilość smoły sosnowej (Voit 1918, 38). Czworokątne obiekty z Białowieskiego Parku Narodowego (stan. 43–45; por. ryc. VI.73) mogą być nieco starsze, jednak ich dokładnego datowania na obecnym etapie badań nie można ustalić.

Ryc. VI.73. Białowieża National Park, site 44 (forest compartment 164D). Numeryczny model terenu (źródło i oprac. danych ALS LiDAR: IBL). Wg Krasnodębski, Olczak 2018, ryc. 16

Fig. VI.73. Białowieża National Park, site 44 (forest compartment 164D). Digital Elevation Model (source and ALS LiDAR data compilation: Forest Research Institute). According to Krasnodębski, Olczak 2018, fig. 16

Osady

Na koniec kilka słów należy poświęcić istniejącym w Puszczy Białowieskiej osadom. Inaczej niż w poprzednich okresach, począwszy od XV/XVI w. osiedlanie się na tym obszarze podlegało ścisłym uregulowaniom prawnym. W XVI–XVII w. na obrzeżu Puszczy zakładane były wsie osoczników, których zadaniem była ochrona tego kompleksu leśnego przed nielegalnym użytkowaniem (Hedemann 1939, 141–143; Wiśniewski 1968, 28 n.). Zwalczano na-

³⁰ Stanowiska AZP 47-82/50 i 47-82/51. W cytowanej pracy zinterpretowane one zostały jako kurhany (Pawlata 2016, tab. 1).

tomiast samowolne zajmowanie terenów pod osady i uprawy wewnątrz Puszczy. Wyjątkiem były powstające już od XV stulecia niewielkie osady budników, lokowane przy miejscach produkcji. Jedną z najstarszych znanych wsi istniała w uroczysku Obołonie (Leśnictwo Teremiski, stan. 3), zaś jej ludność przypuszczalnie trudniła się wytopem żelaza. Kolejna niewielka osada zlokalizowana była zapewne w uroczysku Szczekotowo (Leśnictwo Postołowo, stan. 6), w pobliżu istniejącej tam budy potażowej (Samojlik 2016, 13; Krasnodębski, Olczak 2018, 40–43), zaś inna funkcjonowała w XVII/XVIII w. na zachodnim obrzeżu Puszczy, w sąsiedztwie mielerzy (Leśnictwo Sacharewo, stan. 9; Niedziółka 2019; Niedziółka 2020a; Wawrusiewicz 2020a). Większe osady, takie jak Podcerkwa, Budy, Teremiski i Pohorelec (obecnie Pogorzelce), powstały dopiero w 2. połowie XVIII stulecia, w okresie wzmożonej eksploatacji Puszczy za czasów administracji Antoniego Tyzenhauza (Hedemann 1939, 143 n.; Samojlik 2007, 113). To one na przeciąg kolejnych stuleci stały się głównym miejscem zamieszkiwania ludzi na tym terenie. Niezależnie od tego rozwijały się wsie położone koło dworu białowieskiego. Te zagadnienia wykraczają już jednak poza zakres zainteresowania niniejszej publikacji.

Rozdział VII. Kopce i wały ziemne o nieokreślonej chronologii i funkcji

W Puszczy Białowieskiej – z powodu niewielkiego stopnia antropopresji w średniowieczu i czasach nowożytnych – zachowało się największe w tej części Europy nagromadzenie różnego rodzaju obiektów o własnej formie terenowej. Najliczniejszą grupę tworzą wśród nich kopce ziemne, występujące zarówno pojedynczo, jak i w zespołach. Ich inwentaryzacja rozpoczęła się już na początku XX stulecia, jednak dopiero badania przeprowadzone w ostatnich latach – dzięki upowszechnieniu technologii numerycznego modelu terenu ALS LiDAR – pozwoliły na pełną ocenę skali tego zjawiska. Z powodu ogromnej liczby znajdujących się na omawianym obszarze nasypów, a jednocześnie ich znacznego zróżnicowania, nadal nie jesteśmy w stanie w zadowalający sposób określić chronologii i funkcji zdecydowanej większości z nich, mimo że w ostatnich latach grupa obiektów rozpoznanych wykopaliskowo znacząco wzrosła. Jedynie najbardziej charakterystyczne kopce można przyporządkować do konkretnych kategorii – wczesnośredniowiecznych i pradziejowych kurhanów lub pozostałości nowożytnej produkcji drzewnej. W rozdziale zaprezentowano kilkadziesiąt zespołów, których na podstawie obecnego stanu badań nie udało się zakwalifikować do żadnego z opisanych wcześniej etapów dziejów tego regionu (ryc. VII.1).

Drugi rodzaj omówionych w rozdziale obiektów tworzą podłużne wyniosłości ziemne, o których obecności na terenie Puszczy Białowieskiej archeolodzy dowiedzieli się dopiero w ostatnim czasie, dzięki lotniczemu skanowaniu laserowemu. Najbardziej prawdopodobny wydaje się związek tych struktur z dawnymi systemami pól, jednak ich datowanie i miejsce w krajobrazie kulturowym pozostają na razie niejasne.

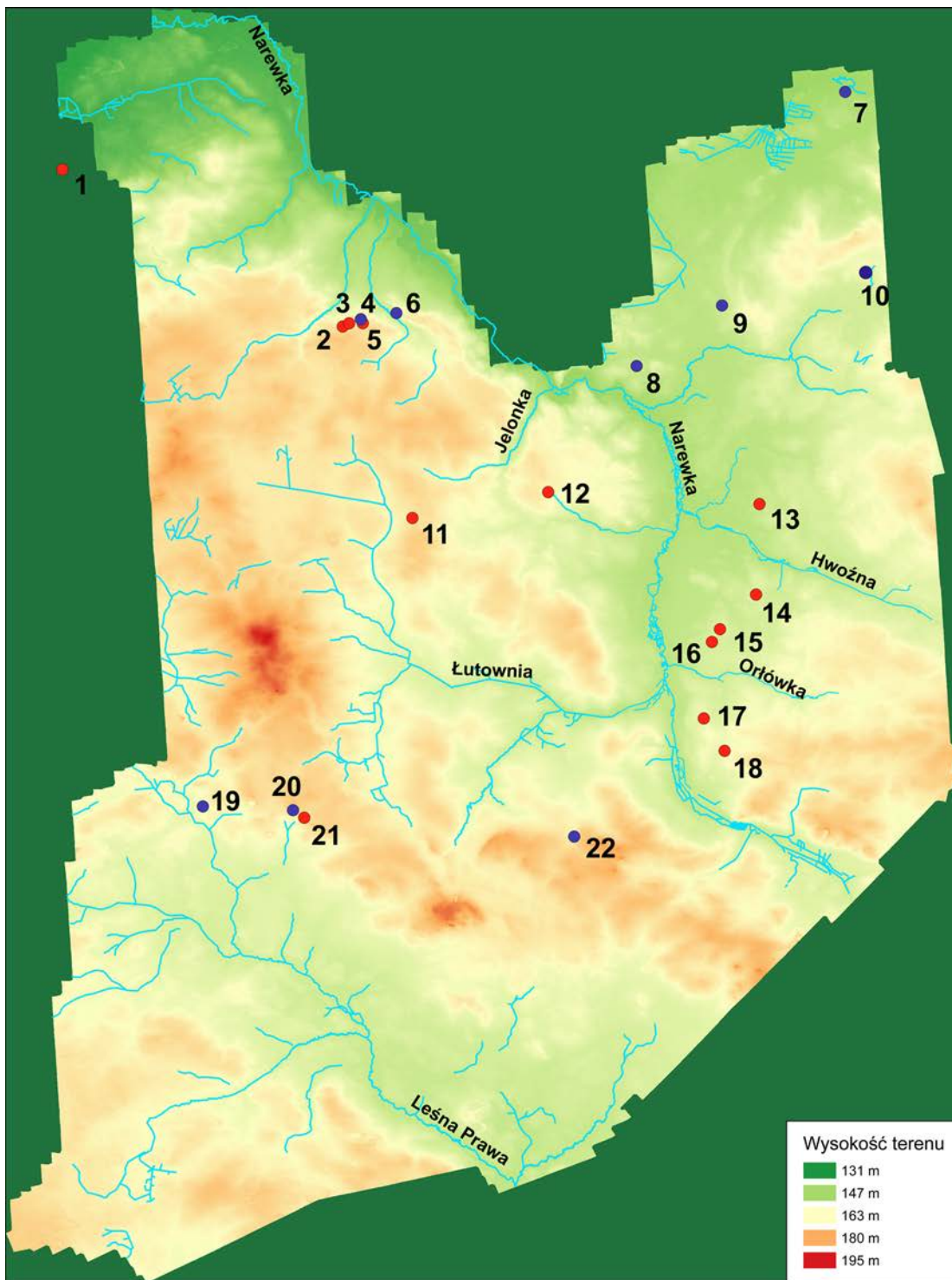
VII.1. Kopce ziemne

Z polskiej części Puszczy Białowieskiej znanych jest obecnie kilkaset stanowisk skupiających różnego rodzaju kopce ziemne, których datowanie i funkcja nie zostały dotychczas wyjaśnione w przekonujący sposób. Pierwsze badania tego typu obiektów prowadził w latach 1917 i 1918 Alfred Götze. Niewielkie nasypy bez pochówków z jamami dookolnymi zinterpretował on jako słowiańskie kurhany o obrządku ciałałopalnym, natomiast większe – bez zagłębień na obrzeżach – jako groby pradziejowe lub o nieokreślonej chronologii (Götze 1929, 545, 548). Pomimo wyraźnych różnic w kształtach i rozmiarach w ciągu następnych dziesię-

cioloci wszystkie kopce z tego terenu, bez względu na stan i wyniki badań, uznawane były za wczesnośredniowieczne kurhany i z taką atrybucją wpisane zostały do rejestru zabytków województwa podlaskiego (m.in. Górską 1976; Faliński 1980; Oszmiański 1996; Wykaz zabytków archeologicznych 2015). Taka interpretacja – mimo że wielokrotnie podważana (m.in. Wiśniewski 1968, 24; Kaczyński 1976, 558; Samojlik, Jędrzejewska 2003, 534 n.; Krasnodębski i in. 2005, 571; Samojlik 2007, 88–94; Krasnodębski, Olczak, Samojlik 2011, 163; Krasnodębski, Olczak 2012, 153) – nadal jest rozpowszechniona (m.in. Bieńkowska 2005b, 242; Wawrzeniuk 2017; Wawrzeniuk i in. 2017, 193, 197 n., ryc. 6; Skrzyńska 2019b, 307 n.). Coraz częściej jednak w wyniku badań wykopaliskowych można stwierdzić, że przypisywanie wielu nasypom funkcji sepulkralnej i/lub datowanie ich na okres wczesnego średniowiecza pozbawione jest podstaw naukowych. W świetle aktualnego stanu wiedzy zaledwie kilka stanowisk z terenu Puszczy Białowieskiej to potwierdzone lub domniemane słowiańskie cmentarzyska kurhanowe (por. rozdz. V.2.2 i V.3.2). Czasami już rozpoznanie powierzchniowe, polegające na analizie kształtów i rozmiarów kopców, ich układu w obrębie zespołów, warunków środowiskowych oraz znalezionej w pobliżu materiału zabytkowego lub warstw spalenizny, pozwala na wstępną interpretację ich funkcji. Na tej podstawie kilkaset nasypów określono jako pozostałości po nowożytnej produkcji drzewnej (Samojlik 2007, 88–95, 99–102, 108–112, ryc. 51; Krasnodębski, Olczak 2012, 153–157; Samojlik i in. 2013a; Krasnodębski, Olczak 2018, 23–27). Obecnie jednak w odniesieniu do niektórych z nich, na przykład tzw. potażarni, również taka interpretacja wydaje się niewystarczająco udokumentowana. Pamiętać przy tym trzeba, że w przypadku wielu obiektów nawet badania wykopaliskowe nie przynoszą oczekiwanych rezultatów i nie dają odpowiedzi na stawiane pytania. Dodatkowa trudność polega na tym, że kopce o różnej funkcji i chronologii często znajdują się w bezpośrednim sąsiedztwie, a niekiedy nawet zaliczane są do tych samych stanowisk, a zatem wykopaliskowe rozpoznanie pojedynczych z nich nie zawsze prowadzi do prawidłowej interpretacji całych zespołów. Przykładem tego są nasypy z uroczysk Szczekotowo (oddział 214; por. rozdz. V, ryc. V.3) i Szadzkie (oddziały 387 i 415; ryc. VII.2), a prawdopodobnie też ze stanowiska 2 w leśnictwie Gnilec (ryc. VII.3).

- **Ryc. VII.1** Lokalizacja zespołów kopców wzmiankowanych w rozdziale (źródło mapy hipsometrycznej: IBL): 1 – Leśnictwo Rybaki, stan. 6; 2 – Leśnictwo Gnilec, stan. 1; 3 – Leśnictwo Gnilec, stan. 3; 4 – Leśnictwo Gnilec, stan. 10; 5 – Leśnictwo Gnilec, stan. 4; 6 – Leśnictwo Gnilec, stan. 6; 7 – Leśnictwo Pasieki, stan. 2; 8 – Leśnictwo Olchówka, stan. 5; 9 – Leśnictwo Olchówka, stan. 3; 10 – Leśnictwo Łączyno, stan. 8; 11 – Leśnictwo Przechody, stan. 11; 12 – Leśnictwo Jelonka, stan. 10; 13 – Białowieski Park Narodowy, stan. 46; 14 – Białowieski Park Narodowy, stan. 21; 15 – Białowieski Park Narodowy, stan. 17; 16 – Białowieski Park Narodowy, stan. 16; 17 – Białowieski Park Narodowy, stan. 23; 18 – Białowieski Park Narodowy, stan. 2; 19 – Leśnictwo Sacharewo, stan. 7; 20 – Leśnictwo Krynoczka, stan. 3; 21 – Leśnictwo Krynoczka, stan. 1; 22 – Leśnictwo Batorówka, stan. 4. Objasnienia: a – stanowiska badane wykopaliskowo; b – stanowiska, dla których wykonano datowania radiowęglowe. Oprac. H. Olczak

Fig. VII.1 Location of the groups of mounds mentioned in the chapter (source of the hypsometric map: Forest Research Institute): 1 – Leśnictwo Rybaki, site 6; 2 – Leśnictwo Gnilec, site 1; 3 – Leśnictwo Gnilec, site 3; 4 – Leśnictwo Gnilec, site 10; 5 – Leśnictwo Gnilec, site 4; 6 – Leśnictwo Gnilec, site 6; 7 – Leśnictwo Pasieki, site 2; 8 – Leśnictwo Olchówka, site 5; 9 – Leśnictwo Olchówka, site 3; 10 – Leśnictwo Łączyno, site 8; 11 – Leśnictwo Przechody, site 11; 12 – Leśnictwo Jelonka, site 10; 13 – Białowieża National Park, site 46; 14 – Białowieża National Park, site 21; 15 – Białowieża National Park, site 17; 16 – Białowieża National Park, site 16; 17 – Białowieża National Park, site 23; 18 – Białowieża National Park, site 2; 19 – Leśnictwo Sacharewo, site 7; 20 – Leśnictwo Krynoczka, site 3; 21 – Leśnictwo Krynoczka, site 1; 22 – Leśnictwo Batorówka, site 4. Explanation: a – sites that have been excavated; b – sites with radiocarbon dating performed. Compiled by H. Olczak

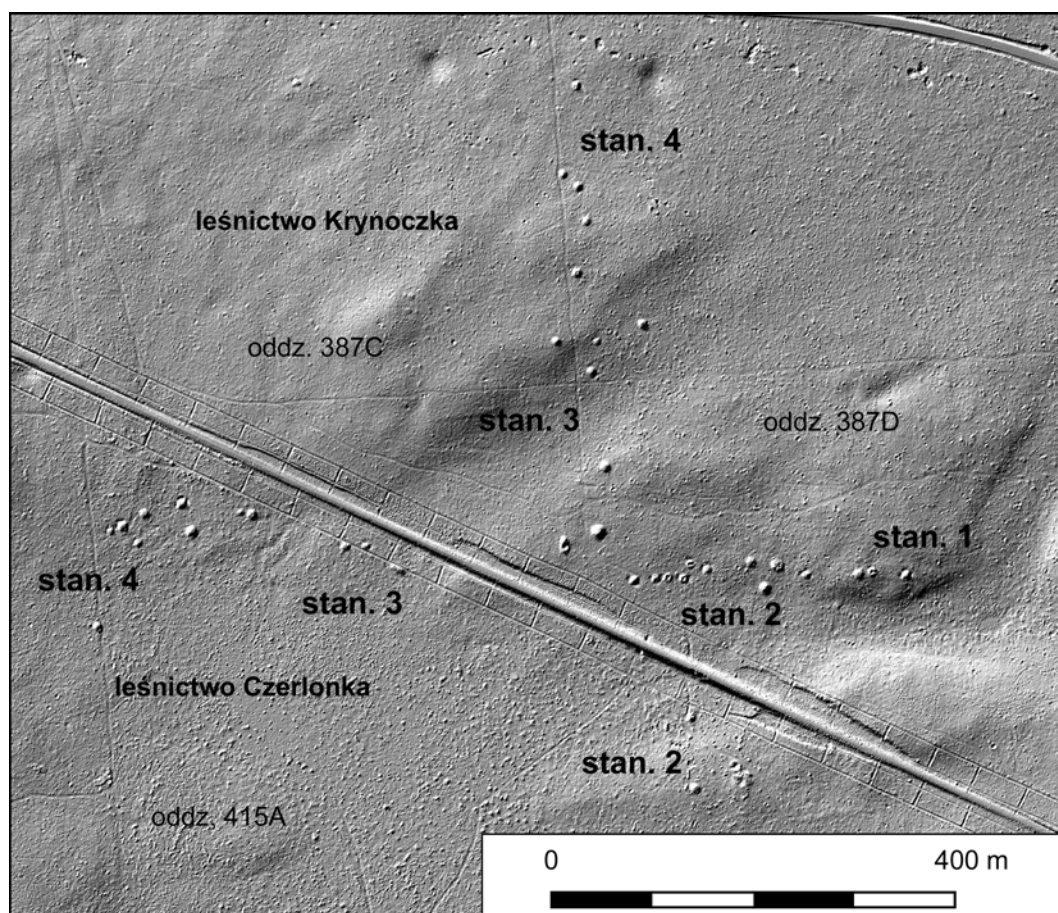
● a ● b

0 10 km

Ze względu na znaczną dyferencję, wynikającą zapewne z różnej chronologii i funkcji, trudno wysnuwać wnioski dotyczące cech morfologicznych i położenia opisywanych nasypów, możliwa jest jedynie ich ogólna charakterystyka¹. Wśród kopców, którym na podstawie rozpoznania powierzchniowego bądź wykopaliskowego nie udało się przypisać związku ze sferą sepulkralną lub produkcją leśną, znajdują się obiekty mocno zróżnicowane pod względem rozmiarów i rozplanowania. Najmniejsze z nich mają zaledwie ok. 3–5 m średnicy, jed-

¹ W rozdziale pominięto kopce współczesne, które często znajdują się przy zrębach lub na obszarach użytkowanych gospodarczo w inny sposób.

nak główną grupę stanowią obiekty mierzące ok. 7–10 m lub nieco więcej. Rzadko zdarzają się natomiast nasypy o średnicy powyżej 15 m, sporadycznie sięgającej nawet ok. 20–25 m. Największe z nich usytuowane są m.in. na stanowiskach 12 w leśnictwie Postołowo (ryc. VII.4) i 2 w leśnictwie Pasieki (ryc. VII.5). Wysokości kopców wahają się od ok. 0,3 do prawie 2,0 m.

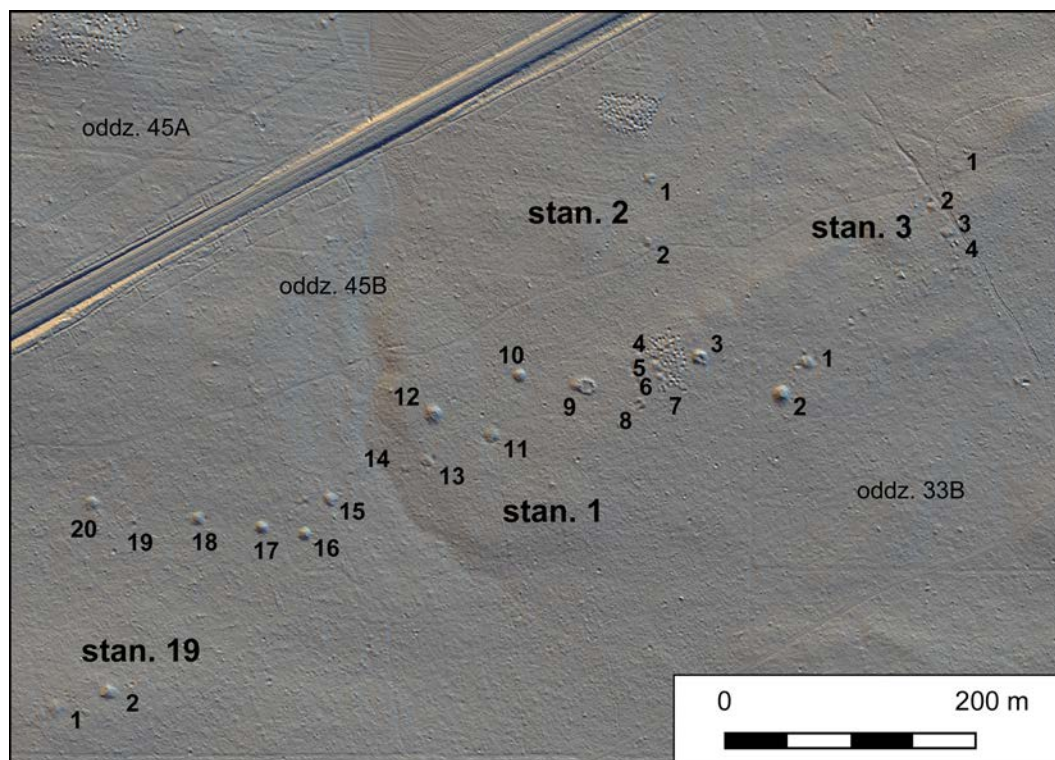

Ryc. VII.2. Stanowiska o różnej funkcji i chronologii położone na terenie uroczyska Szadzkie i w jego okolicy (oddziały 387 i 415). Numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK). Oprac. M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

Fig. VII.2. Sites of various functions and chronologies located on the grounds of the Szadzkie Range and its vicinity (forest compartments 387 and 415). Digital Elevation Model (source of ALS LiDAR data: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

Nasypy występują zarówno pojedynczo, jak i w grupach, przy czym ich liczba w obrębie największych skupisk zazwyczaj nie przekracza kilkunastu. Zaobserwować można kilka najczęściej powtarzających się układów. Pierwszy z nich obejmuje stanowiska, na których kopce tworzą mniej lub bardziej regularną linię. Takie rozplanowanie mają na przykład obiekty z Białowieskiego Parku Narodowego, stan. 16, Leśnictwa Gnilec, stan. 1 (ryc. VII.3) oraz Leśnictwa Krynica, stan. 3. Niekiedy nasypy układają się w dwa równoległe do siebie rzędy. Wymienić tu można następujące zespoły: Leśnictwo Batorówka, stan. 2, Leśnictwo Nowe, stan. 10, Leśnictwo Czerlonka, stan. 4 (ryc. VII.2), Leśnictwo Teremiski, stan. 27 (ryc. VII.6) i Leśnictwo Łączyno, stan. 8 (ryc. VII.7). Liczną grupę stanowią skupiska kopców o luźnych układach, bez – jak się wydaje – określonego porządku, na przykład: Białowieski Park Naro-

dowy, stan. 10 i 13, Leśnictwo Pasięki, stan. 2 (ryc. VII.5), Leśnictwo Olchówka, stan. 5 (ryc. VII.8) i Leśnictwo Teremiski, stan. 40 (ryc. VII.9). Często są także pojedyncze wzniesienia, takie jak: Leśnictwo Jelonka, stan. 2, Leśnictwo Krynoczka, stan. 7, Leśnictwo Nowe, stan. 6, Leśnictwo Pasięki, stan. 3 i Leśnictwo Stoczek, stan. 2. Kopce występują również w parach, jak to ma miejsce m.in. na stanowiskach Leśnictwo Batorówka, stan. 2 i 7, Leśnictwo Jelonka, stan. 3, Leśnictwo Olchówka, stan. 17, Leśnictwo Przechody, stan. 23 i 29 oraz Leśnictwo Teremiski, stan. 21.

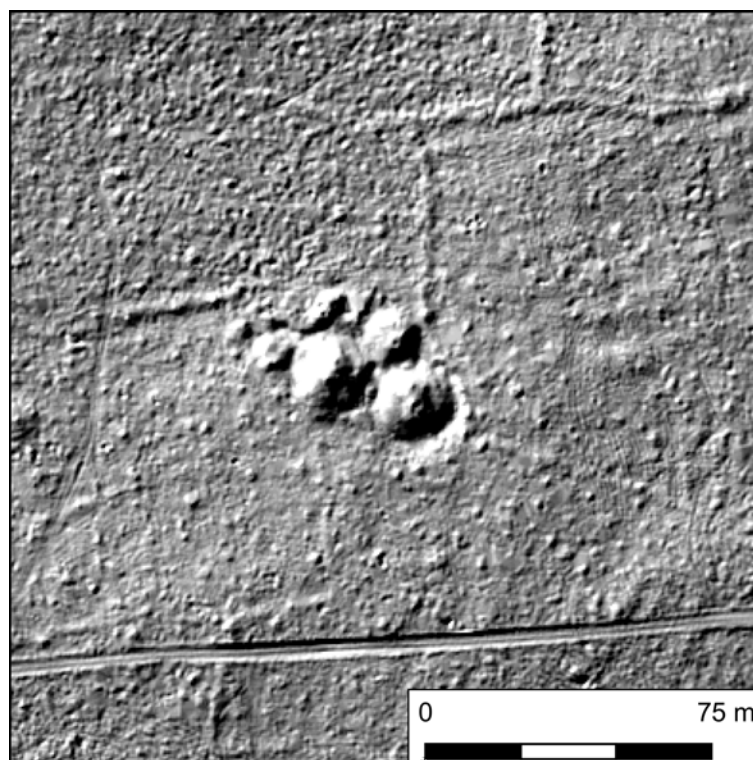

Ryc. VII.3. Leśnictwo Gnilec, stan. 1, 2, 3 i 19. Numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK). Oprac. M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

Fig. VII.3. Leśnictwo Gnilec, sites 1, 2, 3, and 19. Digital Elevation Model (source of ALS LiDAR data: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

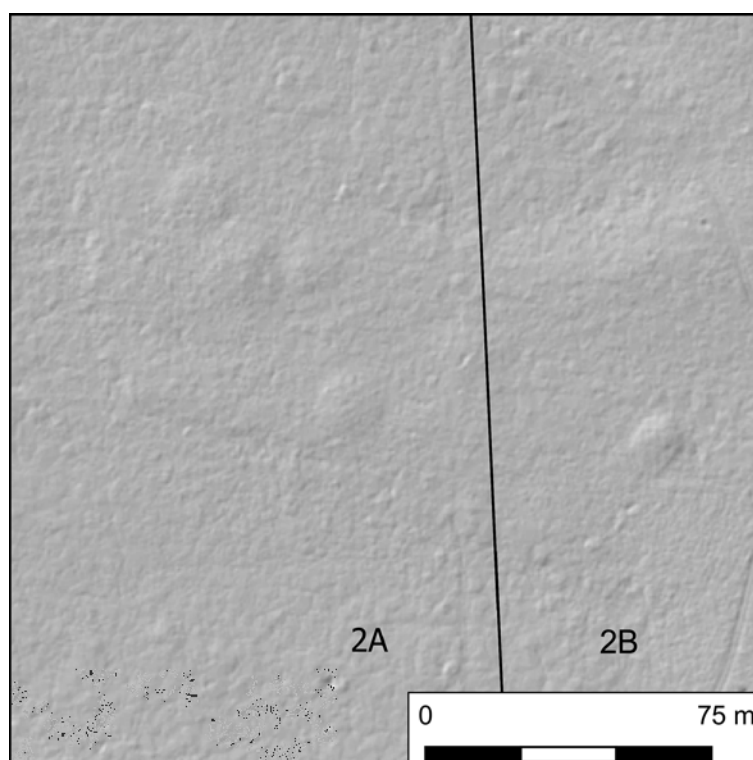
Odległości pomiędzy poszczególnymi obiektami są mocno zróżnicowane i wynoszą od kilku do kilkudziesięciu metrów². Zespoły, w których nasypy prawie przylegają do siebie, należą do wyjątków (na przykład Leśnictwo Postołowo, stan. 12; ryc. VII.4). Jest to wyraźna różnica w stosunku do wczesnośredniowiecznych kurhanów, które cechuje zazwyczaj zwarty i powtarzalny układ (por. rozdz. V.2.2 i V.3.2). Kolejne odmienności związane są ze znajdującymi się na obrzeżach kopców rowami lub jamami – w grupie tej, inaczej niż w przypadku słowiańskich kurhanów, przeważają nasypy, przy których na powierzchni nie są widoczne większe zagłębienia terenu. Cecha ta nie dotyczy jednak wszystkich zespołów, czego przykładem może być stanowisko 5 w leśnictwie Olchówka (ryc. VII.8).

² W wielu przypadkach nie ma pewności, czy kopce znajdujące się w znacznej odległości od siebie tworzą jeden zespół chronologiczny i kulturowy, a zatem zaliczenie ich do tych samych stanowisk jest kwestią sporną. W trakcie badań powierzchniowych prowadzonych w 2016 r. przyjęto zasadę, że odległość pomiędzy obiektami przypisanymi do jednego stanowiska nie powinna przekraczać 100 m. Wyjątkiem od tej reguły są stanowiska archiwalne, w przypadku których nie ingerowano we wcześniejsze ustalenia.

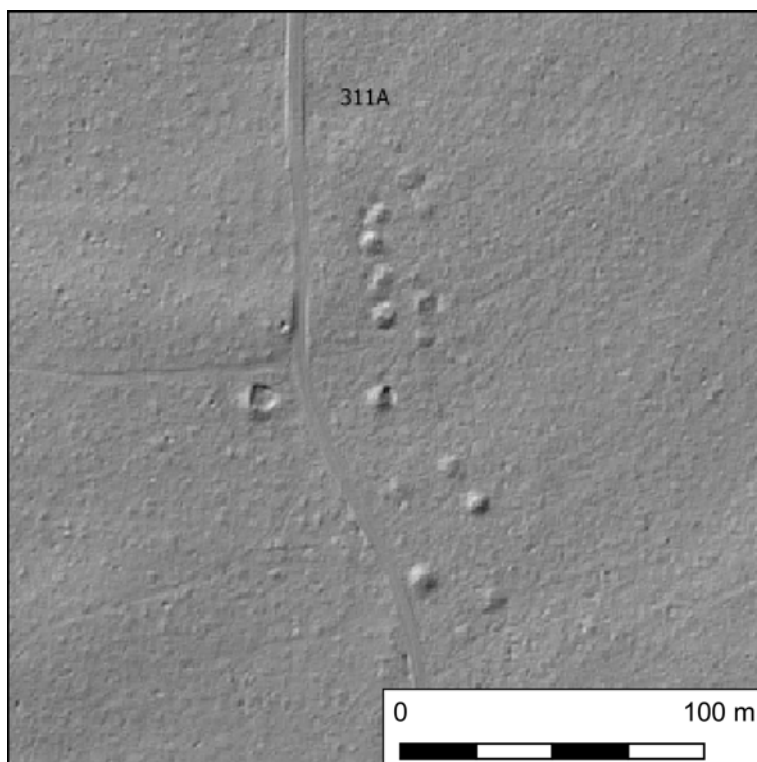
Ryc. VII.4. Leśnictwo Postołowo, stan. 12. Numeryczny model terenu (źródło i oprac. danych ALS LiDAR: IBL). Wg Krasnodębski, Olczak 2017

Fig. VII.4. Leśnictwo Postołowo, site 12. Digital Elevation Model (source and compilation of ALS LiDAR data: Forest Research Institute). According to Krasnodębski, Olczak 2017

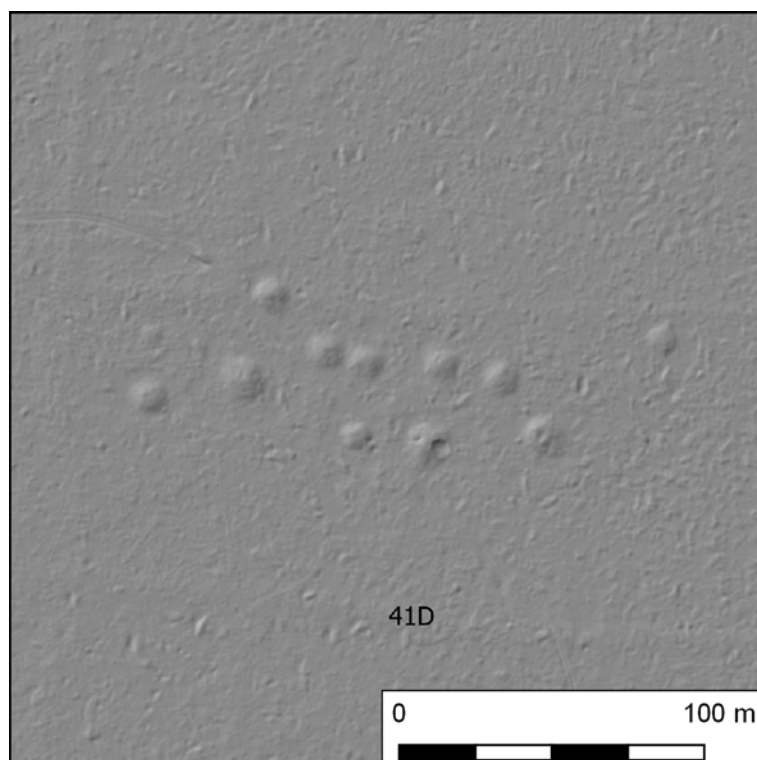
Ryc. VII.5. Leśnictwo Pasięki, stan. 2. Numeryczny model terenu (źródło i oprac. danych ALS LiDAR: IBL). Wg Olczak, Krasnodębski 2018d, ryc. 2

Fig. VII.5. Leśnictwo Pasięki, site 2. Digital Elevation Model (source and compilation of ALS LiDAR data: Forest Research Institute). According to Olczak, Krasnodębski 2018d, fig. 2

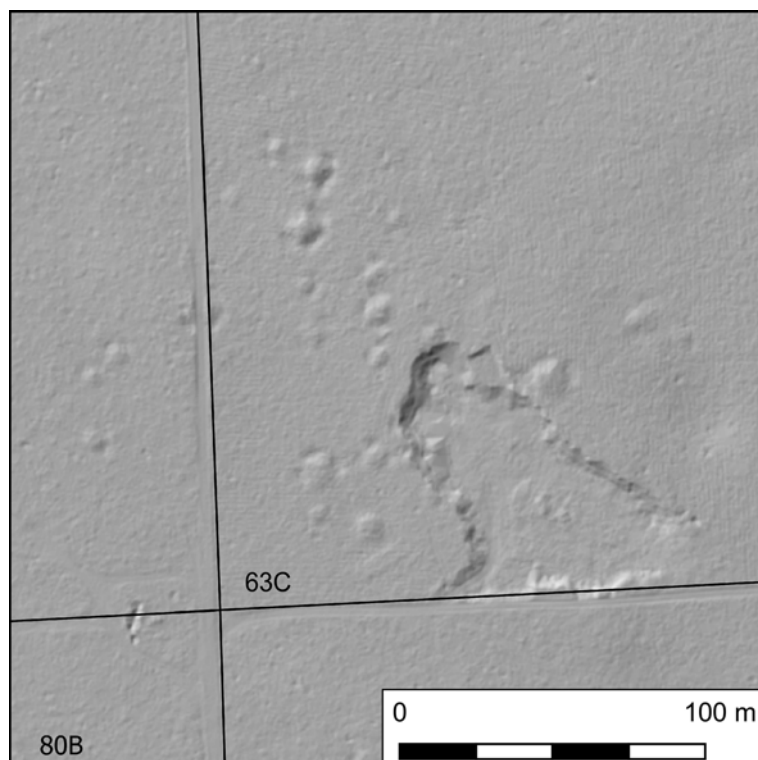
Ryc. VII.6. Leśnictwo Teremiski, stan. 27. Numeryczny model terenu (źródło i oprac. danych ALS LiDAR: IBL). Wg Krasnodębski, Olczak 2017

Fig. VII.6. Leśnictwo Teremiski, site 27. Digital Elevation Model (source and compilation of ALS LiDAR data: Forest Research Institute). According to Krasnodębski, Olczak 2017

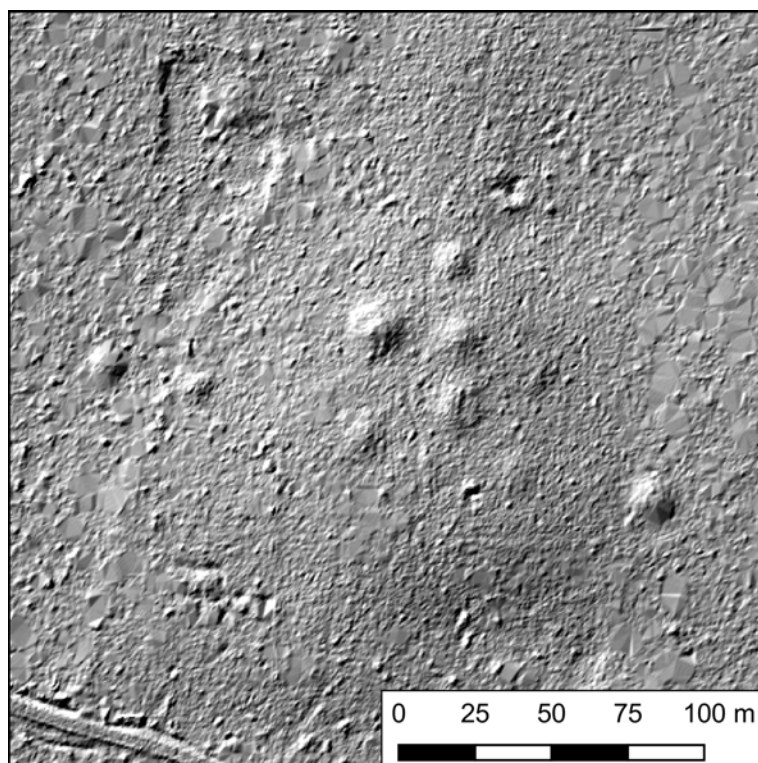
Ryc. VII.7. Leśnictwo Łączyno, stan. 8. Numeryczny model terenu (źródło i oprac. danych ALS LiDAR: IBL). Wg Olczak i in. 2018c, ryc. 3

Fig. VII.7. Leśnictwo Łączyno, site 8. Digital Elevation Model (source and compilation of ALS LiDAR data: Forest Research Institute). According to Olczak et al. 2018c, fig. 3

Ryc. VII.8. Leśnictwo Olchówka, stan. 5. Numeryczny model terenu (źródło i oprac. danych ALS LiDAR: IBL). Wg Olczak i in. 2018b, ryc. 8

Fig. VII.8. Leśnictwo Olchówka, site 5. Digital Elevation Model (source and compilation of ALS LiDAR data: Forest Research Institute). According to Olczak et al. 2018b, fig. 8

Ryc. VII.9. Leśnictwo Teremiski, stan. 40. Numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK). Oprac. M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

Fig. VII.9. Leśnictwo Teremiski, site 40. Digital Elevation Model (source of ALS LiDAR data: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

Kopce o nieokreślonej funkcji i chronologii występują we wszystkich rodzajach siedlisk leśnych, w bardzo różnej odległości od cieków wodnych. W przeciwieństwie jednak do niektórych rodzajów obiektów będących pozostałościami nowożytnej produkcji leśnej, tylko nieliczne z nich zlokalizowane są w pobliżu rzek. Należą do nich m.in. duże nasypy z zagłębieniami w środkowej części ze stanowisk 6 i 26 w leśnictwie Teremiski oraz 3, 4 i 5 w leśnictwie Przechody, choć i one nie są usytuowane na dnie dolin rzecznych. Niektóre kopce położone są w pobliżu lub wzdłuż obecnie istniejących dróg, na przykład przy tzw. Drodze Objazdowej w Białowieskim Parku Narodowym (ryc. VII.10), Kościelnej Drodze (Leśnictwo Teremiski, stan. 27; ryc. VII.6), albo przy dawnej drodze prowadzącej do brodu na rzece Jabłoniówce (ryc. VII.11). Zdarza się również, że nasypy są przecięte lub częściowo zniszczone przez wytyczone około połowy XIX w. drogi oddziałowe. Trzeba też wspomnieć, że niektóre zespoły zlokalizowane są w bezpośrednim sąsiedztwie wałów ziemnych, interpretowanych jako relikty dawnych pól (ryc. VII.4; VII.9; por. rozdz. VII.2)³. Na żadnym stanowisku na powierzchni nie stwierdzono większego nagromadzenia kamieni lub węgla drzewnych (kopce z dużą ilością spalenizny zazwyczaj udaje się przyporządkować do którejś ze znanych grup nowożytnych obiektów produkcyjnych).

Dotychczas w polskiej części Puszczy Białowieskiej wykopaliskowo przebadano 19 kopców (położonych na 13 stanowiskach), których chronologii i funkcji nie udało się określić (ryc. VII.1)⁴. Jedynie nieliczne z nich rozpoznano w całości, częściej zaś ograniczono się do fragmentu nasypu, zwykle jednej ćwiartki. Na kilku stanowiskach niewielkie wykopy sondazowe wytyczono również w sąsiedztwie kopców. Rozpoznane wykopaliskowo obiekty położone są w północnej i środkowej części Puszczy, co jest wyłącznie kwestią przypadku, ponieważ podobne nasypy występują na całym omawianym obszarze, a także na terenie Białorusi.

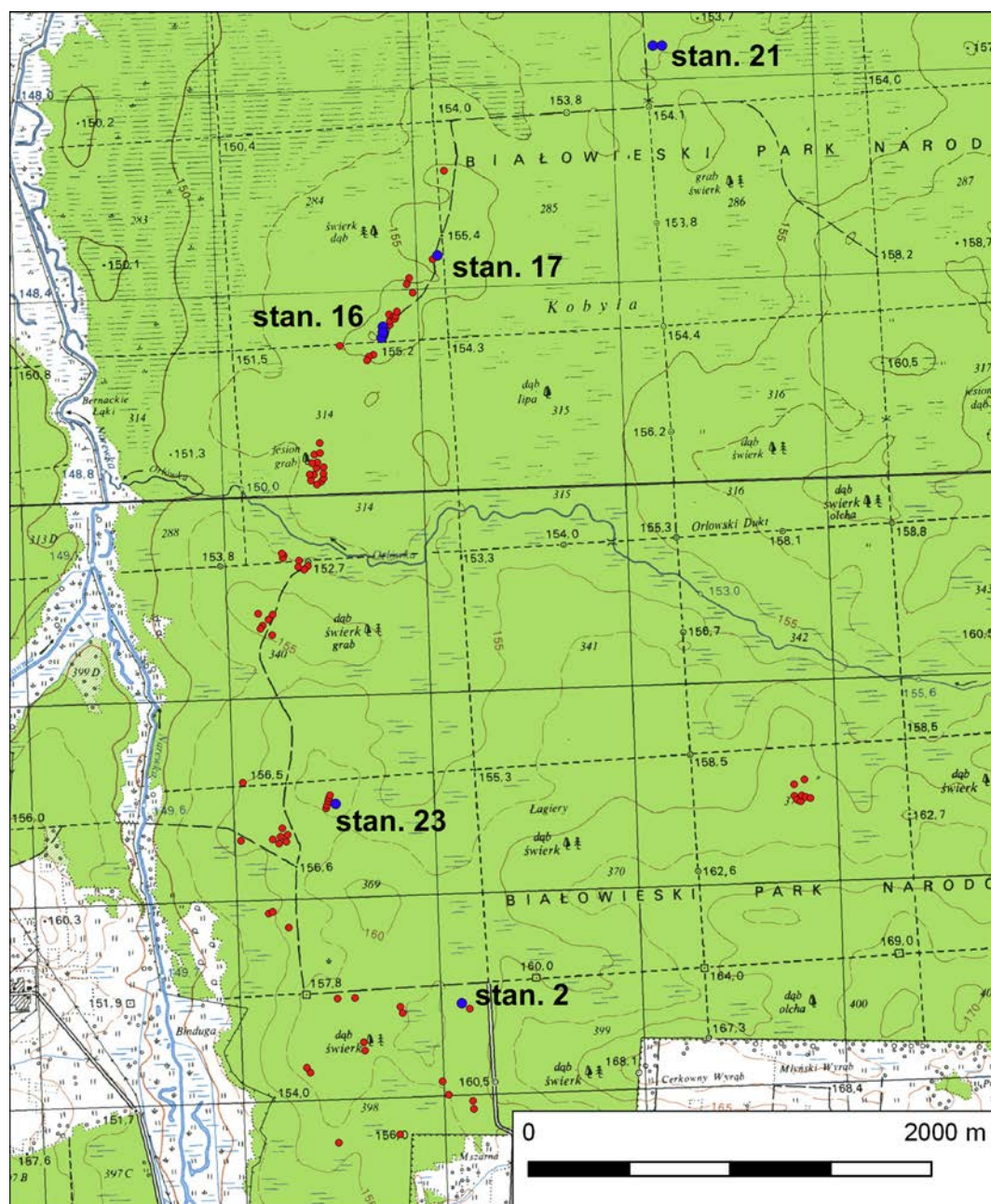
Najliczniejsze spośród kopców tego rodzaju przebadanych przez Alfreda Götzeego położone są w północno-zachodniej części obecnej Puszczy Białowieskiej, na terenie historycznej Puszczy Ladzkiej. W grupie tej najlepiej rozpoznane zostało stanowisko 1 w leśnictwie Gnilec (oddziały 33B i 45B), obejmujące 20 nasypów, mocno zróżnicowanych pod względem rozmiarów, a zapewne też chronologii i funkcji (Götze 1929, 513, 525 n.; Kamiński 1956, 206; Zoll-Adamikowa 1975, 193–197; Oszmiański 1996, nr 2; Olczak, Krasnodębski 2018b; Szubska 2021b, 264–305). Tworzą one nieregularny rząd zorientowany z północnego wschodu na południowy zachód (ryc. VII.3; VII.11). Pięć największych kopców ma po ok. 14–15 m średnicy i ok. 1,3–1,5 m wysokości (ryc. VII.12), natomiast średnica mniejszych mieści się na ogół w przedziale 7–10 m, zaś wysokość wynosi od 0,4 do 0,8 m. Wyróżnia się jeden owalny obiekt (nr 9), o długości ok. 20 m i szerokości ok. 9 m. Alfred Götze całkowicie lub częściowo rozkopał na tym stanowisku trzy kopce: nr 3, 7 i 9⁵. W spągu piaszczystego nasypu nr 3, na stropie calca, odkryto ciągłą warstwę węgla drzewnych (ryc. VII.13: 1; Götze 1929, 525, ryc. 12). Pod nasypem kopca nr 7 natrafiono na jamę o średnicy 0,80 m, wkopaną na głębokość ok. 0,25 m, o wypełnisku nieco ciemniejszym niż otaczający ją piasek calcowy (ryc. VII.13: 2; Götze 1929, 526, ryc. 13). W ostatnim z przebadanych w 1918 r. obiektów (nr 9), znacznie większym od pozostałych, na różnych wysokościach częściowo rozkopanego piaszczystego

³ W tym przypadku trudno jednak mówić o racjonalnej zależności, gdyż – jak to stwierdzono dalej (por. rozdz. VII.2) – ślady pól występują na większości terenów o korzystnych warunkach osadniczych.

⁴ Autorzy niniejszego opracowania zdecydowali się nie piętrzyć hipotez, jeżeli nie było wyraźnych podstaw pozwalających na przypisanie danemu obiektowi określonej funkcji lub chronologii.

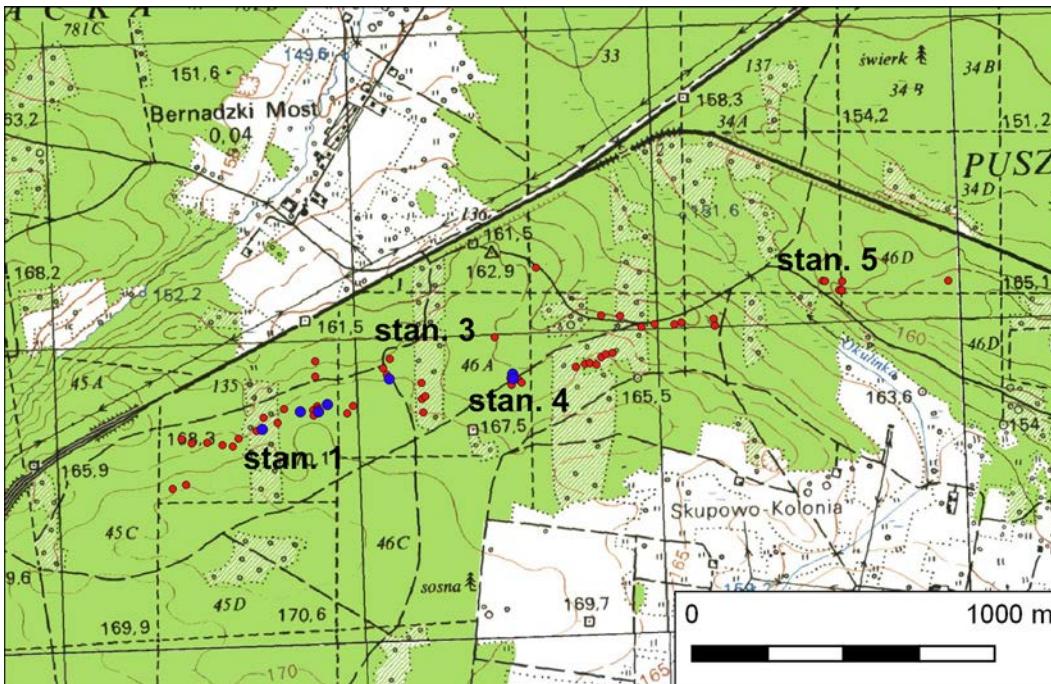
⁵ Odpowiednio nr 7, 9 i 5 według numeracji Alfreda Götzeego (Götze 1929, ryc. 1).

nasypu stwierdzono niewielkie plamy węgla drzewnych, zaś na poziomie jego spągu warstwę węgla i popiołu (ryc. VII.14; Götze 1929, 525, ryc. 10, 11). Z żadnego z kopców nie pozyskano materiałów zabytkowych.

Ryc. VII.10. Stanowiska archeologiczne położone w okolicy Drogi Objazdowej w Białowieżskim Parku Narodowym – lokalizacja na mapie topograficznej w skali 1:25 000 (256.14, 256.32, arkusze Narewka i Białowieża, źródło mapy: GUGiK). Kopce przebadane wykopaliskowo oznaczono niebieskimi kółkami. Oprac. H. Olczak

Fig. VII.10. Archaeological sites located in the vicinity of the Objazdowa Road in the Białowieża National Park – location on a topographic map of a scale of 1:25 000 (256.14, 256.32, “Narewka” and “Białowieża” sheets, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography). The excavated mounds are marked with blue circles. Compiled by H. Olczak

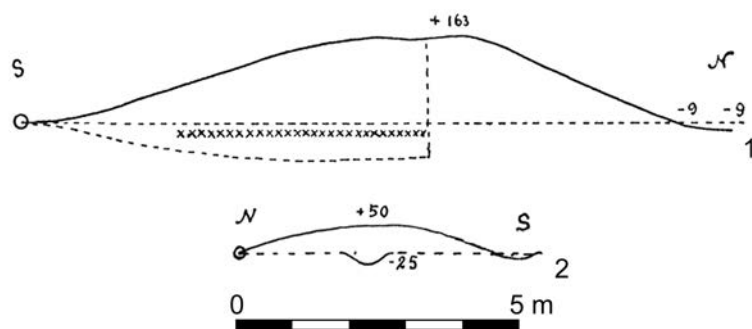
Ryc. VII.11. Stanowiska archeologiczne położone w okolicy dawnej drogi prowadzącej do brodu na rzece Jabłoniówce – lokalizacja na mapie topograficznej w skali 1:25 000 (256.11, arkusz Narew, źródło mapy: GUGiK). Kopce przebadane wykopaliskowo oznaczono niebieskimi kółkami. Oprac. H. Olczak

Fig. VII.11. Archaeological sites located in the vicinity of the old road leading to the Jabłoniówka River crossing – location on a topographic map of a scale of 1:25 000 (256.11, “Narew” sheet, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography). The excavated mounds are marked with blue circles. Compiled by H. Olczak

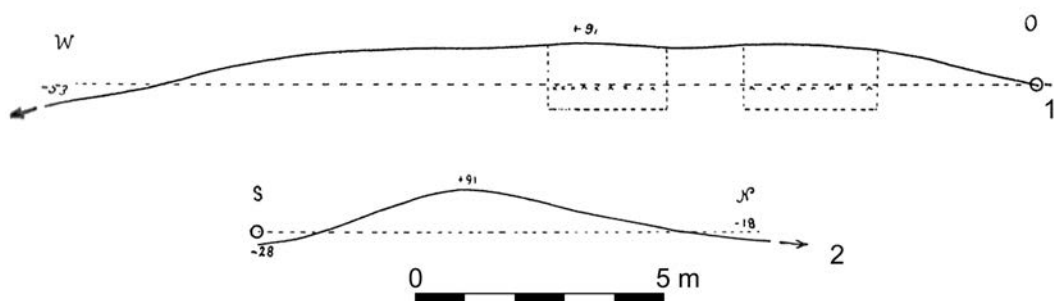
Ryc. VII.12. Leśnictwo Gnilec, stan. 1. Kopiec nr 2 (listopad 2016 r.). Fot. H. Olczak

Fig. VII.12. Leśnictwo Gnilec, site 1. Mound no. 2 (November 2016). Photo by H. Olczak

Ryc. VII.13. Leśnictwo Gnilec, stan. 1, kopce nr 3 i 7. Przekrój kopca nr 3 wzdłuż linii południe-północ (1) i kopca nr 7 wzdłuż linii północ-południe (2). Wg Götze 1929, ryc. 12 i 13

Fig. VII.13. Leśnictwo Gnilec, site 1, mounds nos. 3 and 7. Section of mound no. 3 along the south-north line (1) and mound no. 7 along the north-south line (2). According to Götze 1929, figs. 12 and 13

Ryc. VII.14. Leśnictwo Gnilec, stan. 1, kopiec nr 9. Przekroje wzdłuż linii zachód-wschód (1) i południe-północ (2). Wg Götze 1929, ryc. 10 i 11

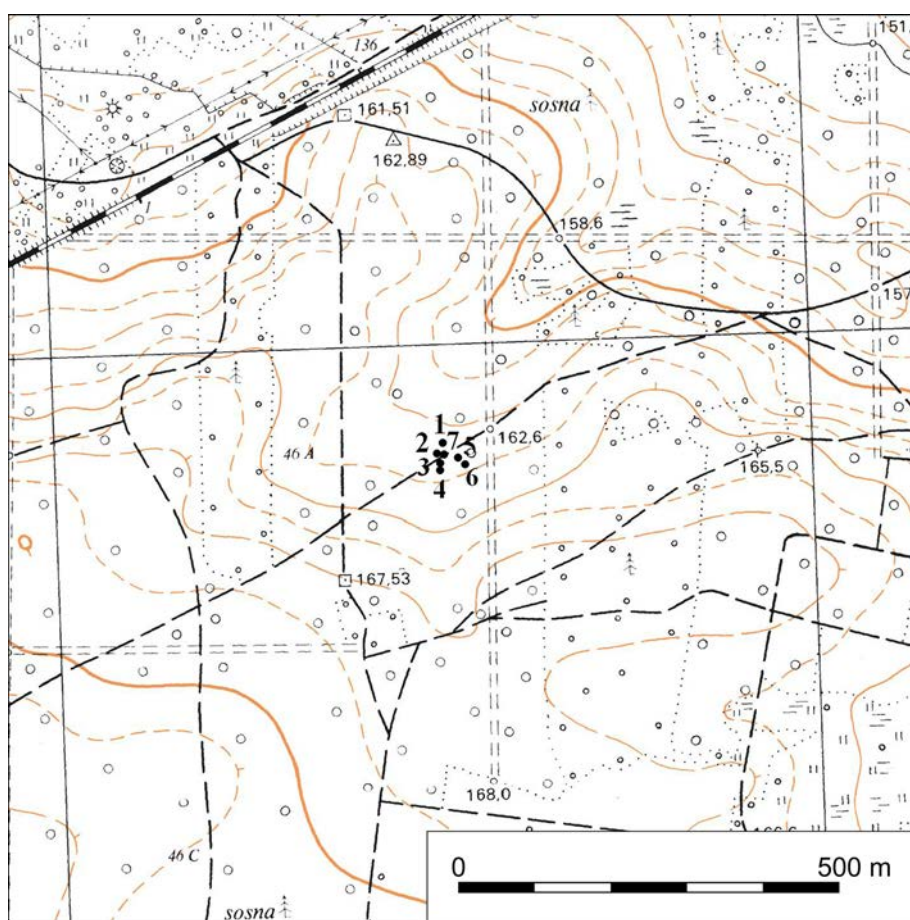
Fig. VII.14. Leśnictwo Gnilec, site 1, mound no. 9. Two sections: one along the west-east line (1) and the second along the south-north line (2). According to Götze 1929, figs. 10 and 11

Dokładnie 100 lat później, w 2018 r., rozpoznano ćwiartkę kopca nr 13, jednego z nielicznych w tym zespole, przy którym widoczne są jamy dookolne (Rutyna i in. 2018; Szubska 2021b, 288–290). W górnej części nasypu znaleziono kilkadziesiąt fragmentów przepalonych kości, co pozwala uznać ten obiekt za prawdopodobny kurhan wczesnośredniowieczny (por. rozdz. V.2.2). Wyniki tych badań nie powinny jednak rzutować na interpretację całego stanowiska, ponieważ – jak już wspomniano – skupia ono przypuszczalnie kopce pochodzące z różnych okresów.

Nieco ponad 100 m na północny wschód od tej grupy, w oddziale 33B (dawny oddział 45), znajduje się zespół Leśnictwo Gnilec, stan. 3 (ryc. VII.11). Tworzą go cztery niewielkie nasypy, o średnicy ok. 6–9 m i wysokości nieprzekraczającej 0,5 m (Götze 1929, 513, ryc. 1, nr 16–19; Kamiński 1956, 206; Olczak, Krasnodębski 2018b)⁶. W przebadanym kopcu nr 4 nie natrafiono na żadne znaleziska, nie stwierdzono też obecności węgla drzewnych (Götze 1929, 526, ryc. 14).

⁶ Trzy kopce (nr 2–4) opisane zostały w 1918 r. przez Alfreda Götzego (Götze 1929, 513, ryc. 1, kopce nr 16–19). Czwarty nasyp (nr 1) zinventaryzowano w 2016 r. (Olczak, Krasnodębski 2018b).

Położone w tej samej okolicy stanowisko 4 w leśnictwie Gnilec (oddziały 33B i 46A; ryc. VII.15) liczy siedem kopców o wymiarach ok. 7–10 m i wysokości od 0,4 do 0,8 m (Götze 1929, 513, 526; Kamiński 1956, 206; Zoll-Adamikowa 1975, 197; Oszmiański 1996, nr 4; Wawrzeniuk 2017, 205–207; Olczak, Krasnodębski 2018b). W 1918 r. Alfred Götze całkowicie przekopał tu obiekt nr 7, w którym odkrył jedynie rozproszone w nasypie niewielkie węgle drzewne (Götze 1929, 513, 526). W 2014 r. rozpoznano kolejny kopiec (nr 1), ale również te badania nie przyniosły znalezisk mogących pomóc w określeniu chronologii i funkcji zespołu (Wawrzeniuk 2014; Wawrzeniuk 2017, 205–207). Natomiast w 2016 r. wykonano dwie analizy ^{14}C węgla drzewnego pobranego z obiektów nr 2 i 6, których wyniki po kalibracji obejmują okres od końca XVII do 1. połowy XX w. oraz od końca XV do końca XVIII w. (tab. VII.1, Poz-88869 i Poz-88870). Próbkę pozyskano z górnych części nasypów, a zatem – ze względu na ryzyko zanieczyszczenia lub związek z któryś z pożarów lasu (Niklasson i in. 2010, tab. 1) – otrzymane rezultaty nie muszą potwierdzać ich nowożytnego pochodzenia.

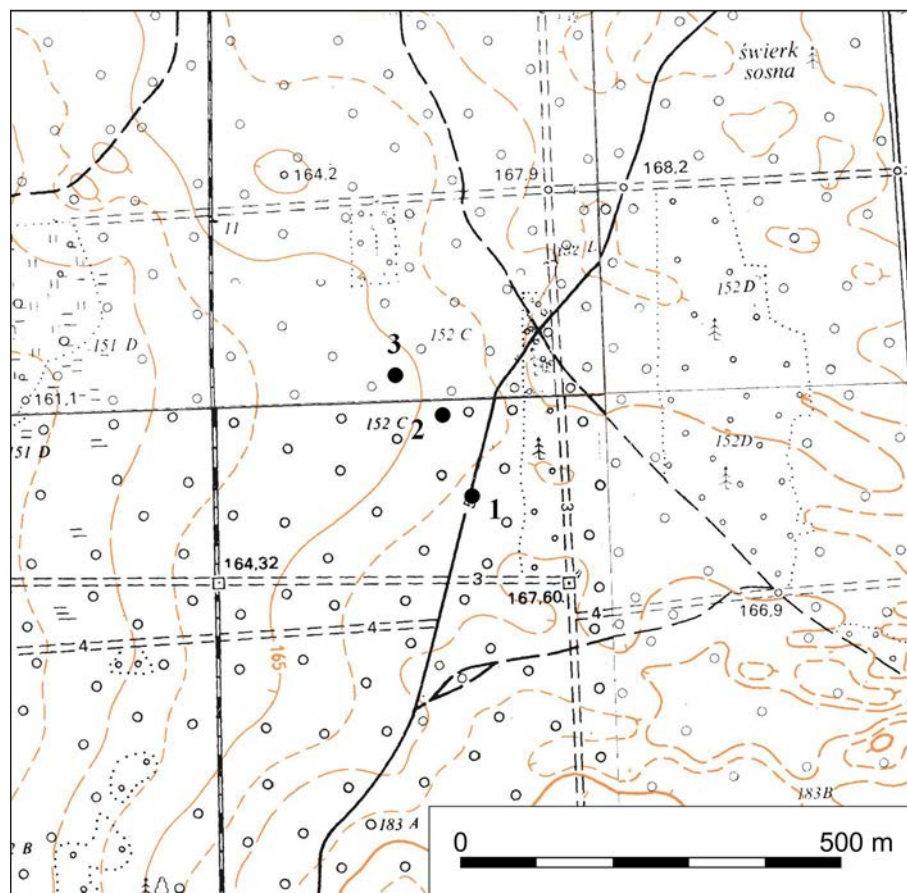

Ryc. VII.15. Leśnictwo Gnilec, stan. 4. Lokalizacja stanowiska na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.114, arkusz Ochrymy, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

Fig. VII.15. Leśnictwo Gnilec, site 4. Location of the site on a topographic map of a scale of 1:10 000 (256.114, “Ochrymy” sheet, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by H. Olczak

Kolejny rozpoznany w latach 1917–1918 zespół (Leśnictwo Przechody, stan. 11) znajduje się w północno-zachodniej części Puszczy Białowieskiej, w oddziale 152C (Götze 1929, 518, 531; Zoll-Adamikowa 1975, 199; Olczak, Krasnodębski 2018c). Tworzą go trzy kopce o śred-

nicy ok. 10–11 m i wysokości ok. 0,7 m⁷, usytuowane w linii o orientacji północny zachód-południowy wschód, w odległości ok. 100 m (nr 1 i 2) i ok. 70 m (nr 2 i 3) od siebie (ryc. VII.16; VII.17). Pod zbudowanym z „czystego” piasku nasypem obiektu nr 1, na poziomie calca, stwierdzono warstwę słabo nasyconą popiołem (Götze 1929, 531).

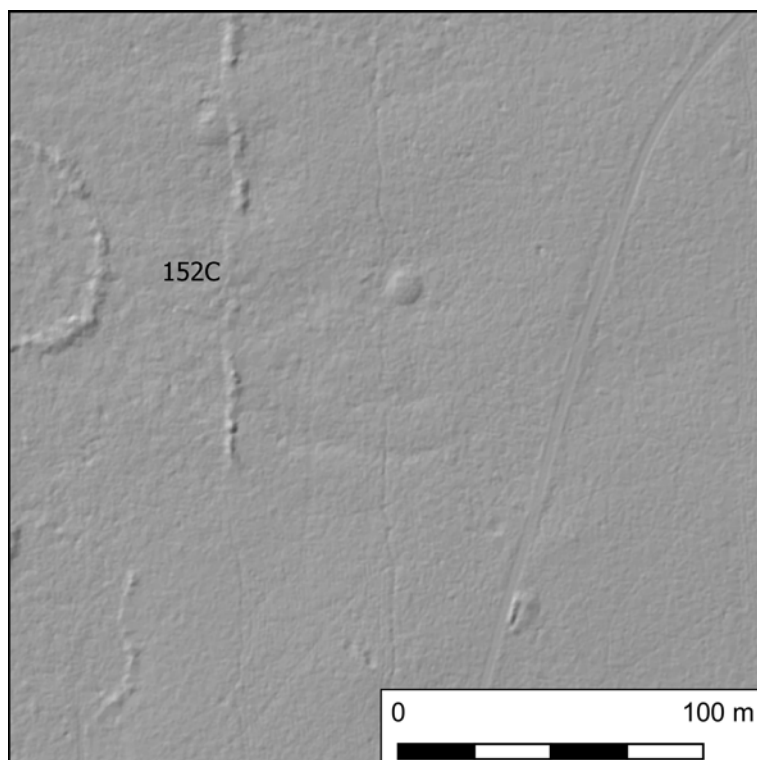

Ryc. VII.16. Leśnictwo Przechody, stan. 11. Lokalizacja stanowiska na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.132, 256.134, arkusze Skupowo i Lipiny, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

Fig. VII.16. Leśnictwo Przechody, site 11. Location of the site on a topographic map of a scale of 1:10 000 (256.132, 256.134, “Skupowo” and “Lipiny” sheets, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by H. Olczak

Następne skupisko badane przez Alfreda Götze (Leśnictwo Krynoczek, stan. 1) zlokalizowane jest w południowej części Puszczy Białowieskiej (oddział 387D), w uroczysku Szadzkie (Götze 1929, 522 n., 541; Oszmiański 1996, nr 65; Krasnodębski, Olczak, Samojlik 2011, 152 n.; Siemaszko 2015). Położone jest ono bezpośrednio na wschód od wczesnośredniowiecznego cmentarzyska kurhanowego o obrządku ciałopalnym (Leśnictwo Krynoczek, stan. 2; por. rozdz. V.2.2). Znajdują się tam trzy kopce o średnicy od 9 do 11 m i wysokości od 0,8 do 1,2 m (ryc. VII.2; VII.18). Dwa z nich (nr 1 i 2) są koliste, zaś jeden (nr 3) ma kształt zbliżony do czworokątnego. Od północnej i północno-wschodniej strony obiektu nr 2 oraz od zachodniej, północnej i wschodniej kopca nr 3 widoczne są jamy. W piaszczystym nasypie przebadanego obiektu nr 2, na wysokości ok. 0,1 m nad pierwotnym poziomem gruntu, stwierdzono węgle drzewne, jednak nietworzące wyraźnej warstwy spalenizny (ryc. VII.19; Götze 1929, 541, ryc. 44). Pozyskano także mocno zniszczony i trudny do wydatowania fragment ceramiki.

⁷ Dwa kopce (nr 1 i 2) wymienione zostały przez Alfreda Götze (Götze 1929, 518), natomiast trzeci odkryto w 2016 r. (Olczak, Krasnodębski 2018c).

Ryc. VII.17. Leśnictwo Przechody, stan. 11. Numeryczny model terenu (źródło i oprac. danych ALS LiDAR: IBL). Wg Olczak, Krasnodębski 2018c, ryc. 10

Fig. VII.17. Leśnictwo Przechody, site 11. Digital Elevation Model (source and compilation of ALS LiDAR data: Forest Research Institute). According to Olczak, Krasnodębski 2018c, fig. 10

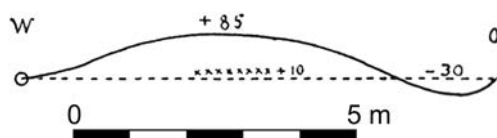

Ryc. VII.18. Leśnictwo Krynoczek, stan. 1. Kopiec nr 3 (listopad 2016 r.). Fot. H. Olczak

Fig. VII.18. Leśnictwo Krynoczek, site 1. Mound no. 3 (November 2016). Photo by H. Olczak

Na początku lat sześćdziesiątych XX w. rozpoczęto inwentaryzację i badania wykopaliskowe kopców znajdujących się na terenie Białowieskiego Parku Narodowego, zakładając, że są to wczesnośredniowieczne kurhany. Większość z nich zlokalizowana jest wzdłuż Drogi Objazdowej, w odległości ok. 500–700 m od doliny rzeki Narewki (ryc. VII.10). Są wśród nich obiekty o bardzo różnych rozmiarach, występujące zarówno pojedynczo lub w nie-

wielkich grupach liczących od dwóch do pięciu nasypów, jak i w zespołach składających się z kilkunastu wzniesień. W 1963 r. Tadeusz Żurowski rozpoznał trzy kopce na stanowisku 16, położonym w oddziale 284D (Żurowski 1963; Górską 1976, 131). Tworzy je dziewięć różnej wielkości wzniesień, o średnicach wahających się pomiędzy 7 a 17 m i wysokościach nieprzekraczających 0,5 m (ryc. VII.20). Pod zbudowanymi z jasnego piasku nasypami stwierdzono warstwę humusu pierwotnego z drobnymi węglami drzewnymi (por. rozdz. II, ryc. II.10).

Ryc. VII.19. Leśnictwo Krynoczek, stan. 1, kopiec nr 2. Przekrój wzdłuż linii zachód-wschód. Wg Götze 1929, ryc. 44

Fig. VII.19. Leśnictwo Krynoczek, site 1, mound no. 2. Section along the west-east line. According to Götze 1929, fig. 44

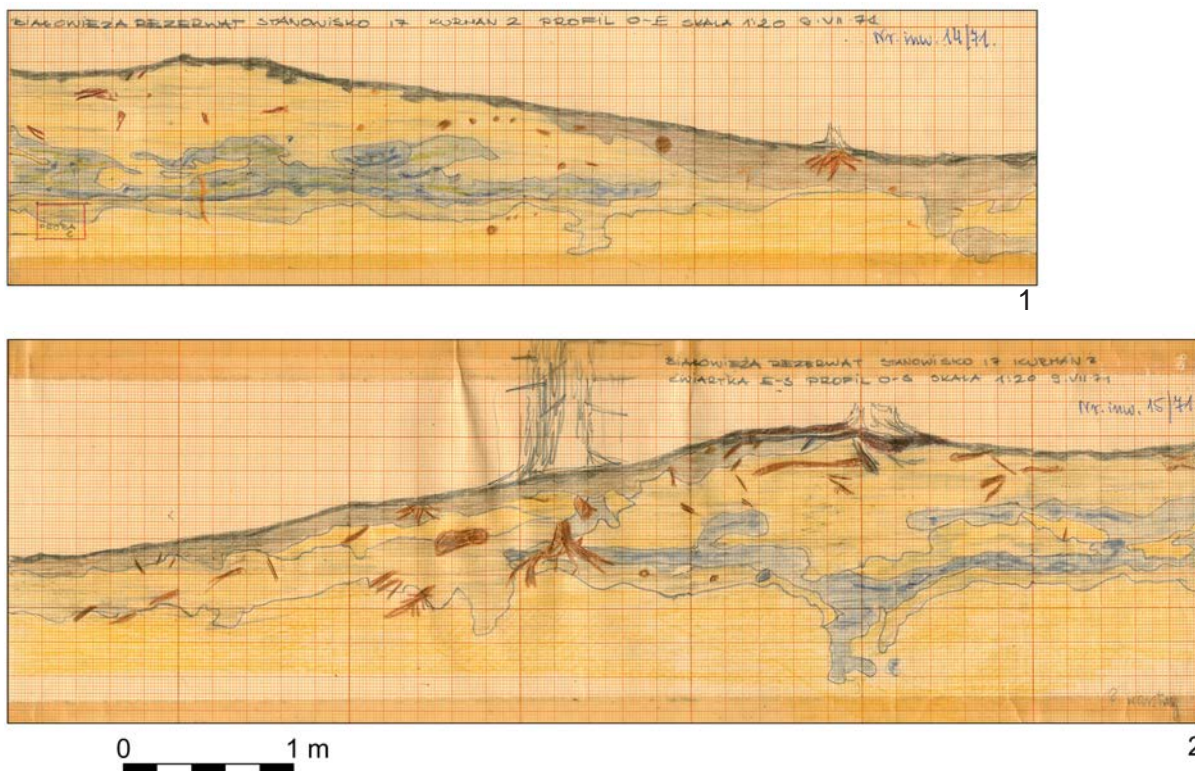

Ryc. VII.20. Białowiecki Park Narodowy, stan. 16. Jeden z kopców tworzących stanowisko (listopad 2005 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. VII.20. Białowieża National Park, site 16. One of the mounds from the site (November 2005). Photo by D. Krasnodębski

Kilka lat później Irena Górską rozpoznała pojedyncze kopce na stanowiskach 2 (oddział 398C), 17 (oddział 284D) i 23 (oddział 369B), a także dwa na stanowisku 21 (oddział 256D) w Białowieckim Parku Narodowym. W skład pierwszego zespołu wchodzi dwa niewielkie nasypy o średnicy 4 m i wysokości 0,75 m. Po rozkopaniu kopca nr 1 badaczka wyraziła wątpliwości co do jego antropogenicznego pochodzenia, ponieważ zbudowany był wyłącznie z piasku z plamami próchnicy i gliny, bez węgla drzewnych (Górską 1976, 122, 129, ryc. 15,

16). Na drugim z wymienionych stanowisk również znajdują się dwa wzniesienia, o średnicy ok. 11 m i wysokości ok. 0,7–0,8 m. W przebadanym kopcu nr 2, pod nasypem składającym się z jasnożółtego piasku z domieszką próchnicy, odkryto warstwę spalenizny z rozproszonymi drobnymi węglami drzewnymi (ryc. VII.21). Miała ona do 0,1 m miąższości, a jedynie na obrzeżu kopca osiągała ok. 0,2–0,4 m. Na głębokości ok. 0,7 m od szczytu nasypu uchwycono skupiska węgla, tworzące na tle calca prawie kolisty zarys o wymiarach ok. 8,0 × 6,5 m (Górska 1976, 120 n., ryc. 9–11).

Ryc. VII.21. Białowiecki Park Narodowy, stan. 17, kopiec nr 2. Wschodni (1) i południowy (2) profil południowo-wschodniej ćwiartki kopca. Dokumentacja polowa. Rys. B. Szlęzak (z archiwum IAE PAN w Warszawie)

Fig. VII.21. Białowieża National Park, site 17, mound no. 2. West-facing (1) and north-facing (2) profiles of the southeast part of the mound. Field documentation. Drawn by B. Szlęzak (from the archive of the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences in Warsaw)

Bardziej interesujące wyniki przyniosły badania stanowiska 21, na którym wyróżniono dwa kopce ziemne o średnicy odpowiednio 18 i 13 m oraz wysokości 0,80 i 0,54 m. Górna część większego nasypu nr 1 zbudowana była z szarozółtego piasku o miąższości 0,4 m, ze skupiskami drobnych węgli drzewnych (w. I). Niżej, na stropie calca, zalegała warstwa szarego i szaroczarne go piasku o miąższości 0,05–0,20 m, zawierająca znaczną liczbę węgli drzewnych i ślady popiołu (w. II). Zajmowała ona obszar o powierzchni ok. 16,8 × 15,0 m, wyznaczający zapewne pierwotny zasięg kopca. W jej spągu zarejestrowano kolisty zarys o średnicy ok. 8,5 m, utworzony przez rowek o szerokości do 0,2 m i miąższości kilku centymetrów, wypełniony jasnożółtym piaskiem (ryc. VII.22; VII.23). W obrębie tego kręgu stwierdzono plamy mocno rozdrobnionego węgla drzewnego, które wypełniały niewielkie zagłębienia o miąższości 0,05–0,20 m. Większe z nich koncentrowały się wzdłuż wewnętrznej krawędzi rowka. Kopiec otaczała warstwa szarozółtego piasku, o szerokości ok. 3–4 m, na której obrzeżu zaobser-

wowano niewielkie obniżenie terenu, powstałe zapewne w wyniku wybierania materiału na nasyp (Górska 1976, 119 n., ryc. 4, 5, 7)⁸. Budowa kopca nr 2, położonego ok. 20 m dalej na wschód, była podobna. Również w nim, na głębokości ok. 0,55 m od wierzchołka, widoczny był krąg o średnicy ok. 5 m, wyznaczony przez wypełniony jasnożółtym piaskiem rowek, o szerokości 0,2–0,3 m i głębokości do 0,03 m. W obrębie kręgu występowały drobne węgle drzewne, miejscami tworzące warstwę o miąższości do 0,1 m (Górska 1976, 120, ryc. 6, 8).

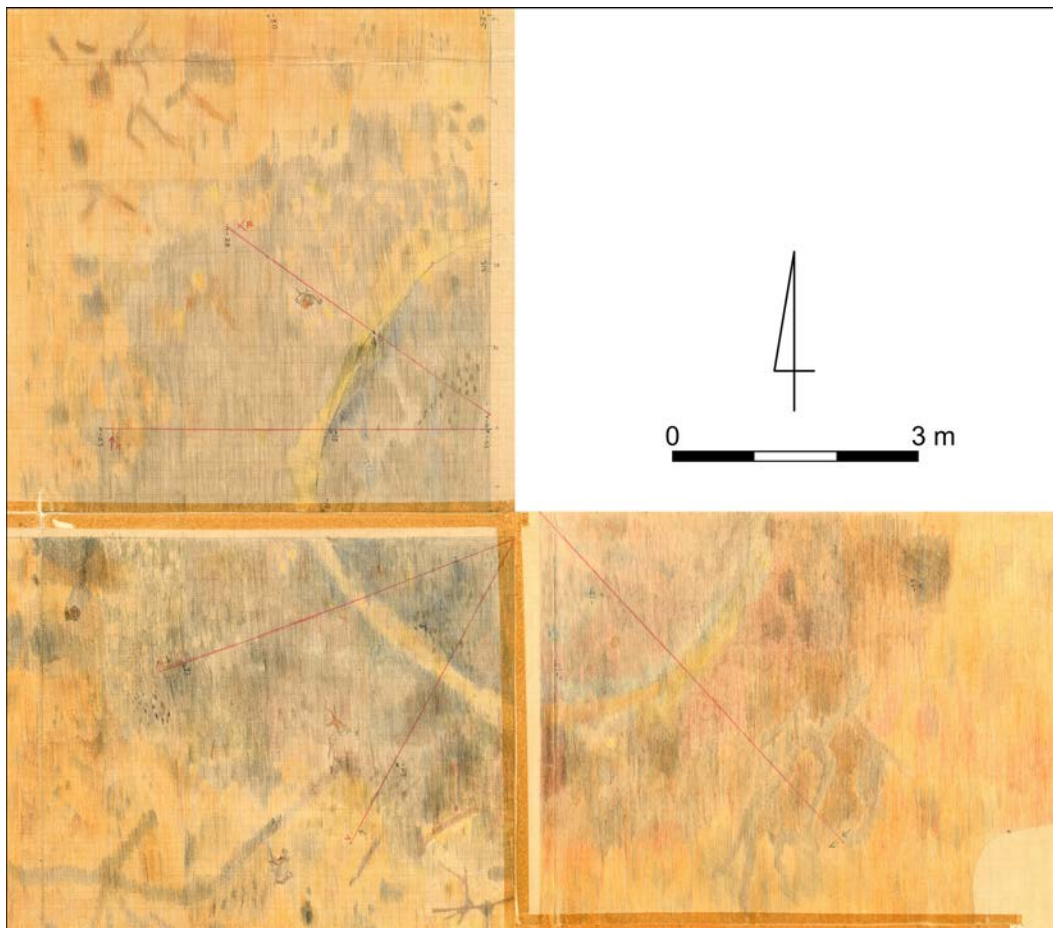
Ryc. VII.22. Białowiecki Park Narodowy, stan. 21, kopiec nr 1. Południowo-wschodnia ćwiartka kopca z widocznym zarysem rowka. Fot. I. Górska (z archiwum IAE PAN w Warszawie)

Fig. VII.22. Białowieża National Park, site 21, mound no. 1. Southeast part of the mound with a visible outline of the ditch. Photo by I. Górska (from the archive of the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences in Warsaw)

Ostatni zespół badany przez Irenę Górską (Białowiecki Park Narodowy, stan. 23) liczy sześć kopców o średnicy od 6 do 15 m i wysokości od 0,3 do 1,0 m (Górska 1976, 132). Pięć z nich ułożonych jest w rzędzie o orientacji północny wschód-południowy zachód, zaś jeden – największy i rozpoznany wykopaliskowo (nr 1) – znajduje się w odległości niespełna 30 m dalej na wschód (ryc. VII.24). Przebadany nasyp zbudowany był z jasnożółtego piasku z plamami ciemniejszej ziemi i gliny oraz węglami drzewnymi, koncentrującymi się u podstawy. Pod nim, w środkowej części obiektu, odkryto pasmo gliny i piasku o szerokości ok. 0,2–0,3 m

⁸ Analizę palinologiczną tego kopca, ze szczególnym naciskiem na określenie stanu roślinności przed jego usypaniem, przedstawiła Maria Borowik-Dąbrowska (Borowik-Dąbrowska 1976).

i miąższości 0,03 m. Tworzyło ono okrąg o średnicy ok. 6 m, po którego obu stronach widoczne były smugi drobnego węgla drzewnego. W nasypie odnotowano drobne kamienie, a nieco większe otoczaki (o średnicy ok. 0,2 m) stwierdzono u podstawy i na północnej krawędzi kopca (Górska 1976, 121 n., ryc. 12–14). Z żadnego z obiektów rozpoznanych przez Irenę Górską i Tadeusza Żurowskiego nie pozyskano materiałów zabytkowych. W 2003 r. w pobliżu nasypów ze stanowiska 21 znaleziono natomiast fragment ceramiki o słabo wygładzonej lub chropowatej powierzchni, datowany od wczesnej epoki żelaza do okresu wpływów rzymskich (Krasnodębski, Olczak 2012, tab. 1).

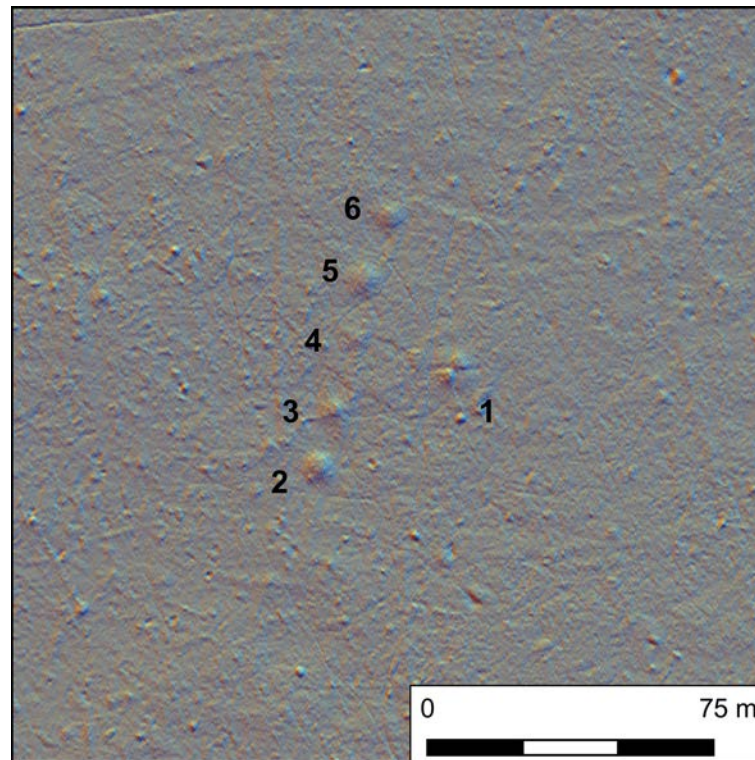

Ryc. VII.23. Białowiecki Park Narodowy, stan. 21, kopiec nr 1. Rowek pod nasypem – plan na głębokości 0,15–0,29 m od powierzchni terenu. Dokumentacja polowa. Rys. I. Kowerska (z archiwum IAE PAN w Warszawie)

Fig. VII.23. Białowieża National Park, site 21, mound no. 1. Ditch under the mound – plan at the depth of 0.15–0.29 m from the surface. Field documentation. Drawn by I. Kowerska (from the archive of the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences in Warsaw)

Podobne kopce, bez materiału zabytkowego pozwalającego na określenie ich chronologii i funkcji, badano także w ostatnich latach. Jeden z nich znajduje się na stanowisku 10 w leśnictwie Jelonka (oddział 156A), które położone jest w północnej części Puszczy Białowieżskiej, w pobliżu źródeł rzeki Przedzielnej (ryc. VII.25). Zadokumentowano tu dwa duże nasypy o średnicy 15 i 16 m (nr 1 i 2) oraz być może związany z nimi jeden mniejszy, o średnicy ok. 7 m (nr 3; ryc. VII.26). W przebadanej północno-zachodniej części obiektu nr 1 odkryto piaszczysty nasyp, wzniesiony na nieco ciemniejszej warstwie z węgielkami drzewnymi, któ-

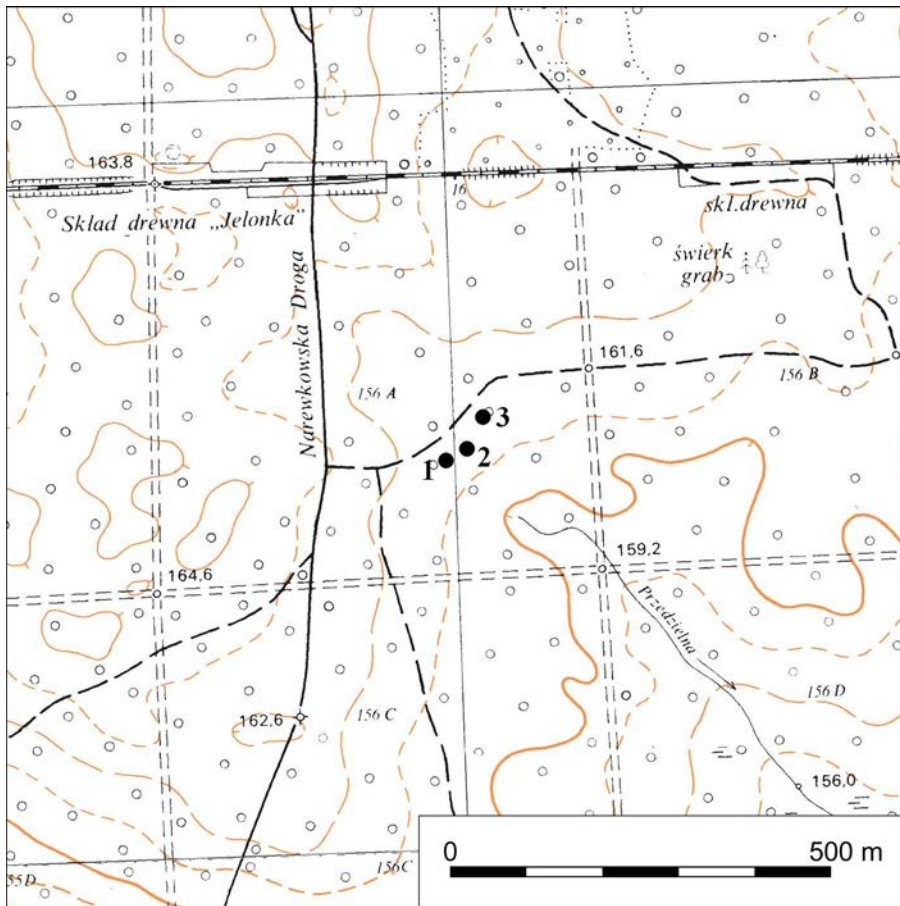
rá zinterpretowano jako humus pierwotny. W sondażu wytyczonym na obszarze pomiędzy kopcami nr 1 i 2 nie odnotowano warstwy kulturowej (Rutyna, Szubski 2018; Jakubczak i in. 2021b, 982–984).

Ryc. VII.24. Białowiecki Park Narodowy, stan. 23. Numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK). Oprac. M. Jakubczak, M. Szubski

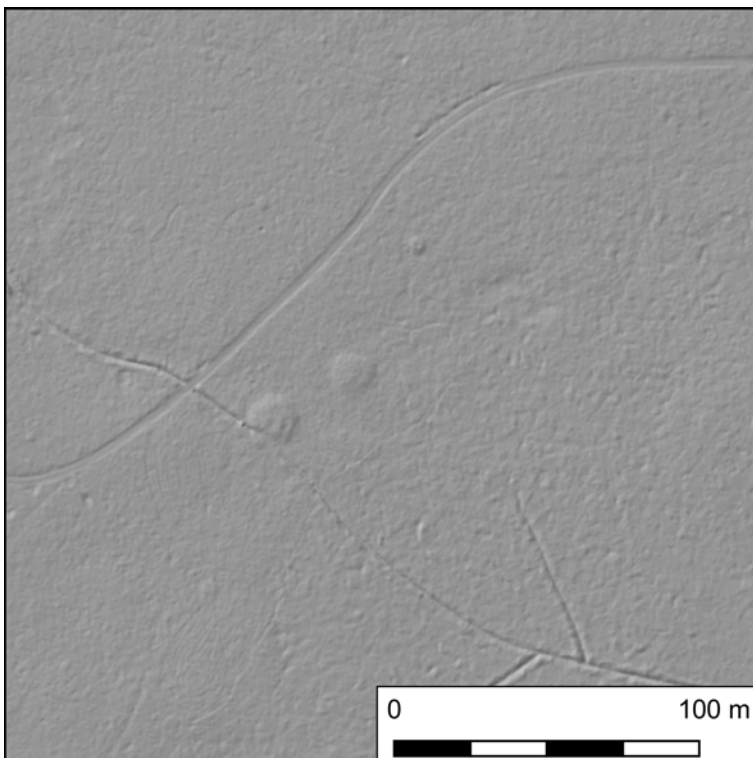
Fig. VII.24. Białowieża National Park, site 23. Digital Elevation Model (source of ALS LiDAR data: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by M. Jakubczak, M. Szubski

Na stanowisku 46 w Białowieckim Parku Narodowym (oddział 193A) znajdują się trzy kopce, położone w sąsiedztwie podłużnych wałów ziemnych, które interpretuje się jako ślady dawnych pól (ryc. VII.27; VII.28). Dwa z nich mają średnicę ok. 11 m, przy wysokości 0,3–0,6 m, zaś trzeci jest nieco większy, o średnicy 16 m i wysokości 0,6 m. W przebadanej północno-zachodniej ćwiartce największego kopca nr 2 stwierdzono nasyp zbudowany z jasnego piasku, a pod nim – w centralnej części obiektu – skupisko kamieni. Datowanie ^{14}C węgla drzewnych pobranych z tego miejsca przyniosło wynik wskazujący na epokę brązu. Obiekt zinterpretowano jako prawdopodobny kurhan z okresu pradziejów, zaś znalezione fragmenty ceramiki, pochodzące z kilku faz osadniczych, uznano za materiały rezydualne, związane z położoną być może w pobliżu osadą. Ułamki podobnych naczyń pozyskano także w wyniku odwiertów wykonanych w nasypie nr 1 (Jakubczak, Szlązak 2021, 1200–1207). W odległości ok. 120 m na południowy wschód od tego zespołu zlokalizowane jest kolejne skupisko, liczące ok. 26 kopców o różnych rozmiarach i nieznaney funkcji (Białowiecki Park Narodowy, stan. 47).

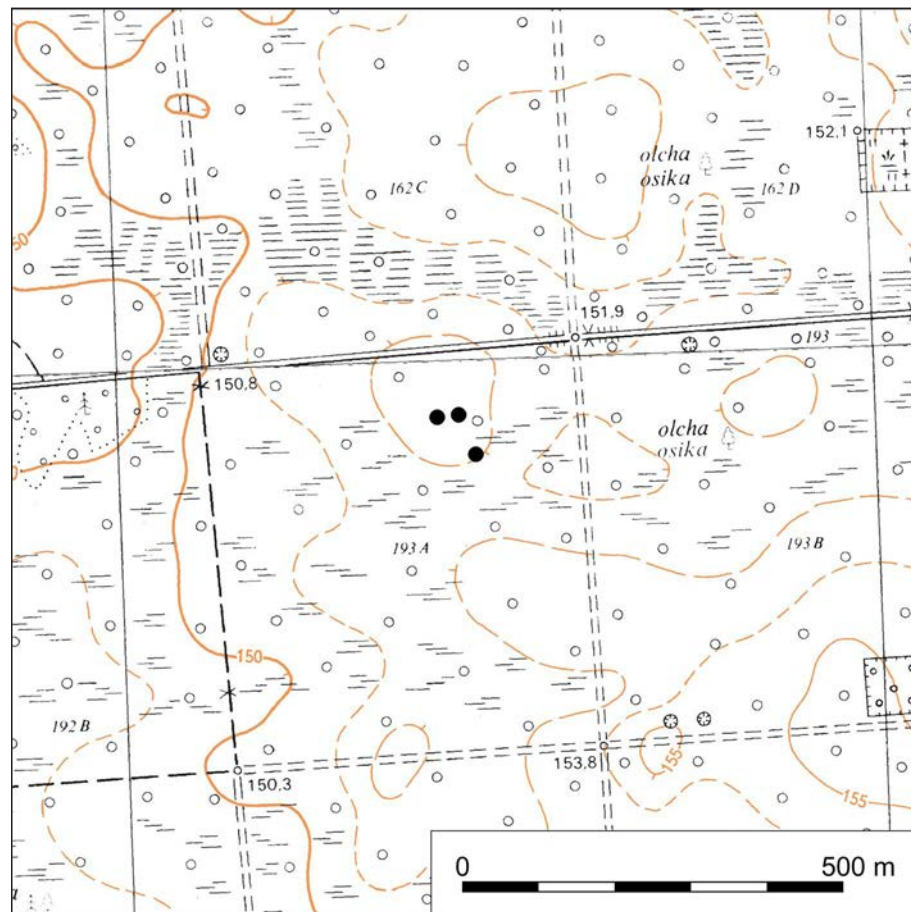
Ryc. VII.25. Leśnictwo Jelonka, stan. 10. Lokalizacja kopców na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.141, arkusz Narewka, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

Fig. VII.25. Leśnictwo Jelonka, site 10. Location of the mounds on a topographic map of a scale of 1:10 000 (256.141, “Narewka” sheet, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by H. Olczak

Ryc. VII.26. Leśnictwo Jelonka, stan. 10. Numeryczny model terenu (źródło i oprac. danych ALS LiDAR: IBL). Wg Olczak, Krasnodębski 2018c, ryc. 49

Fig. VII.26. Leśnictwo Jelonka, site 10. Digital Elevation Model (source and compilation of ALS LiDAR data: Forest Research Institute). According to Olczak, Krasnodębski 2018c, fig. 49

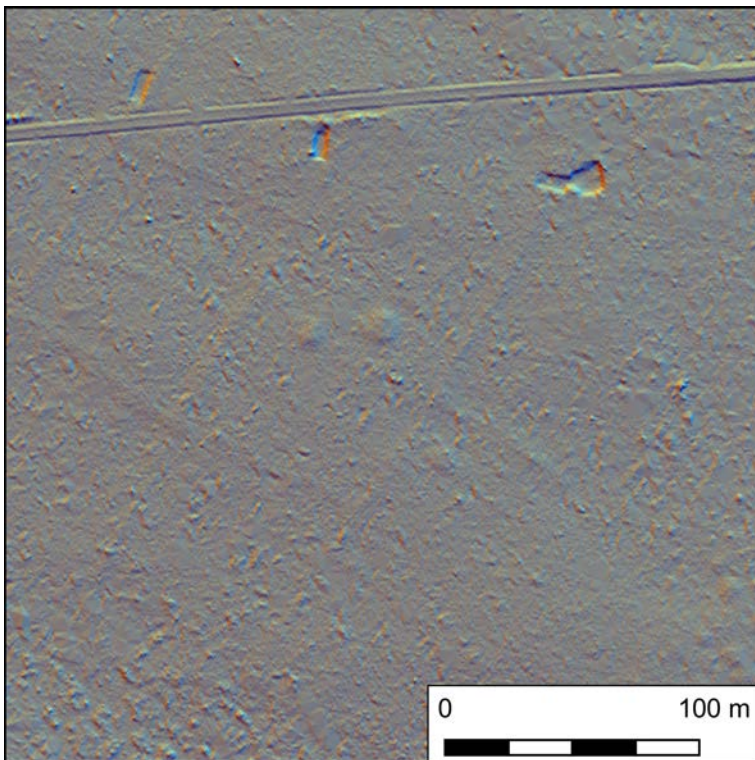

Ryc. VII.27. Białowiecki Park Narodowy, stan. 46. Lokalizacja kopców na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.144, arkusz Kobyła, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

Fig. VII.27. Białowieża National Park, site 46. Location of the mounds on a topographic map of a scale of 1:10 000 (256.144, "Kobyła" sheet, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by H. Olczak

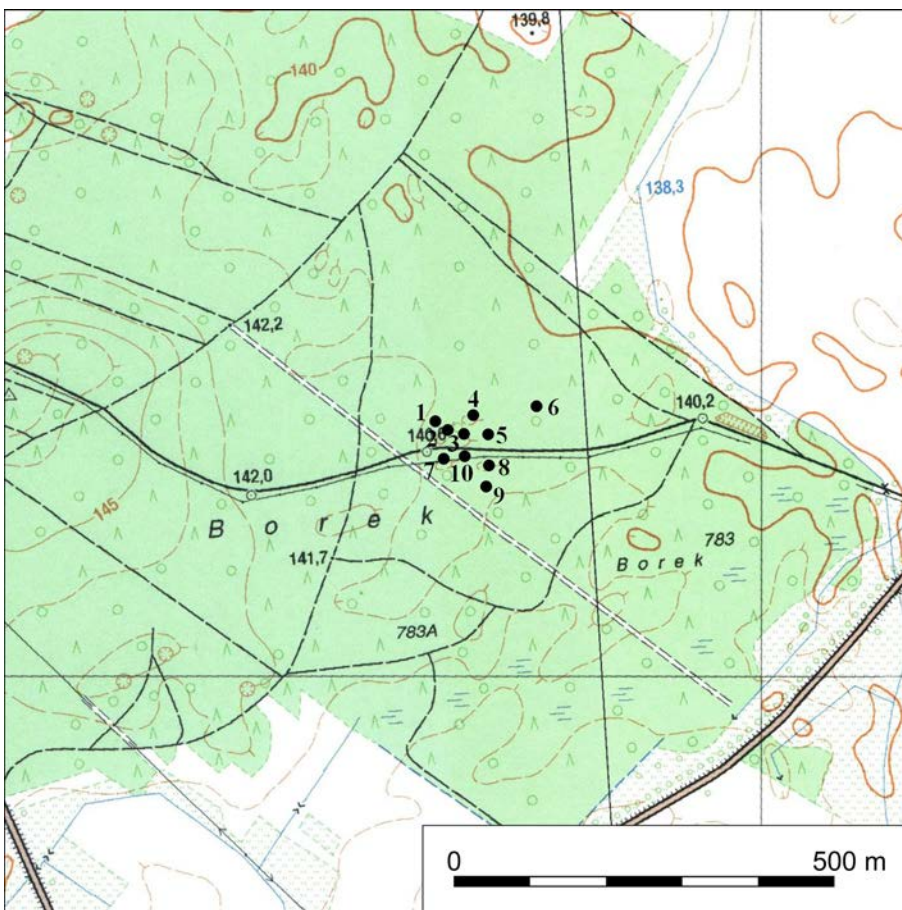
Ostatni rozpoznany wykopaliskowo zespół, złożony z dziewięciu lub dziesięciu nasypów (ryc. VII.29; VII.30), położony jest na północno-zachodnim skraju Puszczy Ładzkiej (oddział 783A/B), na stanowisku 6 w leśnictwie Rybaki⁹ (m.in. Pokrovskij 1895, 60; Sawicki 1948, 102; Kamiński 1956, 233, 258; Musianowicz 1960, nr 260 i 263; Krasnodębski, Olczak 2019c; Szubska 2021a, 36–57). Ich średnice wahają się na ogół od 11 do 18 m, a wysokości nie przekraczają 0,7 m. W 2017 r. przebadano południowo-zachodnią ćwiartkę obiektu nr 5 (Szubska i in. 2020; Szubska 2021a, 44–46). Jego nasyp składał się z żółtego piasku o miąższości 0,6 m, który w pobliżu spągu zawierał dużą liczbę węgli drzewnych. Na poziomie calca odkryto rowek o szerokości 0,10 m i głębokości dochodzącej do 0,15 m, wypełniony szarym piaskiem z drobnymi węgielkami (ryc. VII.31). Miał on kształt półkolisty i przebiegał w odległości 2,5 m od środka kopca. W wyniku analizy ¹⁴C próbki węgla pobranych z warstwy znajdującej się u podstawy nasypu uzyskano wiek 1565±30 BP, który po kalibracji z prawdopodobieństwem 95,4% daje zakres lat 419–560 AD (Szubska i in. 2020, ryc. 7; Szubska 2021a, 46). W trzech sondażach wytyczonych w pobliżu kopca nie stwierdzono nawarstwień kulturowych. Autorzy badań zinterpretowali obiekt jako prawdopodobny kurhan, datowany na okres wpływów rzymskich lub wędrówek ludów (Szubska i in. 2020, 100–102; Szubska 2021a, 46).

⁹ Dawna nazwa tego zespołu to Waśki, stan. 2. W publikacji z badań (Szubska i in. 2020) podano nieprawidłowy numer stanowiska.

Ryc. VII.28. Białowiecki Park Narodowy, stan. 46. Numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK). Oprac. M. Jakubczak, M. Szubski

Fig. VII.28. Białowieża National Park, site 46. Digital Elevation Model (source of ALS LiDAR data: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by M. Jakubczak, M. Szubski

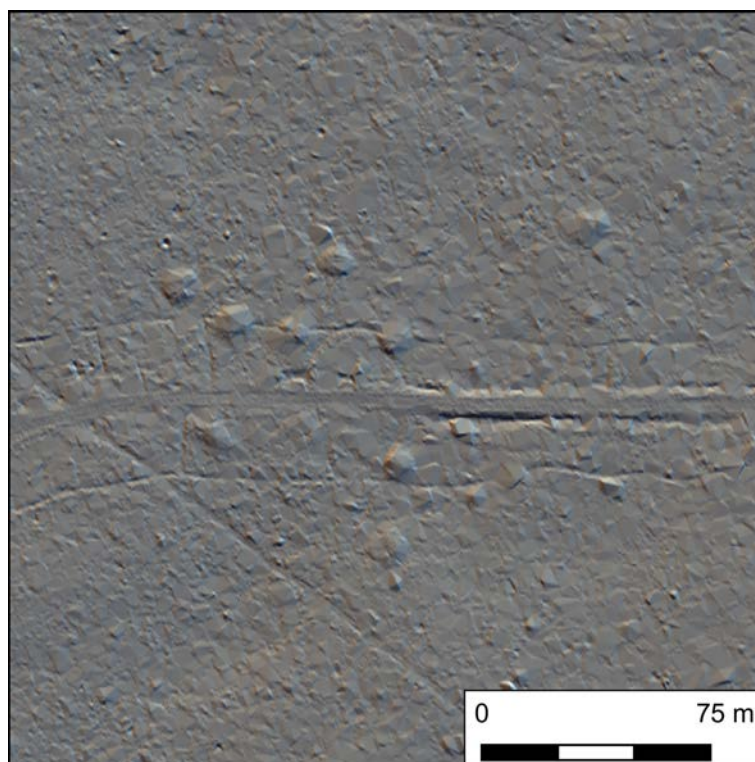

Ryc. VII.29. Leśnictwo Rybaki, stan. 6. Lokalizacja kopców na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (N-34-120-A-c-1, N-34-120-A-c-2, arkusze Narew i Waśki, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

Fig. VII.29. Leśnictwo Rybaki, site 6. Location of the mounds on a topographic map of a scale of 1:10 000 (N-34-120-A-c-1, N-34-120-A-c-2, "Narew" and "Waśki" sheets, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by H. Olczak

Kolejnych danych na temat omawianej grupy kopców dostarczyły badania powierzchniowe. W trakcie prowadzonej w 2016 r. inwentaryzacji z kilku stanowisk, głównie z powierzchni nasypów lub z wykonanych w nich odwiertów świdrem okienkowym, pobrano próbki węgla drzewnych, które wydatowano metodą radiowęglową. Otrzymano bardzo duży rozrzut

wyników, począwszy od epoki neolitu po czasy współczesne (tab. VII.1). Z uwagi na niepewny kontekst stratygraficzny przeanalizowanych próbek trudno odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu rezultaty te odzwierciedlają rzeczywisty czas powstania kopców. Niektóre z nich zasługują jednak na szczególną uwagę. Najstarsze datowanie uzyskano dla stanowiska 2 w leśnictwie Pasieki, położonego na północnym obrzeżu Puszczy Białowieskiej (oddział 2A/B), w odległości ok. 200 m na południe od doliny Narwi (ryc. VII.5; VII.32). Znajduje się tu pięć słabo widocznych w terenie kopców, o średnicy ok. 17–20 m i wysokości nieprzekraczającej 0,5 m, które należą do największych na omawianym obszarze. Analiza ^{14}C węgla drzewnego pobranego z górnej części nasypu nr 4 dała wynik 4065 ± 35 BP, który po kalibracji mieści się w okresie od XXIX do XXV w. p.n.e. (tab. VII.1, Poz-88884). Natomiast z węgla znalezionej na powierzchni kopca nr 2 otrzymano rezultat wskazujący na 2. połowę XX w. n.e. (tab. VII.1, Poz-88899). Lokalizacja nasypów i ich kształt wydają się jednak bardziej przemawiać za poprawnością starszej daty.

Ryc. VII.30. Leśnictwo Rybaki, stan. 6. Numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK). Oprac. H. Olczak

Fig. VII.30. Leśnictwo Rybaki, site 6. Digital Elevation Model (source of ALS LiDAR data: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by H. Olczak

Bardzo ciekawy jest zespół zlokalizowany w Leśnictwie Łączyno, stan. 8, w oddziale 41D (Samojlik 2007, 91–93, ryc. 37: 3, 4, 6; 38; 40; Olczak i in. 2018c). W odległości ok. 60 m na zachód od rzeczki Braszczy, prawego dopływu Narewki, znajduje się 12 kolistych kopców o średnicy od 8 m do 12 m i wysokości ok. 0,5–1,0 m (ryc. VII.7; VII.33; VII.34). Większość z nich układa się w dwa w przybliżeniu równoległe rzędy, o orientacji wschód-zachód. W nasypach nr 3, 5–8 i 11 wykonano kilkadziesiąt odwiertów, na podstawie których stwierdzono, że są one zbudowane ze zglinonego piasku o barwie jasnobrunatnej, brunatnej i jasnoszarobrunatnej. Odnotowano też dużą liczbę kamieni, miejscami tworzących być może bruki. Analiza ^{14}C próbki węgla pobranych z kopca nr 6, z głębokości ok. 0,7 m od jego szczytu,

przyniosła wynik 1605 ± 30 BP, który po kalibracji odpowiada okresowi pomiędzy końcem IV a 1. połową VI w. n.e. (tab. VII.1, Poz-88883). Jest on zbliżony z datami uzyskanymi dla nasypów z Leśnictwa Sacharewo, stan. 3 i Leśnictwa Postołowo, stan. 5 (por. rozdz. IV.3 i V.1), które są podobne do opisywanych kopców pod względem rozmiarów, a częściowo też układu. Taką chronologię zdają się również potwierdzać dwa fragmenty ceramiki datowane od wczesnej epoki żelaza po okres wpływów rzymskich (Krasnodębski, Olczak 2012, tab. 1), z których jeden znaleziony został na terenie stanowiska (ryc. VII.35: 1), zaś drugi w jego sąsiedztwie (ryc. VII.35: 2). Zdaniem Tomasza Samojlika kopce są nowożytnymi potażarniami (Samojlik 2007, 91–93), jednak – jak się wydaje – wniosek ten oparty jest na niepewnych przesłankach.

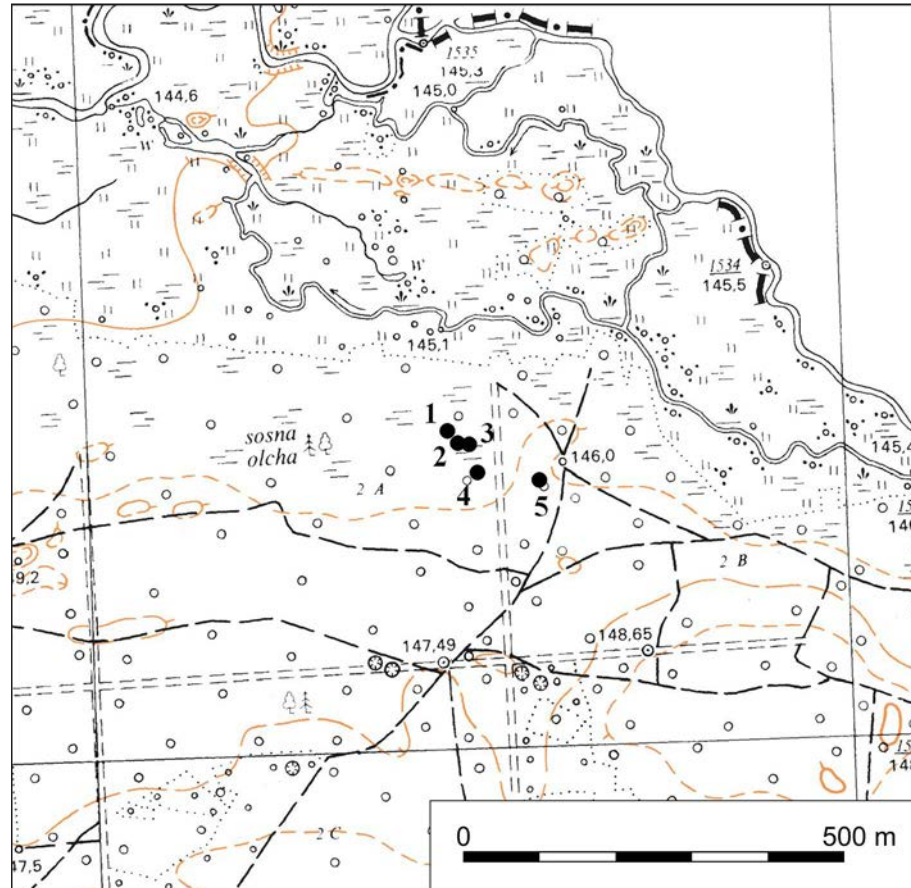

Ryc. VII.31. Leśnictwo Rybaki, stan. 6, kopiec nr 5. Wykop podczas eksploracji (widok od północy).
Fot. H. Olczak

Fig. VII.31. Leśnictwo Rybaki, site 6, mound no. 5. Trench during exploration (view from the north).
Photo by H. Olczak

Nieco starsze daty otrzymano z węgla pochodzących z kopców z Leśnictwa Olchówka, stan. 3, położonego w oddziale 49B (m.in. Götze 1929, 514, ryc. 2; Kamiński 1956, 236; Oszmiański 1996, nr 23; Samojlik 2007, 91–93). Tu również znajduje się 12 na ogół kolistych nasypów, ułożonych po osi wschód-zachód (ryc. VII.36). Średnica większości z nich wynosi między 8 a 10 m, zaś wysokość waha się od 0,5 m do 1,0 m. Kopiec nr 6 jest znacznie mniejszy niż pozostałe, a z kolei nr 11 to owalny obiekt o długości ok. 24 m. Zniszczenia widoczne na powierzchni stanowiska świadczą, że liczba zlokalizowanych tu pierwotnie nasypów mogła być większa. Dwa kopce położone w zachodniej części zespołu, z jamami na obrzeżu, Alfred Götze zinterpretował jako wczesnośredniowieczne kurhany o obrządku ciałopalnych (Götze 1929, 545). Natomiast według Tomasza Samojlika wszystkie obiekty są pozostałościami po nowożytniej produkcji potażu (Samojlik 2007, 91–93). W pięciu nasypach wykonano serię kilkunastu wierceń, które wykazały, że usypano je z jasnobrunatnego, brunatnego i żółtego piasku, bez kamieni i węgla drzewnych. Ponadto w spągu kopców nr 9–12, tuż nad calcem zaobserwowano warstwę o ciemnoszarej barwie, która w przypadku obiektu nr 9 zawierała niewielką liczbę drobnych węgla drzewnych. Z nich właśnie wykonano analizę ^{14}C , która przyniosła wynik 1820 ± 30 BP, po kalibracji mieszczący się między końcem I a początkiem IV w. n.e. (tab. VII.1, Poz-88867). Odpowiada on w przybliżeniu datowaniu uzyskanemu dla

kopca nr 112 ze stanowisku 4 w leśnictwie Postołowo (por. rozdz. IV.3). Nieco młodszą datę (1675 ± 30 BP), po kalibracji obejmującą okres od połowy III do 1. połowy V w. n.e., otrzymano dla próbki pobranej z warstwy spalenizny znajdującej się pod nasypem nr 1 (tab. VII.1, Poz-9871). Od rezultatów tych odbiega natomiast wynik analizy węgla pochodzącego z powierzchni jednego z kopców (185 ± 30 BP), który po kalibracji odpowiada okresowi od połowy XVII do połowy XX w. (tab. VII.1, Poz-13162; por. Samojlik 2007, 93, ryc. 39).

Ryc. VII.32. Leśnictwo Pasieki, stan. 2. Lokalizacja kopców na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.122, arkusz Siemianówka, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

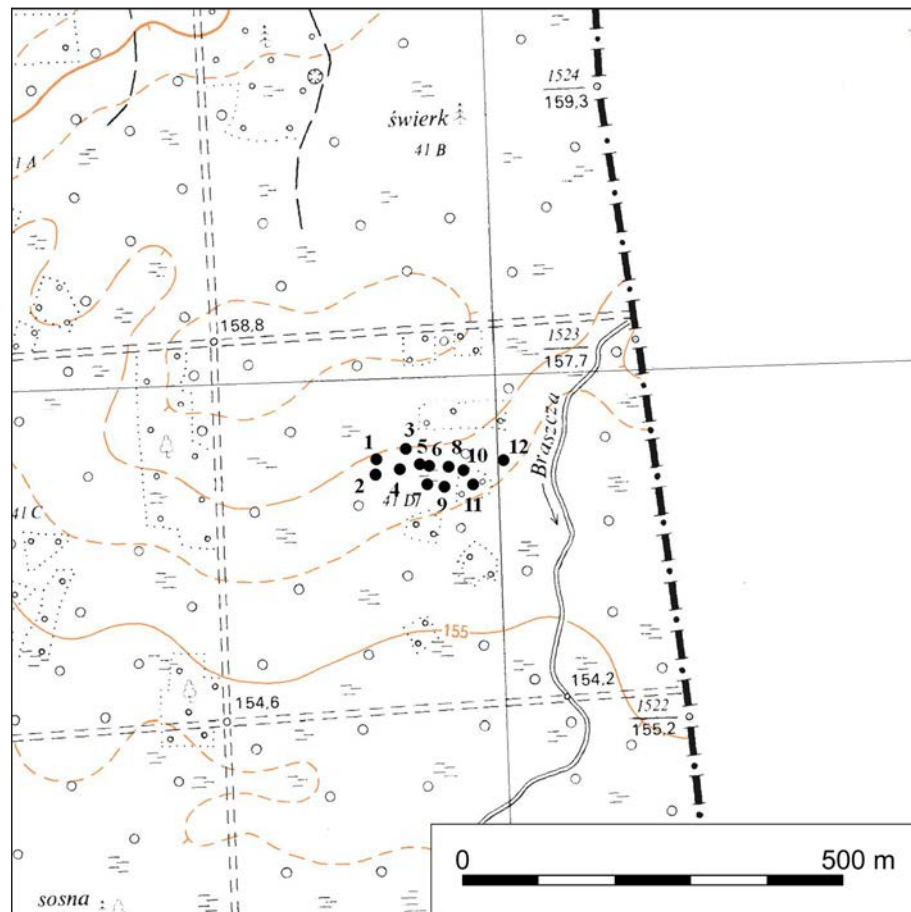
Fig. VII.32. Leśnictwo Pasieki, site 2. Location of the mounds on a topographic map of a scale of 1:10 000 (256.122, “Siemianówka” sheet, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by H. Olczak

Analizy radiowęglowe próbek pochodzących z kilku innych zespołów przyniosły daty obejmujące okres średniowiecza. Należy do nich m.in. stanowisko 6 w leśnictwie Gnilec, położone w oddziale 34C (Puszcza Ładzka), w odległości ok. 100 m na północny wschód od rzeczki Okulinki, lewego dopływu Narewki (ryc. VII.37). Wyróżniono tam grupę pięciu mocno zniszczonych kopców o średnicy od ok. 7 do ok. 12 m i wysokości pomiędzy 0,3 a 1,0 m (Oszmiański 1996, nr 7; Olczak i in. 2018a; Szubska i in. 2021, 416–425). Na obrzeżu nasypów nr 1, 2 i 5 widoczne są duże jamy. Z węgla drzewnych pobranych z górnej części kopca nr 4 otrzymano datę 895 ± 30 BP, która po kalibracji wskazuje na okres od połowy XI do początku XIII w. (tab. VII.1, Poz-88865). Stawianie jedynie na tej podstawie – bez przeprowadzenia badań wykopaliskowych – hipotezy, że zespół pochodzi z wczesnego średniowiecza, wydaje się jednak zbyt ryzykowne, mimo że na taką chronologię mogą również wskazywać jamy znajdujące się u podstawy niektórych nasypów.

Tab. VII.1. Zestawienie wyników datowań radiowęglowych wybranych kopców znajdujących się w polskiej części Puszczy Białowieskiej

Tab. VII.1. List of radiocarbon dating results of selected mounds from the Polish part of the Białowieża Forest

Nazwa stanowiska i nr kopca	Nr laboratoryjny	Wiek BP	Kalibracja 68,2%	Kalibracja 95,4%	Uwagi
Leśnictwo Batorówka, stan. 4, kopiec nr 1	Poz-88878	85±30 BP	1697 AD (21,3%) 1725 AD 1815 AD (15,4%) 1836 AD 1877 AD (31,5%) 1917 AD	1688 AD (25,4%) 1730 AD 1809 AD (70,0%) 1927 AD	Data prawdopodobnie poza zakresem 85±30 BP
Leśnictwo Gnilec, stan. 4, kopiec nr 2	Poz-88869	95±30 BP	1695 AD (20,0%) 1726 AD 1814 AD (15,2%) 1838 AD 1843 AD (5,0%) 1852 AD 1868 AD (28,1%) 1918 AD	1682 AD (26,9%) 1735 AD 1805 AD (68,5%) 1931 AD	Data prawdopodobnie poza zakresem 95±30 BP
Leśnictwo Gnilec, stan. 4, kopiec nr 6	Poz-88870	285±30 BP	1522 AD (43,5%) 1573 AD 1629 AD (24,7%) 1654 AD	1493 AD (60,9%) 1602 AD 1615 AD (34,1%) 1665 AD 1788 AD (0,4%) 1791 AD	Data może rozciągać się poza zakres 285±30 BP
Leśnictwo Gnilec, stan. 6, kopiec nr 4	Poz-88865	895±30 BP	1048 AD (29,9%) 1087 AD 1123 AD (9,2%) 1138 AD 1149 AD (29,0%) 1189 AD	1039 AD (95,4%) 1215 AD	Próbka z kretowiny znajdującej się na nasypie
Leśnictwo Gnilec, stan. 10	Poz-88871	170±30 BP	1668 AD (11,3%) 1685 AD 1732 AD (34,3%) 1783 AD 1797 AD (6,8%) 1808 AD 1928 AD (15,8%) ,,,	1659 AD (17,3%) 1699 AD 1721 AD (50,5%) 1818 AD 1833 AD (8,0%) 1880 AD 1916 AD (19,6%) ,,,	Data prawdopodobnie poza zakresem 170±30 BP
Leśnictwo Krynoczek, stan. 3, kopiec nr 2	Poz-88877	1525±30 BP	434 AD (10,8%) 453 AD 470 AD (11,0%) 487 AD 534 AD (46,4%) 585 AD	428 AD (35,1%) 499 AD 504 AD (60,3%) 604 AD	
Leśnictwo Krynoczek, stan. 3, kopiec nr 7	Poz-88879	680±30 BP	1279 AD (47,3%) 1300 AD 1369 AD (20,9%) 1381 AD	1270 AD (60,4%) 1316 AD 1355 AD (35,0%) 1390 AD	
Leśnictwo Łączyno, stan. 8, kopiec nr 6	Poz-88883	1605±30 BP	405 AD (24,0%) 434 AD 457 AD (6,7%) 468 AD 488 AD (37,4%) 533 AD	396 AD (95,4%) 539 AD	
Leśnictwo Olchówka, stan. 3, kopiec nr 1	Poz-9871	1675±30 BP	260 AD (1,5%) 270 AD 340 AD (66,7%) 420 AD	260 AD (12,5%) 300 AD 320 AD (82,9%) 430 AD	Próbka z warstwy spalinowej znajdującej się pod nasypem
Leśnictwo Olchówka, stan. 3, kopiec nr 9	Poz-88867	1820 ± 30 BP	139 AD (45,4%) 199 AD 206 AD (22,8%) 235 AD	90 AD (1,0%) 100 AD 124 AD (90,7%) 257 AD 297 AD (3,7%) 321 AD	
Leśnictwo Olchówka, stan. 3	Poz-13162	185±30 BP	1660 AD (13,5%) 1690 AD 1730 AD (42,2%) 1810 AD 1930 AD (12,5%) 1960 AD	1650 AD (20,7%) 1700 AD 1720 AD (53,2%) 1820 AD 1830 AD (2,0%) 1880 AD 1910 AD (19,5%) 1960 AD	Próbka pochodząca prawdopodobnie z powierzchni jednego z kopców
Leśnictwo Olchówka, stan. 5, kopiec nr 7	Poz-88873	146,66±0,4 pMC	1967 AD (68,2%) 1975 AD	1965 AD (95,4%) 1979 AD	Próbka z jamy znajdującej się u podstawy nasypu
Leśnictwo Pasieki, stan. 2, kopiec nr 2	Poz-88899	121,66±0,35 pMC	1982 AD (68,2%) 1988 AD	1957 AD (19,9%) 1964 AD 1980 AD (75,5%) 1990 AD	Próbka z powierzchni kopca
Leśnictwo Pasieki, stan. 2, kopiec nr 4	Poz-88884	4065±35 BP	2834 BC (6,7%) 2819 BC 2661 BC (4,5%) 2649 BC 2636 BC (43,5%) 2566 BC 2524 BC (13,6%) 2497 BC	2853 BC (11,0%) 2812 BC 2744 BC (2,0%) 2726 BC 2696 BC (82,4%) 2487 BC	Próbka z górnej części nasypu
Leśnictwo Sacharewo, stan. 7, kopiec nr 4	Poz-88880	780±30 BP	1224 AD (68,2%) 1270 AD	1210 AD (95,4%) 1281 AD	Próbka z warstwy znajdującej się pod nasypem

Ryc. VII.33. Leśnictwo Łączyno, stan. 8. Lokalizacja kopców na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.124, arkusz Masiewo II, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

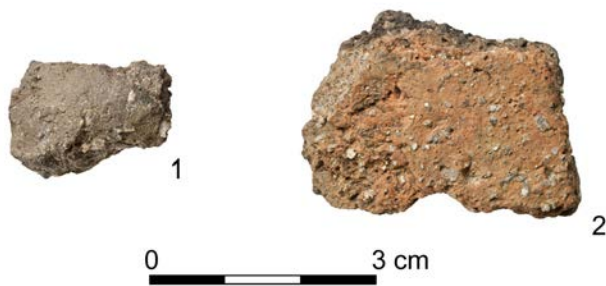
Fig. VII.33. Leśnictwo Łączyno, site 8. Location of the mounds on a topographic map of a scale of 1:10 000 (256.124, "Masiewo II" sheet, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by H. Olczak

Równie interesująco przedstawia się datowanie zespołu Leśnictwo Krynoczek, stan. 3 (oddział 387C/D), usytuowanego na północny zachód od opisanego wcześniej stanowiska 1 w tym samym leśnictwie (ryc. VII.38; VII.39). W jego skład wchodzi osiem kopców, w tym sześć kolistych o średnicy od 7 do 12 m i wysokości od 0,8 do 1,2 m, oraz dwa nieco większe, z których jeden (nr 7) jest owalny, o długości ok. 20 m, szerokości ok. 10 m i wysokości ok. 1 m, zaś drugi (nr 8) ma ok. 13–15 m średnicy i ok. 2 m wysokości (Götze 1929, 522 n., ryc. 6; Oszmiański 1996, nr 63; Krasnodębski, Olczak, Samojlik 2011, 152 n.; Siemaszko 2015; Krasnodębski, Olczak 2017). Owalny nasyp zorientowany jest po osi północ-południe, zaś w jego południowej części znajduje się jama o średnicy ok. 5–7 m. Pod ściółką kopców nr 2 i 7 znaleziono bardzo drobne węgle drzewne, dla których otrzymano daty 1525 ± 30 BP i 680 ± 30 BP, po kalibracji obejmujące odpowiednio okres od 2. ćwierci V do przełomu VI i VII w. oraz od 2. połowy XIII do końca XIV w. (tab. VII.1, Poz-88877, Poz-88879). Tak dużą rozbieżność wyników można tłumaczyć tym, że pomimo zaliczenia wszystkich nasypów do jednego stanowiska kopce z północnej części (nr 1–5, a ewentualnie też nasyp nr 6) mają inne kształty niż pozostałe i tworzą wyraźne skupisko, należące być może do odrębnej fazy osadniczej.

Ryc. VII.34. Leśnictwo Łączyno, stan. 8. Widok ogólny stanowiska (marzec 2018 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. VII.34. Leśnictwo Łączyno, site 8. General view of the site (March 2018). Photo by D. Krasnodębski

Ryc. VII.35. Leśnictwo Łączyno, stan. 8. Fragmenty ceramiki znalezione na powierzchni stanowiska (1) i w jego pobliżu (2). Fot. M. Osiadacz

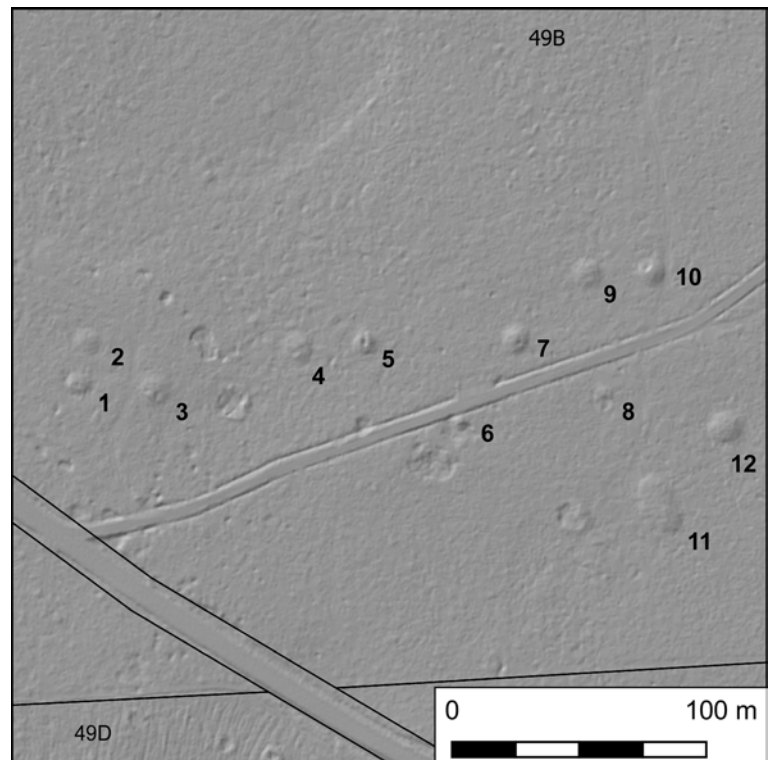
Fig. VII.35. Leśnictwo Łączyno, site 8. Fragments of ceramics found on the surface of the site (1) and its vicinity (2). Photo by M. Osiadacz

Na okres średniowiecza wskazuje także rezultat analizy radiowęglowej wykonanej dla stanowiska 7 w leśnictwie Sacharewo, które zlokalizowane jest w odległości kilkuset metrów na wschód od Leśnej Prawej, w oddziałach 384D i 385C (ryc. VII.40). Tworzy je pięć nasypów o średnicy (długości) od 6 do 12 m i wysokości pomiędzy 0,4 a 1,0 m (ryc. VII.41). Dwa z nich (nr 1 i 2), położone w zachodniej części zespołu, mają kształt zbliżony do czworokątnego, z płytkimi rowami u podstawy¹⁰. Natomiast trzy kopce z części wschodniej (nr 3–5) są regularnie koliste. W obrywie zniszczonego przez drogę obiektu nr 4 widoczny jest nasyp, zbudowany z żółtego i jasnobrązowego piasku, miejscami z jasnoszarymi plamkami (ryc. VII.42). W jego spągu zaobserwowano ciekłą warstwę szarego piasku z niewielką liczbą drobnych węgla drzewnych. Wykonana z nich analiza radiowęglowa przyniosła wynik 780 ± 30 BP, który po kalibracji odpowiada przedziałowi czasowemu pomiędzy początkiem a końcem XIII w. (tab. VII.1, Poz-88880).

Wyraźną grupę tworzą kopce, w przypadku których uzyskane rezultaty datowań ¹⁴C wskazują na okres nowożytny (tab. VII.1). Oprócz nasypów ze wspomnianego już zespołu Le-

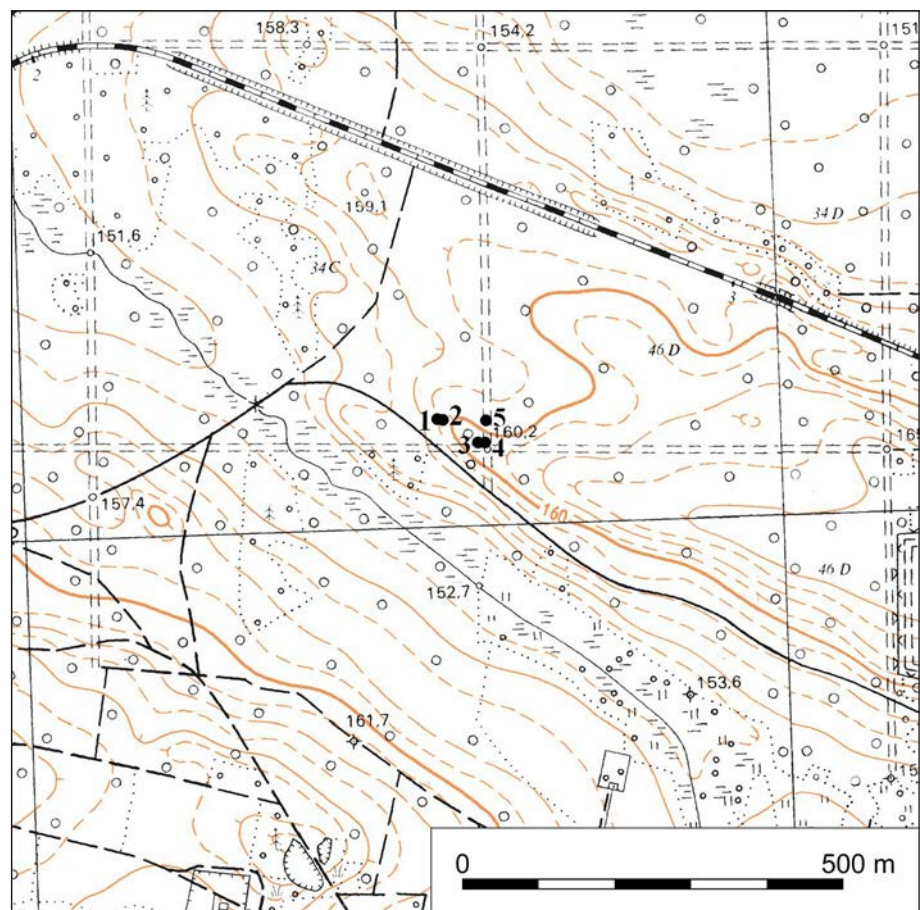
¹⁰ Kopiec nr 1 został odkryty podczas badań AZP w 2015 r. (Siemaszko 2015), zaś pozostałe zlokalizowano w trakcie inwentaryzacji prowadzonej przez autorów w 2016 r.

śnictwo Gnilec, stan. 4, należą do nich także obiekty z trzech kolejnych stanowisk: Leśnictwo Batorówka, stan. 4, Leśnictwo Gnilec, stan. 10 i Leśnictwo Olchówka, stan. 5. Próbkę węgla pobrane zostały jednak z powierzchni lub górnej części nasypów, a zatem istnieje bardzo duże prawdopodobieństwo, że pochodzą z późniejszych zniszczeń lub pożarów.

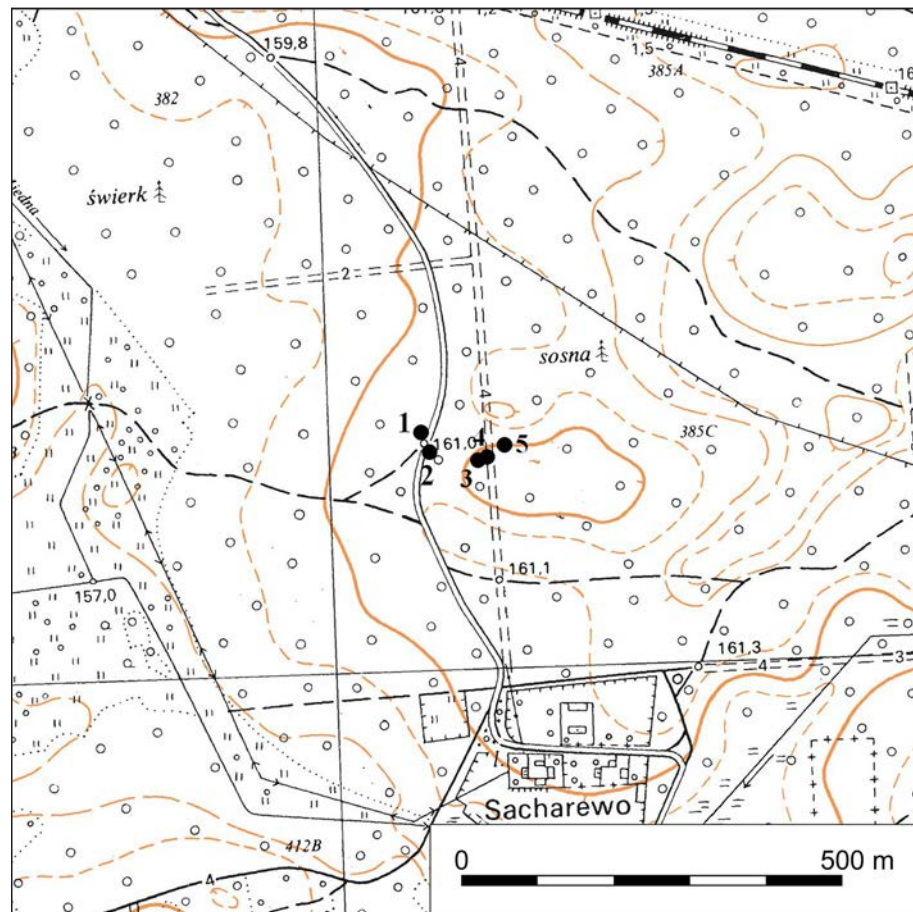
Ryc. VII.36. Leśnictwo Olchówka, stan. 3. Numeryczny model terenu (źródło i oprac. danych ALS LiDAR: IBL). Wg Olczak i in. 2018b, ryc. 6

Fig. VII.36. Leśnictwo Olchówka, site 3. Digital Elevation Model (source and compilation of ALS LiDAR data: Forest Research Institute). According to Olczak et al. 2018b, fig. 6

Ryc. VII.37. Leśnictwo Gnilec, stan. 6. Lokalizacja kopców na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.114, arkusz Ochrymy, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

Fig. VII.37. Leśnictwo Gnilec, site 6. Location of the mounds on a topographic map of a scale of 1:10 000 (256.114, "Ochrymy" sheet, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by H. Olczak

Ryc. VII.40. Leśnictwo Sacharewo, stan. 7. Lokalizacja kopców na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.312, arkusz Hajnówka-Czworaki, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

Fig. VII.40. Leśnictwo Sacharewo, site 7. Location of the mounds on a topographic map of a scale of 1:10 000 (256.312, "Hajnówka-Czworaki" sheet, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by H. Olczak

Ryc. VII.41. Leśnictwo Sacharewo, stan. 7, kopiec nr 4. Nasyp zniszczony przez drogę oddziałową (listopad 2016 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. VII.41. Leśnictwo Sacharewo, site 7, mound no. 4. Mound destroyed by the forest compartment road (November 2016). Photo by D. Krasnodębski

Ryc. VII.42. Leśnictwo Sacharewo, stan. 7, kopiec nr 4. Warstwa szarego piasku widoczna w spągu kopca (listopad 2016 r.). Fot. D. Krasnodębski

Fig. VII.42. Leśnictwo Sacharewo, site 7, mound no. 4. Layer of gray sand visible at the base of the mound (November 2016). Photo by D. Krasnodębski

Przy tak zróżnicowanym materiale źródłowym wyciągnięcie ogólnych wniosków na temat opisanych stanowisk nie jest zadaniem łatwym. Tym bardziej, gdy ma się świadomość, że rozważania dotyczą obiektów kulturowych pochodzących z różnych epok, pełniących zapewne różne funkcje. Należy też pamiętać, że bardzo niewiele kopców zostało przebadanych w całości. Prace prowadzone w XXI w. ograniczały się zazwyczaj do rozpoznania jednej ćwiartki nasypu. W latach 1917 i 1918 rozkopano często tylko środkową część kopca, na co wskazuje zarówno dokumentacja fotograficzna, jak i będące pozostałością tych prac hałdy. Jedynie w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. regułą było pełne rozpoznawanie nasypów. Kolejną kwestią, na którą trzeba zwrócić uwagę, są różnice w metodzie badań. W przeciwieństwie do wykopalisk z 2. połowy XX i początku XXI stulecia, kiedy to eksploatacja prowadzona była bardzo starannie, często z zastosowaniem przesiewania sedymentu, w trakcie przebiegających w szybkim tempie prac z początku XX w. udział specjalisty archeologa był, jak się wydaje, symboliczny (Götze 1929, 511 n., 524 n.).

Badane wykopaliskowo kopce położone są w bardzo różnych układach i warunkach środowiskowych. Posiadają też zróżnicowane rozmiary i kształty. Mają jednak istotną wspólną cechę – w żadnym z nich nie znaleziono kości ludzkich, pozwalających na uznanie ich za groby. Zważywszy na niepełny stopień rozpoznania stanowisk, a często tylko częściowe przebadanie pojedynczych obiektów, nie we wszystkich przypadkach musi to wykluczać funkcję sepulkralną lub związek z szeroką pojętą sferą obrzędowości funeralnej. Groby, w których nie odkryto ludzkich szczątków, w tym także kurhany, nie należą do wyjątków, zarówno na cmentarzyskach pradziejowych, jak i wczesnośredniowiecznych (m.in. Korobuškina 1993, 27, tab. 4; Kalaga 2006, 69 n.; Skóra 2014, 49; Romaniszyn, Makarowicz 2021; tam dalsza literatura)¹¹. W wyżej opisanych przypadkach nie stwierdzono jednak wyraźnych przesłanek innego typu

¹¹ Problem ten w odniesieniu do nekropoli kultury wielbarskiej szczegółowo omówiła Kalina Skóra (Skóra 2014).

(na przykład obecności przedmiotów wyposażenia albo kamiennych lub drewnianych konstrukcji), mogących przemawiać za taką funkcją kopców.

Wszystkie przebadane obiekty miały piaszczyste nasypy, bez widocznych na powierzchni konstrukcji kamiennych i na ogół – poza nielicznymi wyjątkami, takimi jak kopiec nr 1 z Białowieskiego Parku Narodowego, stan. 23 lub nasyp nr 2 z Białowieskiego Parku Narodowego, stan. 46 – bez większej liczby luźnych otoczków lub bruków. Można wskazać pewne cechy, pozwalające na wydzielenie wśród nich kilku grup. Do pierwszej kategorii należą kopce, w których nie odnotowano jakichkolwiek elementów konstrukcyjnych lub większej ilości spalenizny. W nielicznych przypadkach w nasypach zauważono rozproszone węgle drzewne. Na obrzeżu kilku widoczne były jamy lub rowy. Drugą grupę tworzą kopce, w których u podstawy znajdowała się ciągła warstwa spalenizny (węgle drzewne, rzadziej popiół). Zaliczyć można do nich także obiekty z usytuowanymi pod nasypami płytkimi jamami, wypełnionymi węglem drzewnym. Antropogeniczne pochodzenie tych zagłębień nie zawsze jest jednak dobrze udokumentowane. Trzecia grupa obejmuje kopce, w których pod nasypami stwierdzono wąskie rowki, otaczające centralną część, w obrębie której koncentrowały się warstwy spalenizny. Niekiedy obiekty te mają również rowy lub jamy na obrzeżach. W przeciwieństwie do stanowisk zaprezentowanych w rozdziale IV.3, prawie z żadnego z opisanych wyżej kopców nie pozyskano materiałów zabytkowych, które można by powiązać z okresem ich wzniesienia. Jedynie nasyp ze stanowiska 46 w Białowieskim Parku Narodowym wyróżniał się większą liczbą znalezisk, jednak zostały one zinterpretowane przez badaczy jako materiały o charakterze rezydualnym (Jakubczak, Szlązak 2021, 1203 n.).

Z tej krótkiej próby usystematyzowania wynika, że pozostają dwie cechy, które warto są dalszych rozważań. Pierwsza z nich to odnotowany w co najmniej trzech przypadkach wąski dookólny rowek, otaczający centralną część nasypu (Leśnictwo Rybaki, stan. 6 i dwa kopce ze stanowiska 21 w Białowieskim Parku Narodowym). Podobne struktury odkryto też w kopcach na stanowiskach 4 i 5 w leśnictwie Postołowo, lecz w przeciwieństwie do wymienionych wyżej obiektów w spągach ich nasypów nie stwierdzono warstw spalenizny (por. rozdz. IV.3 i V.1). W przypadku kopców z Białowieskiego Parku Narodowego, stan. 21 ten szczegół konstrukcyjny został potraktowany jako jedna z przesłanek pozwalających na uznanie ich za relikty nowożytnych potażarni (Samojlik 2007, 89 n.). Bardziej prawdopodobne wydaje się jednak, że występowanie tego rodzaju rowków jest zjawiskiem akulturowym, związanym z wyznaczeniem miejsca pod nasyp, a zatem nie może stanowić wyróżnika świadczącego o określonej chronologii lub funkcji¹². Drugą cechą jest obecność w spągach kilku nasypów warstwy spalenizny, której niekiedy towarzyszą wypełnione węglami niewielkie jamy. W obiektach badanych przez Irenę Górską, które zostały rozpoznane w całości, wraz z najbliższym otoczeniem, spalenizna tworzyła zarys o kształcie zbliżonym do kolistego, nawet w tych przypadkach, gdy nie odnotowano otaczającego ją rowka (Górska 1976, 119–121). Z powodu niewielkiej miąższości warstwy węgla, przy braku innych śladów procesu produkcyjnego, jej obecność nie jest jednak wystarczającym dowodem na to, że kopce te są pozostałością po przetwórstwie drzewnym. Równie prawdopodobne jest, że analogicznie jak w przypadku rowków, spalenizna ma związek z przygotowaniem miejsca pod przyszły nasyp, a mianowicie wypaleniem

¹² Podobne rowki stwierdzono m.in. w kurhanach kultury ceramiki sznurowej w Łubczu, pow. tomaszowski (Koman 1999, 45, ryc. 2), na obrzeżu kopca w Kolonii Depułtycze Królewskie, pow. chełmski, stan. 8, interpretowanego jako wczesnośredniowieczny kurhan (Bronicki 2011, 131 n., ryc. 4), a także w datowanym na wczesny okres wpływów rzymskich kurhanie w Haćkach, pow. bielski, stan. 2 (Kobyliński, Szymański 2005, 55). Por. też rozdz. VI, ryc. VI.25.

roślinności. W przeciwieństwie do nowożytnych kopców produkcyjnych, które najczęściej powstawały z ziemi przemieszanej z węglami drzewnymi lub wypaloną gliną, na omawianych stanowiskach cienkie warstwy spalenizny przykryte były nasypami z jasnego piasku, tylko niekiedy z plamami próchnicy lub drobnymi węgielkami. Trzeba też zauważyć, że z żadnego z opisywanych obiektów lub z jego otoczenia nie pozyskano przedmiotów o chronologii nowożytnej, które na ogół znajdowane są na lub w pobliżu stanowisk produkcyjnych (jak na przykład na stanowiskach 4 i 10 w leśnictwie Teremiski czy 2 w leśnictwie Podcerkiew).

Jedną z możliwych interpretacji zakłada, że niektóre kopce pełniły funkcję znaków granicznych. W okresie nowożytnym sypano je na obrzeżach Puszczy Białowieskiej w celu odgraniczenia jej terenu od sąsiednich włości (Hedemann 1939, 38–40, 53 n.; Więcko 1963, 298)¹³. W innych regionach obecnej Polski zwyczaj sypania kopców granicznych poświadczony jest zarówno przez zachowane do dzisiaj nasypy, jak i wzmianki na ich temat pojawiające się w źródłach średniowiecznych i nowożytnych (m.in. Gloger 1902, 81; Kiersnowski 1960, 273 n., 281 n.; Skrobot 2009; Duma 2015, 82–88; tam dalsza literatura). Zygmunt Gloger w *Encyklopedii staropolskiej* wymienił trzy rodzaje kopców granicznych: „1) «węglowe» czyli «węgielne» lub «narożne», sypane na narożnikach i przy zejściu się trzech granic, 2) «ścienne», sypane po jednej stronie linii granicznej i 3) zwane «stróżami», sypane na środku między granicznych” (Gloger 1902, 81). Niestety, jak już wielokrotnie wspomniano, z żadnego z przebadanych kopców nie pozyskano materiałów poświadczających taką funkcję, zaś źródła pisane nie podają wystarczających danych umożliwiających lokalizację znaków granicznych¹⁴. Jako znaki graniczne można interpretować zwłaszcza kopce pojedyncze lub tworzące pary. Warto w tym miejscu wspomnieć, że w białoruskiej części Puszczy Białowieskiej takie nasypy stanowią aż 57% wszystkich znanych zespołów (Belâvec i in. 2009, 92). Jeden z nich, położony w oddziale 805, został w 2018 r. rozpoznany wykopaliskowo (Tkačou i in. 2018). Ma on ok. 20 m średnicy i ok. 1 m wysokości. Towarzyszy mu drugie niewielkie wzniesienie, którego antropogeniczna geneza nie jest pewna. W przebadanym fragmencie nasypu znaleziono 40 wytworów krzemiennych, pochodzących prawdopodobnie z epoki brązu lub żelaza, nie jest jednak jasne, czy mają one bezpośredni związek z okresem powstania kopca (Tkačou i in. 2018, 228). Rozważana jest także hipoteza, że niektóre pojedyncze obiekty o podobnej formie ze wschodniej części Puszczy są naturalnie powstałymi wydymami (Belâvec i in. 2009, 93)¹⁵.

Nie jest wykluczone, że kopce służyły nie tylko do oznaczania granic, ale też do znakowania szlaków komunikacyjnych, dogodnych przepraw i przejść między terenami zabagnionymi lub miejsc o szczególnym znaczeniu, na przykład sakralnym (m.in. nasypy, na których ustawiano krzyże przydrożne). Jak już wspomniano, na obszarze Puszczy Białowieskiej wyraźny jest związek niektórych kopców z istniejącymi obecnie drogami. Nie musi to jednak dowodzić nowożytnej chronologii tych obiektów. Jak się wydaje, niektóre drogi, zwłaszcza te prowadzące do przepraw rzecznych lub miejsc o wielofazowym osadnictwie, były używane co najmniej od średniowiecza lub nawet wcześniej. Ze względu na ukształtowanie powierzchni i stosunkowo niewielką możliwość wyboru w przypadku konieczności obejścia bagien lub przejścia przez cieki wodne, tereny o dogodnej lokalizacji, na przykład położone na linii wododziałów, były zapewne wykorzystywane jako szlaki komunikacyjne (niekoniecznie jako

¹³ Z tego okresu pochodzić mogą także niepotwierdzone do tej pory przez badania archeologiczne „kopce kamienne” (Hedemann 1939, 53).

¹⁴ Na temat znalezisk z kopców granicznych por. Duma 2015.

¹⁵ Wydmy występują również na terenie polskiej części Puszczy Białowieskiej (m.in. Kmieciak, Kwiatkowski 2017, 10 n.).

stałe drogi) przez wiele stuleci¹⁶. Problem lokalizacji dróg na obszarze Puszczy Białowieskiej nie był jednak dotychczas szczegółowo rozpatrywany.

Jedyna konkluzja, jaka nasuwa się w związku z omawianym zagadnieniem brzmi, że na obecnym etapie badań nie jesteśmy w stanie określić przeznaczenia i datowania znaczącej większości kopców ziemnych z terenu Puszczy Białowieskiej. Nie umożliwia tego rozpoznanie nieinwazyjne, a nierzadko też wykopaliskowe. Dodatkową komplikację wprowadza fakt, że nawet w zespołach – jakby się wydawało – dobrze przebadanych i wydatowanych znajdują się kopce, które w przypadku, gdyby zostały rozpoznane pojedynczo, nie przyniosłyby odpowiedzi na nurtujące nas pytania. Z całą pewnością na skutek rozwoju technik badawczych liczba stanowisk, o których niewiele wiadomo, będzie stopniowo się zmniejszać. Obecnie zaś można jedynie stwierdzić, że wbrew obiegowym opiniom, powielanym także często przez archeologów, Puszcza Białowieska nie była „wielką wczesnośredniowieczną nekropolią”, a zachowane na jej obszarze kopce ziemne stanowią grupę znacznie bardziej zróżnicowaną niż dotychczas przyjmowano. Problem ten nie dotyczy wyłącznie omawianego regionu. Oprócz wspomnianych już nasypów z białoruskiej części Puszczy Białowieskiej, których badania przyniosły podobne wyniki (Götze 1929, 526, 531; Tkačovič i in. 2018), wskazać można też kopce z terenów sąsiednich, takie jak obiekty z Koźlik, pow. hajnowski, stan. 3 i Zbuczka, pow. hajnowski, stan. 2 (Krasnodębski, Olczak 2019a, 61 n.; Krasnodębski, Olczak 2019b, 93 n.).

VII.2. Ślady dawnych pól

Specyficznym typem obiektów o własnej formie krajobrazowej występujących na obszarze Puszczy Białowieskiej są pozostałości dawnych pól. Mają one postać słabo widocznych w terenie równoległych i prostopadłych do siebie wałów o zróżnicowanej długości, wahającej się od kilkudziesięciu do kilkuset metrów. Ich szerokość wynosi przeciętnie ok. 2–5 m, niekiedy dochodząc nawet do ok. 8 m, zaś wysokość względna na ogół nie przekracza 0,2–0,3 m, rzadko sięgając ok. 0,5 m. Wały otaczają obszary o kształcie zbliżonym do czworokątnego i powierzchni od kilku arów do ponad 1 ha. Struktury te pod wieloma względami przypominają znane z wielu rejonów Europy Północnej i Zachodniej systemy dawnych pól uprawnych, nazywane tam *celtic fields* lub *fossil fields* i datowane zwykle od późnej epoki brązu do okresu wpływów rzymskich (m.in. Gerritsen 2003, 172–180; Lang 2007, 103–105; Arnberg 2009).

Na obecność w Puszczy Białowieskiej śladów pól już wiele lat temu zwracali uwagę historycy i przyrodnicy. Zygmunt Gloger w książce *Białowieża w albumie* pisał: „Były czasy, kiedy w całej środkowej Europie system gospodarstwa rolnego polegał głównie na wypalaniu pewnych przestrzeni w lasach i obsiewaniu tych miejsc zbożem przez lat kilka lub kilkanaście. A gdy wyjałowiona nowina przestawała dobre dawać plony, zapuszczano ją znowu na las, a obsiewano inne miejsce leśne, przygotowane do tego ogniem i toporem. Z owych to czasów pozostały w bardzo wielu lasach środkowej Europy ślady zagonów” (Gloger 1903, 5). Janusz B. Faliński wały widoczne na terenie uroczyska Szczekotowo uważał za pozostałości pól należących do wsi Nowodwory (Faliński 1980, 136; por. Burek 1991, 481). Również po-

¹⁶ Przykładem mogą być kurhany kultury trzcinieckiej z południowo-wschodniej Polski, którym oprócz sepulkralnej przypisuje się również funkcję znaków orientacyjnych oraz punktów wyznaczających granice określonych obszarów i przebieg szlaków komunikacyjnych (Makarowicz 2010, 204, 210; Makarowicz 2011, 40 n.). Taką interpretację przyjmuje się też niekiedy dla kurhanów z epoki brązu z terenu obecnej Europy Północnej i Zachodniej (m.in. Müller 1897, 332 n.; Hesse 2009, 17, 21–23, ryc. 15; Løvschal 2013; Løvschal 2015, 259, 266).

dobne relikty znane z obszaru Białowieskiego Parku Narodowego interpretowano jako ślady użytkowania rolniczego z okresu nowożytnego (Samojlik 2007, 113). Początek badań archeologicznych *celtic fields* w Puszczy Białowieskiej nastąpił jednak dopiero w ostatnich latach, po upowszechnieniu technologii lotniczego skanowania laserowego LiDAR (m.in. Krasnodębski, Olczak 2016c; Zapłata, Stereńczak 2016, 247; Krasnodębski, Olczak 2018, 29 n., 48–50; Stereńczak i in. 2020; Banasiak i in. 2022). Wcześniej tego rodzaju obiekty umykały uwadze badaczy, nastawionych głównie na odkrywanie i rozpoznawanie bardziej spektakularnych i jednoznacznie wyróżniających się w terenie obiektów¹⁷.

Dzięki analizie danych teledetekcyjnych obecność śladów dawnych pól stwierdzono w wielu miejscach polskiej części Puszczy Białowieskiej (ryc. VII.43). Rozciągają się one na płatach wysoczyzny morenowej, położonych w dość zróżnicowanej odległości od większych cieków wodnych. Powierzchnia najmniejszych zespołów wynosi zaledwie kilka, zaś najbardziej rozległych kilkadziesiąt, a nawet kilkaset hektarów. Wyraźne nagromadzenie tego typu struktur zauważalne jest w środkowej części Puszczy, w dorzeczu Narewki i jej dopływów – Łutowni, Jelonki, Przedzielnej i Orłówki. Największe z nich położone są na zachód i wschód od środkowego biegu Narewki – w sąsiedztwie uroczysk Obołonie i Zamczysko (oddziały 251, 252, 280, 281, 311 i 312), na południe od Przedzielnej (oddziały 188, 189, 220 i 221) i nad Orłówką w Białowieskim Parku Narodowym. Nieco mniejsze skupiska widoczne są m.in. w uroczysku Szczekotowo nad Łutownią (oddziały 213, 214, 245 i 246), a także w uroczysku Jelonka i jego okolicy (oddziały 99, 123 i 124). W północno-wschodniej części Puszczy ślady pól odnotowano na terenie leśnictwa Łączyno, na niewielkich płatach wysoczyzny na północ od rzeki Braszczy (oddziały 27, 39 i 40). Natomiast w historycznej Puszczy Ładzkiej znajduje się tylko jedno wyraźne skupisko, położone w oddziałach 759, 760, 764 i 765. W południowej części Puszczy Białowieskiej, w dorzeczu Leśnej Prawej, omawiane struktury występują znacznie rzadziej. Z tego obszaru znany jest tylko jeden większy zespół, usytuowany na wschód od Polany Berezowo (oddziały 545, 578–580 i 607).

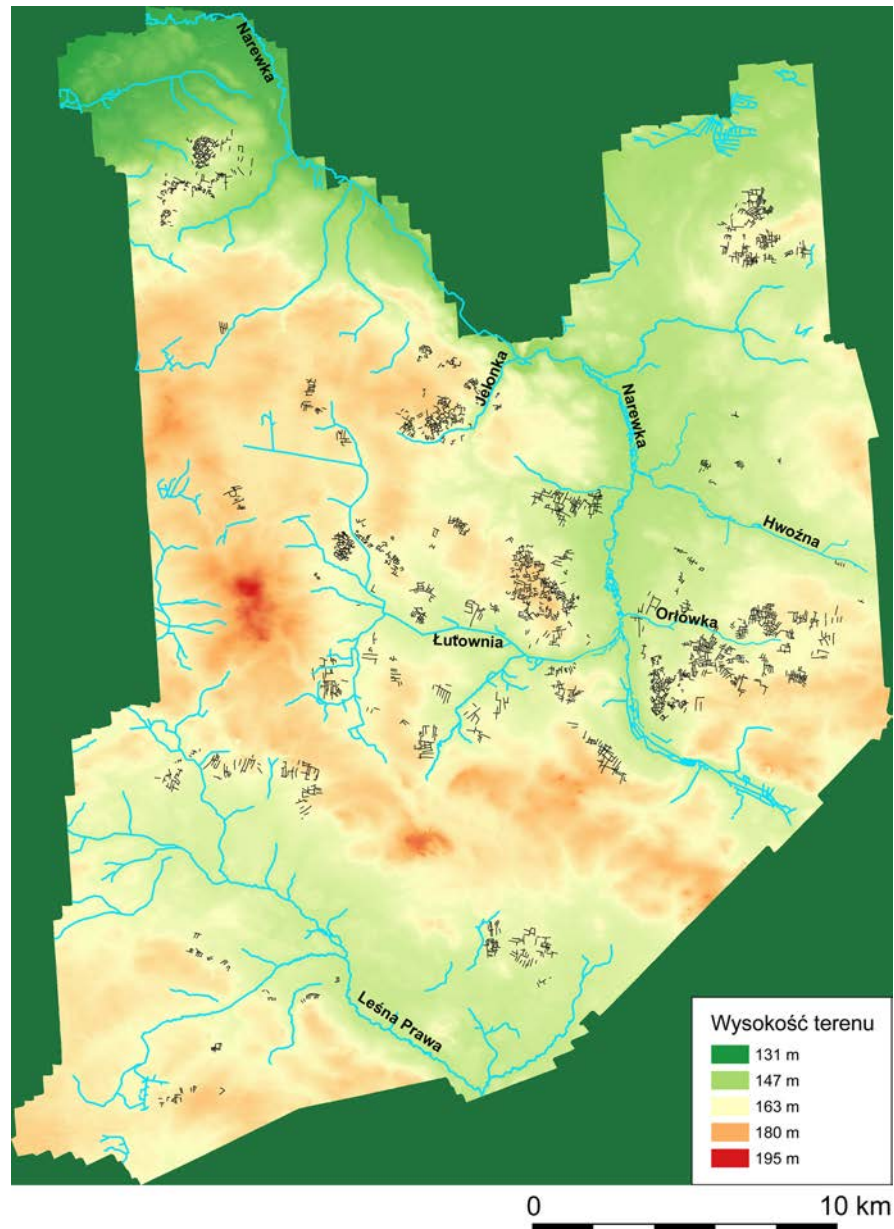
Począwszy od 2016 r. kilka największych zespołów pól objęto badaniami wykopaliskowymi. Jednym z nich jest wspomniane już skupisko z uroczyska Jelonka, o powierzchni ok. 190 ha (oddziały 99, 123 i 124)¹⁸. Położone jest ono na północ od rzeki Jelonki, po obu stronach podmokłego obniżenia, związanego z jej lewym dopływem (ryc. VII.44). Jego zachodnia granica znajduje się na wysokości źródeł Jelonki, zaś wschodnia sięga zabagnionego terenu nad jej środkowym biegiem. Na północy zwarty zasięg zespołu dochodzi do ok. 1,2 km od doliny rzeki¹⁹. W części zachodniej najlepiej zachowane wały przebiegają z północnego wschodu na południowy zachód, prostopadle do nurtu Jelonki, osiągając długość ok. 300 m. Poprzedzielane są krótszymi i słabiej widocznymi odcinkami, w przybliżeniu prostopadłymi do nich. Na obszarze tym usytuowany jest wczesnośredniowieczny zespół osadniczy, w skład którego wchodzi dwa skupiska kurhanów (Leśnictwo Przechody, stan. 9 i 10) oraz położona na południe od nich osada (Leśnictwo Przechody, stan. 6). Pojedyncze fragmenty starszej ceramiki i wytwory krzemienne pochodzące z wymienionych stanowisk świadczą o użytkowaniu tego

¹⁷ Pomimo prowadzenia wieloletnich badań na terenie Puszczy Białowieskiej autorzy niniejszego tekstu byli zaskoczeni efektami wizualizacji LiDAR ze strukturami tego typu, które na początku drugiej dekady XXI w. zostały zamieszczone na platformie geoportal.gov.pl.

¹⁸ Ze względu na brak publikacji wyników badań wykopaliskowych tego zespołu w rozdziale omówiono jedynie badania IAE PAN z 2016 r.

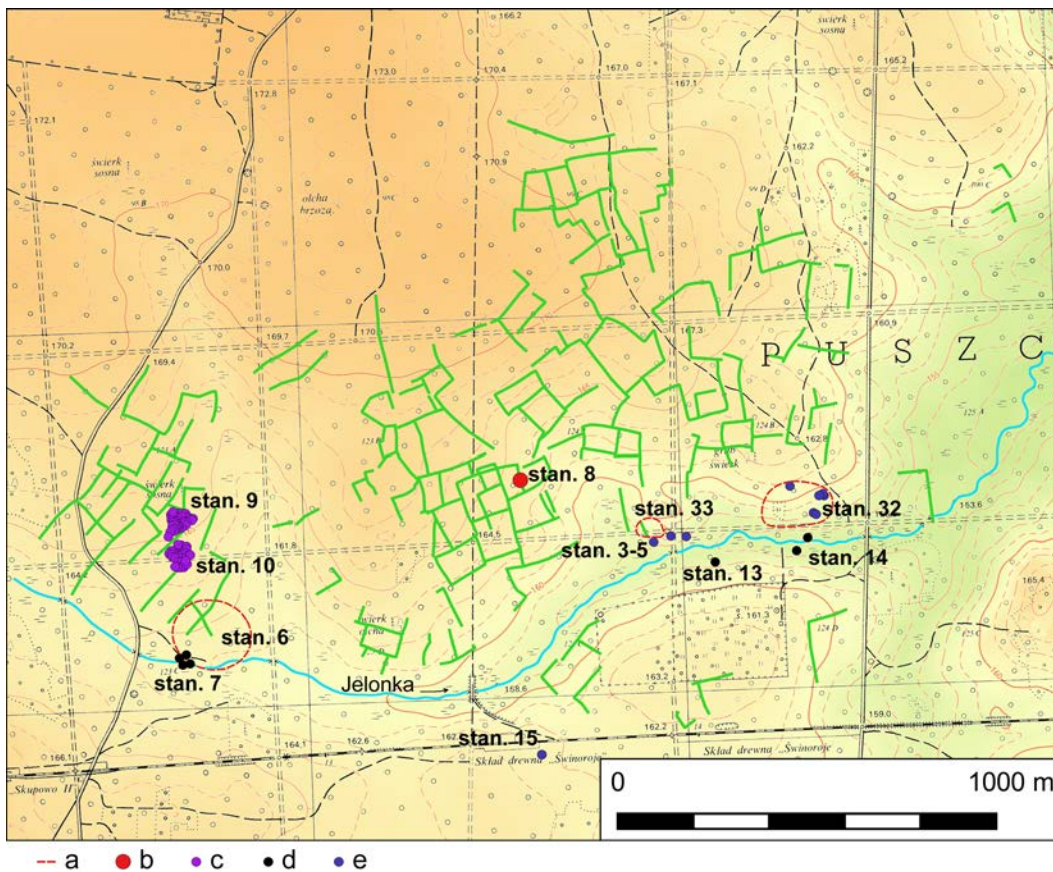
¹⁹ Kolejne, niewielkie skupiska wałów znajdują się na północny wschód od uroczyska Jelonka, w oddziałach 78 i 100.

miejsca już w późnym mezolicie, neolicie, starszej epoce brązu oraz we wczesnej epoce żelaza lub okresie wpływów rzymskich (por. rozdz. III). Ponadto nad brzegiem Jelonki znajdują się pozostałości nowożytnego stanowiska produkcyjnego, m.in. mielerzy (Leśnictwo Przechody, stan. 7; por. rozdz. VI.2.2). Na obszarze wspomnianych cmentarzysk wały nie są widoczne, dochodzą natomiast do ich granic, zaś jeden z nich przebiega pomiędzy skupiskami kurhanów. Podobnie jest w przypadku osady – mało wyraźne ślady pól dostrzec można jedynie w jej północno-zachodniej części. Teren tego stanowiska został jednak mocno przekształcony w wyniku późniejszego użytkowania rolniczego, mającego zapewne miejsce w tym samym czasie, co funkcjonowanie mielerzy.

Ryc. VII.43. Lokalizacja największych zespołów ze śladami dawnych pól na terenie polskiej części Puszczy Białowieskiej (źródło mapy hipsometrycznej: IBL). Oprac. H. Olczak

Fig. VII.43. Location of the biggest groups with traces of former fields in the Polish part of the Białowieża Forest (source of the hypsometric map: Forest Research Institute). Compiled by H. Olczak

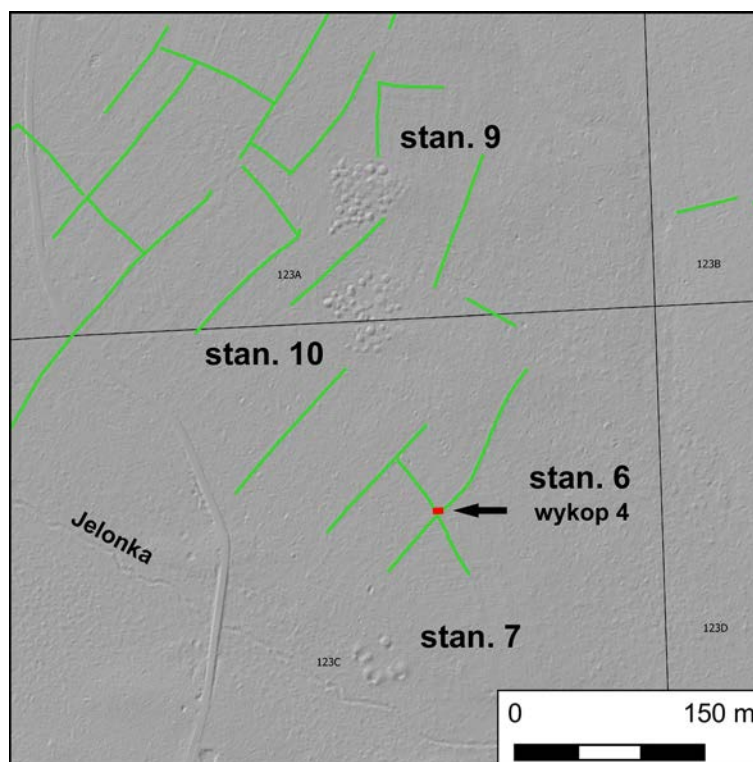
Ryc. VII.44. Puszcza Białowieska, leśnictwo Przechody, oddziały 99, 123 i 124. Lokalizacja śladów dawnych pól i znajdujących się w ich pobliżu stanowisk archeologicznych na podkładzie mapy topograficznej w skali 1:10 000 (256.141, arkusz Narewka, źródło mapy: GUGiK; źródło mapy hipsometrycznej: IBL): a – domniemany zasięg osady; b – ślad osadniczy; c – kurhan wczesnośredniowieczny; d – nowożytny kopiec o funkcji produkcyjnej; e – kopiec o nieokreślonej funkcji i chronologii. Oprac. H. Olczak

Fig. VII.44. Białowieża Forest, Przechody forestry, forest compartments 99, 123, and 124. Location of traces of former fields and archaeological sites in their vicinity on a base of a topographic map of a scale of 1:10 000 (256.141, “Narewka” sheet, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography; source of the hypsometric map: Forest Research Institute): a – supposed settlement boundary; b – settlement trace; c – Early Medieval barrow; d – modern-era mound of a production function; e – mound of unknown function and chronology. Compiled by H. Olczak

Wykop archeologiczny (nr 4) wytyczono na północnym skraju osady (Leśnictwo Przechody, stan. 6). Objął on słabo widoczne w terenie przecięcie się dwóch wałów, jednego o orientacji północny zachód-południowy wschód i drugiego, prostopadłego do niego (ryc. VII.45). Ich wysokość względna nie przekraczała ok. 0,1 m. Pod ściółką stwierdzono grubą warstwę humusu (prawdopodobnie nowożytna warstwa orna), w której znajdowały się jedynie luźno rozrzucone kamienie, bez cech intencjonalnego ułożenia (Olczak 2016b). Z warstwy tej pozyskano fragment ceramiki ze starszej fazy wczesnego średniowiecza.

Struktury ze wschodniej części zespołu są lepiej widoczne (ryc. VII.44). Ich układ jest bardziej zróżnicowany, zapewne częściowo dopasowany do obniżen terenu związanych ze znajdującymi się tu ciekami. Oprócz wałów przebiegających z północnego wschodu na południowy zachód i z południowego wschodu na północny zachód, występują także nieliczne odcinki

zorientowane w przybliżeniu po linii wschód-zachód i północ-południe. W przeciwieństwie do części zachodniej, można wyróżnić wyraźne czworokątne lub trapezoidalne obszary o powierzchni kilkudziesięciu arów. W ich obrębie przebiegają niekiedy bardzo słabo widoczne ślady kolejnych wewnętrznych podziałów. Również w tym miejscu zlokalizowanych jest kilka znanych z badań powierzchniowych osad i punktów osadniczych, datowanych ogólnie na wczesną epokę żelaza – okres wpływów rzymskich oraz wczesne średniowiecze (Leśnictwo Przechody, stan. 8, 32 i 33). Ponadto usytuowane są tu liczne kopce ziemne, w większości pozostałości nowożytnych mielerzy, ale też nasypy o niejasnej funkcji, być może kurhany (Leśnictwo Przechody, stan. 3–5, 13, 14 i 32).

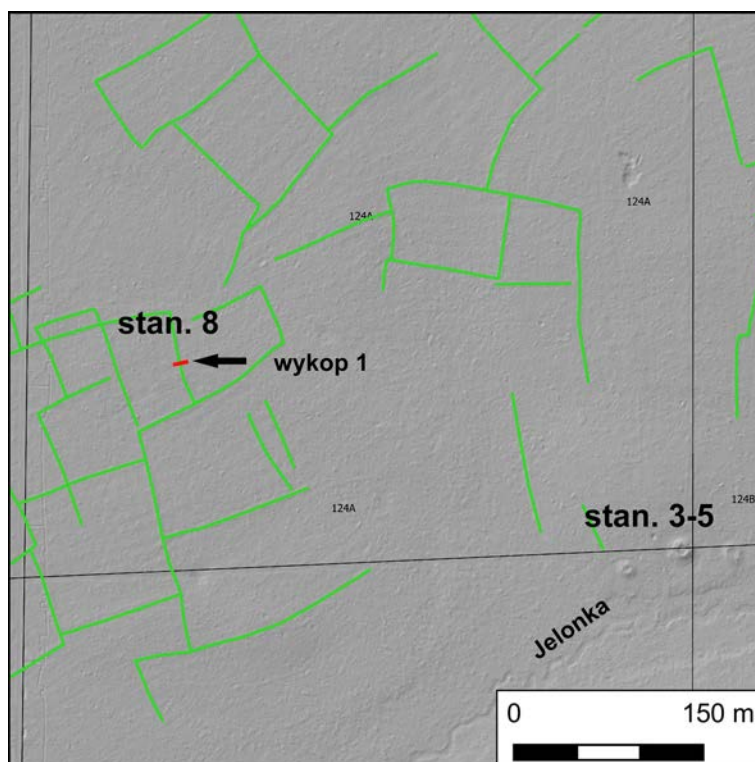

Ryc. VII.45. Leśnictwo Przechody, stan. 6, wykop 4. Numeryczny model terenu z lokalizacją wykopu archeologicznego (źródło i oprac. danych ALS LiDAR: IBL). Oprac. H. Olczak, Z. Tragarz

Fig. VII.45. Leśnictwo Przechody, site 6, trench 4. Digital Elevation Model with the location of the archaeological trench (source and compilation of ALS LiDAR data: Forest Research Institute). Compiled by H. Olczak, Z. Tragarz

W 2016 r. w oddziale 124A (Leśnictwo Przechody, stan. 8) wytyczono wykop archeologiczny o wymiarach 10 × 1 m (Krasnodębski, Olczak 2016c; Krasnodębski, Olczak 2018, 48 n.). Przebiegał on pod kątem prostym jeden z wałów o orientacji północny zachód-południowy wschód, położony na granicy dwóch w przybliżeniu czworokątnych obszarów (pól?) o powierzchni ok. 38 i ok. 43 arów (ryc. VII.46–48). Długość nasypu wynosi ok. 75 m, przeciętna szerokość ok. 5 m, zaś wysokość względna – w miejscu lokalizacji wykopu – ok. 0,3 m. Na kulminacji wału, pod ściółką, natrafiono na bruk (w. 2) o szerokości dochodzącej w dolnej części do ok. 1,2 m (ryc. VII.48–51). Tworzyły go dwa poziomy średniej wielkości kamieni. Pojedyncze otoczaki widoczne były już we współczesnym humusie (w. 1), ale ich nagromadzenie wystąpiło dopiero w zalegającej poniżej warstwie brunatnoszarego piasku (w. 3). Częściowo, od strony zachodniej, została ona zniszczona przez wykrot (ob. 13). Po obu stro-

nach bruku, na stokach wzniesienia, znajdował się nieco jaśniejszy (brązowy i jasnobrązowy) piasek (w. 8 i 9), zinterpretowany jako pierwotna próchnica, choć znaczna miąższość i dość wyraźna granica na styku z calcem mogą wskazywać na warstwę orną. Łączna miąższość tych nawarstwień w centralnej części wału sięgała ok. 0,45 m, zaś na jego skraju ok. 0,25 m. W trakcie badań znaleziono niewielki fragment ceramiki z wczesnej epoki żelaza lub okresu wpływów rzymskich, dwa wyroby krzemienne o zapewne zbliżonej chronologii (łuszczeń i odłupek retuszowany) oraz średniowieczny lub nowożytny krzesak (Wawrusiewicz 2018b, 75, ryc. 8). Dla węgla drzewnego pobranego spomiędzy kamieni (w. 2), z głębokość ok. 0,2 m od powierzchni terenu, wykonano analizę ^{14}C , która dała rezultat 60 ± 30 BP. Po kalibracji obejmuje on przedział czasowy od końca XVII do początku XX w., z największym prawdopodobieństwem w okresie od początku XIX do początku XX stulecia²⁰. Ze względu na płytkie zaleganie próbki wynik ten nie może być jednak miarodajny, jeśli chodzi o określenie czasu powstania wału. Podobne struktury zadokumentowano podczas badań prowadzonych w tej części zespołu w następnych latach. Na kulminacji lub stoku kilku wałów z oddziałów 99D, 123B i 124A odkryto bruki lub pojedyncze kamienie. Natomiast w innych wykopach stwierdzono tylko piaszczyste nawarstwienia (Zapłata 2017).

Ryc. VII.46. Leśnictwo Przechody, stan. 8. Numeryczny model terenu z lokalizacją wykopu archeologicznego (źródło i oprac. danych ALS LiDAR: IBL). Wg Krasnodębski, Olczak 2018, ryc. 36

Fig. VII.46. Leśnictwo Przechody, site 8. Digital Elevation Model with the location of the archaeological trench (source and compilation of ALS LiDAR data: Forest Research Institute). According to Krasnodębski, Olczak 2018, fig. 36

²⁰ Poz-97065. Po kalibracji z prawdopodobieństwem 95,4%: 1693 AD (23,1%) 1728 AD, 1811 AD (72,3%) 1920 AD; po kalibracji z prawdopodobieństwem 68,2%: 1699 AD (16,7%) 1720 AD, 1818 AD (11,6%) 1833 AD, 1880 AD (39,9%) 1916 AD.

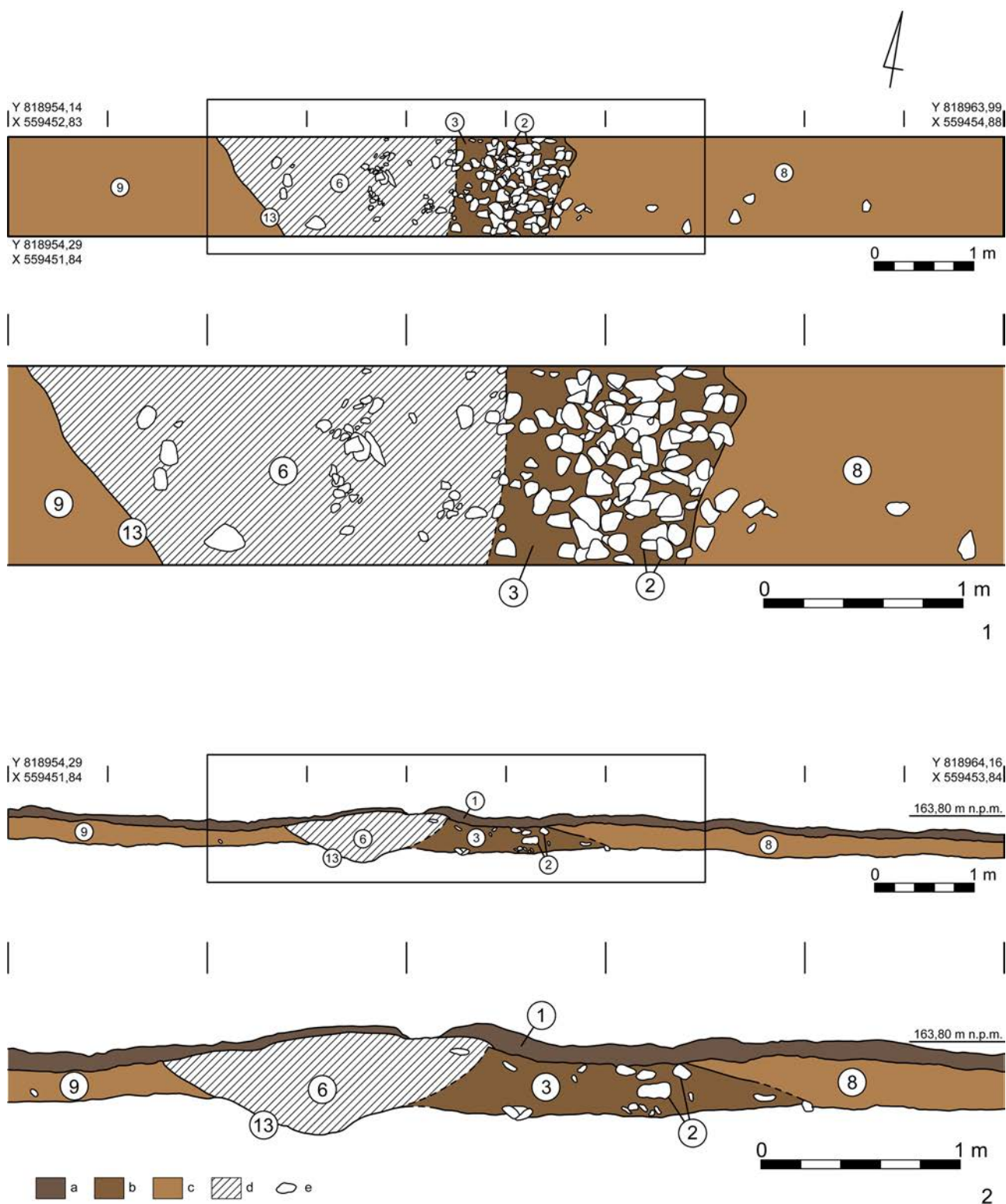
Ryc. VII.47. Leśnictwo Przechody, stan. 8. Widok ogólny wykopu od południowego zachodu (stan po usunięciu ściółki i humusu współczesnego). Fot. D. Krasnodębski

Fig. VII.47. Leśnictwo Przechody, site 8. General view of the trench from the southwest (state after the removal of plant litter and modern humus). Photo by D. Krasnodębski

Kolejny zespół pól, którego badania wykopaliskowe rozpoczęto w 2016 r., zlokalizowany jest w północno-zachodniej części omawianego obszaru, na terenie historycznej Puszczy Ładzkiej (Leśnictwo Krynica, stan. 4; Krasnodębski, Olczak 2016c; Krasnodębski, Olczak 2018, 49 n.). Wały ziemne, zorientowane na ogół z północnego wschodu na południowy zachód lub prostopadle do tego kierunku, rozciągają się tu na powierzchni ok. 90 ha (oddziały 759, 760, 764 i 765), zajmując najwyższą część niewielkiego płata wysoczyzny, pomiędzy zabagnionymi dolinami Narwi i jej dopływów – Narewki i Krzywczanki (ryc. VII.52). Znajduje się tu największy znany z tej części obecnej Puszczy Białowieskiej kompleks osadniczy, w którego centrum usytuowane są dwa zespoły kopców – cmentarzysko wczesnośredniowieczne (Leśnictwo Krynica, stan. 2) i nierozpoznane dotychczas wykopaliskowo skupisko nasypów, być może o podobnej chronologii i funkcji (Leśnictwo Krynica, stan. 5). Niektóre kopce z obu stanowisk wydają się być położone na linii wałów. W pobliżu zlokalizowane są też kolejne pojedyncze nasypy lub ich mniejsze grupy (Leśnictwo Krynica, stan. 7, 8, 10–12), zaś na północnym skraju pól, w uroczysku Serednie, nowożytnie miewierze (Leśnictwo Krynica, stan. 1). Zdecydowana większość wymienionych stanowisk została zinwentaryzowana dopiero w ostatnich latach (Krasnodębski, Olczak 2017), a jedynie cmentarzysko Leśnictwo Krynica, stan. 2 znane było z wcześniejszych badań powierzchniowych i sondażowego rozpoznania wykopaliskowego (Wawrzyniuk 2017, 207–213; por. rozdz. V.3.2 w tym tomie).

Również w tym zespole wyznaczono wykop o wymiarach 10×1 m, który przeciął pod kątem prostym jeden z bardzo niskich wałów o orientacji północny wschód-południowy zachód (ryc. VII.53; VII.54). Ma on ok. 145 m długości, ok. 4 m szerokości i zaledwie ok. 0,1 m wysokości względnej. Pod ściółką znajdowała się warstwa jasnobrązowego piasku (w. 2), której miąższość wahała się od ok. 0,20 m na obrzeżu wzniesienia do ok. 0,35 m w miejscu jego kulminacji. Poniżej środkowej części wału, na stropie calca, odkryto niewielką nieregularną jamę (ob. 4), o średnicy ok. 0,8 m i głębokości do ok. 0,5 m (ryc. VII.55). W jej wypełnisku wystąpiły liczne fragmenty węgli drzewnych (w tym duże kawałki) oraz kilka bryłek słabo wy-

palonej polepy. Obiekt ten można interpretować jako dół posłupowy lub pozostałość wypalonego korzenia drzewa. W trakcie badań znaleziono mało charakterystyczny odłupek kory (Wawrusiewicz 2018b, 68) i drobny fragment bliżej nieokreślonej ceramiki pradziejowej.

Ryc. VII.48. Leśnictwo Przechody, stan. 8. Plan (1) i południowy profil (2) wykopu: a – ciemnobrunatnoszary piasek; b – brunatnoszary piasek; c – brązowy i jasnobrązowy piasek; d – zniszczenie (wykrot); e – kamienie. Rys. Z. Tragarz

Fig. VII.48. Leśnictwo Przechody, site 8. Plan (1) and the north-facing profile (2) of the trench: a – dark fuscous-grey sand; b – fuscous-gray sand; c – brown and light brown sand; d – destruction (windthrow); e – stones. Drawn by Z. Tragarz

Ryc. VII.49. Leśnictwo Przechody, stan. 8. Środkowa część wykopu podczas eksploracji (widok od południowego wschodu). Fot. D. Krasnodębski

Fig. VII.49. Leśnictwo Przechody, site 8. Middle part of the trench during exploration (view from the southeast). Photo by D. Krasnodębski

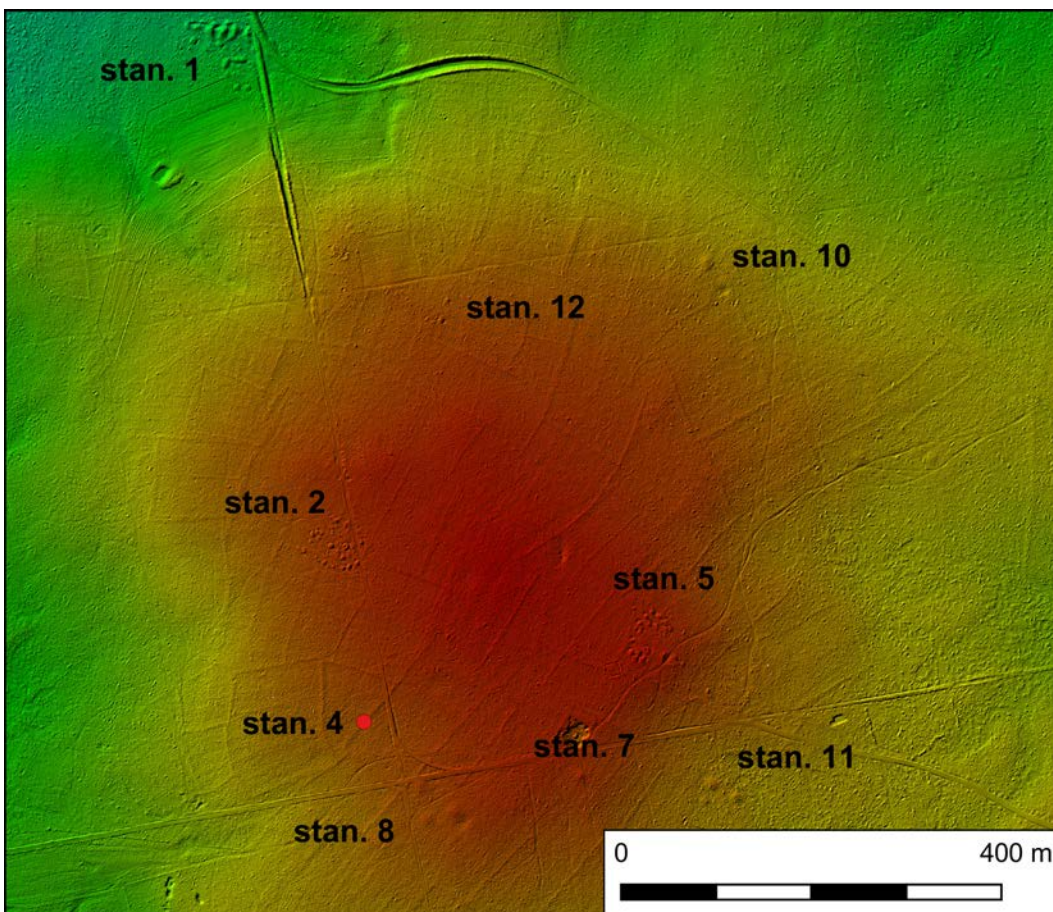
Ryc. VII.50. Leśnictwo Przechody, stan. 8. Warstwa otoczków (w. 2) na kulminacji wału (dolny poziom kamieni). Fot. D. Krasnodębski

Fig. VII.50. Leśnictwo Przechody, site 8. Layer of pebbles (layer 2) on the culmination of the bank (bottom level of stones). Photo by D. Krasnodębski

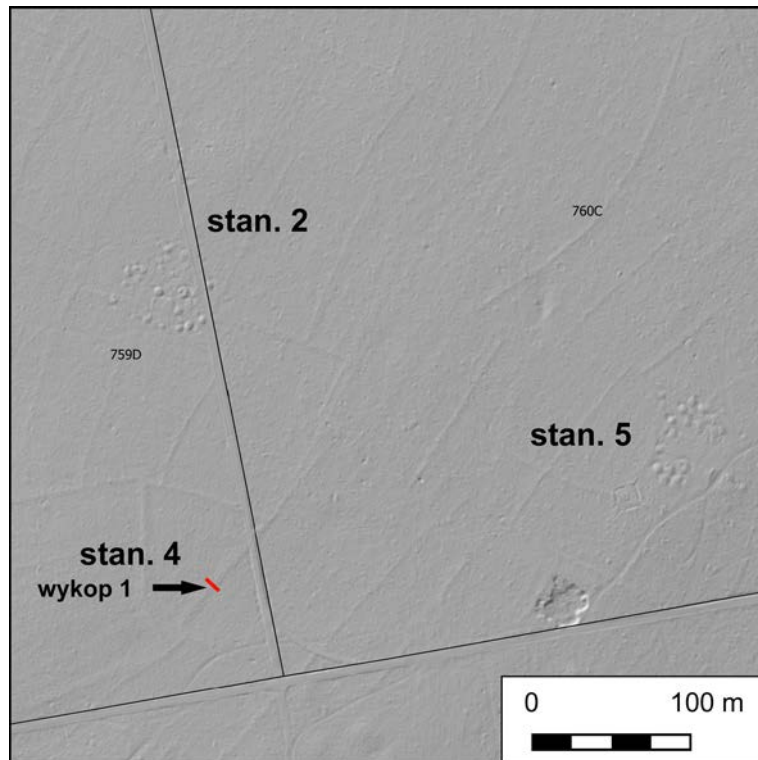
Ryc. VII.51. Leśnictwo Przechody, stan. 8. Fragment profilu południowego (środkowa część wykopu). Fot. D. Krasnodębski

Fig. VII.51. Leśnictwo Przechody, site 8. Fragment of the north-facing profile (middle part of the trench). Photo by D. Krasnodębski

Ryc. VII.52. Puszcza Białowieża, leśnictwo Krynica, oddziały 759, 760, 764 i 765. Ślady dawnych pól i położone w ich pobliżu stanowiska archeologiczne – numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK). Oprac. M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

Fig. VII.52. Białowieża Forest, Krynica forestry, forest compartments 759, 760, 764, and 765. Traces of former fields and archaeological sites in their vicinity – Digital Elevation Model (source of ALS LiDAR data: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

Ryc. VII.53. Leśnictwo Krynica, stan. 4. Numeryczny model terenu z lokalizacją wykopu archeologicznego (źródło i oprac. danych ALS LiDAR: IBL). Wg Krasnodębski, Olczak 2018, ryc. 38

Fig. VII.53. Leśnictwo Krynica, site 4. Digital Elevation Model with the location of the archaeological trench (source and compilation of ALS LiDAR data: Forest Research Institute). According to Krasnodębski, Olczak 2018, fig. 38

Ryc. VII.54. Leśnictwo Krynica, stan. 4. Wykop na poziomie stropu calca (widok od wschodu).
Fot. D. Krasnodębski

Fig. VII.54. Leśnictwo Krynica, site 4. Trench at the level of the top of the sterile soil (view from the east). Photo by D. Krasnodębski

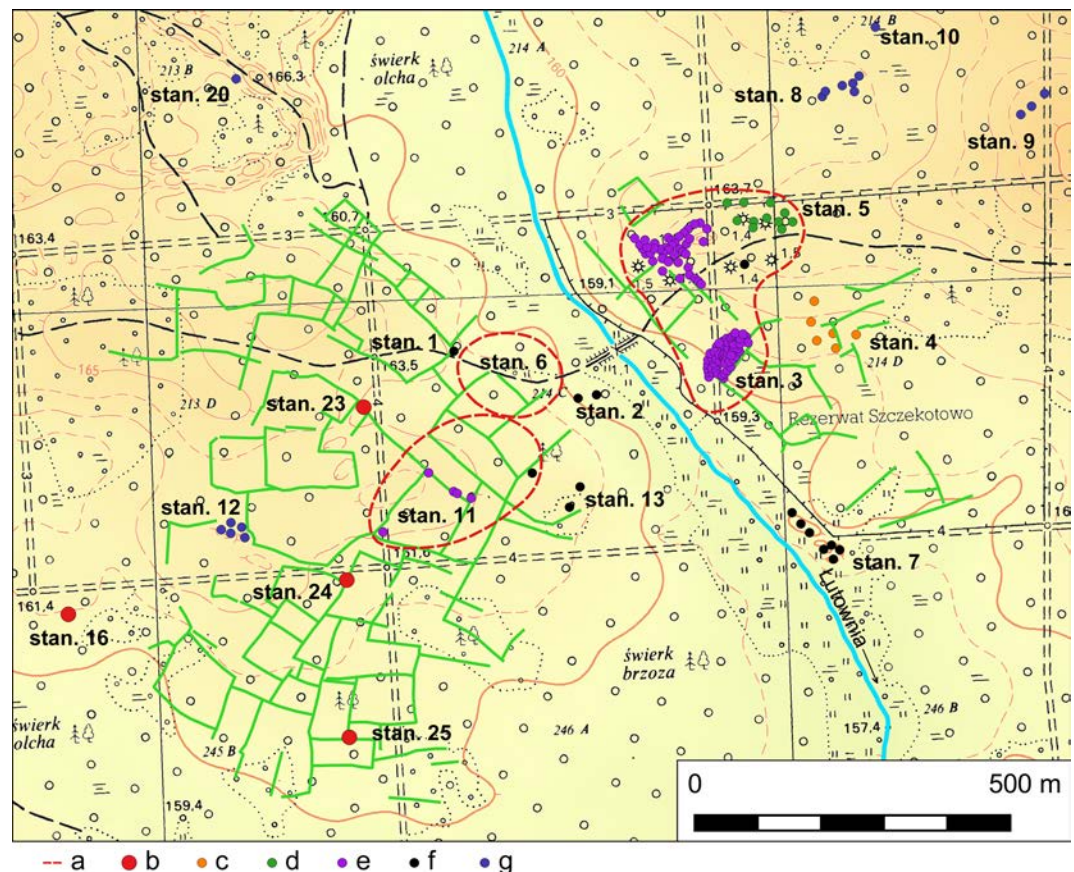
Ryc. VII.55. Leśnictwo Krynica, stan. 4. Obiekt 4 (w. 3) – dół posłupowy lub pozostałość wypalonego korzenia drzewa. Fot. D. Krasnodębski

Fig. VII.55. Leśnictwo Krynica, site 4. Feature 4 (layer 3) – a posthole or remains of a burnt tree root. Photo by D. Krasnodębski

W wyniku badań wykopaliskowych prowadzonych w następnych latach w oddziałach 759D, 760C, 763D, 764B, 765A i 765C stwierdzono zróżnicowaną budowę znajdujących się w tym miejscu wałów (Pawleta 2017; Zapłata 2019a; Zapłata 2019b). Obok struktur zbudowanych wyłącznie z piasku wystąpiły też takie, w których odnotowano kamienie, niekiedy tworzące kilka poziomów. W obrębie niektórych wałów odkryto fragmenty ceramiki, datowane najczęściej na okres wpływów rzymskich, rzadziej na wczesne średniowiecze, a także nieliczne wytwory krzemienne, z których najstarsze wiązać można z kulturą janisławicką (por. rozdz. III). Znaleźiska koncentrowały się w oddziale 764B, gdzie przebadano również obiekty osadnicze z okresu wpływów rzymskich, m.in. palenisko.

Następne większe skupisko pól położone jest w zachodniej części Puszczy Białowieskiej, w górnym biegu Łutowni (leśnictwo Postołowo, oddziały 213, 214, 245 i 246; ryc. VII.56). Jest to miejsce o potwierdzonym wielokulturowym osadnictwie, skupiającym się głównie na terenie uroczyska Szczekotowo. Obszar ten użytkowany był – zapewne przejściowo – w epoce neolitu i na początku epoki brązu, a następnie około przełomu er oraz we wczesnym średniowieczu i w czasach nowożytnych (por. rozdz. III–VI). W XVIII w. było to także jedno z ważniejszych w Puszczy Białowieskiej miejsc produkcji drzewnej (Samojlik 2016, 13). Znajdujące się tu pozostałości pól rozciągają się na obu brzegach Łutowni, jak również w widłach tej rzeki i niewielkiego strumienia, który wpada do niej w odległości niespełna 1,5 km na południe od uroczyska. W części zachodniej wały zajmują powierzchnię ok. 50 ha i są na ogół dobrze widoczne w terenie. Mają nieregularny układ i zróżnicowaną orientację. Najczęściej ciągną się z północnego wschodu na południowy zachód lub prostopadle do tego kierunku, znacznie rzadziej zorientowane są po linii północ-południe i wschód-zachód. Pola położone najbliżej Łutowni wydają się przebiegać równolegle do jej nurtu, natomiast znajdujące się dalej na zachód są bardziej nieregularne. Powierzchnia najmniejszych obszarów otoczonych przez wały wynosi w tym miejscu ok. 10 arów, zaś największych ponad 1 ha. Osadnictwo pradziejowe, związane m.in. z grupą suraską kultury ceramiki kreskowanej, a także wczesnośredniowieczne, datowane od przełomu VII i VIII w. do przełomu X i XI w., skupiało się na skraju wysoczyzny, w odległości od kilkudziesięciu do kilkuset metrów na zachód od obecnego nurtu Łutowni (Leśnictwo Postołowo, stan. 6 i 11). Ponadto w kilku innych miejscach znaleziono

pojedyncze fragmenty ceramiki świadczące o jakiejś formie użytkowania we wczesnej epoce żelaza – okresie wpływów rzymskich i/lub we wczesnym średniowieczu (Leśnictwo Postołowo, stan. 16, 23–25). W młodszej fazie wczesnego średniowiecza (2. połowa XI – 1. połowa XIII w.) powstała tu nekropola kurhanowa (Leśnictwo Postołowo, stan. 11). Większość grobów zbudowana została na linii wałów, z wyjątkiem kopca nr 1, usytuowanego w narożniku dwóch nasypów. Badania wykopaliskowe kurhanu nr 3 nie przyniosły jednak jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, czy wzniesiono go na szczycie wału, czy też po wcześniejszym zniwelowaniu jego górnej części (Olczak i in. 2020).

Ryc. VII.56. Puszcza Białowieża, leśnictwo Postołowo, oddziały 213, 214, 245 i 246. Lokalizacja śladów dawnych pól i położonych w ich pobliżu stanowisk archeologicznych na podkładzie mapy topograficznej w skali 1:25 000 (256.134, arkusz Lipiny, źródło mapy: GUGiK; źródło mapy hipsometrycznej: IBL): a – domniemany zasięg osady; b – ślad osadniczy; c – kopiec pochodzący prawdopodobnie z późnego okresu wpływów rzymskich; d – prawdopodobny kurhan z V–VI w.; e – kurhan wczesnośredniowieczny; f – nowożytny kopiec o funkcji produkcyjnej; g – kopiec o nieokreślonej funkcji i chronologii. Oprac. H. Olczak

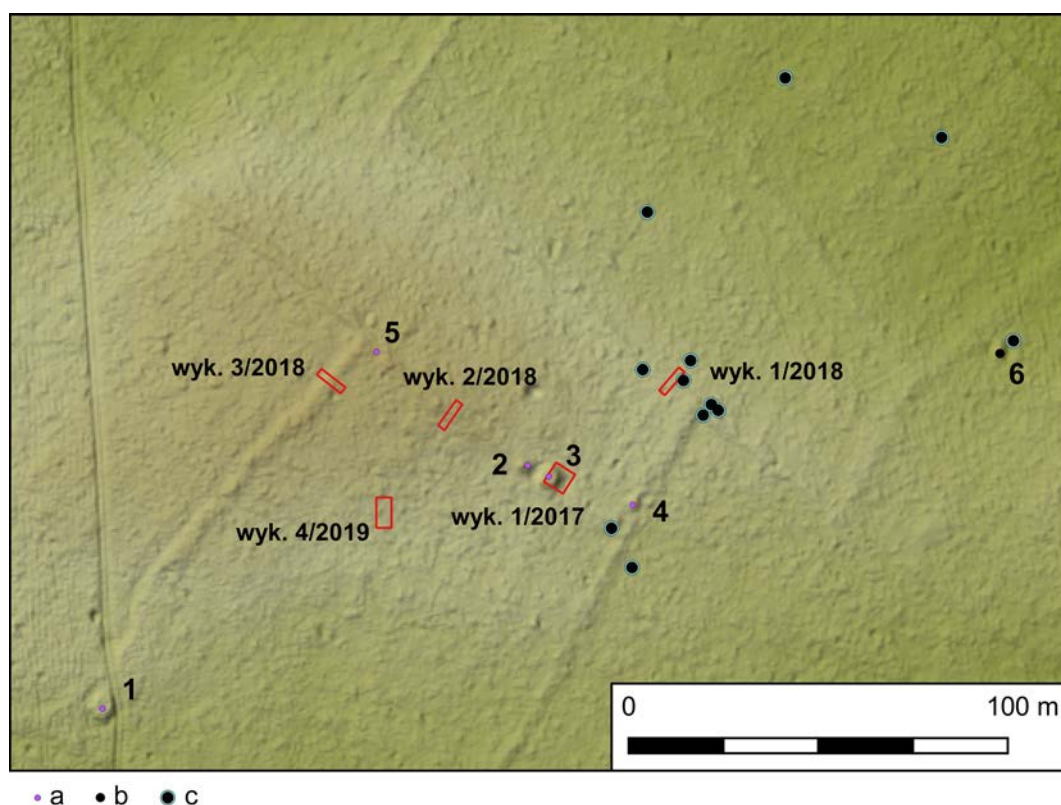
Fig. VII.56. Białowieża Forest, Postołowo forestry, forest compartments 213, 214, 245, and 246. Location of traces of former fields and archaeological sites in their vicinity on a base of a topographic map of a scale of 1:25 000 (256.134, “Lipiny” sheet, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography; source of the hypsometric map: Forest Research Institute): a – supposed settlement boundary; b – settlement trace; c – probably mound from the late Roman influences period; d – probable barrow from the 5th–6th centuries; e – Early Medieval barrow; f – modern-era mound of a production function; g – mound of unknown function and chronology. Compiled by H. Olczak

Na wschód od Łutowni wały ziemne są bardzo słabo widoczne. Najlepiej zachowane z nich ciągną się wzdłuż brzegu rzeki, na obszarze o powierzchni ok. 12 ha. Ich przedłużeniem są ślady pól położone dalej na południowy wschód, już poza terenem opisywanego skupiska osadniczego, w oddziałach 215 i 247. Niektóre wały zostały przypuszczalnie zniszczone przez powstałe w tym miejscu we wczesnym średniowieczu cmentarzyska (Leśnictwo Postołowo, stan. 3 i 5). Inaczej jest w przypadku stanowiska 4 – tutaj jedno ze wzniesień wydaje się przechodzić przez skraj (starszego?) kopca nr 112, datowanego prawdopodobnie na późny okres wpływów rzymskich (por. rozdz. IV.3). W tej części zespołu znajdują się również pozostałości osad grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej i kultury praskiej (stan. 3 i 5; por. rozdz. IV.1 i V.1) oraz ślady osadnictwa kultury trzcinieckiej (stan. 5; por. rozdz. III).

W trakcie badań wykopaliskowych, prowadzonych w oddziałach 213D, 214C, 245B i 246A, w przekrojach wałów stwierdzono piaszczyste nawarstwienia o barwie od jasnobrązowej do ciemnobrunatnej, o nieco większej miąższości w centralnej części, jednak bez konstrukcji kamiennych (Kuciewicz 2017b; Jakubczak 2019; Krupski i in. 2022). Z większości sondaży pozyskano pojedyncze ułamki naczyń datowanych od wczesnej epoki żelaza do wczesnego średniowiecza, a także rdzeń łuszczeniowy o nieokreślonej bliżej chronologii (Wawrusiewicz 2019). Większa liczba znalezisk pochodzi tylko z wykopów zlokalizowanych w oddziale 214C, na terenie wielokulturowej osady i cmentarzyska wczesnośredniowiecznego (Leśnictwo Postołowo, stan. 11; ryc. VII.57). Dominują wśród nich drobne fragmenty naczyń wczesnośredniowiecznych, z niewielkim udziałem ceramiki pradziejowej, głównie nieokreślonych kulturowo wyrobów z wczesnej epoki żelaza – okresu wpływów rzymskich (Olczak 2018; Falis, Fedorczyk-Falis 2020). Wśród nielicznych wyrobów krzemiennych wyróżnia się wkładka żniwna z końca epoki brązu, na której stwierdzono wyświecenia mogące pochodzić od ścinania zbóż lub traw²¹. W profilach glebowych wykopów 1/2018 i 3/2018 wydzielono kilka poziomów próchnicznych (A) i poziom wzbogacania (B), z udziałem makro- i mikroszczałków węgla i niewielką zawartością fosforu (Krupski i in. 2022). Nie stwierdzono wyraźnej zmiany składu chemicznego gleby, mogącej wskazywać na stosowanie intensywnego nawożenia (Krupski i in. 2022). Wśród makroszczałków odnotowano przewagę roślin synantropijnych i uprawnych (m.in. dwa ziarniaki żyta – *Secale cereale*), natomiast wśród węgli drzewnych dominację sosny zwyczajnej (*Pinus sylvestris*), z bardzo niewielkim udziałem innych gatunków, m.in. grabu pospolitego (*Carpinus betulus*) (Krupski i in. 2022, tab. 6). Dla przekroju jednego z wałów (wykop 1/2018) wykonano sekwencję analiz radiowęglowych (Krupski i in. 2022, tab. 9). Datowanie ziarniaka żyta, pobranego z głębokości ok. 0,35–0,40 m od powierzchni gruntu, przyniosło wynik obejmujący po kalibracji okres od 2. połowy I do połowy III w. n.e. (Poz-129546, 1890±30 BP). Natomiast analizy szczałków roślinnych pozyskanych z głębokości od 0,05 do 0,50 m (żyta zwyczajnego, rdestówki powojowatej – *Fallopia convolvulus* i przytulii czepnej – *Galium aparine*) dały rezultaty zamykające się w przedziale od 2. połowy IX do początku XI w. n.e. Według autorów publikacji przytoczone wyniki wskazują, że teren ten był wykorzystywany rolniczo w okresie wpływów rzymskich (I–III w. n.e.), a następnie w starszej fazie wczesnego średniowiecza (IX–X w. n.e.), kiedy to powstały zapewne przynajmniej niektóre z istniejących obecnie wałów (Krupski i in. 2022). Z powodu licznych fragmentów ceramiki pochodzących z tej części stanowiska (ryc. VII.57), świadczących przypuszczalnie

²¹ Narzędzie zostało wydatowane przez dr. Janusza Budziszewskiego. Za udostępnienie tych informacji serdecznie dziękujemy Michałowi Jakubczakowi, pod którego kierunkiem w latach 2018 i 2019 prowadzone były badania wykopaliskowe pozostałości pól na stanowisku 11 w leśnictwie Postołowo.

o użytkowaniu osadniczym, należy jednak ostrożnie podchodzić do bezpośredniego związku uzyskanych datowań z czasem powstania pól.

Ryc. VII.57. Leśnictwo Postołowo, stan. 11. Numeryczny model terenu z lokalizacją wykopów archeologicznych i znalezisk ceramiki (źródło danych ALS LiDAR: IBL): a – kurhany wczesnośredniowieczne; b – kopce nowożytny; c – fragmenty ceramiki. Oprac. M. Jakubczak, H. Olczak

Fig. VII.57. Leśnictwo Postołowo, site 11. Digital Elevation Model with the location of the archaeological trenches and finds of ceramics (source of ALS LiDAR data: Forest Research Institute): a – Early Medieval barrows; b – modern-era mounds; c – pottery fragments. Compiled by M. Jakubczak, H. Olczak

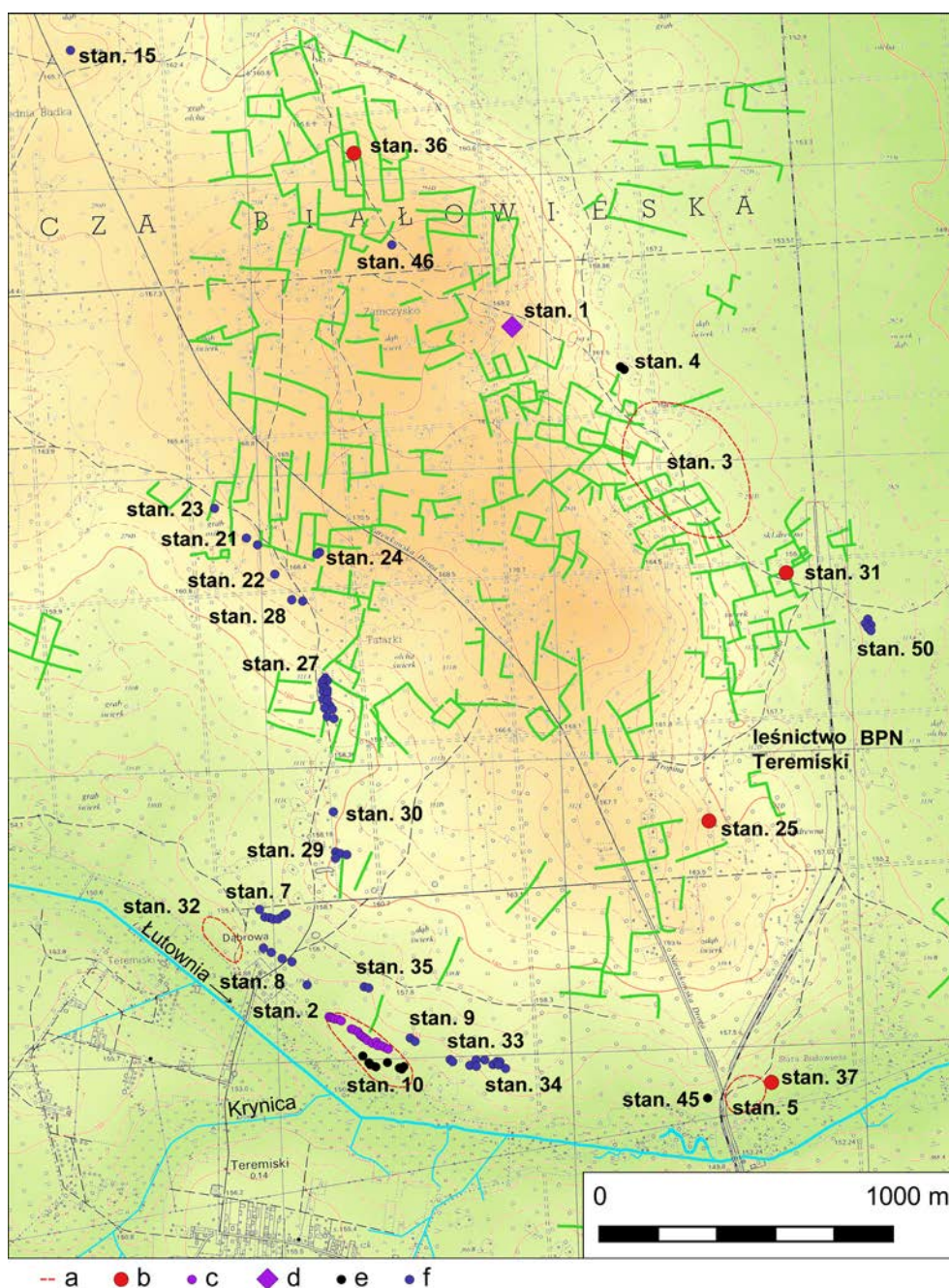
Największe skupisko pozostałości dawnych pól znajduje się w środkowej części Puszczy Białowieskiej, w widłach Narewki i Łutowni (ryc. VII.58). Główny zespół zlokalizowany jest w oddziałach 251, 252, 280, 281, 311 i 312, w odległości ok. 1,0–1,5 km na zachód od doliny Narewki i niespełna 1 km na północ od Łutowni²². Ciągnie się on na niewielkim cyplu położonym pomiędzy obniżeniami terenu związanymi z dolinami wymienionych rzek, o długości ok. 3 km i szerokości ok. 2 km. Łączna powierzchnia całego zespołu wynosi ok. 500 ha. Wy różnić w nim można kilka osobnych grup, poprzedzielanych obszarami, na których ślady pól są mniej zagęszczone lub zupełnie niewidoczne. Większość wałów koncentruje się na skraju wyniesienia terenu i zorientowana jest z północnego wschodu na południowy zachód lub prostopadle do tego kierunku. Jedynie w północnej i środkowej części występują także nieliczne odcinki o układzie północ-południe i wschód-zachód. Podobnie jak w przypadku wcześniej opisanych skupisk, również w tym miejscu znajduje się szereg stanowisk archeologicznych (ryc. VII.58). Na wschodnim obrzeżu pól rozciąga się wielokulturowa osada Leśnictwo Teremiski, stan. 3, z głównymi etapami użytkowania przypadającymi na czasy

²² Mniej rozległe i słabiej widoczne grupy wałów znajdują się również w odległości od kilkuset metrów do kilku kilometrów na północ i zachód od głównego skupiska.

około przełomu er (grupa suraska kultury ceramiki kreskowanej), młodszą fazę wczesnego średniowiecza oraz schyłek średniowiecza i początek okresu nowożytnego. Na północ od niej usytuowane jest cmentarzysko Leśnictwo Teremiski, stan. 1 (uroczysko Zamczysko), związane z fazą wczesnośredniowieczną (Krasnodębski i in. 2005). Kolejne stanowiska datowane na wczesną epokę żelaza – okres wpływów rzymskich lub/i na wczesne średniowiecze położone są na północnym skraju zespołu pól (Leśnictwo Teremiski, stan. 36), a zwłaszcza na południe od niego, na północnym brzegu Łutowni (m.in. Leśnictwo Teremiski, stan. 2, 5, 10 i 32). Pojedyncze fragmenty ceramiki i krzemienie wskazują także na sporadyczne użytkowanie tego terenu w epokach neolitu i brązu (por. rozdz. III oraz Wawrusiewicz 2018b, 76–78). Wyróżnia się wśród nich znaleziona w pobliżu stanowiska 36 wkładka sierpowata, potwierdzająca uprawę zbóż (por. rozdz. III, ryc. III.8: 2). Na uwagę zasługują również kopce ziemne, które ciągną się na zachodnim obrzeżu pól, wzdłuż Drogi Kościelnej (Leśnictwo Teremiski, stan. 21–24, 27–30). Ich funkcja i chronologia nie są jednak na razie znane.

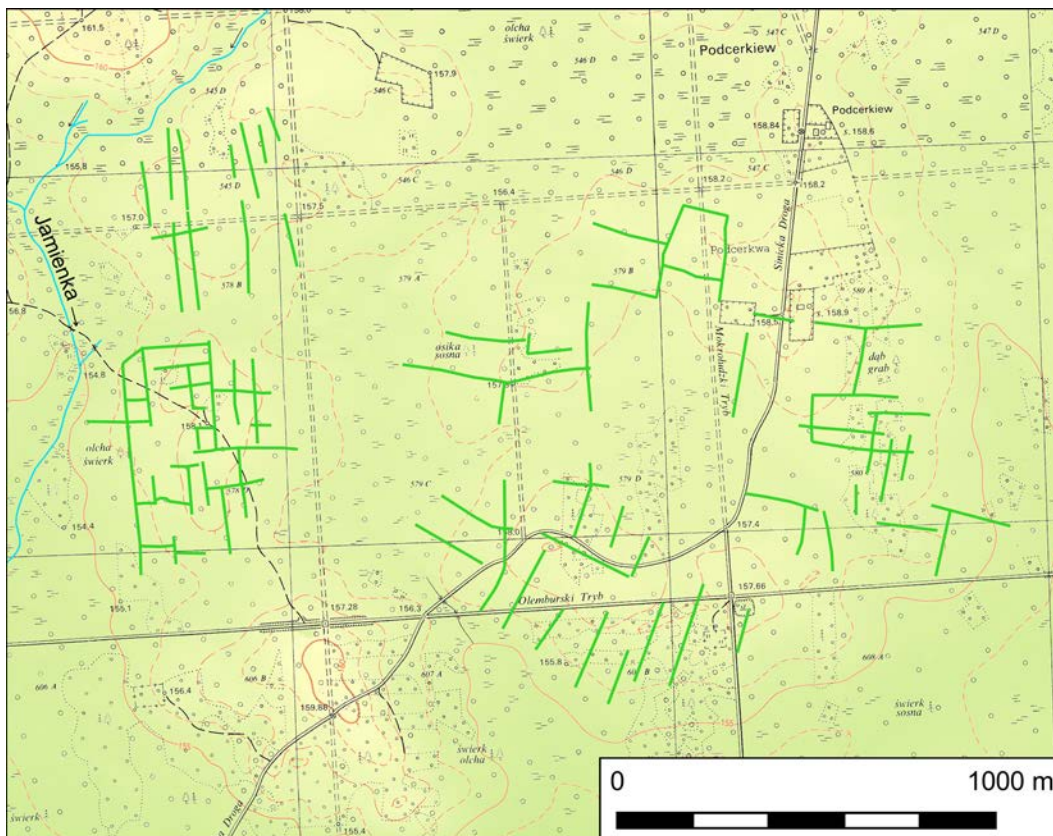
Przeprowadzone w 2017 r. badania wykopaliskowe opisywanego zespołu pól objęły cztery słabo widoczne w terenie wały ziemne, położone w oddziałach 280A, 280C, 280D i 311B. Pod ściółką stwierdzono brunatnoszary piasek, w którym w dwóch wykopach występowały nieliczne kamienie, w jednym przypadku tworzące na kulminacji wału luźny bruk (Kuciewicz 2017a). Nie pozyskano materiałów ceramicznych, a tylko dwa mało charakterystyczne wyroby krzemienne, w tym wiórek łuszczeniowy, który można datować od wczesnej epoki żelaza do okresu wpływów rzymskich (Wawrusiewicz 2019).

Jedynie większe skupisko pól z południowej części Puszczy położone jest na terenie oddziałów 545, 578–580 i 607 (ryc. VII.59). W części zachodniej (oddziały 545D, 578B i 578D) wały ciągną się pasem o długości ok. 1,2 km i szerokości 550 m bezpośrednio na wschód od doliny rzeczki Jamienki, na obszarze o powierzchni ok. 54 ha (ryc. VII.60). Zajmują dwa niewielkie wyniesienia, przedzielone podmokłym terenem związanym z przepływającym tu niegdyś niewielkim ciekim. Wały tworzą regularny układ, zorientowany po linii północ-południe i wschód-zachód. Najdłuższe z nich, przebiegające z północy na południe, osiągają ok. 550 m. Struktury do nich prostopadłe występują głównie w południowej części zespołu i widoczne są na krótszych odcinkach. W tym miejscu koncentruje się większość znanych z tego rejonu osad i kopców ziemnych: osada kultury wielbarskiej, być może ze starszą fazą związaną z grupą suraską kultury ceramiki kreskowanej (Leśnictwo Podcerkiew, stan. 4; por. rozdz. IV.2), cmentarzysko kurhanowe użytkowane prawdopodobnie w późnym okresie wpływów rzymskich (Leśnictwo Podcerkiew, stan. 11; por. rozdz. IV.2), pochodzące zapewne z okresu wpływów rzymskich nasypy o niejasnej funkcji (Leśnictwo Podcerkiew, stan. 12; por. rozdz. IV.3), a także dwa zespoły nowożytnych mielerzy (Leśnictwo Podcerkiew, stan. 18 i 19). Na zachód od Jamienki wały nie są widoczne, być może z powodu ich zniszczenia w wyniku późniejszego użytkowania rolniczego. Oprócz pozostałości nowożytnych mielerzy (Leśnictwo Podcerkiew, stan. 2) oraz kopców o nieokreślonym datowaniu (Leśnictwo Podcerkiew, stan. 24–26), znajdują się tu relikty osady grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej (Leśnictwo Podcerkiew, stan. 1; por. rozdz. IV.1). Wschodni zespół pól, oddalony od zachodniego o ok. 350 m, składa się z kilku grup wałów o zróżnicowanej orientacji (ryc. VII.59). W tym miejscu nie były dotychczas prowadzone szczegółowe badania powierzchniowe, a zatem nie ma informacji o występujących tu ewentualnie stanowiskach archeologicznych.

Ryc. VII.58. Puszcza Białowieża, leśnictwo Teremiski, oddziały 251, 252, 280, 281, 311 i 312. Lokalizacja śladów dawnych pól i położonych w ich pobliżu stanowisk archeologicznych na podstawie mapy topograficznej w skali 1:10 000 (256.143, 256.321, arkusze Cupryk i Teremiski, źródło mapy: GUGiK; źródło mapy hipsometrycznej: IBL): a – domniemany zasięg osady; b – ślad osadniczy; c – kurhan wczesnośredniowieczny; d – wczesnośredniowieczne cmentarzysko płaskie; e – nowożytny kopiec o funkcji produkcyjnej; f – kopiec o nieokreślonej funkcji i chronologii. Oprac. H. Olczak

Fig. VII.58. Białowieża Forest, Teremiski forestry, forest compartments 251, 252, 280, 281, 311, and 312. Location of traces of former fields and archaeological sites in their vicinity on a base of a topographic map of a scale of 1:10 000 (256.143, 256.321, "Cupryk" and "Teremiski" sheets, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography; source of the hypsometric map: Forest Research Institute): a – supposed settlement boundary; b – settlement trace; c – Early Medieval barrow; d – Early Medieval flat cemetery; e – modern-era mound of a production function; f – mound of unknown function and chronology. Compiled by H. Olczak

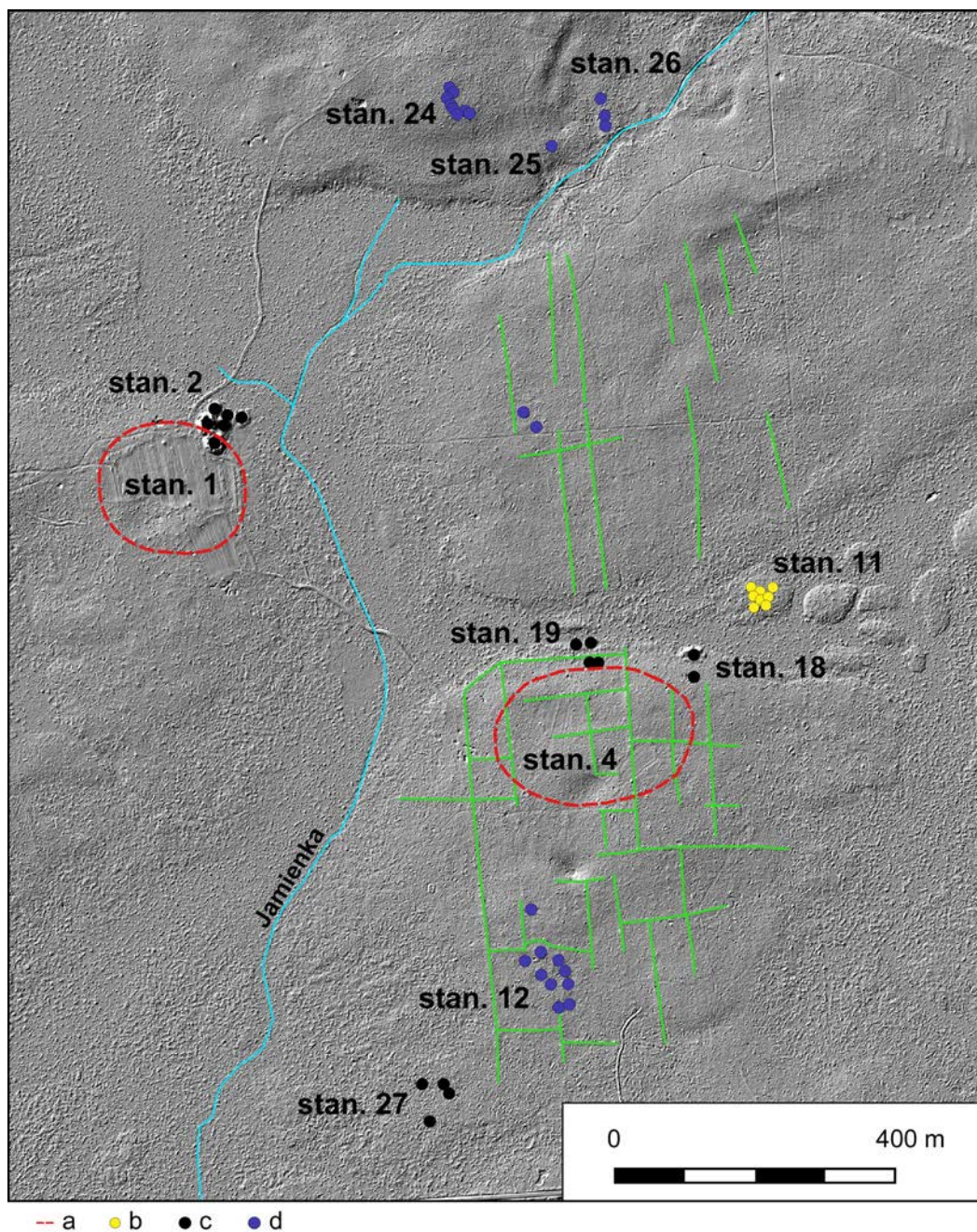

Ryc. VII.59. Puszcza Białowieża, leśnictwo Podcerkiew, oddziały 545, 578–580 i 607. Lokalizacja śladów dawnych pól i położonych w ich pobliżu stanowisk archeologicznych na podkładzie mapy topograficznej w skali 1:10 000 (256.341, arkusz Przewłoka, źródło mapy: GUGiK; źródło mapy hipsometrycznej: IBL). Oprac. H. Olczak

Fig. VII.59. Białowieża Forest, Podcerkiew forestry, forest compartments 545, 578–580, and 607. Location of traces of former fields and archaeological sites in their vicinity on a base of a topographic map of a scale of 1:10 000 (256.341, “Przewłoka” sheet, source of the map: Head Office of Geodesy and Cartography; source of the hypsometric map: Forest Research Institute). Compiled by H. Olczak

Ostatni duży zespół pól – a raczej kilkanaście położonych w niewielkiej odległości od siebie mniejszych skupisk – znajduje się w Rezerwacie Ścisłym Białowieżskiego Parku Narodowego (ryc. VII.43). Zajmuje on obszar rozciągający się na wschód od Narewki, po obu stronach jej prawego dopływu – Orłanki. Główna grupa ciągnie się wzdłuż Drogi Objazdowej, w wąskim pasie wysoczyzny pomiędzy doliną Narewki a zabagnionymi i torfiastymi terenami na wschód od niej (m.in. w oddziałach 284, 314, 340, 369 i 398). Dalej na wschód widocznych jest kilka kolejnych skupisk, w tym największe położone w oddziałach 341, 342, 370, 371 i sąsiednich, a także następne, zlokalizowane w okolicy oddziału 317. Większość wałów zorientowana jest z północnego wschodu na południowy zachód lub prostopadle do tego kierunku, rzadziej zdarzają się biegnące w przybliżeniu z północy na południe lub z zachodu na wschód. Obszar ten jest bardzo słabo rozpoznany pod względem archeologicznym. Oprócz szeregu stanowisk z kopcami ziemnymi, których funkcja i chronologia nie są jasne, znanych jest stąd zaledwie kilka śladów osadniczych, datowanych głównie na wczesną epokę żelaza – okres wpływów rzymskich. Na północnym skraju zespołu pól położona jest nekropola kultury wielbarskiej w uroczysku Wielka Kletna (oddział 345A, Białowieżski Park Narodowy, stan. 33), której towarzyszyła co najmniej jedna osada otwarta (por. rozdz. IV.2, ryc. IV.36). Natomiast w widłach

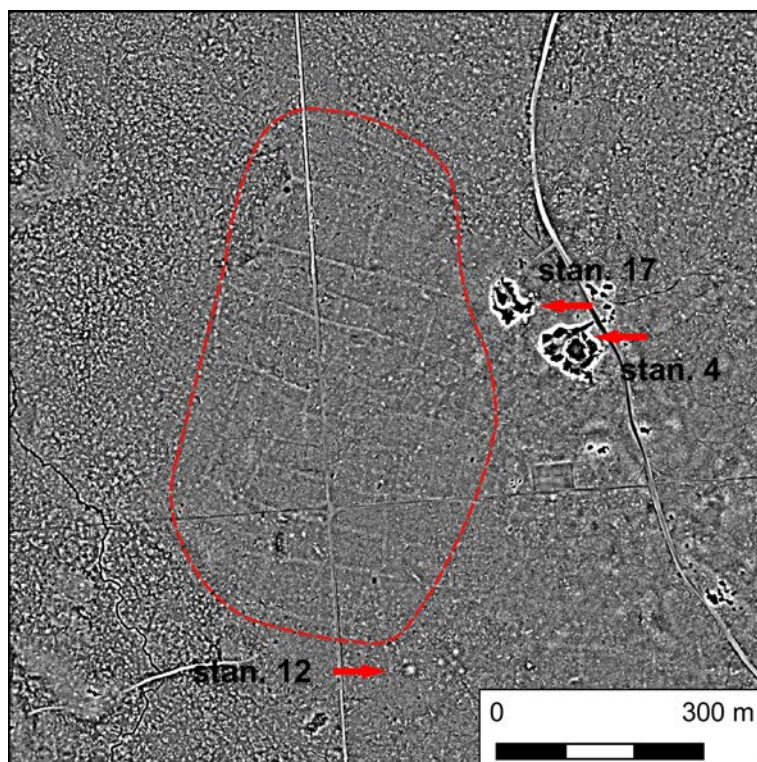
Narewki i Orłanki (oddział 283D) usytuowany jest niezweryfikowany wykopaliskowo obiekt o charakterze obronnym lub kultowym, pochodzący prawdopodobnie z X/XI w. (Białowiecki Park Narodowy, stan. 60; por. rozdz. V.2.1, ryc. V.33).

Ryc. VII.60. Puszcza Białowieża, leśnictwo Podcerkiew, oddziały 545 i 578 (zespół zachodni). Ślady dawnych pól i położone w ich pobliżu stanowiska archeologiczne – numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK): a – domniemany zasięg osady; b – kurhan z okresu wpływów rzymskich; c – nowożytny kopiec o funkcji produkcyjnej; d – kopiec o nieokreślonej funkcji i chronologii. Oprac. M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

Fig. VII.60. Białowieża Forest, Podcerkiew forestry, forest compartments 545 and 578 (western group). Traces of former fields and archaeological sites in their vicinity – Digital Elevation Model (source of ALS LiDAR data: Head Office of Geodesy and Cartography): a – supposed settlement boundary; b – barrow from the Roman influences period; c – modern-era mound of a production function; d – mound of unknown function and chronology. Compiled by M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

Oprócz rozległych skupisk dawnych pól na terenie Puszczy Białowieskiej znajdują się także zespoły o mniejszej powierzchni. Jako przykład wymienić można wały z oddziałów 395, 396, 423 i 424, położone w odległości ok. 150 m na zachód od cmentarzyska kultury wielbarskiej ze stanowiska 4 w leśnictwie Nowe (ryc. VII.61). Niewielką ich koncentrację, składającą się z dwóch grup nasypów różniących się nieco orientacją, zlokalizowano także w północno-wschodniej części omawianego regionu (oddział 41). W obrębie tego zespołu zadokumentowano kilka stanowisk z kopcami ziemnymi, m.in. opisane wcześniej obiekty z Leśnictwa Łączyno, stan. 8 (por. rozdz. VII.1). Niektóre z nich usytuowane są na linii wałów, co wskazuje na ich młodszą pozycję stratygraficzną. Część mniejszych skupisk wałów, bardzo słabo widocznych w terenie, na przykład ze stanowiska 3 w leśnictwie Sacharowo (Niedziółka 2020b; Szubska, Szubski 2021, 1198–1200), została przypuszczalnie mocno zniszczona w wyniku późniejszego użytkowania.

Ryc. VII.61. Puszcza Białowieska, leśnictwo Nowe, oddziały 395, 396, 423 i 424. Ślady dawnych pól i położone w ich pobliżu stanowiska archeologiczne – numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK). Oprac. M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

Fig. VII.61. Białowieża Forest, Nowe forestry, forest compartments 395, 396, 423, and 424. Traces of former fields and archaeological sites in their vicinity – Digital Elevation Model (source of ALS LiDAR data: Head Office of Geodesy and Cartography). Compiled by M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

Jak już wspomniano, na podstawie analogii z Europą Północnej i Zachodniej opisane struktury można interpretować jako pozostałości dawnych systemów pól, tzw. *celtic fields*. Poza stwierdzeniem, że są one związane z gospodarką rolną, na obecnym etapie rozpoznania nie da się jednak powiedzieć więcej na temat okoliczności powstania, funkcji i chronologii wałów z obszaru Puszczy Białowieskiej. Pomimo wieloletnich badań wykopaliskowych reliktyw pól zachowanych w innych częściach kontynentu, wśród archeologów nadal nie ma zgody w wielu istotnych kwestiach. Najbardziej rozpowszechniony jest pogląd, że ziemne lub

kamienno-ziemne wały otaczały pola, pełniąc funkcję granic (miedz) pomiędzy gruntami wykorzystywanymi w odmienny sposób (jako pola uprawne lub leżące odłogiem, zagrody do wypasu, grunty różniące się typem upraw), ewentualnie należącymi do różnych właścicieli (m.in. Lang 2016, 140; Arnoldussen 2018, 310 n.; Nielsen i in. 2018, 401–405). Istnieje również alternatywna hipoteza, według której wały – przynajmniej w młodszym okresie ich użytkowania – stanowiły właściwe pola (m.in. Gerritsen 2003, 174; Groenman-van Waateringe, van Geel 2017). Dopuszcza się też sytuację pośrednią – ich wtórne wykorzystywanie pod uprawy we wczesnym średniowieczu (Groenman-van Waateringe 2012). Kolejna kwestia sporna dotyczy sposobu powstawania poszczególnych systemów pól (m.in. Gerritsen 2003, 174–178). Większość badaczy skłania się ku tezie, że rozrastały się one stopniowo, w ciągu wielu stuleci, poprzez łączenie pól o mniejszej powierzchni lub rozszerzanie upraw na sąsiednie tereny, w miarę powiększania się populacji lub wyjaławiania wcześniej użytkowanych gruntów (m.in. Johnston 2005; Arnberg 2009, 61 n.; Nielsen i in. 2018; tam starsza literatura). Istnieje też wiele różnych, niekiedy wykluczających się hipotez na temat przyczyn i okoliczności pojawienia się granic pól o takiej formie. Wskazuje się na możliwość ich powstania w wyniku karczowania lasu, stopniowego formowania się na skutek gromadzenia się gleby podczas orki, kumulacji ziemi w konsekwencji usuwania chwastów z pól i ich składowania wzdłuż dzielących grunty wiklinowych płotów, jak i celowego wznoszenia wałów poprzez usuwanie gleby z pól (m.in. Gerritsen 2003, 173 n.; Widgren 2010, 75 n.; Arnoldussen, van der Linden 2017, 564–566; tam starsza literatura)²³. Niekiedy podkreśla się też ich związek z hodowlą lub ochroną pól przed zwierzętami (m.in. Yates 2007, 120 n.; Widgren 2010, 76).

Można pokusić się o kilka ogólnych wniosków dotyczących warunków naturalnych występowania reliktywów pól na obszarze Puszczy Białowieskiej. Najczęściej położone są one na równinach moren dennych i ablacyjnych, poza terenami zalewowymi. Większość z nich zlokalizowana jest na wysokości pomiędzy 155 a 165 m n.p.m. (por. ryc. VII.43). Spośród bardziej rozległych zespołów wyróżniają się pola usytuowane w widłach Narewki i Łutowni, w okolicy uroczyska Obołonie, oraz nad Jelonką, które położone są nieco wyżej, bo ok. 160–170 m n.p.m. (por. ryc. VII.44; VII.58). Wyjątkowo niską lokalizacją (ok. 150–155 m n.p.m.) charakteryzuje się natomiast skupisko znajdujące się na południe od rzeki Przędzielnej. Na obszarach występowania pól przewagę mają gleby brunatne wylugowane, brunatne bielcowe i płowe, wykształcone na glinach zwałowych, rzadziej na piaskach i żwirach lodowcowych (Kwiatkowski 1994, 53 n.; Zapłata i in. 2019, ryc. III.47; III.48). Dominujące tu krajobrazy roślinne to głównie grądy świeże i wilgotne oraz miodownikowe (Kwiatkowski 1994, mapa). Śladów pól nie stwierdzono natomiast w miejscach o mniej korzystnych warunkach osadniczych, na przykład w szerokim pasie równin wodnolodowcowych i torfowych związanych z doliną Leśnej Prawej i jej dopływów, a także na piaskach eolicznych, występujących głównie w południowej części Puszczy. Odległość od cieków jest zróżnicowana. Zazwyczaj pola położone są w pobliżu rzek o wąskich i mało zabagnionych dolinach, które umożliwiają łatwy dostęp do wody. Wyjątkiem jest zespół z uroczyska Obołonie, zlokalizowany nieco dalej od doliny Narewki i oddzielony od niej przez ciągnącą się wzdłuż jego wschodniej granicy osadę. Również w zachodniej części uroczyska Jelonka wały nie dochodzą do samej rzeki. Pola z uroczyska Szczekotowo rozciągają się na obu brzegach Łutowni, inaczej jest natomiast w leśnictwie Podcerkiew, gdzie odnotowano je tylko na wschód od Jamienki.

²³ Zestawienie różnych teorii na ten temat w: Arnoldussen, van der Linden 2017, tab. 1.

Bardzo dobry stan zachowania większości pól z Puszczy Białowieskiej, a często także sąsiedztwo z nienadającymi się pod uprawę obszarami podmokłymi, umożliwia rekonstrukcję ich rozmiarów. Najbardziej rozległe kompleksy, jak ten z uroczyska Obołonie, miały po kilkaset hektarów powierzchni, jednak zapewne nie cały ten teren był wykorzystywany rolniczo. W jego obrębie, podobnie jak w przypadku pozostałych większych zespołów, można bowiem wyróżnić mniejsze części, o niejasnych wzajemnych relacjach, pomiędzy którymi położone są obszary bez śladów wałów. Oprócz dużych skupisk pól w omawianym regionie znajduje się też wiele mniejszych, o powierzchni nieprzekraczającej kilku hektarów. Na terenie Europy Północnej i Zachodniej pola zajmują zwykle powierzchnię nie większą niż kilkadziesiąt hektarów, chociaż zdarzają się również bardziej rozległe kompleksy (Gerritsen 2003, 172). Sądząc na podstawie kształtów poszczególnych zespołów z Puszczy Białowieskiej wydaje się, że są one zróżnicowane chronologicznie i reprezentują odmienne podejścia do rolniczego użytkowania ziemi. Widoczne są wśród nich bowiem zarówno regularne prostokąty o dość zbliżonych wielkościach, jak i nieforemne układy o różnych rozmiarach (Zapłata i in. 2019, 56, ryc. III.35). Niektóre kompleksy pól sprawiają wrażenie, że powstawały w wyniku stopniowego rozrastania się obszaru przeznaczonego pod uprawę, podczas gdy w przypadku innych podejrzewać można zaplanowane z góry jednoczasowe (?) działanie. Przeprowadzone dotychczas badania wykopaliskowe wykazały zróżnicowanie w budowie wałów z Puszczy Białowieskiej. Wyróżnić tu można zarówno struktury składające się wyłącznie z piasku, jak i z elementami kamiennymi. Są to bądź „jądra” znajdujące się w środkowej (najwyższej) części wałów, bądź kamienie leżące na ich stokach, które – jak można sądzić – uległy przemieszczeniu z wyższych partii. Uważa się, że obecność lub brak kamieni w nasypach zależna jest przede wszystkim od warunków geologicznych (Arnberg 2009, 62 n., 67). Nie jest jednak wykluczone, że nawet na gruntach kamienistych usuwane z pól otoczaki wykorzystywane były do innych celów, na przykład do konstrukcji palenisk.

Większość najbardziej rozległych zespołów pól z Puszczy Białowieskiej położona jest na terenach o wielokulturowym osadnictwie, o chronologii sięgającej co najmniej od okresu przedrzymskiego do wczesnego średniowiecza, a nierzadko użytkowanych – przynajmniej przejściowo – już w czasach wcześniejszych. Trudno jednak określić ich związki z konkretnymi osadami, głównie ze względu na niewielką liczbę danych dotyczących datowania wałów. Poza tym, późniejsze wykorzystywanie stanowisk w okresie nowożytnym przyczyniło się nie tylko do zniszczenia niektórych struktur (m.in. w uroczyskach Jelonka i Szczekotowo), ale też do przemieszania materiałów. Trzeba o tym pamiętać przy próbach określania chronologii poszczególnych wałów na podstawie znalezionych w nich fragmentów ceramiki lub wyników pojedynczych analiz radiowęglowych (por. dalej). Podobnie jak w przypadku północno-zachodniej części Europy obserwujemy lokalizację osad zarówno na obrzeżu zespołów pól (na przykład Leśnictwo Podcerkiew, stan. 1 i Leśnictwo Teremiski, stan. 3), jak i w ich obrębie (m.in. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 4). Przy obecnym stanie badań trudno jednak doszukiwać się wzajemnych zależności pomiędzy polami i strukturami osadniczymi, gdyż nie są znane ich wzajemne relacje stratygraficzne. Znalezione w pobliżu wałów fragmenty ceramiki mogą pochodzić z warstwy kulturowej związanej z istniejącym w sąsiedztwie domostwem, ale równie dobrze stanowić materiał przyniesiony z dalej położonej osady, na przykład wraz z nawozem do użyźniania pól. Podobnie niewiele możemy powiedzieć na temat zlokalizowanych w pobliżu pól kopców ziemnych, które niekiedy usytuowane są na linii wałów. Zespoły obejmujące pola i nasypy, często interpretowane jako kurhany z epoki brązu lub żelaza, znane są

z wielu rejonów Europy Północnej i Zachodniej (m.in. Gerritsen 2003, 176, 180; Arnberg 2005, 17). W przypadku Puszczy Białowieskiej brak jednak na razie konstruktywnych wniosków na temat funkcji i chronologii większości kopców (por. rozdz. VII.1).

Na terenie Europy Zachodniej oraz w Szwecji i Estonii *celtic fields* datowane są zazwyczaj od późnej epoki brązu do okresu rzymskiego (od ok. 800 lub 1000 r. p.n.e. do ok. 200 r. n.e.), a tylko wyjątkowo nieco wcześniej (m.in. Lang 2007, 104, ryc. 39; Arnberg 2009, ryc. 4; Arnoldussen 2018, 317–320; Nielsen i in. 2018, 387)²⁴. Często jednak chronologia ta oparta jest na dość słabych przesłankach (m.in. Gerritsen 2003, 179; Arnoldussen 2018, 305–308). Niektórzy badacze sugerują możliwość dłuższego użytkowania pól, a także podkreślają trudności w datowaniu, wnikające z wtórnego wykorzystywania oraz obecności w tych samych miejscach reliktyw obiektów mieszkalnych, o nie zawsze ustalonej relacji stratygraficznej z polami (m.in. Arnoldussen, de Vries 2014, 100; Arnoldussen, de Vries 2017, 79–82, 86 n.). Pojedyncze analizy radiowęglowe, a nawet ich większe serie, nie prowadzą zatem do wiarygodnego określenia czasu powstania całych zespołów. Zwraca się jednak uwagę, że w wielu przypadkach wyniki datowań przemawiają za stopniowym i długotrwałym formowaniem się wałów, trwającym kilka stuleci (Arnoldussen, van der Linden 2017, 565 n.; Arnoldussen 2018, 313–320).

Rezultaty kilku analiz radiowęglowych wykonanych dla wałów z Puszczy Białowieskiej obejmują czasy od okresu wpływów rzymskich do wczesnego średniowiecza (Stereńczak i in. 2020, ryc. 10; Krupski i in. 2022, tab. 9). Zakres ten pokrywa się z chronologią reliktyw osadniczych znajdujących się na obszarze pól lub w ich pobliżu, jednak biorąc pod uwagę wyżej przytoczone zastrzeżenia pojedyncze daty nie uściślają na razie czasu powstania i funkcjonowania poszczególnych zespołów ani nie umożliwiają ich określenia kulturowego. Tylko nieco bardziej pomocne są relacje stratygraficzne zaobserwowane pomiędzy wałami i niektórymi kopcami ziemnymi, chociaż także w tym przypadku wnioskowanie utrudnia brak danych na temat chronologii większości nasypów.

Dla żadnego z przebadanych pól z terenu Puszczy Białowieskiej nie opublikowano dotychczas rezultatów analiz palinologicznych. Mało przydatne pod tym względem są również wyniki datowań osadów pobranych ze śródleśnych torfowisk. Najstarsze, pochodzące z okresu od ok. 2500 do ok. 1800 r. p.n.e., ślady ingerencji człowieka w naturalne środowisko, wskazujące na wypas lub prymitywne rolnictwo, pozyskano z profilu Czerlon, położonego w odległości ok. 5 km na północny zachód od zespołu pól z leśnictwa Podcerkiew. Kolejne oznaki słabego użytkowania odnotowano ok. lat 1200–650 p.n.e. (Zimny i in. 2017, 39). Dowody na bardziej intensywne wykorzystanie omawianego obszaru, w tym ślady gospodarki wypaleniskowej i uprawy zbóż, stwierdzono dopiero w próbkach datowanych począwszy od przełomu er do V w. n.e. (Zimny i in. 2017, 47 n.), co jest także potwierdzone przez badania wykopaliskowe (por. rozdz. IV). Wydaje się zatem, że większość opisanych zespołów pól zaczęła funkcjonować co najmniej w ostatnich wiekach przed naszą erą, przy czym mogły być one wykorzystywane przez wiele stuleci. Dotychczas brak wystarczających danych umożliwiających określenie tych struktur pod względem przynależności kulturowej, najbardziej prawdopodobny wydaje się jednak ich związek ze społecznościami grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej lub/i kultury wielbarskiej. Warto wspomnieć, że podobne ślady pól zadokumentowano ostatnio również w sąsiedniej Puszczy Knyszyńskiej (m.in. Budziszewski, Grabowski 2014, ryc. 8).

²⁴ Na Wyspach Brytyjskich od wczesnej epoki brązu.

Podsumowanie – archeologia o przeszłości Puszczy Białowieskiej

Z zaprezentowanego w tomie przeglądu wyników badań archeologicznych prowadzonych w polskiej części Puszczy Białowieskiej wyciągnąć można kilka podstawowych wniosków. Pierwszym, a zarazem najbardziej oczywistym, jest znacznie lepszy niż na terenach nieporośniętych lasem stan zachowania nieruchomych zabytków archeologicznych. Zauważalne jest to w przypadku wszystkich okresów chronologicznych, poczynając od pradziejów, a kończąc na czasach nowożytnych. Na obszarze Puszczy Białowieskiej przetrwała, w prawie niezmiennym kształcie, większość form terenowych związanych z działalnością człowieka. Napotkać tu zatem można m.in. pradziejowe i wczesnośredniowieczne kurhany, nowożytne nasypy będące pozostałością po wytwarzaniu towarów leśnych oraz – odkryte w ostatnich latach – ślady dawnych systemów pól. Podobnie dobrze zachowały się relikty stanowisk nieposiadających własnej formy krajobrazowej, takich jak osady i cmentarzyska płaskie. W przypadku wielu z nich materiały zabytkowe występują bezpośrednio na powierzchni i nic nie wskazuje na to, aby kiedykolwiek zostały zniszczone lub przemieszczone w wyniku orki bądź innych czynników antropogenicznych¹. Głównym zagrożeniem dla większości stanowisk archeologicznych znajdujących się na terenie Puszczy Białowieskiej były siły przyrody – aktywność dzikich zwierząt i wykroty powstające na skutek przewrócenia drzew. Jak wykazała jednak praktyka, ich destrukcyjny wpływ był na ogół minimalny. Niektóre miejsca nie ustrzegły się jednak dewastacji dokonanych przez człowieka. Należą do nich na przykład rabunkowe rozkopywania kurhanów i cmentarzysk płaskich, prowadzone zapewne głównie w XIX i XX w., choć nie można też oczywiście wykluczyć i wcześniejszych działań tego rodzaju. Stanowiska niszczone były również – i niestety są nadal – z powodu wydobywania piasku i żwiru, orki na zrębach leśnych, budowy dróg i kopania rowów, a także – co należy uznać za szczególnie szkodliwe – w wyniku rozjeżdżania przez ciężki sprzęt używany w gospodarce leśnej. Niezagrożone pod tych względem są właściwie jedynie obiekty położone w granicach Białowieskiego Parku Narodowego i rezerwatów przyrody, chociaż i one, podobnie jak teren całej Puszczy, wystawione są na działalność osób, które w nielegalny sposób prowadzą poszukiwania zabytków przy użyciu wykrywaczy metali. Konieczna wydaje się zatem, postulowana już w latach siedemdziesiątych XX w., pełniejsza ochrona konserwatorska tego obszaru. Jest to niezbędne dla przetrwania krajobrazu kulturowego, który kształtował się w ciągu kilku tysięcy lat i musi zostać bezwzględnie zachowany dla przyszłych pokoleń. Znajdujące się

¹ Jakkolwiek termin ten bywa niekiedy nadużywany, to Puszcza Białowieska jest w pewnym sensie Pompejami Europy Środkowej (Krasnodębski 2012).

w Puszczy Białowieskiej zabytki archeologiczne i historyczne powinny być traktowane na równi z zasobami przyrodniczymi i tak jak one stać się jednym z elementów oferty edukacyjno-turystycznej, zarówno ze strony Białowieskiego Parku Narodowego, jak i Lasów Państwowych.

Pomimo tak doskonale zachowanych zasobów dziedzictwa kulturowego, jeszcze do niedawna Puszcza Białowieska należała do najsłabiej rozpoznanych archeologicznie regionów północno-wschodniej Polski. Dość powiedzieć, że do początku obecnego stulecia z powierzchni 595 km², czyli całego obszaru położonego w granicach naszego kraju, w dokumentacji wojewódzkiego konserwatora zabytków figurowało zaledwie kilkadziesiąt stanowisk archeologicznych. Tylko kilkanaście z nich było rozpoznanych wykopaliskowo, zazwyczaj w niewielkim stopniu. Do 2016 r. liczba zarejestrowanych stanowisk wzrosła do 200, zaś w ciągu ostatnich sześciu lat, w wyniku zakrojonych na szeroką skalę badań weryfikacyjnych, sięgnęła prawie 500². Mimo znaczącego postępu w badaniach archeologicznych, jaki nastąpił od początku XXI w., liczba znanych punktów osadniczych znajdujących się na terenie Puszczy Białowieskiej jest nadal nieporównywalnie mniejsza niż w przypadku sąsiednich obszarów odlesionych. Wynika to zarówno z nierównomiernego stopnia rozpoznania, jak i z koncentracji badaczy na obiektach o własnej formie krajobrazowej. Ogromną większość zadokumentowanych stanowisk tworzą kopce i nasypy ziemne, wytypowane na podstawie analiz danych pochodzących z lotniczego skanowania laserowego, zaś jedynie niewielka ich część to cmentarzyska płaskie i osady. Nie ulega wątpliwości, że rozwój metod teledetekcyjnych stanowi olbrzymią szansę dla badań archeologicznych. Pozwalają one nie tylko na precyzyjną lokalizację stanowisk o własnej formie krajobrazowej, ale też ujawniają te obiekty, które ze względu na swoje niewielkie rozmiary nie zostałyby dostrzeżone w terenie przy normalnych warunkach obserwacyjnych i bez wykonania szczegółowych pomiarów geodezyjnych. Doświadczenie zdobyte w ciągu prawie 20 lat prac terenowych w Puszczy Białowieskiej pokazuje jednak, że niemniej ważnym źródłem informacji o dziedzictwie kulturowym tego regionu są tradycyjne badania powierzchniowe. Powinny być one prowadzone dwutorowo – po pierwsze, jako uzupełnienie weryfikacji teledetekcyjnej, umożliwiające wyeliminowanie obiektów nieantropogenicznych, po drugie zaś jako samodzielna metoda, pozwalająca na odkrycie niewidocznych na wizualizacjach LiDAR stanowisk płaskich. Niezbędne wydaje się zatem objęcie całego terenu Puszczy Białowieskiej systematycznymi badaniami powierzchniowymi metodą AZP. Szczególną uwagę należy poświęcić rejonowi położonemu na południe od drogi Hajnówka-Białowieża. Jest on bowiem najsłabiej rozpoznany, a jak pokazały działania skoncentrowane w dorzeczu Leśnej po białoruskiej stronie granicy, można się tu spodziewać obecności licznych stanowisk archeologicznych. Kolejnym postulatem jest wykonanie analiz specjalistycznych prób botanicznych i glebowych, pochodzących z przeprowadzonych do tej pory badań wykopaliskowych, z których duża część nadal spoczywa w magazynach. Istotne byłoby także pozyskanie serii datowań metodą radiowęglową i OSL dla najważniejszych stanowisk, a także wykonanie kolejnych analiz palinologicznych. Ten ostatni postulat dotyczy zwłaszcza dwóch typów obiektów. Pierwszy z nich to licznie występujące w Puszczy Białowieskiej kopce ziemne, których badanie przy użyciu tradycyjnych metod wykopaliskowych nie przynosi na razie zadowalających rezultatów. Nie ulega wątpliwości, że są to struktury mocno zróżnicowane nie tylko pod względem rozmiarów, układu i warunków środowiskowych,

² Planowane jest wydanie drugiego tomu niniejszej monografii, prezentującego katalog stanowisk archeologicznych z terenu polskiej części Puszczy Białowieskiej.

ale także funkcji, a przede wszystkim chronologii. Drugi typ stanowisk to niewielkie wały, tworzące mniej lub bardziej regularne struktury, uważane za pozostałości dawnych pól, na terenie Europy Północnej i Zachodniej zwane *celtic fields*. Ich ślady wzbudzają niemałe emocje, wywołane zarówno zaskakująco dużą skalą występowania, jak i tym, że odkryte zostały w miejscach, które w ciągu ostatnich kilkuset lat nieprzerwanie porastał las. W świetle obecnej wiedzy ani czas powstawania tych struktur, ani tym bardziej ich przynależność kulturowa, nie są jeszcze znane. Pomimo całego szeregu zadań i wyzwań, jakie ciągle stoją przed badaczami Puszczy Białowieskiej, z perspektywy roku 2022 można już jednak z całą pewnością stwierdzić, jak bardzo nietrafiona była opinia wyrażona w 2005 r. przez jednego z recenzentów z Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego, oceniającego wniosek o sfinansowanie badań archeologicznych na tym obszarze. Znalazło się tam bowiem m.in. następujące zdanie: „Warunki panujące na terenie Puszczy Białowieskiej w radykalny sposób utrudniają wykrycie stanowisk archeologicznych przy zastosowaniu klasycznej metody badań powierzchniowych [...]. Z góry musimy założyć, że znakomita większość stanowisk archeologicznych, znajdujących się potencjalnie w Puszczy w ogóle nie zostanie ujawniona”³.

Dzięki mającej miejsce w ciągu ostatnich 20 lat intensyfikacji badań powierzchniowych i wykopaliskowych Puszcza Białowieska powoli przestaje być „białą plamą” na archeologicznej mapie Polski. Najstarsze uchwytnie archeologiczne ślady aktywności człowieka w jej zachodniej części datować można nie wcześniej niż na VIII–VII tys. p.n.e. Są to pojedyncze wytwory krzemienne pochodzące z późnego mezolitu, które znalezione zostały w nowszych nawarstwieniach. Nieco liczniejsze są odkrycia z neolitu i początku epoki brązu, związane ze społecznościami kultur niemeńskiej i trzcinieckiej, jak również z docierającymi tu z południa grupami ludności kultury mierzanowickiej. Na razie bardzo niewiele informacji mamy natomiast o stanowiskach ze środkowego i późnego okresu epoki brązu oraz z wczesnej epoki żelaza, co świadczy przypuszczalnie o mało intensywnym osadnictwie w tym czasie. Wyraźny wzrost liczby siedzib ludzkich na obszarze dzisiejszej Puszczy Białowieskiej nastąpił dopiero w okresach przedrzymskim i wpływów rzymskich. Początkowo dominowała tu ludność łączona z tzw. grupą suraską kultury ceramiki kreskowanej, wywodzącą się ze strefy leśnej Europy Wschodniej, a dopiero na przełomie wczesnego i późnego okresu wpływów rzymskich, wraz z przybyciem osadników gockich, przewagę osiągnęły oddziaływania z terenu środkowoeuropejskiego *barbaricum*. Z zanikiem kultury wielbarskiej wiąże się zmniejszenie liczby materialnych śladów obecności ludzkiej. Wydaje się jednak, że w Puszczy Białowieskiej zachowały się relikty osadnicze z okresu przejściowego pomiędzy schyłkiem starożytności a początkową fazą wczesnego średniowiecza. Ich dokładna chronologia i przynależność kulturowa nie są jednak do końca wyjaśnione i wymagają dalszych badań. Napływające od V/VI w. z południowego wschodu osadnictwo słowiańskie można wiązać z kulturą praską, a później z kulturą Łuka Rajkowiecka. Jego ewolucja stanowi odzwierciedlenie przemian kulturowych, jakie pomiędzy VI a XIII w. zachodziły na obszarze wschodnio- i zachodniosłowiańskiego, a następnie polsko-ruskiego pogranicza. Jednym z ich przejawów była m.in. zmiana obrządku pogrzebowego z ciałopalnego na szkieletowy. Wczesnośredniowieczna sieć osadnicza wydaje się stosunkowo dobrze rozwinięta, lecz z wyjątkiem jednego niewielkiego obiektu o być może obronnej funkcji z Puszczy Białowieskiej nie są znane pozostałości grodów. Wskazuje to na

³ Recenzja wniosku o grant *Przyrodnicze uwarunkowania osadnictwa prehistorycznego i wczesnośredniowiecznego na terenie Puszczy Białowieskiej*, przygotowanego przez Dariusza Krasnodębskiego we współpracy z dr. Mirosławem Stepaniukiem i dr. Włodzimierzem Kwiatkowskim.

marginalne znaczenie tego regionu i bardzo powolne wchodzenie w orbitę zainteresowań powstających na wschodzie i zachodzie organizmów państwowych. Niestabilna sytuacja polityczna, spowodowana m.in. przez liczne najazdy jaćwieskie i litewskie, doprowadziła w XIII/XIV w. do kolejnego rozrzedzenia osadnictwa. Zmienił się wówczas również status Puszczy – stała się ona własnością wielkich książąt litewskich, a następnie weszła w skład dóbr stołowych władców Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Pozostałością po tzw. królewskim okresie w jej historii są relikty dwóch dworów myśliwskich, w Starej Białowieży i Białowieży, służące monarchom jako miejsca zamieszkiwania w trakcie polowań i stacje podczas przejazdów z Krakowa do Wilna. Wieki XVII i XVIII to także okres, gdy Puszcza Białowieska była terenem intensywnej produkcji drzewnej, której świadectwem są licznie tu zachowane smolarnie i mielerze.

Charakterystyczne dla obszaru Puszczy Białowieskiej jest kilkakrotne zasiedlanie tych samych mikroregionów. W wielu miejscach, na przykład w uroczyskach Szczekotowo, Jelonka i Obołonie, zachowały się zróżnicowane chronologicznie ślady obecności ludzkiej, pochodzące zarówno z pradziejów, jak i z wczesnego średniowiecza. Ze względu na ograniczoną dostępność terenów korzystnych dla osadnictwa wydaje się to w pełni zrozumiałe. Po umiarkowanie intensywnym wykorzystywaniu we wcześniejszych okresach u progu późnego średniowiecza nastąpiło prawie całkowite wycofanie się osadnictwa z tych obszarów i odnowienie naturalnej roślinności. W Puszczy Białowieskiej istnieją jednak niewątpliwie również miejsca, szczególnie te niżej położone i podmokłe, które nigdy nie były zasiedlone lub użytkowane rolniczo. Taki obraz historii tego regionu potwierdzają też wyniki badań palinologicznych, według których odlesienie nigdy nie przekroczyło tu kilku procent.

Znakomity stan zachowania stanowisk archeologicznych, w połączeniu z naturalnym charakterem środowisk leśnych, czynią Puszcę Białowieską unikatowym obszarem, na którym możliwe jest prowadzenie wnikliwych studiów osadniczych, zarówno w skali mikro-, jak i makroregionalnej. Jest to jedno z niewielu miejsc na terenie Niziny Wschodnio- i Środkowo-europejskiej, które pozwalają na zrozumienie wpływu zachodzących procesów kulturowych na środowisko naturalne. To wnioskowanie można też odwrócić i na przykładzie tego regionu poszukiwać odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób środowisko w poszczególnych okresach rozwoju cywilizacyjnego determinowało zmiany osadnicze. Istotne jest to, że dzisiejsza Puszcza Białowieska stanowi fragment lasów, które do wczesnego średniowiecza porastały całą Europę Środkową i Wschodnią. Tym samym zaobserwowane w niej przemiany kulturowe mogą być odzwierciedleniem zjawisk zachodzących na większym terenie. Pozwala to na translokację dokonywanych tu odkryć na regiony, w których z powodu silnej antropopresji stan zachowania zabytków archeologicznych jest dużo gorszy. Na tej podstawie można na przykład sądzić, że liczba wszelkiego rodzaju kopców ziemnych w tym rejonie Europy była niegdyś znacznie większa, zaś obiekty zarejestrowane na obszarach objętych uprawami rolniczymi tworzą zapewne jedynie niewielki procent stanu pierwotnego. Niewykorzystany potencjał tkwi również w analizach przestrzennych zabytków ruchomych znajdujących na stanowiskach osadniczych. W wielu miejscach Puszczy Białowieskiej można bowiem mówić o ich zaleganiu *in situ* lub o minimalnym stopniu przemieszczenia. Aby jednak w jak najlepszym stopniu wykorzystać potencjał tego obszaru, wszelkie prowadzone tu prace naukowe powinny mieć charakter interdyscyplinarny, a badania archeologiczne i historyczne muszą być wspierane studiami przyrodniczymi i środowiskowymi.

Ze względu na przedstawione wyżej ograniczenia i problemy badawcze niniejsza publikacja nie rości sobie prawa do bycia kompendium wiedzy o dziejach Puszczy Białowieskiej w żadnym z opisanych okresów. W naszym zamyśle miała być ona raczej syntetyczną próbą zaprezentowania dotychczasowych dokonań, jak również przybliżenia czytelnikom ogólnej problematyki dotyczącej badań archeologicznych na tym terenie. Mamy nadzieję, że książka nie tylko przyczyni się do sprostowania niektórych obiegowych i nie zawsze prawdziwych opinii rozpowszechnionych na temat historii tego regionu, ale też stanie się swoistym prologiem do dalszych, pogłębionych studiów w tym zakresie.

Archaeology of the Białowieża Forest History of Settlement in the Polish Part of the Białowieża Forest from the Stone Age to the End of the 18th Century

Summary

The Białowieża Forest is located in the Middle Bug and the Upper Narew interfluvium, on the border between Poland and Belarus (figs. I.1; I.2). It is now made up of the remains of the former forest complexes: the historical Białowieża Forest, the Bielsk Forest, the northern part of which is known as the Ładzka Forest, and fragments of the Szereszewo and Świsłocz Forests located in Belarus. This largest dense forest complex is located in the western part of the East European Plain, between 23° 30' and 24° 15' E and 52° 30' and 53° N. At present, the Białowieża Forest covers an area of approximately 1,500 square kilometres. Its western part, with an area of 595 square kilometres, of which approximately 105 square kilometres is the Białowieża National Park, belongs to Poland. The Białowieża Forest is one of the largest, best preserved, and most valuable natural areas of the European Plain. It is the only large-scale relic of the forests of the boreal-nemoral region, which in the past covered most of Europe. Against the background of modern European forests, it is distinguished by a significant share of over 100-year-old forest stands of natural origin, characterized by a diverse species, age, and stratification structure.

The land surface of the Polish part of the Białowieża Forest was mainly formed during the regression of the Warta Glaciation and in the Holocene period. The northern and central parts of the region are dominated by wavy moraine uplands, while in the southern and eastern parts, there are also water-glacial plains and floodplain terraces associated with the valleys of the Leśna Prawa and Narewka Rivers (figs. I.3; I.4). Surface waters in the Polish part of the Białowieża Forest belong to two drainage basins – of the Narew River and the Leśna Prawa River, a tributary of the Bug River (fig. I.9). In terms of geomorphology, it is the eastern part of the Bielsk Plain mesoregion, which is part of the North Podlasie Lowland macroregion.

The history of archaeological research in the Białowieża Forest dates back to the beginning of the 20th century. In 1917–1918, the first excavations were carried out by a German archaeologist, Alfred Götze (Götze 1929). He collected information about 328 earthen mounds, which he interpreted as barrows (fig. II.4). He conducted excavations of 35 mounds. These included barrows from the largest Early Medieval cemeteries from the area, located at the Jelonka Range (Leśnictwo Przechody, sites 9 and 10, forest compartment 123A/C), the Szczekotowo Range (Leśnictwo Postołowo, sites 3 and 5, forest compartment 214C/D) and the Szadzkie Range (Leśnictwo Krynoczek, site 2, forest compartment 387D). It was not until the late 1960s and early 1970s that Irena Górska from the Institute of the History of Material Culture

of the Polish Academy of Sciences (now the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, IAE PAS) conducted further significant research in the Białowieża Forest. These took place in the Białowieża National Park and included surface surveys and excavations of the earthen mounds located there (Górska 1976). In 2003, excavations in the Białowieża Forest were resumed by a joint expedition of the IAE PAS in Warsaw and the Mammal Research Institute of the Polish Academy of Sciences in Białowieża, led by Dariusz Krasnodębski (Krasnodębski, Olczak 2012). In 2014, an expedition of the IAE PAS carried out in the Białowieża Forest a scientific project *The beginnings of Christianity on the Mazovian-Rus' frontier*. The aim of the investigations was to obtain human bones from Early Medieval cemeteries, which are useful for DNA analyses (Krasnodębski, Olczak 2019a; Olczak, Krasnodębski 2019b). In 2016, the IAE PAS in Warsaw participated in the project *Cultural Heritage Inventory*, commissioned by the General Directorate of the State Forests as part of the programme *Evaluation of the state of biodiversity in the Białowieża Forest on the basis of selected natural and cultural elements* (Krasnodębski, Olczak 2018). Its main aim was to catalogue all the archaeological sites located in the Białowieża Forest (figs. II.30; II.34). Among others, airborne laser scanning data was used for this purpose. Surface surveys, geological auger drilling, and geophysical prospecting were also carried out. Between 2017 and 2019, the project was continued by the Hereditas Foundation. From 2017 to 2020, a second similar project, *Cultural and Natural Heritage of the Białowieża Forest*, funded by the National Science Centre and coordinated by the Institute of Archaeology at the Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw, was undertaken in the Białowieża Forest. The surface research and excavations realized as part of this project were carried out in cooperation with the IAE PAS in Warsaw.

The oldest evidence of human activity in the Polish part of the Białowieża Forest can only be associated with the Late Mesolithic period and the Janisławice culture, which developed in the first half of the Atlantic interval, i.e. around 8th and 7th millennia BC (fig. III.1). More traces of human presence in this area are known from the end of this period and from the beginning of the Subboreal interval, i.e. between the 6th and 5th millennia BC. These are mainly pottery fragments identified with the Neman culture. Settlement at that time was limited to small, short-term camps established in the vicinity of major rivers. The location of the camps was probably determined by the presence of animals, the fruiting of plants, or the spawning migration of fish. At the beginning of the 2nd millennium BC, presumably between the end of the 19th and 18th centuries, the area of the Białowieża Forest was penetrated by probably few groups of people from the Mierzanowice culture. Finds of “steppe” origin, identified with the Catacomb culture, come from the same period. These include a dagger blade (?) made of copper or low-tin bronze (fig. III.6), found in the western part of the Białowieża Forest, near the village of Czerlonka, Hajnówka county. The oldest evidence of herding, which is legible in the form of ribwort plantain (*Plantago lanceolate*) pollen, may be associated with these impacts. Inflows from the south lost their importance in the middle of the 2nd millennium BC. At that time, a few traces of groups belonging to the Trzciniec cultural circle appeared in the Białowieża Forest. However, evidence of settlement in the Early Bronze Age is mainly limited to pottery fragments and flint products. Finds from the Late Bronze Age and the beginning of the Iron Age are very few and difficult to interpret. This is probably due to the sparse settlement during these periods.

A clear increase in the number of settlements in the area of today's Białowieża Forest took place only around the turn of the eras. At the beginning of the younger pre-Roman period, or

slightly earlier, the region between the Upper Narew and Middle Bug Rivers entered into the range of influence of the Hatched Pottery culture, widespread in the forest zone of Eastern Europe from around the 7th century BC to the 5th century AD. The sites located here belonged to a local cultural group, known as the Suraż group (fig. IV.1). This cultural unit was characterized by strong influences from the Eastern European Zarubintsy and post-Zarubintsy cultures, as well as from the zone of the Central European *Barbaricum* (i.a. Krasnodębski, Olczak 2002; Belâvec 2004a, 235–257; Olczak 2009; Olczak, Krasnodębski 2018a). The peripheral location of this region is expressed by the lack of defensive settlements, characteristic of the indigenous areas of the Hatched Pottery culture from the area of today's Belarus, as well as by differences in artefacts, mainly a lower proportion of vessels with a hatched surface.

The settlement complexes of the Suraż group of the Hatched Pottery culture are located in several places in the Białowieża Forest. The first of them is situated in its southern part, on both banks of the small Jamienska River, a tributary of the Przewłoka River (forest compartments 545C and 578A; figs. IV.2; IV.3). The best-investigated settlement in this area (Leśnictwo Podcerkiew, site 1), located on the west bank of the river, covered an area of approximately 4 hectares (cf. fig. IV.3; Olczak et al. 2018d). Apart from several storage pits and post-holes, remains of three slag-pit bloomeries were discovered here (figs. IV.4–6). Based on the pottery finds (fig. IV.7) and the results of radiocarbon analyses, the settlement can be dated to the period between the 4th/3rd centuries BC and the 1st century AD. Fragments of pottery of the Suraż group have also been discovered at several sites situated east of the Jamienska River (Leśnictwo Podcerkiew, sites 4, 11, and 12; fig. IV.9).

The second settlement complex of the Suraż group of the Hatched Pottery culture is located in the forks of the Narewka and Łutownia Rivers (fig. IV.11). The largest settlement (or several ones) was situated in the Obolonie Range, at Leśnictwo Teremiski, sites 3 and 4 (forest compartment 281). It stretched along the marshy valley of the Narewka River, probably for more than half a kilometre. In its vicinity, some of the most extensive remnants of former fields, so-called Celtic fields have been preserved. Among other archaeological features, a large pit or ditch, more than 8 m long, more than 2 m wide and about 1.0–1.3 m deep, which may have served as a water cistern, was excavated at the site (figs. IV.12–15). In addition to pottery fragments (fig. IV.16: 1–11), fragments of two iron fibulae were found in or near the settlement area. One is a La Tène fibula of the Kostrzewski type K–M (fig. IV.16: 12; Kostrzewski 1919), while the other is a Late Roman crossbow fibula, probably of the Almgren type 161 (fig. IV.16: 13; Almgren 1923).

The next settlement from this period is located about 2.5 km further to the southwest, on the northern bank of the Łutownia River (Leśnictwo Teremiski, sites 2 and 10, forest compartment 338A/B; cf. fig. IV.11). A hearth, partly filled with stones, was discovered at its eastern edge (fig. IV.18). Radiocarbon analysis of the false cleavers fruit (*Galium spurium*) found in it gave the calibrated age of 25–207 AD, allowing the settlement to be dated to the Early and the beginning of the Late Roman influences periods. Few finds of iron slag may indicate that iron smelting was also carried out at this area. Another large settlement complex of the Suraż group of the Hatched Pottery culture was also located by the Łutownia River, in the Szczekotowo Range (forest compartment 214; fig. IV.19). One settlement of this complex was situated on the eastern bank of the river (Leśnictwo Postołowo, sites 3 and 5) and stretched for at least 300 m. Another settlement, Leśnictwo Postołowo, site 6, located to the west of the Łutownia River, has been excavated to a small extent. The relics of the best excavated settlement from this period are located in the western part of the Białowieża Forest, at Leśnictwo Sacharewo,

site 9 (forest compartments 412B and 413A). It is situated in the forks of the Leśna Prawa River and its tributary, a small unnamed watercourse (figs. IV.25; IV.26). The area of the site was presumably around 3–4 hectares. Several pits, hearths (fig. IV.27), and postholes were excavated there (Niedziółka 2021). The above-mentioned sites were probably part of a large settlement complex of the Suraż group of the Hatched pottery culture located in the forks of the Narewka and Łoknica Rivers, west of the present-day border of the Białowieża Forest.

The development of iron production in the area of the present-day Białowieża Forest was related to the settlement of the Suraż group of the Hatched Pottery culture. This is also confirmed at other sites located in the Upper Narew and Middle Bug interfluvium. Presumably, the greatest settlement development of the Suraż group took place in the Early Roman influences period. Most settlements in the area probably did not survive beyond the beginning of the Late Roman influences period.

At the beginning of the Late Roman influences period, the region of today's Białowieża Forest became part of the Central European *Barbaricum*. This was due to the arrival of the Germanic Goths migrating from the north to this area, who appeared in the Upper Narew River basin in the second half of the 2nd century AD, i.e. in phases B₂/C₁ of the Roman influences period (Andrzejowski 2005, 117, fig. 3). At least several settlements and cemeteries from the Białowieża Forest can be associated with the Wielbark culture. The first settlement is located in its southern part (forest compartment 578B/D), at the above-mentioned Leśnictwo Podcerkiew, site 4 (fig. IV.28). Among other features, a layer of burnt clay from building walls was discovered there, as well as a stone hearth (fig. IV.29). A settlement from Białowieża, site 1, situated at the top of a small hill about 200 m north of the Narewka River valley, may also date from this period (figs. IV.31; IV.32). A glass bead, found about 2 km further northeast (Białowieża, site 2), also attests to Late Roman influences settlement in this region (fig. IV.34). The existence of the settlement at Leśnictwo Sacharewo, site 9 at this time is uncertain. Apart from a few fragments of pottery that may be associated with the Wielbark culture, a denarius of Markus Aurelius was also discovered at or near this site (fig. IV.35). Finds dating to the Late Roman influences period also come from the northwestern part of today's Białowieża Forest, from the so-called Ładzka Forest. In addition to the settlement located in forest compartment 764B, two Roman coins from the second half of the 2nd century AD were found there – a denarius of Emperor Commodus and a *fourrée* of Faustina the Younger, wife of Marcus Aurelius.

Burial grounds are more easily interpreted in terms of affiliation to the Wielbark culture. The most important Gothic cemetery in this area is located in the Wielka Kletna Range, in forest compartment 345A (Białowieża National Park, site 33), approximately 2 km south of the Hwoźna River (fig. IV.36). It is a flat cemetery with unurned cremation graves in pits, four of which have been excavated so far (Krasnodębski et al. 2008). The burials from the western part of the cemetery were covered with stone pavements, still partially visible on the surface (figs. IV.37–40). The grave goods included bronze and silver fibulae of the Almgren types 161 and 168, glass beads, an iron belt buckle, fragments of glass vessels, and a copper sickle-shaped knife (figs. IV.41–48). One of the graves (no. 3) also contained fragments of five burnt clay vessels (fig. IV.43: 5–9). Based on the grave goods and radiocarbon analyses, the cemetery can be dated to the phases C_{1b}–D of the Roman influences and the Migration periods, i.e. from the first half of the 3rd century to the beginning of the 5th century AD.

The second supposed cemetery of the Wielbark culture is located approximately 9 km southwest of Wielka Kletna, in the Hajduki Range, forest compartment 396C (Leśnictwo Nowe, site

4; figs. IV.49; IV.50). An inhumation pit burial was discovered in a gravel pit (Dzierżykray-Rogalski, Jaskanis 1961). Three Almgren type 161–162 fibulae, made of bronze and silver, a bronze needle, a bone comb, two glass beads, and a small clay vessel were found there (figs. IV.51; IV.52). The grave is dated to the phases C_{1b}–C₂ of the Roman influences period. A third flat cremation cemetery, probably also associated with the Wielbark culture, was discovered in 2019 in forest compartment 124.

Until now, no barrow cemeteries that could be undisputedly associated with the Wielbark culture are known from the area of the Białowieża Forest. In recent years, two barrows dating perhaps to the Late Roman influences period have been excavated, but their cultural affiliation is not clear. The first of them is situated in forest compartment 578B, at Leśnictwo Podcerkiew, site 11 (cf. fig. IV.2). Eight earthen mounds with a diameter of about 10 m and a height of 0.3 to 0.5 m can be found there (fig. IV.54). They are located on a small “island” of approximately 0.5 ha, surrounded from all sides by periodically drying watercourses. In the central part of the excavated barrow no. 5, at the base of the mound, burnt planks and a charcoal layer were discovered, forming a rectangular outline at least 2.0 m long and 0.5 m wide (fig. IV.56). Near them, two unspecified, small, burnt bones and a fragment of an iron fibula of the Almgren type 161–162 were found. A calibrated age of the charcoal sample from the plank lies within the range from the first half of the 1st century AD to the beginning of the 3rd century AD. The second presumed barrow cemetery from the Late Roman influences period is located in the Ładzka Forest, in forest compartment 750A (Leśnictwo Rybaki, site 3). It is a group of six mounds with a diameter of about 15 to over 20 m and a height of up to about 0.8 m (figs. IV.57; IV.58). In the central part of the barrow no. 2, a strongly damaged supposed burial pit was discovered, in which three fragments of bones, pieces of a copper or bronze appliqué (?), and several pottery fragments were found (Jakubczak et al. 2021a, 70–79).

The cultural affiliation and function of the last archaeological site from the Late Roman influences period, located in forest compartment 306C (Leśnictwo Wilczy Jar, site 2), is also not entirely clear. In a swampy area on the right bank of the Dubitka River, a tributary of the Łutownia River, there is a circular hill about 17 m in diameter (figs. IV.60–62). It is formed by a rampart about 3 m wide and up to 0.6–0.7 m high, lined at the top and on the outside with stones, surrounding a centrally located inner “yard”, which is approximately 10 m in diameter (figs. IV.63; IV.64). Numerous stones that formed small pavements, between which small burnt animal bones occurred, were found in the inner “yard”. Two of the bones were most likely from a comb. Fragments of a small, partially burnt bowl of the Wielbark culture were also found near them (figs. IV.65; IV.66). Both the dating of the bowl and the results of radiocarbon analyses indicate that the site was in use during the B₂/C₁–D phases of the Roman influences period, i.e. from the middle of the 3rd century to the beginning of the 5th century AD. Despite the absence of human bones, the finds can be cautiously interpreted as remains of a crematory pyre of the Wielbark culture.

The increase in settlement density around the turn of the eras and in the first centuries AD probably caused the partial deforestation of the area. It can be assumed that this process was dispersed and connected with the fields in the vicinity of the village. At least some of the preserved earthen banks, the so-called Celtic fields, may be remnants of them. Cultivation of the land and changes in the vegetation cover during this period are also confirmed by palynological research. In the middle of the 1st century AD, the cultivation of cereals, including rye (*Secale cereale*), was already certified. In the period between the 1st and 5th centuries AD, barley

pollen (*Hordeum*), wheat pollen (*Triticum*), as well as seeds and pollen of hemp (*Cannabis sativa*) were also noted. Pollen from meadow and pasture plants, including ribwort plantain (*Plantago lanceolata*), was also found, indicating that farming could also be based on cattle grazing (Latałowa et al. 2016, 32 f.; Zimny et al. 2017, 47 f.).

The Gothic settlements survived in the Upper Narew basin, most probably at least until the first half of the 5th century AD. After the disappearance of the Wielbark culture in the Białowieża Forest, there was an undoubted decrease in population, but this did not necessarily mean a complete depopulation of the area. For example, some earthen mounds, the cultural affiliation and function of which have not yet been convincingly explained, may come from the end of antiquity and the beginning of the Early Middle Ages. Due to the lack of finds of human bones, it cannot be said with all certainty that they are burial mounds. The first of these is a group of six earthen mounds located to the east of Łutownia, in the Szczekotowo Range (Leśnictwo Postołowo, site 4, forest compartment 214D; fig. IV.19). They are about 11–15 m in diameter and vary in height, ranging from 0.4 to 1.0 m (figs. IV.67–69). At the edge of mound no. 112, at the level of the buried soil, a pavement made of small stones was found, on which a small clay pot was placed (figs. IV.72–74). The pot is most similar to the pottery of the Wielbark culture, dating from the B₂ to D phase of the Roman influences and Migration periods, but this cultural affiliation is not certain. The radiocarbon dates suggest that the investigated mound was built between the middle of the 2nd century and the middle of the 6th century AD.

Another group of mounds of unclear function and cultural affiliation is located in the Leśnictwo Sacharewo, site 3 (forest compartment 413A; Krasnodebski et al. 2019). It is situated in the forks of the Leśna Prawa River and its tributary, an unnamed watercourse (cf. fig. IV.25). There are 10 earthen mounds ranging from 7 to 12 m in diameter and from 0.3 to 1.1 m in height there (figs. IV.76–78). In the upper part of mound no. 3 an F3b type iron cross-bow-shaped spur was discovered (fig. IV.80), which has been dated to the C_{1a} and C_{1b} phases of the Roman influences period (Ginalska 1991, 66 f., 74). In addition, a small number of pottery fragments from the Roman influences period were also found (fig. IV.82). The radiocarbon analyses of charcoal and plant remains from the mounds nos. 3 and 5 show that the site is dated to the period from the second half of the 4th century to the middle of the 6th century AD. These results coincide with the chronology of the younger phase of the nearby settlement in Leśnictwo Sacharewo, site 9.

The last of the examined mounds of unknown function, in which pottery sherds from the Roman influences period were found, is situated at Leśnictwo Podcerkiew, site 12 (forest compartment 578D; fig. IV.83). It is located in the immediate vicinity of the settlement of the Wielbark culture (Leśnictwo Podcerkiew, site 4), and near the settlement of the Suraż group of the Hatched Pottery culture (Leśnictwo Podcerkiew, site 1; fig. IV.2). There is a group of 10 earthen mounds at the site, with a diameter from about 6–7 to 15 m and with a height from 0.5 to 0.9 m (figs. IV.84; IV.85). Several dozens of pottery fragments come from the explored part of mound no. 7 and its vicinity (fig. IV.9: 3–6). Some of them may have been found *in situ* at the edge of the mound or may have slipped from its top. At least some part of the collection is the pottery of the Suraż group of the Hatched Pottery culture, while other fragments may be related to other culture circles, such as the Wielbark culture. Due to the lack of radiocarbon dating, the mounds can only be dated very generally, to the first centuries AD.

At the beginning of the Early Middle Ages, in the Białowieża Forest, as in the whole region between the Upper Narew and Middle Bug Rivers, a new chapter in history began, related to

the appearance of the Slavs in the area. This period is characterized by an increase in the number of known archaeological sites, which probably reflects the actual state of intensification of settlement (fig. V.1). The oldest Early Medieval settlement complex in the Polish part of the Białowieża Forest can be dated to 5th–6th centuries. It is situated in the Szczekotowo Range (forest compartment 214C/D), on the left (eastern) bank of the Łutownia River (Leśnictwo Postołowo, sites 3 and 5; figs. V.2; V.3). As a result of research on the settlement of the Prague culture, a few utility pits (figs. V.4; V.5), fragments of pottery and a clay spindle whorl were discovered (figs. V.6; V.7). Near the settlement, there is a group of 11 earthen mounds (Leśnictwo Postołowo, site 5), which may come from the same period. They range from 9 to 13 m in diameter and are up to 1.5 m high. In the examined quarter of mound no. 49, no burial or any materials clearly indicating a sepulchral function were found. Only in the pit at the base of the mound, fragments of a pot, of the Prague culture, was discovered. Similar pottery is known from several sites located from a dozen to several dozen kilometres from the present border of the Białowieża Forest, including a settlement complex in Haćki, Bielsk Podlaski county, a settlement in Koźliki, site 3, Hajnówka county, and a few settlements from the vicinity of Drohiczyn, Siemiatycze county. These sites confirm that relatively low-intensity settlement functioned in the Upper Narew and Middle Bug basins from at least the 6th century.

An increase in the density of settlement in the Białowieża Forest took place only in the following centuries, i.e. from the turn of the 7th and 8th centuries to the middle of the 11th century. During this period, the area of the Szczekotowo Range was still inhabited, but the western bank of the Łutownia River was settled (Leśnictwo Postołowo, sites 6 and 11; fig. V.2). Other settlements were located, among others, in the lower course of this river (Leśnictwo Teremiski, site 32 and Leśnictwo Nowe, site 1, forest compartments 338A and 367A; fig. V.27) and by the Jelonka River, a tributary of the Narew River, in the Jelonka Range (Leśnictwo Przechody, site 6, forest compartment 123C; fig. V.15). Finds from the settlements from this period are not very diversified. Apart from clay spindle whorls (fig. V.26), these are almost exclusively fragments of pottery (figs. V.14; V.24; V.25; V.28; V.32). Hand-built and thrown on a slow potter's wheel, the vessels are similar to the pottery from the Eastern Slavic area, mainly of the Luka-Raykovetskaya type. Nearly every of the vessels is an S-shaped pot, decorated with an ornament of a wavy line and horizontal grooves. The very few discovered animal bones make it impossible to determine the type of economy.

Cemeteries from this period have been much better investigated. As in the entire Slavic area, cremation was the only funeral ritual at that time. So far, only barrow cemeteries have been discovered in the Białowieża Forest, so the area can be classified as zone C according to Helena Zoll-Adamikowa (Zoll-Adamikowa 1979, 222–224). The barrows have sandy mounds, without stone structures, and there are pits at their base. The largest cemetery is located in the Szczekotowo Range, on the eastern bank of the Łutownia River, in forest compartment 214C (Leśnictwo Postołowo, site 5; cf. figs. V.2; V.3). There are 41 barrows there, some of which forming three rows, including two parallel to each other with a northeast-southwest orientation, and one perpendicular to them (figs. V.34; V.35). The barrows are circular or oval, and occasionally similar to a quadrilateral with rounded corners. Their diameters vary from 3 to 14 m and heights vary from 0.3 to 1.9 m. One mound of uncertain association with the necropolis, located on its eastern edge, is noticeably larger, its diameter reaches 25 m and its height reaches 2 m. Of the five examined graves, cremation burials and remains of burnt quadrangular timber structures were discovered in two (nos. 2 and 30; figs. V.48; V.53; V.54). No burials or artefacts

were found in the remaining barrows (nos. 7, 8, and 40). Based on two radiocarbon analyses of charcoal samples, barrow no. 2 can be dated to between the 7th and 9th centuries (Götze 1929, 531–535; Krasnodębski, Olczak 2019a, 57 f.).

Another cemetery is located about 6.5 km to the southeast of the Szczekotowo Range, in the Teremiski-Dąbrowa Range (Leśnictwo Teremiski, site 2, forest compartment 338A/B; cf. fig. V.27). It is situated a few dozen metres from the edge of the Łutownia River valley, in the area extending between the two above-mentioned settlements – Leśnictwo Nowe, site 1 and Leśnictwo Teremiski, site 32. The cemetery consists of two groups of barrows, arranged in a row with a length of about 240 m and a northwest-southeast orientation (figs. V.37–40). The western cluster is made up of six mounds with a diameter of about 5–7 m and a height of about 0.4–0.5 m. At a distance of about 35 m from it lies the eastern group with 13 burial mounds, ranging from 7 to 15 m in diameter and from 0.5 to 1.5 m in height. Most of the mounds are circular, with only a few similar to a quadrilateral with rounded corners. In both of the partially excavated barrows (nos. 3 and 9), cremation burials placed on top of the mounds were discovered (Krasnodębski, Olczak, Samojlik 2011, 153–155). The pottery fragments (fig. V.57) and the result of the radiocarbon analysis of burnt wood from barrow no. 9 date it to the period between the second half of the 9th century and the first half of the 10th century.

Another cemetery from the older phase of the Early Middle Ages is located in forest compartment 387D, in the Szadzkie Range (Leśnictwo Krynoczka, site 2; fig. V.41). It consists of at least six burial mounds with a diameter of about 7–8 m and a height of about 0.6–1.2 m (figs. V.42–44). In three of the investigated barrows (nos. 4, 5, and 6), cremation burials were found, while in one (no. 3) no human bones were discovered (Götze 1929, 541; Krasnodębski, Olczak, Samojlik 2011, 152 f.). Radiocarbon date obtained for charcoal from barrow no. 6 suggests that it was built between the 5th and 6th centuries. However, this result is unreliable due to the possibility that the sample originated from the inner part of a tree or from a secondary deposit.

The last excavated cemetery, most probably dating from this period, is located in forest compartment 183B (Leśnictwo Przechody, site 17), approximately 1 km east of the Łutownia River (fig. V.45). There are 17 barrows there, forming a line with a northeast-southwest orientation. They are circular or roughly quadrangular, and their dimensions range from about 6 to 13 m, with heights varying from about 0.3 to just over 1.0 m (fig. V.46). Several burnt bones, possibly human, were found in the upper part of the excavated mound no. 16 (Jakubczak et al. 2021b, 1010–1045). Some dozen meters southwest of this site, in forest compartment 183D, there is another group of five mounds (Leśnictwo Przechody, site 22), which may be a continuation of this cemetery. Apart from the excavated sites, there are several more groups of mounds of similar shape and layout in the Białowieża Forest, but their sepulchral function has not yet been confirmed. However, the total number of cemeteries from the older phase of the Early Middle Ages probably does not exceed ten.

During the 11th century, important settlement changes took place in the area between the Upper Narew and Middle Bug rivers, probably connected with a change in the territorial affiliation of these lands. They are also evident in the Białowieża Forest. Some settlements and cemeteries were abandoned here, and new ones were established, sometimes in the immediate vicinity of former settlement complexes, for example in the Szczekotowo and Jelonka Ranges. At the same time, changes in funeral rites took place, replacing cremation with inhumation burials, which is explained by the spread of Christianity.

Several open settlements are dated to between the 11th and 13th centuries, the largest and best recognized of which is located in the Obołonie Range (forest compartment 281), about 1.5 km west of the Narewka River (Leśnictwo Teremiski, site 3; fig. V.27). The settlement probably covered an area of up to approximately 13 hectares (figs. V.62; V.63). It is one of the exceptional sites, both because of the excellent state of preservation of the archaeological structures and because of the presence of multi-level stone pavements which were not found anywhere else (figs. V.69; V.70; V.73). The purpose of the latter is not yet clear. In addition, the remains of a stone building foundations (fig. V.64), a well (fig. V.71), and some storage pits (figs. V.67; V.68; V.75; V.78) were discovered at the site. An iron ring pin (fig. V.80), a spindle whorl made of Volhynian slate (fig. V.81) and a bronze coiled wire temple ring (type IV according to Musianowicz 1949, 154–160) were also discovered during the excavations, apart from over 4,000 fragments of pottery (figs. V.65; V.72; V.77; V.79). Further artefacts were found on the surface of the site, for example a bronze bell-shaped pendant (fig. V.84) and a bronze lyre-shaped buckle (fig. V.83). A second settlement from this period, heavily damaged and probably much smaller, was located about 2 km south of the site in the Obołonie Range, in forest compartment 339A (Leśnictwo Teremiski, site 5). It was located on the northern bank of the Łutownia River, almost opposite to the settlement from the older period in Leśnictwo Nowe, site 1 (fig. V.27). No archaeological features were uncovered on the site, only less than 300 fragments of Early Medieval pottery. However, a bronze penannular brooch was found near the settlement (fig. V.85).

Another settlement from the younger phase of the Early Middle Ages was located in the Jelonka Range (Leśnictwo Przechody, site 6, forest compartment 123C). It was situated on the north bank of the Jelonka River, in almost the same place as the 8th to 10th centuries settlement (figs. V.15; V.16). A large pit was explored there, probably serving as a cellar of a house (figs. V.87; V.88). Several hundred fragments of pottery were found in it (fig. V.90). Because a small area of the settlement was excavated, it is difficult to determine its size. However, there is no doubt that it must have been large and had functioned for at least several decades, as there were two large barrow cemeteries in its vicinity (Leśnictwo Przechody, sites 9 and 10).

Unlike in the Drohiczyń Plateau and in the western part of the Bielsk Plain, where flat cemeteries predominated in the younger phase of the Early Middle Ages, burials in barrows continued to dominate in the Białowieża Forest. Considering the whole area between the Upper Narew and Middle Bug Rivers, the best-preserved and largest groups of barrows from the 11th–13th centuries are to be found here. The graves of this period are distinguished from those of the older phase by their disordered layout and the fact that the pits at their bases are much less visible. Unlike in the earlier period, some barrows have stone structures, mainly mantles and settings of kerbstones surrounding the mounds or laid on their slopes.

One of the two best investigated barrow cemeteries from this period is located in the Szczekotowo Range, which was already settled in an earlier period, in forest compartment 214C/D (Leśnictwo Postołowo, site 3; Götze 1929, 535–540; Krasnodębski, Olczak 2019a, 58–61). This inhumation cemetery is situated on the eastern bank of the Łutownia River, approximately 80 m south of an older cremation cemetery (Leśnictwo Postołowo, site 5). There are 56 barrows there with diameters of around 4.5–6.0 m, and up to 1 m high (fig. V.91). Most of the mounds are more or less circular, except for a few oval ones that contained more than one burial. Single burials were discovered in five out of the eleven excavated mounds, three contained two burials, and one contained three burials. No human remains were found in two mounds.

A significant part of the graves contained grave goods in the form of pottery vessels (fig. V.102) or ornaments such as necklaces made of glass beads, coiled and S-shaped temple rings, a bracelet, and earrings (fig. V.103). Most of the metal ornaments were made of bronze or tin, and only in exceptional cases of silver.

Approximately 400 m to the west, on the opposite bank of the Łutownia River, in forest compartments 213D and 214C (cf. figs. V.2; V.3), there is another cemetery from this period (Leśnictwo Postołowo, site 11; Olczak et al. 2020). It consists of five small barrows, distinguished by large kerbstones visible on the surface, placed at their base or on the slopes (figs. V.93–95). One of the barrows (no. 3) was excavated, and a burial of a woman equipped with a necklace of glass beads was found there (figs. V.112–115). So far, no settlement from the 11th–13th centuries has been discovered in the Szczekotowo Range.

The second large cemetery complex from the younger phase of the Early Middle Ages is located in forest compartment 123A/C (Leśnictwo Przechody, sites 9 and 10), approximately 100–150 m north of the already mentioned settlement Leśnictwo Przechody, site 6 (Götze 1929, 528–531; Olczak, Krasnodebski 2019a). There are two groups of barrows there, numbering about 40 graves each, which are situated about 30 m apart from each other (figs. V.16; V.96; V.97). They are usually circular, much less oval, with a diameter of 3 to 10 m and a height of 0.4 to 1.0 m (fig. V.98). In the northern group (Leśnictwo Przechody, site 9) three barrows were excavated, two of which contained burials. In the southern cemetery (Leśnictwo Przechody, site 10) burials were discovered in five of the six explored barrows. All of the excavated barrows contained single burials. The grave goods consisted mainly of women's jewellery: necklaces made of glass and metal granulated mesh beads, earrings with granulated mesh and raspberry-shaped beads, coiled and S-shaped temple rings (figs. V.122: 1–6; V.127: 1–15; V.132). Ornaments were made of both bronze and silver, while the proportion of silver jewellery is clearly higher than at the cemetery in Leśnictwo Postołowo, site 3. Additionally, placing clay vessels into the graves was a similar rule (figs. 122: 7; V.127: 16; V.129).

At least two more cemeteries, both located in the northwestern part of the Białowieża Forest, come from the same period. The first one (Leśnictwo Krynica, site 2) is located on the border of forest compartments 759D and 760C. It probably consists of approximately 30 mounds, with diameters reaching about 7–8 m and heights of about 0.5–0.7 m (fig. V.99). At the base or on the slopes of some of the mounds there are stones of various sizes, including large boulders (fig. V.100). During the excavation of barrow no. 1, no human remains were found, only fragments of pottery were discovered (Wawrzeniuk 2017, 207–213). The exact location of the barrow cemetery at Leśnictwo Rybaki, site 1 is not known. It was discovered in the 1930s and is probably located near forest compartments 747/748/753/754 or 759/760. Two barrows were excavated there, one of which contained a clay vessel and female ornaments – glass beads and temple rings, possibly S-shaped ones (Walicka 1958).

In the Białowieża Forest, the most common custom was to place the dead at the base of a mound, on the original ground surface. Only in a few cases, the dead were buried in burial pits located under the mounds, while exceptional cases included the burial of the bodies in the upper part of the mound. The dead were rarely buried in wooden coffins or boxes. They were placed in a supine position, usually with their arms stretched out along the body. In all the cemeteries, the burials were consistently oriented along the east-west axis, but often with quite a significant deviation from this direction. In no cemetery, the orientation of the body of the dead was related to their gender. Very often, the dead were placed with their heads facing east.

Such an orientation of the body, incompatible with the principles propagated by Christianity, was recorded for about 40% of burials, both male and female. This is unusual for the area of the Upper Narew and Middle Bug interfluvium, as a westward orientation was the rule in this area in the 11th–13th centuries.

The only probable flat cemetery known from the Białowieża Forest is situated in forest compartment 281A, in the Zamczysko Range (Leśnictwo Teremiski, site 1; Krasnodębski et al. 2005). It is located approximately 2 km to the west of the Narewka River and approximately 500 m to the northwest of the settlement Leśnictwo Teremiski, site 3 (cf. fig. V.62), on a small oval acclivity, measuring approximately 60 × 40 m (fig. V.134). Of the three graves examined there, two were pit graves and in the third a body was placed at ground level (figs. V.135–137). A clay vessel and coiled temple rings were found at the latter burial (figs. V.139–141). Despite the significant destruction of the cemetery, stone pavements have been preserved in some places (fig. V.138). To some extent, this makes the graves located here similar to the graves surrounded by kerbstones found in other regions of the Upper Narew and Middle Bug interfluvium.

So far, the presence of Early Medieval strongholds has not been unequivocally established in the Białowieża Forest. However, one site, located in forest compartment 283D of the Białowieża National Park, in the forks of the Narewka and Orłówka Rivers, must be mentioned. It is a small oval rampart measuring approximately 32 × 27 m, surrounding a small inner yard measuring about 17 × 15 m (fig. V.33). Fragments of pottery from the 10th–11th centuries found at this site indicate that it may be a stronghold from this period. The lack of strongholds suggests that the area of the Białowieża Forest in the Early Middle Ages was on the outskirts of large settlement centres and was not permanently incorporated into the structures of the settlement organization of the early Polish state or Rus’.

After a period of relatively intensive Early Medieval settlement, starting from the second half or the end of the 13th century, the Białowieża Forest became a very poorly inhabited area. It was not spared from the settlement crisis resulting from the Yotvingian and Lithuanian invasions at first, and then from the Teutonic invasions. It changed the entire basin of the Upper Narew and Middle Bug Rivers, with the destruction of some strongholds and a clear reduction in the number of settlements. At that time, the Białowieża Forest was still part of a vast forest complex, stretching from the Prussian primeval forests in the north to the forests in the Pripjat River basin in the south. In the 13th and 15th centuries, settlement centres developed on its outskirts, including Bielsk, Grodno, and Kamieniec, but the areas of the Narewka and Leśna Rivers remained almost unsettled. There were probably several reasons for this. As it seems, the most important was its peripheral location in relation to the administrative centres and its relatively low attractiveness for farming, resulting from, among other things, the presence of extensive wetlands.

From the 14th century, the area of the Białowieża Forest was part of the Grand Duchy of Lithuania and belonged to the estate of the Grand Dukes from the Jagiellonian dynasty. During the reign of king Sigismund III Vasa, in 1589, it was included in the so-called royal table estate, which meant that the income from it went to the private treasury of kings of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Throughout the entire grand ducal and royal period, the main function of the Białowieża Forest was to preserve wild game for royal hunting, which was initially primarily a food supply. Later, during the reign of the Saxons and Stanislaus II Augustus, it had a diplomatic and representative role.

The remains of two royal hunting manors were discovered in the Polish part of the Białowieża Forest. They were treated not only as places for rulers to stay during hunting trips, but also as way stations during royal journeys. The older residence was located in the Stara Białowieża Range (Leśnictwo Nowe, site 1, forest compartment 367A), on the right bank of the Łutownia River, about 5 km west of today's Białowieża (figs. VI.1–4). It was built near a previously existing river crossing, right next to one of the main routes running through the Białowieża Forest. Remains of buildings and at least three tiled kilns, set on stone foundations, were discovered at the site (figs. VI.6–11). The hunting manor in Stara Białowieża was probably used from the second half of the 15th century to the end of the 16th century. Another manor house was erected at the turn of the 16th and 17th centuries in today's Białowieża, on the elevated right bank of the Narewka River (figs. VI.15; VI.16; Samojlik et al. 2014). Historical sources indicate that the area was thoroughly developed by establishing a magnificent garden and digging large fish ponds. During the excavations carried out in the vicinity of the manor, several hundred fragments of kiln tiles and pottery dating back to the 17th and 18th centuries were found (figs. VI.19; VI.20), as well as Scottish two-pence coin (bodle) from the 1630s (fig. VI.21).

As royal property, the Białowieża Forest was protected from colonization, poaching, logging, and illegal use by an expanded forest service. However, this did not mean that it was completely excluded from non-hunting use. The use of the Białowieża Forest included the extraction of various goods in special access areas (the so-called *wchody* in Polish; fig. VI.22). Thus, under very strict restrictions, it was possible, among other things, to mow and store hay in haystacks, make wild beehives, and collect honey and wax, as well as to catch fish. There are no archaeological records of this kind of activity, in contrast to activities related to the manufacturing of wood products such as tar, charcoal, wood ash, and wood tar (fig. VI.28). This type of Białowieża Forest exploitation began on a larger scale only in the second half of the 17th century, especially when it was managed by the Treasurer of Lithuania, Antoni Tyzenhauz, in 1765–1780. Among the most characteristic sites of a production function are tar kilns, of which about 60–70 have so far been identified in the Polish part of the Białowieża Forest. They have the form of circular, not very high earthen embankments, up to 20–25 m in diameter, that enclose a centrally located recess (figs. VI.29–34; VI.37). A distinctive feature is the presence of a narrow depression in the embankment, ending with a pit, which are the remains of a channel and a place into which tar drained. Based on radiocarbon analyses, it can be assumed that the tar kilns were used in two periods – the older one, dating from the late 15th to the middle of the 17th century, and the younger one, dating from the second half of the 17th to the end of the 18th century (table VI.2).

Charcoal piles are another type of Early Modern production sites in the Białowieża Forest. The number of known charcoal piles is currently around 20 (cf. fig. VI.28). Their relics take the form of earthen mounds of various shapes and sizes (figs. VI.38–43; VI.45; VI.46), with numerous charcoals on their surface. The different shapes of the mounds probably result from the construction of charcoal piles of a different structure, or perhaps also reflect variations in the manufacturing process itself. In addition, in the Białowieża Forest there are also groups of circular earthen mounds with pits or ditches on the edges, which probably date back to the beginning of the 20th century (figs. VI.70–72). They are also often interpreted as charcoal piles, but it is possible that other wood processing products were made there.

From the Polish part of the Białowieża Forest, several hundred sites comprising various types of earthen mounds are also currently known, the dating and function of which have not

yet been convincingly explained. They have most often been interpreted as Early Medieval barrows or potash production sites, but none of these interpretations is convincing. Due to their considerable differentiation, probably resulting from different chronology and function, it is difficult to characterize them comprehensively, both in terms of morphological features and location. The smallest mounds are only about 3–5 m in diameter, but the mounds with diameter about 7–10 m or slightly more are the most common. On the other hand, one can rarely find mounds bigger than 15 m in diameter, occasionally reaching about 20–25 m. The heights of the mounds range from around 0.3 m to almost 2.0 m. The mounds occur both alone and in complexes, with the number within the largest groups usually not exceeding a dozen or so. Sometimes they form a more or less regular line (fig. VII.3) or are arranged in two rows parallel to each other (figs. VII.2; VII.6; VII.7). Groups of mounds with loose arrangements are also numerous (cf. figs. VII.2; VII.5; VII.8; VII.9), as are mounds occurring alone or in pairs.

So far, 19 mounds with a non-determined chronology and function have been excavated in the Polish part of the Białowieża Forest. They are located at 13 sites, mainly in the northern and central parts of this area (fig. VII.1). The first mounds of this type were explored in 1918 by Alfred Götze (Götze 1929, 525 f., 531), followed by Tadeusz Żurowski (Żurowski 1963) and Irena Górka in the 1960s and 1970s (Górka 1976), mainly in the Białowieża National Park (fig. VII.10). Some more mounds have been examined recently by researchers from the Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw (Wawrzeniuk 2017, 205–207; Szubska et al. 2020). Several similar mounds have also been identified in Belarus (i.a. Tkačou et al. 2018). Most of the excavated mounds were built of sand, sometimes with a small amount of charcoal, and had no stone structures. Layers of charcoal or narrow ditches surrounding the mounds were found at the base of several of them (figs. VII.22; VII.23). Such a ditch was discovered, among others, in Leśnictwo Rybaki, site 6 (forest compartment 783A/B; fig. VII.29–31). A calibrated age of a charcoal sample taken from near the base of the mound lies within the range between the early 5th century AD and the second half of the 6th century AD, which allowed for the hypothesis that the mound is a barrow dating to the Roman influences or the Migration periods (Szubska et al. 2020, 100–102, fig. 7). The most interesting results came from an investigated mound in the Białowieża National Park, site 46 (forest compartment 193A; fig. VII.27; VII.28), in the central part of which a cluster of stones was found. Radiocarbon dating of charcoals taken from this mound gave a result indicating the Bronze Age. This mound was interpreted as a probable prehistoric barrow, and the fragments of pottery found within it were considered to be residual material, related to a nearby settlement (Jakubczak, Szlązak 2021, 1200–1207). Reliable information regarding the chronology was not provided by the radiocarbon dating performed for several more mounds. A very wide time-span of results was obtained, ranging from the Neolithic period to modern times (table VII.1). At the present stage of research, it can therefore be assumed that, in addition to Early Medieval barrows and Early Modern mounds of a production function, a large group of earthen mounds, which cannot be attributed to this function, have also been preserved in the Białowieża Forest. Some mounds may be the remains of prehistoric barrows, others may be, for example, boundary mounds or the remains of unknown productive activity from the Early Modern period.

A specific type of archaeological features of unknown chronology in the Białowieża Forest are relics of former field systems (fig. VII.43). They are in the form of poorly visible parallel and perpendicular earthen or earthen-stone banks of various lengths, ranging from several dozen to several hundred metres. Their width is on average about 2–5 m, sometimes reaching up

to about 8 m, while their relative height generally does not exceed 0.2–0.3 m, rarely reaching about 0.5 m. The banks enclose areas of a roughly quadrilateral shape and ranging from a few ares to over 1 hectare. In many respects, these structures resemble relics of former agricultural field systems known from many regions of Western and Northern Europe, called Celtic fields or fossil fields, and usually dated to between the Late Bronze Age and the first two centuries of the Roman Period. Their relics in the Białowieża Forest have aroused great excitement, caused by a surprisingly large scale of occurrence and a very good state of preservation. Most of the largest field systems can be found in areas with remains of intensive settlement, dating from the younger pre-Roman period to the Roman influences period, as well as from the Early Middle Ages (figs. VII. 44; VII.52; VII.56; VII.58; VII.60). In recent years, some field banks have been archaeologically investigated (figs. VII.45–51; VII.53–55), but neither the exact time of their formation nor their attribution to a specific archaeological culture can yet be determined (Krasnodębski, Olczak 2018, 48–50; Stereńczak et al. 2020; Krupski et al. 2022).

The Białowieża Forest is one of the few places in the European Plain where archaeological sites have been preserved in such good condition. This makes it possible to learn and understand the history of settlement and its impact on the natural environment. Based on the example of this area, this conclusion can also be reversed to seek answers to the question of how the natural environment influenced settlements at different stages of cultural development. It is significant that the present-day Białowieża Forest is a small fragment of the forests that covered the entirety of Central Europe until the Early Middle Ages. Thus, any cultural phenomena occurring here are a reflection of what was happening in a larger area. This allows the conclusions of the archaeological discoveries from the Białowieża Forest to be transferred to areas where, due to strong anthropogenic impact, the state of preservation of archaeological sites is much worse. This makes it possible, for example, to believe that the number of barrows and other earthen mounds in the European Plain was much greater in the past, and that what we are able to record today in areas with agricultural cultivation represents only a small part of the original state. The Białowieża Forest is therefore a unique region where in-depth settlement studies can and should be carried out on both a micro- and macro-regional scale, which can provide a valuable comparative point of reference for other areas. To this end, archaeological and historical research should be supported by natural and environmental studies, combined with the performance of all currently available specialist analyses.

Wykaz zastosowanych skrótów

- AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
- FP IAE PAN – Fundacja Przyjaciół Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk
- FP IA UW – Fundacja Przyjaciół Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
- IAE PAN – Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk
- IA UW – Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
- IBL – Instytut Badawczy Leśnictwa w Sękocinie Starym
- IHKM PAN – Instytut Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (dawna nazwa IAE PAN)
- KUL – Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
- MPB – Muzeum Podlaskie w Białymstoku
- OODA – Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego
- PAN – Polska Akademia Nauk
- PIG – Państwowy Instytut Geologiczny
- PIW – Państwowy Instytut Wydawniczy
- PMA – Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie
- PTPN – Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk
- PWN – Państwowe Wydawnictwo Naukowe
- SNAP – Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich
- UAM – Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu
- UMCS – Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
- UMK – Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
- UKSW – Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
- WUOZ – Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków
- ZBS PAN – Zakład Badania Ssaków Polskiej Akademii Nauk w Białowieży

Bibliografia

Źródła niepublikowane

- Commissya. 1700. *Commissya w Leśnictwach Białowieskim, Sokolskim y Nowodworskim, za Szczęśliwego Panowania Najiaśniejszego Króla Jmci Augusta II Xiążęcia Saskiego*. AGAD. Archiwum Kameeralne I-12, mf 44338.
- Contract o Towary Leśne. 1675. *Contract o Towary Leśne WXL z Urodzonym Przebédowskim Sędzim Lemburskim Jan III z Bożey Łaski Król Polski, Wielki Xiążę Litewski Ruski Pruski, Mazowiecki, Żmud., Inflan., Wołyn, Kurlandski [?], Podolski, Podlaski, Smolenski, Siewierski, Czerniechowski*. Państwowe Archiwum w Krakowie, Oddział na Wawelu, Archiwum Sanguszków, f. 187, 197–200.
- Excerpt Inwentarza Leśnictwa Białowieskiego. 1670. *Excerpt Inwentarza Leśnictwa Białowieskiego in Archivo Skarbu Rzeczttety W.X.Litt. pod Datą Roku 1670 miesiąca Nowembra Dwudziestego Dnia znayduiącego się w Roku idącym Tysiecznym Siedemsetnym Siedmdziesiątym Czwartym miesiąca Marca Jedynastego Dnia pod Pieczęcią Komissyi Skarbu Rzeczttety Wlkgo Xwa Litto wydan denore Sequenti*. Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie, f. 1928, o. 1, d. 14.
- Folwark Białowieża. 1796. *Folwark Białowieża. Opisanie Zabudowań Dworskich*. Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie, SA 11440.
- Inwentarz klucza suchopolskiego. 1696. *Inwentarz klucza Suchopolskiego do Leśnictwa Białowieskiego należący w Roku 1696 1 Julij*. Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie, f. 1292-303, k. 1-13.
- Inwentarz Leśnictwa Białowieskiego. 1696. *Inwentarz Leśnictwa Białowieskiego. Opisanie post Fata Najasniejszego Króla Pana Miłościwego. Anni 1696*. Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie, f. 1292, o. 304.
- Ordinatio puszczy. 1639. *Ordinatio puszczy Jkmści leśnictwa Białowieżskiego y Kamienieckiego. Roku 1639 miesiąca Octobra*. Państwowe Historyczne Archiwum Białorusi w Mińsku, f. 1928, o. 1, d. 2.
- Planta do Handlu Potaszem. 1780. *Planta do Handlu Potaszem z Bud Ekonomij Brzeskiej na Spłat 1781 Roku y dalszy Proiekt tegoż Handlu na Rok 1782 w Miesiącu Obrze 1780 Roku uczyniona*. Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, f. 181, o. 2, d. 2182, k. 58-67.
- Prorogalia Kontraktu. 1679. *Prorogalia Kontraktu z Urodzonym Piotrem Przebendowskim Sędzią Ziemskim Lemburskim na wyrobienie Potaszu w Puszczy WXL. do lat trzech służącego to iest ab anno 1679 ad Annum 1682*. Państwowe Archiwum w Krakowie, Oddział na Wawelu, Archiwum Sanguszków, f. 187, k. 239–241.
- Rachunek Budowli Ordasznianey Masiewskiej. 1782. *Rachunek Budowli Ordasznianey Masiewskiej y różnych doniey należących Funduszow, tudzież Wyrobku Potaszu Kotłowego z Jm Pm Rachmistrzem Buchowieckim od dnia 16 Marca Roku 1781 ad Ultimam Junij 1782 Uczyniony*. Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, f. 181, o. 2, d. 2184, k. 97-143.
- Raporta z Leśnictwa JKMci Ekonomij Brzeskiej. 1779–1780. *Raporta z Leśnictwa JKMci Ekonomij Brzeskiej od Dnia 1go Jullij 1779 do Dnia 1go Jullij 1780 Roku Sporządzone*. Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, f. 181 (Lanckorońscy), o. 2, d. 1258.
- Rewizja Leśnictwa Białowieskiego. 1703. *Rewizja Leśnictwa Białowieskiego przez JP Kazimierza z Zardek Zardeckiego stoln. Mścisławskiego y JP Władysława Kozielskiego Kommissarzów JKMści*

naznaczonych w Rku terażnieyszym Tysiąc Siedernsetnym Trzecim de Prima Septembris. W: *Akt Rewizji Leśnictwa Białowieskiego przez JP Kazimierza z Zardek Zardeckiego stolnika mścislawskiego y JP Władysława Kozieleckiego Kommissarzów JKMcI uczyniony Roku Tysiąc Siedemset Sześćdziesiąt Ósmego miesiąca Augusta Dziewiątego Dnia*. Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi w Mińsku, f. 174, dz. 32, s. 1.

Sarnowska W. 1947. *Sprawozdanie z podróży do Białegostoku, Lackiej Puszczy, Bielska i Drohiczyzna*. Pracownia Dokumentacji Naukowej PMA,teczka Białowieża.

Źródła kartograficzne

Karta Gubernij Mieleczyckiej. 1793–1795. *Karta Gubernij Mieleczyckiej z Puszczą Białowieską. Atlas ekonomii litewskich 1793–1795*. AGAD, kart. sygn. 66-3, ark. 10.

Mappa Geometryczna Leśnictwa Białowieskiego. 1784. *Mappa Geometryczna Leśnictwa JKMO Białowieskiego. Mappa Geometryczna Leśnictwa JKMO Białowieskiego z Przyległościami Geografice położonemi każdej Stacyi udzielnie ultiumus Augusti 1784 delioniowana*. Polchowski Geom. SRM. AGAD, kart. sygn. AK 147.

Plan von der Aur. 1752. Deutsch M., *Plan von der Aur. Thire Jadt Wiltnüs Bialewize*. Sächsisches Staatsarchiv, Dresden, sygn. Schr 012, F003, Nr 041.

Źródła publikowane

Akty izdavaemye. 1867. *Akty izdavaemye Arheografičeskoû Kommissieû wysočajše učreždennoû v Vil'ně 2. Akty Brestskago zemskago suda*. Vil'na: v tipografii Gubernskago Pravleniâ.

Brincken J. 1826. *Mémoire Descriptif sur la Forêt Impériale de Białowieża, en Lithuanie*. Varsovie: N. Glücksberg, Imprimeur-Libraire de l'Uñiversité Royale.

Brincken J. 2004. Opis cesarskiej Puszczy Białowieskiej na Litwie zredagowany przez Barona Brinckena naczelnego inspektora lasów państwowych Królestwa Polskiego, członka Departamentu Leśnego Komisji Finansów i Skarbu, kawalera orderu drugiej klasy Świętego Stanisława ozdobiony czterema rycinami i mapą. W: P. Daszkiewicz, B. Jędrzejewska, T. Samojlik, *Puszcza Białowieska w pracach przyrodników 1721–1831*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 28–102.

Chmiel A. (wyd.). 1911. *Źródła do historyi sztuki i cywilizacyi w Polsce 1. Rachunki dworu królewskiego 1544-1567*. Kraków: Wydawnictwo Komisji do Badania Historyi Sztuki w Polsce Akademii Umiejętności, Nakład Akademii Umiejętności, Skład Główny w Księgarni Spółki Wyd. Polskiej.

Długosz J. 1997. *Joannis Dlugossii. Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Liber Decimus et Liber Undecimus 1406-1412*. Varsaviae: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Długosz J. 2000. *Joannis Dlugossii. Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Liber Undecimus 1413-1430*. Varsaviae: Wydawnictwo Naukowe PWN.

González E. 2009. La vida y hechos de Estebanillo González, hombre de buen humor. Compuesto por él mesmo (Reprint). *Lemir* 13, 389–632.

- Kronika halicko-wołyńska. 2017. *Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów*. D. Dąbrowski, A. Jusupović (wyd.). Kraków, Warszawa: Wydawnictwo Avalon, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN.
- Lietuvos Metrika. 1995. *Lietuvos Metrika, knyga nr 8, užrašymų knyga 8 (1499–1514)*. A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius (wyd.). Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Naruszewicz A. 1784. *Dyaryusz podróży Najjaśniejszego Stanisława Augusta króla polskiego na sejm grodzki zaczawszy od dnia wyjazdu z Warszawy to jest: 26 Miesiąca Sierpnia Roku 1784 aż do przybycia do Grodna*. Warszawa: W Drukarni P. Dufour, Koncyliarza Nadwornego y Drukarza J: K. Mci, Dyrektora Drukarni Korpusu Kadetów.
- Pawiński A. (wyd.). 1881. *Księgi Podskarbińskie z czasów Stefana Batorego 1576–1586 w dwóch częściach. Źródła Dziejowe 9*. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa.
- Poniatowski S. A. 1870. *Pamiętniki Stanisława Augusta Poniatowskiego*. B. Zaleski (przeł.). Drezno: Nakładem i drukiem J. I. Kraszewskiego.
- Powieść minionych lat. 1968. *Powieść minionych lat*. F. Sielicki (przeł. i oprac.). Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Radziwiłł A. S. 1980a. *Pamiętnik o dziejach w Polsce 2. (1637–1646)*. A. Przyboś, R. Żelewski (przeł. i oprac.). Warszawa: PIW.
- Radziwiłł A. S. 1980b. *Pamiętnik o dziejach w Polsce 3. (1647–1652)*. A. Przyboś, R. Żelewski (przeł. i oprac.). Warszawa: PIW.
- Reestr raznym ubytkam. 1870. Reestr raznym ubytkam, pričinnym pol'skimi vojskami v selah lèsnictva Bèlovèžskago 1665 g. *Akty izdavaemye Vilenskoù Arheografičeskoù Kommissieù 4. Akty Brestskago grodskago suda*. Vil'na: v tipografii Gubernskago Pravleniâ, 8–12.
- Reviziâ puš. 1867. *Reviziâ puš i perehodov zvèrinyh v byvšem Velikom Knâžestvè Litovskom, s prisovokupleniem gramot i privilegij na vhody v puši i na zemli, sostavlennaâ Starostoù Mstibogovskim Grigoriem Bogdanovičem Volovičem v 1559 godu, s pribavleniem drugoj aktovoj knigi, sodëržešej v sebè privilegii, dannyâ dvorânam i svâšennikam Pinskago povèta, sostavlennoj v 1554 godu. Prigotovleny k pečati Načal'nikom Central'nago Arhiva i ego Pomošnikami, izdany Vilenskoù Arheografičeskoù Kommissieù*. Wil'na: Vilenskaâ Arheografičeskaâ Kommissiâ, v tipografii Gubernskago Pravleniâ.
- Ronke de E. 1830. Do W. Jarockiego profesora Kr. War. Uniwer. Niektóre uwagi względem Puszczy Białowieżskiej. *Powszechny Dziennik Krajowy* 84 (26 marca 1830 r.), 418.

Opracowania

- Adamek-Świechowska A. 2016. Reporterskie spotkanie Zygmunta Glogera i Henryka Sienkiewicza w Puszczy Białowieżskiej. W: J. Leończuk, J. Ławski, Ł. Zabielski (red.), *Zygmunt Gloger: pisarz, myśliciel, uczonek: studia*. Białystok: Katedra Badań Filologicznych „Wschód – Zachód”, Wydział Filologiczny Uniwersytetu w Białymstoku, Książnica Podlaska im. Łukasza Górnickiego, 131–155.
- Adamowski W., Keczyński A. 1999. Dęby na wzgórzu pałacowym w Białowieży – historia, stan obecny, przyszłość. *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego* 5, 201–209.

- Alexandrowicz B. 1855. *O drzewie i jego użytkach*. Warszawa: Drukarnia Gazety Codziennej.
- Almgren O. 1923. *Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*. Mannus-Bibliothek 32. Leipzig: Curt Kabitzsch.
- Ambroz A. K. 1959. Fibuly zarubineckoj kul'tury. *Pamâtniki zarubineckoj kul'tury. Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR* 70, 184–190.
- Ambroz A. K. 1966. *Fibuly ũga evropejskoj časti SSSR. II v. do n. è. — IV v. n. è. Arheologiâ SSSR. Svod arheologičeskich istočnikov D1-30*. Moskva: Izdatel'stvo Nauka.
- Andrzejewska A., Andrzejewski A., Karwowska H. 2005. Wyniki badań archeologicznych kurhanów odkrytych w Kładziewie i na terenie Leśnictwa Szyndziel. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 1, 45–53.
- Andrzejewski J. 1997. Cmentarzysko kultury przeworskiej w Todzi, gmina Kadzidło, województwo ostrołęckie, stanowisko 2. *Wiadomości Archeologiczne* 53 (2) (1993–1994), 101–126.
- Andrzejewski J. 1999. Hryniewicze Wielkie – cmentarzysko z pogranicza dwóch światów. W: J. Andrzejewski (red.), *Comhlan. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*. Warszawa: FP IA UW, 17–59.
- Andrzejewski J. 2001. Wschodnia strefa kultury przeworskiej – próba definicji. *Wiadomości Archeologiczne* 54 (1995–1998), 59–87.
- Andrzejewski J. 2005. Kultura przeworska i wielbarska na prawobrzeżnym Mazowszu i Podlasiu. W: M. Dulicz (red.), *Problemy przeszłości Mazowsza i Podlasia. Archeologia Mazowsza i Podlasia. Studia i Materiały* 3. Warszawa: IAE PAN, 109–128.
- Andrzejewski J. 2019. The Gothic migration through Eastern Poland – the archaeological evidence. W: A. Cieśliński, B. Kontny (red.), *Interacting Barbarians Contacts, Exchange and Migrations in the First Millennium AD. Neue Studien zur Sachsenforschung* 9. Warszawa, Braunschweig, Schleswig: IA UW, Braunschweigisches Landesmuseum, Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie, 225–237.
- Andrzejewski J. 2020. The Eastern Zone of the Przeworsk culture – and what it comprehends. *Acta Archaeologica Carpathica* 40, 9–38.
- Andrzejewski J., Cieśliński A. 2007. Germanie i Bałtowie u schyłku starożytności. Przyjazne związki czy wrogie sąsiedztwo? W: A. Bitner-Wróblewska (red.), *Kultura bogaczewska w 20 lat później. Materiały z konferencji, Warszawa, 26–27 marca 2003*. Seminarium Bałtyjskie 1. Warszawa: PMA, SNAP Oddział w Warszawie, 279–317.
- Andrzejewski J., Engel M., Piotrowski A., Ruszkowska M., Szewczuk U., Wójcik A. 2005. W: A. Piotrowski (red.), *Zabytki z okresu wpływów rzymskich, średniowiecza i czasów nowożytnych z Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie*. Warszawa: PMA, OODA.
- Anonim 1827. O wyrabianiu potażu. *Sylwan* 4 (3), 243–273.
- Arnberg A. 2005. Fields, Funerals and Furnaces. On the Use of Fire during the Pre-Roman Iron Age on the Island of Gotland. *Current Swedish Archaeology* 3, 7–23.
- Arnberg A. 2009. To Make a Mark on Land. Fossil fields systems and the social implication of agriculture during the Pre-Roman Iron Age on Gotland, Sweden. *Archaeologia Baltica* 12, 57–73.

- Arnoldussen S. 2018. The Fields that Outlived the Celts: The Use-histories of Later Prehistoric Field Systems (Celtic Fields or Raatakkers) in the Netherlands. *Proceedings of the Prehistoric Society* 84, 303–327. doi:10.1017/ppr.2018.5
- Arnoldussen S., Linden van der M. 2017. Palaeo-ecological and archaeological analysis of two Dutch Celtic fields (Zeijen-Noordse Veld and Wekerom-Lunteren): solving the puzzle of local Celtic field bank formation. *Vegetation History and Archaeobotany* 26, 551–570. doi: 10.1007/s00334-017-0625-z
- Arnoldussen S., Vries de K. M. 2014. Of farms and fields: the Bronze Age and Iron Age settlement and Celtic field at Hijken – Hijkerveld. *Palaeohistoria* 55/56 (2013/2014), 85–104.
- Arnoldussen S., Vries de K. M. 2017. A plan in place? Celtic field habitation at Westeinde (prov. Drenthe, The Netherlands). *Lunula. Archaeologia protohistorica* 25, 79–89.
- Aston M. 2002. *Interpreting the Landscape. Landscape Archaeology and Local History*. London, New York: Routledge.
- Aszejczyk W. 2017. Kultura janisławicka na Białorusi. Stan i wybrane aspekty badań. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 12 (2016), 21–56.
- Avenarius N. P. 1890. Drogičin' nadbužskij i ego drevnosti. W: *Drevnosti Sëvero-Zapadnago kraâ. Materialy po arheologii Rossii* I (4). Sankt Peterburg: Tipografiâ Imperatorskoj Akademii Nauk, 1–42.
- Bajko P. 2001. *Białowieża. Zarys dziejów do 1950 roku*. Białowieża: Białowieski Ośrodek Kultury.
- Bajko P. 2018. *Kronika białowieska* 1. Białowieża: Agencja Hajstra, Marek Sobociński.
- Bakuła K., Ostrowski W., Zapłata R. 2014. Automatyzacja w procesie detekcji obiektów archeologicznych z danych ALS. *Folia Praehistorica Posnaniensia* 19, 189–206.
- Balcer B. 1997. Z badań nad krzemieniarstwem w epokach metali. W: J. Lech, D. Piotrowska (red.), *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. Materiały sympozjum zorganizowanego w Warszawie 20-22 października 1994 r.* Polska Akademia Nauk, Komitet Nauk Præ- i Protohistorycznych. Prace 2. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 303–317.
- Bâllickaâ G. M. 2011. Ab zarubineckim kampanence ũ levabârëžžy Prypâci. W: V. M. Lâũko (red.), *Materyâly pa arheologii Belaruci* 20. *Arhealagičnyâ dasledavanni na Belaruci ũ 2008 g.* Minsk: Na-cyânal'naâ Akadëmiâ Navuk Belarusi. Instytut gistoryi, 126–142.
- Banasiak P. Z., Berezowski P. L., Zapłata R., Mielcarek M., Duraj K., Stereńczak K. 2022. Semantic Segmentation (U-Net) of Archaeological Features in Airborne Laser Scanning—Example of the Białowieża Forest. *Remote Sensing* 14 (4), 995, nlb. doi: 10.3390/rs14040995
- Barford P., Kobyliński Z., Krasnodębski D. 1991. Between the Slavs, Balts and Germans: ethnic problems in the archaeology and history of Podlasie. *Archaeologia Polona* 29, 123–160.
- Bazielich M., Machnik J. 1988. Materiały z wczesnego okresu epoki brązu w północnej części Nowej Huty. *Materiały Archeologiczne Nowej Huty* 12, 73–88.
- Belevic V. G. (Belâvec V. G.). 1999. K voprosu o rannesrednevekovyh kurganah na territorii Belo-vežskoj Puši. *Gistaryčna-Arhealagičny Zbornik* 14, 147–159.
- Belâvec V. G. 2004a. Belaruskæ Zahodnâe Palesse ũ peryâd pravincyjna rymskih uplyvaũ – stan i perspektyvy dasledavannâũ. W: A. Koško, A. Kalečyc (red.), *Wspólnota dziedzictwa kulturowego ziem Białorusi i Polski*. Warszawa: OODA, 227–265.

- Belâvec V. 2004b. Gruntovy mogil'nik u Trascânicy – nevâdomyâ vyniki raskopak Paleskaj êkspedycy 1 1962 g. *Gistaryčna-Arhealagičny Zbornik* 19, 87–114.
- Belâvec V. 2007. Pomniki vel'barskaj kul'tury ŭ Turava-Pinskim Palessi: problemy vyučennâ. *Gistaryčna-Arhealagičny Zbornik* 23, 124–143.
- Belevce V. G. (Belâvec V.). 2008. Kontakty naseleniâ vel'barskoj kul'tury i nositelej tradicij vostočno-evropejskoj lesnoj zony v Belorussii: postanovka problemy. W: A. N. Naumov (red.), *Lesnaâ i lesostepnaâ zony Vostočnoj Evropy v èpohi rimskih vliânij i Velikogo pereseleniâ narodov* 1. Tula: Gosudarstvennyj muzej-zapovednik, Kulikovo Pole, 209–237.
- Belâvec V. G. 2014. Dasledavanni na gruntovym mogil'niku vel'barskaj kul'tury Pâtrovičy-Belaâ Gara ŭ 2011–2012 gadah. W: V. M. Lâuko (red.), *Matèryâly pa arhealogii Belaruci* 25. *Vyniki dasledavannâ nersabytnyh i sârèdnevâkovyh starażytnascej Belarusi ŭ 2011–2012 gadah*. Minsk: Belaruskââ navuka, Nacyânal'naâ Akademiâ Navuk Belarusi, Īnstytut gistoryi, 179–187.
- Belâvec V. G. 2016a. Nasel'nictva vel'barskaj kul'tury ŭ gistoryka-kul'turnym razvici zâmel'Belarusi rubâža II/III – načatku V st. n. è. W: O. N. Levko, V. G. Belevce (red.), *Slavâne na territorii Belarusi v dogosudarstvennyj period. K 90-letiu so dnâ roždeniâ doktora istoričeskih nauk, professora Leonida Davydoviča Pabolâ* 1. Minsk: Belaruskââ navuka, Nacional'naâ Akademiâ Nauk Belarusi, Īnstytut istorii, 384–450.
- Belâvec V. G. 2016b. Stan i aktual'nyâ prablemy vyučennâ pomnikaŭ postzarubineckaga garyzontu ŭ Belaruskim Palessi. W: O. N. Levko, V. G. Belevce (red.), *Slavâne na territorii Belarusi v dogosudarstvennyj period. K 90-letiu so dnâ roždeniâ doktora istoričeskih nauk, professora Leonida Davydoviča Pabolâ* 1. Minsk: Belaruskââ navuka, Nacional'naâ Akademiâ Nauk Belarusi, Īnstytut istorii, 334–383.
- Belâvec V. 2017. O elementach przeworskich z cmentarzyska w Brześciu-Tryszynie (Брэст-Трышын) na przykładzie wybranych naczyń. W: J. Andrzejowski, C. von Carnap-Bornheim, A. Ciesliński, B. Kontny (red.), *Orbis Barbarorum. Studia ad Archaeologiam Germanorum et Baltorum temporibus Imperii Romanii pertinentia Adalberto Nowakowki dedicata*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina 6. Warszawa, Schleswig: IA UW, Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie, Fundacja Monumenta Archaeologica Barbarica, 293–307.
- Beliavets V. (Belâvec V. G.), Przybyła M., Voroniatov S. 2018. Gold rings from Pilipki in Podlasie: some remarks on the connections between the Wielbark culture and Scandinavia at the close of the Early and in the beginnings of the Late Roman Period. W: B. Niezabitowska-Wiśniewska, P. Łuczkiwicz, S. Sadowski, M. Stasiak-Cyran, M. Erdrich (red.), *Studia Barbarica. Profesorowi Andrzejowi Kokowskiemu w 65. rocznicę urodzin* 1. Lublin: Īnstytut Archeologii UMCS, 158–187.
- Belâvec V. G., Varankova Ī. Ū., Vâlikî A. F., Golubeŭ V. F., Doŭnar A. B., Danilovič V. V., Źylinski M. G., Zajkoŭski Ī. M., Īoŭ A. V., Kavalenâ A. A., Kalečyc A. G., Lakiza V. L., Lysenka P. F., Mahoŭskaâ Ī. S., Mâdzvedzeva V. U., Semakoŭ V. V., Skep'ân A. A., Traccâk S. A., Ânoŭskaâ V. V. 2009. *Belavežskaâ pušča. Vytokî zapavednasci. Gistoryâ i sučasnasc'.* Minsk: Belaruskââ navuka, Nacyânal'naâ Akademiâ Navuk Belarusi, Īnstytut gistoryi.
- Białuński G. 1999. *Studia z dziejów plemion pruskich i jaćwieskich*. Rozprawy i materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie 179. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie.

- Bielenin K. 1973. Dymarski piec szybowy zagłębiany (typu kotlinkowego) w Europie starożytnej. *Materiały Archeologiczne* 14, 5–102.
- Bielenin K. 1992. *Starożytne górnictwo i hutnictwo żelaza w Górach Świętokrzyskich*. Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe, Towarzystwo Przyjaciół Górnictwa, Hutnictwa i Przemysłu Staropolskiego w Kielcach.
- Bieniak J. 1963. *Państwo Mieclawa. Studium analityczne*. Wyd. 1. Warszawa: PWN.
- Bieńkowska A. 2010. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko typu mazowieckiego w Skiwach Małych, pow. Siemiatycze. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 6, 129–150.
- Bieńkowska A., Dzik M., Piasecka K. 2013. *Średniowieczne cmentarzysko w Czarnej Wielkiej, stan. 1, woj. podlaskie (badania 1951–1978)* 1. Białystok: MPB.
- Bieńkowska K. 1991. Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego kurhanu na stan. 1 w Janówku Lisowie, woj. białostockie. *Rocznik Białostocki* 16, 469–472.
- Bieńkowska K. 2003. Wczesnośredniowieczny kurhan w Wólce Zamkowej, pow. Siemiatycze. W: M. Dulnicz (red.), *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*. Lublin, Warszawa: Wydawnictwo UMCS, IAE PAN, 269–271.
- Bieńkowska K. 2005a. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Suraziu, woj. podlaskie. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 1, 121–166.
- Bieńkowska K. 2005b. Przegląd badań archeologicznych prowadzonych na wczesnośredniowiecznych stanowiskach Podlasia w ostatnich 20 latach. W: M. Dulnicz (red.), *Problemy przeszłości Mazowsza i Podlasia. Archeologia Mazowsza i Podlasia. Studia i Materiały* 3. Warszawa: IAE PAN, 241–247.
- Bieńkowska K., Kiziukiewicz N. 2006. *Dziedzictwo archeologiczne Podlasia i Grodzieńszczyzny. Archeologia i spadczyna Padlašša i Grodenščyny*. Białystok: MPB.
- Biermann F. 2006. *Sypniewo. Ein frümittelalterlicher Burg-Siedlungskomplex in Nordmasowien. Teil I: Befunde, Funde und kulturhistorische Bewertung. Archeologia Mazowsza i Podlasia. Studia i Materiały* 4. Warszawa: IAE PAN.
- Błaszczyk G. 1998. *Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności. Tom I. Trudne początki*. Historia 191. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Boczoń A., Sałachewicz A. 2022. Warunki klimatyczne Puszczy Białowieskiej. W: K. Stereńczak (red.), *Aktualny stan Puszczy Białowieskiej na podstawie wyników projektu Life+ ForBioSensing*. Sękocin Stary: Instytut Badawczy Leśnictwa, 19–35.
- Bogatyrev È. D. 2008. Organizaciã eksporta potaša v pervoj polovinie XVIII veka. *Vestnik Mordovskogo Universiteta* 3 (22), 124–127.
- Bogomol'nikov V. V. 2004. *Radimiči (pa materialam kyrganov X-XII vv.)*. Gomel': Ministerstvo Obrazovaniã Respubliki Belarus', Učreždenie obrazovaniã Gomel'skij gosudarstvennyj universitet imeni Franciska Skoriny, NII istorii i kul'tury vostočnoslavãnskikh narodov nri GGU im. F. Skoriny.
- Boratyn J., Koziół T., Preidl M. 2007a. *Objašnienienia do szczegółowej mapy geologicznej Polski 1:50 000. Arkusz Witowo (460) i arkusz L. Podcerkwa (461) (z 1 fig., 2 tab. i 4 tabl.)*. Warszawa: PIG.
- Boratyn J., Koziół T., Preidl M. 2007b. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski 1:50 000. 460 - Witowo (N-34-132-A)*. Warszawa: PIG.

- Borowik-Dąbrowska M. 1976. Opracowanie palinologiczne kurhanu w Białowieskim Parku Narodowym. *Archeologia Polski* 21 (1), 135–210.
- Borowik-Dąbrowska M., Dąbrowski M. J. 1973. Naturalne i antropogeniczne zmiany roślinności Białowieskiego Parku Narodowego. *Archeologia Polski* 18 (1), 181–200.
- Borzyszkowski J., Grzegorzczak I. 2021. Nizina Północnopodlaska (843.3). W: A. Richling, J. Solon, A. Macias, J. Balon, J. Borzyszkowski, M. Kistowski (red.), *Regionalna geografia fizyczna Polski*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 564–576.
- Bronicki A. 2011. Wczesnośredniowieczny kopiec w Kolonii Deputyczne Królewskie, stan. 8, pow. chełmski, woj. lubelskie, jako przykład hipotetycznego pochówku nakurhanowego. W: S. Cygan, M. Glinianowicz, P. N. Kotowicz (red.), „*In silvis, campis... et urbe*”. *Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*. Collectio Archaeologica Ressoviensis 14. Rzeszów, Sanok: Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Muzeum Historyczne w Sanoku, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, 129–144.
- Budziszewski J., Grabowski M. 2014. Zasoby archeologiczne na terenach polskich lasów. W: D. J. Gwiazdowicz, K. Rykowski (red.), *Lasy i gospodarka leśna w kulturze i dziedzictwie narodowym. Materiały trzeciego panelu ekspertów w ramach prac nad Narodowym Programem Leśnym, Dziedzictwo. Ośrodek Kultury Leśnej w Gołuchowie, 10–11 kwietnia 2014 roku*. Sękocin Stary: Instytut Badawczy Leśnictwa, 207–218.
- Budziszewski J., Jakubczak M., Szubski M. 2016. *Sprawozdanie z badań archeologiczno-inwentaryzacyjnych na gruntach Lasów Państwowych w zarządzie Nadleśnictwa Brzózka w oparciu o analizę danych lotniczego skanowania laserowego (LiDAR)*. Warszawa. Maszynopis w archiwum Nadleśnictwa Brzózka.
- Bugaj U. 2008. The Bronze Age Settlement from Site 1 in Góra Strękowa, County of Białystok. *Sprawozdania Archeologiczne* 60, 169–263.
- Buko A. 2016. Chrześcijaństwo i pogaństwo. O problemach interpretacji odkryć archeologicznych związanych z początkami chrześcijaństwa na ziemiach polskich. *Slavia Antiqua* 57, 13–51.
- Bulska E., Wrześniński A. i J. 1996. Zawartość naczyń grobowych – próba analizy i interpretacji. *Studia Lednickie* 4, 345–356.
- Burek K. 1977. *Starożytnicy i archeolodzy. Z dziejów badań archeologicznych na Białostocczyźnie*. Olsztyn: Muzeum Okręgowe w Białymstoku, Pojezierze.
- Burek K. 1991. Inwentaryzacja kurhanów w Puszczy Białowieskiej. *Rocznik Białostocki* 16, 480–481.
- Bursche A. 1994. Die Markomannenkriege und der Zufluß römischer Münzen in das Barbaricum. W: H. Friesinger, J. Tejral, A. Stuppner (red.), *Markomannenkriege Ursachen und Wirkungen 6. Internationales Symposium "Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteleuropa"*, Wien 23.-26. November 1993. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR I. Brno: Archeologický ústav, Akademie věd České republiky Brno, 471–485.
- Bursche A. 2006. Relations between the Late Roman World and Barbarian Europe in the Light of Coins Finds. *Bulletin du Cercle d'Études Numismatiques* 43, 221–227.
- Chilmon K. (Bieńkowska K.). 1971. Wczesnośredniowieczne kurhany w Czajach-Wólce, pow. siemiatycki. *Rocznik Białostocki* 10, 153–162.

- Chilmon K. (Bieńkowska K.). 1974. Badania wykopaliskowe wczesnośredniowiecznych cmentarzysk kurhanowych w Czarnej Wielkiej i Czarnej Cerkiewnej, pow. Siemiatycze. *Sprawozdania Archeologiczne* 26, 301–316.
- Chilmon K. (Bieńkowska K.). 1981. Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego kurhanu na stanowisku 1 w Janówku Lisowie, gm. Drohiczyń, woj. białostockie. *Rocznik Białostocki* 15, 292–299.
- Chmielewska A. 1971. Grzebień starożytny i średniowieczny z ziem polskich. *Acta Archaeologica Lodziensia* 20, 7–160.
- Chudziak W. 1991. *Periodyzacja rozwoju wczesnośredniowiecznej ceramiki z dorzecza dolnej Drwęcy (VII-XI/XII w.). Podstawy chronologii procesów zasiedlenia*. Toruń: Towarzystwo Krzewienia Świadomości Historycznej Civitas, Instytut Archeologii i Etnografii UMK.
- Chylarecki P., Gutowski J. M., Jaroszewicz B., Kowalczyk R., Kujawa A., Latałowa M., Mikusiński G., Orczewska A., Samojlik T., Selva N., Wesołowski T., Zimny M., Żmihorski M. 2020. *Puszcza Białowieska. Miniprzewodnik naukowy*. Białowieża: Instytut Biologii Ssaków PAN.
- Cieśliński A. 2012. So ähnlich oder so unterschiedlich? Die Bevölkerung Nord- und Ostpolens in der Römischen Kaiserzeit und in der frühen Völkerwanderungszeit. *Archäologische Nachrichten aus Schleswig-Holstein* 18, 14–19.
- Cieśliński A. 2013. The Presence of Flat Graves at the Burial Mound Cemeteries of the Wielbark Culture in Northern and Eastern Poland. *Wiadomości Archeologiczne* 64, 49–84.
- Cieśliński A. 2014. Kopce kultury wielbarskiej z Mazowsza i Podlasia a tzw. typ rostołcki – próba nowego spojrzenia na związki cmentarzysk kurhanowych z północnej i wschodniej Polski. *Wiadomości Archeologiczne* 65, 45–93.
- Cyrek K., Grygiel R., Nowak K. 1983. Podstawy wydzielenia mezolitu ceramicznego na Nizinie Polskiej. W: T. Malinowski (red.), *Problemy epoki kamienia na Pomorzu*. Słupsk: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Słupsku, 85–110.
- Cyrek K., Grygiel R., Nowak K. 1985. Mezolit ceramiczny w środkowej i północno-wschodniej Polsce i jego związki z neolitycznymi kulturami nizinowymi. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna* 29 (1982), 5–70.
- Czapkiewicz M., Gupiniec A., Kmiotowicz A., Kubiak W. 1964. *Skarb monet arabskich z Klukowicz powiat Siemiatycze*. Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- Czopek S. 1997. Beitrag zum Wissen über Holzteer- und Holzpechherstellung auf dem Gebiet Südpolens im 18.-19. Jh. (Przyczynek do znajomości dziegciu i smoły na terenie Polski południowo-wschodniej w XVIII-XIX w.). W: W. Brzeziński, W. Piotrowski (red.), *Proceedings of the First International Symposium on Wood Tar and Pitch: Held by Biskupin Museum (Department of the State Archaeological Museum in Warsaw) and the Museumsdorf Düppel (Berlin) at Biskupin Museum, Poland, July 1st-4th 1993*. Warszawa, Berlin: PMA, Museumsdorf Düppel, 159–166.
- Daszkiewicz P., Jędrzejewska B., Samojlik T. 2004. *Puszcza Białowieska w pracach przyrodników 1721-1831*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Dąbkowska M. 1991. Wytwórnice potażu w dawnej Polsce. *Wiadomości Chemiczne* 45 (9–10), 515–531.
- Dąbrowska T. 1973. Wschodnia granica kultury przeworskiej w późnym okresie lateńskim i wczesnym okresie rzymskim. *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne* 2, 127–253.

- Dąbrowska T. 1988. *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasięg – powiązania*. Warszawa: PWN.
- Dąbrowska T. 2001. Wschodnie tereny kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim. *Wiadomości Archeologiczne* 54 (1995–1998), 25–36.
- Dąbrowska T. 2004. Materiały kultury zarubinieckiej z ziem polskich. W: A. Koško, A. Kalečyc (red.), *Wspólnota dziedzictwa kulturowego ziem Białorusi i Polski*. Warszawa: OODA, 209–226.
- Dąbrowska T. 2008. Młodszy okres przedrzymski na Mazowszu i zachodnim Podlasiu. Zarys kulturowo-chronologiczny. *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne* 7.
- Dąbrowski D. 2012. *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*. Kraków: Wydawnictwo Avalon.
- Dąbrowski J. 1997. *Epoka brązu w północno-wschodniej Polsce*. Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego 36. Białystok: Białostockie Towarzystwo Naukowe, IAE PAN.
- Dąbrowski M. J. 1959. Późnoglacialna i holocenińska historia lasów Puszczy Białowieskiej. Część I. Białowieski Park Narodowy. *Acta Societatis Botanicorum Poloniae* 28 (2), 197–248.
- Długopolska L. 1991. Wstępne sprawozdanie z badań prowadzonych w Narojkach, gm. Drohiczyn, woj. białostockie na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku Mogiłki. *Rocznik Białostocki* 17, 388–393.
- Dubinski S. 2010. Bibliografiâ pa arhealogii Belarusi i sumežnyh kraïn (spadčyna arheolaga), G. Semânčuk (oprac.). Belastok: Belaruskae Gistaryčnae Tavarystva.
- Duhamel du Monceau H. L. 1769. *Sposob Robienia Węglów czyli Sztuka Węglarska*. Warszawa: Znajduje się u Michała Grölla I. K. MCi. Kommissarza, i Bibliopole. <https://winntbg.bg.agh.edu.pl/skrypty4/0488/> (dostęp: 03.05.2022).
- Dulinicz M. 1998. Problem datowania zespołów, obiektów i stanowisk ze starszych faz wczesnego średniowiecza. W: M. Dulinicz (red.), *Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne w dorzeczu Słupianki, pod Płockiem*. *Archeologia Mazowsza i Podlasia. Studia i Materiały* 1. Kraków: IAE PAN, 145–149.
- Dulinicz M. 2000. Miejsca, które rodzą władzę (najstarsze grody słowiańskie na wschód od Wisły). W: S. Moździoch (red.), *Człowiek, sacrum, środowisko. Miejsca kultu we wczesnym średniowieczu*. Spotkania Bytomskie 4. Wrocław: IAE PAN we Wrocławiu, 85–98.
- Duma P. 2015. Tajne świadki graniczne w Europie Środkowej od XVI do XIX w. – problem słabo zbadany. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 63 (1), 79–91.
- Dunin A. 1828. Wykład praktyczny węglarstwa stosowanego. *Sylwan* 5 (3), 238–300.
- Dzierżykray-Rogalski T., Jaskanis J. 1961. Grób szkieletowy dziecka z późnego okresu rzymskiego, odkryty w 1959 r. w Białowieży, pow. Hajnówka. *Rocznik Białostocki* 1, 283–291.
- Dzik M. 2011. Korzeniówka Mała, woj. podlaskie. Badania w latach 2009–2010 (Pl. 121). *Światowit* 8 (49), Fasc. B (2009–2010), 221–222.
- Dzik M. 2014. Metalowe ozdoby i części stroju. W: H. Karwowska (red.), *Średniowieczne cmentarzysko w Czarnej Wielkiej stan. 1, woj. podlaskie (badania 1951-1978)* 2. Białystok: MPB, 161–194.
- Dzik M. 2015a. Early medieval stone barrows in the area between the Bug and the Upper Narew Rivers. *Archaeologia Polona* 48 (2010), 121–138.

- Dzik M. 2015b. *Przemiany zwyczajów pogrzebowych w międzyrzeczu Bugu i górnej Narwi (X–XV w.)* 1. Rzeszów: Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, PMA, MPB.
- Dzik M. 2015c. *Przemiany zwyczajów pogrzebowych w międzyrzeczu Bugu i górnej Narwi (XI–XV w.)* 2. Rzeszów: Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, PMA, MPB.
- Dzik M. 2016. Średniowieczne cmentarzysko w Rogawce w pow. siemiatyckim w świetle badań Siergieja Dubinskiego w 1910 roku. *Światowit* 10 (51), Fasc. B (2012), 205–236.
- Dzik M. 2017. Zabytki z wczesnośredniowiecznych cmentarzysk z grobami w obudowach kamiennych pochodzące z badań Nikolaja P. Awenariusza. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego* 38, 185–196.
- Dzik M. 2019. Cmentarzyska i migracje. Osadnictwo w północnej części pogranicza polsko-ruskiego w XI–XII wieku w świetle materiałów ze stanowisk sepulkralnych. W: A. Janeczek, M. Parczewski, M. Dzik (red.), *Pogranicza w polskich badaniach mediewistycznych. Materiały z V kongresu mediewistów polskich* 3. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 79–121.
- Eggers H. J. 1951. *Der römische Import im freien Germanien*. Atlas der Urgeschichte 1. Hamburg: Hamburgisches Museum für Völkerkunde und Vorgeschichte.
- Eggers H. J. 1955. Zur absoluten Chronologie der römischen Kaiserzeit im freien Germanien. *Jahrbuch des Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz* 2, 196–244.
- Egarëjčanka A. A. (Egorejčenko A. A.). 1999. Kul'tura štryhavanaj keramiki. W: V. Ī. Šadyra, V. S. Vargej (red.), *Arheologija Belarusi* 2. *Žalezny vek i rannae sàrèdnàvečča*. Minsk: Belaruskàa navuka, Nacyànal'naà Akademià navuk Belarusi, Īnstitut gistoryi, 113–173.
- Egorejčenko A. A. (Egarëjčanka A. A.). 2006. *Kul'tury štrihovanoj keramiki*. Minsk: Belorusskij Gosudarstvennyj Universitet.
- Faliński J. B. 1980. Rozmieszczenie kurhanów na tle zróżnicowania środowisk leśnych w Puszczy Białowieżskiej i problem ich ochrony. W: D. Jaskanis (red.), *Zabytek archeologiczny i środowisko. Problemy zagospodarowania obiektów archeologicznych w aglomeracjach miejskich i kompleksach leśnych*. Warszawa: Muzeum Okręgowe w Białymstoku, Konserwator Zabytków Archeologicznych, PWN, 97–140.
- Faliński J. B. 1986. *Vegetation dynamics in temperate lowland primeval forests. Ecological studies in Białowieża forest*. Geobotany 8. Dordrecht, Boston, Lancaster: dr W. Junk Publishers.
- Faliński J. B. 1994. Concise geobotanical atlas of Białowieża Forest. *Phytocoenosis* (N. S.) 6, *Supplementum Cartographiae Geobotanicae* 6, 3–34.
- Faliński J. B., Hereźniak J. M. 1977. *Zielone grądy i czarne bory Białowieży*. Warszawa: Instytut Wydawniczy, Nasza Księgarnia.
- Falis A., Fedorczyk-Falis M. 2019. *Opracowanie materiału ceramicznego ze stanowiska Teremiski* 36. Warszawa. Maszynopis w archiwum Instytutu Archeologii UKSW.
- Falis A., Fedorczyk-Falis M. 2020. *Opracowanie materiału ceramicznego ze stanowiska Leśnictwo Postołowo 11*. Warszawa. Maszynopis w archiwum Instytutu Archeologii UKSW.

- Fehner M. V. 1959. K voprosu ob èkonomièeskikh svâzâh drevnerusskoj derevni. W: B. A. Rybakov (red.), *Očerki po istorii russkoj derevni X-XIII v.v.* Trudy gosudarstvennogo istoričeskogo muzeâ 33, Moskva: Izdatel'stvo Sovetskaâ Rossiâ, 149–224.
- Florek M. 2011. Uwagi o zróżnicowaniu słowiańskiego obrządku pogrzebowego w Małopolsce w okresie plemiennym (do końca X w.). W: S. Cygan, M. Glinianowicz, P. N. Kotowicz (red.), „*In silvis, campis... et urbe*”. *Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*. Collectio Archaeologica Ressoviensis 14. Rzeszów, Sanok: Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Muzeum Historyczne w Sanoku, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, 59–77.
- Fogel J. 1981. Broń ochronna i okazjonalna ludności kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły. *Archeologia Polski* 26 (1), 147–190.
- Gackowski J., Małecka-Kukawka J. 1997. Krzemień we wczesnych okresach epoki żelaza – refleksje na przykładzie materiałów krzemiennych z osady nawodnej w Pieczarkach, stan. 1, woj. suwalskie. W: J. Lech, D. Piotrowska (red.), *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. Materiały sympozjum zorganizowanego w Warszawie 20–22 października 1994 r.* Polska Akademia Nauk, Komitet Nauk Pra- i Protohistorycznych. Prace 2. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 289–301.
- Gardawski A. 1959. Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce. *Materiały Starożytne* 5, 7–189.
- Gavrituhin I. 2003. Hronologią prażskoj kul'tury belorysskogo Poles'â. *Gistaryčna-Arhealagičny Zbornik* 18, 123–138.
- Gerritsen F. 2003. *Local Identities. Landscape and Community in the Late Prehistoric Meuse-Demer-Scheldt Region*. Amsterdam Archaeological Studies 9. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Gieysztor A. 2006. Trzy stulecia najdawniejszego Mazowsza (połowa X – połowa XIII w.). W: H. Samsnowicz (red.), *Dzieje Mazowsza* 1. Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. A. Gieyszтора, 109–160.
- Ginalski J. 1991. Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna. *Przegląd Archeologiczny* 38, 53–84.
- Gliński F. 1885. Białowieża i żubry. *Wędrowiec* 23 (37), 439–440.
- Gloger Z. 1902. *Encyklopedia staropolska ilustrowana* 3. Warszawa: Druk Piotra Laskauera i S-ki.
- Gloger Z. 1903. *Białowieża w albumie*. Warszawa: nakład autora, Druk Piotra Laskauera i S-ki.
- Gładysz M. 1998. Zabytki żelazne w inwentarzach grobowych kultury wielbarskiej i grupy masłomęckiej. W: A. Kokowski (red.), *Studia Gothica* 2. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 35–88.
- Godłowski K. 1970. *The chronology of the Late Roman and early migration periods in Central Europe*. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Archeologiczne 11. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Godłowski K. 1974. Chronologia okresu późnorzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów w Polsce północno-wschodniej. *Rocznik Białostocki* 12, 9–109.
- Gorlińska D., Suchodolski S., Bogucki M., Ilisch P., Malarczyk D., Nowakiewicz T. 2015. *Frühmittelalterliche Münzfunde aus Masowien, Podlachien und Mittelpolen*. Frühmittelalterliche Münzfunde aus Polen Inventar 3. Warszawa: IAE PAN, Numismatische Kommission der Länder in der Bundesrepublik Deutschland.

- Götze A. 1929. Archäologische Untersuchungen im Urwalde von Białowieś. W: E. Stechow (red.), *Beiträge zur Natur- und Kulturgeschichte Lithauens und angrenzender Gebiete*. Abhandlungen d. math.-naturw. Abteilung der Bayer. Akademie der Wissenschaften, Supplement 14. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften in Kommission des Verlags R. Oldenburg München, 511–550.
- Górska I. 1969a. *Dziennik badań 1969*. Warszawa. Maszynopis w archiwum IAE PAN w Warszawie.
- Górska I. 1969b. *Tymczasowe sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Puszczy Białowieskiej w 1969 roku*. Warszawa. Maszynopis w archiwum IAE PAN w Warszawie.
- Górska I. 1970a. Białowieża, pow. Hajnówka. *Informator Archeologiczny. Badania 1969 r.*, 229–230.
- Górska I. 1970b. *Dziennik badań 1970*. Warszawa. Maszynopis w archiwum IAE PAN w Warszawie.
- Górska I. 1971a. Białowieża, pow. Hajnówka. *Informator Archeologiczny. Badania 1970 r.*, 146–147.
- Górska I. 1971b. *Dziennik badań 1971*. Warszawa. Maszynopis w archiwum IAE PAN w Warszawie.
- Górska I. 1971c. *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Puszczy Białowieskiej w roku 1971*. Warszawa. Maszynopis w archiwum IAE PAN w Warszawie.
- Górska I. 1972a. Białowieża, pow. Hajnówka. *Informator Archeologiczny. Badania rok 1971*, 158.
- Górska I. 1972b. *Sprawozdanie z prac inwentaryzacyjnych na terenie Białowieskiego Parku Narodowego*. Warszawa. Maszynopis w archiwum IAE PAN w Warszawie.
- Górska I. 1973. Najdawniejsze ślady człowieka w Puszczy Białowieskiej. *Z Otchłani Wieków* 39 (4), 270–273.
- Górska I. 1976. Badania archeologiczne w Puszczy Białowieskiej. *Archeologia Polski* 21 (1), 109–134.
- Górski J. 2001. Wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowisku 2 w Opatkowicach. *Materiały Archeologiczne* 31, 163–197.
- Górski J., Makarowicz P., Wawrusiewicz A. 2011a. *Osady i cmentarzyska społeczności trzcinieckiego kręgu kulturowego w Polesiu, stanowisko 1, woj. łódzkie. Tom I. Tekst*. Spatium Archaeologicum 2. Łódź: Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, Fundacja Uniwersytetu Łódzkiego.
- Górski J., Makarowicz P., Wawrusiewicz A. 2011b. Podstawy datowania trzcinieckiego kręgu kulturowego w Polsce środkowej na przykładzie materiałów ze stanowiska w Polesiu w dorzeczu Bzury. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archaeologica* 28, 91–127.
- Górski J., Makarowicz P., Wawrusiewicz A. 2012. Materiały kultury mierzanowickiej ze stanowiska 1 w Polesiu, woj. łódzkie. *Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu* 2, 95–113.
- Groenman-van Waateringe W. 2012. Celtic field banks and Early Medieval rye cultivation. *Journal of Archaeology in the Low Countries* 4–1, 151–158. <http://jalc.nl/cgi/t/text/get-pdf6a42.pdf?c=jalc;id-no=0401a05> (dostęp: 21.06.2022).
- Groenman-van Waateringe W., Geel van B. 2017. Raised bed agriculture in northwest Europe triggered by climatic change around 850 BC: a hypothesis. *Environmental Archaeology. The Journal of Human Palaeoecology* 22 (2), 166–170. doi: 10.1080/14614103.2016.1141085
- Gruzdź W. 2017. Struktura technologiczna. W: A. Wawrusiewicz, T. Kalicki, M. Przeździecki, M. Frączek, D. Manasterski (red.), *Grądy-Woniecko. Ostatni łowcy-zbieracze znad środkowej Narwi*. Białystok: MPB, 149–155.

- Gurevič F. D. 1981. *Drevnij Novogradok. Posad – okol'nyj gorod*. Leningrad: Akademiâ Nauk SSSR, Institut Arheologii, Nauka – leningradskoe otdelenie.
- Guryn M. F. 1999. Uzniknenne i razviščë metalurgii i apracoŭki žaleza. W: V. Ī. Šadyra, V. S. Vârgej (red.), *Arheologiâ Belarusi 2. Žalezny vek i rannâe sârednâvečča*. Minsk: Belaruskâ navuka, Nacyânal'naâ Akademiâ navuk Belarusi, Īnstytut ġistoryi, 10–28.
- Gutowski J. M., Czachorowski S., Górski P., Wanat M. 2008. Bezkręgowce. W: Cz. Okołów, M. Karaś, A. Bolbot (red.), *Białowiecki Park Narodowy. Poznać – Zrozumieć – Zachować*. Białowieża: Białowiecki Park Narodowy, 161–176.
- Hadała S., Preidl M. 2006a. *Objaśnienia do szczegółowej mapy geologicznej Polski. 1:50 000. Arkusz Narewka (382) (z 1 fig., 1 tab. i 2 tabl.)*. Warszawa: PIG.
- Hadała S., Preidl M. 2006b. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski. 1:50 000. 382 – Narewka (N-34-120-B)*. Warszawa: PIG.
- Hedemann O. 1934. *Dawne puszcze i wody*. Wilno: Drukarnia „Zorza”, Skład Główny Księgarnia Św. Wojciecha.
- Hedemann O. 1935a. Skarb. *Echa Leśne* 12 (22), 5.
- Hedemann O. 1935b. Skarb. *Echa Leśne* 12 (23), 15.
- Hedemann O. 1935c. Smolarnie i dziegiarnie. *Echa Leśne* 12 (40), 6.
- Hedemann O. 1936. Dwór Jamno. *Echa Leśne* 13 (2), 3–4.
- Hedemann O. 1939. *Dzieje Puszczy Białowieckiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 roku)*. Rozprawy i sprawozdania. Seria A 41. Warszawa: Instytut Badawczy Lasów Państwowych.
- Hesse S. 2009. Grenzen im Landkreis Rotenburg (Wümme). W: S. Hesse (red.), *Grenzen in der Archäologie und Geschichte. Beiträge zur Jahrestagung der Archäologischen Kommission für Niedersachsen e. V. in Rotenburg (Wümme), 14.–16. Juni 2007*. Archäologische Berichte des Landkreises Rotenburg (Wümme) 15. Oldenburg: Kommissionsverlag Isensee Verlag, 5–41.
- Hołowińska Z. 1963. Uwagi o typologii i chronologii wczesnośredniowiecznych sprzączek lirowatych na podstawie okazów znalezionych w Polsce. *Archeologia Polski* 8 (2), 385–394.
- Hołubowicz W. 1965. *Garncarstwo wczesnośredniowieczne Słowian*. Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia Archeologiczne 1 (31). Wrocław: PWN.
- Il'ŭtik A. V. 1998. Keramika gorodiš żeleznoġo veka bassejna Bereziny. *Ģistaryčna-Arhealagičny Zbornik* 13, 25–39.
- Innes J. B., Blackford J. J. 2003. The Ecology of Late Mesolithic Woodland Disturbances: Model Testing with Fungal Spore Assemblage Data. *Journal of Archaeological Science* 30, 185–194. doi:10.1006/jasc.2002.0832
- Iov O. V. 1991. *Sel'skie poseleniâ IX–XIII vv. zapadnoj časti bieloruskogo Poles'â*. Dissertaciâ na soiskanie učenoi stepeni kandidata istoričeskich nauk. Minsk. Akademiâ Nauk Belarussi, Institut Istorii. Rękopis nr UDK 903.4 (476.7). Maszynopis udostępniony przez autora.
- Jakubczak M. 2019. *Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliskowych na stanowisku Leśnictwo Postołowo stan. 11 (AZP 45-91/17). Puszcza Białowiecka, Nadaleśnictwo Hajnówka, oddz. 214C, woj. podlaskie. Pozwolenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków – Z.5161.49.2019.JM. Decyzja Regionalnej*

Dyrekcji Ochrony Środowiska w Białymstoku – WPN.6205.63.2019.ML. Warszawa. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.

Jakubczak M., Niedziółka K., Szubski M., Szlązak R. 2021a. AZP 42–91. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzyniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część północna” – 1a 1.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 63–210.

Jakubczak M., Szlązak R. 2021. AZP 44–93. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzyniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część północna” – 1b 1.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 1093–1270.

Jakubczak M., Szubska M., Szubski M. 2021b. AZP 44–92. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzyniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część północna” – 1b 1.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 763–1092.

Januszek A. 2008. *Rezydencja królewska w Niepołomicach w czasach panowania Zygmunta Augusta 1548–1572.* Prace Wydziału Historyczno-Filozoficznego KUL 125. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

Jarmolik W. 1989. Rejzy krzyżackie na Podlasie. *Podlasie* 3, 6–9.

Jaroszewicz B. 2004. Puszcza Białowieska – dziedzictwo zadane. W: B. Jędrzejewska, J. M. Wójcik (red.), *Eseje o ssakach Puszczy Białowieskiej.* Białowieża: ZBS PAN, 3–12.

Jaroszewicz B. 2010. Charakterystyka przyrodnicza i historia Puszczy Białowieskiej i jej przedpola. W: A. Obidziński (red.), *Z Mazowsza na Polesie i Wileńszczyznę. Zróżnicowanie i ochrona szaty roślinnej pogranicza Europy Środkowej i Północno-Wschodniej. Monografia sesji terenowych LV Zjazdu Polskiego Towarzystwa Botanicznego Planta in vivo, in vitro et in silico, Warszawa, 6–12 września 2010.* Warszawa: Polskie Towarzystwo Botaniczne – Zarząd Główny, 213–223.

Jaroszewicz B., Cholewińska O., Gutowski J. M., Samojlik T., Zimny M., Latałowa M. 2019. Białowieża Forest – A Relic of the High Naturalness of European Forests. *Forests* 10, 849, nlb. doi: 10.3390/f10100849

Jaroszewicz J. 1844. *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji, od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII. Część 1. Litwa pogańska.* Wilno: Nakładem Rubena Rafałowicza Księgarza Wileńskiego.

Jaroszewicz J. 1853. Jadźwingi. Wyjątek ze wstępu do Obrazu Litwy. *Biblioteka Warszawska* 3, 193–224.

Jaskanis D. 1962a. Groby ciałopalne z okresu rzymskiego w miejscowości Zawyki, pow. Łapy. *Rocznik Białostocki* 2 (1961), 401–416.

Jaskanis D. 1962b. Materiały z badań wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w miejscowości Podroś koło Wołkowyska w BSRR. *Rocznik Białostocki* 3, 337–363.

Jaskanis D. 1966. Materiały z badań wczesnośredniowiecznego cmentarzyska z grobami ciałopalnymi w okolicy Kuraszewa w pow. Hajnówka. *Rocznik Białostocki* 6, 241–265.

Jaskanis D. 1974. Interesujące odkrycie grobu neolitycznego na przedmieściu Białegostoku. *Rocznik Białostocki* 12, 414–418.

Jaskanis D. 2008. *Świątek. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy na północno-wschodnim Mazowszu.* Warszawa: SNAP Oddział w Warszawie, MPB.

Jaskanis J. 1963. Wyniki badań kurhanu w Kuraszewie, pow. Hajnówka, przeprowadzonych w 1961 roku. *Rocznik Białostocki* 4, 323–340.

- Jaskanis J. 1970. Przedmioty okresu rzymskiego ze Szczytów-Dzięciołowa, pow. bielski. *Rocznik Białostocki* 9 (1968–1969), 393–395.
- Jaskanis J. 1996. *Cecele. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Ostpolen*. Monumenta Archaeologica Barbarica 3. Kraków: IAE PAN, PMA, wydawnictwo Secesja.
- Jaskanis J. 2005. *Krupice. Ein Gräberfeld der Przeworsk und Wielbark-Kultur in Ostpolen*. Monumenta Archaeologica Barbarica 10. Warszawa: FP IA UW, SNAP Oddział w Warszawie, PMA.
- Jaskanis J. 2012. *Wodzowskie kurhany kultury wielbarskiej na Podlasiu*. Białystok: MPB.
- Jaskanis J., Okulicz J. 1981. Kultura wielbarska (faza cecelska). W: J. Wielowiejski (red.), *Prahistoria Ziemi Polskiej* 5. *Późny okres lateński i okres rzymski*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, IHKM PAN, 178–190.
- Jaskulska E. 2016. *Szczałki ciałopalne z cmentarzysk pogranicza mazowiecko-ruskiego. Analiza bioarcheologiczna*. Warszawa. Maszynopis w IAE PAN w Warszawie.
- Jaskulska E. 2019. *Szczałki ciałopalne z cmentarzysk pogranicza mazowiecko-ruskiego. Analiza bioarcheologiczna*. W: A. Buko (red.), *Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim w świetle wyników badań wybranych cmentarzysk*. Warszawa: IAE PAN, 199–211.
- Jażdżewski K. 1939. O kurhanach nad górną Narwią i o hutnikach z przed 17 wieków. *Z Otchłani Wieków* 14 (1–2), 1–22.
- Jędrzejewska B. 2022. *Królowie Polski w Puszczy Białowiejskiej*. Białowieża: Białowiejski Park Narodowy.
- Jędrzejewska B., Jędrzejewski W. 1998. *Predation in Vertebrate Communities. The Białowieża Primeval Forest as a Case Study. With 251 Figures and 103 Tables*. Ecological Studies. Analysis and Synthesis 135. Berlin, Heidelberg, New York, Tokyo: Springer-Verlag.
- Jędrzejewska B., Jędrzejewski W., Bunevich A. N., Miłkowski L., Krasieński Z. 1997. Factors shaping population densities and increase rates of ungulates in Białowieża Primeval Forest (Poland and Belarus) in the 19th and 20th centuries. *Acta Theriologica* 42 (4), 399–451. doi: 10.4098/AT.arch.97-39
- Jędrzejewska B., Samojlik T. 2004. Kontrakty Jana III Sobieskiego z lat 1675-1686 w sprawie dzierżawy i użytkowania Leśnictwa Białowiejskiego. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 52 (3), 321–330.
- Jędrzejewska B., Samojlik T., Krasnodębski D., Olczak H. 2005. Zaginiony dwór Wazów. W: T. Samojlik (red.), *Ochrona i łowy. Puszcza Białowieża w czasach królewskich*. Białowieża: ZBS PAN, 32–45.
- Johnston R. 2005. Pattern without a plan: rethinking the Bronze Age coaxial field systems on Dartmoor, south-west England. *Oxford Journal of Archaeology* 24 (1), 1–21. doi: 10.1111/j.1468-0092.2005.00222.x
- Józwiak B. 2003. *Spoločności subneolitu wschodnioeuropejskiego na Niżu Polskim w międzyrzeczu Odry i Wisły*. Materiały do Syntezy Pradziejów Kujaw 11. Poznań: UAM.
- Jusupović A. 2006. „Domus quondam Dobrinensis”. Przyczynek do dziejów templariuszy na ziemiach Konrada Mazowieckiego. *Zapiski Historyczne* 71 (1), 7–18.
- Jusupović A. 2007. Tak zwany „Latopis Połocki” w przekazie Wasilja Tatišceva. Rola Drohiczyzna w kontaktach polsko-ruskich drugiej połowy XII wieku. *Studia Źródłoznawcze* 45, 15–32.
- Jusupović A. 2008. Przynależność polityczna Drohiczyzna w XII i w pierwszej połowie XIII w. W: O. S. Žernokleev, M. M. Vološuk, I. F. Gurak (red.), *Drogič'in' 1253. Materiali Mižnarodnoï naukoivoi konferencii z nagodi 755-i ričnici koronacii Danila Romanoviča*. Ivano-Frankivs'k: LĪK, 159–170.

- Kaczyński M. 1976. Białostocki zeszyt kwartalnika „Z otchłani wieków”. R. XXXIX, 1973, nr 4. *Rocznik Białostocki* 13, 553–560.
- Kadrow S. 1991. *Iwanowice, stanowisko Babia Góra. Cz. 1. Rozwój przestrzenny osady z wczesnego okresu epoki brązu*. Kraków: IHKM PAN.
- Kadrow S. 1995 *Gospodarka i społeczeństwo. Wczesny okres epoki brązu w Małopolsce*. Kraków: IAE PAN.
- Kadrow S., Machnik J. 1997. *Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny*. Prace Komisji Archeologicznej (Kraków) 29. Kraków: Wydawnictwo Oddziału PAN.
- Kalaga J. 2004. Ciałopalny kurhan ze wsi Izdebki-Błażeje w woj. mazowieckim. W: Z. Kobyliński (red.), *Hereditatem Cognoscere. Studia i szkice dedykowane Profesor Marii Miśkiewicz*. Warszawa: Wydział Nauk Historycznych i Społecznych UKSW, PMA, IA UW, 194–204.
- Kalaga J. 2006. *Ciałopalny obrządek pogrzebowy w międzyrzeczu Liwca, Bugu i Krzny we wczesnym średniowieczu*. Warszawa: IA UW.
- Kalaga J. 2019. Problem trwania elementów dawnej obrzędowości w dobie konwersji religijnej. W: A. Buko (red.), *Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim w świetle wyników badań wybranych cmentarzysk*. Warszawa: IAE PAN, 259–271.
- Kalicki T., Wawrusiewicz A., Frączek M., Przepióra P., Kuształ P., Nowak M. 2015. Geoarchaeological studies of the Subneolithic site at Krasnoborki (upper Biebrza river valley, NE Poland). W: H. Nohálová, V. Káňa, J. Březina (red.), *Konference 21. Kvartér 2015. Sborník abstrakt*. Brno: Ústav geologických věd Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Česká geologická společnost, 25.
- Kamiński A. 1956. Materiały do bibliografii archeologicznej Jaćwieży od I do XIII w. *Materiały Starożytność* 1, 193–273.
- Kamiński A. 1963. Pogranicze polsko-rusko-jaćwieskie między Biebrzą i Narwią. *Rocznik Białostocki* 4, 7–41.
- Karcov G. 1903. *Belovežskaâ Puša. Eâ istoričeskij očerk, sovremennoe ohotnič'e hozâjstvo i Vysočajšâ ohoty v Puše*. S. Petersburg: Artističeskoe zavedenie A. F. Marksa.
- Karczewska M. 2009. Ceramika o powierzchni kreskowanej z międzyrzecza Biebrzy i Narwi. W: M. Karczewska, M. Karczewski (red.), *Ceramika bałtyjska. Tradycje i wpływy. Materiały z konferencji, Białystok 21 – 23 września 2005 roku*. Białystok: Wydział Historyczno-Socjologiczny Uniwersytet w Białymstoku, Ośrodek Badań Europy Środkowo-Wschodniej, 231–248.
- Karczewski M. 1995. Osadnictwo z najstarszych faz wczesnego średniowiecza na terenie dzisiejszego Suraża. *Białostoczczyzna* 3 (39), 23–36.
- Karpiński J. J. 1947. *Białowieża*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Kolumna.
- Kasjuk E. F. (Kasûk A. F.). 2016. Die Ostslawen auf dem Gebiet Weißrusslands im letzten Viertel des 1. Jahrtausends n. Chr. – ein Überblick zum gegenwärtigen archäologischen Forschungsstand. W: F. Biermann, T. Kersting, A. Klamm (red.), *Die frühen Slawen – von der Expansion zu gentes und nationes. Teilband 1: Beiträge zum Schwerpunktthema. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte des 8. Deutschen Archäologiekongresses in Berlin, 06.–10. Oktober 2014. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas* 81/1. Langenweissbach: Beier & Beran. Archäologische Fachliteratur, 75–89.

- Kasparova K. V. 1984. Zarubineckâ kul'tura v hronologičeskoj sisteme kul'tur èpohi latena. *Arheologičeskij Sbornik* 25, 108–117.
- Kasparova K. V. 1992. O hronologii i svâzâh zarubineckoj kul'tury. W: S. Czopek (red.), *Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiâzania z innymi terenami. Materiały z konferencji — Rzeszów, 17-20.09.1991*. Rzeszów: Muzeum Okręgowo w Rzeszowie, 289–302.
- Kasûk A. F. (Kasjuk E. F.). 2016. Belaruskâe Palesse ũ kancy VII – VIII st. i ũ načatku X st. n. è. W: O. N. Levko, V. G. Belevic (red.), *Slavâne na territorii Belarusi v dogosudarstvennyj period. K 90-letiu so dnâ roždeniâ doktora istoričeskikh nauk, professora Leonida Davydoviča Pabolâ*. Kniga 2. Minsk: Belaruskââ navuka, Nacional'naâ Akademiâ Nauk Belarusi, Institut istorii, 62–97.
- Keczyński A. 2001. Rezydencje monarsze w Białowieży. *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego* 7, 175–188.
- Kiersnowski R. 1960. Znaki graniczne w Polsce średniowiecznej. *Archeologia Polski* 5 (2), 257–289.
- Kločko V. I., Kozymenko A. V. 2017. *Drevnij metall Ukrainy*. Kiev: Institut archeologii NAN Ukrainy.
- Kmieciak M., Kwiatkowski W. 2017. *Objaśnienia do szczegółowej mapy geologicznej Polski. 1:50 000. Arkusz Białowieża (422) (z 2 tab. i 3 tabl.)*. Warszawa: PIG, Państwowy Instytut Badawczy.
- Kmieciak M., Kwiatkowski W. 2018. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski. 1:50 000. 422 – Białowieża (N-34-120-D)*. Warszawa: PIG.
- Kobylińska U., Kobyliński Z., Wach D. 2003. Wyniki badań wykopaliskowych grodziska w Klukowiczach na Podlasiu. *Wiadomości Archeologiczne* 56 (2002–2003), 189–227.
- Kobyliński Z., Szymański W. 2005. Pradziejowe i wczesnośredniowieczne osadnictwo w zespole kemów w Haćkach. W: J. B. Faliński, A. Ber, Z. Kobyliński, A. J. Kwiatkowska-Falińska (red.), *Haćki. Zespół przyrodniczo-archeologiczny na Równinie Bielskiej*. Białowieża, Warszawa: Białowieska Stacja Geobotaniczna Uniwersytetu Warszawskiego, PIG w Warszawie, IAE PAN w Warszawie, Zakład Ekologii i Ochrony Przyrody Uniwersytetu Warszawskiego, 43–74.
- Kobyliński Z., Szymański W. 2015. Grodzisko w Haćkach na Podlasiu. W: M. Żurek, M. Krasna-Korycińska (red.), *Grody średniowiecznego Mazowsza. Księga poświęcona pamięci Marka Dulnicza*. *Archaeologica Hereditas* 4. Warszawa, Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW, IAE PAN, 111–145.
- Kochanowski C. 1918. Recenzje. „Białowies in deutscher Verwaltung” – Białowieska puszcza w niemieckim zarządzie. Wydał wojskowy zarząd leśny „Białowies” (sic – Białowieża) w Berlinie 1918, 3 zeszyty z licznymi ilustracjami. *Sylwan* 36 (7–12), 249–255.
- Kokowski A. 1995. *Grupa masłomecka. Z badań nad przemianami kultury Gotów w młodszym okresie rzymskim*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Kokowski A. 2007. *Goci. Od Skandzy do Campi Gothorum (od Skandynawii do Półwyspu Iberyjskiego)*. Warszawa: Trio.
- Kolendo J. 1999. Lugiowie Burowie oraz Burowie. Przyczynek do interpretacji sytuacji politycznej i kulturowej Europy barbarzyńskiej w końcu I wieku i w II wieku n.e. W: J. Andrzejowski (red.), *Comhlan. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*. Warszawa: FP IA UW, 217–231.
- Kolendo J. 2003. Die antiken Schriftquellen zur ältesten Geschichte der Vandalen. W: A. Kokowski, Ch. Leiber (red.), *Die Vandalen. Die Könige. Die Eliten. Die Krieger. Die Handwerker*. Nordstemmen: Trigema, 49–75.

- Kollinger K. 2014. *Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992–1025)*. Wrocław: Wydawnictwo Chronicon.
- Kołodziejczyk A. 2002. Z dziejów kolonizacji puszczy na Podlasiu w XV–XVI wieku. W: J. Śliwiński (red.), *Szkice z dziejów kolonizacji Podlasia i Grodzieńszczyzny od XIV do XVI wieku. Prace ofiarowane Profesorowi Antoniemu Czacharowskiemu w siedemdziesięciolecie urodzin i czterdziestopięcioletnie pracy naukowej*. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 29–93.
- Kołodziejczyk A. 2007. Puszcze na Podlasiu, ich kolonizacja i podziały w XV–XVI wieku. W: J. Śliwiński (red.), *Puszcze wielkooksiężęce na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 193–248.
- Koman W. 1999. Wyniki ratowniczych badań kurhanu nr 2 kultury ceramiki sznurowej w Łubczu na stan. 25, pow. Tomaszów Lubelski. *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 4, 41–56.
- Kondracki J. 2009. *Geografia regionalna Polski*. Wyd. 3. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Koperkiewicz A. 2003. Związek płci z orientacją grobu we wczesnym średniowieczu na przykładzie cmentarzyska w Daniłowie Małym, w woj. podlaskim. W: W. Dzieduszycki, J. Wrzeński (red.), *Kobieta – Śmierć – Mężczyzna*. Funeralia Lednickie. Spotkanie 5. Poznań: SNAP, Oddział w Poznaniu, 307–324.
- Kordala T. 2006. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe na północnym Mazowszu*. Monografie Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego 5. Łódź: Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.
- Korobuškina T. N. 1993. *Kurgany beloruskiego Pobuż'â X–XIII vv*. Minsk: Akademiâ Nauk Belarusi, Institut Istorii, Izdatel'stvo Navuka i Tèhnika.
- Kossak S. 2001. *Saga Puszczy Białowieskiej*. Warszawa: Muza SA.
- Kostrzewski J. 1919. *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*. Leipzig, Würzburg: Verlag von Curt Kobitzsch.
- Koško A. 2011. Z badań nad kontekstem kultur wczesnobrązowych strefy pontyjskiej w rozwoju społeczności środkowoeuropejskich obszaru dorzecza Wisły w III tys. BC. W: U. Stankiewicz, A. Wawrusiewicz (red.), *Na rubieży kultur. Badania nad okresem neolitu i wczesną epoką brązu*. Białystok: MPB, 183–194.
- Kotowicz P. N. 2005. Stan i potrzeby badań nad wczesnośredniowiecznym ciałopalnym obrzędkiem pogrzebowym na terenie województwa lubelskiego. *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 7, 156–172.
- Kowalczyk E. (Kowalczyk-Heyman E.). 2005. Granice Mazowsza we wczesnym średniowieczu. Ocena stanu badań. W: M. Dulnicz (red.), *Problemy przeszłości Mazowsza i Podlasia*. *Archeologia Mazowsza i Podlasia. Studia i Materiały* 3. Warszawa: IAE PAN, 167–172.
- Kowalczyk-Heyman E. 2013. *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Pisą a Biebrzą)*. Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Kozłowski S. K. 1972. *Pradzieje ziem polskich od IX do V tysiąclecia p.n.e*. Warszawa: PWN.
- Kozłowski S. K., Nowak M. 2019. *I przyszli ludzie zza gór wysokich. Ziemia polskie od VI do IV tysiąclecia BC*. *Collectio Archaeologica Ressoviensis* 39. Rzeszów, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo-Wschodniej UW.

- Kozłowski W. 1846. *Słownik leśny, bartny, bursztyniarski i oryjski* 1. Warszawa: Nakład Redakcyi Sylwan.
- Kóčka-Krenz H. 1971. Esowate kabłączki skroniowe z terenów Polski północno-zachodniej. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 22, 97–143.
- Kóčka-Krenz H. 1993. *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska wczesnego średniowiecza*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Krasnodębski D. 1997. Haćki st. 1, 1B, 1C, 1D, 2, gm. Bielsk Podlaski, woj. białostockie. AZP 43-87/107. *Informator Archeologiczny. Badania rok 1991*, 89–90.
- Krasnodębski D. 2000. Podlasie na przełomie I i II milenium w świetle wyników najnowszych badań archeologicznych. W: A. Buko, Z. Świechowski (red.), *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*. Warszawa: Generalny Konserwator Zabytków, IAE PAN, Stowarzyszenie Patria Polonorum, 179–190.
- Krasnodębski D. 2006. Badania Instytutu Archeologii i Etnologii PAN na terenie województwa białostockiego (podlaskiego) w latach 1990–2005. W: H. Karwowska, A. Andrzejewski (red.), *Stan badań archeologicznych na pograniczu polsko-białoruskim od wczesnego średniowiecza po czasy nowożytne*. Białystok: MPB, Grodzieńskie Państwowe Historyczno-Archeologiczne Muzeum, Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, Grodzieński Państwowy Uniwersytet im. Janki Kupały, 63–84.
- Krasnodębski D. 2011. *Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych na uroczysku Obołonie w oddz. 281 D i na uroczysku Zamczysko oddz. 281 A (Pozwolenie nr 50/A/2011)*. Warszawa. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Krasnodębski D., Dulnicz M., Samojlik T., Olczak H., Jędrzejewska B. 2008. Cmentarzysko ciałopalne kultury wielbarskiej w Uroczysku Wielka Kletna (Białowiecki Park Narodowy, woj. podlaskie). *Wiadomości Archeologiczne* 60, 361–376.
- Krasnodębski D., Małkowski W. 2018. Badania archeologiczne grodziska w Zbuczu, gm. Czyże, pow. hajnowski. *Historia Slavorum Occidentis* 2 (17), 105–121. doi: 10.15804/hso180205
- Krasnodębski D., Olczak H. 2002. Osada z ceramiką sztrychowaną z późnego okresu lateńskiego i wczesnego okresu wpływów rzymskich z miejscowości Suraż, woj. podlaskie, st. 37. W: M. Karczevska, M. Karczewski (red.), *Badania archeologiczne w Polsce północno-wschodniej i na zachodniej Białorusi w latach 2000 – 2001. Materiały z konferencji, Białystok 6–7 grudnia 2001 roku*. Białystok: Uniwersytet w Białymstoku, Instytut Historii, 215–224.
- Krasnodębski D., Olczak H. 2006a. Badania archeologiczne przeprowadzone na uroczysku Stara Białowieża w oddz. 367A Puszczy Białowieskiej (AZP 45-92). *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 2, 74–79.
- Krasnodębski D., Olczak H. 2006b. Badania archeologiczne w Puszczy Białowieskiej na stanowisku Teremiski-Dąbrowa, oddz. 338 A i B (AZP 45-92). *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 2, 80–83.
- Krasnodębski D., Olczak H. 2010. Wczesnośredniowieczne osady w Bańkach, gm. Bielsk Podlaski, stan. 14 i 15 (AZP 44-86/78 i 79). *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 6, 71–128.
- Krasnodębski D., Olczak H. 2012. Badania archeologiczne na terenie polskiej części Puszczy Białowieskiej – stan obecny, problemy i perspektywy. *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego* 18, 144–168.

- Krasnodębski D., Olczak H. 2015. Osada wczesnośredniowieczna – badania w latach 2001–2002. W: *Suraż i Liškiava – średniowieczne ośrodki władzy na pograniczu Korony Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Warszawa. Maszynopis w archiwum IAE PAN w Warszawie.
- Krasnodębski D., Olczak H. 2016a. *Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych na stanowisku Leśnictwo Teremiski st. 3 (AZP 45-92/3), Puszcza Białowieska, Nadleśnictwo Białowieża, oddz. 281, woj. podlaskie (nr pozwolenia 24/A/2016)*. Białowieża, Warszawa. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Krasnodębski D., Olczak H. 2016b. *Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych w oddz. 214 Puszczy Białowieskiej, Rezerwat Szczekotowo, Leśnictwo Postołowo, Nadleśnictwo Hajnówka, woj. podlaskie (nr pozwolenia 23/A/2016)*. Białowieża, Warszawa. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Krasnodębski D., Olczak H. 2016c. *Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych w Puszczy Białowieskiej, w Nadleśnictwie Browsk w oddz. 124A (Leśnictwo Przechody) i oddz. 759D (Leśnictwo Krynica), woj. podlaskie (nr pozwolenia 37/A/2016)*. Białowieża, Warszawa. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Krasnodębski D., Olczak H. 2017. *Sprawozdanie z badań powierzchniowych prowadzonych na terenie Puszczy Białowieskiej w ramach „Inwentaryzacji dziedzictwa kulturowego”, wykonywanej w ramach „Oceny stanu różnorodności biologicznej w Puszczy Białowieskiej na podstawie wybranych elementów przyrodniczych i kulturowych”, pozwolenie nr 18/A/2016*. Warszawa. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Krasnodębski D., Olczak H. 2018. Puszcza Białowieska jako przykład badań archeologicznych na obszarach leśnych – wyniki i problemy przeprowadzonej w 2016 r. inwentaryzacji dziedzictwa kulturowego. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 13 (2017), 5–63.
- Krasnodębski D., Olczak H. 2019a. Kontynuacja osadnictwa czy ponowne wykorzystanie starszych nekropoli? Dwa cmentarzyska kurhanowe w Uroczysku Szczekotowo w Puszczy Białowieskiej oraz cmentarzyska kurhanowe i z grobami w obstawach kamiennych w Zbuczu. W: A. Buko (red.), *Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim w świetle wyników badań wybranych cmentarzysk*. Warszawa: IAE PAN, 55–67.
- Krasnodębski D., Olczak H. 2019b. Problemy datowania nekropoli kurhanowych na Podlasiu: przykład cmentarzyska w Koźlikach nad Narwią. W: A. Buko (red.), *Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim w świetle wyników badań wybranych cmentarzysk*. Warszawa: IAE PAN, 90–94.
- Krasnodębski D., Olczak H. 2019c. *Sprawozdanie z inwentaryzacji dziedzictwa kulturowego Puszczy Białowieskiej, realizowanej w 2016 r. na terenie części obszaru AZP 42-90 (Nadleśnictwo Browsk) (Pozwolenie nr A/18/2016)*. Warszawa. Maszynopis w WUOZ w Białymstoku.
- Krasnodębski D., Olczak H. 2019d. Zbucz i Mołoczki: wczesnośredniowieczne miejsca kultu w międzyrzeczu Narwi i Bugu. W: A. Buko (red.), *Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim w świetle wyników badań wybranych cmentarzysk*. Warszawa: IAE PAN, 94–99.
- Krasnodębski D., Olczak H. 2020. Osada produkcyjna grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej na stanowisku 12 w Klewinowie, gm. Juchnowiec Kościelny, woj. podlaskie. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 14–15, 65–93.
- Krasnodębski D., Olczak H., Barford P. M. 2005. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Zajączkach, stanowisko 1, gm. Juchnowiec Kościelny, woj. podlaskie. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 1, 54–88.

- Krasnodębski D., Olczak H., Kryński I., Piasecka K., Piasecki A., Wawrusiewicz A. 2018. *Sprawozdanie z inwentaryzacji dziedzictwa kulturowego Puszczy Białowieskiej, realizowanego w 2016 r. na części obszaru AZP 42-93 (Nadleśnictwo Browsk) (Pozwolenie A/18/2016)*. Warszawa. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Krasnodębski D., Olczak H., Mizerka J., Niedziółka K. 2019. Alleged Burial Mounds from the Late Roman Period at Leśnictwo Sacharewo Site 3, Białowieża Primeval Forest (AZP 46-91/3). *Światowit* 57 (2018). *World Archaeology*, 89–99. doi: 10.5604/01.3001.0013.6799
- Krasnodębski D., Olczak H., Piasecka K., Piasecki A., Kryński I., Wawrusiewicz A., Małkowski W., Ryndziejewicz R., Piątkowska-Małecka J., Skrzyński G. 2016. *Raport końcowy z realizacji zadania VIII – Inwentaryzacja dziedzictwa kulturowego, wykonana w ramach działań związanych z „Oceną stanu różnorodności biologicznej w Puszczy Białowieskiej na podstawie wybranych elementów przyrodniczych i kulturowych”*. Białowieża, Warszawa. Archiwum IAE PAN w Warszawie, IBL w Sękocinie Starym.
- Krasnodębski D., Olczak H., Samojlik T. 2011. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska Puszczy Białowieskiej. W: S. Cygan, M. Glinianowicz, P. N. Kotowicz (red.), „*In silvis, campis... et urbe*”. *Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*. Collectio Archaeologica Ressoiviensis 14. Rzeszów, Sanok: Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Muzeum Historyczne w Sanoku, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, 145–174.
- Krasnodębski D., Samojlik T. 2004. Zamczysko w Puszczy Białowieskiej – historia i legendy. *Wiedza i Życie* 834 (6), 60–63.
- Krasnodębski D., Samojlik T., Olczak H., Jędrzejewska B. 2005. Early Mediaeval Cemetery in the Zamczysko Range, Białowieża Primeval Forest. *Sprawozdania Archeologiczne* 57, 555–583.
- Krasnodębski D., Skrzyńska K., Olczak H. 2019. Badania nieinwazyjne wybranych regionów osadniczych. W: A. Buko (red.), *Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim w świetle wyników badań wybranych cmentarzysk*. Warszawa: IAE PAN, 33–53.
- Krupski M., Kruczkowska B., Kittel P., Jakubczak M., Skrzyński G., Golyeva A., Niedziółka K., Urbańczyk P. 2022. Evidence of prehistoric and early medieval agriculture and its impact on soil and land relief transformation in the Białowieża natural forest (NE Poland). *Geoderma* 410, 115668, nlb. doi: 10.1016/j.geoderma.2021.115668
- Kryński I. 2010. Badania dziedzictwa wstępnego Pałacu Branickich w Białymstoku w roku 2009. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 6, 55–70.
- Krzepkowski M., Sobalak T. M. 2020. *Dziedzictwo archeologiczne na terenie Nadleśnictwa Łopuchówko*. Łopuchówko: Nadleśnictwo Łopuchówko, Regionalna Dyrekcja Lasów Państwowych w Poznaniu.
- Krzyściak-Kosińska R. 2008. Płazy i gady. W: Cz. Okołów, M. Karaś, A. Bołbot (red.), *Białowiecki Park Narodowy. Poznać – Zrozumieć – Zachować*. Białowieża: Białowiecki Park Narodowy, 155–160.
- Kuciewicz E. 2017a. *Sprawozdanie z badań sondażowych na terenie nadleśnictwa Białowieża, w obrębie obszaru AZP: 45-92*. Warszawa, Białowieża. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Kuciewicz E. 2017b. *Sprawozdanie z badań sondażowych na terenie Nadleśnictwa Hajnówka, w obrębie obszarów AZP: 45-91, 45-92*. Warszawa, Białowieża. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.

- Kuczyński S. 1962. Wschodnia granica państwa polskiego w X wieku (przed rokiem 980). W: K. Tymieniecki, G. Labuda, H. Łowmiański (red.), *Początki państwa polskiego. Księga tysiąclecia 1. Organizacja polityczna*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 233–252.
- Kuharenko Ū. V. 1980. *Mogil'nik Brest-Trišin*. Moskwa: Akademiâ Nauk SSSP, Institut arheologii, Izdatel'stvo Nauka.
- Kunnas J. 2007. Potash, saltpeter and tar. Production, exports and use of wood in Finland in the 19th century. *Scandinavian Journal of History* 32 (3), 281–311. doi: 10.1080/03468750701395419
- Kurasiński T., Skóra K. 2011. Elementy „ruskie” w wyposażeniu pochówków z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska (XI–XII w.) w Lubieniu, pow. piotrowski. W: S. Cygan, M. Glinianowicz, P. N. Kotowicz (red.), „*In silvis, campis... et urbe*”. *Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*. Collectio Archaeologica Ressoviensis 14. Rzeszów, Sanok: Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Muzeum Historyczne w Sanoku, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, 447–465.
- Kuzina I. 2016. Glass beads in the northern regions of Rus': issues of trade routes and chronology. *Archeologia Polski* 61, 219–240.
- Kwiatkowski W. 1994. Krajobrazy roślinne Puszczy Białowieskiej (mapa w skali 1:50 000 z tekstem objaśniającym). *Phytocoenosis* (N. S.) 6, *Supplementum Cartographiae Geobotanicae* 6, 35–87.
- Kwiatkowski W., Bałuk A., Stepaniuk M. 2011. *Objaśnienia do szczegółowej mapy geologicznej Polski. 1:50 000. Arkusz Hajnówka (421) (z 1 fig., 2 tab. i 2 tabl.)*. Warszawa: PIG.
- Kwiatkowski W., Bałuk A., Stepaniuk M. 2012. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski. 1:50 000. 421 – Hajnówka (N-34-120-C)*. Warszawa: PIG, Państwowy Instytut Badawczy.
- Kwiatkowski W., Stepaniuk M. 2005. *Objaśnienia do szczegółowej mapy geologicznej Polski. 1:50 000. Arkusz Narew (381) (z 3 tab. i 2 tabl.)*. Warszawa: PIG.
- Kwiatkowski W., Stepaniuk M. 2006. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski. 1:50 000. 381 – Narew (N-34-120-A)*. Warszawa: PIG.
- Kwiatkowski W., Stepaniuk M. 2008. Geologiczne i hydrogeologiczne uwarunkowania rozmieszczenia roślinności w Puszczy Białowieskiej. W: E. Jekatierynczuk-Rudczyk, M. Stepaniuk (red.), *Rozwój obszarów przyrodniczo cennych. 57. Zjazd Polskiego Towarzystwa Geograficznego. Przewodnik sesji terenowych*. Białystok: Oddział Białostocki PTG, Stowarzyszenie Dziedzictwa Podlasia, 17–35.
- Kwiatkowski W., Stepaniuk M., Gajko K. 2018. Charakterystyka fizjograficzna i potencjał osadniczy wybranych terenów wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego. W: A. Buko, D. Krasnodębski, W. Szymański (red.), *Dawne osadnictwo Podlasia w świetle badań ratowniczych prowadzonych w latach 1996–2000 na trasie gazociągu jamalskiego*. Warszawa: FP IAE PAN, IAE PAN, 15–77.
- Lang V. 2007. *The Bronze and Early Iron Ages in Estonia*. Estonian Archaeology 3. Tartu: University Press, Institute of History and Archaeology of the University of Tartu, Humaniora: archaeologica.
- Lang V. 2016. Stability and Changes in the Agricultural Use of Limestone Soils in Northern Estonia. W: F. Retamero, I. Schjellerup, A. Davies (red.), *Agricultural and Pastoral Landscapes in Pre-Industrial Society. Choices, Stability and Change*. Early Agricultural Remnants and Technical Heritage (EARTH): 8,000 Years of Resilience and Innovation 3. Oxford, Philadelphia: Oxbow Books, 127–144.

- Latałowa M., Zimny M., Jędrzejewska B., Samojlik T. 2015. Białowieża Primeval Forest: A 2000-year Interplay of Environmental and Cultural Forces in Europe's Best Preserved Temperate Woodland. W: K. J. Kirby, C. Watkins (red.), *Europe's Changing Woods and Forests: From Wildwood to Managed Landscapes*. Boston: CAB International, 243–264.
- Latałowa M., Zimny M., Pędziszewska A., Kupryjanowicz M. 2016. Postglacjalna historia Puszczy Białowieskiej – roślinność, klimat i działalność człowieka. *Parki Narodowe i Rezerваты Przyrody* 35 (1), 3–49.
- Lepiejza J. 2017. *Sprawozdanie z badań sondażowych na terenie Puszczy Białowieskiej, Nadleśnictwo Browsk, Leśnictwo Łańczyno, w obrębie obszaru AZP 43-93*. b.m. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Levaševa V. P. 1967a. *Braslety*. W: B. A. Rybakov (red.), *Očerki po istorii russkoj derevni X-XIII vv*. Trudy Gosudarstvennogo Istoričeskovo Muzeâ 43. Moskva: Izdatel'stvo Sovetskaâ Rossiâ, 207–252.
- Levaševa V. P. 1967b. *Visočnye kol'ca*. W: B. A. Rybakov (red.), *Očerki po istorii russkoj derevni X-XIII v.v*. Trudy Gosudarstvennogo Istoričeskovo Muzeâ 43. Moskva: Izdatel'stvo Sovetskaâ Rossiâ, 7–54.
- Libera J. 2001. *Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i zachodniej Ukrainy (od środkowego neolitu do początków epoki żelaza)*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Lickiewicz J., Popławski C., Danik K. 2020. *Leśny kompleks promocyjny „Puszcza Białowieska”. Charakterystyka siedlisk*. Białystok: Biuro Urządzania Lasu i Geodezji Leśnej Oddział w Białymstoku, Regionalna Dyrekcja Lasów Państwowych w Białymstoku.
- Lipski P. 2008. Filozofia Tadeusza Garbowskiego. *Zagadnienia Filozoficzne w Nauce* 42, 112–136.
- Liro A. 1998. Wstęp. W: A. Liro (red.), *Strategia wdrażania krajowej sieci ekologicznej ECONET-POLSKA*. Warszawa: Fundacja IUCN Poland, 15–16.
- Liro A., Jakubowski W. 1998. Część I. Synteza. W: A. Liro (red.), *Strategia wdrażania krajowej sieci ekologicznej ECONET-POLSKA*. Warszawa: Fundacja IUCN Poland, 19–35.
- Løvschal M. 2013. Ways of Wandering. In the Late Bronze Age Barrow Landscape of the Himmerland-area, Denmark. W: D. Fontijn, A. J. Louwen, S. van der Vaart, K. Wentink (red.), *Beyond Barrows. Current research on the structuration and perception of the Prehistoric Landscape through Monuments*. Leiden: Sidestone Press, 225–250.
- Løvschal M. 2015. Lines of Landscape Organization: Skovbjerg Moraine (Denmark) in the First Millennium BC. *Oxford Journal of Archaeology* 34 (3), 259–278.
- Lysenko P. F. 1985. *Berest'e*. Minsk: Akademiâ Nauk Belorusskoj SSR, Institut istorii, Izdatel'stvo Nauka i Tehnika.
- Lysenko P. F. 1991. *Dregoviči*. Minsk: Akademiâ Nauk Belorusskoj SSR, Institut Istorii, Izdatel'stvo Navuka i Tehnika.
- Lysenko P. F. 2001. *Turovskaâ zemlâ IX–XIII vv*. 2-e wydanie. Minsk: Belorusskaâ Nauka, Nacional'naâ Akademiâ Nauk Belarusi, Institut istorii.
- Łowmiański H. 1950. Stosunki polsko-pruskie za pierwszych Piastów. *Przegląd Historyczny* 41, 152–179.
- Machnik J. 1977. *Frühbronzezeit Polens (Übersicht über die Kulturen und Kulturgruppen)*. Prace Komisji Archeologicznej (Kraków) 15. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

- Machnik J. 1978. Wczesny okres epoki brązu. W: A. Gardawski, J. Kowalczyk (red.), *Prahistoria ziem polskich 3. Wczesna epoka brązu*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, Instytut Historii Kultury Materialnej, 9–136.
- Machnik J. 1987. *Kultury z przełomu eneolitu i epoki brązu w strefie karpackiej*. Prace Komisji Archeologicznej (Kraków) 26. Wrocław: PAN w Krakowie, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Maciejczuk J. 2006. Bielsk Podlaski, st. 2, gm. loco, woj. białostockie, AZP 45-87/2. *Informator Archeologiczny. Badania 1997*, 171.
- Madyda-Legutko R. 1987. *Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*. BAR International Series 360. Oxford: Archaeopress.
- Majewski W. 1986. Potop szwedzki (1655-1660). W: Z. Koszyła (red.), *Z dziejów wojskowych ziem północno-wschodnich Polski 1*. Białystok: Krajowa Agencja Wydawnicza, 72–118.
- Makarowicz P. 2010. The Creation of New Social Space - Barrows of the Corded Ware Culture and the Trzciniec Circle as Markers of a Mental Map in the Upland Parts of Poland and the Western Ukraine. W: J. Müller (red.), *Landscapes and Human Development: The Contribution of European Archaeology. Proceedings of the International Workshop "Socio-Environmental Dynamics over the last 12,000 Years: The Creation of Landscapes, (1st – 4th April 2009)"*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 191. Bonn: Habelt Verlag, 203–215.
- Makarowicz P. 2011. Natural, Anthropogenic and Cultural Landscapes in the 2nd Millennium BC on the Polish Plain. W: I. Hildebrandt-Radke, J. Czebreszuk, W. Dörfler, J. Müller (red.), *Anthropogenic Pressure in the Neolithic and the Bronze Age on the Central European Lowlands. Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa. Studia nad Pradziejami Europy Środkowej 8*. Poznań, Bonn: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Habelt Verlag, 33–42.
- Malevskaâ-Malevič M. V. 2005. *Keramika zapadnorusskich gorodov X–XIII vv*. Trudy 17. Sankt-Peterburg: Rossijskaâ Akademiâ Nauk, Institut Istrorii Material'noj Kul'tury.
- Malinowski T. 1993. O wczesnośredniowiecznych dzwoneczkach z ziem polskich. *Archeologia Polski* 38 (1), 95–122.
- Mal'm V. A. 1967. Podkovoobraznye i kol'cevidnye zastezki-fibuly W: B. A. Rybakov (red.), *Očerki po istorii russkoj derevni X – XIII vv*. Trudy Gosudarstvennogo Istoričeskogo Muzeâ 43. Moskva: Izdatel'stvo Sovetskaâ Rossiâ, 149–190.
- Małkowski W. 2016. *Puszcza Białowieska – prospekcja geofizyczna*. Warszawa. Maszynopis w archiwum IAE PAN w Warszawie.
- Manasterski D. 2016. Puchary Dzwonowate i ich wpływ na przemiany kulturowe przełomu neolitu i epoki brązu w północno-wschodniej Polsce i na Mazowszu w świetle ceramiki naczyniowej. *Światowit. Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages 19*. Warszawa: IA UW.
- Manasterski D., Januszek K., Wawrusiewicz A., Klecha A. 2020. Bell Beaker Cultural Package in the East European Periphery of the Phenomenon: a Case of Ritual Features in North-Eastern Poland. *Documenta Praehistorica 47*, 374–389. doi: 10.4312/dp.47.20
- Manasterski D., Januszek K., Wawrusiewicz A., Klecha A. 2021. A Ritual Feature with Bell Beaker Elements in a Late Neolithic Hunter-Gatherers Campsite in North-Eastern Poland. *European Journal of Archaeology 24* (2), 226–248. doi: 10.1017/eea.2020.52

- Markiewicz M. 2006. Wyroby szklane. Bizuteria. W: W. Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 1)*. Mons Sancti Laurentii 3. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, Instytut Historii, 107–136.
- Marks L., Ber A., Gogołek W., Piotrowska K. (red.). 2006. *Mapa Geologiczna Polski 1:500 000 wraz z tekstem objaśniającym. Geological Map of Poland 1:500 000 with Explanatory Text*. Warsaw: Polish Geological Institute.
- Marks L., Karabanov A. K., Nitychoruk J., Bahdasarau M., Krzywicki T., Majecka A., Pochocka-Szwarc K., Rychel J., Zbucki Ł., Hradunova A., Hrachanik M., Mamchuk S., Rylova T., Nowacki Ł., Pielach M. 2017. Paleogeografia południowej części obszaru przygranicznego Polski i Białorusi w czwartorzędzie. Zasięg i recesja lądolodu zlodowacenia Odry/Prypeci w strefie pogranicza polsko-białoruskiego. W: L. Marks, A. K. Karabanov (red.), *Mapa geologiczna południowej części obszaru przygranicznego Polski i Białorusi: rejon Białej Podlaskiej i Brestu 1:250 000*. Warszawa: PIG, Państwowy Instytut Badawczy, 88–91.
- Maroszek J. 2000. *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Mattingly H. 1940. *Coins of the Roman Empire in the British Museum 4. With an introduction and III plates*. London: British Museum.
- Mattingly H., Sydenham E. A. 1930. *The Roman Imperial Coinage 3. Antoninus Pius to Commodus*. London: Spink & Son.
- Matuszkiewicz J. M. 2008. *Potentian natural vegetation of Poland (Potencjalna roślinność naturalna Polski)*. Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN. <https://www.igipz.pan.pl/potential-vegetation-zgik.html> (dostęp: 10.06.2020).
- Mazurek W. 1997. Krzemienne wkładki sierpowe typu Szuminka. W: J. Lech, J. Piotrkowska (red.), *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. Materiały sympozjum zorganizowanego w Warszawie 20–22 października 1994 r.* Polska Akademia Nauk, Komitet Nauk Pra- i Protohistorycznych. Prace 2. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 185–202.
- Mączyńska M. (Tempelmann-Mączyńska M.). 2007. Wielbark-Kultur. W: H. Beck, D. Geuenich, H. Steuer (red.), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 34*. Berlin, New York: De Gruyter, 1–20.
- Mączyńska M. (Tempelmann-Mączyńska M.). 2019. Faza C3 w kulturze wielbarskiej – próba wyróżnienia. *Wiadomości Archeologiczne* 70, 43–63. doi: 10.36154/wa.70.2019.02
- Medvedev A. M. (Mádzvedzeŭ A. M.). 1996. *Belaruskoe Poneman'e v rannem železnom veke (1 tysiąclecie do n.è. – 5 v. n.è.)*. Minsk: Institut Istorii AN Belarusi.
- Medvedev A. M. (Mádzvedzeŭ A. M.). 1999. Kieŭskaâ kul'tura. W: V. Ī. Šadyra, V. S. Vargej (red.), *Arheologiâ Belarusi 2. Žalezny vek i rannâe sârednâvečča*. Minsk: Belaruskâ navuka, Nacyânal'naâ Akademiâ navuk Belarusi, Instytut gistoryi, 290–298.
- Medvedev A. M. (Mádzvedzeŭ A. M.). 2004. Materiały t.n. pozdnezarubineckoj kul'tury v Belorusskom Poneman'e. W: M. Karczewska, M. Karczewski (red.), *Ceramika zachodniobałtyjska. Nowe źródła i interpretacje. Materiały z konferencji, Białystok 23 – 24 września 2002 roku*. Białystok: Uniwersytet w Białymstoku, Instytut Historii, 115–121.

- Medvedev A. M. (Mâdzvedzeŭ A. M.). 2011. *Verhnee Poneman'e v železnom veke i rannem srednevekov'e*. Minsk: Nacional'naâ Akademiâ Nauk Belarusi, Institut Istorii, Belaruskâ Nauka.
- Michaluk D. 1996. *Z dziejów Narwi i okolic. W 480 rocznicę nadania prawa chełmińskiego 1514–1994*. Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego 35. Białystok, Narew: Białostockie Towarzystwo Naukowe, Narewski Ośrodek Kultury.
- Michniewicz M. 2006. *Wyniki ekspertyzy botanicznej próbek organicznych ze stanowiska Teremiski-Dąbrowa, Puszcza Białowieska, oddz. 338 A, st. 1, woj. podlaskie, gm. Białowieża, sezon wykopalisk 2006 r.* Warszawa. Maszynopis w IAE PAN w Warszawie.
- Michniewicz M. 2007. *Wyniki ekspertyzy botanicznej próbek organicznych z Puszczy Białowieskiej, Uroczysko Szadzkie, oddz. 387 D, st. 1, nr AZP 46-91, woj. podlaskie, gm. Białowieża, sezon wykopalisk z 2006 r.* Warszawa. Maszynopis w IAE PAN w Warszawie.
- Michniewicz M. 2008. *Wyniki ekspertyzy botanicznej próbek organicznych ze stanowiska archeologicznego Puszcza Białowieska, Stara Białowieża, oddz. 367 A, st. nr 1, woj. podlaskie, gm. Białowieża.* Warszawa. Maszynopis w IAE PAN w Warszawie.
- Migal W. 1997. Znaczenie przemysłu nakopalnianego z Rybnik, woj. białostockie, dla poznania krzemieniarstwa epoki brązu w Polsce. W: J. Lech, J. Piotrkowska (red.), *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. Materiały sympozjum zorganizowanego w Warszawie 20–22 października 1994 r.* Polska Akademia Nauk, Komitet Nauk Pra- i Protohistorycznych. Prace 2. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 129–143.
- Miśkiewiczowa M. (Miśkiewicz M.). 1969. Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy na płaskich cmentarzyskach szkieletowych w Polsce. *Materiały Wczesnośredniowieczne* 6, 241–301.
- Miśkiewiczowa M. (Miśkiewicz M.). 1996. *Wczesnośredniowieczny kompleks osadniczy w Niewiadomej w województwie siedleckim.* Warszawa: Wydawnictwa UW.
- Mitchell F. J. G., Cole E. 1998. Reconstruction of long-term successional dynamics of temperate woodland in Białowieża Forest, Poland. *Journal of Ecology* 86, 1042–1059. doi.org/10.1046/j.1365-2745.1998.00323.x
- Mitrofanov A. G. (Mitrafanaŭ A. R.) 1978. *Železnyj vek srednej Bielorusii (VII – VI vv. do n. è. – VIII v. n. è.)*. Minsk: Akademiâ Nauk Belorusskoj SSR, Instytut Istorii, Izdatel'stvo Nauka i Tehnika.
- Mitrafanaŭ A. R. (Mitrofanov A. G.) 1993. Štryhavanaj keramiki kul'tura. W: V. V. Getaŭ i in. (red.), *Arheologija i numizmatyka Belarusi. Ęncyklapedyâ*. Minsk: Belaruskâ Ęncyklapedyâ imâ Petrusâ Broŭki, 660.
- Młynarz K. 1963. Uwagi na marginesie dwóch unikatów Andrzeja Zbylitowskiego. *Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej* 8, 34–64.
- Molak M., Suchecka E., Bogdanowicz W. 2019. Badania genetyczne szczątków kostnych z cmentarzysk na pograniczu mazowiecko-ruskim. W: A. Buko (red.), *Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim w świetle wyników badań wybranych cmentarzysk.* Warszawa: IAE PAN, 233–247.
- Musianowicz K. 1949. Kabłączki skroniowe – próba typologii i chronologii. *Światowit* 20 (1948/1949), 115–232.
- Musianowicz K. 1951/1952. Mazowieckie naczynia z cylindryczną szyjką na tle słowiańskiego materiału porównawczego. *Wiadomości Archeologiczne* 18 (3–4), 345–384.

- Musianowicz K. 1960. Granica mazowiecko-drehowicka na Podlasiu we wczesnym średniowieczu. *Materiały Wczesnośredniowieczne* 5, 187–230.
- Musianowicz K. 1966. Ślady osadnictwa z VI–VIII wieku w Drohiczynie, pow. Siemiatycze. *Wiadomości Archeologiczne* 32 (1–2), 31–53.
- Musianowicz K. 1969. Drohiczyn we wczesnym średniowieczu. *Materiały Wczesnośredniowieczne* 6, 7–235.
- Musianowicz K. 1978. Osadnictwo z VI–VIII wieku w Drohiczynie, w woj. białostockim. *Wiadomości Archeologiczne* 43 (1), 83–104.
- Müller S. 1897. *Nordische Altertumskunde nach Funden und Denkmälern aus Dänemark und Schleswig. Erster Band: Steinzeit – Bronzezeit*. Strassburg: Karl J. Trübner.
- Narolska A. 2013. „Puszcza starożytna” Elizy Orzeszkowej. *Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza* 6 (48), 113–130.
- Niedziółka K. 2018. *Wstępne sprawozdanie z badań na stanowisku Leśnictwo Teremiski stan. 36 (AZP 45-92/36) Puszcza Białowieska, Nadleśnictwo Białowieża, oddz. 251B/D, woj. podlaskie*. Warszawa. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Niedziółka K. 2019. *Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych na stanowisku Leśnictwo Sacharewo „Polana” (AZP 46-91), Puszcza Białowieska, Nadleśnictwo Hajnówka, Oddz. 412B, 413A, woj. podlaskie (pozwolenie nr ZA.5161.32.2019.JM)*. Warszawa. Maszynopis w Instytucie Archeologii UKSW.
- Niedziółka K. 2020a *Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych na stanowisku Leśnictwo Sacharewo „Polana” (AZP 46-91), Puszcza Białowieska, Nadleśnictwo Hajnówka, oddz. 412B, 413A, woj. podlaskie (pozwolenie nr Z.5161.22.2020.JM)*. Warszawa. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Niedziółka K. 2020b. *Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych na stanowisku Leśnictwo Sacharewo stan. 3 (AZP 46-91/3), Puszcza Białowieska, Nadleśnictwo Hajnówka, oddz. 413A, woj. podlaskie (pozwolenie nr Z.5161.33.2020.JM)*. Warszawa. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Niedziółka K. 2021. Wstępne wyniki badań wielokulturowej osady Sacharewo „Polana”. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzyniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część południowa” – 3*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 16–19.
- Nielsen N. H., Holst M. K., Gadd A. C., Holst K. K. 2018. The Layout and Internal Development of Celtic Fields: Structural and Relative Chronological Analyses of Three Danish Field Systems. *European Journal of Archaeology* 21 (3), 385–410. doi:10.1017/ea.2017.56
- Niklasson M., Zin E., Zielonka T., Feijen M., Korczyk A. F., Churski M., Samojlik T., Jędrzejewska B., Gutowski J. M., Brzeziecki B. 2010. A 350-year tree-ring fire record from Białowieża Primeval Forest, Poland: implications for Central European lowland fire history. *Journal of Ecology* 98 (6), 1319–1329. doi: 10.1111/j.1365-2745.2010.01710.x
- Nowakowski W. 2001. Żelazne zapinki kuszowate z podwiniętą nóżką w europejskim Barbaricum. *Wiadomości Archeologiczne* 54 (1995–1998), 129–146.
- Nowakowski W. 2011. Problem obecności Słowian w dorzeczach Odry i Wisły w okresie wpływów rzymskich iw okresie wędrówek ludów w świetle antycznych źródeł pisanych i znalezisk archeologicznych. *Gistaryčna-arhealagičny zbornik* 26, 195–200.

- Oblomskij A. M. 2007a. Kiewskaâ kul'tura na fone ètnokul'turnyh processov v lesostepnoj zone v III–V vv. W: A. M. Oblomskij (red.), *Pamâtniki kievskoj kul'tury v lesostepnoj zone Rossii (III – naèalo V v. n. è)*. Seriâ Nauènyh Publikacij. Ranneslavânskij Mir. Arheologiâ Slavân i ih Sosedej 10. Moskva: Rossijskaâ Akademiâ Nauk, Institut Arheologii, 45–53.
- Oblomskij A. M. 2007b. Territoriâ, obðie svedeniâ o poseleniâh. W: A. M. Oblomskij (red.), *Pamâtniki kievskoj kul'tury v lesostepnoj zone Rossii (III – naèalo V v. n. è)*. Seriâ Nauènyh Publikacij. Ranneslavânskij Mir. Arheologiâ Slavân i ih Sosedej 10. Moskva: Rossijskaâ Akademiâ Nauk, Institut Arheologii, 10–12.
- Oblomski A. M., Petrauskas O. V., Terpilovski R. V. 1999. Environmental reasons of migrartions of the south-eastern Europe population in the 1st–5th centuries AD. *Archaeologia Polona* 37, 71–86.
- Okulicz J. 1970a. Studia nad przemianami kulturowymi i osadniczymi w okresie rzymskim na Pomorzu Wschodnim, Mazowszu i Podlasiu. *Archeologia Polski* 15 (2), 419–497.
- Okulicz Ł. 1969. *Dziennik prac badawczych prowadzonych w Puszczy Białowieskiej (rejon Parku Narodowego) przez Zakład Epoki Metali IHKM PAN w 1969 r. oraz dokumentacja z badań w oddziale 257 Puszczy Białowieskiej*. Warszawa. Maszynopis w archiwum IAE PAN w Warszawie.
- Okulicz Ł. 1970b. *Kultura kurhanów zachodniobaltyjskich we wczesnej epoce żelaza*. Wrocław: IHKM PAN, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Olczak H. 2009. Ceramika kreskowana na obszarze dorzecza górnej Narwi. Materiały z badań IAE PAN (Warszawa) nad osadnictwem wczesnej epoki żelaza i okresu wpływów rzymskich w latach 1990–2005. W: M. Karczewska, M. Karczewski (red.), *Ceramika bałtyjska. Tradycje i wpływy, Materiały z konferencji, Białystok 21 – 23 września 2005 roku*. Białystok: Wydział Historyczno-Socjologiczny Uniwersytetu w Białymstoku, Ośrodek Badań Europy Środkowo-Wschodniej, 249–286.
- Olczak H. 2016a. *Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych na stanowisku Leśnictwo Teremiski st. 5 (AZP 45-92/5), Puszcza Białowieska, Nadleśnictwo Białowieża, oddz. 339A, woj. podlaskie (nr pozwolenia 26/A/2016)*. Białowieża, Warszawa. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Olczak H. 2016b. *Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych w oddz. 123C Puszczy Białowieskiej, Leśnictwo Przechody, Nadleśnictwo Browsk, woj. podlaskie (nr pozwolenia 27/A/2016)*. Białowieża, Warszawa. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Olczak H. 2018. *Ceramika naczyniowa ze stanowiska Leśnictwo Postołowo 11, Puszcza Białowieska, oddz. 213D/214C*. Warszawa. Maszynopis w Instytucie Archeologii UKSW.
- Olczak H., Krasnodębski D. 2002. Wczesnośredniowieczne miejsce kultur i osada w Mołoczkach, pow. Bielsk Podlaski, woj. podlaskie. *Sprawozdania Archeologiczne* 54, 141–171.
- Olczak H., Krasnodębski D. 2008. Pozostałości osadnictwa z wczesnej epoki żelaza na stanowisku 1 w Zajączkach, gm. Juchnowiec Kościelny, woj. podlaskie. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 4, 75–101.
- Olczak H., Krasnodębski D. 2017. *Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych na stanowisku Leśnictwo Postołowo stan. 11 (AZP 45-91/17), Puszcza Białowieska, Nadleśnictwo Hajnówka, oddz. 213D/214C, woj. podlaskie (pozwolenie nr 31/A/2017)*. Warszawa. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Olczak H., Krasnodębski D. 2018a. Osada grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej oraz ślady osadnictwa z innych okresów na stanowisku 37 w miejscowości Suraż, gm. loco. W: A. Buko, D. Krasno-

- dębski, W. Szymański (red.), *Dawne osadnictwo Podlasia w świetle badań ratowniczych prowadzonych w latach 1996–2000 na trasie gazociągu jamalskiego*. Warszawa: FP IAE PAN, IAE PAN, 107–169.
- Olczak H., Krasnodębski D. 2018b. *Sprawozdanie z inwentaryzacji dziedzictwa kulturowego Puszczy Białowieskiej, realizowanego w 2016 r. na części obszaru AZP 43-91 (Nadleśnictwo Browek) (Pozwolenie A/18/2016)*. Warszawa. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Olczak H., Krasnodębski D. 2018c. *Sprawozdanie z inwentaryzacji dziedzictwa kulturowego Puszczy Białowieskiej, realizowanego w 2016 r. na terenie części obszaru AZP 44-92 (Nadleśnictwo Browek, Nadleśnictwo Białowieża, Nadleśnictwo Hajnówka, Białowiecki Park Narodowy) (Pozwolenie A/18/2016)*. Warszawa. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Olczak H., Krasnodębski D. 2018d. *Sprawozdanie z inwentaryzacji dziedzictwa kulturowego Puszczy Białowieskiej, realizowanego w 2016 r. na obszarze AZP 42-94 (Nadleśnictwo Browek) (Pozwolenie A/18/2016)*. Warszawa. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Olczak H., Krasnodębski D. 2019a. The cemetery in Szczyty-Dzięciołowo, Bielsk Podlaski district, as an example of grave form diversity in the middle Bug river basin in the 11th–13th centuries. *Sprawozdania Archeologiczne* 71, 407–455. doi: 10.23858/SA71.2019.016
- Olczak H., Krasnodębski D. 2019b. Wschodniosłowiańskie szkieletowe cmentarzysko kurhanowe w Uroczysku Jelonka w Puszczy Białowieskiej. W: A. Buko (red.), *Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim w świetle wyników badań wybranych cmentarzysk*. Warszawa: IAE PAN, 67–72.
- Olczak H., Krasnodębski D. 2020a. Gród suraski we wczesnym średniowieczu. W: D. Krasnodębski, H. Olczak (red.), *Suraż – średniowieczny gród na pograniczu mazowiecko-rusko-litewskim*. Warszawa: IAE PAN, FP IAE PAN, 153–282.
- Olczak H., Krasnodębski D. 2020b. Suraż na tle osadnictwa pogranicza mazowiecko-rusko-litewskiego w okresie od XI do XVI w. W: D. Krasnodębski, H. Olczak (red.), *Suraż – średniowieczny gród na pograniczu mazowiecko-rusko-litewskim*. Warszawa: IAE PAN, FP IAE PAN, 469–506.
- Olczak H., Krasnodębski D., Bieńkowska K. 2019. Daniłowo Małe i Suraż: dwa cmentarzyska płaskie nad górną Narwią – nowe spojrzenie na wyniki badań. W: A. Buko (red.), *Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim w świetle wyników badań wybranych cmentarzysk*. Warszawa: IAE PAN, 77–90.
- Olczak H., Krasnodębski D., Jaremek A. 2018. Osada wczesnośredniowieczna i pozostałości osadnictwa z innych okresów na stanowisku 6 w Daniłowie Małym, gm. Łapy. W: A. Buko, D. Krasnodębski, W. Szymański (red.), *Dawne osadnictwo Podlasia w świetle badań ratowniczych prowadzonych w latach 1996–2000 na trasie gazociągu jamalskiego*. Warszawa: FP IAE PAN, IAE PAN, 191–261.
- Olczak H., Krasnodębski D., Kryński I., Piasecka K., Piasecki A., Wawrusiewicz A. 2018a. *Sprawozdanie z inwentaryzacji dziedzictwa kulturowego Puszczy Białowieskiej, realizowanego w 2016 r. na terenie części obszaru AZP 43-93 (Nadleśnictwo Browek) (Pozwolenie A/18/2016)*. Warszawa. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Olczak H., Krasnodębski D., Kryński I., Piasecka K., Piasecki A., Wawrusiewicz A. 2018b. *Sprawozdanie z inwentaryzacji dziedzictwa kulturowego Puszczy Białowieskiej, realizowanego w 2016 r. na terenie części obszaru AZP 43-93 (Nadleśnictwo Browek) (Pozwolenie A/18/2016)*. Warszawa. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Olczak H., Krasnodębski D., Kryński I., Piasecka K., Piasecki A., Wawrusiewicz A. 2018c. *Sprawozdanie z inwentaryzacji dziedzictwa kulturowego Puszczy Białowieskiej, realizowanego w 2016 r. na*

- terenie części obszaru AZP 43-94 (Nadleśnictwo Browsk) (Pozwolenie A/18/2016). Warszawa. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Olczak H., Krasnodębski D., Samojlik T., Jędrzejewska B. 2018d. Osada kultury ceramiki kreskowej z produkcją żelaza na Polanie Berezowo w Puszczy Białowieskiej. *Wiadomości Archeologiczne* 69, 149–175. doi: 10.36154/wa.69.2018.07
- Olczak H., Krasnodębski D., Szlązak R., Wawrzeniuk J. 2020. The Early Medieval Barrows with Kerbstones at the Leśnictwo Postołowo Site 11 in the Białowieża Forest (Szczekotowo Range). *Sprawozdania Archeologiczne* 72 (2), 511–537. doi: 10.23858/SA/72.2020.2.1730
- Olczak H., Paczobut N., Kiziukiewicz N. 2020. Wyniki badań wykopaliskowych przeprowadzonych na suraskim grodzisku w 1936 r. W: D. Krasnodębski, H. Olczak (red.), *Suraż – średniowieczny gród na pograniczu mazowiecko-rusko-litewskim*. Warszawa: IAE PAN, FP IAE PAN, 75–151.
- Olczak H., Wójcik A. 2019. Ceramika naczyniowa z wczesnośredniowiecznych cmentarzysk dorzecza środkowego Bugu jako wskaźnik tradycji regionalnych i przemian kulturowych. W: A. Buko (red.), *Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim w świetle wyników badań wybranych cmentarzysk*. Warszawa: IAE PAN, 153–168.
- Olejarczyk P., Kuciewicz E. 2017. *Sprawozdanie z badań sondażowych na terenie Białowieskiego Parku Narodowego – oddz. 221A w obrębie obszaru AZP 44-93*. Białowieża, Warszawa. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Orzechowski S. 2011. The canal-pit and its role in the bloomery process: the example of the Przeworsk culture furnaces in the Polish territories. W: I. Hošek, H. Cleere, L. Mihok (red.), *The Archaeometallurgy of iron. Recent Developments in Archaeological and Scientific Research*. Praha: The Institute of Archaeology of the ASCR, 41–54.
- Orzechowski S. 2012. Ślady hutnictwa żelaza z cmentarzysk kurhanowych typu „rostockiego” na Podlasiu. W: J. Jaskanis, *Wodzowskie kurhany kultury wielbarskiej na Podlasiu. Aneksy*. Białystok: MPB, 293–300.
- Orzeszkowa E., Romski J. 1904. *Ad Astra Dwugłos*. Warszawa: Gebethner i Wolff, Kraków: G. Gebethner i Spółka.
- Oszmiański M. 1996. *Inwentaryzacja kurhanów na terenie Puszczy Białowieskiej*. Białystok. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Otto F. 1872. *Nauka rozumowanej praktyki przemysłu gospodarskiego obejmująca piwowarstwo, gorzelnictwo, wyrabianie drożdży, wódek słodkich, octu, mączki, cukru z mączki i z buraków, wypalanie wapna, gipsu i cegły, otrzymywanie potażu, czyszczenie oleju, robienie mydła, masła i sera, wypiekanie chleba dla użytku przy wykładzie i słuchaniu tych przedmiotów w zakładach przemysłowo-gospodarczych tudzież dla obeznania z niemi ziemian, techników i administratorów 2*. Warszawa: Drukiem J. Bersteina.
- Östlund L., Zackrisson O., Strotz H. 1998. Potash Production in Northern Sweden. History and Ecological Effects of a Pre-industrial Forest Exploitation. *Environment and History* 4 (3), 345–358. doi: 10.3197/096734098779555592
- Pacuski K. 2019. Wschodnia granica Mazowsza w średniowieczu w świetle danych historycznych (X– XV w.). W: A. Buko (red.), *Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim w świetle wyników badań wybranych cmentarzysk*. Warszawa: IAE PAN, 15–32.

- Pačobut N. 2006. Materyály raskopak mogil'nikaŭ kalá v. Kuraševa ŭ fondah GDGAM. W: H. Karwowska, A. Andrzejewski (red.), *Stan badań archeologicznych na pograniczu polsko-białoruskim od wczesnego średniowiecza po czasy nowożytnie*. Białystok: MPB, Grodzieńskie Państwowe Historyczno-Archeologiczne Muzeum, Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, Grodzieński Państwowy Uniwersytet im. Janki Kupały, 157–171.
- Pankiewicz A., Siemianowska S., Sadowski K. 2017. *Wczesnośredniowieczna biżuteria szklana z głównych ośrodków grodowych Śląska (Wrocław, Opole, Niemcza)*. In pago Silensi. Wrocławskie Studia Wczesnośredniowieczne 3. Wrocław: Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Parczewski M. 1988. *Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych*. Prace Komisji Archeologicznej 27. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, IHKM PAN w Krakowie.
- Parczewski M. 2004. Uwagi o kulturze wczesnosłowiańskiej na ziemiach polskich. W: A. Koško, A. Kallečyc (red.), *Wspólnota dziedzictwa kulturowego ziem Białorusi i Polski*. Warszawa: OODA, 266–277.
- Pavlenko S. V. 2008. Issledovaniá drevnerusskikh specializirovannyh poselenij po obrabotke pirofillitovogo slanca (na primere poseleniá Pribytki-I). W: N. A. Makarov, S. Z. Černov (red.), *Sel'skaâ Rus' v IX–XVI vv*. Moskva: Nauka, 241–409.
- Pavlenko S. V. 2010. Ovruc'ka seredn'ovična pirofilitova ìndustriá: rezul'tati, problemi ta perspektivi doslidženná. W: Īvakin G. Ū. (red.), *Problemi davn'orus'koï ta seredn'ovičnoï arheologii*. Arheologiiá ì davná ìstoriá Ukraïni 1. Kiïv: Nacional'na Akademiá Nauk Ukraïni, Institut Arheologii, 157–166.
- Pawlata L. 2012. Stan i perspektywy badań nad osadnictwem młodszych faz epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w północnej części Podlasia. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 7–8 (2011–2012), 5–87.
- Pawlata L. 2016. Badania archeologiczne z użyciem metody LiDAR w lasach Nadleśnictwa Rudka. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 10–11 (2014–2015), 199–213.
- Pawleta M. 2017. *Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych prowadzonych na terenie Puszczy Białowieskiej w obrębie obszarów AZP 41-91*. Warszawa. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Perlikowska-Puszkarska U. 1998. Ciało palne cmentarzysko z grobami w obudowach kamiennych w Smarklicach, gm. Drohiczyn, woj. białostockie. *Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego* 4, 181–203.
- Piątkowska-Małecka J. 2016. *Wyniki analizy archeozoologicznej zwierzęcych szczątków kostnych znalezionych na terenie Puszczy Białowieskiej*. Warszawa. Maszynopis w archiwum IAE PAN w Warszawie.
- Pierzgalski E., Boczoń A., Tyszka J. 2002. Zmienność opadów i położenia wód gruntowych w Białowskim Parku Narodowym. *Kosmos. Problemy nauk biologicznych* 51 (4), 415–425.
- Pobol' L. D. 1974. *Slavánskie drevnosti Beloryssii (svod arheologičeskikh památnikov rannego ètapa zaru-bineckoj kul'tury—s serediny III v. do n. è. po načalo II v. n. è.)*. Minsk: Akademiá Navuk Belarusi, Īnstytut gistoryi, Izdatel'stvo Nauka i Tehnika.
- Pokrovskij F. V. 1895. *Arheologičeskaâ karta Grodnenskoj gubernii*. Vil'na: Tipografiá A. G. Syrkina.
- Povetkin V. I. 2009. Bubenci-zyvony v drevnem Novgorode (primenenie, sposoby proizvodstva, tipologiiá i hronologiá). *Rossijskaâ Arheologiá* 2, 79–92.
- Prusinkiewicz Z., Michalczuk C. 1998. Gleby Białowskiego Parku Narodowego. Historia badań, środowisko glebotwórcze, geneza i systematyka oraz przestrzenna zmienność gleb (z mapą 1:20 000).

- Soils of the Białowieża National Park. The History of research, soil-forming environment, origin, systematics and spatial differentiation of soils (with map in 10 : 20 000). *Phytocoenosis* (N. S.) 10, *Supplementum Cartographiae Geobotanicae* 10.
- Pucek Z. 2004. Historia zagłady i restytucji żubrów. W: B. Jędrzejewska, J. M. Wójcik (red.), *Eseje o ssakach Puszczy Białowieskiej*. Białowieża: ZBS PAN, 25–34.
- Pyżuk-Lenarczyk M. 2004. *Analiza antropologiczna kości ze stanowiska Puszcza Białowieska, oddział 345A, gm. Białowieża, woj. podlaskie*. Warszawa. Maszynopis w archiwum IAE PAN w Warszawie.
- Pyżuk-Lenarczyk M. 2007a. *Analiza antropologiczna kości ze stanowiska Puszcza Białowieska, oddział 387D, gm. Białowieża, woj. podlaskie*. Warszawa. Maszynopis w archiwum IAE PAN w Warszawie.
- Pyżuk-Lenarczyk M. 2007b. *Analiza antropologiczna kości ze stanowiska Teremiski-Dąbrowa, Puszcza Białowieska, oddział 338A, gm. Białowieża, woj. podlaskie*. Warszawa. Maszynopis w archiwum IAE PAN w Warszawie.
- Radwan M. 1963. *Rudy, kuźnice i huty żelaza w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwa Naukowo-Techniczne.
- Rajewski Z. 1932. Sprawozdanie z badań przedhistorycznych na obszarze województwa wileńskiego i białostockiego. *Z Otchłani Wieków* 7 (6), 88–97.
- Ratajczak T., Skoczylas J. 1999. *Polskie darniowe rudy żelaza*. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Gospodarki Surowcami Mineralnymi i Energią PAN.
- Rauhut L. 1971. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu. *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne* 1, 435–656.
- Rauhut L. 1973. Nowe odkrycia grobów ciałałpalnych na cmentarzyskach wczesnośredniowiecznych w obudowach kamiennych na Mazowszu i Podlasiu. *Wiadomości Archeologiczne* 38 (2), 361–364.
- Rauhut L., Długopolska L. 1975. Cmentarzysko z XII–XIII w. w obudowie kamiennej w Rybałtach, pow. Siemiatycze. *Wiadomości Archeologiczne* 39 (3), 339–372.
- Rola J. 2015. Badania powierzchniowe w lasach – uwagi na marginesie penetracji prowadzonych w granicach Nadleśnictwa Zdrojowa Góra w Pile. *Raport* 10, 285–298.
- Rola J. 2017. Archeologia w lasach – historia, teraźniejszość, perspektywy. W: A. Michałowski, M. Strawa, R. Bartkowiak, M. Teska (red.), *Archeologia sarbskich lasów*. Serbia: Nadleśnictwo Serbia, 11–20.
- Romaniszyn J., Makarowicz P. 2021. Real burials or cenotaphs? A study of the mysterious under-mound funerary constructions of the Trzciniac Cultural Circle. *Arheologija i davnaâ istoriâ Ukraini* 39 (2), 360–374.
- Romaniuk Z. 2013. Dwór i folwark w Dubnie w XVI-XIX wieku. W: H. Karwowska, A. Andrzejewski (red.), *Założenie rezydencjonalne Sapiechów w Dubnie*. Białystok: MPB, Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, 53–92.
- Romanowski A. 2007. Znaleziska monet rzymskich z terenów kultury wielbarskiej na Podlasiu, prawobrzeżnym Mazowszu i zachodniej Białorusi. *Wiadomości Numizmatyczne* 51 (1), 29–53.
- Rózański P., Kwecko P., Miecznik J., Król J. 2011. *Objaśnienia do mapy georodowiskowej Polski 1:50 000. Arkusz Bielsk Podlaski (419)*. Warszawa: PIG, Państwowy Instytut Badawczy.

- Rusanova N. P. 1973. *Slavânskie drevnosti VI–IX vv. meždu Dneprom i zapadnym Bugom*. Arheologija CCCP. Svod Arheologičeskikh Istočnikov E I-25. Moskva: Akademiâ Nauk SSSR, Institut Arheologii, Izdatel'stvo Nauka.
- Rusin K. 1998a. Ślady osadnictwa kultury ceramiki kreskowanej na stanowisku I w Grochach Starych, woj. białostockie (w oparciu o materiał ceramiczny). W: M. Karczewski (red.), *Ceramika zachodnio-bałtyjska od wczesnej epoki żelaza do początku ery nowożytnej. Materiały z konferencji - Białystok, 14-16 maja 1997*. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku, 87–93.
- Rusin K. 1998b. Wstępne wyniki badań dwóch kurhanów z późnego okresu rzymskiego w Grochach Starych, gm. Poświętne, woj. białostockie. W: J. Ilkaer, A. Kokowski (red.), *20 lat badań w Masłomęczu 1. Weterani*. Lublin: UMCS, 189–209.
- Rusin K. 2001. Cmentarzysko kultury przeworskiej w Niemirowie, gmina Mielnik, woj. podlaskie. *Wiadomości Archeologiczne* 54 (1995–1998), 101–108.
- Rusin K. 2005. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych kurhanu nr 1 w Szpakach, gm. Wyszki, woj. podlaskie. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 1, 36–41.
- Rusin K. 2008. Grave of the Wielbark culture from the Younger Roman Period under barrow no 1 in Szpaki, Wyszki commune, Bielsk Podlaski district, Podlasie voivodship. W: B. Niezabitowska-Wiśniewska, M. Juściński, P. Łuczkiwicz, S. Sadowski (red.), *The turbulent epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period*. Monumenta Studia Ghotica 5. Lublin: Instytut Archeologii UMCS, 295–308.
- Rutyna M., Szubski M. 2018. *Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliskowych na stanowisku Leśnictwo Jelonka 10 (AZP 44-92/37), oddział 156A. Numer pozwolenia: 38/A/2018*. Warszawa. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Rutyna M., Szubski M., Wawrzyniuk J. 2018. *Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliskowych na stanowisku „Leśnictwo Gnilec, st. 1 (43-91/2). Numer pozwolenia: 68/A/2017*. Warszawa. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Rybarski R. 1928. *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu. Tom I. Rozwój handlu i polityki handlowej*. Poznań: Towarzystwo Miłośników Miasta Poznania, Księgarnia Gebethnera i Wolffa w Warszawie, Drukarnia Robotników Chrześcijańskich T. A. w Poznaniu.
- Rybarski R. 1929. *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu. Tom II. Tablice i materiały statystyczne*. Poznań: Towarzystwo Miłośników Miasta Poznania, Księgarnia Gebethnera i Wolffa w Warszawie, Drukarnia Robotników Chrześcijańskich T. A. w Poznaniu.
- Ryndziewicz R. 2016. *Rozpoznanie przeprowadzone na stanowisku 1 Leśnictwo Podcerkiew – Polana Berezowo*. Warszawa. Maszynopis w archiwum IAE PAN w Warszawie.
- Rzeźnik P. 1995. *Ceramika naczyniowa z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu w X–XI wieku*. Prace Komisji Archeologicznej, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk 14. Poznań: Wydawnictwo PTPN.
- Salewicz K. 1937. Nowe stanowiska przedhistoryczne w pow. brzeskim. (Z badań Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie). *Z Otchłani Wieków* 12 (11–12), 166–170.
- Samojlik T. 2004. Smutny koniec niedźwiedziej historii. W: B. Jędrzejewska, J. M. Wójcik (red.), *Eseje o ssakach Puszczy Białowieskiej*. Białowieża: ZBS PAN, 69–76.
- Samojlik T. 2005. Stanisław August Poniatowski w Puszczy Białowieskiej (30 sierpnia–2 września 1784 roku). *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 53 (1), 35–52.

- Samojlik T. 2006. Łowy i inne pobyty królów polskich i wielkich książąt litewskich w Puszczy Białowieskiej w XV-XVI wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 54 (3-4), 293-305.
- Samojlik T. 2007. *Antropogenne przemiany środowiska Puszczy Białowieskiej do końca XVIII wieku*. Maszynopis pracy doktorskiej w archiwum ZBS PAN w Białowieży.
- Samojlik T. 2009. Rudnie w Puszczy Białowieskiej w XVII-XVIII wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 57 (3-4), 399-411.
- Samojlik T. 2016. Rozkwit i upadek produkcji potażu w Puszczy Białowieskiej w XVII-XIX wieku. *Rocznik Polskiego Towarzystwa Dendrologicznego* 64, 9-19.
- Samojlik T., Fedotova A., Daszkiewicz P., Rotherham I. D. 2020. *Białowieża Primeval Forest: Nature and Culture in the Nineteenth Century*. *Environmental History* 11. Cham: Springer. doi: 10.1007/978-3-030-33479-6
- Samojlik T., Jędrzejewska B. 2003. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w polskiej części Puszczy Białowieskiej – badania, stan obecny i ochrona. W: J. Partyka (red.), *Ochrona dóbr kultury i historycznego związku człowieka z przyrodą w parkach narodowych*. Ojców: Ojcowski Park Narodowy, Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Krakowie, Stowarzyszenie „Kultura i Natura” im. J. G. Pawlikowskiego, 527-538.
- Samojlik T., Jędrzejewska B. 2004. Użytkowanie Puszczy Białowieskiej w czasach Jagiellonów i jego ślady we współczesnym środowisku leśnym. *Sylwan* 148 (11), 37-50.
- Samojlik T., Jędrzejewska B. 2005. Ostatni z Jagiellonów w białowieskich kniejach. W: T. Samojlik (red.), *Ochrona i łowy. Puszcza Białowieska w czasach królewskich*. Białowieża: ZBS PAN, 21-31.
- Samojlik T., Jędrzejewska B., Krasnodębski D., Olczak H. 2014. Dwór łowiecki Wazów w Białowieży w świetle źródeł pisanych i badań archeologicznych. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 62 (1), 73-90.
- Samojlik T., Jędrzejewska B., Michniewicz M., Krasnodębski D., Dulnicz M., Olczak H., Karczewski A., Rotherham I. D. 2013a. Tree species used for low-intensity production of charcoal and wood-tar in the 18th-century Białowieża Primeval Forest, Poland. *Phytocoenologia* 43 (1-2), 1-12. doi: 10.1127/0340-269X/2013/0043-0511
- Samojlik T., Rotherham I. D., Jędrzejewska B. 2013b. Quantifying historic human impacts on forest environments: a case study in Białowieża Forest, Poland. *Environmental History* 18 (3), 576-602. doi: 10.1093/envhis/emt039
- Sawicki L. 1948. Działalność Wydziału Konserwacji i badań zabytków w terenie w latach 1945-1947. *Sprawozdania P.M.A.* 1 (1-4) (1945-1947), 85-144.
- Schätze. 2011. *Schätze des Mittelalters. Schmuck aus dem Staatlichen Archäologischen Museum Warschau. Katalog zur Ausstellung*. Bönen: Museum in der Keiserspfalz/LWL-Archäologie für Westfalen, Archäologisches Landesmuseum Brandenburg.
- Sedov V. V. 1961. Sledy vostočnobaltijskogo pogrebal'nogo obrâda v kurganah drevnej Rusi. *Sovetskaâ Arheologiâ* 2, 103-121.
- Sedov V. V. 1963. Dregoviči. *Sovetskaâ Arheologiâ* 3, 112-125.
- Sedov V. V. 1982. *Vostočnye slavane v VI-XIII vv.* Moskva: Akademiâ Nauk SSSP, Institut Arheologii, Izdatel'stvo Nauka.

- Selsing L. 2016. *Intentional fire management in the Holocene with emphasis on hunter-gatherers in the Mesolithic in South Norway*. Stavanger: Arkeologisk Museum, Univesitetet i Stavanger.
- Siemaszko J. 2015. *Sprawozdanie z badań powierzchniowych AZP na obszarze 46-91*. Suwałki. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Sienkiewicz H. 1907. *Z Puszczy Białowieskiej*. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, Kraków: G. Gebethner i Spółka.
- Sierba M. 2017. *Radziłłowskie dobra Orla (1585–1695)*. Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne.
- Sikora P. 2011. Holzkonstruktionen in frühmittelalterlichen Hügelgräbern der Ostslawen. W: F. Biermann, Th. Kersting, A. Klammt (red.), *Der Wandel um 1000. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 18. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Greifswald, 23. bis 27 März 2009. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 60*. Langenweißbach: Mittel- und Ostdeutscher Verband für Altertumsforschung, Sektion zur Slawischen Frühgeschichte, 463–470.
- Sikora P. 2012a. Das Phänomen „Grabhügel“ im Prozess der Christianisierung der Ostslawen. Bemerkungen zu einigen Befunden mit sepulkralem Charakter – aus archäologischer Perspektive. W: O. Heinrich-Tamáska, N. Krohn, S. Ristow (red.), *Christianisierung Europas. Entstehung, Entwicklung und Konsolidierung in archäologischen Befund*. Regensburg: Schnell und Steiner, 469–482.
- Sikora P. 2012b. Die ostslawischen Bestattungssitten zu Beginn der Christianisierung am Rande der christlich-orthodoxen Welt am Beispiel Weißrusslands aus archäologischer Perspektive. W: M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska (red.), *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence 1*. Kraków, Leipzig, Rzeszów, Warszawa: Leipziger Universitätsverlag, IAE PAN, Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, 639–659.
- Skóra K. 2014. Trup nieobecny?... czyli o brakujących szczątkach kostnych w grobach kultury wielbarskiej. W: T. Kurasiński, K. Skóra (red.), *Grób w przestrzeni, przestrzeń w grobie. Przestrzenne uwarunkowania w dawnej obrzędowości grobowej*. Acta Archaeologica Lodziensia 60. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 45–68.
- Skrobot W. 2009. Słowo w sprawie weryfikacji terenowej archiwalnych stanowisk archeologicznych w okolicach Iławy i Ostródy, woj. warmińsko-mazurskie. W: A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*. Warszawa: PMA, 643–653.
- Skrzyńska K. 2000. Ceramika z osady południowo-zachodniej w Horodyszczu, gm. Wisznice, woj. lubelskie (stanowisko 3, wykop I). *Studia i Materiały Archeologiczne* 10, 169–188.
- Skrzyńska K. 2001. Najstarsze osadnictwo wczesnośredniowiecznego Podlasia na przykładzie wybranych stanowisk. W: B. Bryńczak, P. Urbańczyk (red.), *Najstarsze dzieje Podlasia w świetle źródeł archeologicznych*. Siedlce: Akademia Podlaska, Instytut Historii, Siedleckie Towarzystwo Naukowe, 169–204.
- Skrzyńska K. 2019a. Długie trwanie praktyk funeralnych. Przykład obiektu nr 8 z cmentarzyska kurhanowego w Czekanowie. W: A. Buko (red.), *Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim w świetle wyników badań wybranych cmentarzysk*. Warszawa: IAE PAN, 101–128.
- Skrzyńska K. 2019b. Spis cmentarzysk i miejsc kultu pogańskiego zidentyfikowanych na wczesnośredniowiecznym pograniczu mazowiecko-ruskim i oznaczonych na mapie zbiorczej. W: A. Buko

- (red.), *Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim w świetle wyników badań wybranych cmentarzysk*. Warszawa: IAE PAN, 307–312.
- Skrzyńska K. 2019c. Wczesny etap chrystianizacji (XI–XIII w.): pomiędzy historią i archeologią. W: A. Buko (red.), *Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim w świetle wyników badań wybranych cmentarzysk*. Warszawa: IAE PAN, 273–294.
- Skrzyńska K. 2021. *Metryka pogranicza. Sieć grodowa dorzecza środkowego Bugu w drugiej połowie IX i w X wieku*. Warszawa: IAE PAN.
- Skrzyński G. 2016. Wyniki oznaczeń taksonomicznych makroskopowych szczątków roślinnych oraz pozostałości drewna z wybranych stanowisk zlokalizowanych na pograniczu mazowiecko-ruskim. W: A. Buko (red.), *Sprawozdanie z realizacji grantu MNiSW Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim (11H 12 0330 81, kierownik projektu prof. dr hab. Andrzeja Buko)*. Warszawa. Maszynopis w archiwum IAE PAN w Warszawie.
- Skrzyński G. 2019. Wyniki oznaczeń taksonomicznych makroskopowych szczątków roślinnych oraz pozostałości drewna z wybranych cmentarzysk mazowiecko-ruskiego pogranicza. W: A. Buko (red.), *Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim w świetle wyników badań wybranych cmentarzysk*. Warszawa: IAE PAN, 169–174.
- Słownik. 1900. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* 15 (1). B. Chlebowski (red.). Warszawa: Druk „Wiek”.
- Sokołowski A. W. 2004. *Lasy Puszczy Białowieskiej*. Warszawa: Centrum Informacyjne Lasów Państwowych.
- Sokołowski A. W., Uggla H., Uggla Z., Róg Z. 1982. Fitosocjologiczna i gleboznawcza charakterystyka Rezerwatu Krajobrazowego w Puszczy Białowieskiej II. Zespoły roślinne klasy Quercu-Fugetea i ich gleby. *Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczo Technicznej Olsztyn. Geodezja i Urządzenia Rolne* 11, 35–53.
- Solon J., Borzyszkowski J., Bidłasik M., Richling A., Badora K., Balon J., Brzezińska-Wójcik T., Chabudziński Ł., Dobrowolski R., Grzegorzczak I., Jodłowski M., Kistowski M., Kot R., Krąż P., Lechnio J., Macias A., Majchrowska A., Malinowska E., Migoń P., Myga-Piątek U., Nita J., Papińska E., Rodzik J., Strzyż M., Terpiłowski S., Ziaja W. 2018. Physico-geographical mesoregions of Poland: verification and adjustment of boundaries on the basis of contemporary spatial data. *Geographia Polonica* 91, 143–170. doi: 10.7163/GPol.0115
- Solov'eva G. F. 1963. K voprosu o vostočnoj orientirovke pogrebennyh v slavânskikh kurganah XI–XIII vv. *Sovetskaâ Arheologîâ* 2, 95–106.
- Stachura K., Niedziałkowska M., Bartoń K. 2004. Różnorodność ssaków leśnych. W: B. Jędrzejewska, J. M. Wójcik (red.), *Eseje o ssakach Puszczy Białowieskiej*. Białowieża: ZBS PAN, 13–24.
- Staniewicz T. 2019. *Alfred Götze (1865-1948)*. https://www.academia.edu/30998095/Alfred_Goetze_1865-1948 (dostęp: 12.04.2019).
- Stankiewicz U. 1997. Wyniki badań archeologicznych wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodowego w Brańsku gm. Brańsk woj. białostockie. W: *Slavânskij srednevekovyj gorod. Trudy VI Meždunarodnogo kongressa slavânskoj archeologii 2, Novgorod 26-31 avgusta 1996*. Moskwa: Rossijskaâ akademiâ nauk, Institut arheologii, 361–370.

- Stankiewicz U. 2006. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych wczesnośredniowiecznego grodziska w Trzciance, gm. Janów, pow. Sokółka, woj. podlaskie. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 2, 94–100.
- Stereńczak K., Zapłata R., Wójcik J., Kraszewski B., Mielcarek M., Mitelsztedt K., Białczak M., Krok G., Kuberski Ł., Markiewicz A., Modzelewska A., Parkitna K., Piasecka Ż., Pilch K., Rzczycki K., Sadkowski R., Więtecha M., Rysiak P., von Gadow K., Cieszewski Ch. J. 2020. ALS-Based Detection of Past Human Activities in the Białowieża Forest – New Evidence of Unknown Remains of Past Agricultural Systems. *Remote Sensing* 12 (16), 2657, nlb. doi:10.3390/rs12162657
- Stępnik T., Rola J. 2019. Mielierz ze stanowiska 40 w miejscowości Skórka, woj. wielkopolskie. Przyczynek do dziejów produkcji węgla drzewnego. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 55, 217–231. doi: 10.34868/fap.55.006
- Strzelczyk J. 1984. *Goci – rzeczywistość i legenda*. Warszawa: PIW.
- Surmiński J. 2002. Węglarstwo leśne. 1. Mielerze. *Prace Komisji Nauk Rolniczych i Komisji Nauk Leśnych. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk* 92, 53–82.
- Surmiński J. 2003. Węglarstwo leśne. 3. Dziegieć. *Prace Komisji Nauk Rolniczych i Komisji Nauk Leśnych. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk* 94, 115–120.
- Szamryk K. 2016. Jeden temat – dwa pióra. Z Puszczy Białowieskiej Henryka Sienkiewicza a Białowieża w albumie Zygmunta Glogera. W: J. Leończuk, J. Ławski, Ł. Zabielski (red.), *Zygmunt Gloger: pisarz, myśliciel, uczonek: studia*. Colloquia Orientalia Białostocensia Literatura/Historia 25. Białystok: Katedra Badań Filologicznych „Wschód – Zachód” Uniwersytetu w Białymstoku, Wydział Filologiczny Uniwersytetu w Białymstoku, Książnica Podlaska im. Łukasza Górnickiego, 241–253.
- Szłazak R., Szubski M. 2021. AZP 47-90. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część południowa”* – 3. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 25–163.
- Szmit Z. 1923. Zarys geologiczny i przyczynek do badań archeologicznych Puszczy Białowieskiej. *Białowieża* 2, 7–32.
- Szmit Z. 1929. Badania nad osadnictwem epoki kamiennej na Podlasiu. *Wiadomości Archeologiczne* 10, 36–118.
- Szubska M., Szubski M., Jakubczak M., Wawrzeniuk J. 2020. Wyniki badań archeologicznych kopca nr 5, w Leśnictwie Rybaki, gm. Narew, pow. hajnowski, woj. podlaskie. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 14–15, 95–105.
- Szubska M. 2021a. AZP 4290. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część północna”* – 1a 1. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 29–61.
- Szubska M. 2021b. AZP 43-91. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część północna”* – 1a 1. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 215–413.
- Szubska M., Szubski M. 2021. AZP 46-91. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część środkowa”* – 2b 2. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 783–1212.

- Szubska M., Szubski M., Szlązak R. 2021. AZP 43-92. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część północna” – 1a 1*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 415–457.
- Szubski M. 2021. *Materiały krzemienne odkryte w trakcie badań wykopaliskowych prowadzonych na stanowisku Polana Sacharewo, obręb Leśnictwa Sacharewo w Puszczy Białowieskiej*. Warszawa. Maszynopis w archiwum UKSW.
- Szwarc A. 1923. *Użyteczność drzew leśnych*. Praktyczna encyklopedia gospodarstwa wiejskiego 82. Warszawa: Księgarnia Rolnicza.
- Szymański W. 1987. Próba weryfikacji datowania zespołu osadniczego ze starszych faz wczesnego średniowiecza w Szeligach, woj. łódzkie. *Archeologia Polski* 32 (2), 349–376.
- Szymański W. 2004. Dom żywych – dom umarłych w kulturze Słowian wczesnego średniowiecza. W: J. Libera, A. Zakościelna (red.), *Przez pradzieje i wczesne średniowiecze. Księga jubileuszowa na siedemdziesiąte piąte urodziny docenta doktora Jana Gurby*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 301–308.
- Szymczak K. 1995. *Epoka kamienia Polski północno-wschodniej na tle środkowoeuropejskim*. Warszawa: Wydawnictwo Fundacji „Historia pro Futuro”.
- Śniadecki J. 1845. Polesie. *Biblioteka Warszawska. Pismo Poświęcone Naukom, Sztukom, i Przemysłowi* 2. Warszawa: W Drukarni Stanisława Strąbskiego, 1–34.
- Štyhaŭ G. V. 1992. *Kryvičy. Pa materyjalah raskopak kurganoŭ u paŭnočnaj Belarusi*. Minsk: Akademiâ Navuk Belarusi, Instytut Gistoryi, Izdatel'stvo Navuka i Tèhnika.
- Taranta I. 2022. *Opracowanie kafli ze Starej Białowieży, stan. 1 i Leśnictwa Teremiski, stan. 5, gm. Białowieża, woj. podlaskie, pozyskanych podczas badań archeologicznych*. Białystok. Maszynopis w archiwum IAE PAN w Warszawie.
- Tempelmann-Maczyńska M. (Maczyńska M.). 1985. *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*. Römisch-germanische Forschungen 43. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Terpilovskij R. V. 2004. *Slavâne Podneprov'â v pervoj polovine I tycâčetâ n. è. Slavs in the Dnieper region in the first half of the first millennium A.D.* Monumenta Studia Gothica 3. Lublin: Wydawnictwo UMCS, Instytut Archeologii UMCS, Moesgård Museum.
- Terpilovskij R. 2011. Kievská kul'tura. Nekotorye itogi i problemy dal'nejšego izučeniâ. *Gistoryčna-Arhealagičny Zbornik* 26, 202–212.
- Thomas S. 1960. Studien zu den germanischen Kämnen der römischen Kaiserzeit. *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege* 8, 54–215.
- Tkačou A. 2011. Papâredniâ vyniki arhealagičnyh dasledavannâŭ pomnikaŭ kamennaga i bronzavaga vâkoŭ na terytoryi belavežskaŭ puščy. W: U. Stankiewicz, A. Wawrusiewicz (red.), *Na rubieży kultur. Badania nad okresem neolitu i wczesną epoką brązu*. Białystok: MPB, 229–236.
- Tkačou A. 2015. Keramika lâsnoga nealitu z terytor'yi belaruskaga Pabužža. W: V. U. Ašëjčyk, M. A. Plavinski, V. M. Sidarovič (red.), *Supol'nasci kamennaga i bronzavaga vâkoŭ mižrèčča Visly i Dnâpra. Zbornik Navukovyh Artykulaŭ Pamâci Mihala Čarnâŭskaga*. Minsk: Vydavec A. M. Ânuškevič, 143–164.
- Tkačou A. Ũ., Krasnodębski D., Mizerka J., Velent-Ščërbáč S. S. 2018. Arhealagičnyâ dasledavanni ũ kv. 805 na pomniku Âzvinka-1 na terytoryi np „Belavežskaâ pušča” ũ 2017 g. W: A. V. Buryj,

- V. M. Arnol'nik, H. D. Čerkac, A. N. Bunevič (red.), *Belovežskaâ puša*. Issledovaniâ Vypusk 16. Brest: Al'ternativa, Gosudarstvennoe prirodoohrannoe učreždenie Nacional'nyj park Belovežskaâ puša, 223–236.
- Tkačoŭ A. Ŭ., Vašanaŭ A. M. 2017. Mezalityčnyâ materyâly z bacejna r. Lâsnaâ Pravaâ. W: A. M. Mâdzvedzeŭ (red.), *Materyâly po arheologii Belarusi 28. Vyniki dasledovannâŭ peršabytnyh i cârêdnevâkovyh starožytnascej Belarusi (pamâci Taccâny Mikalaeŭny Karobuškinaj)*. Minsk: Nacyânal'naâ Akademiâ Navuk Belarusi, Īnstitut ġistoryi, Belaruskaâ navuka, 161–172.
- Tkaczou O. (Tkačoŭ A.), Waszanau A. 2017. Wyniki badaŋ archeologicznych na terenie Białowieskiej Puszczy w 2016 r. W: A. Zakościelna (red.), *Badania Archeologiczne w Polsce Środkowoschodniej, Zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2016. Streszczenia referatów XXXIII konferencji*. Lublin: Instytut Archeologii UMCS, Muzeum Lubelskie w Lublinie, 8.
- Trzeciecki M. 2005. Znaleźiska ceramiki w grobach na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach szkieletowych na ziemiach polskich. *Študijné Zvesti Archeologického Ŭstavu Slovenskej Akadémie Vied* 38, 53–69.
- Tyszkiewicz J. 1974. *Mazowsze północno-wschodnie we wczesnym średniowieczu. Historia pogranicza nad górną Narwią do połowy XIII w.* Prace Mazowieckiego Ośrodka Badaŋ Naukowych 26. Warszawa: PWN.
- Tyszkiewicz J. 2003. *Geografia historyczna Polski w średniowieczu. Zbiór studiów*. Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Urbańczyk P., Wawrzyniuk J. 2021. Wstęp. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzyniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część północna” – 1a 1*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 7–14.
- Ŭkravec Ŭ. 2006. Pahaval'nyâ pomniki ũ vakolicah g. Grodna. W: H. Karwowska, A. Andrzejewski (red.), *Stan badaŋ archeologicznych na pograniczu polsko-białoruskim od wczesnego średniowiecza po czasy nowożytny*. Białystok: MPB, Grodzieńskie Państwowe Historyczno-Archeologiczne Muzeum, Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, Grodzieński Państwowy Uniwersytet im. Janki Kupały, 127–138.
- Vârgej V. S. 1999a. Pomniki typu Pragi-Karčak i Luki-Rajkaveckaj. W: V. Ī. Šadyra, V. S. Vârgej (red.), *Arheologiâ Belarusi 2. Źalezny vek i rannâe sârêdnâvečča*. Minsk: Belaruskaâ navuka, Nacyânal'naâ Akademiâ navuk Belarusi, Īnstitut ġistoryi, 317–348.
- Vârgej V. S. 1999b. Pomniki vel'barskaj kul'tury. W: V. Ī. Šadyra, V. S. Vârgej (red.), *Arheologiâ Belarusi 2. Źalezny vek i rannâe sârêdnâvečča*. Minsk: Belaruskaâ navuka, Nacyânal'naâ Akademiâ navuk Belarusi, Īnstitut ġistoryi, 298–316.
- Vârgej V. 2004. Arheologiâ rannih slavân na terytoryi Belarusi. W: A. Koško, A. Kalečyc (red.), *Wspólnota dziedzictwa kulturowego ziem Białorusi i Polski*. Warszawa: OODA, 278–304.
- Voit E. 1918. *Die Erschließung des Urwaldes*. Białowies in deutscher Verwaltung 1. Wyd. 2. Berlin: Militärforstverwaltung Białowies, Verlagsbuchhandlung Paul Parey, 9–55.
- Wachowski K. 1977. Chronologia i funkcja tzw. szpil pierścieniowatych w świetle znalezisk na Ostrówku w Opolu. *Archeologia Polski* 22 (2), 446–454.
- Wajda S. 2014. Wyroby szklane. W: H. Karwowska (red.), *Średniowieczne cmentarzysko w Czarnej Wielkiej stan. 1, woj. podlaskie (badania 1951-1978) 2*. Białystok: MPB, 57–103.

- Walankiewicz W. 2008. Ptaki. W: Cz. Okołów, M. Karaś, A. Bołbot (red.), *Białowiecki Park Narodowy. Poznać – Zrozumieć – Zachować*. Białowieża: Białowiecki Park Narodowy, 144–154.
- Walicka E. 1958. Wczesnośredniowieczne kurhany w Puszczy Lackiej, pow. Bielsk Podlaski. *Wiadomości Archeologiczne* 25 (1–2), 157–158.
- Wawrusiewicz A. 2011. Okres neolitu i wczesnej epoki brązu na Podlasiu. Stan i perspektywy badań. W: U. Stankiewicz, A. Wawrusiewicz (red.), *Na rubieży kultur. Badania nad okresem neolitu i wczesną epoką brązu*. Białystok: MPB, 13–36.
- Wawrusiewicz A. 2013. Jeroniki, stanowisko 2 – osada społeczności trzcinieckiego kręgu kulturowego w województwie podlaskim. *Materiały Archeologiczne* 39, 67–102.
- Wawrusiewicz A. 2018a. Analiza materiałów krzemiennych z wybranych stanowisk „podlaskiego” odcinka gazociągu jamalskiego. W: A. Buko, D. Krasnodębski, W. Szymański (red.), *Dawne osadnictwo Podlasia w świetle badań ratowniczych prowadzonych w latach 1996–2000 na trasie gazociągu jamalskiego*. Warszawa: FP IAE PAN, IAE PAN, 355–377.
- Wawrusiewicz A. 2018b. Analiza materiałów krzemiennych z wybranych stanowisk położonych w Puszczy Białowieskiej. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 13, 65–85.
- Wawrusiewicz A. 2019. *Analiza materiałów krzemiennych z wybranych stanowisk położonych w Puszczy Białowieskiej rozpoznanych w latach 2017-2019 w ramach projektu „Ocena stanu różnorodności biologicznej w Puszczy Białowieskiej na podstawie wybranych elementów przyrodniczych i kulturowych – kontynuacja”*. Białystok. Maszynopis w IBL w Sękocinie Starym.
- Wawrusiewicz A. 2020a. *Źródła ruchome odkryte w trakcie badań wykopaliskowych prowadzonych na stanowisku Polana Sacharewo położonym w obrębie Leśnictwa Sacharewo w Puszczy Białowieskiej. Analiza ceramiki, przedmiotów metalowych i szklanych*. Białystok. Maszynopis w archiwum UKSW.
- Wawrusiewicz A. 2020b. *Źródła ruchome odkryte w trakcie badań wykopaliskowych prowadzonych na stanowisku Sacharewo 3 położonym w obrębie Leśnictwa Sacharewo w Puszczy Białowieskiej. Analiza ceramiki oraz przedmiotów metalowych*. Białystok. Maszynopis w archiwum UKSW.
- Wawrusiewicz A., Bienia M. 2014. Materiały z wczesnej i starszej epoki brązu na stanowisku 6 w Żółtkach, woj. podlaskie. *Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu* 4, 129–156.
- Wawrusiewicz A., Januszek K., Manasterski D. 2015. *Obiekty obrzędowe pucharów dzwonołatych z Supraśla. Złożenie darów – przejęcie terenu czy integracja kulturowa?* Białystok: MPB.
- Wawrusiewicz A., Kalicki T., Przeździecki M., Frączek M., Manasterski D. 2017. *Grądy-Woniecko. Ostatni łowcy-zbieracze znad środkowej Narwi*. Białystok: MPB.
- Wawrzyniak J. 2014. *Sprawozdanie wstępne z archeologicznych badań wykopaliskowych kurhanu położonego na terenie Nadleśnictwa Browsk (Leśnictwo Gnilec) oddział 33B (dawny oddział 46), gm. Narewka, woj. podlaskie*. Józefowo. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Wawrzyniak J. 2015. *Sprawozdanie wstępne z archeologicznych badań wykopaliskowych kurhanu położonego na terenie Nadleśnictwa Browsk stan. 1, AZP 42-91/8, gm. Narew, woj. podlaskie (w oddziale 759 D)*. Józefowo. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Wawrzyniak J. 2016. *Sprawozdanie z realizacji zadania pt.: Dziedzictwo kulturowe Puszczy Białowieskiej w świetle nieinwazyjnych badań archeologicznych za rok 2015*. Józefowo. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.

- Wawrzyniak J. 2017. Kurhany Puszczy Ładzkiej w perspektywie dotychczasowych badań archeologicznych. W: J. Wysocki (red.), *Konserwacja zapobiegawcza środowiska. Dziedzictwo kulturowe w lasach* 4. Archaeologica Hereditas 8. Warszawa, Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW, Wydawnictwo Fundacji Archeologicznej, 201–213.
- Wawrzyniak J., Budziszewski J., Jakubczak M., Rutyna M., Szlązak R., Szubski M., Urbańczyk P. 2017. Dziedzictwo kulturowe Puszczy Białowieskiej – wstępne rozpoznanie. W: J. Wysocki (red.), *Konserwacja zapobiegawcza środowiska. Dziedzictwo kulturowe w lasach* 4. Archaeologica Hereditas 8. Warszawa, Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW, Wydawnictwo Fundacji Archeologicznej, 193–200.
- Wąs M. 2005. *Technologia krzemieniarstwa kultury janisławickiej*. Monografie Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego 3. Łódź: Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, Wydawnictwo Inicjał 3.
- Wesołowski T., Gutowski J. M., Jaroszewicz B., Kowalczyk R., Niedziałkowski K., Rok J., Wójcik J. M. 2018. *Park Narodowy Puszczy Białowieskiej – ochrona przyrody i rozwój lokalnych społeczności*, 1–28. https://www.euroreg.uw.edu.pl/dane/web_euroreg_publications_files/7153/fb_05.pdf (dostęp: 30.06.2022).
- Wesołowski T., Kujawa A., Bobiec A., Bohdan A., Buchholz L., Chylarecki P., Engel J., Falkowski M., Gutowski J. M., Jaroszewicz B., Nowak S., Orczewska A., Mysłajek R. W., Walankiewicz W. 2016. Spór o przyszłość Puszczy Białowieskiej: mity i fakty. Głos w dyskusji. *Chrońmy Przyrodę Ojczyznę* 72 (2), 83–99.
- Wicherkiewicz W. 1889. *Geografia popularna czyli ziemia w malowniczych obrazach. Opisy najciekawszych krajów, ludów i miejscowości. Część 1*. Warszawa: Nakładem Księgarni H. Olawskiego.
- Widgren M. 2010. Reading the prehistoric landscape. W: B. Hermelin, U. Jansson (red.), *Placing human geography: Sweden through Time and Space*. Ymer 130. Stockholm: Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografi, 69–85.
- Więcko E. 1963. Dzieje Puszczy Białowieskiej od rozbiorów do 1918 roku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 11 (1), 297–352.
- Więcko E. 1972. *Puszcza Białowieska*. Warszawa: PWN.
- Więcko E. 1985. Puszcza Białowieska. Kalendarium – część I. *Sylwan* 129 (8), 49–56.
- Więckowska H. 1975. Społeczności łowiecko-rybackie wczesnego holocenu. W: W. Chmielewski, W. Hensel (red.), *Prahistoria ziem polskich 1 Paleolit i mezolit*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 339–438.
- Wiśniewski J. 1964. Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w. *Acta Baltico-Slavica* 1, 115–135.
- Wiśniewski J. 1968. Dzieje Puszczy w Polsce przedrozbiorowej. W: J. B. Faliński (red.), *Park Narodowy w Puszczy Białowieskiej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, 24–31.
- Wiśniewski J. 1977. Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny: geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne. *Acta Baltico-Slavica* 11, 7–80.
- Włodarczyk P. 2006. *Kultura ceramiki sznurowej na Wyżynie Małopolskiej*. Kraków: IAE PAN.
- Włodarski B. 1959. Problem jaćwiński w stosunkach polsko-ruskich. *Zapiski Historyczne* 24 (2–3) (1958–1959), 7–35.

- Włodarski B. 1966. *Polska i Ruś 1194–1340*. Warszawa: PWN.
- Wołagiewicz R. 1993. *Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Die Tongefäße der Wielbark — Kultur im Raum zwischen Ostsee und Schwarzen Meer*. Szczecin: Muzeum Narodowe w Szczecinie.
- Wołkowycki D. 2010. Zróżnicowanie szaty roślinnej pogranicza Europy Środkowej i Północno-Wschodniej. W: A. Obidziński (red.), *Z Mazowsza na Polesie i Wileńszczyznę. Zróżnicowanie i ochrona szaty roślinnej pogranicza Europy Środkowej i Północno-Wschodniej. Monografia sesji terenowych LV Zjazdu Polskiego Towarzystwa Botanicznego Planta in vivo, in vitro et in silico. Warszawa, 6–12 września 2010*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Botaniczne – Zarząd Główny, 9–37.
- Wołoszyn M. 2001. Archeologiczne zabytki sakralne pochodzenia wschodniego w Polsce od X do połowy XIII w. (wybrane przykłady). W: D. Stryniak (red), *Cerkiew – wielka tajemnica. Sztuka cerkiewna od XI wieku do 1917 roku ze zbiorów polskich. Katalog wystawy zorganizowanej przez Muzeum Zamek Górków w Szamotułach i Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie, kwiecień–wrzesień 2001*. Gniezno: Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie, 25–45.
- Wołoszyn M. 2007. Między Gnieznem, Krakowem a Kijowem. Archeologia o wczesnośredniowiecznych relacjach polsko-ruskich i formowaniu polsko-ruskiego pogranicza. Zwischen Gnesen, Krakau und Kiev. Archäologie über frühmittelalterliche polnisch-altrussische Beziehungen und die Gestaltung des polnisch-altrussischen Grenzgebietes. W: M. Dębiec, M. Wołoszyn (red.), *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych. Frühzeit Ostmitteleuropas: Das polnisch-ukrainische Grenzgebiet aus archäologischer Perspektive. Collectio Archaeologica Ressoviensis 5*. Rzeszów: Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, 177–206.
- Wołoszyn M. 2011. Bizantyński i łaciński model chrystianizacji w świetle danych archeologicznych – uwagi dyskusyjne. W: S. Cygan, M. Glinianowicz, P. N. Kotowicz (red.), „*In silvis, campis... et urbe*”. *Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*. Collectio Archaeologica Ressoviensis 14. Rzeszów, Sanok: Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Muzeum Historyczne w Sanoku, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, 13–31.
- Woś A. 1996. *Zarys klimatu Polski*. Wyd. 2. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Woyda S. 2005. Równina Błońska u schyłku doby starożytnej. Centrum metalurgiczne. W: M. Dulnicz (red.), *Problemy przeszłości Mazowsza i Podlasia. Archeologia Mazowsza i Podlasia. Studia i Materiały 3*. Warszawa: IAE PAN, 129–166.
- Wrede M. 2019. *Itinerarium króla Zygmunta III 1587-1632*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Yates D. T. 2007. *Land, Power and Prestige. Bronze Age Field Systems in Southern England*. Oxford: Oxbow Books.
- Zapłata R. 2017. *Sprawozdanie z badań sondażowych prowadzonych na terenie nadleśnictwa Browsk w obrębie obszarów AZP 44-92 i 43-92. Dotyczy pozwolenia nr 42/A/2107*. Białowieża. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Zapłata R. 2019a. *Sprawozdanie z badań sondażowych prowadzonych na terenie Nadleśnictwa Browsk (Leśnictwo Krynica) w obrębie obszaru AZP 42-91. Pozwolenie nr 50/A/2018 (Z.5161.27.2018.JM) z dnia 11.09.2018 r.* Białowieża. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.

- Zapłata R. 2019b. *Sprawozdanie z badań sondażowych prowadzonych na terenie Nadleśnictwa Browsk (Leśnictwo Krynica) w obrębie obszaru AZP 42-91. Pozwolenie nr 62/A/2018 (Z.5161.41.2018.JM) z dnia 25.10.2018 r.* Białowieża. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Zapłata R., Stereńczak K. 2016. Puszcza Białowieska, LiDAR i dziedzictwo kulturowe – zagadnienia wprowadzające. *Raport 11*, 239–255.
- Zapłata R., Wilk A., Grześkowiak M., Obidziński A., Zawadzki M., Stereńczak K., Kuberski Ł. 2019. *Raport o stanie lasów Puszczy Białowieskiej. Część III – Dziedzictwo kulturowe i rys historyczny polskiej części Puszczy Białowieskiej.* Sękocin Stary. Maszynopis w IBL w Sękocinie Starym.
- Zawadzka-Antosik B. 1982. Z problematyki pochówków dziecięcych odkrytych na cmentarzysku w Czekanowie, woj. siedleckie. *Wiadomości Archeologiczne* 47 (1), 25–57.
- Zientara B. 1954. *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV-XVII wiek. Badania z Dziejów Rzemiosła i Handlu w Epoce Feudalizmu 1.* Warszawa: PWN.
- Zimny M., Latałowa M., Pędziszewska A. 2017. Późnoholoceńska historia lasów Rezerwatu Ścisłego Białowieskiego Parku Narodowego. W: Keczyński A. (red.), *Lasy Rezerwatu Ścisłego Białowieskiego Parku Narodowego.* Białowieża: Białowieski Park Narodowy, 29–59.
- Zoll-Adamikowa H. 1975. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. Cz. I. Źródła.* Wrocław: IHKM PAN, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo PAN.
- Zoll-Adamikowa H. 1979. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. Cz. II. Analiza. Wnioski.* Wrocław: IHKM PAN, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo PAN.
- Zoll-Adamikowa H. 1988. Przyczyny i formy recepcji rytuału szkieletowego u Słowian nadbałtyckich we wczesnym średniowieczu. *Przegląd Archeologiczny* 35, 183–229.
- Zoll-Adamikowa H. 1996. Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy a zróżnicowanie etniczne na pograniczu polsko-ruskim. W: M. Parczewski, S. Czopek (red.), *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji – Rzeszów 9–11.V.1995.* Rzeszów: Muzeum Okręgowe w Rzeszowie, Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, 81–90.
- Zoll-Adamikowa H. 2000. Usytuowanie cmentarzy Słowian w środowisku (doba pogańska i pierwsze wieki po przyjęciu chrześcijaństwa). W: S. Moździoch (red.), *Człowiek, sacrum, środowisko. Miejsca kultu we wczesnym średniowieczu.* Spotkania Bytomskie 4. Wrocław: IAE PAN we Wrocławiu, 207–219.
- Zvâruga Â. G. (Zverugo J. G.). 2000a. Nasel'nictva Panâmonnâ. W: P. F. Lysenka (red.), *Arheologiâ Belarusi 3. Sârêdnevâkovy peryâd (IX–XII stst.).* Minsk: Belaruskââ navuka, Nacyânal'naâ akademiâ navuk Belarusi, Ìnstytut gistoryi, 84–108.
- Zvâruga Â. G. (Zverugo J. G.). 2000b. Rêčavy inventar. W: P. F. Lysenka (red.), *Arheologiâ Belarusi 3. Sârêdnevâkovy peryâd (IX–XII stst.).* Minsk: Belaruskââ navuka, Nacyânal'naâ akademiâ navuk Belarusi, Ìnstytut gistoryi, 370–423.
- Zverugo Â. G. (Zvâruga Â. G.). 1975. *Drevnij Volkovysk X–XIV vv.* Minsk: Akademiâ Nauk Belorusskoj SSR, Instytut Istorii, Izdatel'stvo Nauka i Tehnika.
- Żurowski T. 1963. Cmentarzysko kurhanowe w Białowieży. *Biuletyn Informacyjny Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków* 50, 5.

Źródła internetowe

- Białowieża Forest. 1992–2022. Białowieża Forest. *UNESCO. Word Heritage Convention. Word Heritage List*. <https://whc.unesco.org/en/list/> (dostęp: 17.07.2022).
- Gurgul A. 2017. 20 tys. zabytków w Puszczy Białowieskiej? O harwesterach konserwator nie słyszał. *Wyborcza.pl*. <https://wyborcza.pl/7,75398,22613723,20-tys-zabytkow-w-puszczy-bialowieskiej-o-harwesterach-konserwator.html> (dostęp: 17.07.2022).
- K. K. 2017. *Internauci będą mogli obejrzeć unikatowe zwierzęta i rośliny w Puszczy Białowieskiej*. <https://www.polskieradio.pl/23/272/Artykul/1728982,Internauci-beda-mogli-obejrzec-unikatowe-zwierzeta-i-rosliny-w-Puszczy-Bialowieskiej> (dostęp: 17.07.2022).
- Kądziała M. 2019. *Zapomniane ślady w Puszczy*. Film dokumentalny. <https://www.facebook.com/Lasy-Panstwowe/videos/zapomniane-%C5%9Blady-w-puszczy-film-dokumentalny/724209798270952/> (dostęp: 09.09.2022).
- Kosmalska J. 2019. Historia ukryta pod korzeniami drzew. *Forum Akademickie* 07-08/2019. <https://prenumeruj.forumakademickie.pl/fa/2019/07-08/historia-ukryta-pod-korzeniami-drzew/> (dostęp: 17.07.2022).
- Krasnodębski D. 2012. *Puszcza Białowieska – Pompeje Europy Środkowej*. <https://docplayer.pl/15768012-Puszcza-bialowieska-pompeje-europy-srodkowej-dariusz-krasnodebski-instytut-ar-cheologii-i-etnologii-pan-warszawa.html> (dostęp: 17.07.2022).
- Marian J. 2018. *Tree cover density*. <https://jakubmarian.com/wp-content/uploads/2017/12/europe-tree-cover.jpg> (dostęp: 22.09.2022).
- Portal przyrodniczo-kulturowy. 2022. *Portal przyrodniczo-kulturowy Lasów Państwowych*. <https://puszcza-bialowieska.lasy.gov.pl/> (dostęp: 05.03.2022).
- Rejestr. 2021. *Rejestr form ochrony przyrody. Rejestr rezerwatów przyrody województwa podlaskiego (stan na 29.06.2021 r.)*. <http://bip.bialystok.rdos.gov.pl/rejestr-form-ochrony-przyrody> (dostęp: 27.06.2022).
- Stereńczak K., Zapłata R., Wójcik J. (oprac.). 2017. „Inwentaryzacja dziedzictwa kulturowego” w polskiej części Puszczy Białowieskiej w 2016 r. w ramach usługi naukowo-badawczej pt. „Ocena stanu różnorodności biologicznej w Puszczy Białowieskiej na podstawie wybranych elementów przyrodniczych i kulturowych”. Warszawa, Sękocin Stary. <https://www.ibles.pl/web/guest/badania/puszcza-bialowieska-dziedzictwo-kulturowe/inwentaryzacja-dziedzictwa-kulturowego> (dostęp: 19.02.2018).
- Wykaz zabytków archeologicznych. 2015. *Wykaz zabytków archeologicznych wpisanych do rejestru. Rejestr C – zabytki archeologiczne*. <https://wuozybialystok.bip.gov.pl/rejestry-ewidencje-archiwa/rejestr-c-zabytki-archeologiczne.html> (dostęp: 07.05.2022).
- Zapłata R. 2019c. Dziedzictwo archeologiczne w Puszczy Białowieskiej – relacja z konferencji. *Archeologia Żywa*. <https://archeologia.com.pl/dziedzictwo-archeologiczne-w-puszczy-bialowieskiej-relacja-z-konferencji/> (dostęp: 17.09.2022).
- <https://1ocean-1climate.com/wp-content/uploads/2019/03/17.jpg> (dostęp: 21.10.2019).

Na pograniczu Polski i Białorusi, w międzyrzeczu górnej Narwi i środkowego Bugu, rozciąga się jeden z najcenniejszych i najlepiej zachowanych lasów Niżu Europejskiego – Puszcza Białowieska. W 2014 r. ze względu na unikatowy charakter zachodzących tu procesów przyrodniczych i różnorodność biologiczną cały jej obszar został wpisany na listę światowego dziedzictwa przyrodniczego UNESCO. Znacznie mniej powszechna jest wiedza, że Puszcza Białowieska to także miejsce, gdzie w doskonałym stanie przetrwały stanowiska archeologiczne. Napotkać tu można zarówno pradziejowe i wczesnośredniowieczne cmentarzyska kurhanowe, nowożytny mielerze i smolarnie, jak i osady, z których najstarsze pochodzą z epoki brązu, zaś wśród najmłodszych jest myśliwski dwór Jagiellonów w Starej Białowieży. Tworzą one niepowtarzalny krajobraz kulturowy, który zachował się w tym miejscu dzięki trwającej od XV stulecia ochronie. Książka jest pierwszą próbą pokazania dziejów polskiej części Puszczy Białowieskiej w oparciu o źródła archeologiczne, poczynwszy od najstarszych śladów pobytu człowieka w epoce mezolitu aż do końca XVIII w.

Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

EP-IAE-PAN
Instytut Archeologii i Etnologii
Akademia Nauk i Sztuki PAN

DOI 10.23858/Waw/k/004
ISBN 978-83-66463-67-7